SİYASİ-DİNİ-KÜLTÜREL-SOSYAL

İSLÂM TARİHİ

Prof.Dr. H. İbrahim Hasan

kayıhan yayınları

بسم الله الرحمن الرحيم

KAYIHAN YAYINEVİ Umumi Neşriyatı No: 49

Temel Eserler : İslâm Tarihi: No: 10/9

ISBN 975 - 7574 - 02 - 3 (Tk. No:)

ISBN 975 - 7574 - 23 - 6 (10. cilt)

Kayıhan Yayınları

Ticarethane Sokak T. Kuşoğlu
İş Hanı No: 41 Kat: 4 D: 33-34
Sultanahmet/İSTANBUL

Yazışma Adresi: Posta Kod: 34434 P.K. 481 Sirkeci/İSTANBUL
Tel: 513 51 90 - 527 23 84 - 511 82 17

"SİYASÎ-DİNÎ-KÜLTÜREL-SOSYAL"

İSLÂM TARİHİ

"ENDÜLÜS (GIRNATA) BENİ AHMER DEVLETİ VE KUZEY AFRİKA İSLÂM DEVLETLERİ"

9. CİLT

Doç. Dr. İsmail YİĞİT

Bu eserin bütün hakları KAYIHAN YAYINEVİ'ne aittir.

"SİYASÎ-DİNÎ-KÜLTÜREL-SOSYAL"
İSLÂM TARİHİ

Yazan	: Doç. Dr. İsmail Yiğit
Dizgi	: DizgiEvi 532 05 61
Baskı	: Kerem Matbaacılık
Copyright	: KAYIHAN YAYINEVİ
BİRİNCİ BASKI	: AĞUSTOS 1995 İSTANBUL

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ / 15

BİRİNCİ BÖLÜM
BENİ AHMER DEVLETİ

I. SİYASİ TARİH 23
1. HİCRİ YEDİNCİ ASRIN İLK YARISINDA ENDÜLÜS 23
A. Muvahhidler'in Yıkılışı 23
B. Benî Hûd 28
C. Benî Merdânis 29
D. Müdeccenûn 29
2. GIRNATA BENİ AHMER DEVLETİNİN KURULUŞU 34
A. I.Muhammed el-Ğâlib bi'llâh 34
B. II. Muhammed el-Fakih 38
C. III. Muhammed el-Mahlu' 43
D. Ebu'l-Cüyûş Nasr 44
3. GIRNATA'NIN YÜKSELİŞİ 45
A. I. İsmail Ebu'l-Velid 45
B. IV. Muhammed 46
C. I. Yusuf el-Müeyyed bi'llah 48
D. V. Muhammed el-Ğaniyy bi'llah 51
4. GERİLEME VE ÇÖKÜŞ 56
A. II. Yusuf el-Müstağnî bi'llah 56
B. VII. Muhammed 57
C. III. Yusuf 58
D. VIII. Muhammed 59
E. IV. Yusuf Ebu'l-Haccac ve Gırnata Sultanlığı'nın Kastilya Hakimiyetine Girmesi 60
F. X. Muhammed el-Ahnef 61

G. Sa'd b. Ali el-Müstain bi'llah 62
H. Ebu'l-Hasen Ali 63
I. XI. Muhammed Ebu Abdullah ve Benî Ahmer Devletinin Yıkılışı 66
5. ENDÜLÜS MÜSLÜMANLARINI ZORLA HRISTİYANLAŞTIRMA HAREKETİ 77
A. Endülüs Müslümanlarına Yapılan Zulüm ve İşkenceler 77
B. Büyük Morisko İsyanı 95
C. Moriskolara Osmanlı Yardımı 106
D. Moriskolar - Sa'dîler İlişkileri 110
E. Umûmî Sürgün Faciası ve Sonuçları 111
II. MEDENİYET TARİHİ 121
1. İDARİ DURUM 121
A. Sultan ve Maiyyeti 121
B. Askerî Teşkilât 122
C. Dînî ve Adlî Görevler 124
a.) Kadılık 124
b.) Mezâlim Mahkemesi 124
c.) Şurta 125
d.)Hisbe 125
2. İLMİ HAREKET 125
A. Müslüman Endülüs İlmî Hareketine Genel Bir Bakış 125
B. Dini İlimler 130
a.) Fıkıh 130
b.)Tasavvuf 132
C. Tarih 132
D. Aklî İlimler 133
E. Dil ve Edebiyat 135
F. Morisko Edebiyatı 142
G. Sanat 145
H. Musiki 150

İKİNCİ BÖLÜM
MERİNİLER VE VATTASİLER

I. SİYASİ TARİH 155
1. MERİNİLER DEVLETİNİN KURULUŞU 155

A.Merînîler'in Soyu 155
B. Merînîler'in Mağrib'te Tarih Sahnesine Çıkışları 156
C.Merînîler'in Mağrib-i Aksâ'ya Girişleri 157
D. Osman b. Abdülhak b. Mahyû ve Meriniler Devletinin Kuruluşu 159
E. Muhammed b. Abdülhak 160
F. Ebu Bekir b. Abdülhak b. Mahyû 161
a.)Fas'ın Alınması 162
b.)Selâ ve Ribatu'l-feth'in Alınışı 163
G. Ömer b. Ebu Bekir 164
H. Yakub b. Abdülhak el-Mansur ve Devletin Kuruluşunun Tamamlanması 165
a.) Dahilî İhtilafların Ortadan Kaldırılması 165
b.) Merakeş'in Alınması 167
c.) Merînî Devletinin Kuruluşunun Tamamlanması 168
d.)Yakub el-Mansur'un Endülüs Cihadı 170
2. MERİNİLER'İN YÜKSELME DEVRİ 175
A. Yusuf b. Ya'kub en-Nasır 175
B. Ebu Sâbit Amir b. Abdullah 179
C. Ebu'r-Rebi' Süleyman 181
D.Ebu Saîd Osman b. Abdülhak 182
E. Ebu'l-Hasen el-Mansur 185
a.) Abdülvâdî Ülkesi Mağrib-i Evsat'ın Alınması 185
b.) Endülüs'te Cihadı 187
c.) Hafsî Ülkesi İfrikiyye'nin Alınması 190
d.) İfrikiyye'de Ortaya çıkan Sıkıntılar 191
F. Ebu Inan Fâris b. Ali 193
3. GERİLEME DÖNEMİ 196
A. Gerilemenin Başlaması 196
B. II. Muhammed Ebu Bekir es-Said 198
C. Ebu Sâlim el-Müstaîn 199
D.Taşfin el-Müvesves b. Ebi'l-Hasen 201
E. Ebu Zeyyan Muhammed b. Yakub 202
F. Ebu Faris Abdülaziz b.Ebi'l-Hasen 204
G. Ebu Zeyyân IV. Muhammed 205
H. Ebu'l-Abbas Ahmed b. Ebî Sâlim el-Mustansır (Birinci saltanatı) 208

I. Musa b. Ebi Inan el-Mütevekkil 209
İ. Ebu Zeyan V. Muhammed el-Muntasır 210
K. VI. Muhammed el-Vâsık 210
L. Ebu'l-Abbas Ahmed el-Mustansır (İkinci saltanatı) 211
M. II. Mustansır Abdülaziz b. Ahmed 212
4. MERİNİLERİN YIKILIŞI 212
A. Ebu Said Osman 212
B. Abdülhak b. Ebî Said 213
5. VATTASİLER 214
A. Merînîler Zamanında Vattâsiler 214
B. Muhammed b. Yahya eş-Şeyh ve Vattâsîler'in Kuruluşu 216
C. Muhammed el-Burtugâli 217
D. Mağrib'te Cihad Ruhunun Yeniden Canlanması 218
E. Vattâsî - Sa'dî Mücâdelesi ve Vattâsiler'in Yıkılışı 219
6. DİĞER DEVLETLERLE İLİŞKİLER 220
A.Merînîler- Memlukler Arasındaki İlişkiler 220
B. Merînîler - Hafsîler Arasındaki İlişkiler 223
C. Merînîler- Abdülvâdîler Arasındaki İlişkiler 225
D. Merînîler- Malî Devleti Arasındaki İlişkiler 227
E. Merînîler - Gırnata Sultanlığı Arasındaki İlişkiler 229
F. Merînîler - İspanya Hristiyan Devletleri Arasındaki İlişkiler 235
II. MEDENİYET TARİHİ 236
1. İDARİ DURUM 236
A. Merkez Teşkilâtı 236
a.) Merînî Sultanı 236
b.) Veliahd 238
c.) Vezir 239
d.) Katip 239
e.) Haciblik (Başmabeyncilik) 240
B. Vilâyetlerin İdaresi 241
C. Divanlar 241
D. Ordu 242
E [illegible]î ve Adlî Görevler 244
a.) Kadılık 244
b.) Mezâlim Mahkemeleri 245
c.) Şurta 246

d.) Hisbe 246
2. İ KTİSADİ DURUM 247
A. Gelir Kaynakları 247
a.) Zekât 247
b.) Cizye 248
c.) Gümrük vergileri 248
d.) Ganimet 249
e.) Diğer vergiler (Darâib) 249
f.) Müsadere malları 250
B. Endüstri 250
C. Ziraat 251
D. Ticaret 252
3. SOSYAL DURUM 254
A. Merînî Toplumu 254
B. Resmî ve Dînî Merasimler 256
a.) Elçilik heyetlerini Kabul Merasimleri 256
b.) Sultanın Sefere Çıkış Merasimi 256
c.) Mevlid-i Nebevî Merasimleri 257
d.) Bayram Namazları 257
e.) Nikah Merasimleri 258
C. Elbiseler 259
4. MİMARİ 260
A. Yeni Kurulan Şehirler 260
a.) Fâsu'l-cedid (el-Medinetü'l-beyzâ) 260
b.) Binye 260
c.) Mansura 261
d.) Tatvan (Tetâvin) 261
B. UMUMİ YAPILAR 261
a.) Camiler 261
b.) Medreseler 262
c.) Hastaneler 264
d.) Hanlar 264
5. İLMİ HAREKET 265
A.Sultanların İlmî Çalışmaları Teşviki 265
B. Dînî İlimler 268
a.) Tefsir ve Kırâat 268
b.) Hadis 269

c.) Fıkıh 270
d.) Tasavvuf 271
C. Diğer İlimler 273
a.) Lügat ve Nahiv 273
b.) Tarih 274
c.) Coğrafya - Astronomi 276
d.) Riyazî ilimler- Matematik - Geometri 277
e.) Felsefe 277
f.) Tıb 278
D.Edebiyat ve Şiir 278

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM
HAFSİLER

I. SİYASİ TARİH 283
1. HAFSİLERİN KURULUŞU 283
A. Ebi Zekeriyya Yahya 283
B. Muhammed el-Mustansır 287
C. Yahya el-Vâsık 291
D. Ebu İshak 292
E. Ebu Fâris el-Mu'temid 294
F. İbn Ebî Umâre 294
G. Ebu Hafs Ömer el-Mustansır 295
H. Ebu Yahya el Mütevekkil 298
2. MERÎNÎ İSTİLASI 299
3. HAFSİLERİN İKİNCİ YÜKSELİŞİ 300
A. Ebu'l-Abbas Ahmed 300
B. Ebu Fâris Abdülaziz el-Mütevekkil 303
C. Ebu Ömer Osman el-Mütevekkil 304
4. HAFSİLERİN YIKILIŞI 305
II. MEDENİYET TARİHİ 309
1. İDARİ DURUM 309
A. Sultan ve Maiyyeti 309
B. Ordu 312
C. Dînî ve Adlî Görevler 313
2. İKTİSADİ DURUM 314
3. SOSYAL DURUM 316

A. Hafsî Toplumu 316
B. Ülkede Yayılan Tarikatlar 316
4. İLMİ HAREKET 320
A. Eğitim ve Öğretim Müesseseleri 320
B. Dînî ilimler 321
C. Tarih ve Coğrafya 322
D. Edebiyat 324
E. Tıb 324

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM
ABDÜLVADİLER

I. SİYASİ TARİH 327
1. ABDÜLVADİLERİN KURULUŞU 327
A. Abdülvâd Kabilesi (Benî Zeyyân) 327
B. Yağmurâsin b. Zeyyan ve Devletin Kuruluşu 328
C. Osman b. Yağmurâsin 331
D. I. Ebu Hammû Musa 333
F. I. Ebu Taşfin 334
2. MERİNİ HAKİMİYETİ 337
3. DEVLETİN İKİNCİ DEFA KURULUŞU 338
A. II. Ebu Hammû Musa 338
B. II. Ebu Taşfin b. Ebî Hammû 340
3. KUZEY AFRİKA SAHİL ŞEHİRLERİNDE İSPANYA VE PORTEKİZE KARŞI BAŞLATILAN DENİZ CİHADI 342
4. ABDÜLVADİLERİN SONU VE ÜLKEDE OSMANLI HAKİMİYETİNİN BAŞLAMASI 347
II. MEDENİYET TARİHİ 350
1. İDARİ DURUM 350
A. Sultan ve Maiyyeti 350
2. SOSYAL DURUM 352
3. İLMİ HAREKET 355
A. Eğtim-Öğretim Müesseseleri 355
B. Abdülvâdîler Zamanında Yetişen Meşhur Alimler 356

BEŞİNCİ BÖLÜM
SA'DİLER

I. SİYASİ TARİH 361
1. HİCRİ 9. / MİLADİ 16. ASRIN BAŞLARINDA KUZEY AFRİKA'DA GENEL DURUM 361
2. İSTİLACI GÜÇLERE KARŞI BAŞLATILAN MİLLİ MÜCADELE VE SA'Dİ DAVETİNİN BAŞLAMASI 365
3. SA'DİLERİN KURULUŞU 367
A. Muhammed el-Kâim 367
B. Ahmed b. Muhammed el-A'rac 369
C. Muhammed eş-Şeyh el-Mehdî 372
D. Abdullah el-Ğâlib bi'llâh 374
E. Vâdi'l-Mehâzin savaşı 377
4. YÜKSELME DEVRİ 379
A. Ahmed el-Mansur ez-Zehebî 379
a.) Sudan'ın Alınışı 383
b.) Askerî Düzenleme - Ülkenin İmarı 385
5. GERİLEME DÖNEMİ VE DEVLETİN YIKILIŞI 387
A. Amed el-Mansur ez-Zehebî'nin Oğulları Arasında Taht Mücadelesi 387
B. Birliğin Dağılması-İstilacı Hristiyanlara Karşı Bazı Zaviyelerin Cihad Hareketleri 391
C. Sa'dîlerin Yıkılışı 394
II. MEDENİYET TARİHİ 396
1. İDARİ DURUM 396
A. Merkez Teşkilatı 396
a.) Sa'dî Sultanı (Halifesi) 396
b.) Veliahd 399
c.) Sultanın Maiyyeti 399
B. Vilâyetlerin İdaresi 400
C. Dînî ve Adlî Görevler 401
D. Ordu 402
2. İKTİSADİ DURUM 404
A. Ziraat ve Endüstri 404
B. Ticârî Durum 406

a.) Dâhilî Ticâret 406
b.) Dış Ticâret 407
C. Maliye Teşkilatı 409
3. SOSYAL DURUM 412
A. Osmanlı Tesiri 412
B. Endülüs Muhacirlerinin Tesiri 413
4. İLMİ HAREKET 418
A. Sultanların Teşviki 418
B. Kültür merkezleri 421
a.) Merakeş 421
b.) Fas şehri 422
c.) Sûs 423
d.) Der'a 424
C. Eğitim-Öğretim Müesseseleri 424
a.) İlk Mektebler (Küttâb) 424
b.) Medreseler 425
c.) Cami ve mescidler 425
D. Medreselerde Okutulan Kitaplar 425
a.) Tefsir ve Krâat 426
b.) Hadis 426
c.) Mâlikî Fıkhı 426
d.) Nahiv 427
e.) Lügat 427
f.) Edebiyat 427
g.) Tevhid ve Kelâm 428
h.) Hisâb 428
ı.) Tasavvuf 428
i.) İlm-i felek 428
E. Sa'dîler Zamanında Dînî İlimler Sahasında Yetişen Meşhur Alimler ve Eserleri 429
a.) Kırâat 429
b.) Tefsir 430
c.) Hadis 431
c.) Kelâm 431
d.) Fıkıh 432
e.) Tasavvuf 434
F Edebiyat ve Şiir 437

G. Dil İlimleri 439
H. Tarih ve Coğrafya 440
I. Tıb 444
J. Kimya, İlm-i Felek (Astronomi) ve Matematik 444
K Meşhur riyaziyeciler 445

ALTINCI BÖLÜM
FİLALİ ŞERİFLERİ

I. SİYASİ TARİH 449
1. DEVLETİN KURULUŞU 449
A. Mevlâ Muhammed eş-Şerif 449
B. Mevlâ Reşid 453
C. Mevlâ İsmail b. Muhammed 455
D. Mevlâ İsmail b. Muhammed'in Oğulları Dönemi 460
E. Mevlâ Muhammed b. Abdullah 462
F. Mevlâ Süleyman b. Muhammed 467
G. Mevlâ Abdurrahman b. Hişam 470
H. Mevlâ Muhammed b. Abdurrahman 474
İ. Mevlâ Hasen b. Muhammed 474
K. Abdülaziz b. Hasen 476
L. Abdülhafiz - Fransa'nın Fas'ı İşgali 479
II. MEDENİYET TARİHİ 481
1. İDARİ DURUM 481
A. Sultan ve Maiyyeti 481
B. Ordu 482
2. MALİ DURUM 486
3. İLMİ HAREKET 488
A. Dînî İlimler 488
a.) Tefsir ve Kırâat 488
b.) Fıkıh 489
c.) Hadis 493
d.) Tasavvuf 493
B. Tarih 496

ÖNSÖZ

Bu serinin ilk 6 cildinin yazarı, merhum Hasan İbrahim Hasan, İslâm tarihinin ilk altıbuçuk asrını ele aldığı eserinin ilgili bölümlerinde, Müslüman Endülüs ve Kuzey Afrika İslam devletleri tarihini de, 13. asrın ortalarına, yani Muvahhidler'in yıkılışına kadar getirmiştir. Bu münasebetle, Endülüs ve Kuzey Afrika devletlerine ayırdığımız bu çalışmamıza, onun bıraktığı yerden başladık. Önce Muvahhidler'in Endülüs'te sükûtunun ardından Endülüs'te kurulan Gırnata Beni Ahmer devletini ve yine Muvahhidler'e ait kuzey Afrika topraklarında kurulan muasır devletler Merînîler, Hafsîler ve Abdülvâdiler'i tanıttık. Hafsî ülkesi Tunus ve Abdülvâdi ülkesi Cezayir'in bu devlerden sonra Osmanlı hakimiyetine geçmesini ve bu serinin Osmanlı tarihiyle ilgili bölümünde ele alınacağını dikkate alarak, Fas tarihini 20 asrın başlarına kadar getirmeyi uygun gördük. Dolayısıyla Merînîler'den sonra Fas'ta kurulan Sa'dîler ve bu devletin yerini alan Filâliler devletlerini de inceledik.

Merînîler'den sonra onlara ait topraklarda kurulan ve yaklaşık yarım asır ayakta kalan Vattâsîler'i aralarındaki yakın akrabalık ve kuvvetli irtibat sebebiyle, Merînîler'in devamı şeklinde düşünerek, her devlete bir bölüm tahsis etmek suretiyle, kitabımızı 6 bölüme ayırdık.

Birinci bölümde, Endülüs'te kurulan son İslâm devletini, tanıtmaya çalıştık. Hicrî yedinci (milâdî onüçüncü) asrın başlarında, Moğol istilasına maruz kalan doğu İslâm dünyası gibi, Endülüs ve Kuzey Afrika da, önemli hadiselere sahe oldu. Endülüs'ü müslümanlardan geri almak için başlatılan ve bütün hristiyan dünyasından destek gören haçlı hareketi, 13. asrın başlarında büyük başarı kazanmıştı. Kastilya kralının komutasındaki haçlı orduları, Ikab

(Las Navas de Tolosa) savaşında, Muvahhid ordusunu hezimete uğratmış, Kuzey Afrika ve Endülüs'te hüküm süren bu devlete öldürücü bir darbe vurmuştu. Bu hezimet, Muvahhidler'in Endülüs hâkimiyetinin sonunu getirdiği gibi, Kuzey Afrika'daki idarelerini de temelden sarsmış ve devletin yıkılışına zemin hazırlamıştı. Nitekim bu devlet, orada da kısa süre sonra tarihe karıştı.

Bu ağır mağlubiyetin ardından, Endülüs'te müslümanlara ait şehirlerin büyük kısmı, Kastilya, Aragon ve Portekiz devletlerinin eline geçmiş, müslümanlara ait şehirlerin tamamı büyük bir tehdit altına girmişti. Gırnata Beni Ahmer hükümdarlığı (Nasrîler), Endülüs'te İslâm varlığının yok olacağı ihtimalini çağrıştıran bu şartlar içinde kuruldu. Son derece zor şartlarda, dağlık bir bölge olan Güney Endülüs'te kurulan ve yarımada müslümanlarının sığınağı haline gelen bu devlet, beklenmeyen bir başarı göstererek, ikibuçuk asırdan fazla bir süre ayakta kaldı. Bu uzun süre boyunca, kendisini ortadan kaldırmak maksadıyla fırsat buldukça ülkesine saldırılar düzenleyen hristiyan devletlere karşı savaştı. Dış ilişkilerini, büyük ölçüde bu devletlerle yaptığı savaşlar teşkil etti. Buna rağmen, ilim, medeniyet ve sanat açısından büyük başarı sağladı.

İslâm edebiyatında kaybedilmiş cennet (el-firdevsü'l-mefkûd) olarak tanıtılan Müslüman Endülüs'ün tarihi, bir başka ülkenin tarihinde bulunamayacak ders ve ibret sahneleriyle doludur. Avrupa'yı aydınlatan "İslâm Güneşi" Endülüs'ün son temsilicileri Gırnata müslümanlarının başına gelenler, bu ibret sahnelerinin odak noktasını teşkil eder.

Endülüs, Şam Emevî devletinin 132/750 yılında yıkılışından itibaren, siyâsî bakımdan doğu İslâm dünyasından ayrılmış ve tarihini Kuzey Afrika ile birleştirmişti. Endülüs Emevî devletinin yıkılışından sonra da ülke, önce Murabıtlar, ardından Muvahhidler olmak üzere, Kuzey Afrika'da kurulmuş iki devletin hakimiyeti altında kalmıştı. Bu alâka, Muvahhidler'in yıkılışından sonra da devam etti. Gırnata hükümdarları, devletlerini kurdukları yıllardan itibaren, Fas Merînî sultanlığı ile iyi ilişkiler kurmuşlar, hristiyanlara karşı cihadı büyük ölçüde onlarla birlikte yapmışlardı. Ancak, Endülüs cihadlarında önemli bir yeri olan ve Endülüs'te devamlı askerî birlikler bulunduran Merînîler'in zayıflama-sından sonra ise kaderleriyle başbaşa kaldılar. Bu da yetmiyormuş gibi, Gırnata'taki taht kavgaları bir türlü bitmedi. Kardeş kardeşe; hatta son iki hükümdarda olduğu gibi oğul babasına karşı savaştı. Hatta bu oğul, iktidar hırsını ihanet ölçüsüne vardırarak, babasına karşı, Endülüs'teki müslüman varlığına son vermek için savaşan Kastilya kralından yardım istedi. Bu yardım

karşılığında onun hâkimiyetin kabul etti. Basiretsiz sultan, gerçeği ancak sıranın kendisine geldiği anda görebilmişti; ancak bunun bir faydasının olmayacağı açıktı.

İnsanlık tarihi, her dönemde pek çok devletin yıkılışına şahit oldu. Bu bakımdan, Gırnata sultanlığının yıkılışı da, gayet normal bir durum idi. Ancak, Gırnata halkına yapılan zulüm, bu olaya başka bir anlam yükledi. Onlara yapılan muâmele, insanlık tarihinde benzerine raslanmayan büyük bir dram oldu. İspanya devlet ve din adamları, Endülüs müslümanlarına karşı korkunç bir zulüm sergilediler. Müslümanları zorla hristiyanlaştırmak için başlattıkları faaliyetten başarı alamadıkça, zulüm ve işkencelerini artırdıkça artırdılar. Birer zulüm ve işkence makinesi olan engizisyon mahkemelerinde yargıladıkları müslümanların onbinlercesini meydanlarda yakarak öldürdüler. Kitaplarının tamamını yokederek, kültür mirasıyla bağlarını kesmeye çalıştılar. Müslümanları dinlerinden tamamıyla koparabilmek için, dinleri, dilleri ve kültürleriyle ilgili her şeyi yasakladılar. Bir asrı aşan bu sürecin sonunda, onları toplu bir şekilde öldürmenin hesaplarını dahi yaptılar ve neticede bilindiği gibi toptan sürgün ettiler.

Bosna müslümanlarına yapılmakta olan zulüm ve vahşet, ne acı ki, Endülüs dramının bir tekrarına benziyor. O asrın İspanyollarıyla, bu günün Sırpları sanki birbirlerinin kopyaları. İnşaallah, bu benzeyiş bir yerde biter ve sonları aynı olmaz. Bunun reçetesi, müslümanlar olarak gafletten uyanmamız, dost ve düşmanımızı tanıyıp, yüce dinimizin emrettiği kardeşlik ve yardımlaşma kurallarına sahip çıkmamızdır. Cenab-ı Hakk'ın yardımı da, şüphesiz bununla birlikte gelecektir.

Kitabımızın ikinci bölümünü, Gırnata sultanlığının kurulduğu dönemde, Mağrib-i Aksâ (Fas)' da kurulan Merînîler'e ayırdık. İlk yıllardan itibaren, Endülüs cihadına büyük önem veren Merînî sultanları, askerî güçlerini kaybedene kadar, bu cihadı devam ettirdiler. Endülüs'te kendilerine bırakılan bölgede devamlı ordular bulundurma yanında, gerektikçe, ordularının başında Endülüs seferleri tertiplediler. Sultanlar ve diğer devlet ricalinin yaptırmış olduğu cami, mescid ve medreseleriyle Fas tarihine damgasını vuran Merînîler, yönetimde başlayan iç kavgalar yüzünden, 1465 yılında yıkıldı. Onlara ait topraklarda kurulan Vattâsiler ise, hükümranlıklarını 1554 yılına kadar devam ettirdiler.

Üçüncü bölümde, aynı zaman diliminde Tunus'ta kurulan Hafsîler'i inceledik. Muvahhidler'in temsilcisi olarak tarih sahnesine çıkan ve onların halifelik hakkını devraldıklarına inanan Hafsî sultanları, siyâsî bakımdan inişli-çıkışlı ve birbirinden çok farklı dönemlerle seyreden hükümranlıklarını Tunus'un 1574 yılında Osmanlı hakimiyeti altına girişine kadar sürdürdüler. Tunus'ta kurulan İslâm devletlerinin dördüncüsü olarak, üçbuçuk asra varan dönemlerinde, bu ülke tarihine kalıcı bir damga vurdular.

Dördüncü bölümde ele aldığımız muasır devlet Abdülvâdîler ise, Cezayir'in Tlemsen şehrinde kurulmuştu. Doğu komşusu Hafsiler, batı komşusu Merînîler ile sürekli bir mücadele içinde hüküm süren Abdülvâdî hanedanı, Kuzey Afrika sahillerine yönelik İspanya ve Portekiz saldırılarının yoğunlaştığı ve sahil şehirlerinden önemli bir kısmının hristiyanların eline geçtiği bir safhada, bölgede tarih sahnesine çıkan Türk denizcileri Barbaros kardeşler vasıtasıyla Osmanlı egemenliğine girene kadar ayakta kalmayı başardı. 1236 - 1550 yılları arasında 3 asrı aşan hükümranlık süresi içinde, bir kaç defa, Merînî veya Hafsî egemenliği altına düşen bu devlet , Cezayir'in araplaşması ve bugünkü kimliğini kazanması bakımından önemli rol oynadı.

Beşinci bölümde incelediğimiz Sa'dî Şerifleri devleti ise, 16. asrın başlarında Kuzey Afrika sahillerinin, zamanın en kuvvetli devletlerinden Portekiz ve İspanya tarafından istilâ ve taksim edildiği bir zamanda, istilâcı güçlere karşı başlatılan bir cihad hareketinin neticesinde kurulmuştu. Fas'taki Vattâsîler, Cezayir'deki Abdülvâdîler ve Tunus'taki Hafsîler'in istilacı güçlere karşı çaresiz kaldığı bu safhada, Cezayir ve Tunus Osmanlı hakimiyeti sayesinde hristiyan işgalinden kurtulurken, Mağrib-i Aksâ, Sa'dîler'in kuruluşuna sahne olmuştu. Bölgedeki tarikat liderleri, şerifler ve alimlerin öncülük ettiği bir cihad hareketinin neticesinde kurulan Sa'dîler, ülkelerini, gittikçe güçlenen İspanya, Portekiz ve doğu komşuları Osmanlılar'a karışı korumaya muvaffak oldular. 1511 yılında kurulan bu devlet, 1659 yılına kadar ayakta kalmayı başardı. Son dönemlerinde başlayan taht kavgaları bu devletin de sonunu getirdi.

Altıncı bölümde ele alddığımız Filâlî Şerifleri de, bölgenin yeni bir hristiyan istilâsıyla yüz-yüze geldiği geldiği safhada kuruldu. Sa'dî yönetiminin istilacılarla mücadeleden aciz kalması, hatta bazı sultanların onlarla işbirliğine gitmesi yüzünden vatanı savunmak, yine halka kalmıştı. Dînî hareketlerin siyâsî harekete ve neticede devlete dönüşümüne alışık olan bölge, bunun tekrarını bir daha yaşadı. Bu safhada vatan müdafaasını, ülkenin büyük zaviyeleri üslenmişti.

Cihad hareketi, tarikat liderleri ve bölgede yaşayan Hz. Peygamber (s.a) soyuna mensup şerifler tarafından yürütülüyordu. Bu cihad dalgası, ülkede Filâlî Şerifleri'nin yeni bir devlet kurmasıyla sonuçlandı. Filâlî Şerifleri, 1631 yılında başlattıkları yönetimlerini, 1912 yılında Fransız işgaline kadar devam ettirdiler. Fransa'nın çekilmesinden sonra da, himâye döneminde oturmaya devam ettikleri koltuklarında bırakıldılar.

Çalışmamızda, bu serinin çerçevesine uyarak, her devletin önce siyasî tarihini ele aldık. Daha sonra o devletin idârî, iktisâdî, içtimâî ve kültürel durumunu inceledik. Bu devletlerin İslam medeniyet ve kültürüne katkılarına işaret etmeye çalıştık. Ülkemiz tarih meraklıları için, bilhassa ansiklopedi maddeleri dışında pek fazla bir eserin bulunmadığı Kuzey Afrika devletleriyle ilgili bu araştırmamızda, elimizden geldiğince ilk kaynaklara ulaşmaya çalıştık. Bu devletler hakkında yapılmış yeni araştırmalardan da önemli ölçüde istifade ettik.

Kuzey Afrika İslâm devletleri tarihi hakkında önemli bir boşluğu dolduracağını sandığımız bu mütevâzî eserimizle, tarih meraklılarına az da olsa bir hizmette bulunmuş ve tarihten ibret almayı sağlayacak bazı tesbitler yapmış olma ümidiyle... Gayret bizden tevfik Allah'tandır.

İsmail YİĞİT
İstanbul, 21 Temmuz 1995

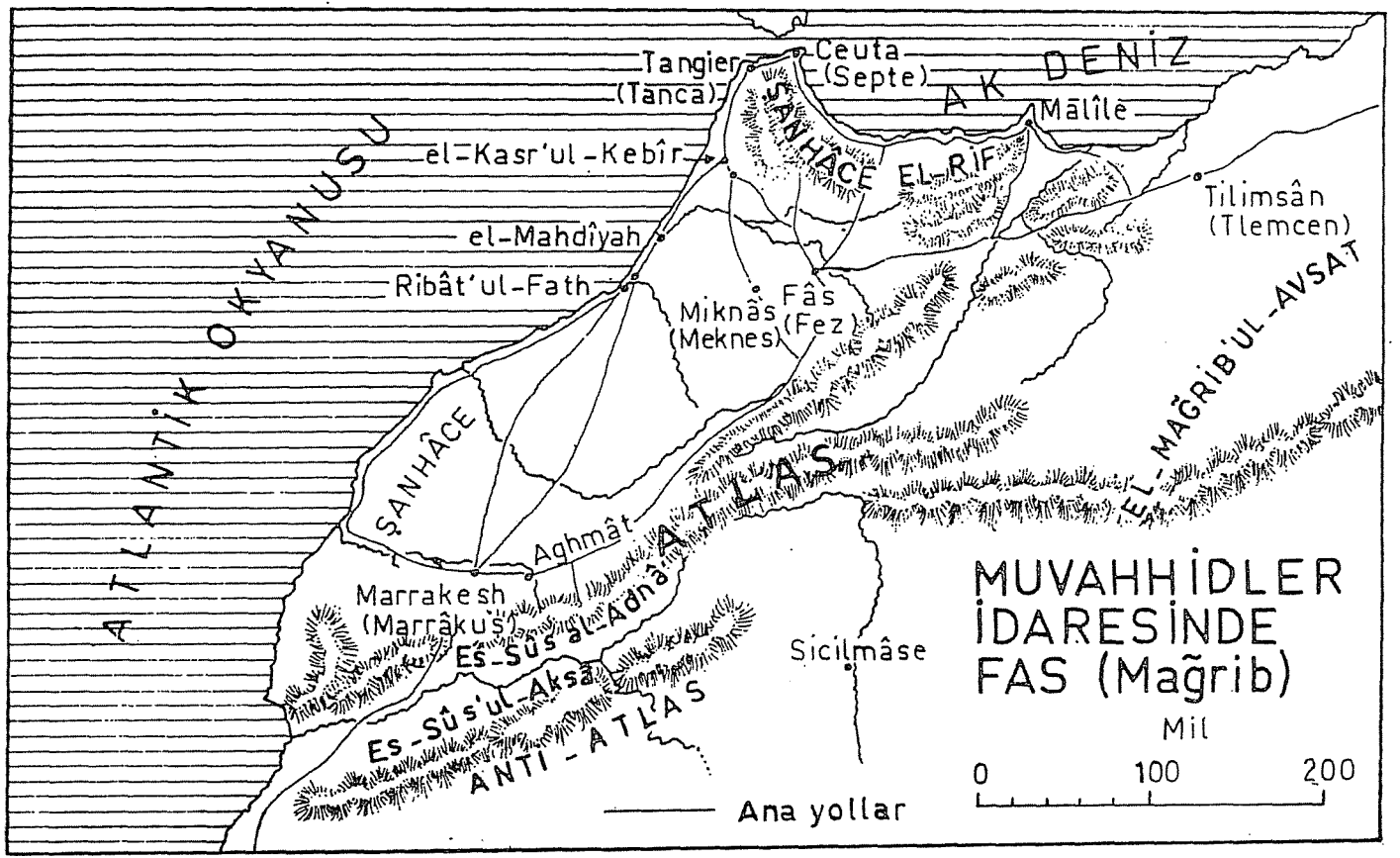
Tangier
(Tânca)
Ceuta
(Septe)
AK DENİZ
Mâlîle
el-Kasr'ul-Kebîr
ŞANHÂCE EL-RİF
Tilimsân
(Tlemcen)
el-Mahdîyah
Ribât'ul-Fath
Miknâs
(Meknes)
Fâs
(Fez)
ATLANTİK OKYANUSU
ŞANHÂCE
EL-MAĞRİB'UL-AVSAT
ATLAS
Aghmât
Marrakesh
(Marrâkuş)
Es-Sûs'ul-Adnâ
Es-Sûs'ul-Aksâ
ANTİ-ATLAS
Sicilmâse
MUVAHHİDLER
İDARESİNDE
FAS (Mağrib)
Mil
0
100
200
Ana yollar

Hükümdarlar ve Saltanat Süreleri

I. Muhammed el-Ğâlib bi'llah..... 629/1232
II. Muhammed el-Fakîh..... 671/1273
III. Muhammed el-Mahlu'..... 701/1302
Ebu'l- Cüyûş Nasr..... 708/1309
I. İsmail, Ebu'l-Velid..... 713/1314
IV. Muhammed..... 725/1325
I. Yusuf el-Müeyyed bi'llah..... 733/1333
V. Muhammed el-Ğaniy bi'llâh (Birinci Saltanatı)..... 755/1354
II. İsmail..... 760/1359
VI. Muhammed..... 761/1360
V. Muhammed (İkinci saltanatı)..... 763/1362
II. Yusuf el-Müstağnî bi'llah..... 793/1391
VII. Muhammed..... 797/1394
III. Yusuf en-Nasır..... 810/1408
VIII. Muhammed el-Eyser (Birinci saltanatı)..... 820/1417
IX. Muhammed..... 831/1427
VIII. Muhammed el-Eyser (İkinci saltanatı)..... 833/1429
IV. Yusuf Ebu'l-Haccac..... 835/1432
VIII. Muhammed el-Eyser(Üçüncü saltanatı)..... 835/1432
X. Muhammed el-Ahnef..... 848/1445
Sa'd el-Müstain bi'llah..... 859/1455
Ebu'l-Hasen Ali..... 868/1465
XI. Muhammed Ebu Abdullah (Boabdil) (Birinci Defa)887/1482
XII. Muhammed ez-Zağal..... 888/1483
XI. Muhammed (İkinci defa)..... 892 -897/1487-1492

Barcelona Markiliği

XV. YÜZYILIN SONUNDA İSPANYA

Endülüs Emevileri devleti (1031)

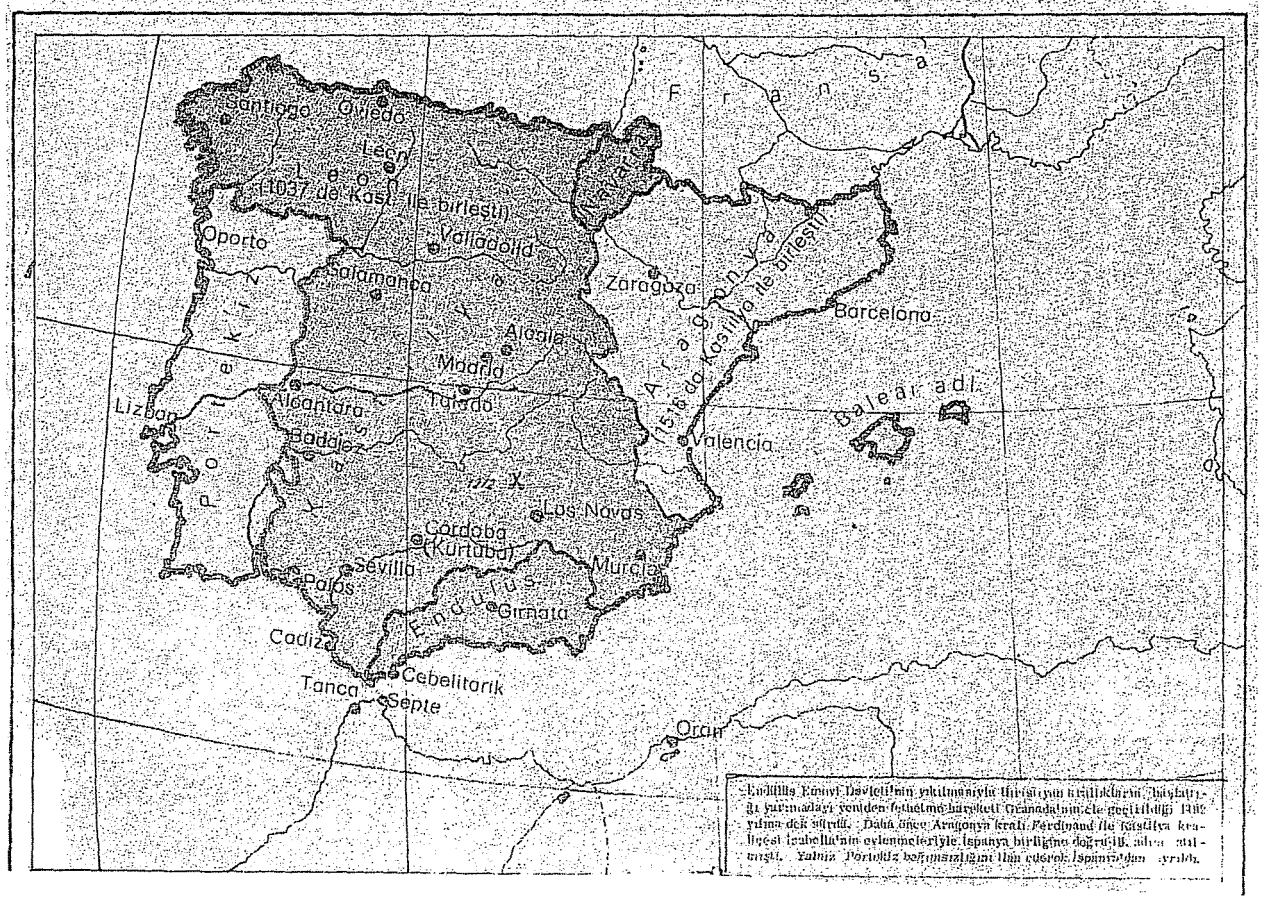

Endülüs Emevi Devleti'nin yıkılmasıyla Hıristiyan krallıkların başlattığı yarımadayı yeniden fethetme hareketi Granada'nın ele geçirildiği 1492 yılına dek sürdü. Daha önce Aragonya kralı Ferdinand ile Kastilya kraliçesi İsabella'nın evlenmeleriyle İspanya birliğine doğru ilk adım atılmıştı. Yalnız Portekiz bağımsızlığını ilan ederek İspanya'dan ayrıldı.

BİRİNCİ BÖLÜM

BENİ AHMER DEVLETİ (GIRNATA SULTANLIĞI) (629 - 897 / 1232 - 1492)

I. SİYASİ TARİH

1. HİCRİ YEDİNCİ ASRIN İLK YARISINDA ENDÜLÜS

A. Muvahhidler'in Yıkılışı

İberik yarımadası, müslümanların fethinden önce, Vizigotlar'ın hakimiyeti altında bulunuyordu. Vizigotlar'ın hâkimiyeti, Milâdî 5. asrın başlarında, Vandallar'ı buradan çıkarmalarıyla başlamıştı. Başkent olarak yarımadanın orta kesiminde yer alan Tuleytula şehrini seçen Vizigotlar, hakimiyetleri süresince, ülkenin yerli halkına köle muamelesi yaptılar.

Ülkenin yerli halkı da Vizigotlar gibi, önceleri putperest idi. Milâdi 3. asrın sonlarından itibaren yarımadada hristiyanlık yayılmaya başladı. Dördüncü asırda ise, halkın ekseriyyeti hristiyanlık dininin Aryüs mezhebini benimsemiş bulunuyordu. Vizigot idarecilerinin de bu mezhebe girmeleriyle, üçlü tanrı inancını reddederek Hz. İsa'yı bir peygamber kabuleden Aryüs mezhebi, devletin resmi mezhebi haline geldi.[1] Ancak İznik konsülünde üçlü tanrı inancı "teslis" nın kabul

---

1. A. Ziegler'den naklen, Ali el-Muntasır el-Kettânî, *İnbiâsü'l-İslâm fi'l- Endelüs*, (İslâmâbâd, 1992), s. 29

edilmesi ve bu görüşü benimseyen Bizans'ın bu inanca karşı çıkanlara ve bilhassa Aryüs taraftarlarına karşı şiddete başvurması, İspanya hristiyanlarını da etkilemişti. Nitekim 400 yılında Tuleytula'da bir toplantı akdeden Vizigot din adamları, İznik konsülünde kabul edilen teslis inancını benimsemeye karar verdiler. Bu gelişme yüzünden eski mezheblerine bağlı kalanlarla teslis akidesini kabul edenler arasında ortaya çıkan mezheb ayrılığı, iki taraf arasında şiddetli savaşlara yol açmıştı. Yerli halkın çoğu gibi 589 yılına kadar Aryüs mezhebine bağlı kalan kral ve devlet ricalinin, bu yıl içinde teslis akidesini benimsemesi, Aryüs taraftarlarının sıkıntısını arttırdı. Bundan sonra devlet ve kilise, onların üzerinde korkunç bir baskı uyguladı. Diğer taraftan ülkedeki yahudilere karşı da şiddetli bir zulüm politikası devam ettiriliyordu. Bu durum, İslâmî fetihler öncesine kadar aynı şekilde kaldı.

İslâm orduları, Emevi halifesi Velid b. Abdülmelik zamanında, hicrî 92 (milâdî 711) yılında Endülüs'e çıktılar. 3 yıl içinde Pirenelere kadar ulaşarak yüzölçümü yaklaşık 700 bin km^2 olan geniş toprakları fethettiler. Müslümanlar, fethettikleri diğer ülkelerde olduğu gibi, burada da, yerli halkın dinine müdâhele etmediler. Onlara kendi dinlerinde kalma, ibadet ve diğer dînî merasimlerini inançları doğrultusunda serbestçe yapma hürriyeti tanıdılar. Bu haklara sahip olan hristiyanların büyük bir bölümü, daha bir asır geçmeden, gönüllü olarak müslüman oldu.

Müslüman Endülüs, fetihten sonraki ilk yıllarda, Şam Emevi devletinin Kuzey Afrika vilâyetine bağlı bir bölge olarak kaldı. Daha sonra merkezi İşbiliye şehri olan müstakil bir vilâyet haline getirildi. Emeviler'in yıkılmasından sonra ise, Abbasi hakimiyetini tanımayan Endülüs'te, Emevi ailesinden olan Abdurrahman ed-Dâhil tarafından bağımsız bir müslüman emirlik kuruldu. Dımeşk Emevi Hilafeti'nin yıkılışından 6 yıl sonra 138/756 yılında Kurtuba'da kurulan bu Endülüs Emevi emirliği, yarımada müslümanlarının tamamını şemsiyesi altında topladı ve kısa zamanda güçlü bir devlet haline geldi. En önemli hükümdarı III. Abdurrahman zamanında (912-961) zirve dönemini yaşayan Endülüs Emevi Devleti, bu hükümdarın "halifelik" ünvanını almasıyla, Bağdat Abbasi Hilafeti ve Kahire Şîî Fatımî Hilafeti yanında İslâm dünyasında üçüncü halifelik olarak ortaya çıktı. Son zamanlarında bir türlü bitmeyen iç harpler ve komşu hristiyan devletlerle yapılan savaşlar yüzünden son derece zayıflamış olan Endülüs Emevi Halifeliği, 1031 tarihinde yıkıldı.

Bu devletin yıkılması üzerine, ona bağlı vilayetlerin valileri, vilayetlerinde bağımsızlıklarını ilan ettiler. Sayıları 23'e varan ve "tavaif-i mülûk" şeklinde isimlendirilen bu müslüman şehir devletleri, kuruluşlarından itibaren, birbirleriyle mücadeleye girdiler. Müslüman emirler arasında başlayan bu mücadeleler, papalığın teşvikiyle güçlerini birleştiren bölge hristiyan devletlerinin işine yaradı.

İspanya hristiyanlarının, Endülüs'ü müslümanlardan geri almak için başlattıkları istirdat savaşı (La Reconquista), işte bu döneme, hicrî beşinci (milâdî onbirinci) asrın ortalarına raslamaktadır. Endülüs Emevi Hilafeti'nin yıkılışından sonra, müslümanlara ait şehirlerin her birinin müstakil hale gelmesiyle ortaya çıkan şehir devletleri (tavaif-i mülûk) döneminde başlayan bu istirdat hareketi, önemli ilk meyvesini 478 / 1085 yılında Zünnunîler'in merkezi Tuleytula'nın hristiyanların eline geçmesiyle vermişti. [2] Tuleytula, hristiyanların geri aldığı ilk büyük şehir olduğundan, bu gelişme, bazı araştırmacılar tarafından, İspanya'da siyasî üstünlüğün el değiştirmesi, o ana kadar müslümanlarda olan üstünlüğün hristiyanlara geçmesi olarak kabul edilmiştir.[3] Bu mağlubiyetin akabinde Endülüs şehir devletlerinin yardım talebini yerine getiren Kuzey Afrika Merakeş Murabıt Devleti hükümdarı Yusuf b. Taşfin, ordusunun başında Endülüs'e geçmiş ve 479/1086 yılında kazandığı Zellaka zaferiyle Endülüs'te Murabıtlar dönemini başlatmıştı. Bu savaştan yaklaşık 60 yıl sonra Kuzey Afrika ve Endülüs'te Murabıtlar'ın saltanatını ellerine geçiren Muvahhidler zamanında da müslümanlar, kuvvetlerini bir ölçüde devam ettirdiler. Murabıtlar zamanında 512/1118 yılında Saragosta ve kuzeydeki önemli sınır şehirlerini kaybetmiş olsalar da, hristiyanları pek çok defa mağlup ettiler. Bilhassa 1195 yılında Kastilya kuvvetlerine karşı meşhur Erek zaferini kazandılar.[4]

Ne var ki, Hicri yedinci / Milâdî onüçüncü asır, Endülüs Müslümanları için çok kötü başladı. Muvahhidler'in çökme dönemine girdiği bu yıllarda, İspanya'da 3 hristiyan devlet mevcuttu. Bu devletler, Portekiz, Aragon ve en kuvvetlileri olan Kastilya idi. Bunlardan

---

2. Makkarî, *Nefhu't-tîb min ğusni'l-Endelüs er-râtib*, (neşr, Muhyiddin Abdülhamid, Kahire,1367/1949), VI, 84 vd.

3. İsidro de Las Cagigas, *Los Mudéjares*, p.45 'ten naklen, Muhammed Abdullah Inan, *Nihâyetü'l-Endelüs*, (Kahire,1408/1987 , dördüncü baskı),s.74

4. Makkarî, *Nefh*, VI, 118

Portekiz, bağımsızlığını kuvvetlendirmek ve ülkesinin güneyinde müslümanlara ait bölgeyi topraklarına katmak için çalışırken, diğer iki devlet, Endülüs'te müslüman varlığını ortadan kaldırmak maksadıyla bir haçlı savaşı başlatmışlar, bu uğurda güçlerini birleştirmişlerdi. Bu işbirliği zaman zaman sekteye uğrasa da, müslümanların Endülüs'ten nihai olarak çıkarılmasına kadar devam etti. Gırnata devletini yıkmak için 1469 yılında birleşen Aragon ve Kastilya, İspanya bayrağı altında tek devlet haline gelirken, Portekiz müstakil olarak kaldı.

Aragon krallığı ve Papalık yanında, bazı Avrupa devletleri ve İspanya hristiyan emirliklerinin tamamından yardım gören Kastilya kralı VIII. Alfonso, 606/1209 yılında, Erek savaşının intikamını almak için Muvahhidler'in üzerine saldırıya geçmişti. Endülüs'teki tek müslüman devlete karşı başlatılan bu haçlı saldırısı, başta Papa III. İnocent olmak üzere, tüm Hiristiyan dünyasından büyük destek görüyordu. Papa, papazları asker toplamak için vazifelendirmiş, bu kutsal savaşa katılacakların tüm günahlarının affedileceğini açıklamıştı. Bizans'ın başşehri Konstantıniyye'ye varıncaya kadar, Hristiyanlık dünyasının en uzak ülkelerine dağılan papaz ve rahiplerin propagandaları neticesinde, pek çok Hristiyan, bu orduya katılmak için Endülüs'e gitti. Cepheye koşan bu hristiyanların katılmasıyla VIII. Alfonso'nun askerinin mevcudu yüzbini aşmış bulunuyordu. Müslümanlarla, bu kalabalık haçlı ordusu arasında, Ikab (Las Navas de Tolosa) denilen mevkide yapılan Ikab savaşı, hristiyanların büyük bir zaferiyle neticelendi. Haçlı orduları karşısında ağır bir mağlubiyet alan Muvahhid hükümdarı Muhammed en-Nasır, savaşta askerinin ekseriyyetini kaybetmişti. Gerek çarpışmalar esnasında, gerekse savaştan sonra yapılan katliamlarda öldürülen müslümanların sayısı rivayete göre yarım milyonu aşıyordu. Ancak 4 bin civarındaki askeriyle canını kurtarabilen Muvahhid hükümdarı, zorluklar içinde İşbiliye'ye ulaştı. Aldığı bu mağlubiyetin ezikliği içinde Fas'a geçti ve bir yıl sonra orada öldü(610/1213).

Ikab savaşı, sadece Endülüs'teki Muvahhid hakimiyetinin değil, aynı zamanda Endülüs'teki İslâm varlığının sonunu hazırlayan bir mağlubiyet olarak değerlendirilmiştir.[5] Haçlılar, bu zaferin ardından

---

[5]. Bu savaş ve neticeleri hakkındaki kanaatler için bkz. Makkarî, *Nefh*, VI,117; İbn Izârî, *el-Beyânü'l-muğrib*, (Tatvan,1960), III, 240; Abdurrahman Ali el-Haccî, *et-Târihu'l-Endelüsiyy* (Dımeşk,1967), s.430-436; H. İbrahim Hasan, *İslâm Tarihi*, (Türkçesi,

Beyyâse(Baeza), Ubbede (Ubeda) şehirlerini tahrip ettiler ve müslüman halkı katliama tabi tuttular. Sadece Ubbede şehrinde öldürülenlerin sayısı 60 bin civarındaydı; bir o kadar müslüman da esir alınmıştı.

Muvahhidler'in Endülüs hakimiyetini sona erdiren Ikab mağlubiyetinden itibaren Beni Ahmer devletinin kuruluşuna kadar, Endülüs müslümanlarının elindeki önemli merkezler, birer-birer, hristiyan devletlerin eline geçti. Müslüman İspanya, Kuzeyden gelen Hristiyan istilacıların ayakları altında ezildi. 633/1236 yılı Şevval ayının sonlarında, beş asırdan fazla müslüman Endülüs'ün merkezi olarak kalan Kurtuba, Kastilya hükümdarı III. Ferdinand tarafından istila edildi. Müslüman halk şehirden çıkarıldı, meşhur Kurtuba Ulucamii kiliseye çevrildi ve üzerine haç asıldı. İstila edilen bu şehirlerdeki müslümanlar ya öldürülüyorlar, ya da şehirlerinden çıkarılıyorlar, savaşsız teslim olmaları da onları bu cezadan kurtaramıyordu. Nitekim, İşbiliyye şehri birkaç yıl süren şiddetli savaşlardan sonra, 646/1248 yılında Kastilya kralına bazı şartlarla teslim olmuştu. Teslim şartlarından biri, müslüman ahalinin şehri terketmesiydi. Şiddetli sıkıntılar içinde şehirlerini terkeden müslümanların sayısı 400 bine ulaşıyordu. [6]

Tarihçi İbn İzârî, 664/1265 yılında Aragon kralına sulh ile teslim olmak zorunda kalan Mürsiyeli müslümanlara yapılan insanlık dışı zulmü anlatırken şöyle demektedir:

"Kendilerine eman verilen müslüman halk, Mürsiye'den çıkarak Reşâka denilen yere geldiler ve oraya yerleştiler. Hicri 673 yılında sürülene kadar 10 yıl burada kaldılar. Bu yıl içinde onları buradan çıkaran hristiyanlar, verdikleri ahdi bozarak yolda Bûrkâl denilen yerde üzerlerine saldırdılar. Erkeklerin tamamını öldürdüler, kadınları ve çocukları ise esir aldılar. Eman vererek sürdükleri bu silahsız ve savunmasız insanlara istedikleri kötülükleri yaptılar. Kimini kılıçla, kimini okla öldürdüler. Güç ve kudret yalnızca Yüce Allah'a aittir."[7]

Görüldüğü gibi, Mağrib-i Aksa'daki hakimiyetlerini 667/1268 yılında Meriniler tarafından yıkılana kadar devam ettiren Muvahhidler,

---

İsmail Yiğit ve ark., İstanbul, 1985), VI,230; Hüseyin Munis, *Tarihu'l-Mağrib* (Beyrut, 1992), II/2, 130 vd.

6. Inan, *Asru'l-Murâbitîn ve'l-Muvahhidîn*, (Kahire, 1964), II,438

7. *el-Beyânü'l-muğrib*, III, 438.

Endülüs'te çok erken çökmüşlerdi. Hicri yedinci asrın ortalarında, Doğu ve Orta Endülüs bölgesinde müslümanlara ait şehirlerin tamamı, diğer hristiyan devletler tarafından da desteklenen Kuzey İspanya hristiyan prensliklerinin eline geçmiş bulunuyordu. Müslümanların elinde sadece Güney Endülüs kalmıştı. Hiristiyan istilasının yoğun bir şekilde devam ettiği, Muvahhid devletinin Endülüs'ü koruyamadığı bu yıllarda, Güney Endülüs'te bulundukları merkezleri savunan ve oralarda kendi idarelerini kuran küçük devletler ortaya çıktı.

B. Benî Hûd

Endülüs'te İslâm varlığına son vermek için güçlerini birleştiren hristiyan devletler karşısında direnen ve elde kalan bölgeleri muhafaza yolunda tarih sahnesinde kendisini gösteren ilk müslüman güç Saragosta Hûdîleri oldu. "Emirü'l-müslimin, Seyfüddevle ve el-Mütevekkil ale'llah" ünvanlarını alan Ebu Abdullah Muhammed b. Yusuf b. Hûd el-Cüzâmî, Mürsiye'de oturuyordu. 625 / 1228 yılından itibaren gücünü artırmaya başladı, bir süre sonra Endülüs'ün doğusundaki bazı şehirleri hakimiyeti altında aldı. Önce Şâtıbe, Gırnata ve Malaga'yı, ardından İşbiliye, Mâride ve Batliyus'u alarak, müslümanlarda kalan bölgelerin tamamına yakınını hakimiyeti altında topladı. Bu sırada aynı şekilde müslümanların başına geçmek için mücadele meydanına atılan ve kendisiyle de savaşan İbnü'l-Ahmer'le sulh yaptı. 631/1234 yılında yaptığı bu sulh ile, Ceyyan ve Arcûne'yi İbnü'l-Ahmer'e bırakmıştı. O, Bağdat Abbasi Hilafeti'ne bağlı olduğunu söylüyordu; hatta zamanın halifesi Mustansır'a müracaat ederek kendisine sultanlık menşur ve hil'ati göndermesini temin etmişti. Endülüs'ü koruyamayan Muvahhid idaresini ortadan kaldırarak müslümanların başına geçmek ve Endülüs'ü kurtarmak için çalışan Hûdîler, daha sonra Hristiyanlara karşı savaştılar. Ancak onlar, hristiyanlarla yaptıkları savaşların çoğunu kaybettiler. İbn Hûd, 1236 yılında Kastilya kralına teslim olmak zorunda kalan başkent Kurtuba halkının yardım taleplerine cevap verememişti. Endülüs müslümanları için öldürücü bir darbe olan Kurtuba'nın düşmesinden iki yıl sonra Meriyye şehrinde öldü. Onun ölümünün ardından, henüz istikrar kazanamamış olan devleti de kısa süre sonra çöktü.

C. Benî Merdânis

Muvahhidlerin Endülüs hakimiyetlerinin tamamen sona erdiği bu dönemde, Benî Merdanis ailesi de, Ebu Cemil Zeyyan b. Merdanis liderliğinde Belensiye (Valencia)'de istiklalini ilan etmişti. Müslümanlarla yapilan haçlı savaşlarında Kastilya krallığıyla işbirliği eden Aragon krallığı, asıl saldırılarına, kral Jaime'in saltanatını güçlendirmesinden sonra başladı. Jaime, hedef olarak Aragon sahilleri yakınındaki Merdanis oğullarına tabi Bilyar adalarını seçmişti. Müslümanlar, haçlı donanmasına kahramanca karşı koydular ve düşmanı geri püskürttüler. Ancak 1233 yılında yeni bir Aragon donanması adayı elegeçirdi. Ardından Mayorka adasını da istila eden Aragon kralının yeni hedefi, o sırada Merdanis oğullarının merkezi olan Doğu Endülüs'ün önemli sınır şehirlerinden Belensiye oldu ve 636/1238 yılında deniz ve karadan kuşatmış olduğu şehre girdi. 1243'te Daniye (Denia), Ceyyan (Jaen), 3 yıl sonra da Şâtıbe (Jativa) aynı akibete maruz kaldı. Jaime, fethettiği bu merkezlerdeki müslümanları yurtlarından çıkarmak politikasını takibediyordu. Dolayısıyla, müslüman halkın büyük bir ekseriyyeti, aynı yıllarda kurulmakta olan Gırnata devleti topraklarına veya Kuzey Afrika'ya göç ettiler. Bu merkezler birer hristiyan şehrine dönüşürken, her şeye rağmen yerlerinden ayrılmamak ve orada kalmak yolunu tercih eden müslümanlar, "müdeccenun" adı altında ezilen ve horlanan bir azınlık haline geldiler.

D. Müdeccenûn

Muvahhidler'in yıkılışından sonra, ailevi sebepler dolayısıyla veya geçim şartları yüzünden, hristiyanların eline geçen şehirlerde kalan ve yurtlarını terketmedikleri için kendilerine yerlerinden ayrılmayanlar manasına "müdeccenun" (İspanyolcası los Mudejares) denilen bu müslümanlar, önemli sıkıntılarla karşılaştılar. Portekiz, Kastilya ve Aragon hükümdarları, başlangıçta, kendilerine ait topraklarda, yoğun olarak Belensiye ve Mürsiye bölgelerinde yaşayan Müdeccenun'a karşı yumuşak bir politika takip etttiler. Bir süre onların dinlerine karışmadılar, cami, mescid ve medreselerine dokunmadılar. Aralarında çıkan anlaşmazlıkların müslüman hakimler tarafından çözülmesine müsade ettiler. Müdeccenun ile hristiyanlar arasında çıkan anlaşmazlıklar ise, bazen hristiyan mahkemeleri, bazen de iki din mensubu hakimlerin işbirliğiyle çözülüyordu. Onlara gayrimenkul alım-

satımı izni veren idareciler, bu süre içinde, onlara ilâve vergiler de yüklememişlerdi.

Başlangıçta kendilerine gösterilen bu müsamaha, müslümanlardan pek çoğunun, Portekiz, Kastilya ve Aragon devletlerinin eline geçen yurtlarında kalmasında etkili oldu. Güney Endülüs'te Gırnata Beni Ahmer devletinin kurulması da, bu üç hristiyan devletin idarecilerini, ülkelerinde kalan bu müslümanlara karşı şiddete başvurmaktan alıkoymuştu. Çünkü şiddete başvurdukları takdirde, Gırnata misillemeye gidebilirdi. Ayrıca bu baskı yüzünden, ülkeyi terketmek zorunda kalanların ekseriyyeti, Gırnata'ya sığınacaklar ve bu ülkenin nüfusunu önemli ölçüde artıracaklardı. Bu durum kuvvetli bir İslâm devletinin ortaya çıkmasına yol açardı. Diğer taraftan, bu müslümanlar her yönden yetişmiş bir topluluktu. Ülkelerinin onlara büyük ihtiyacı vardı. Onlar, ziraat işlerinde başarılı oldukları gibi, sabun imalatı, her nevi dokumacılık, ayakkabı imalatı, terzilik, çömlekçilik, yağ üretimi ve demircilik sahalarında maharetli idiler. Hristiyan halka göre, kültür, medeniyet ve sanat bakımından çok önde bulunuyorlardı. Onların ülkeden çıkarılması, hiristiyanların sıkıntıya uğramasına sebep olacağı için, idareciler, zamanı gelince çıkarmak arzusuyla, bir süre onlardan istifade etmeyi uygun buldular.

Ancak bu durum, 13. asrın sonlarında değişti. Onlara karşı müsamahakarlığı kaldıran hristiyan idareciler, ülkelerinde bulunan müslümanların ve yahudilerin hristiyanlardan toprak almalarını yasakladılar. Müsamaha zamanla yerini şiddete bıraktı. Politikanın değişmesinde, kilisenin rölü büyüktü. Müslümanlara düşmanlık besleyen din adamları, idarecileri yumuşak tutumları yüzünden tenkit ediyorlardı. Hatta13. asrın başlarından itibaren papalık, müdeccenun aleyhinde kararlar çıkarmaya başlamıştı. Onların köleleştirilmeleri veya hristiyanlaştırılmaları teşvik ediliyordu. Bu asrın ortalarında Papa IV. İnnocent, 1248 yılında Aragon kralına, ülkesinde bulunan müslümanların köleleştirilmesini telkin etmişti. Ancak kral, buna yanaşmadı. Kastilya kralı da, papalığın bu arzusuna karşı çıktı. Çünkü ikisi de, ülkelerinin refahı için, müdeccenun'a muhtaç olduklarını düşünüyorlardı. İlim, fen ve sanat alanlarında hristiyanlardan çok üstün olan bu müslümanlar, ziraat işlerini iyi biliyorlar ve ayrıca devlete yüksek miktarda vergi ödüyorlardı. En iyi ustalar, mühendisler ve doktorlar onlardandı. Pamuk ve ipek dokumacılığı, çinicilik, dericilik ve demircilik sanatlarında gelişmiş durumdalardı. Ticaret alanında da temayüz etmişlerdi, içlerinde devlete

önemli vergi ödeyen güvenilir büyük tüccarlar vardı. Kısacası halkın en iyi ve en yetişmiş kesimini teşkil ediyorlardı.[8]

Ancak kilise, düşmanlığını bir türlü bırakmıyordu. Aslında idareciler de İspanya'da bir tek müslüman bırakmamak gayesini güdüyorlardı. Müslümanlara karşı bu hareketlerini, Tavaif-i müluk zamanında, İspanya'yı müslümanların elinden geri almak için giriştikleri savaşla "La Reconquista" başlatmışlardı. Maksatları, yalnızca siyasi hakimiyet sağlamak değil, aynı zamanda, İspanya'da bir tek müslüman bırakmamaktı. Böyle olunca, ülkelerinde kalan bu müslümanlara, sadece ülkelerine sağladıkları menfaatlar bakımından katlanmakta olan Aragon ve Kastilya idarecileri, bilhassa Gırnata hükümdarlığının yıkılmaya yüz tutmasından itibaren, 15. asrın sonlarında, din adamlarının istediği politikayı uyguladılar. Aslında bu müslümanlar, asimilasyona maruz kalmışlar, önce inançlarını, sonra dillerini daha sonra da örf ve adetlerini önemli ölçüde değiştirmiş bulunuyorlardı. Dinlerini, lügatlarını ve etnik özelliklerini unutmuşlardı.

Kastilya Krallığı'nın eline geçen Tuleytula, Kurtuba ve Mürsiye gibi şehirlerde, pek çok müslüman bulunuyordu. Kastilya kralı, 1258 yılında çıkarmış olduğu bir kanunla, ülkesinde kalmış olan bu müslümanları, 4 sınıfa ayırdı. Hristiyanlaşanlar, köleler, azatlılar ve müdeccenun şeklinde yapılan bu tasnifte, köleler ve azatlılar son derece zor şartlara mahkum edilmişti. Kendilerine mahsus mahallelerde, kendi dinlerine göre yaşamalarına müsade edilen müdeccenun da zaman zaman şiddete maruz kalıyordu. Bu muamele sonucu, Şeriş ve Mürsiye arasındaki bölgede bulunan kalelerde yaşayan müslümanlar isyan ettiler. İsyanları bastıran kral, Mürsiye'yi iki semte ayırdı, iki semt arasına sur inşa ettirdi. Müslümanlara ait semtin idaresini müslümanlardan seçtiği bir şahsa verdi. 1308 yılına kadar böyle kaldı. Kastilya idarecileri, 1348 yılında, müdeccenun'un mali işlerde çalışmalarını yasakladılar. 1371 yılında, onların hristiyan isimleri almalarını engelleyip ayrıca elbiselerine kendilerini belli edecek bir işaret koymalarını şart koştular. 1387 yılında, hristiyanlarla birlikte yaşamaları yasaklandı, buna uymayanlar, işkence ve mal müsaderesiyle cezalandırıldı. Hristiyanların, işlerinde köleleri dışında müslüman çalıştırmaları engellendi. Müslümanlara, haçın geçirildiği caddeleri boşaltmaları aksi takdirde haç için rükua varmaları emredildi.

---

8. Lea, *History of the Inuistion In Spain*, V/II, 66'dan naklen Inan, *Nihayetü'l-Endelüs*, 63.

Yasaklar gittikçe arttırılıyordu. Nitekim, 1408 yılında, müslümanların mali işlerde çalışmaları yasağını tekrarlayan bir mersumla, hristiyanlarla birlikte yemek yiyen müslümanlara 50 kırbaç vurulacağı ilan edildi. Müslümanların, hristiyan işçi çalıştırmaları yasaklandı. Muhbirler için mükafatlar konuldu. Müdeccenlerin hristiyan bayramlarına iştirakleri yasaklandı. Doktorluk, eczacılık, attarlık, gıda maddeleri ticareti yapmaları yasaklandı. Bu suçlardan her biri için farklı miktarlarda para cezaları belirlendi. Gırnata'ya kaçarken yakalanan müslümanların, yakalayan hristiyanın kölesi olacağı kabul edildi. Aynı yıl içinde çıkarılan diğer bir kanunla, müslümanların eski Kastilya topraklarına sürgün edilmesi kararlaştırıldı.[9]

1422 yılında, başka birinin hristiyan olmasını engellemeye çalışanların, bu şahıslar kendi çocukları bile olsa, idamla yargılanacağı ve Gırnata'dan gelen müslümanların köle edinileceği açıklandı. 1472 yılında da aynı tip kıyafet mecburiyeti getirildi. Gırnata'nın düşmesinden önce durumları bu şekilde olan Kastilya topraklarında yaşayan müslümanların kaderi, bu tarihten itibaren moriskolarla birleşti.

Önceden müslümanlara ait olan Saragosta, Belensiye şehirleri, Mayorka, Yabise ve Minorka adaları başta olmak üzere pek çok yerleşim merkezi, 13. asrın başlarında başlayan istirdat hareketi sonucu Aragon krallığının eline geçmiş bulunuyordu. Bu merkezlerdeki müslümanların önemli bir kısmı, hristiyanların eline geçen diğer merkezlerde olduğu gibi, yurtlarını terkederek Kuzey Afrika'ya geçmişler veya Gırnata hükümdarlığının himayesine sığınmışlardı. Yurtlarını terketmeyen ve müdeccenun olarak isimlendirilen müslümanların çoğu ise, hristiyan asilzâdelerine ait çiftliklerde ziraatçi olarak çalıştırıldılar. Asiller, menfaatleri gereği onları himaye ettiler.

1238 yılında, can, mal, din ve dil emniyetini tanıdığı bir muahede ile Belensiye'yi teslim alan I. Jaime, kısa süre sonra bu şartların tamamını bozmuştu. Büyük ve güzel camilerin tamamını kiliseye çeviren kral, özel mahallelerde topladığı müslümanların mallarını müsadere ederek onların arazilerini, kuzeyden getirdiği hristiyan asilzâdelerine ikta olarak verdi. Bu arazilerde çalıştırılacak müslümanları yarı-köle statüsüne soktu. Bu uygulama dolayısıyla çıkan isyanları şiddetle bastırdı. Papa, ülkesinde tek bir müslüman bırakmaması için kendisine

9. Ali el-Muntasır, *İnbiâsü'l-İslâm*, 99.

baskı yapınca, buna da teşebbüs etmek istedi. Ancak ikta sahibi asiller, müslümanlar ülkeden sürülecek olursa arazilerinin çorak hale geleceğini ve asla onların yerlerinin doldurulamayacağını ileri sürünce bundan vazgeçti.

Ne var ki, papa ısrarlarını devam ettirerek, kraldan ülkesinde müslüman bırakmayacağına dair söz almıştı. Kral, uygulamasını müslümanlar üzerindeki devlet himayesini kaldırmakla başlattı. Himayesiz kalan müslümanlar, büyük saldırılara uğradılar. Onlara saldıran askerler, mallarını yağmalıyor, çocuklarını toplayıp köle olarak satıyorlardı. Şikayetlerin yoğunlaşması üzerine, onların çaresizliğinden istifade yoluna gidildi. Saldırıya uğrayanlar kiliseye iltica ederek hristiyanlığa girerse devlet himayesine alınmış olacaktı. Bu korkunç zulüm, 1276 yılında isyanlara yol açtı. Gırnata hükümdarlığı da bu isyanları destekledi. Aynı yıl içinde ölen I.Jaime, oğluna ülkede bir tek müslüman bırakmamasını vasiyet etmişti.

II. Jaime'in krallığı esnasında 1311 yılında, Papa V. Clement, üç hristiyan krala gönderdiği mesajla aynı isteği tekrarladı. Bunu yapmadıkları takdirde, Allah'ın gazabına maruz kalacaklarını açıkladı. Müdeccenun üzerindeki baskı gittikçe şiddetleniyordu. 1328 yılında, topraklarında müslüman çalıştıran ikta sahiplerine, çalıştırdıkları müslümanlar üzerinde mutlak yetki sahibi oldukları bildirildi. Artık onlar, işçilerini her türlü cezaya çarptırabiliyorlardı. 1403 yılında Gırnata veya Mağrib'e hicret edenlerin mallarının müsadere edileceği ve yolda yakalananların köle edinileceğine dair bir kanun çıkarıldı. Ülke içinde seyahatları izne bağlandı. Onlar bundan sonra, Kastilya ile Aragon krallıklarının birleşmesine kadar, hristiyan efendilerinin hizmetinde ve onların korkunç tahakkümü altında ziraatçı olarak kaldılar. Gırnata'nın düşüşünden sonra 16. asrın başlarından itibaren Gırnata topraklarında kalan müslümanlar gibi "morisko" olarak tanındılar ve zorla hristiyanlaştırılmak politikasına maruz kaldılar. [10] Saragosta katedralinde mevcut vesikalardan, Aragon krallığına ait topraklarda yaşayan bu müslümanların, Gırnata'nın yıkılışından sonra bile müslüman olarak kaldıkları anlaşılmaktadır. [11]

---

10. İspanya'da üç hristiyan devlete ait topraklarda kalan müslümanların (müdeccenun) durumu hakkında geniş bilgi için bkz. Ali el-Muntasır, *İnbiâsü'l-İslâm*, 94-112.

11. Bu vesikaların muhtevası için bkz. Inan, *Nihayetü'l-endelüs*, 53 vd.

Portekiz idarecileri de, ülkelerinde bulunan müdeccenler hususunda Kastilya krallığının politikasını takip ettiler. Çeşitli menfaatleri sebebiyle tahammül ettikleri bu insanlara karşı, Kastilya'yı takiben 17. asrın başlarından itibaren zorla hristiyanlaştırmak politikası uyguladılar. 1502 yılında, bilhassa ülkelerinin güney bölgesinde yoğun olarak bulunan müdeccenun'u zorla hristiyanlaştırmak istediler. Bu durum karşısında onlardan büyük bir kısmı, topraklarını terkederek Kuzey Afrika'ya geçerken, diğerleri yerlerinde kaldılar ve zahiren hristiyan görünerek gizliden gizliye müslümanlıklarını devam ettirdiler. 1540 yılında Portekiz kralı, İspanya kralının kızkardeşiyle evlenince, ülkede kalanların durumu iyice zorlaştı. Çünkü bu düğünün şartlarından biri, Portekiz'de kalan müslümanların ülkeden kovulmasıydı. Bu şart uygulanmak istenince, büyük kalabalıklar, yurtlarından ayrılıp Kuzey Afrika'ya geçtiler. İçlerinden bir kısmı, hristiyan olarak ülkelerinde kalmayı tercih ettiler. Zamanımızda, Lizbon'un güney tarafında yaşayan Portekizliler'in önemli bir kısmı, bu müslümanların soyundandır.[12]

2. GIRNATA BENİ AHMER DEVLETİNİN KURULUŞU

A. I.Muhammed el-Ğâlib bi'llâh (629-671/1232-1273)

Aynı dönemde, İbn Hûd ve Ebu Cemil gibi, Endülüs'te Muvahhidler'in yerini alarak Müslümanları bayrağı altında toplamaya çalışan başka bir lider daha vardı. Sonunda arzusuna ulaşan bu şahıs, "eş-Şeyh ve el-Ğâlib bi'llah" ünvanlarını kullanan Muhammed b. Yusuf b. Nasr'dan başkası değildi. Ashab-ı kirâmın ikinci kanadı Ensar'ın Hazreç kolunun lideri Sa'd b. Ubâde neslinden olan[13] ve İbnü'l-Ahmer diye tanınan Muhammed b. Yusuf, teşkil ettiği kuvvetler sayesinde, Güney Endülüs'te bazı mıntıkaları elinde tutmak ve bu bölgede Gırnata Hükümdarlığını (Küçük Endülüs) kurmak başarısını göstermişti. Onun kurduğu, başkenti Gırnata olan bu devlet, 897/1492 yılında evlenerek devletlerini birleştirmiş olan Aragon hükümdarı V.Ferdinand ile Leon ve Kastilya kraliçesi İzabella tarafından yıkılana kadar 2, 5 asırdan fazla ayakta kaldı.

---

12. Ali el-Muntasır, İnbiâsü'l-İslâm,36

13. İbn Haldun,*el-Iber*, IV ,170

Kurtuba'ya bağlı yerleşim merkezlerinden Arcûne (Arjona)'da 591/1195 yılında doğan İbnü'l-Ahmer(I.Muhammed), iyi bir askeri eğitim görmüş, cesaret ve azmiyle temayüz etmişti. Kabilesinin lideri durumundaydı. Muvahhid idaresinin müslümanları koruyamaz hale geldiği dönemde, bulunduğu bölgede idareyi ele geçirmek için başlattığı harekette, kısa sürede çok sayıda taraftar buldu. 1231 yılında yaşamakta olduğu Arjona kale-şehrinde bağımsızlığını ilan etti. İbn Hûd ile giriştiği mücadele sonunda onunla anlaşarak 631/1234 yılında Ceyyan ve Arjona'nın kendisine bırakılmasını sağladı. Arkasından Kadis (Guadix) ve Beyyâse şehirlerini, 1237 yılında ise başkent edindiği meşhur Gırnata'yı eline geçirdi. Kurtuba'nın düşmesinden sonra 2 yıl emrinde çalıştığı rakibi İbn Hûd'un vefatı, işlerini kolaylaştırmış, ona bağlı merkezleri de itaati altına almasına fırsat hazırlamıştı. Saltanatını gittikçe güçlendirerek, Malaga, Meriyye ve Luraka şehirlerini de hakimiyeti altına aldı. Böylece Güneydoğu Endülüs bütünüyle onun bayrağı altında toplanmış oluyordu. Onun bu noktaya ulaşmasında, Müvelledun'dan (İspanyol asıllı müslümanlardan) olan Eşkîlûle kabilesinin büyük yardımı oldu. İbnü'l-Ahmer, kız kardeşini bu kabilenin liderine, kızını da onun oğluna vererek aradaki bağları kuvvetlendirmişti. İstikrarı sağladıktan sonra, İbn Hud'un düşmanlarından olan ve ilk anlardan itibaren kendisine destek veren eniştesi Eşkîlûle lideri Ebu'l-Hasen'i Vadî Aş, damadını ise Malaga emirliğine getirdi. Ancak, bu ailenin nüfuzunun artması üzerine, oğlu II. Muhammed el-Fakih zamanında aralarına kırgınlık girdi. [14]

Endülüs İslâm dünyasının son derece zor şartlar içinde bulunduğu bir sırada kurulan Beni Ahmer devleti, Müslüman Endülüs'ün ancak bir bölümüne hakim olabilmişti. Geçtiği gibi, asırlar boyu Endülüs İslâm devletlerinin başkenti olarak kalan Kurtuba, Belensiye, İşbiliye ve daha pekçok şehir Hiristiyanlar tarafından alınmıştı. Endülüs yarımadasında Müslümanların hakimiyetinde sadece Gırnata hükümdarlığına bağlı topraklar kalmıştı. İbnü'l-Ahmer I. Muhammed tarafından kurulan bu devletin toprakları, Güney Endülüs'te Cebel-i Tarık boğazından doğu sahilinde Meriye'ye, iç bölgede ise Serrania de Ronda ve Sierra d'Elvira dağ silsilesine uzanıyordu. Ülkenin orta bölgesinde yer alan Gırnata, doğuda Meriye ve güneybatıda Malaga olmak üzere üç vilayeti içine alıyordu.

14. *Aynı eser*, IV, 172

Devletin kurucusu I.Muhammed, Gırnata ve diğer merkezlerde istikrarı sağladıktan sonra, işgal edilmiş müslüman topraklarını kurtarmak maksadıyla Hristiyanlara karşı bir cihad faaliyeti başlattı. Hazırladığı kalabalık bir orduyla Martos kalesini kuşattı. Ancak, düşman tarafına kalabalık yardım birliklerinin gelmesi sebebiyle, muhasarayı kaldırmak zorunda kaldı. Bir süre sonra ise Kastilya kralının gayrimeşru kardeşi Rodrigo komutasındaki kuvvetlerle büyük bir savaşa tutuştu ve onu müthiş bir bozguna uğrattı. Bu zafer, İbnü'l-Ahmer'i müslüman Endülüs'ün yeni lideri olarak gören ve onu ortadan kaldırmayı birinci vazife sayan Kastilya kralını, son derece kızdırmıştı. Martos savaşının intikamını almak için oğlu Alphonso'nun komutasında kuvvetli bir ordu gönderdi. Gırnata hükümdarlığına ait bazı merkezleri ele geçiren kastilya kuvvetleri, 1244 yılında başkent Gırnata'yı kuşattılar. Ancak büyük kayıp vererek geri çekilmek zorunda kaldılar. Bu ikinci mağlubiyetten bir yıl sonra Kastilyalılar, Ceyyan üzerine saldırdılar ve şehri kuşatma altına aldılar. Şehir neredeyse düşme noktasına gelince, hristiyanların üstünlüğünü gören ve onlarla savaşın faydasız olacağını anlayan Gırnata hükümdarı, sulh teklifinde bulundu. Neticede, Kastilya hükümdarını metbu tanıyıp ona vergi ödemeyi kabul etti. [15] İtaatte samimiliğini göstermek üzere, bazı merkezleri rehine olarak ona verdi. Bunun karşılığında, 20 yıllık sulh sağlamış, elinde bırakılan bölgenin idaresinde kalmayı temin etmişti. Ne var ki, bu sulh sebebiyle o, metbu tanıdığı Kastilya kralının ordusuyla birlikte, diğer müslümanlara karşı savaşmak zorunda kaldı. Onun yanında İşbiliye kuşatmasına katıldı. İstemeyerek katıldığı bu savaş sonunda İşbiliye müslümanları Kastilya hükümdarına teslim olmuşlar ve ardından şehirden çıkarılmışlardı. İşbiliye'nin düşmesi, bu şehir ile el-Vadiü'l-kebir nehri deltası arasında kalan diğer şehirlerin de düşeceğinin bir habercisiydi. Nitekim hristiyanlar, kısa süre içinde bu bölgedeki merkezlerin tamamını istila ettiler. İbnü'l-Ahmer, yaptığı anlaşmaya bağlı kalabilmek için, bu istilalar sırasında da onlarla birlikte bulundu. [16]

Ancak o, bütün bunları, maksadına ulaşmak yolunda katlanmak zorunda kaldığı sıkıntılar olarak düşünüyor, hristiyanların dostluğuna asla güvenmiyordu. Metbuu Kastilya kralının dahi, fırsatını bulduğu anda

---

15. Hitti, *Siyâsî ve Kültürel İslâm Tarihi*, (Türkçesi Salih Tuğ, İstanbul, 1980), III, 371; S. Muhammed İmadüddin, *Endülüs Siyâsî Tarihi*, (Türkçesi, Yusuf Yazar, Ankara, 1990), s. 327; Inan, *Nihâyetü'l-Endelüs*, 42.

16. Inan, *Nihâyetü'l-Endelüs*, 46

kendisinin üzerine geleceğini biliyordu. Bu seseble o, bir taraftan bu anlaşmaya bağlı kalmak için müslüman kardeşlerine karşı savaşmaya katlanırken, diğer taraftan devletinin temellerini sağlamlaştırmaya çalışıyor ve bilhassa ordusunu iyi bir duruma getirmeye gayret gösteriyordu. Askeri faaliyetlere büyük önem verdi ve kuvvetlerini yeniden tanzim etti. Eski kalelerin tamiratını yaptırdı ve Cebel-i Tarık'ta yeni kaleler inşa ettirdi. Bu kalelere ve stratejik mıntıkalara muhafızlar yerleştirdi. Öbür yandan Hristiyan krallıklara karşı müslüman müttefikler bulmaya çalıştı. Aynı dönemde Kuzey Afrika'da Muvahhidler'e bağlı topraklarda kurulmuş olan Fas Merînî hükümdarıyla dostane ilişkiler kurdu. Dostluk nişanesi olarak, hutbelerde kendi isminden sonra Merînî sultanının ismini de okuttu. [17] Neticede, ondan askeri yardım sağlamaya muvaffak oldu. Nitekim, Kuzey Arika'dan gelen gönüllülerin desteğiyle1261 yılında vuku bulan hristiyan saldırılarını geri püskürttü.

Bu gelişmeleri yakından takip eden Kastilya hükümdarı X.Alphonso, müslümanların elinde kalan merkezlere karşı saldırılar başlatmıştı. 1263 yılında İstecce'yi alıp, müslüman halkı şehirden çıkardı. Emanla teslim oldukları halde, içlerinden bir kısmını öldürttü, bir kısmını da esir aldı. 1264 yılında üzerine gönderilen Gırnata ordusunu hezimete uğrattı. Onunla savaşmak zorunda kalan İbnü'l-Ahmer, Kuzey Afrika devletlerinden askeri yardım istedi. Bu arada Tunus Hafsî sultanına itaat ettiğini açıkladı ve ondan yardım almayı başardı. Bütün bunlar fayda vermeyince, 1267 yılında bazı şehirleri Kastilya krallığına bırakmak karşılığında yeni bir mütareke yapmak zorunda kaldı.[18]

Ülkesinde istikrarı sağladıktan sonra, oğlu Ferec'i veliahdliğe tayin ederek, idaresine hanedanlık kisvesi giydiren İbnü'l-Ahmer, veliahd oğlunun ölümü üzerine ondan sonraki en büyük oğlu Muhammed'i veliahd yapmıştı. Son dönemlerinde, aynı zamanda amcazadesi olan yeni damadına Malaga valiliğini söz vermesi sebebiyle, o sırada Malaga valisi bulunan öbür damadı tarafından başlatılan ve uzun süre bastırılamayan bir isyanla karşılaştı. Malaga'da çıkan bu isyanı bastırmakla uğraşırken, bunu fırsat bilen Kastilyalılar yeniden saldırıya geçmişler ve el-Ceziretü'l-hadra bölgesini tahrip etmişlerdi. Bunun üzerine onlarla savaş hazırlığına başlayan Sultan,

17. İmadüddin, *Endülüs Tarihi*, 328
18. Inan, *Nihâyetü'l-Endelüs*, 49

Meriniler'den de yardım istedi. Ne var ki, bu hazırlıklar sırasında kendisi vefat etti.

Gırnata Benî Nasr hanedanının kurucusu olup, daha çok İbnü'l-Ahmer olarak anılan ve "eş-Şeyh, el-Ğâlib ve Emirü'l-müslimin" ünvanlarını kullanan I. Muhammed, İspanya müslüman hükümdarlarının en başarılılarından biri kabul edilir. Muvahhidler'in son zamanlarında, Endülüs müslümanlarının haçlı saldırıları karşısında yok olmakla yüzyüze geldikleri çok kritik bir safhada ortaya çıkarak, ülkesi, haçlılardan kaçan müslümanların sığınağı haline gelen devletini kurdu. Böylece Endülüs müslümanlarını haçlı katliamından bir ölçüde kurtarmış oldu. 40 yıl süren hükümdarlığı da başarılı geçti. Ülkesinde istikrarı sağladı, emniyet ve adliye işlerini tanzim etti. Cesur, atılgan, mütevazi, kanâatkâr ve kararlı bir sultan olarak temayüz etmiştir. Adaletiyle meşhurdu, haftanın iki günü, mezâlim duruşmalarında halkını kabul eder, şikayetlerini dinler ve gerekeni yerine getirirdi. Devletini şura prensiplerine göre yönetir, devlet ricali ve ulemanın tavsiyelerine büyük değer verirdi. İmar ve bayındırlık işlerine de düşkündü. Şehrin güneydoğusundaki tepede, İslâm mimarisinin muhteşem bir örneği kabul edilen meşhur el-Hamra sarayının inşaatını başlatmıştı. Kendisinden sonraki hükümdarlar tarafından ikmal edilecek bu saraya su getirmek üzere hâlâ ayakta duran meşhur su kemerlerini de o yaptırmıştı. Bu mükemmel su kemerleri, Gırnatalı mühendislerin hidrolik teknolojisinde ulaştıkları seviyeyi de göstermektedir. Eğitim ve öğretim işlerine de önem veren bu hükümdarın, Endülüs'te hüküm sürmüş önceki müslüman hanedanların meşhur kütüphanelerindeki kitaplardan birçoğunu içine alan büyük bir kütüphane kurduğu bilinmektedir.[19]

B. II. Muhammed el-Fakih (671-701/1273-1302)

İbnü'l-Ahmer diye tanınan I. Muhammed'in ölümü üzerine, yerine, ilmi ve takvası sebebiyle "el-Fakîh" ünvanı verilen oğlu ve veliahdi II. Muhammed geçti. Yeni sultan, ülkesindeki dahili karışıklıkları körükleyen ve devletini bu iç ihtilaflar sayesinde çökertmeyi düşünen ve bu konuda babası III. Fernando'nun politikasını takip eden metbuu Kastilya kralı X. Alphonso'ya karşı, Fas Merînî hükümdarıyla ittifak

19. İmadüddin, *Endülüs Tarihi* 330

kurdu. II. Muhammed, Merînî hükümdarı Yakub b. Abdülhakk el-Mansur'a, kendisini desteklemek üzere Endülüs'e gelmesi karşılığında, el-Ceziretü'l-hadrâ (Algeciras), Ronda, Cebel-i Tarık ve Tarif şehirlerini vermeyi vadetti. [20] Bu şartla Endülüs'e çıkan Merînî hükümdarı, Kastilya kuvvetlerini bir kaç defa bozguna uğrattı. Gırnata hükümdarlığı ve Merînî sultanlığı askerlerinden müteşekkil İslâm ordusu, 674/1275 Eylül'ünde İstecce şehri civarında yapılan savaşta, kendisinden çok daha büyük 90 bin kişilik Kastilya ordusuna karşı kesin bir zafer kazandı. Bu zafer, Ikab mağlubiyetinden beri kazanılan ilk galibiyet oluyordu. [21] Zellaka ve Erek zaferlerini hatırlatan bu başarı, başta Gırnata müslümanlarını olmak üzere tüm müslümanları son derece sevindirmişti. Savaşın kazanılmasında büyük payı olan Merinî sultanı, zaferin akabinde el-Ceziretü'l-hadrâ'ya döndü. Aynı yılın sonlarında, yaklaşık 5 ay kaldığı Endülüs'ten ayrılarak ülkesine geçti. 3 bin kişilik bir kuvveti, Endülüs müslümanlarına yardımcı olmak üzere el-Cezire'de bırakmıştı.

Fas Merînî sultanı Yakub el-Mansur, daha sonra 3 defa daha Endülüs'e geçti ve orada hristiyanlarla savaştı. Ne var ki, onun başarıları ve diğer taraftan II. Muhammed'in muhaliflerini desteklemesi, buraya gelmesini sağlayan Gırnata hükümdarını tedirgin etmeye başlamıştı. Ondan duyduğu korku sebebiyle, Kastilya hükümdarıyla anlaşma yollarını aramaya yöneldi. Ancak Merinî hükümdarının çabaları sonucu, iki müslüman hükümdar yeniden ittifak kurdular. Yapılan anlaşma gereğince Malaga vilâyeti, Endülüs'e cihad için gelen Merînî askerlerine karargah olarak verildi. [22] İki müslüman devlet arasında kurulan bu ittifak, çok sayıda gönüllünün, Hristiyanlara karşı cihad için Endülüs'e geçmesine zemin hazırlamıştı. Bu gönüllüler, kendilerine tahsis edilen el-Ceziretü'l-hadrâ şehrine yerleştiler. Endülüs'te sınırlarda çarpışmak üzere görev bekleyen bu hazır kuvvetlere "guzât=gaziler", komutanlarına da "şeyhu'l-guzât" deniyordu. Yüksek seviyeli askeri bir makam kabul edilen bu komutanlık, Merînî sultanının akrabası olan bir aileye verilmişti.[23] Makkarî, Endülüs gazalarında büyük başarılar gösteren bu birliklerden bir kısmının Gırnata'da

20. İbn Haldun, *el-Iber*, VII,192
21. Makkari, *Nefh*, VI, 119
22. Ali el-Haccî, *et-Tarihu'l-Endelüsiyy*, 539
23. İbn Haldun, *el-Iber*, VII, 171

bulunduğunu ve kumandanlarına "şeyhu'l-guzât" denildiğini kaydetmiştir.[24]

Yakub el-Mansur'un 1285 Mart'ında ölmesi üzerine, Merînî sultanlığına oğlu Ebu Yakub Yusuf en-Nasır geçmişti. Ebu Yakup, babası gibi, Endülüs işine büyük önem veriyordu. Dolayısıyla onun zamanında da Merînî- Benî Ahmer dostluğu kuvvetlenerek devam etti. Merînî hükümdarının, Vadî-Aş bölgesini, karşılıksız Gırnata hükümdarına bırakması, aradaki ilişkilerin kuvvetlenmesinde, çok etkili olmuştu. Şöyle ki: Bu bölgenin valisi, Gırnata'ya karşı isyan ederek bölgeyi ele geçirdikten sonra Merînî hakimiyetini tanıdığını açıklamıştı. İkili görüşmeler sonunda, Merînî hükümdarı, adı geçen bölgeyi karşılıksız olarak eski sahibine iade etmeyi kabul etti. İsyancı valiyi Mağrib'e çağırarak, el-Kasru'l-kebîr valiliğini, hem de kendisinden sonra evladında kalmak üzere ona verdi. Bu gelişme, II. Muhammed'i çok rahatlattı; çünkü ülkesinde isyana teşebbüs edebilecek bir lider kalmamıştı. [25]

Ne var ki, iki müslüman hükümdar arasındaki bu dostluk, 1291 yılında bozuldu. İlişkilerin bozulmasına yol açan gelişmeler, Meriniler'in İspanya hiristiyanlarına karşı düzenledikleri seferler esnasında ortaya çıkmıştı. Babası gibi cihada büyük önem veren Yusuf en-Nasır, 1291 yılında, aradaki anlaşmayı bozarak müslümanlara ait sınır şehirlerine saldıran Kastilyalılara karşı bir donanma göndermişti. Ancak, onun gönderdiği kuvvetler, yapılan bir deniz savaşında mağlup oldu. Bu mağlubiyetin akabinde ordusunun başında Endülüs'e geçen Ebu Yakub, Kastilya'ya bağlı Şeriş ve İşbiliye civarlarına akınlar düzenledikten sonra ülkesine döndü. Onun Endülüs'e çıkışı, Kastilya kralının desiseleri sonucu, iki müslüman hükümdarın arasının açılmasına sebep oldu. Kastilya kralı, çekindiği Merînî sultanından kurtulmak için, onunla II.Muhammed'in arasını açmak istiyordu. Ona elçi göndererek, Merînî sultanının, el-Ceziretü'l-hadrâ bölgesine giriş kapısı durumunda olan Tarif başta olmak üzere sahildeki diğer sınır şehirlerini ve hatta Endülüs'ün tamamını kendi egemenliği altına almak niyetinde olduğunu öğrendiğini bildirdi. Onun söylediklerine inandığı anlaşılan II. Muhammed, Kastilya kralıyla, Merînîler'den alınacak Tarif'in kendisine bırakılması şartıyla, Merînî birliklerinin bölgeden çıkarılması hususunda

---

24. *Nefhu't-tîb*, VI, 119

25. İbn Haldun, *el-Iber*, VI,212 vd.

ittifak kurmaktan çekinmedi. Nitekim, Beni Ahmer birliklerinin desteklediği Kastilya kuvvetleri, 4 aylık şiddetli bir kuşatmadan sonra Tarif şehrine girdiler (1292). Ancak, anlaşmaya göre şehrin Gırnata devletine bırakılması gerekirken Kastilya kralı buna yanaşmadı. Onun bu davranışı, II. Muhammed'in aklını başına getirmişti. Dolayısıyla hatasını anladıktan sonra yaptığı ilk iş, eski dostu Yusuf en-Nasır ile arayı düzeltmenin yollarını aramak oldu. Veziriyle birlikte amcazâdesini ona elçi olarak gönderdi; yaptıklarından pişmanlık duyduğunu açıklayarak yeniden ittifak kurmak teklifinde bulundu. Teklifinin kabul edildiğini öğrenince, çok sevindi ve dostluğu pekiştirmek gayesiyle onunla bizzat görüşmek için Fas'a gitti. İki müslüman sultan, Tanca şehrinde bir araya geldiler. Yusuf en-Nasır, bu görüşmede, önceden Merînîler'e ait olan el-Cezire, Ronda ve civarını müttefikine bıraktığını açıkladı. II. Muhammed, bu olumlu buluşmanın ardından, dostunun Tarif'i Kastilyalılar'dan geri alması için hazırlatmış olduğu orduyla birlikte ülkesine döndü. Ancak Tarif'in fethi mümkün olmadı. [26]

Otuz yıl gibi uzun bir süre Gırnata tahtında oturan II.Muhammed, cihad meydanlarında da başarılar kazandı. 1295 yılında Kastilya hükümdarı Sancho'nun vefatının ardından ordusunun başında Ceyyan bölgesine yürüdü. Bölgedeki bazı şehirleri ve bazı kaleleri ele geçirdi ve oralara müslümanlar yerleştirdi. 1299 yılında ikinci defa başlattığı fetih faaliyetinde Ceyyân'ın güney-batısında kalan bölgeyi aldı ve aynı şekilde oraya müslüman nüfus iskan etti

Saltanatının sonuna kadar Merînî hükümdarıyla dost kalan II. Muhammed, vefatından az önce, Kastilya krallığına karşı, Aragon hükümdarıyla da bir ittifak kurmuştu. 1301 yılı sonlarında yaptığı bu sulhün üzerinden bir kaç ay geçtikten sonra hayata gözlerini yumdu.

Bir hukukçu olan, bir kaç yabancı lisan bilen ve ilmî faaliyetleri yakından destekleyen II. Muhammed, 30 yıl saltanat sürdükten sonra 1302 Nisan'ında vefat etti. Ülkede istikrarın sağlanması ve devletin teşkilatlanması, onun tarafından gerçekleştirilmiş, merkezi ve mahalli yapılanmanın yanında, vergi işleri de onun zamanında tanzim edilmişti. Yaptığı bazı önemli hatalara rağmen, adını tarihe, geniş ufuklu, ileri görüşlü, kararlı ve başarılı bir devlet adamı olarak yazdırmış, saltanatı

26. Selâvî, *el-İstiksâ*, Daru'l-beyzâ baskısı, III, 75; İbn Ebî Zer', *el-Enîsü'l- mutrib*, 384 İbn Haldun ise, bu bölgeyi, Muhammed'in Yusuf'a verdiğini belirtir (el-Iber, VII, 217)

süresince; devletine parlak bir hükümdarlık hüviyeti kazandırmıştır.[27] Bu faaliyetlerde katiplik ve vezirlik mesleğini şahsında birleştirdiği için "zü'l-vizareteyn" ünvanı verilen veziri, başarılı devlet adamı ve büyük şair Ebu Abdullah Muhammed b. Abdurrahman el-Lahmi'nin önemli katkısının olduğu kabul edilmektedir.

27. Inan, *Nihayetü'l-Endelüs*, 35

C. III. Muhammed el-Mahlu' (701-708/1302-1309)

II. Muhammed'in ölümü üzerine Gırnata tahtına oğlu III. Muhammed oturdu. Yedi yıl sonra hal'edilerek tahttan indirildiği için "el-mahlu'" ünvanıyla tanınan bu hükümdarın zamanı, genellikle iç isyanları bastırmak ve Merînîler'le savaşmakla geçti. Onun izlediği kötü siyaset yüzünden Merînîler'le olan dostluk bozulmuş, iki müslüman devlet birbiriyle savaşmak zorunda kalmıştı. İktidara oturduğunda Merînîler'le var olan dostluğu pekiştirmek için gayret gösteren III. Muhammed, başlangıçta, isyanları bastırmakla meşgul olan dostu Merînî sultanına yardım için asker dahi göndermişti. Ancak onun Merînîler'in iç işlerine karışmak niyetinde olduğunun anlaşılması ve diğer taraftan Kastilya kralıyla ittifak kurmaya çalışması, Merînî sultanını öfkelendirdi. O, yardım için ülkesine gelen Gırnata birliklerini geri gönderdi. Bu beklenmeyen gelişmeler, iki müslüman ülke arasındaki dostane münasebetleri ortadan kaldırdı.

III. Muhammed, bu gerginliği daha da artıran bir politikaya başvurmuş, Merînî ailesine mensup olan bir komutanın emrinde gönderdiği orduyla Kuzey Afrika sahilindeki Sebte şehrini istila etmişti. Sultan Yusuf en-Nasır'ın Sebte'yi kurtarma hazırlığı yaptığı sırada bir suikast sonucu öldürülmesini iki oğlu arasında çıkan taht kavgası takip etmiş, taht mücadelesinden başarılı çıkan torunu Ebu Sabit de Sebte'yi geri alamamıştı. Çünkü o da, Sebte kuşatmasını sürdürürken 1308 Temmuz'unda vefat etti. Yeni Merînî sultanı Süleyman Ebu'r-Rebi, kuşatmayı kaldırıp saltanat merkezine dönmeyi uygun gördü. Gırnata'nın Sebte valisi Osman b. Ebi'l-Ala' peşini takip etmeye kalkınca, onunla yaptığı savaşı kazandı. Osman'ın oğlunu ve askerinin büyük bir bölümünü esir aldı. Bu mağlubiyet üzerine Sebte'yi terkeden Osman, bir süre sonra Merînî sultanının teklifini kabul eden III. Muhammed'in emriyle Endülüs'e geri döndü.

İki müslüman ülke arasında yaşanan bu olaylardan kısa süre sonra Gırnata hükümdarlığında iç savaşlar başladı. Kadis ve Meriye valilerinin isyanlarını bastırmaya muvaffak olan III. Muhammed, devlet ricalinden önemli bir grubun desteklediği kardeşi Nasr'ın isyanına yenik düştü ve tahtı ona bırakmak zorunda kaldı. İsyancılar, 1309 yılı Ramazan bayramında, önce sultanı adeta hacr altına almış olan vezirini öldürdüler, sonra da sultanı tahttan indirdiler. Münekkeb kalesine

sürgüne gönderilen sultan, 5 yılını tevkif edildiği bu kalede geçirdi. Daha sonra hastalığı sebebiyle Gırnata'ya getirilmişti; ancak aynı yılda öldü.

Alimlere ve şairlere büyük ilgi gösterdiği ifade edilen Muhammed el-Mahlu', ıslah ve imar işlerine de düşkündü. Onun en güzel eseri, hiç bir masraftan çekinmeden inşa ettirdirdiği el-Hamra Cami-i Kebiri'dir. Bu muhteşem eser, Gırnata'nın düşüşünden sonra diğer camiler gibi kiliseye çevrilmiştir.

D. Ebu'l-Cüyûş Nasr (708-713/1309-1314)

23 yaşında, kardeşini devirerek tahta oturan Ebu'l-Cüyuş Nasr zamanında da isyanlar devam etti. Sultanın başarısız idaresi yüzünden sıkıntılar daha da arttı. Diğer taraftan bu isyanları ve Fas Merînîleri'yle ilişkilerin bozulmuş olmasını değerlendirmeye kalkan Kastilya kralı, aradaki anlaşmayı bozarak, Meriye ve Cezîretü'l-hadrâ şehirlerini kuşatma altına aldı. Bu taarruzunda Aragon kralı da onu destekliyordu. Ancak hristiyanlar, maksatlarına ulaşamayıp muhasarayı kaldırmak zorunda kaldılar. Kastilya kralı IV. Ferdinand'ın ölümü üzerine tahta bir bebeğin oturtulması, bu ülkeyi iç karışıklığa götürmüştü. Ne var ki, Gırnata hükümdarlığı bunu değerlendirebilecek ve Gırnata aleyhine başarı sağlayabilecek bir durumda değildi.

Ebu'l-Cüyuş Nasr, Merînîler'le arayı bozmanın devletinin başına getirdiği sıkıntıları görmüş, yapılan hataları anlamıştı. Merînî sultanına elçiler göndererek, geçmişte yapılanlara üzüldüğünü ve unutulmasını istediğini bildirdi. Ayrıca ona eski dostluğa dönmek teklifinde bulundu. Cezire, Ronda ve civardaki kalelerin tekrar Merînîler'e bırakılması şartıyla yeniden ittifak kuruldu. Ebu'l-Cüyuş, kızkardeşini Merînî sultanına vererek, dostluğu akrabalık bağıyla da pekiştirdi. Ancak, tesis edilen bu ittifak ta, Gırnata sultanını Kastilya'dan ülkesine yönelecek tehlikelerden kurtaramadı. Zira Merînîler, içinde bulundukları sıkıntılar yüzünden, eskiden olduğu gibi, Endülüs'e istenildiği zamanda yardım gönderemez olmuşlardı. Ayrıca Tarif ve Cebel-i Tarık sahillerinden bir böümünün hristiyanların eline geçmiş olması, bu yardımın ulaşmasını son derece güçleştirmiş bulunuyordu. Bu olumsuzluklar karşısında sultan, 1310 yılında Cebel-i Tarık'ı istiladan sonra el-Cezîretü'l-hadrâ'ya yönelen Kastilya kralıyla, vergi ödemek karşılığında sulh akdetmek zorunda kaldı. Ancak, hiristiyanlarla vergi vermek şartıyla

sağlamış olduğu bu anlaşma, halkı bütünüyle aleyhine çevirmişti. Halkın bu tepkisi, ülkede taht kavgalarını alevlendirdi. Yeğeni I. İsmail'in ilk isyanı ve III. Muhammed'in tahtını yeniden ele geçirme teşebbüsleri neticesiz kalmıştı. Ancak devletin kurucusu I. Muhammed'in kardeşi İsmail'in torunu olan I. İsmail, ikinci bir isyan sonucu Ebu'l-Cüyûş Nasr'ı tahttan indirerek, saltanatı eline geçirdi. Yeni hükümdar, tahtını elinden aldığı Nasr'ı cezalandırmak yerine Kadis valiliğinde görevlendirme yolunu tercih etmişti. 1314 yılında bu şehre yerleşen Ebu'l-Cüyuş Nasr, 1322 yılında vukubulan ölümüne kadar orada kaldı. [28]

3. GIRNATA'NIN YÜKSELİŞİ

A. I. İsmail Ebu'l-Velid (713-725/1314-1325)

Gırnata Beni Ahmer sultanlığının en başarılı hükümdarlarından biri olan I. İsmail (b. Fereç b. İsmail b. Yusuf b. Nasr), ülkesinde uzun süredir kaybolmuş istikrarı yeniden te'sis etmeyi başarmış, içte emniyet ve asayişi sağladıktan sonra, sınırları tahkim ederek cihad hareketini tekrar başlatmıştır. Onun zamanı, istikrarın te'sisi, Gırnata'nın güçlenmesi ve cihadın ihyasıyla temayüz eder.

Saltanatının başlangıcında, her sultan değişikliğinde yaptıkları gibi, Kastilyalılar, Gırnata topraklarına saldırmışlardı. Bazı merkezleri elegeçiren hristiyanların hedefi, el-Ceziretü'l-hadra'yı alarak Kuzey Afrika müslüman devletleri tarafından Endülüs'e gönderilen askeri yardımların geçiş noktasını kapamaktı. Ancak, onların bu niyetini bilen Gırnata sultanı I. İsmail, bölgede gerekli askeri tahkimatı yaptırdı ve donanma ile sahilleri koruma altına aldırdı. Bu hazırlıklar sebebiyle hedeflerini değiştirmek zorunda kalan Kastilya kuvvetleri, diğer merkezlere karşı hücuma başladılar. Bu arada haçlılık ruhuyla savaşa katılan İngiliz gönüllülerin önemli bir yekun teşkil ettiği büyük bir Kastilya ordusu, kralın muhafızları Don Juan ve Don Pedro ikilisi komutasında, Gırnata üzerine harekete geçmişti. 1318 yılı Mayıs ayında Gırnata yakınında yapılan savaşta, Şeyhu'l-guzât Ebu Said Osman komutasındaki İslâm ordusu, hristiyan ordusuna karşı kesin bir zafer kazandı. İsimleri geçen iki komutan da çarpışmalar sırasında öldürülmüştü. Bu başarıda Şeyhu'l-ğuzat komutasındaki Mağribli

28. Inan, *Nihayetü'l-Endelüs*, 116

birliklerin büyük payı vardı. Çarpışmalarda hristiyanlar büyük kayıp vermişlerdi. Ayrıca onlardan alınan esir ve ganimetlerin miktarı oldukça fazlaydı. Bu zafer, Endülüs müslümanlarını son derece sevindirmiş, onları, adeta eski azametli dönemlere götürmüştü. [29]

Gınata civarında yapılan bu savaşta müslümanlar çok az kayıp vermişlerdi. Bu büyük zaferin ardından akınlarını başlatan I. İsmail, hristiyanların elinde olan bazı şehirleri ele geçirmek başarısını da gösterdi. O, 1324 yılında Beyyase şehrini kuşatmış, bu esnada topa benzer, ateş ve demir gülleler atan kuşatma silahları kullanmıştı. Bir yıl sonra da Kastilyalılar'a ait bazı yerleşim merkezlerini fethetti. Ancak o, Gırnata'ya dönüşünden 3 gün sonra 725/1325 yılı 26 Recep günü, sarayında gerçekleştirilen bir suikast sonucu, amcazadesi el-Ceziretülhadrâ valisi Muhammed b. İsmail tarafından öldürüldü.

Halk tarafından sevilen bir hükümdardı, ülkede kaybolmuş istikrarı yeniden te'sis etmiş, Kastilya krallığına karşı önemli zaferler kazanmıştı. Aragon krallığıyla ilişkilerini ise dostluk temeline oturtmuştu. Nitekim, 1321 yılında Aragon hükümdarı II. Jaime ile yapılan 5 yıl süreli yeni sulh anlaşması, karşılıklı olarak kara ve deniz ticareti serbestliği, düşman saldırılarına karşı işbirliği getiriyor; ayrıca Aragon ülkesinde yaşayan Mudeccenun'dan isteyenlerin Gırnata'ya göç edebileceğini garanti altına alıyordu. [30]

B. IV. Muhammed (725- 733 /1325-1333)

I.İsmail'in yerine Gırnata tahtına oturtulan oğlu IV.Muhammed, henüz 12 yaşlarında bir çocuk idi ve dolayısıyla yaklaşık 4 yıl vezirlerin vesayeti altında kaldı. Devlet işleri, önce babası zamanından kalma birinci veziri, onun bir kaç ay sonra ölmesi üzerine ise ikinci veziri tarafından yürütüldü. Ancak o, yaşının küçük olmasına rağmen saltanatının dördüncü yılından itibaren dirayetli bir hükümdar gibi davranmaya başladı, ikinci vezirinin tahakkümünden sıkıldı ve neticede onu devreden çıkararak hicri 729 yılında yönetimi kendi eline aldı. Görevden aldığı bu vezirin (hacib) yerine muktedir devlet adamı Rıdvan

29. Bu savaş hakkında geniş bilgi için bkz. İbn Haldun, *el-Iber*, VII, 250
30. Bu sulh metni ve şartları için bkz. Inan, *Nihayetü'l-Endelüs*, 113-120

en-Nasrî'yi getirdi. O, diğer devlet ricalinden bazılarını da saraydan uzaklaştırmıştı; ancak onlarla uzun süre uğraşmak zorunda kaldı.

IV. Muhammed'in ilk önemli icraatlarından biri, Aragon krallığı ile süresi dolmuş sulhü yenilemek oldu. II. Jaime'in teklifi doğrultusunda, aynı şartlarla, sulhün süresi uzatıldı(1326). Saraydan uzaklaştırılmış devlet adamlarının teşvikleri sonucu, bir taraftan Kastilya kuvvetleri, diğer taraftan da Şeyhu'l-ğuzât emrindeki Mağribli birlikler, saldırıya geçmişlerdi. Şeyhu'l-ğuzât Osman b. Ebu'l-Alâ komutasındaki birlikler, Meriye ve güney sınır bölgesinde üslenmişlerdi. Sultanın amcası Muhammed b. Fereç b. İsmail'in de kendilerine katılması üzerine, onu Gırnata tahtına çıkarmak için çalışmaya başladılar. IV. Muhammed ile isyancı amcası arasında, karşılıklı galibiyet ve mağlubiyetlerle geçen çarpışmalar oldu. Diğer taraftan Gırnata sultanlığındaki bu iç harbi fırsat bilen ve işaret edildiği gibi hükümdarın muhaliflerinden teşvik gören Kastilyalılar, tekrar saldırıya geçmişlerdi. Hristiyan saldırılarının yoğunlaşması üzerine, isyancılarla anlaşma zemini arayan IV. Muhammed, kendisi adına yönetmeleri şartıyla Kadis'i onlara bırakmaya razı oldu. Böylece istikrarı bir ölçüde sağlamış oluyordu.

Genç hükümdar IV. Muhammed, Gırnata üzerindeki Kastilya baskısının daha da artması neticesinde, onlara karşı Merini yardımına başvurdu. 732/1332 yılı sonlarında bu yardımı temin için bizzat Fas'a gitti ve Merînî hükümdarıyla görüştü. Kendisini son derece iyi karşılayan Ebu'l-Hasen'e, Endülüs'ün sıkıntılı durumunu anlattı. Cebel-i Tarık'ın 1310 yılında Hristiyanların eline geçmesinden sonra iki müslüman ülke arasındaki yardımlaşmanın büyük ölçüde aksamasını dile getirdi. Çünkü bu dağlık kesim, müstahkem bir mevki idi ve boğazı kapamakta büyük önem arzediyordu, Bu önemi sebebiyledir ki, bazı araştırmacılar, Cebel-i Tarık'ın kaybını, Endülüs İslâm dünyasına vurulan en ağır darbelerden biri kabul etmişlerdir. [31]

Fas Merînî sultanı da, Cebel-i Tarık'ın hristiyanların kontrolünde olmasını, sadece Endülüs için değil, aynı zamanda kendi ülkesi için de büyük bir tehlike olarak görüyordu. Dolayısıyla yapılan bu teklifi memnuniyetle kabul etti ve vakit kaybetmeden seleflerinin yaptığı gibi Endülüs'e asker sevketti. İki müslüman ülke kuvvetleri, Cebel-i Tarık'ı kara ve denizden kuşatma altına aldılar. Oradaki muhafızların yardımına

31. Inan, *Nihayetü'l-Endelüs*, 122

gelen Kastilya kuvvetlerini, Cebel-i Tarık'ın ön tarafında mağlup ettiler. Muhasarayı devam ettirerek muhafızları teslime zorladılar ve neticede maksatlarına ulaştılar.

Böylece, 24 yıl hristiyanların elinde kalmış olan kritik askeri bölgeyi, 1333 yılı sonlarında geri almış oldular. Kastilya kralı, ancak bu savaşın bitmesinden sonra bölgeye gelebilmiş, bu yüzden sulh teklifinde bulunmaktan başka yapacağı bir şey kalmamıştı. Teklifi kabul edildi ve iki taraf arasında bir mütareke imzalandı.[32] IV. Muhammed, kazanmış olduğu bu başarılarla, halkının sevgi ve takdirini kazanmıştı. Ne var ki, kısa bir süre sonra, babasının başına gelen onun başına da geldi. Merînî kuvvetlerinin desteğiyle kazanmış olduğu bu son zaferinden dönerken, Cebel-i Tarık'tan ayrılışının ikinci günü Şeyhu'l-ğuzat Osman b. Ebu'l-Alâ'nın adamları tarafından bir suikast sonucu öldürüldü. Suikasdin sebebi, yardım için Fas'a gidişinde, dostu Merînî hükümdarına onlardan şikayette bulunmasıydı. Bu şikayetten kendilerinin bir gün cezalandırılacağı neticesini çıkaran komutanlar, ondan kurtulmak için böyle bir yola başvurmaktan çekinmediler. [33]

C. I. Yusuf el-Müeyyed bi'llah (733-755/1333-1354)

Kardeşi IV. Muhammed'in yerine 16 yaşında Gırnata tahtına oturan I. Yusuf, Beni Ahmer devletinin en önemli hükümdarlarından biri sayılır. Alim, şair, ileri görüşlü, ilim adamlarını ve sanatkarları himaye eden bir sultan olan I. Yusuf, 21 yıllık saltanatında, zamanının büyük kısmını, Endülüs'te müslüman varlığına son vermek için güçlerini birleştiren hristiyan devletlerle mücadeleye ayırmak zorunda kalmıştır.

Görevine kardeşini suikast sonucu öldürenleri ortaya çıkarmak ve liderlerini tutuklayıp diğerlerini vazifeden uzaklaştırmakla başladı. Vazifeden uzaklaştırdığı aynı zamanda Fas sultanının akrabası olan Ebu'l-Alâ ailesinden bu şahısları, Tunus'a sürgüne gönderdi. Onların yürüttüğü şeyhu'l-ğuzat'lık görevini, yine Merînî ailesine yakın akraba olan, Fas'lı Yahya b. Amr'a verdi. Onun bu icraatı, yarım asırdan beri güçlerini artıran ve zaman zaman ülke idaresini ele geçirmeye teşebbüs eden Ebu'l-Alâ ailesinin sonu oldu. I. Yusuf'un, yarım asırdır şeyhu'l-

32. İbn Haldun, *el-Iber*, VII, 255
33. İbn Haldun, *el-Iber*, VII, 263

ğuzatlık makamını uhdesinde bulunduran bu aileye yaptıkları, müttefiki Fas sultanı Ebu'l-Hasen'i de memnun etmişti. Nitekim o, akrabası olan ve Merînîler için de problemler çıkarmış bu liderlerin kendisine gönderilmesi için Tunus sultanına başvurmuştu. Tunus Hafsî sultanı Ebu Yahya, affedilmeleri hususunda aldığı teminattan sonra onları Fas'a gönderdi. Önceleri onları serbest bırakan Ebu'l-Hasen, bir süre sonra aleyhinde çalıştıkları ithamıyla tevkif etti. [34]

740/1339 yılında, Kastilya, Aragon ve Portekiz birleşik kuvvetlerine karşı bir deniz savaşı yapılmıştı. Bu savaşı kazanan hristiyanlar, Gırnata topraklarına girmişlerdi. Bu durum karşısında I. Yusuf, Fas Merînî hükümdarının yardımını istedi. Onun talebini kabul eden Ebu'l-Hasen, oğlunun komutasında Endülüs'e birlikler gönderdi. Ancak, birleşik hristiyan kuvvetleri, Merini kuvvetlerine karşı da zafer kazandılar. Çarpışmalar sırasında, sultanın oğlu Ebu Malik de şehit düşmüştü(1339). Ebu'l-Hasen, bu acı mağlubiyetin intikamını almak için, 1340 yılı Temmuz ayında, hazırlamış olduğu 140 parçalık bir donanma ve kalabalık ordusunun başında Endülüs'e geçti. Tarif'te kuvvetleriyle kendisini bekleyen Gırnata Sultanı I.Yusuf'la buluştu. İki müslüman devletin orduları, birleşik hristiyan ordularıyla Tarif civarında savaşa tutuştular. Müslümanlar, bu savaşta, kullanımı daha sonra yaygınlaşacak, bir nevi ateş atan toplar kullanmışlardı.[35] Ancak buna rağmen büyük bir hezimete uğradılar. İslâm ordularının karargahına kadar giren Hristiyan kuvvetler, herşeyi yağmaladılar ve büyük katliam yaptılar. Merînî sultanı Ebu'l-Hasen'in özel karargahı dahi düşmanın eline geçmiş; orada bulunan hanımları, hizmetçileri ve çocuklarından bazıları öldürülmüştü. Ikab savaşından beri en ağır mağlubiyet olan bu savaş, Endülüs müslümanları üzerinde derin izler bırakmıştır. Hristiyanlığın bu zaferinin hatırası olarak, savaşta ele geçirilen iki Merînî sancağı, Tuleytula kilisesinde hâlâ muhafaza edilmektedir. [36] Bu müthiş bozgun üzerine, geriye kalan askeriyle el-Cezîretü'l-hadra'ya çekilen Merinî hükümdarı, bir süre sonra da Fas'a döndü. Hazırlıklar yapıp tekrar Endülüs'e geçmeyi denediyse de, donanması, geçişini engellemek isteyen Kastilya donanması karşısında yeni bir mağlubiyet daha aldı(1342).

---

34. İbn Haldun, *el-Iber*, VII, 264

35. Ali el-Haccî, *et-Tarihu'l-Edelüsiyy*, 544; Inan , *Nihâyetü'l-Endelüs*, 128

36. Inan, *Nihâyetü'l-Endelüs*, 128

Tarif civarındaki savaşta alınan bu mağlubiyet, Merînîler'in İspanya fetihlerini de sona ermiştir. Artık onlar, buraya yönelik fetih teşebbüsünde bulunamamışlardır. Bu mağlubiyetin diğer önemli neticesi de, Gırnata Sultanlığı'nı sürekli bir savunma siyaseti izlemek zorunda bırakmasıdır. [37]

Bu mağlubiyetten sonra, başkent Gırnata'ya çekilen I. Yusuf ise, saldırılarını devam ettirerek el-Ceziretü'l-hadrâ civarındaki bazı yerleşim merkezlerini istila eden Kastilya kralıyla mütareke yollarını aradı. Neticede iki taraf arasında 10 yıl süreli bir mütareke imzalandı. Bu savaşlar sonunda, Endülüs'ün Cebel-i Tarık boğazına bakan sahilinde yer alan el-Ceziretü'l-hadrâ ve Tarif hristiyanların eline geçmiş, müslümanların elinde sadece Cebel-i Tarık adıyla bilinen dağlık kesimdeki müstahkem şehir kalmıştı. Kuzey Afrika ile ulaşım ancak bu bölgeden sağlanabiliyordu.

Aragon krallığıyla mevcut olan sulhün süresini de uzatan Gırnata sultanı, bu sulh dönemini ülkesinin imarı hususunda değerlendirmeye çalıştı. İlim, edebiyat, sanat ve mimarinin hamisi bir hükümdardı. el-Hamra sarayına ilaveler yaptırdı. Başka saraylar inşa ettirdi. Gırnata'ya Sierra Nevada dağından su getirtti, bu suyu mermer sarnıçlarda depolattı. Her köyde cami ve okul inşa ettirdi. Yetimevleri ve imarethaneler yaptırdı. Halkının refah içinde yaşamasını temin için gerekli diğer tedbirleri aldı.

749/1348 yılında Akdeniz havzasındaki ülkelerde yayılan veba salgını, Endülüs'e de sıçramış bütün ülkeyi etkisi altına almıştı. Bu salgın yüzünden çok sayıda insan öldü. Yapılan anlaşmaya rağmen 1349 yılında Cebel-i Tarık'ı muhasara ederek Mağribli muhafızların teslim olmalarını sağlamak için tüm yardım yollarını kesen ve kuşatmayı 10 ay sürdüren Kastilya kralının ordusu da bu salgına maruz kalmıştı. Hastalık, başta kral IX. Alphonso olmak üzere pekçok askerin ölümüne sebep oldu. Hristiyan ordusu büyük kayıp verdikten sonra geriye çekilmek zorunda kaldı.

Kastilya'nın yeni kralı da, Gırnata'ya karşı düşmanca bir siyaset takip ediyordu. Ancak I. Yusuf, onunla yaptığı bir mütareke sayesinde, ülkesine yönelecek tehdidi ortadan kaldırmayı başardı. Geriye kalan yıllarını, yine ülkesinin istikrar ve imarına yönelik çalışmalarla geçirdi.

37. İmadüddin, *Endülüs Tarihi* 334

Aldığı tedbirlerle, ülkesini önemli ölçüde kalkındırdı. Ne var ki, kendisinden daha pek çok önemli hizmetler beklenen bu adil sultan, 755/1354 yılı Ramazan bayramı günü, Cami-i kebir'de namaz kılarken bir akıl hastası tarafından öldürüldü. [38]

Gırnata sultanlarının en mühimlerinden sayılan I. Yusuf, cesaret ve kahramanlığı yanında yetişmiş bir alim ve meşhur bir edip olarak bilinir. Onun destekleri sayesinde ilmî çalışmalarda dikkat çekici bir gelişme olmuş; bilhassa astronomi ve kimya ilimlerinde müslüman alimlerin şöhreti yayılmıştır.[39] Onun zamanı, yetiştirmiş olduğu muktedir devlet adamlarıyla da ünlüdür. Bu devlet adamlarından biri, Gırnata tarihinde önemli hizmetleriyle bilinen hacib (vezir) Rıdvan en-Nasrî'dir. Bir savaşta esir alındıktan sonra sarayda yetiştirilen ve I. İsmail tarafından oğlu IV. Muhammed'in yetiştirilmesiyle görevlendirilen Rıdvan, öğrencisinin sultanlığında hacibliğe (vezirliğe) tayin edilmişti. I. Yusuf kardeşinin başarılı vezirini görevinde tuttu. Ülkede istikrarın sağlanmasında, onun tecrübelerinden faydalandı. Ülkenin imarında da önemli katkıları olan Rıdvan'ın en güzel eserlerinden biri, meşhur Gırnata Üniversitesi'dir. İnşaatı hususunda hiç bir masraftan kaçınmadığı bu görkemli üniversiteye, zengin vakıflar tahsis etmişti. Bu üniversite, kısa süre içinde Endülüs ve Mağrib'in mühim ilim merkezlerinden biri haline geldi.[40]

D. V. Muhammed el-Ğanîyy bi'llah (755-760/1354-1359) (763-793/1362-1391)

Babası I. Yusuf'un öldürülmesi üzerine genç yaşında Gırnata tahtına oturan V. Muhammed, iyi bir eğitim görmüştü ve geniş bir kültüre sahipti. Diğer taraftan tahta çıktığı sırada, devleti oldukça sakin bir dönemini yaşıyordu. Bilhassa Kastilya kralı Alphonso'nun

38. İbn Haldun,*el-İber*, IV,375

39. Inan, *Nihâyetü'l-Endelüs*,136

40. Gırnata Üniversitesi, Cami-i Kebir'in karşısında yer alıyordu.Gırnata'nın düşüşünden sonra caminin yerine Gıranada Katedrali inşa edilirken, üniversite 18. asra kadar ayakta kalmış bilahere yıkılarak yerine başka binalar yapılmıştır. Orada mevcut pekçok nakış ve süslemeler Gırnata müzesine taşınmıştır.(Inan, *Nihâyetü'l-Endelüs*, 126,dn,2)

ölümünden beri, bu devlet ile çatışmaların durması, Gırnata'yı rahatlatmıştı.

Gençliği sebebiyle başlarında Hacib Rıdvan olmak üzere bazı devlet ricalinin etkisinde kalan V. Muhammed, saltanatının ikinci yılında, 1355 yılı sonlarında, Cebel-i Tarık'taki muhafız birliklerinin komutanı İsa b. Hasen el-Merînî'nin isyan teşebbüsüyle karşılaşmıştı. Ancak, şehir halkının desteğini sağlayamayan bu isyancı, başarısız kaldı ve yakalanıp oğluyla birlikte tevkif edildi. Daha sonra Fas'a gönderilen bu isyancı baba-oğul, Merînî sultanının emriyle idam edildiler. Sultan Ebu Inan, İsa'dan boşalan Cebel-i Tarık şehrinin valiliğine oğlu Ebu Bekir es-Said'i görderdi.[41]

V. Muhammed, komşu Hristiyan devletlere karşı babasının politikasını takip ederek, Kastilya ve Aragon krallıklarıyla sağlanmış iyi ilişkileri devam ettirmeye çalışıyordu. Kastilya krallığının iç savaşlar içinde bulunması, bu konuda kendisine kolaylık sağlıyordu. Ancak o, dış politikadaki bu başarısının zıddına, içte büyük zorluklarla yüz-yüze geldi. Saltanatının 5. yılında, görevden uzaklaştırılmış devlet adamlarıyla, tutuklu kardeşi İsmail başlarında olmak üzere hanedan mensuplarından bazılarının hazırladığı bir isyan ile karşılaştı. Üvey annesinin de karıştığı bu isyanı bastıramayacağını anlayınca tahtını bırakıp Kadis şehrine kaçtı. Burada bulunduğu sırada, samimi dostu o andaki Fas Merînî hükümdarı Ebu Salim ile haberleşerek durumunu ona anlattı. Benzeri şartlarla himaye etmiş olduğu bu sultandan siyâsî sığınma hakkı istedi. Şöyle ki: Merînî sultanı Ebu Inan tarafından, taht mücadelesine girişebileceği endişesiyle 752/1351 yılında Endülüs'e sürülen kardeşi Ebu Salim'i çok iyi karşılamış ve ona çok iyi muamele etmişti. Bu günlerde ikisi arasında kuvvetli bir dostluk kurulmuştu. Arkadaşının başına gelenleri öğrenen Ebu Salim, Gırnata tahtını elegeçiren II.İsmail'den, V. Muhammed ve onun tutuklanan veziri Lisanüddin İbnü'l-Hatib'in ülkesine gönderilmesini istedi. Talebinin kabul edilmesiyle V. Muhammed, Fas'a giderek Merînî sultanına iltica etti(760/1359). Tahtına ikinci defa oturana kadar yaklaşık 3 yıl orada kaldı.

Merînî sarayında kaldığı uzun süre içinde, Merînî devlet ricalinden meşhur tarihçi, sosyoloğ ve mütefekkir ibn Haldun ile sıkı bir dostluk

41. İbn Battuta, *Tuhfetü'n-nüzzâr*, (Mısır, 1322), II,184

kurdu. İbn Haldun ve yine onun gibi başarılı bir devlet adamı ve büyük bir alim olan Lisanüddin İbnü'l-Hatib arasındaki dostluğun temelleri de bu süre içinde atılmıştı. V.Muhammed'in Fas'ta bulunduğu günlerde, kendisini oraya getiren Sultan Ebu Salim, bir isyan sonucu tahtından indirilip öldürüldü. Ancak o, yeni sultanın veziri Ömer b. Abdullah'ın dostluğunu kazanmasını da bilmişti. Nitekim, tahtını geri almak için başlattığı mücadelede ondan yardım almaya muvaffak oldu.

V. Muhammed, Fas'ta bulunduğu sırada, Gırnata'daki gelişmeleri yakından takip ediyor, tahtını geri almak için fırsat kolluyordu. Yerine tahta oturtulan II. İsmail, tahtını ancak bir kaç ay koruyabilmişti. o, hükümdarlığa lâyık bir şahsiyete sahip değildi. Bir isyan sonucu öldürüldü. İktidar, isyanın elebaşılarından VI. Muhammed'e kalmıştı. Ancak onun saltanatı da kısa sürdü. Çünkü II. İsmail'in öldürülmesi, V. Muhammed'in harekete geçmesi için bir fırsat oldu. Mülteci olarak bulunduğu Fas'tan ayrılarak Endülüs'e geçti ve doğruca Malaga'ya gitti. Malaga ve Ronda şehirlerinin desteğini sağladı. Bu sırada Kadis (Guadix) yakınlarında hristiyanlar karşısında büyük bir mağlubiyet almış olan rakibinin karşısına çıktı. Bu sırada halkın desteğini de kazanmış bulunuyordu. Gırnata üzerine yürüyerek şehri eline geçirdi (1362). Tahta oturduktan sonra vezirlik görevini yine İbnü'l-Hatib'e verdi. Tahtı bırakıp kaçmak zorunda kalan VI. Muhammed ise Kastilya krallığına iltica etmişti.

Bu yıllarda, büyük devlet adamı İbn Haldun, Gırnata'ya gelmişti. Gırnata sultanı, onu son derece iyi karşıladı. 1363 yılında onu, dostluk ilişkilerini kuvvetlendirmek için Kastilya kralına gönderdiği elçilik heyetinin başına geçirdi. Bu önemli görevle İşbiliye sarayına giden İbn Haldun, resmî görüşmeler sırasında Kastilya kralının hayranlığını kazanmıştı. Hatta kral, ülkesinde kalmasını teklif etti. Onun teklifini kabul edemeyeceğini bildiren büyük tarihçi, verilen görevi başarıyla yürütmüş olması münasebetiyle, dönüşünde Gırnata sultanını çok sevindirdi. V. Muhammed, 1 yıl sonra da, Aragon ve Merînî hükümdarlarıyla, ticaret ve seyahat serbestliği, düşman ülkelere yardım yasağı ve Aragon ülkesinde bulunan müdeccenun'a İslâm ülkelerine hicret hürriyeti şartlarını taşıyan bir sulh imzaladı. Bu sulh ile Aragon tarafından emin olan Sultan, müttefiki Merînî hükümdarının gönderdiği

donanmanın desteğinde, çeyrek asırdır Kastilya'nın elinde bulunan el-Ceziretü'l-hadrâ şehrini istirdat etti. [42]

V. Muhammed'in halkının sevinç gösterileri altında başladığı bu ikinci saltanatı yaklaşık 30 yıl sürdü. Bu uzun süre içinde, içte ve dışta önemli olaylar yaşandı. Sultan, hicri 767 yılında, Endülüs'te cihad eden Mağribli Berberî mücahidlerin teşkil ettiği, Şeyhu'l-ğuzat komutasındaki askeri birlikleri tasfiye etti. Hristiyanlarla savaşlarda büyük hizmetleri görülen ve ancak daha önce geçtiği gibi zaman zaman isyanlara teşebbüs eden bu birlikleri dağıtarak, yaklaşık bir asır devam eden uygulamaya son verdi. [43]

Bu yıllarda Kastilya'da önemli bir iç savaş yaşanıyordu. 1350 yılında, babasının ölümü üzerine kral olan Zalim Don Pedro, Fransa kralının da desteklediği gayrimeşru kardeşi Kont Henri'nin isyanıyla karşı-karşıya kalmıştı. Bu mücadelede önce mağlup oldu ve 1366 yılında tahtını bırakıp kaçmak zorunda kaldı. İngilizlerin desteğiyle tahtını yeniden elegeçirdiyse de yine koruyamadı, kısa süre sonra kardeşiyle yaptığı savaşı kaybetti. Kendisi de savaş esnasında öldürüldü. [44]

İki kardeş arasındaki bu taht kavgası, Gırnata Sutanlığı'nı da yakından ilgilendiriyordu. Çünkü, Kastilya' daki bu iç savaş, Gırnata müslümanlarına rahat bir nefes aldırdı. Kastilya, iç savaşlar yüzünden, müslümanlarla uğraşmaya fırsat bulamadı. Dolayısıyla, V. Muhammed'in ikinci saltanatı esnasında, zaman zaman bozulsa da, Kastilya ile Gırnata arasında genellikle sulh hakim oldu. Kastilya'daki taht kavgasının müslümanları ilgilendiren diğer bir yönü, bu kavga sırasında Gırnata topraklarının pazarlık konusu yapılmasıdır. Bu pazarlık, V. Muhammed'in, Tlemsen Abdülvâdî hükümdarına göndermiş olduğu bir mektuptan da anlaşılmaktadır. Askeri yardım isteğiyle yazılan bu mektupta, isyancı Kont Henri ile onu destekleyen Aragon kralının, kral Don Pedro'yu devreden çıkardıktan sonra, papa tarafından aralarında taksim edilmiş bulunan Gırnata topraklarına saldıracakları

42. Selâvî, *el-İstiksâ*, IV. 56

43. İbn Haldun, *el-Iber*, VII,378-379

44. İbn Haldun, yürüttüğü bu görev ve sultandan gördüğü yakın ilgi hakkında geniş bilgi vermektedir. (*el-Iber*, VII,412)

bildirilmektedir.[45] Diğer bir ifadeyle, İspanya'daki son müslüman devletin toprakları, bu devletin hiristiyanlar tarafından yıkılışından ve Endülüs'te müslüman varlığına son vermek için girişilen engizisyon zulümlerinin başlamasından tam 130 yıl önce, hem de papa tarafından, bu devleti yıkmaya talip iki hristiyan kral arasında taksim edilmiştir.

V. Muhammed'in zamanı, komşu hristiyan devletlerle ilişkilerde sakin bir dönem olmuştur. Bunun en önemli sebebi, Kastilya'daki taht kavgasıdır. Ülke içinde ise aynı sükunet maalesef sağlanamamıştır. Geçtiği gibi, bir süre hanedan mensupları arasındaki taht mücadeleleri birbirini takip etmişti. Daha sonraları da, devlet ricali arasında anlaşmazlıklar çıktı ve onlar birkaç gruba bölündü. Bu arada, yönetimde sultanı gölgede bırakan meşhur veziri, alim, şair ve hatip Lisanüddin İbnü'l-Hatib, bu karışıklıklar sırasında, muhaliflerinin boy hedefi oldu. Sultan nezdinde zındıklıkla itham edildi. Bu gelişmeler üzerine hayatından endişeye kapılan vezir, ikinci defa göreve getirilişinden 10 yıl sonra, ülkeden kaçarak Fas'a iltica etti. Ancak orada da korktuğundan kurtulamadı. 3 yıl sonra, yeni Merînî sultanı tarafından tevkif edilmişti; hapiste bulunduğu sırada hasımlarının kurbanı oldu.

Kuzey Afrika İslâm devletleriyle ilişkilere gelince, güç ve kuvvet dönemini yaşayan Gırnata Sultanlığı, ilk defa, bu devletler üzerinde önemli bir nüfuz sağlamıştı. Sultan V. Muhammed, bu devletlerin iç işlerine kolaylıkla müdahelede bulunuyordu. Ebu Fâris Abdülaziz'in ölümünün ardından başlayan sıkıntıları değerlendiren V. Muhammed, Merînîler'in iç işlerine ve komşularıyla ilişkilerine karışmaya başlamıştı. Önce, onlara karşı düşmanları Abdülvâdiler'i destekledi. Sonra şeyhu'l-ğuzâtlığı ilga etti. Daha sonra, bazı tekliflerinin Merînî veziri tarafından reddedilmesini bahane edinerek, ülkesinde bulunan Merînî liderlerini taht kavgasına teşvik edip, onları askerî bakımdan destekledi. Desteği sayesinde tahtı elegeçiren Ebu'l-Abbas'tan, bedel olarak Merînî hakimiyetinde bulunan Cebel-i Tarık şehrini aldı. Burada bulunan Merînî askeri birliklerini Mağrib'e göndererek, Edülüs'teki Merînî askerî varlığına son verdi. Merînî ailesine mensup şehzâdelerin kendi sarayına gönderilmelerini de sağlayıp, Merînî sultanını devamlı tehdit altında

[45].Bu mektup için bkz. Yahya b. Haldun, *Buğyetü'r-ruvvad fî zikri'l-mülûk min benî Abdi'l-vâd*, (Cezayir baskısı), II,1 70-174 ; oradan naklen, Inan, *Nihâyetü'l-Endelüs*, 144

tutmaya çalıştı.[46]Artık o, Merînîler'in iç işlerine rahatlıkla müdahele edebiliyordu. Hatta bu ülke, ona bağlı bir eyalet haline gelmişti, orada istediğini yaptırabiliyordu. [47]

V. Muhammed, gücünü artıran Ebu'l-Abbas'ın kendisini dinlemez bir tavır takınması üzerine, sarayında ikamet eden Merînî şehzâdelerinden Musa b. Ebî Inan'ı taht kavgasına teşvik edip, tahtı elegeçirmesini sağladı. Daha sonra ise, Ebu'l-Abbas'ın ikinci defa tahta oturmasına yardımcı oldu (789/1387). Ebu'l-Abbas'ın bu nüfuzdan kurtulmaya çalıştığı bir sırada öldü. Onunla birlikte, Gırnata Sultanlığı'nın Merînîler üzerindeki nüfuzu da sona erdi.

Gırnata'nın önemli sultanlarından olan V. Muhammed, 793/1391 yılında öldü. Muktedir bir sultan olarak tanıtılmaktadır. Devletine uzun zamandır görülmeyen, kuvvet, bolluk ve istikrar dönemi yaşatmaya muvaffak olmuştur. Bazı tarihçiler, onun zamanını bu devletin en parlak dönemi saymaktadırlar. Ne var ki, Gırnata'nın ihtişamı onunla sona ermiş, yerine geçen oğlu II. Yusuf'la birlikte Beni Ahmer devleti zayıflama ve çökme dönemine girmiştir.

Gırnata devletinin en meşhur devlet adamlarından ve önemli tarihçilerinden olan Lisanüddin İbnü'l-Hatib ve İbn Haldun'un Beni Ahmer devleti hakkında verdikleri malûmat, bu yıllarda sona ermektedir. Devletin bundan sonraki dönemi hakkındaki bilgiler ise oldukça azdır. Makkari'nin "Nefhu't-tîb" adındaki meşhur eseri bu yeni dönemin önemli kaynaklardan biridir.

4. GERİLEME VE ÇÖKÜŞ

A. II. Yusuf el-Müstağnî bi'llah (794-797/1391-1394)

Zayıflama döneminin ilk sultanı da sayılan II. Yusuf [48], idarede etkili olan veziri Halid'i devreden çıkardıktan sonra yönetimi kendi ellerine aldı. Kastilya'ya sulh talebinde bulundu. İyi niyetini göstermek için, ülkesinde bulunan hristiyan esirlerin bir kısmını serbest bırakarak onları İşbiliye sarayına gönderdi. Talebinin kabul edilmesi neticesinde

46. İbn Haldun, *el-İber*, VII, 339
47. İbn Haldun, *el-İber*
48. İmadüddin, *Endülüs Tarihi*,143

iki ülke arasında sulh imzalandı. Bu sulh, kendisinin ölümüne kadar devam etti.

II. Yusuf, 3 yıl süren kısa saltanatı esnasında, oğlu Muhammed'in isyan teşebbüsüyle karşılaşmıştı. Muhammed, ağabeyi Yusuf'un veliahd tayin edilmesi üzerine, kendisini destekleyen bazı devlet adamlarının kışkırtması neticesinde bu yola başvurmuştu. Ancak o sırada Gırnata'da bulunan Fas Merînî sultanı elçisinin, kendisini uyarması ve onun saltanat kavgası yerine birlik ve beraberlik içinde hristiyanlara karşı cihadı tavsiye etmesinden etkilenen taraftarlarının dağılması üzerine, bu teşebbüsten vazgeçti. [49]

B. VII. Muhammed (797-810/1394-1408)

Babasına karşı isyan teşebbüsünden vazgeçen VII. Muhammed, babasının vefatından sonra emeline ulaştı. Devlet ricalinin kendisini desteklemesi sayesinde, babasının veliahd tayin etmiş olduğu ağabeyi Yusuf'u tahttan uzaklaştırıp Gırnata tahtına oturdu. 1394-1408 yılları arasında 14 yıl saltanatta kaldı. Gırnata'da istikrar, Kastilya ile iyi ilişkiler kurulabildiği ölçüde sağlanabiliyordu. Dolayısıyle başa geçen her sultan, bu hususu birinci plana almak zorunda idi. VII. Muhammed de, başa geçer geçmez, babasının Kastilya ile yapmış olduğu sulhün süresini uzatmak istemiş ve bunda muvaffak olmuştu. Ancak, bu iki devlet arasındaki ilişkiler, Kastilya'nın tutumu yüzünden, sık sık bozuluyordu. Gırnata'nın zayıf anlarını kollayan Kastilya kralları, aradaki sulhü tek taraflı bozarak hemen saldırıya geçiyorlardı. Bu defa da öyle oldu.

Kastilyalılar'ın sulhü bozup saldırıya geçmeleri üzerine, ordusunun başında harekete geçen VII. Muhammed, Algarve (el-Ğarb) vilâyeti topraklarına yürüdü. Ayamonte şehrini zaptetti, pekçok esir ve ganimetle geri döndü. Saltanatının sonlarına doğru, 1406 yılında Kastilya kuvvetleri, Gırnata topraklarına yeni bir saldırıya geçmişler, bir yıl sonra da Zehra kalesini işgal ve Ayamonte'yi istirdat etmişlerdi. Neticede, iki taraf arasında 1408 yılı sonlarında 8 ay süreli bir mütareke imzalandı.

---

49. Condé'den naklen, Inan, *Nihâyetü'l-Endelüs*, 150

Kastilyalılar'la sürekli savaşmak zorunda kalan sultan VII. Muhammed, Kastilya'nın rakibi ve zaman zaman da hasmı olan Aragon devleti ile sağlam ilişkiler kurdu. 1405 yılında Aragon kralı ve oğlu Sicilya kralı ile geniş muhtevalı bir muahede imzalamıştı. 15 yıl süreli bu muahede, iki taraf halkına karşılıklı dolaşım ve ticaret serbestliği sağlıyordu. Taraflar, kendi dostlarıyla yapılmayan savaşlarda birbirlerini destekleyeceklerini taahhüd ediyorlardı. Denizlerde yardımlaşılacak ve iki ülke limanlarından karşılıklı olarak istifade edilecekti. Yine karşılıklı olarak, isyancılara iltica hakkı tanınmayacaktı. [50]

Hristiyanlarla yapılan savaşlar sırasında hastalanan VII. Muhammed, tahtını oğluna bırakmak arzusuyla, babasının vefatının ardından tahtından uzaklaştırıp Salobrena kalesinde tevkif ettirmiş olduğu ağabeyi Yusuf'un öldürülmesini emretti. Ancak emri yerine getirilmeden kendisinin ölmesi üzerine devlet erkanı, ölümüne ferman çıkarılan Yusuf'u Gırnata tahtına oturttular.

C. III. Yusuf (810-820/1408-1417)

Birinci defasında sağlayamadığı devlet ricalinin desteği sayesinde sultan olan ve halkın sevinç gösterileri altında Gırnata'ya giren III. Yusuf, Kastilya ile yapılmış sulhü devam ettirmeye ve ilişkileri düzeltmeye çalıştı. Bu devletle 2 yıl süreli bir sulh yapmıştı. Niyeti bu süreyi uzatmaktı; ancak annesi ve amcasının vesayetindeki genç Kastilya kralı, vasilerinin teklifiyle, buna yanaşmadı. Sulh istiyorsa, Kastilya'nın hakimiyetini tanımasını şart koştu ve III. Yusuf'u savaşla tehdit etti. Kısa süre sonra da Kastilya kuvvetleri, Gırnata topraklarına saldırıya geçti ve bazı yerleşim merkezlerini istila etti. Neticede müslümanların elinde bulunan hristiyan esirlerin serbest bırakılması şartıyla yeni bir mütareke yapıldı. Yusuf'un saltanatının sonuna kadar Kastilya ile ilişkiler oldukça iyi bir şekilde devam etti. [51]

Adaleti ve yardım severliği ile meşhur olan III. Yusuf, saltanatının son yıllarını komşu devletlerle barış içinde geçirdi. Ülkede istikrarı sağladı, çöküşe doğru giden Gırnata'ya, kısa da olsa parlak bir dönem

---

50. Aslı, *Archivo de la Corona de Aragon*, No,173 'te bulunan bu muahedenin sureti ve muhtevası için bkz. Inan, *Nihâyetü'l-Endelüs*, 152

51. Inan, *Nihâyetü'l-Endelüs*,153

yaşattı. 9 yıl süren bir saltanattan sonra 1417 yılında ölmesi üzerine, yerine oğlu VIII. Muhammed Gırnata sultanı oldu.

D. VIII. Muhammed (820-831/1417-1427) (833-835/1429-1432) (835-848/1432-1445)

III. Yusuf'tan sonra tahta oturan zayıf sultanların birincisi olan VIII. Muhammed, kötü huylu, asabi mizaçlı, halkını küçümseyen ve onlarla bir arada bulunmaktan kaçan kibirli bir hükümdardı. "el-Eyser" ünvanı verilen bu sultanın zamanı, peş-peşe gelen sıkıntılarla başladı. Ülkede istikrar büyük ölçüde kaybolmuştu. Kastilya krallığı tarafından tahrik ve teşvik gören iç mücadeleler gittikçe şiddetini arttırdı. Diğer taraftan, bu iç harpleri fırsat bilen Kastilya kuvvetleri, 1428 yılında Kadis üzerine saldırıya geçmişlerdi. İç ve dıştaki sıkıntılardan bunalan Gırnata halkı, sevmedikleri hükümdarlarına karşı bir isyan başlattı. Yeğeni Muhammed b. Muhammed b. III. Yusuf'un sultan olmasını isteyen bu teşebbüs karşısında başarısız kalacağını anlayan VIII. Muhammed, iktidarının onuncu yılında tahtını bırakıp Tunus Hafsî emirine sığınmak zorunda kaldı. Ancak mücadeleyi bırakmadı. Onun zamanında yıldızları parlayan Siracoğulları, yeni sultanla aralarının açılması üzerine liderleri Yusuf b. Sirac'ın başkanlığında Gırnata'dan kaçmışlar ve bu ülkenin amansız düşmanı Kastilya sarayına sığınmışlardı. Onların niyeti, velinimetleri VIII. Muhammed'i yeniden Gırnata tahtına oturtmaktı. Kastilya kralının desteğini de sağladılar ve Tunus'ta bulunan VIII. Muhammed'i Endülüs'e çağırdılar. Onların daveti üzerine harekete geçen VIII. Muhammed, Tunus emirinin emrine verdiği birliklerle Endülüs'e geçti ve Meriye'de sultan olarak karşılandı. Üzerine gönderilen kuvvetleri yendi. Gırnata'ya doğru harekete geçti ve neticede şehre girerek Gırnata hükümdarlığını tekrar eline geçirdi. Tahtını kısa süre elinden almış olan IX. Muhammed'i hâmisinin teşvikiyle öldürttü. Bir rivayete göre ise onu ve kardeşi Ebu'l-Hasen Ali'yi, devletin resmi hapishanesi olarak kullanılan Salobrane kalesinde tevkif etti.

Ne var ki, onun ikinci saltanatı da iyi başlamamıştı. Tahtı ele geçirmesinde kendisine yardımcı olan Kastilya kralına aralarındaki sulhü yenileme teklifinde bulununca, hiç beklemediği ağır şartlarla karşılaştı. II. John, kendisine hakimiyetini tanıyarak senelik vergi ödemesi yanında, tahtını geri alması anında yaptığı yardımların geriye ödenmesini ve Gırnata ülkesinde bulunan hristiyan esirlerin serbest bırakılmasını şart koşuyordu. Bu durum, iki ülkeyi yeniden savaşın eşiğine getirdi. Bu

arada Fas sultanına elçiler ve onlarla birlikte kıymetli hediyeler gönderen II. John, ondan rakibine yardımcı olmamasını istedi. Ardından Gırnata topraklarına umumî bir taarruz başlattı. VIII. Muhammed, Gırnata civarında Higueruela'da, ülkesini egemenliği altına almaya çalışan Kastilyalılar karşısında ağır bir mağlubiyet aldı. Müslümanların büyük kayıp verdiği bu savaş, onun iktidarını da sarsmıştı. Nitekim bir süre sonra tahtını, bu savaşın galibi Kastilya kralı II. John'un desteklediği IV. Yusuf'a kaptırdı.

E. IV. Yusuf Ebu'l-Haccac (835/1432) ve Gırnata Sultanlığı'nın Kastilya Hakimiyetine Girmesi

IV. Yusuf, saltanatı eline geçirebilmek için, ülkesinin en şiddetli düşmanı Kastilya krallığına büyük tavizler vermiş; hatta bu devletin hakimiyetini tanımayı kabul etmişti. Onun bu saltanat hırsı, Kastilya'ya kadim ideali yolunda en önemli adımını atmak fırsatını bahşetmiş oluyordu. Geçtiği gibi bu devletin en büyük ideali, Endülüs'te müslüman varlığına son vermekti. IV. Yusuf, bağlılığını bildirmek için "Kastilya kralının hadimlerinden" olmayı kabul etmiş; ayrıca ülkesindeki hristiyan esirlerin tamamını serbest bırakmayı, senelik 20 bin dinar vergi ödemeyi ve savaşlarda metbuuna yardımcı olmayı taahhüd etmişti. [52] Bu ağır şartlı muahedeyi kabul karşılığında Kastilya kuvvetlerinin desteğini sağlayan IV. Yusuf, onların yardımıyla Gırnata'ya girdi. Zor durumda kalan VIII. Muhammed ise Malaga'ya kaçtı. 1432 yılı Ocak ayının başlarında tahta oturan ve sultanlığı 27 Ocak günü Kastilya kralı tarafından onaylanan yeni sultan, ancak 6 ay görevde kalabildi. Zaten çok yaşlı ve hasta idi, 6 ay sonra öldü.

Onun ölümü üzerine, VIII. Muhammed, üçüncü defa tahta sahip oldu. İç mücadelelerin devam ettiği bu dönemde, Kastilyalılar'la yapılan savaşlarda devamlı bir şekilde toprak kaybediliyordu. Jimena, Huesca ve Huelma şehirleri peşpeşe onların eline geçmişti. Gırnata hükümdarı, hristiyanlara karşı ilk defa Mısır Memlukleri'nden yardım istedi. Kendisinden önceki hükümdarlar, böylesi zor durumlarda, çok yerde geçtiği gibi, Fas Merînîleri'nin yardımına başvuruyorlar ve onlardan askeri yardım istiyorlardı. Gırnata Beni Ahmer devletinin kuruluşundan itibaren başlayan ve yakın zamana kadar devam eden bu yardımlar,

---

52. Bu muahedenin metni, *Archivo General de Simancas*, P.R. 11-124 no'da bulunmaktadır. Sureti ve muhtevası için bkz. Inan, *Nihâyetü'l-Endelüs*, 159

Merinîler'in çöküş dönemine girmeleri dolayısıyla artık kesilme noktasına gelmişti. VIII. Muhammed, bu sebeble, Mısır Memlukleri'nin yardımına başvurmuştu. Ancak umduğunu bulamadı. Onun elçilik heyetini kabul eden Sultan Zahir Çakmak, onlara Osmanlı sultanından yardım istemelerini tavsiye etmiş, ve bu hususta aracılık yapacağını vadetmişti. Elçilerin ısrarı üzerine ise, yolun uzunluğu ve yolculuğun zorluğu sebebiyle asker gönderemeyeceğini; ancak mal ve silah yardımı yapabileceğini söyledi. Ne var ki, bu yardımın yapılıp-yapılmadığına dair herhangi bir bilgi bize ulaşmamıştır.[53]

Beni Ahmer devletinin zor bir dönem yaşadığı, sultanın zulmüne maruz kalan pek çok devlet adamının, Kastilya krallığına iltica ettiği bir sırada, amcası VIII. Muhammed'e karşı giriştiği isyanında hedefine ulaşan X. Muhammed, 1445 yılında el-Hamra sarayını ele geçirdi ve tahta oturdu.

F. X. Muhammed el-Ahnef (848-859/1445-1455)

Başarılı bir isyan sonucu Gınata tahtına çıkan X. Muhammed yaklaşık 10 yıl süren saltanatında başarılı olamadı. Başlangıçta muhalif gruplarla mücadele etmek zorunda kaldı. Kastilya sarayında bulunan emir Yusuf(V. Yusuf), yardımına verilen hristiyan süvari birliği ile Gırnata'ya gelmiş ve tahtı ele geçirmişti. Ancak, X. Muhammed, kısa süre sonra tahtını geri almaya muvaffak oldu. Kastilya kralının rakibi ve hasmı Aragon kralı ile ittifak kurduktan sonra Kastilya topraklarına akınlar tertipledi. Bunun üzerine Kastilya kuvvetleri de karşı saldırıya geçtiler. Bir taraftan Kastilya'nın sınırlara sürekli saldırıları ve bu bölgedeki merkezlerin bir kısmını istila etmeleri, diğer taraftan bir türlü sona ermeyen iç savaşlar, ülke ekonomisini büyük bir sıkıntıya sokmuştu. Bu sıkıntılar sürerken, hanedan mensuplarından Sa'd b. Ali, X. Muhammed'i tahttan indirerek Gırnata hükümdarı oldu(1454).

G. Sa'd b. Ali el-Müstain bi'llah (859-868/1455-1465)

Yeni sultanın zamanı, daha büyük çalkantılara sahne oldu. Onun yaptığı barış tekliflerini reddeden Kastilya kralı, taarruza geçerek ülke

53. Inan, *Nihâyetü'l-Endelüs*, 162

topraklarının büyük kısmını tahrip etti. 1462 yılında ise askeri bakımdan önemli bir merkez olan Cebel-i Tarık'ı zabtetti. Bu önemli olayın, Sa'd'dan sonra tahta ikinci defa oturan V. Yusuf zamanında vukubulduğu da bildirilmektedir. V. Yusuf, bu defa da tahtını koruyamamış, aynı yıl içinde iktidarını yeniden Sa'd'a kaptırmıştır. [54]

Cebel-i Tarık şehrinin hristiyanların eline geçmesi, Gırnata için şiddetli bir darbe oldu. Çünkü, bu bölgenin hristiyanların elinde bulunması, müslümanlara Mağrib İslâm devletlerinden gelecek yardımların kesilmesi neticesini doğurmuştu. Aslında bu yardımlar, son dönemlerini yaşayan Fas Merînîleri'nin zayıflaması yüzünden son derece azalmış bulunuyordu. Merînîlerin yerine bu olaydan 9 yıl sonra 1471 yılında kurulan Vattasiler, Merînîler veya daha önce aynı bölgede hüküm süren ve Endülüs müslümanlarının yardımına koşan diğer Kuzey Afrika devletleri kadar güçlü değillerdi. Henüz kendi ülkelerinde sulh ve sükunu sağlayamamış, saltanatlarının temellerini sağlamlaştıramamışlardı. Artık Endülüs müslümanları, kendilerini ortadan kaldırmak için bütün güçlerini seferber eden İspanya hristiyanları karşısında kaderleri ile başbaşa kalmışlardı. Bütün bu olumsuzluklar yüzünden, ülkesini savunmakta aciz kalan ve pek çok önemli merkezi kaybeden Gırnata sultanı, Kastilya kralını metbu tanımaya ve ona yıllık 12 bin dinar vergi ödemeye mecbur kaldı. Bu şartlarla sağlanan mütareke, Sa'd b. Ali'nin 1465 yılında tahtından uzaklaştırılmasına kadar devam etti. Bu yıllarda iç savaşlar birbirini takip ediyordu. Sarayda kadınların entrikaları almış yürümüş, taht için baba-oğul karşı-karşıya gelmişti. Bir süre önce sultan tarafından yönetimden uzaklaştırılmış olan nüfuzlu aile Siracoğullarının desteklediği Ebu'l-Hasen Ali, babasını tahttan indirdi. Oğluna yenilip Malaga'ya kaçmış olan Sa'd, hristiyan saldırılarının yoğunlaşması üzerine, oğluyla mücadeleden vazgeçti, kalmakta olduğu Meriyye şehrinde bu yılın sonlarında öldü. [55]

---

54. Gırnata'nın bu dönemleri hakkında İslami rivayetler çok azdır. Inan'ın belirttiğine göre, Kastilya kaynaklarındaki kısa rivayetlerde de yeterli açıklık yoktur. (Inan, *Nihayetü'l-Endelüs*, 164 vd.)

55. Mısırlı tarihçi ve seyyah, Abdülbasıt b. Halil el-Hanefî, bu yıllarda Kuzey Afrika ve Endülüs'ü ziyaret etmiş ve müşahedelerini , yazma olarak Vatikan Kütüphanesi, 728-729 'no'da bulunan "*er-Ravdu'l-Bâsim*" isimli eserinde toplamıştır. O, eserinde, 870/1466 yılında sultan Ebu'l-Hasen Ali tarafından kabul edildiğini bildirmekte, sultan ve sarayı hakkında bilgi vermektedir. Eserinde bulunan bu bölge hakkındaki malumatta, 867-870/1462-1466 yılları arası için müşahedelerine, 1482 yılına kadar olan süre için de duyduklarına istinad etmektedir. (Inan, *Nihâyetü'l-Endelüs*, 167

H. Ebu'l-Hasen Ali (868-887/1465-1482)

Gırnata Beni Ahmer hükümdarlığı, 15. asrın ortalarından itibaren zor bir döneme girmişti. Bu yıllarda, komşu hristiyan devletlerin, yarımadadaki tek İslâm devletini ortadan kaldırmak ve müslümanları bu topraklardan çıkarmak için devam ettirmekte oldukları mücadele, büyük başarı sağlamış bulunuyordu. Müslümanların elinde kalan merkezler, birer-birer, Hristiyan istilasına maruz kalıyordu. Hristiyanların ele geçirdiği bu topraklar, aynı aileden olan Kastilya ve Aragon kralları arasında paylaşılıyordu. Aynı yıllarda bu iki devletin birleşmesi, Endülüs müslümanlarının durumunu iyice zorlaştırdı. 1469 yılında, her ikisi de koyu birer katolik olan Aragon kralı Ferdinand ile, amcasının kızı Kastilya kraliçesi İzabella evlenmişler, 10 yıl sonra da devletlerini birleştirmişlerdi. Bu iki katolik krallığın birleşmesi, Endülüs'te İslâm hakimiyetinin sona ermek üzere olduğunun bir habercisiydi. [56]

İslâm düşmanlığında birbirinden geri kalmayan bu kral ve kraliçenin güçlerini birleştirdikleri esnada, Gırnata tahtında, geçtiği gibi, Ebu'l-Hasen Ali (İspanyolca Alboacen) oturuyordu. Babasına karşı giriştiği taht kavgasının neticesinde Gırnata sultanı olan Ebu'l-Hasen, önceleri iki kardeşi Ebu'l-Haccac Yusuf ve Ebu Abdullah ez-Zağal'ın isyanlarıyla uğraşmak zorunda kaldı. Yusuf'un erken ölümü, onu Zağal ile karşı- karşıya bırakmıştı. Bu mücadele esnasında kardeşi, Kastilya kralının desteğini sağlamış bulunuyordu(1469). 1470 yılında Kastilya topraklarına akınlar tertibeden ve hristiyanlarca alınmış olan bazı merkezleri istirdad eden Ebu'l-Hasen, müteakip 3 yılını kardeşiyle mücadeleye ayırmak zorunda kaldı. İki kardeş arasında yapılan savaşlar, karşılıklı galibiyet ve mağlubiyetlerle geçiyor; taraflardan biri öbürüne kesin üstünlük sağlayamıyordu. Bu savaşlar, hristiyanlara karşı mücadeleyi sekteye uğratmıştı. Neticede, iki kardeş arasındaki taht kavgası, ülkenin paylaşılmasıyla sona erdi. Mücadelenin faydasızlığına kanaat getiren kardeşler, Gırnata ve mülhakatı Ebu'l-Hasen, Malaga ve mülhakatı da Ebu Abdullah ez-Zağal'da kalmak şartıyla anlaştılar. Gırnata Sultanlığına ait toprakların iki kardeş arasında taksim edildiği bu yıllarda, İspanya hristiyanları, onlara vuracakları son darbenin plânlarını hazırlıyorlardı.

---

56. Hitti, *İslâm Tarihi*, III,875

1479 yılında ülkelerini tek devlet haline getiren ve müslümanlara karşı güçlerini birleştiren Ferdinand ve İzabella, kendilerine sulh teklifinde bulunan Gırnata sultanı Ebu'l-Hasen'e elçi göndererek, Gırnata üzerindeki şartları daha da ağırlaştırmak istediler. Ancak gözü pek bir hükümdar olan Ebu'l-Hasen, Önemli bir gücü olmadığı halde, bu şartları arttırmak bir tarafa, babasının kabul etmiş olduğu yıllık vergiyi de reddettiğini açıkladı ve İspanya elçisini savaşla tehdit etti. Onun bu pervasız tavrı, karşı tarafın taarruzuna ve bir bakıma Beni Ahmer devletinin yıkılışına zemin hazırlamış oluyordu. [57]

Gırnata hükümdarının bu sert ve cesurâne tavrını bahane edinen Ferdinand, müslümanların üzerine saldırılar başlattı. Ona savaşla karşılık veren Ebu'l-Hasen, Ronda'nın kuzeybatısında yer alan müstahkem sınır şehri Sahra (Zahara) üzerine yürüdü ve şehri elegeçirdi(1481). Ne var ki, bu başarıların devam etmesi neredeyse imkansızdı. Çünkü hristiyan taarruzlarının bütün şiddetiyle devam ettiği bir sırada, Gırnata'da baba-oğul arasında bir taht mücadelesi başladı. Gırnata'nın yıkılmasında önemli bir yeri olan bu taht kavgası, sultan Ebu'l-Hasen'in son zamanlarında ortaya çıkmıştı. Zevkine düşkün bu sultan, son zamanlarında İspanyol asilzadelerinden birinin kızı olup bir savaşta esir alınan güzelliğiyle meşhur Süreyya isimli bir cariye ile evlenmişti. Bu evliliğinden itibaren önceki hanımı, Sultan VIII. Muhammed el-Eyser'in kızı Aişe'yle ilgilenmez oldu. Kendisi, Süreyya ile bir köşkte kalıyor, Aişe sultan, iki oğlu ile birlikte başka bir köşkte oturuyordu. İhtiyar sultan, genç ve güzel hanımının elinde bir oyuncak haline gelmişti. Çok zeki ve tamahkar olan bu kadın, sultana her istediğini yaptırabiliyordu. Bu arada onun da sultandan iki oğlu olmuştu. Süreyya, sultanlığın kendi oğullarından birine geçmesini sağlayabilmek için, Aişe sultanın oğullarının şansını bertaraf edebilmenin yollarını arıyordu. Sultanın büyük oğlu ve taht için tabii veliahd adayı Ebu Abdullah'ın, Gırnata eşrafı tarafından desteklenmesi onu korkutuyordu. Devlet ricali, Ebu Abdullah'ın bir sultan kızı olan annesi Aişe'yi de, bir cariye olan Süreyya'ya tercih ediyordu. Bunlara rağmen, Süreyya, kocası üzerinde etkili oldu, Aişe ve iki oğluyla ilişkilerini kesmesini ve onları el-Hamra'nın en müstahkem bir burcunda tevkif etmesini sağladı.

Sultanın bu uygulaması, Aişe ve oğullarını tercih eden devlet ricalini, sultanı destekleyen grupla karşı karşıya getirmişti. Devlet ricali

---

57 İmadüddin, *age.*,340

ve komutanlar ikiye bölündüler. Süreyya ve onu destekleyenler, ihtiyar sultanı, büyük oğlu Ebu Abdullah'ı ortadan kaldırmaya dahi teşvik etmeye başlamışlardı. Diğer taraftan, hapiste bulunduğu sırada, taraftarları vasıtasıyla, aleyhlerinde hazırlanan bu tuzaklardan haberdar olan Aişe Sultan, Siracoğulları'nın da desteğiyle, bir gece, hapisten kaçmayı başardı(1482).[58] Taraftarlarının sayısını arttırana kadar bir süre gizlenen Aişe ve iki oğlu, kahramanca kaçışları sayesinde büyük destek sağlamışlardı. Sultan Ebu'l-Hasen, onların kaçışları esnasında, Levşe'de Kastilyalılar'a karşı savaşıyordu.

Diğer taraftan, Gırnata'daki bu iç savaş hazırlıklarını yakından takip eden ve buna büyük bir önem veren İspanya kralı, saldırılarını başlatma zamanının geldiğine kanaat getirmişti. Onun emriyle İslâm ülkesine umumi bir taarruz başlatan Kastilya kuvvetleri, Gırnata'nın güney-batısında yer alan Hamme şehrine hücum ettiler. Sonunda hem Gırnata, hem de Malaga şehirlerini tehdit edebilecek bu kritik şehri istila ettiler ve şehir halkının ekseriyyetini kılıçtan geçirdiler. Camiye sığınan müslümanları, kadın- çocuk ayırımı dahi yapmadan yaktılar(Şubat, 1482). Hamme'yi istirdat için harekete geçen Ebu'l-Hasen şehri muhasara altına aldıysa da, İspanya kuvvetlerinin yaklaştığını duyunca kuşatmayı kaldırmak zorunda kaldı.[59] Kastilya kralı, daha sonra Levşe (Lojo) şehrini muhasara etti; ancak müslümanlar şehirlerini kahramanca müdafaa ederek onu geri çekilmek zorunda bıraktılar.

---

58. İslâmi rivayetlerde, sadece iki oğlunun kaçtığı belirtilirken, Kastilya kaynaklarında, annelerinin de kaçtığı, geceleyin çarşafları ip haline getirerek, kale duvarlarından bu iplerle sarkıp indikleri ifade edilir (Inan, *Nihâyetü'l-Endelüs*, 200)

59. *Ahbaru'l-asr*, s. 6, 9 "Ahbaru'l-asr fî inkıdâi Benî Nasr" isimli müellifi meçhul bu eser, Gırnata'nın yıkılışı ve müslümanların zorla hristiyanlaştırılması hakkında zamanımıza ulaşan yegane muasır kaynaktır. Müellifi bilinmeyen ve sadece 55 sahife tutan bu eser, Gırnata'nın son günleri ve müslümanların durumu için en önemli kaynağımızdır. Yazar, adını bildirmemekle birlikte, eserini hicri 947 yılında, yani Gırnata'nın düşüşünden yaklaşık 50 yıl sonra bitirdiğini söylemektedir. Onun anlatımlarından, Gırnata'nın düşmesinden önce, müslümanlarla hristiyanlar arasında yapılan bazı savaşlara bizzat katıldığı anlaşılmaktadır. Alman şarikiyatçı Müller, bu eseri Escurial kütüphanesinde iken sonradan kaybolan yazma nüshasına dayanarak Almanca tercümesiyle birlikte neşretmiştir.(Götingen, 1863). Bu kitabın, bazı ilaveler bulunan başka bir nüshası da, İspanyolca tercümesiyle birlikte "*Nebzetü'l-asr fî ahbâr mülûki Benî Nasr*" adıyla neşredilmiştir (Arayiş, 1940) (Bkz. Inan, *Nihâyetü'l-Endelüs*, 195 Dn.1)

I. XI. Muhammed Ebu Abdullah ve Benî Ahmer Devletinin Yıkılışı (I.saltanatı: 887-888/1482-1483) (II.saltanatı892-897/1487-1492)

Levşe muharebelerinden dönen Ebu'l-Hasen, kısa süre sonra, oğlunun isyanıyla yüz-yüze geldi. Gırnata'da kontrolü eline geçirerek babasını tahttan indiren Ebu Abdullah (İspanyolca bozulmuş şekli Boabdil), 1482 yılında Gırnata hükümdarı oldu. Tahta oturduğu sırada 25 yaşlarında bulunuyordu. Tahtını oğluna kaptıran Ebu'l-Hasen ise "ez-zağal=kahraman, yiğit" lakabıyla bilinen kardeşi Ebu Abdullah Muhammed'in idaresindeki Malaga şehrine sığınmak zorunda kaldı.

İspanya kralı Ferdinand, Levşe mağlubiyetinden sonra, kuvvetlerini Malaga cihetine göndermişti. Endülüs'ü güneyden çember içine alabilmek için, bu sınır bölgesini ele geçirmeye büyük önem veriyordu. İki taraf kuvvetleri, Malaga - Velez arasındaki yaylalarda şiddetli çarpışmalar yaptılar. Şarkiyye denilen yerde vuku bulan ve aynı adı alan en şiddetli çarpışmalarda, Zağal komutasındaki müslümanlar, büyük bir zafer kazandılar(Mart, 1483).

Daha çok Ebu Abdullah künyesiyle bilinen Gırnata'nın yeni sultanı XI. Muhammed, amcasının kazanmış olduğu bu zafere kendisi de yeni zaferler eklemek niyetindeydi. Bu maksatla saltanatının ikinci yılında, İspanya kuvvetleriyle savaşa tutuştu. Bir kaç savaşta galip geldiyse de, Lucena (Lusina) şehri civarında yapılan savaşta yenildi ve düşmana esir düştü. [60] Ferdinand'ın emriyle Kurtuba'ya götürülüp orada bir kalede tevkif edildi. Onun esir düşmesi üzerine, Gırnata sultanlığı, yeniden devlet ricalinin davetinin ardından Gırnata'ya gelen baba sultan Ebu'l-Hasen'e kalmıştı. Ancak o, yıkılmak üzere olan saltanatından feragat ederek 2 yıl sonra tahtını kardeşi XII. Muhammed ez-Zağal'a bıraktı.

Diğer taraftan Ferdinand ve karısı İzabella, ellerinde esir bulunan Ebu Abdullah'ı, Gırnata sultanlığını yıkmak yolunda bir alet olarak kullanmak istiyorlardı. Neticede onu destekleyerek, Gırnata'da bir iç savaş başlatmaya karar verdiler. Son dönemlerini yaşayan ve bütün İslâm dünyasından tecrit edilmiş bir halde bulunan bu devleti, çıkaracakları iç savaşlarla daha da zayıf düşürecekler ve ardından son darbeyi vuracaklardı. Bu arada esir oğlunu geri alıp sarayında tutarak isyanlarından emin olmak isteyen Ebu'l-Hasen'in, oğlunu geri alabilmek

60. *Ahbaru'l-asr*,14 'den naklen, Inan, *Nihâyetü'l-Endelüs*, 203

için yaptığı cazip teklifleri reddeden kral ve kraliçe, esir hükümdarı, bazı şartları kabul ettirdikten sonra emrine kuvvetler vererek serbest bıraktılar ve onu saltanatını geri almaya gönderdiler. Serbest bırakılıp iktidarı elegeçirmede desteklenmesi karşılığında, Ebu Abdullah'a kabul ettirilen ağır şartların en önemlileri şunlardı: a)Ebu Abdullah, Kral Ferndinand ve Kraliçe İzabella'nın hakimiyetini tanıyacak, b) Onlara yıllık 12 bin altın vergi ödeyecek, c) Gırnata'yı ele geçirdiğinde hemen oradaki hristiyan esirlerden 400 tanesini serbest bırakacak, d) İyi niyetini ve itaatteki samimiyetini göstermek için emirler ve devlet ricalinin oğullarından bir grubu kendi oğluyla birlikte Kastilya sarayında rehin bırakacak.

Kral ve kraliçe, bu şartları yerine getirmesi karşılığında, Ebu Abdullah'ı serbest bırakıp, tahtını geri alması hususunda desteklemeyi taahhüd etmişlerdi. Anlaşmanın süresi, esir sultanın bırakılmasından itibaren 2 yıl idi. [61]

Anlaşıldığına göre, taht hırsı, Gırnata'nın son temsilcisinin bütün benliğini kaplamış bulunuyordu. Devletinin sonunu getirebilecek bu şartları kabul edip bazılarını baştan yerine getirerek Ferdinand ve karısının elinde oyuncak olan Ebu Abdullah, bu safhada tahtını geri almaktan başka bir şey düşünmüyordu. Onların asıl maksatlarını düşünmeden, emrine verdikleri kuvvetlerle, amcası XII. Muhammed ez-Zağal'ı devirmek için Gırnata üzerine saldırıya geçti. Tutuklu bulunduğu sırada, Meriye'de sultanlığını ilan eden kardeşi Yusuf'u devreden çıkardıktan sonra henüz Gırnata'ya dönmüş olan amcasıyla savaşa tutuştu. Bir süre sonra şehrin bir bölümünü ele geçirmeye muvaffak oldu. Şehir halkı iki gruba ayrılmıştı, bir kısmı amcasını, bir kısmı da onu destekliyordu. Amca-yeğen arasında devam eden iç savaş, Gırnata hükümdarlığına ait toprakların ikisi arasında taksim edilmesiyle sonuçlandı.

Bu iç savaş, düşündükleri gibi kral ve kraliçenin işini kolaylaştırmıştı. Vakit geçirmeden müslümanlar üzerine saldırılarını yoğunlaştırdılar. Levşe üzerine yürüyen İspanya ordusu, büyük bir direnme ile karşılaşsa da, sonunda şehri zabtetti (Mayıs 1487). Aynı günlerde Velez-Malaga'yı elegeçirdi. Müslüman halktan isteyenlerin şehirde kalmasına, isteyenlerin taşıyabildikleri malları alıp ayrılmasına

61. *Ahbâru'l-asr*, 18' den naklen, Inan, 205

izin verilmişti. Onlardan pek çoğu taşıyabildikleri eşya ve mallarını alarak Gırnata'ya sığındılar veya Kuzey Afrika'ya geçtiler. Kral, bir taraftan saldırılarını devam ettiriyor, diğer taraftan müslümanlar üzerine koyduğu vergiyi artırıyordu. Hama, Ronda, Levşe ve Velez-Malaga gibi önemli merkezleri ele geçiren Ferdinand, artık son darbeyi indirmenin planlarını yapıyordu. İşe, müslümanların elinde kalan doğu ve güney bölgeler üzerine saldırılarla başladı. Çünkü, bu topraklar Zağal'ın idaresinde bulunuyordu. Gırnata'nın diğer sultanı Ebu Abdullah'ın işini sona bırakmak niyetindeydi. Geçtiği gibi, taht mücadelesinde desteklediği bu basiretsiz ve bahtsız sultana hakimiyetini kabul ettirmiş ve onunla 2 yıllık sulh imzalamıştı. Zamanı gelince kendisi açısından hiç bir bağlayıcılığı kalmayacak bu sulh, Ebu Abdullah açısından tahtını muhafaza garantisi anlamını taşıyordu. Dolayısıyla, Ferdinand, önce kahramanlık ve cesaretiyle meşhur Zağal'ı devreden çıkarmayı ve Gırnata'yı bütünüyle yalnız bıraktıktan sonra son darbeyi indirmeyi istiyordu. Bu maksatla adı geçen şehirlerin bulunduğu kritik bölgenin merkezi Malaga şehrini her yönden çember içine aldı. Bu şehri aldığı takdirde, Cebel-i Tarık boğazı yoluyla yardım gönderilmesi ihtimalini tamamıyla ortadan kaldıracaktı. Kuzey Afrika İslâm devletlerinin içinde bulunduğu karışıklıklar ve kuvvetli bir devletin olmaması yüzünden aslında kesilmiş olan bu yardımlar, Cebel-i Tarık dağ-şehrinin hristiyanların eline geçmesinden itibaren Endülüs'e tek bağlantı noktası durumunda kalan Malaga sahillerinden yapılabiliyordu.

Bu stratejik şehri, kara ve denizden kuşatan İspanya kuvvetleri, şiddetli bir muhasara başlattılar ve şehrin dışarıyla irtibatını bütünüyle kestiler. Kaderiyle başbaşa kalan Zağal, Kuzey Afrika'daki müslüman hükümdarlardan ve Mısır Memluk sultanı Kayıtbay'dan yardım talebinde bulunduysa da bir netice alamadı. Muhasaranın 3 ay uzaması ve dışarıyla irtibatın kesilmesi yüzünden, şehirde kıtlık başgösterdi. Açlık ve hastalıklar yayıldı. Deri ve yapraklar dahi yenildi. Açlık ve hastalıklar yüzünden pekçok müslüman hayatını kaybetti. Savunmanın bir fayda temin etmeyeceğini anlayan bahtsız sultan, komutanları, devlet ricali ve ulema ile bir toplantı yaptı. Bu toplantıda yapılabilecek başka bir şeyin kalmadığı mülahazasıyla teslim olmak kararı alındı(Ağustos 1487). Müslümanlar, kendilerine can ve mal emniyetinin tanınması şartıyla teslim olmuşlardı; ne var ki buna uyulmadı. Esir muamelesine tabi tutuldular ve şahıs başına yüksek miktarda kurtuluş fidyesi konuldu. Bu arada istenilen meblağı ödeyebilenler için Kuzey Afrika'ya geçiş imkanı

hazırlandı. Halkın bir kısmı şehirlerinde kalırken, bir kısmı yolunu bulup kaçarak Gırnata'ya sığındı.

Malaga'nın düşmesi, Endülüs müslümanlarına vurulan en ağır darbelerden biri oldu. Bunu değerlendirerek saldırılarını devam ettiren hristiyanlar, bölgedeki diğer merkezlere yöneldiler. 1488 yılı ilkbaharında savunmadan mahrum uç bölgelere hücumederek, Bire (Vera) Eşkur (Huescar) ve komşu beldeleri aldılar. 1489 yılı sonlarında Meriyye ve Münekkeb dışında sahil bölgesinin istilası tamamlanmıştı. 1490 ilkbaharında bu iki merkezi de alıp içlere yöneldiler. Bir süre sonra başşehir Gırnata hariç Beni Ahmer devletinin bütün şehirlerini elegeçirdiler.

Hristiyanlar bu saldırılarını devam ettirirken zor durumda kalan XII. Muhammed ez-Zağal, yeğeni ve saltanat mücadelesindeki rakibi Ebu Abdullah'a hristiyanlara karşı birlikte savaşmak teklifinde bulunmuştu. Ancak Ebu Abdullah, amcasının bu teklifini kabul etmediği gibi, düşmana yardımcı olmak basiretsizliğini de gösterdi. Amcası, onun da desteklediği Ferdinand'ın orduları karşısında, Kuzey Afrika İslâm devletleri ve Mısır Memlukleri'nden yardım talebinde bulunmuştu. Beklediği yardımlar gelmeyince, vatanını terkederek, Afrika'ya geçip Cezayir'in Tlemsen şehrine gitti. Ömrünün geri kalan yıllarını orada, sefalet ve yokluk içinde geçirdi. Hatta, üstü-başı perişan, "Bu adam, Endülüs'ün kabahatli hükümdarıdır." cümlesi yazılı bir yafta üzerine iliştirilmiş bir halde dolaştığı nakledilmiştir. [62]

XII. Muhammed ez-Zağal'ın ülkeyi terketmesiyle, Gırnata tahtı, Ferdinand ve karısı İzabella'nın hakimiyetini kabul ederek 2 yıllık muahede imzalayan ve onların desteğiyle tahta oturan Ebu Abdullah'a kalmıştı. Ne var ki o, geç te olsa hatasını anlamış, artık sıranın kendisine geldiğini farketmişti. Kendisiyle yapılan bu andlaşma, çıkacak iç savaşlar sayesinde Gırnata'nın gücünü azaltmak ve zamanı geldiğinde son darbeyi indirmek için kurulmuş bir tuzaktan başka birşey değildi. Maksatları Endülüs'te müslüman varlığına son vermek olan Ferdinand ve karısı nazarında hiç bir değeri yoktu. Nitekim Ferdinand, bu gelişmelerin ardından, hakimiyetini tanımış olan bu hükümdardan, Gırnata'yı kendisine teslim etmesini istedi. Önceden taht uğruna büyük hatalar yapmış, tahtına kavuşabilmek için can düşmanlarının himayesine

62 Hitti, *İslâm Tarihi*, II, 877

girmeyi kabul etmiş olan Ebu Abdullah, devlet ricali ve komutanlarıyla değerlendirdikten sonra, önceden yaptıklarının pişmanlığı içinde, teslim olma teklifini reddetti. Gönderdiği elçilerle, bu talepten vazgeçmelerini sağlamaya çalıştı, buna muvaffak olamayınca onlarla savaşa karar verdi.

Bu sırada İberik yarımadasında kaderleriyle baş-başa kalan Endülüs müslümanları, büyük sıkıntılarla boğuşuyorlardı. Hristiyanların istila ettiği şehirlerin halkının büyük bir bölümü, şehirlerinden ayrılmışlar, bir kısmı Kuzey Afrika'ya geçerken, önemli bir kısmı da müslümanların yarımadadaki tek sığınağı Gırnata'ya sığınmışlardı. Gırnata'nın şehir içi nüfusu bu mülteciler sebebiyle, 400 bini aşmıştı. Hiristiyanların yaptığı zulüm ve katliamı gören bu insanlar, büyük bir korku içinde bulunuyorlar, hristiyanlara teslim olmayı kendileri için en büyük felaket sayıyorlardı. Onların bu tavrını bilen ve hatalarını çok geç te olsa anlayan Ebu Abdullah, devlet ve din adamlarını bir araya topladıktan sonra, az önce belirtildiği gibi, durumu onlarla müzakere etti. Müzakere sırasında, büyük İslâm mücahidi Musa b. Ebi'l-Gassan'ın kararlı tutumu ve hamâsî konuşmaları herkesi etkilemişti. Bu büyük komutan, sonuna kadar savaşılmasını teklif ediyor ve şöyle diyordu: "Hristiyan kral kesinlikle bilir ki, arap, at ve mızrak (savaş) için vardır ve bunun için yaradılmıştır. Kılıçlarımıza tamah ettiyse, buyursun onları alsın; ancak kılıçlarımız kendisine çok pahalıya mal olacaktır. Bana gelince, uğrunda müdafaa ettiğim mekanda, Gırnata enkazının altındaki kabir, benim nazarımda, din düşmanlarına boyun eğmekle kazanacağımız muhteşem köşklerden daha hayırlıdır."[63] Neticede, ölüme kadar savunmak ve asla teslim olmamak kararı verildi. Devlet ricali, ulema ve Gırnata halkının kararlılığı, Gırnata'nın hainliğe varan teslimiyetçiliğiyle meşhur son hükümdarını, çok farklı bir şahsiyet haline getirmişti. Artık o, yaptıklarının ezikliği içinde, vatanını her ne pahasına savunmaya hazırdı.

Diğer taraftan Ferdinand ve İzabella, tekliflerinin reddedilmesi bahanesiyle, Gırnata' üzerine saldırıya geçtiler. Civardaki müslümanlara ait diğer merkezleri yakıp-yıktılar; ekinleri yaktılar, bağ ve bahçeleri tahrip ettiler. Bir süre sonra şehrin surlarına dayandılar. Surların dışında iki taraf kuvvetleri arasında şiddetli çarpışmalar meydana geldi. Ebu Abdullah ve ordusunun şiddetle karşı koyması sebebiyle, hristiyanlar 1490 yılı Temmuz ayında geri çekilmek zorunda kaldılar. Onların

63. Inan, *Nihâyetü'l-Endelüs*, 238

çekilmesi üzerine, ordusunun başına geçen Ebu Abdullah, hristiyanların eline geçmiş bazı merkezleri geri almaya muvaffak olmuştu. Bu münasebetle müslüman askerlere yeni bir ruh ve yeni bir canlılık gelmiş, moralleri oldukça düzelmişti. Onların kazandığı bu başarılar, hristiyanların elindeki şehirlerde yaşayan müslümanlar tarafından duyulunca, bu merkezlerde de etkisini gösterdi. Bu merkezlerin pek çoğunda ayaklanan müslümanlar, hristiyanlarla çarpışmaya başladılar ve bazı merkezleri ellerine geçirdiler. Ancak bu gelişmeleri yakından takip eden Ferdinand, yeni bir taarruz başlattı. İsyanların görüldüğü merkezlerde yeniden kontrolü sağladı. Teslim olan müslümanların şehirlerinden ayrılmalarına izin verdi. Bu izin üzerine onlardan bir kısmı, Afrika'ya geçti, bazıları, yine Gırnata'ya iltica etti.

1491 yılı baharında tekrar harekete geçen Ferdinand, Gırnata üzerine yürüdü. Toplarla desteklenmiş, mevcudu 50-80 bin arasında gösterilen kalabalık ordusuyla[64] şehri muhasara altına aldı. Muhasaranın kış mevsimine kadar uzaması ihtimalini de düşünerek Gırnata'nın güney-batısında Şenil nehri kenarında ordugahını kurduğu yerde bir şehir inşaatı başlattı. Niyeti kış mevsiminde askerini yağış ve soğuklardan bu şehir sayesinde korumaktı. Askerî maksatla kurdurulan bu kışla-şehire, İzabella tarafından "Santa-Fé = Mukaddes iman" adı verilmişti. Şehire verilen isimden de anlaşıldığı gibi kral ve kraliçe, bu savaşları koyu bir haçlılık ruhu ile yapıyorlardı. Müslümanların teslim olmasını sağlamak için Gırnata'nın civarındaki ekinleri ve meyve bahçelerini tahrip eden hristiyanlar, şehir etrafındaki çemberi gittikçe daraltıyorlardı. Endülüs müslümanlarının son sığınağı olan bu şehrin muhasarasını gittikçe şiddetlendirdiler ve dışarı ile irtibatını tamamıyla kestiler. Ferdinand'ın maksadı, müslüman halkı açlığa mahkum ederek teslim olmalarını sağlamaktı. Muhasara uzadıkça müslümanların durumu daha da zorlaşıyordu. Her şeye rağmen şehirlerini kahramanca müdafaa ederek kış mevsimine kadar direndiler. Kış gelince, her tarafı kar kaplamış, şiddetli soğuklar bastırmıştı. Bir taraftan açlık ve hastalıklar, bir taraftan da şiddetli soğuklar, tahammül boyutlarını aşmıştı. Tarihçi Makkarî, muhasara altındaki Gırnata halkının içinde bulunduğu bu hazin durumu tasvir ederken şöyle demiştir:

---

64 ..Hristiyan ordusunun mevcudu hakkındaki rivayetler için bkz. Inan, *Nihâyetü'l-Endelüs*, 236 vd.

"Kış mevsiminin gelmesiyle bastıran aşırı soğuklar ve şiddetli bir şekilde yağan kar ile birlikte, şehrin dışarı ile bütün giriş-çıkışları kapanmış oldu. Şehirde yiyecek maddeleri iyice azaldı. Bu yüzden fiatlar son derece arttı ve sefalet yaygın bir hal aldı. Bu kuşatma esnasında düşman, şehir surları dışında kalan her tarafı, bir karış yer bırakmaksızın işgal altına almış, müslümanlara ekin ekip mahsul yetiştirme imkanı bırakmamıştı. Şartlar, gün geçtikçe daha kötüye gidiyordu. Bu sırada hicrî 897 yılının başlarıydı. Düşman, müslümanları aç bırakarak, savaşsız teslim olmalarını sağlamak arzusunu taşıyordu. Halktan pek çoğu, açlık yüzünden Büşşerat bölgesine kaçmıştı. Neticede Safer ayı girdiğinde, içinde bulunulan sıkıntı ve sefâlet en yüksek noktasına ulaşmıştı."[65]

Gırnata müslümanları, bu şiddetli muhasara esnasında, Osmanlı devleti, Mısır Memlukleri ve Kuzey Afrika İslâm devletlerinden ümit ettikleri yardım gelmeyince, bir kaç defa kuşatmayı yarma teşebbüsünde bulundular. 7 ay boyunca kahramanca sürdürdükleri savunmanın artık bir fayda getirmeyeceğini anlayınca, el-Hamra'nın büyük salonunda, basiretsiz sultanın başkanlığında toplanan devlet ricali, ulema ve komutanlar, direnişi sürdürmenin zararı büyütmek dışında bir işe yaramayacağı hususunda görüş birliğine vardılar. Çünkü, onlar umutlarını, kış gelince düşmanın muhasarayı kendiliğinden kaldırmasına bağlamışlardı; ancak bekledikleri olmadı. Ferdinand kurdurduğu şehir sayesinde muhasarayı bu mevsimde de kolaylıkla devam ettiriyordu. Büyük komutan Musa b. Ebi'l-Ğassan gibi kahraman ruhlu bazı şahıslar, ölüme kadar savaşmak teklifinde bulunmuşlardı; ancak toplantıya katılanlar, büyük bir ekseriyetle teslim olmaya karar verdiler. Gönderdikleri elçilik heyetiyle teslim olacaklarını bildirdiler. İki taraf arasında yapılan görüşmelerde müslümanların tabi olacağı şartlar kararlaştırıldı. Sonunda 67 maddelik bir muahede imzalandı.

Makkarî, 67 maddeden ibaret olduğunu söylediği teslim şartlarını özetlerken şöyle der:

"Hicrî 897 yılı Rebiülevvel ayının 2' sinde, hristiyanlar el-Hamrâ'yı istila ettiler. Andlaşmayı bozmalarından ve kendilerine ihanet etmelerinden korkarak Gırnata devlet erkanından 500 kişiyi rehin alıp

65. *Nefhu't-tîb*, VI, 276

tutukladıktan sonra oraya girdiler. Sayıları 67 olan şartların bazıları şunlardır:

1. Küçük-büyük müslümanların tamamına can, aile ve mal güvenliği tanınacak, müslümanlar bulundukları şehirde ve oturdukları evde bırakılacak, onların mal ve mülklerine dokunulmayacaktır.

2. Müslümanlar, önceden olduğu gibi kendi şeriatlarına tabi olacaklar, onlar hakkında sadece kendi dinlerinin hükümleri tatbik edilecektir.

3. Cami ve mescidler olduğu şekilde kalacaktır. Vakıflar için de durum böyledir.

4. Hristiyanlar, müslümanların evlerine girmeyecekler ve onların mallarını haksız yere almayacaklardır.

5. Müslümanların ve yahudilerin başına, önceden sultanları tarafından tayin edildiği gibi, müslümanlar için bir müslüman, yahudiler için de bir yahudi idareci tayin edilecektir.

6. Gırnata'da esir alınan her müslüman, özellikle tutuklanan devlet erkanı, esir ediliş şekline bakılmaksızın serbest bırakılacaktır. Diğer merkezlerdeki müslüman esirlerden Gırnata'ya iltica edenler de serbest olacaktır, sahiplerinin veya başkalarının onların üzerinde bir hakkı kabul edilmeyecektir. Hükümdar, onların bedellerini sahiplerine ödeyecektir..

7. Endülüs'ten ayrılıp Kuzey Afrika'ya geçmek isteyenlere engel olunmayacaktır. Belirlenen müddet içinde oraya geçecek olanlar, sadece geçiş ücretlerini ödemeleri karşılığında devlete ait gemilerle taşınacaklardır. Bu sürenin bitişinden sonra ayrılmak isteyenler ise, geçiş ücretlerine ilave olarak mallarının onda-birini de vereceklerdir.

8. Hiç bir müslüman, başkasının işlediği bir suçtan sorumlu tutulmayacaktır.

9. Kendiliğinden hristiyan olan müslümanlara gelince, durumlarının açıklık kazanması için bir süre beklenecek, bu süre sonunda, biri müslüman diğeri hristiyan iki hakimin huzuruna çıkarılacaklardır. Bu durumdaki bir şahıs, onların huzurunda tekrar müslüman olmayı düşünmediğini açıklarsa, hristiyan olduğuna karar verilecektir.

10. Savaş zamanında hiristiyan öldürmüş olan müslümanlar bu fiillerinden dolayı cezalandırılmayacaklar; aynı olaylarda hristiyanlara ait malları alanlar, bu malları geri ödemekle sorumlu tutulmayacaklardır.

11. Müslümanlar, hristiyan askerleri doyurmakla mükellef değillerdir. Onlar, oturdukları şehir ve köylerden de çıkarılmayacaklardır.

12. Mu'tad vergiler dışında ilave vergiler ödemek zorunda bırakılmayacak, haksız uygulamalara ve yeni vergilere maruz kalmayacaklardır.

13. Hristiyanlar, müslümanların bahçe ve avlu duvarlarına tırmanarak, onların evlerinin içini gözetlemeyeceklerdir.

14. Hristiyanlar, müslümanların cami ve mescidlerine girmeyeceklerdir.

15. Müslümanlar, hristiyanlara ait beldelerde, can ve mallarından emin bir şekilde serbestçe dolaşabileceklerdir. Bu seyahatlarında, yahudiler ve mudeccenûn gibi, üzerlerine kimliklerini gösteren bir işaret takmak zorunda değillerdir.

16. Ezan okuyana, namaz kılana, oruç tutana veya diğer ibadetlerini yerine getirenlere engel olunmayacaktır. Onlara gülenler ve onlarla alay edenler cezalandırılacaktır.

17. Belirtilen yıllar için vergi ödemeyeceklerdir.

Roma hükümdarının bu maddelerin hepsine muvafakat etmesi ve bizzat eliyle imzalaması şartı ve saymadığımız benzeri şartlar."[66]

İspanyollar, muahedede belirtildiği şekilde, 2 Rebiülevvel 897/ 2 Ocak 1492 günü Gırnata'ya girdiler. Bu tarih önceden ilan edilmiş, Santa-Fé'de bulunan hristiyan birlikler, Gırnata'ya giriş merasimi için son hazırlıklarını yapmışlardı. Müslümanların bu hazin günü, onların en büyük bayramıydı. Şehrin hristiyanlara teslim edildiğini bildirmek için 3 adet top atışı yapılacaktı. Gırnata'ya giren birliklerin komutanına el-Hamra sarayının anahtarları teslim edildi. Bir rivayete göre, bu anahtarları, Ferdinand'ı temsil eden Kardinal Mendosa'ya, Gırnata'nın son veziri İbn Kümâşe, teslim etmişti. Diğer bir rivayete göre ise, bu zor işi, bizzat sultan Ebu Abdullah yaptı. Gırnata'ya ölüm sessizliğinin

66. *Aynı eser*, VI, 277 vd.

hakim olduğu bu günde, Kastilya askerlerinin el-Hamra sarayına doğru gelmekte olduklarını gören sultan, beraberinde muhafızlarından ve yakınlarından 50 kişilik bir grupla onları karşıladı. Onu tanıyan kardinal, hemen atından indi ve ona doğru gelip, onu saygı ve ihtiramla selamladı. Her şeyini kaybetmiş sultan ile arzusuna ulaşmış kardinal, yanlarındaki şahıslardan biraz uzaklaşarak, aralarında bir şeyler konuştular. Bu sırada Ebu Abdullah, herkesin duyabildiği bir sesle, şu gerçeği dile getiriyordu:

"Buyurun ey efendim! Bu güzel saatte, büyük iki kralınız adına, bu sarayları-saraylarımı- teslim alın! Her şeye muktedir olan Allah, müslümanların hataları, buna karşılık iki kralınızın üstün gayret ve çabaları sebebiyle, bu saraylara onların sahip olmasını murad etmiştir."

Anahtarları aldıktan sonra boşaltılmış olan saraya giren kardinal ve beraberindekilerin yaptığı ilk iş, "Burcu'l-hırâse (İspanyolca Torre de la Vela) adı verilen en yüksek burca çıkıp, hristiyanlığın alâmeti olarak büyük bir gümüş haç dikmek oldu. Haçın yanına Aziz Yakup ve İspanya bayraklarını da çekmişlerdi. Bu sırada bir tellal, burcun üzerinden üç defa "Gırnata iki katolik kralın mülkü olmuştur" diye bağırdı. Toplar atıldı ve ardından hristiyan din adamları kutsal ayin yaptılar, ilahiler söylediler. Bütün bunlar, İspanya hristiyanlarının İspanya'da Endülüs müslümanlarına karşı yapmış oldukları savaşlarda ne derece köklü haçlılık ruhu taşıdıklarını ve ne derece koyu bir taassuba sahip olduklarını açıkça ortaya koyuyordu.

Taht uğruna onların kuklası olmuş Gırnata'nın son sultanı Ebu Abdullah es-Sağîr, muhteşem el-Hamra sarayını terkedip anahtarlarını kardinale teslim ettikten sonra, maiyyetiyle birlikte kendisine tahsis edilen beldeye gitmek için yola düşmüştü. Muahede gereğince, rehin olarak bırakılacak 500 şahıs arasında bulunan küçük oğlunu da onlara teslim etmişti. Rivayete göre, hristiyan ordusunun kışla-şehrinde galip kral ve kraliçe ile de karşılaştıktan sonra yoluna devam eden sultan, hıçkırıklara boğulmuş, üzüntüsü sebebiyle adeta kendinden geçmiş, oldukça zavallı bir haldeydi. Bâdul tepesine çıktığı sırada orada durup, hıçkırıklar arasında eski başkentine baktı. Doğup büyüdüğü, saraylarında en güzel güzel günlerini geçirdiği, sonunda sultanlık yaptığı bu muhteşem şehri, göğüs geçirerek son defa seyretti. Onun bu zavallı halini gören valde Sultan Aişe, yaptığı yanlışlıklarda destek verdiği oğluna şu acı gerçeği söyledi:

"Bir adam gibi savunamadığın vatanın için, bir kadın gibi ağla..."

Bu sahnenin yaşandığı tepeye, bu anı devamlı canlı tutan bir isim verilmiştir: "El Ultimo Suspiro del Moro= Arab'ın hıçkırdığı, göğüs geçirdiği yer". Merhum İslâm şairimiz M. Akif, Birinci Dünya savaşı sonrasında İslâm aleminin durumunu Endülüs müslümanlarının sonuna benzetirken Ebu Abdullah'ın bu haline de işaret eder ve şöyle der:

Eski sâhipleri mülkün kapamışlar da yolu,
El açıp yalvarıyorlar yeni sahiplerine!
Bu sizin ağlamanız benzedi bir diğerine:
Endülüs tâcı elinden alınan bahtı kara,
Savuşurken, o güzel mülkü verip ağyâra,
Tırmanır bir kayanın sırtına, etrâfa bakar.
Bırakıp çıktığı cennet gibi zümrüt ovalar,
Başlar ağlatmaya bîçâreyi hüngür hüngür !
Karşıdan vâlide sultan bunu pek haklı görür,
Der ki:"Çarpışmadın erkek gibi düşmanlarla;
Şimdi, hiç yoksa, kadınlar gibi olsun ağla !"[67]

Ebu Abdullah es-Sağîr(Boabdil), anlaşma gereğince, Sierra Nevada'nın güneyinde Alpujarras (el-Büşerrat) bölgesinde şahsına tahsis edilen Andarax beldesine gitmişti. Ancak ertesi yıl, Ferdinand'ın bir tertibi neticesinde, ailesi ve maiyyetiyle birlikte Fas'a intikal etmek zorunda kaldı. 924/1534 yılında vuku bulan ölümüne kadar orada yaşadı. Onun soyuna mensup olanlar, Makkarî'nin yaşadığı asırda (17. asır), sadakaya muhtaç bir durumda bulunuyorlar ve vakıfların yardımıyla geçinen fakirler arasında yer alıyorlardı. [68]

710 yılında Emevi komutanı Tarık b. Ziyad'ın fetihleriyle başlayan Endülüs'teki İslâm hakimiyeti, yaklaşık sekiz asır (782 yıl) sonra bu hazin netice ile ortadan kalkmış oluyordu. Kurmuş oldukları muhteşem medeniyetle Modern Avrupa'nın kültür temellerinden en önemlisini ortaya koyan ve Avrupa üzerinde doğan İslâm Güneşi olarak görülen Endülüs müslümanlarının torunları, devletlerinin bu şekilde nihâyete ermesinden sonra, insanlık tarihinin en hazin dramını yaşadılar. İspanya idarecileri ve onlara akıl hocalığ yapan hristiyan din adamlarının sahnelediği bu dram, asırlar boyu devam etti. Endülüs müslümanları, Bosna dramının benzerini 5 asır önce, hem de bir kaç asır boyunca

67. *Safahat*, İst.1987, E.Düzdağ neşri, 166-167
68. *Nefhu't-tîb*, VI, 281

yaşadılar. Dünya müslümanlarını hüzne boğan bu manzaralar, İslâm dünyasının tamamında Endülüs mersiyelerinin yazılmasına zemin teşkil etmişti. Hâlâ yazılmaya devam eden bu mersiyeler, Endülüs müslümanlarına yapılan hristiyan zulmünün canlı terennümleridir. [69]

5. ENDÜLÜS MÜSLÜMANLARINI ZORLA HRİSTİYANLAŞTIRMA HAREKETİ

A. Endülüs Müslümanlarına Yapılan Zulüm ve İşkenceler

Şiddetli bir muhasara sonunda, dış dünya ile irtibatları kesilen ve kaderleriyle başbaşa kalan Gırnata müslümanları, kendilerini mağrur ve zalim düşmanın insafına terketmekten başka çare bulamamışlardı. Onlar, gelecekleri için o şartlar içinde alınabilecek tedbiri almışlar ve kendilerine tanınan hakları tesbit eden 67 maddelik bir anlaşma ile teslim olmuşlardı. Ferdinand ve karısı İzabella, teslim olmalarını kolaylaştırmak için, geçtiği gibi, teslim şartlarında onlara önemli haklar tanımışlardı. Ancak Gırnata'yı teslim aldıktan sonra, müslümanlara tanıdıkları bu şartları birer-birer bozdular. O ikisi ve daha sonra görev yapan hristiyan devlet ve din adamları, Endülüs müslümanlarına, insanlık tarihinde benzerine az rastlanan korkunç bir zulüm ve işkence uyguladılar.[70]

---

69. Makkari, zamanına kadar yazılmış olan bu mersiyelerden bir kısmını eserinde toplamıştır. (*Nefhu't-tîb*, VI, 281-307)

70. Avrupa kaynaklarında tarafgir bir tarzda da olsa geniş olarak anlatılan bu zulüm ve işkenceler hakkında, İslâmî rivayetler yok denecek kadar azdır. Bir kaç risale yanında, bu olayları bizzat yaşayan ve Gırnata'nın sükutundan 50 yıl sonra 1540 yılında vefat eden; ancak adı bilinmeyen bir müellifin yazmış olduğu "*Ahbaru'l-asr veya Nebzetü'l-asr fî ahbâri mülûki Beni Nasr*" ismindeki kitap ile İbn Asım'ın bir eseri ve bu eserden nakillerde bulunan Makkarî'nin *Nefhu't-tîb* ve *Ezhâru'r-riyâz* isimli kitapları, bu konuda sayıları az olan İslami kaynakları teşkil eder. Bu kadar önemli bir konuda İslami rivayetlerin azlığı, iki sebebe bağlanmaktadır: a) Çöküş dönemlerinde edebi ve fikri hareketlerin zayıflaması ve buna bağlı olarak tarih yazımının azalması, b) Bu dönemde yazılmış pek çok eserin kaybolması. Nitekim Makkari, kaybolan bu eserlerin bazılarını görmüş ve onlardan önemli ölçüde istifade etmiştir. Hiristiyanların korkunç baskısı ve müslümanlara ait zengin kütüphanelerdeki kitapların tamamına yakınını yakmaları da burada hatırlanmalıdır.
Buna karşılık, Endülüs müslümanlarının son durumu, muasır İspanyol edebiyatında geniş olarak ele alınmıştır. Ancak hristiyan yazarlar, meseleye din açısından bakmışlar, dini ve milli duygularının etkisiyle, Endülüs müslümanlarına yapılan İnsanlık tarihinde benzerine raslanmamış zulmü, ülkelerinin İslamî artıklardan temizlenmesi olarak değerlendirmişlerdir. (Inan, *Nihâyetü'l-Endelüs*, 309)

Teslim anlaşmasının imzalanmasından sonra iki katolik hükümdar Gırnata'ya girerken, bahtsız sultan Ebu Abdullah, Alpujarras bölgesinde kendisine tahsis edilen Andarax'a gitmişti. Ne var ki, orada ancak 1 yıl kalabildi. Çünkü bir yıl sonra Ferdinand'ın emriyle Endülüs'ten çıkarıldı. Onunla birlikte pek çok müslüman Kuzey Afrika'ya geçti. Ebu Abdullah, önce Melile'ye gitti, bilahere o sırada Vattasiler'in başşehri olan Fas'a geçerek oraya yerleşti. Geçtiği gibi ölümüne kadar orada yaşadı. Diğer tarafta, Ferdinand ve İzabella, müslümanları teslim almak için onlara tanımış oldukları şartlara ancak kısa bir süre bağlı kaldılar. Bu süre içinde müslümanlara karşı yumuşak davrandılar. Bu safhanın başlangıcında, Gırnata müslümanlarının pek çoğu, arazilerini ve evlerini ucuz fiata elden çıkararak, Kuzey Afrika'ya gidiyorlardı. Hristiyan kralların yumuşak davranışı dahi onların korkularını gidermiyordu.

Endülüs İslâm dünyasında cereyan eden bu hadiseler, Endülüs müslümanlarının önemli bir kısmının ülkeden ayrılıp Kuzey Afrika'ya hicret etmesine sebep olmuştu. Geride işgale uğrayan yurtlarında kalan müslümanlar ise, insanlık tarihinin en acı facialarından birini yaşadılar. Kilise ve idareciler, onların varlığından büyük korku duyuyordu. Bilhassa kilisenin endişesi, ancak müslüman varlığını ortadan kaldırmakla giderilebilecekti. Katolik kilisesinin niyeti, bu olaylardan az sonra yaşayan bir İspanyol tarihçisinin ifadesiyle şöyle idi: "Hristiyan din adamları, Ferdinand'ı, Gırnata'yı istilasından itibaren, İspanya'da kalan Muhammed ümmetine karşı ezici bir politika uygulamaya ve İspanya'da kalan müslümanlara ya emlâklerini satıp Mağrib'e geçmeye, ya da hristiyanlık dinine girmeye zorlamaya teşvik ettiler. Onlara göre bu uygulama, müslümanlara tanınan şartların bozulması değil, aksine onların ruhlarının kurtulması demekti; ayrıca memleketin selâmeti için bir koruma söz konusuydu. Çünkü, müslümanların hristiyanlarla birlikte sulh ve sükun içinde yaşamaları mümkün değildi. Veya müslüman kaldıkları sürece, hristiyan olan idarecilerine karşı dostça davranmaları ve bunu devam ettirmeleri de düşünülemezdi. Zira İslâm, müslümanları, din düşmanları olan hristiyanlara karşı kızgınlığa teşvik ediyordu."[71]

Katolikliği muhafaza maksadıyla kurulan, kiliseye bağlı Engizisyon mahkemelerinin önceki kurbanları, yahudiler ve Endülüs'te 13. asrın başlarında hristiyan istilâsına uğrayan şehirlerde kalan

71. Luis de Marmol, *Rebelion y Castigo los Moricos de Granada*, Lib, 1, Cap. XXII 'den naklen, Inan, *Nihâyetü'l-Endelüs*, 313

müslümanlar (müdeccenler) olmuştu. Yeniden kurulan bu işkence ve zulüm mahkemelerinin bundan sonraki kurbanları ise Gırnata müslümanları (moriskolar) oldu. Katolik akaidini korumak maksadıyla, dinden çıkanları şiddetle cezalandırmak için kurulan ve insanlık dışı işkenceleriyle tarihe geçen bu mahkemeler, milâdi 13. asrın başlarından itibaren, İtalya, Almanya ve Fransa'da ortaya çıkmıştı. Çerçeve gittikçe genişledi, dinsizlikle itham edilen sihirbazlar, kahinler ve yahudiler bu mahkemelerde cezalandırıldı. Engizisyon mahkemeleri, İspanya'da ise, aynı asrın ikinci yarısında kuruldu. 1480 yılı sonlarında İşbiliye'de kurulan mahkemenin kararıyla, bir yıl içinde bu şehirde, çoğu yahudi binlerce insan yakılarak öldürüldü. Binlercesi, hapislere atıldı veya ağır vergilere mahkum edildi. Malları ellerinden alınanların sayısı da öbürlerinden az değildi. 1482 yılında, Kurtuba, Ceyyan, Tuleytula ve diğer büyük merkezlerde engizisyon mahkemesi şubeleri açıldı. Bu mahkemelerin koordinesi "inquisitor general" ünvanını taşıyan bir din adamı tarafından sağlanıyordu. Kastilya'ya bağlı bu yerleşim merkezlerinde, Gırnata'nın yıkılışından az önce kurulan bu mahkemelerin kitle halindeki ilk kurbanları, İslâm hakimiyeti döneminde rahatlık içinde yaşayan yahudiler olmuştu. Gırnata'nın düşüşünden yaklaşık 3 ay sonra 30 Mart 1492 tarihinde çıkarılan bir krayilet fermanıyla, hristiyanlığa girmeyen yahudilerin, yaşları ve statüleri ne olursa olsun, karar tarihinden itibaren 4 ay zarfında, ülkeden ayrılmaları ve bir daha asla geri dönmemeleri, bu uygulamaya karşı çıkanların ölüm ve mallarına el koyma cezasına çarptırılacakları, ilân edildi. Hristiyanlara bir duyuru yapılarak, gizli veya açık yahudileri himaye etmeleri yasaklandı. Bu kanun üzerine, İspanya yahudilerinin büyük bir kısmı, vatan ve mallarından ayrılamayıp hristiyanlığı kabul ederek yerlerinde kaldılar. Önemli bir bölümü ise, ülkeyi terkedip kendilerin kabul eden diğer ülkelere göç ettiler. İçlerinden önemli bir kısmı da, engizisyon zindanlarında öldü veya bu mahkeme kararlarına göre meydanlarda yakılarak idam edildi. Onlarla aynı kaderi paylaşan diğer bir önemli grup daha vardı. Bu grup, Kastilya ve Aragon bölgelerinin hristiyanların eline geçmesiyle topraklarında kalmayı tercih eden müslümanlardı. Gırnata'nın sükutundan sonra, bu iki gruba, vatanlarını terketmeyen Gırnata müslümanları eklendi. Yaklaşık 2 asır boyunca bu mahkemelerin boy hedefi olarak kaldılar.

Gırnata'nın hristiyanlara teslim olmasından sonra Endülüs'te kalan müslümanların tamamına "moriscos" deniyordu. Aslında bu terim, İspanyol asıllı olup İslâm dinini kabul eden müslümanlara verilen isim

idi; ancak Gırnata'nın düşmesinden sonra ülkede kalan müslümanların tamamı için kullanılan bir tabir oldu.[72] Bu moriskolar, engizisyon adı verilen işkence ve zulüm müessesesi tarafından, hristiyanlığa dönmek ile ölüm arasında tercih yapmak zorunda bırakıldılar. Makkari, bu konuda şöyle der:

"Zalim hükümdar, müslümanların Kuzey Afrika'ya gitmekten vazgeçip vatanlarında kalmaya kesin karar verdiklerini görünce, işin başında, onların teslim olmasını sağlamak için tanımış olduğu şartları bozmaya başladı. Tamamını bozana kadar bu şartları birer-birer geçersiz saydı. Neticede müslümanların şeref ve haysiyetleri ayaklar altına alındı; bu yüzden zelil ve hakir düştüler. Hristiyanlar onlara tahakküm ve zulmetmeye başladılar. Onlara ağır vergiler konuldu. Cami ve mescidlerde ezan okumaları yasaklandı. Hükümdar, Gırnata'dan çıkıp, banliyölere ve köylere yerleşmeleri için emir çıkardı. Bu emir üzerine zelil ve küçük düşmüş bir halde şehirden ayrıldılar. Kral bundan sonra da onları Hristiyanlığa girmeye çağırdı, bu hususta zora başvurdu. Bu uygulama hicri 904 yılında başlatılmıştı. Hükümdarın zorlaması üzerine müslümanlar, kerhen hristiyanlığa girdiler. Endülüs'ün tamamı, Küfür ülkesi (Darü'l-küfr) oldu. Kelime-i tevhidi ve ezanı açıktan okuyan kimse kalmadı. Önceden içlerinde Allah'ın zikredildiği ve Kur'an'ın okunduğu cami ve mescidler kilise ve manastıra çevrildi, her birine haç ve çanlar konuldu. Biz Allah'ın kuluyuz ve yine O'na döneceğiz, el-Melik ve ed-Deyyân olan Allah'ın takdirini geri döndürecek yoktur."[73]

Endülüs'te kalan müslümanları zor ve kılıç kullanarak hristiyanlaştırma uygulaması, teslim olmalarından hemen 7 yıl sonra, kraliçe İzabella'nın özel günah çıkartma papazı Ximénes de Cisneros'un öncülüğünde, başlatılmış, Gırnata'nın ilk piskoposu Hernando de Talavera'nın, çalışkanlıkları ve üstün meziyetleri ile bilinen bu müslümanlardan istifade edebilmek ve onların bu meziyetlerinin tembel İspanyollara geçmesini sağlayabilmek için ileri sürdüğü tedrici asimilasyon ve ikna yoluyla hristiyanlaştırma teklifi reddedilmişti. [74] Bu uygulamayı yürürülüğe koyan Katolik kilisesi, kısa süre sonra, hristiyanlığa girmeyenleri ölümle cezalandırmaya başladı. Bunun üzerine ortaya çıkan durum, Makkarî tarafından şöyle izah edilmiştir:

---

72. Hitti, *İslâm Tarihi*, III, 881

73. *Ezharu'r-riyaz*, (Rabat, 1978), I, 68 vd.

74. İmadüddin, *Endülüs Tarihi*, 351

"Hristiyanlar sonra yaptıkları andlaşmaya bağlı kalmadılar, şartları birer-birer bozdular. Düşmanca muameleler, hicrî 904 yılında, müslümanların zorla hristiyanlaştırılması noktasına vardırıldı. Bu uygulamanın pek çok sebebi vardı, bu sebeblerin en önemlisi, papazların, önceden hiristiyan iken müslüman olanların tamamının zor kullanılarak küfre (hiristiyanlığa) döndürülmeleri gerektiğini açıklamaları idi. Hristiyan din adamlarının bu kararı, hemen uygulama safhasına geçirildi, müslümanları zorla hristiyanlaştırma faaliyeti başlatıldı. Güç ve kuvvetten mahrum müslümanların şikayeti hiç bir fayda vermedi. Hristiyan idareciler ve din adamları, başlattıkları bu tatbikatı daha da ileri götürdüler. Müslüman bir şahsa şöyle deniyordu: "Senin ataların hristiyan iken sonradan müslüman oldular, dolayısıyla sen de (atalarının eski dinine) hristiyanlığa dön!" Bu iş yaygınlaşınca, Beyyazeliler, idarecilere karşı isyan ettiler ve onlardan bazılarını öldürdüler. Bu olay, hristiyanlaştırma için bir sebep telakki edildi. Şöyle diyorlardı: "Otoriteye baş kaldıran ve idarecilere isyan edenin cezası, ölümden başka bir ceza değildir; ancak o şahıs hristiyanlığı kabul edecek olursa kendisini ölümden kurtarır. Kısacası onlar, şehirlerde veya köylerde yaşayan müslümanların tamamını hristiyanlaştırma kampanyası başlattılar. Hristiyanlığı kabul etmeyen bir cemaat, toplumdan uzaklaşarak bir köşeye çekildi, ancak bu da onları bu uygulamadan kurtarmadı. Belfik, Andarax ve diğer bazı yerleşim merkezlerinde de bazı gruplar, Hristiyanlığa girmemekte direnmişlerdi. Bunun üzerine, onlara karşı kalabalık askerî birlikler sevkedildi. Bu müslümanların tamamı, ya öldürüldü veya esir alındı. Sadece Lanka dağına iltica eden müslüman gruplar, bunun dışında kaldılar. Onlar, Allahu Teâlâ'nın kendilerine yapmış olduğu büyük yardım sayesinde düşmanı yendiler. Onlara büyük kayıp verdirdiler. Bu çarpışmalar esnasında Kurtuba valisi de öldü. Düşmana büyük kayıp verdiren bu mücahidler, yaptıkları mütareke sonucu, aile fertlerini ve zahire hariç taşıyabildikleri eşya ve mallarını alarak Fas'a gitmek üzere Endülüs'ten çıkarıldılar. Bütün bunlardan sonra, Endülüs'te, Allah'a inanan ve gizlice namaz kılan; ancak kendisini hristiyan gösteren müslümanlar vardı. Hristiyanlar bu şekilde davranan müslümanları ortaya çıkarmak için çok sıkı araştırma ve kontrol yapıyorlardı. Hatta, bu durumda olan müslümanların pek çoğunu ateşte yaktılar. Hatta gizli müslüman olduklarından şüphe ettikleri şahısların, diğer demir parçalarına ilaveten küçücük bir çakı taşımalarını dahi yasaklamışlardı. Büyük zorluklarla yüz-yüze gelen müslümanlar, bazı dağlara iltica ederek, hristiyanlara karşı direndiler;

ancak Allah, onlara bir yardımcı takdir etmedi. Neticede onlar, müteakip asırda, hicrî 1017 yıllarında, hristiyanlar tarafından Endülüs'ten çıkarıldılar. Binlercesi, Fas, yine bir o kadarı Tlemsen, ekseriyyeti ise Tunus'a gittiler."[75]

Gırnata müslümanlarına yapılan zulmü icra eden engizisyon mahkemelerinin ilk mimarı, geçtiği gibi, İspanya kilisesinin reisi Tuleytula Matranı aynı zamanda kraliçe İzabellanın günah çıkartma papazı Ximenes idi. Onun başkanlığındaki bu, mahkemeler, sadece insanları yargılamakla da yetinmiyordu. Katolikliğe ters düşen bir mabed veya bir eser de onlar için en büyük suçlular arasındaydı. Nitekim Ximenes, uygulamayı, müslümanlara ait mescid ve camilerin kapatılması ve ibadetlerinin yasaklanmasıyla başlattı. Ximenes'in emriyle müslümanlara ait kütüphanelerdeki kitaplar toplatılıp Gırnata meydanlarında yakıldı. Sadece tıb ve diğer müsbet ilimlere dair 300 kitap yakılmamıştı. Bu kitaplar, Alcala de Henares'teki üniversiteye götürüldü. Bu kütüphaneler, çok sayıda kıymetli kitaplarla dolu idi. Endülüs İslâm dünyasının son sığınağı Gırnata, Arapça yazma kitapların toplatılıp yakılması için tertiplenen törenlere sık-sık sahne oluyordu. İspanya tarihçileri, yakılan bu kitapların sayısı hakkında 80 bin ile 1 milyon arasında rakamlar vermektedirler.[76] Gırnata'da yapılan bu kültür katliamını diğer merkezlerdeki kütüphaneleri dolduran binlerce kitabın yakılması takip etti. Hristiyan din adamları, İslâm kültürünün bu kıymetli ürünlerini, muhakkak ortadan kaldırılması gereken zararlı şeyler olarak kabul ediyorlar ve yaptıkları kültür katliamını bu gerekçeye dayandırıyorlardı.

Katolik hristiyanların korkunç zulümleriyle karşı karşıya kalan Endülüslü müsümanlar, en pahalı varlıkları olan imanlarını savunmak hususunda, her türlü tehlikeyi göze alıyorlardı. Bilhassa dağlık bölgelerde yer yer isyanlara başvurdular. Onların bu isyanları, tahmin edileceği gibi, hristiyan din ve devlet adamları tarafından, kendilerine yapılan baskı ve zulmün arttırılmasında bahane olarak kullanılıyordu. Bu isyanları ve yine moriskoların Kuzey Afrika müslümanları ve Osmanlılar ile Memlukler gibi zamanın İslâm devletlerinin yardımına başvurmalarını bahane gösteren din adamları, onların din ve devlet için büyük bir tehlike olduğunu tekrar ederek, ya toptan hristiyanlaştırılmalarını ya da ülkeden

---

75. *Nefhu't-tîb*, VI, 278-80

76. Bazı yazarların verdiği rakamlar için bkz. Inan, *Nihayetü'l-Endelüs*, 316 dn.4

çıkarılmalarını teklif ediyorlardı. Onların baskısı arttıkça yeni isyanlar vuku buluyordu. Bilhassa Gırnata'nın banliyölerinde, yine Büşşerat, Belfik ve Andarax gibi merkezlerde, Önce imanlarını, imanlarından döndüremeyince de varlıklarını ortadan kaldırmak isteyen zalim İspanyol idarecileri karşısında ölüm kalım mücadelesine giren topluluklar ortaya çıktı. Ancak, sayıları azdı, kalabalık ordulara karşı yapabilecekleri fazla bir şey yoktu. Hristiyanlar, onların çıkardığı isyanları bastırmakla kalmıyor, hristiyanlaştırmayı düşündükleri 11 yaşın altındaki çocuklar hariç bütün erkekleri katliama tabi turarak, kadınları esir alıyorlardı. Bu zulüm karşısında, yurtlarını terkedemeyen pek çok müslüman, canını kurtarmak için hristiyanlığı kabul etti. Pek çok müslüman da, tarihçilerin belirttiği gibi, hristiyanlığa girmiş görünerek, gizlice inanç ve ibadetlerini devam ettirdi. Bu durumda olanlar, evlenirken, önce kilisede nikah kıydırırlar, evlerinde gizlice İslâmî nikah yaptırırlardı. Her biri hristiyan isimleri almışlardı. İspanyol idarecileri, müslümanlıklarını gizlice devam ettiren bu insanları tesbit için, teftiş mahkemeleri kurmuşlardı. Bu mahkemelerde çalışan müfettişler ve diğer görevliler, İslâm ile en küçük bir alakasını tesbit ettikleri insanları şiddetle cezalandırıyorlardı. Tesbit için bir giyim tarzı, bir âdet; hatta yıkanma yeterliydi. Onların her yönleriyle hristiyan olmaları dahi kendilerine bir fayda sağlamadı. [77] Kendilerine devamlı bir şekilde şüphe ile bakan ve küçümseyen hiristiyan toplumda, parya statüsünde olmaktan kurtulamadılar.

Mahkeme görevlileri, hristiyanlıklarından şüphelendikleri moriskoları, sıkı bir takibat altında tutuyorlar, şüphelilerin her hareketini yakından takip ediyorlardı. İki yüzlü ve dinsiz olarak gördükleri bu insanların, eski dinlerine dönmeleri korkusunu üzerlerinden bir türlü atamıyorlardı. Diğer taraftan, ölüm korkusuyla hristiyanlığı kabul etmiş görünen bu insanlar, onların şüphelerini celbedecek davranışlarını bırakamıyorlardı. Bütün zorlamalara rağmen, Cuma günlerine, Pazar günlerinden daha fazla önem veriyorlar, örf ve adetlerini gizliden gizliye devam ettiriyorlar, İslâmi nikah kıymadan evlilik yapmıyorlardı. Gırnata'da onlarla birlikte yaşamış ve onları yakından tanımış bir İspanyol tarihçisi, onları şöyle tanıtır:

"Yeni dinlerini benimsemekte daima güçlük çekiyorlardı. Pazar günleri ayin için kiliseye gitmeleri, sadece ayinde bulunmuş görünmekten ve sureta orada bulunmaktan ibaret idi. Günahlarını itiraf

77. İmadüddin, *Endülüs Tarihi*, 351

ederlerken asla gerçekleri söylemezlerdi. Cuma günleri gizlice yıkanırlar, evlerinde kilitli kapılar arkasında Cuma namazını kılarlardı. Pazar günlerinde ise, ayinlere katılmamak için gizlenirler ve bu günü çalışarak geçirirlerdi. Çocukları kilisede vaftiz edildiğinde, evlerine döner-dönmez çocuklarını gizlice sıcak su ile yıkarlardı. Çocuklarına Arap isimleri verirlerdi. Nikah merasimlerinde, kilisede kutsanan eşler evlerine dönünce, hristiyanların giydiği tarz elbiselerini hemen çıkarırlar ve onların yerine müslümanlara mahsus elbiseleri giyerlerdi. Merasimlerini Arap gelenekleri tarzında icra ederlerdi."[78]

Engizisyon hakimleri, hâlâ müslüman olduklarından kuvvetle şüphelendikleri şahısları, zincire vurup, birer böcek ve fare yuvası olan son derece berbat zindanlara atıyorlardı. Zindanlara atılan müslümanların dış dünya ile irtibatları tamamıyla kesilir, yakınlarına en kısa bir bilgi vermelerine dahi izin verilmezdi. Tutuklananlar, çoğu zaman suçlarını dahi bilmezlerdi. İşkenceler altında inim inim inlettikleri bu insanlardan suçu sabit görülenleri mahkemeye çıkarırlardı. Engizisyon mahkemelerinde üç gün süren sorgulamalarda, sanıktan gerçeği itiraf etmesi istenir, her şeyi itiraf ettiği takdirde hafif bir cezaya çarptırılacağı veya affedileceği, inkar ettiği takdirde ise şiddetle cezalandırılacağı söylenirdi. Ancak bu tamamen bir aldatmaca idi, suçunu itiraf edene hiç bir zaman merhametli davranılmazdı. Bu sorgulamalarda itirafta bulunmayanlar, tekrar hapse atılır ve işkenceye maruz kalırdı. Suçundan dolayı tevbe ettiğini bildirerek papalığın affını isteyebilmek ancak önemli miktarlarda ödenen rüşvetle mümkün olabilirdi. Mecburi olan günah itirafı sırasında söylenenler de suç tesbitinde delil olarak kullanılırdı.

Suçlu olduğu kesinleşenlere, haklarında verilen karar, infaz vaktine kadar bildirilmezdi. Hapisten alınan suçlular "Auto de Fé = iman mahkemesi" adı verilen merasimin ifasından sonra cezalandırılırlardı. Bu merasim şöyle icra edilirdi: Suçluya mukaddes sayılan bir elbise giydirilir, boynuna bir ip geçirilir, eline ise bir mum verilir ve bu şekilde kiliseye götürülürdü. Orada icra edilen günah çıkartma merasiminden sonra infaz yerine sevkedilirdi. Bu sırada karar okunurdu. Suçu hafif bulunanlara belirli bir süre hapis veya "tevfîk" denilen bir miktar borç cezası; kafirlikle itham edilen ancak bu durumu kesin olarak isbat edilemeyenlere müebbed hapis ve mal müsaderesi cezası verilir; küfrü

78. Marmol,II, Cap,l 'den naklen, Inan, *Nihâyetü'l-Endelüs*, 342

(hristiyan olmadığı) kesin olarak tesbit edilenler ise ateşte yakılarak öldürülürdü. Dinsizlik suçuyla bu şekilde yakılma cezasına çarptırılanlar, şehrin en büyük meydanında tertip edilen, başta kral olmak üzere, devlet ve din adamlarının hazır bulunduğu resmi bir merasimle yakılırlardı. Bu infazlar, genellikle toplu infaz şeklinde olur, bir defa da onlarca kişi yakılırdı. Hristiyan halkın büyük rağbet gösterdiği bu merasimlerin en aşırı tutkunlarından biri, bildirildiğine göre, zâlim kral Ferdinand idi. Bu korkunç manzaraları seyretmekten büyük bir zevk alır, kendisine bu zevki taddıran papazlarını hararetle tebrik ederdi.[79] Engizisyon mahkemelerinde ölüler dahi cezalandırılırdı. Bu durumda, cesetler mezarlardan çıkarılarak Auto de Fé merasimlerinde yakılır, malları müsadere edilir, bazen onlarla beraber yakınları da cezaya çarptırılırdı. Endülüs'te 3 asır boyunca vazife gören bu mahkemeler, ülkede korkunç bir hava estirmiş, birlerce müslümanı yakmanın yanında onbinlerce müslümanın kaçmasına sebep olmuştu.

Müslümanların bulunmasını ülkelerine yönelik büyük bir tehlike kabul eden ve kendilerini, Endülüs'ü onlardan temizlemek için seçilmiş idareciler olarak düşünen Ferdinand ve İzabella, 1501 yılında, moriskoların diğer ülkelerdeki müslümanlarla haberleşerek onlardan yardım istemelerini ve hristiyanlığa girenlerin tekrar müslüman olma ihtimalini gerekçe göstererek, direnenlerin ölümle cezalandırılmasına veya mallarının müsadere edilmesine ferman çıkardılar. Bu arada, Mısır Memluk sultanına elçiler göndererek, sultanın Endülüs müslümanları ile ilgili endişesini gidermeye muvaffak oldular. [80]

Alınan bütün şiddet tedbirlerine rağmen dağlık bölgelerdeki isyanlar hâlâ devam ediyordu. Bu isyanlar esnasında büyük kayıplar verildiğini gören Ferdinand, politikasını biraz yumuşatmak zorunda kalmıştı. Çıkardığı yeni bir kanunla, moriskolara 3 ay zarfında hristiyanlığa girmek ile ülkeden ayrılmak arasında tercih yapabileceklerini bildirdi. Göç edeceklere devletin yardımcı olacağını açıkladı. Bunun üzerine, müslümanların çoğu, göçü tercih ederek Mağrib'e hicret etti. Bundan sonra Endülüs'te kalanlara ise, hristiyanlardan ayrı, "moreria" adı verilecek olan mahallelerde oturma mecburiyeti getirildi. Şehrin hristiyanlara ait kesimi ile müslümanların mecburi iskâna tabi tutulduğu mahalle arasına bir sur inşa edilen

79. Lea, *The History of the Inquisition*, V, I 'den naklen, Inan, *Nihâyetü'l-Endelüs*, 337
80. Lea, *The Moriscos*, 36'dan naklen, Inan, *Nihâyetü'l-Endelüs*, 324

Gırnata'daki müslümanların nüfusu o sırada 40 bin civarına düşmüştü. [81] Aynı yıl silah taşıma yasağıyla ilgili yeni bir kanun çıkarıldı. Yasağı ihlal edenlerin, önce hapis ve mal müsaderesi cezasına, tekrarında ölüm cezasına çarptırılacakları belirtiliyordu. Ferdinand'ın ölümünden bir yıl önce neşredilen bir kraliyet fermanıyla da, hristiyanlığı kabul etmiş olan moirskoların ve müdeccenlerin Gırnata'ya girmeleri yasaklandı. Karşı çıkanlara ölüm cezası veriliyor malları müsadere ediliyordu. [82] Başka bir kanunla, gemi kaptanlarının, özel izin almayan yeni hristiyanları taşımaları yasaklandı. Pek çok insan, tutuklanıp engizisyon mahkemelerine sevkedildi.

Mağrib fakihlerinden birinin, 1504 yılında, "ğurebâ" olarak isimlendirdiği hristiyanlaştırılmaya çalışılan Endülüs müslümanlarına gönderdiği bir mektuptan, bu insanların içinde bulunduğu durum açık bir şekilde anlaşılmaktadır. Bu fakih, zamanımıza kadar ulaşmış önemli mektubunda, onlara gizlice müslümanlıklarını devam ettirmelerini tavsiye etmekte ve bunun yollarını göstermektedir. Ahmed b. Bu-Cum'a el-Miğrâvî el-Vehranî adındaki bu fakih, 1 Receb 910 /28 Kasım 1504 tarihli bu mektubunda şöyle demektedir:

"... İslâm dinine sarılmanızı, büluğ çağına ulaşan çocuklarınıza da onunla emretmenizi kuvvetle hatırlatırım. Halk bozulduğunda sağlam kalabilen ve salih ameller işleyen gariplere ne mutlu, gafiller arasında Allah'ı zikredenler, ölüler arasındaki diriler gibidirler. Biliniz ki, putlar, yontulmuş tahtalardır, zarar veya fayda vermeyen sert taşlardır. Mülk ise Allah'ındır, mülk sahibi olan Allah, bir oğul edinmemiştir. O'nunla birlikte başka bir ilah daha yoktur. Dolayısıyla O'na ibadet ediniz, O'na tapmaya ve sadece O'na ibadet etmeye devam ediniz. İma ile bile olsa namazı asla bırakmayınız; fakirlerinize hediye şeklinde veya riya da olsa zekatı devam ettiriniz. Çünkü Allah, sizin suretlerinize bakmaz, lakin kalblerinizdekine bakar. Deniz veya ırmaklara dalıp çıkmak şeklinde bile olsa, cünüplükten kurtulmak için muhakkak surette yıkanınız. Namaz kılmanız engellenirse, gündüz kılamadığınız namazlarınızı geceleri kaza ediniz. Abdest almak için su bulamadığınız takdirde, ellerinizi duvarlara vurarak da olsa teyemmüm ediniz. Bu da mümkün olmaz ise, meşhur kavle göre, su ve teyemmüm edecek toprak cinsinden bir şey bulamadığınız takdirde namazlarınızı kazaya bırakabilirsiniz. Ancak, el

81. Inan, *Nihâyetü'l-Endelüs*, 326
82. Inan, *Nihayetü'l-Endelüs*, 327

ve yüzünüzle işaret edebileceğiniz temiz bir toprak veya kendisiyle teyemmüm yapılabilen bir taş ya da bir ağaç olursa, ima ile teyemmüm yapınız. İbn Nacî, risalenin şerhinde, Peygamberimizin şu sözüne istinaden bu kavli nakletmiştir: "Onu (namazı) güç yetirebildiğiniz şekilde kılınız.

Namaz vakitlerinde, sizi kendi putları için secdeye zorlarlarsa veya ayinlerine götürürlerse, kesinlikle onların istediği şekilde niyet etmeyiniz. Size farz kılınan namazlara niyet ediyormuş gibi niyet ediniz; bir puta yönelmenizi ve ona tapmanızı şart koşarlarsa, sizin maksudunuz Allah olsun. Yönünüz kıbleye doğru olmasa da, savaş ve diğer büyük tehlikeler anında kılınan namazda olduğu gibi kıbleye yönelmek şartı sizden düşer. Sizi içki içmeye zorlarlarsa, onu içmek niyeti olmaksızın için. Domuz eti yemeye zorlarlarsa, kalbinizle inkar ederek ve onun haram olduğuna kesin inanarak yiyin; diğer haramlar hususunda da aynı şekilde davranın. Kızlarını sizinle nikahlamak isterlerse, ehl-i kitap oldukları için bu size caizdir. Sizin kızlarınızı zorla nikahlamak istediklerinde ise, zorlama olmadığı takdirde bunun haram olduğunu bilerek, kalblerinizle bunu inkar ederek ve kuvvet bulduğunuz takdirde değiştireceğinize inanarak, bunu kabul edebilirsiniz. Aynı şekilde, faiz alıp-vermeye veya başka bir haramı işlemeye zorlarlarsa, kalblerinizle inkar ederek bunu yapın. Ancak siz sadece anaparanızı alın geri kalanı tasadduk edin ve bunu yaptığınız için Cenab-ı Hakk'a tevbede bulunun. Sizi küfrü gerektirecek sözleri söylemeye zorlarlarsa, eğer mümkünse tevriye sanatını kullanarak ve elastiki laflar söyleyerek idare edin; mümkün değilse, kalbiniz imanla dopdolu olduğu halde söylediklerinizi kalbinizle inkar ederek, canınızı kurtarmak için bunu da söyleyebilirsiniz. Muhammed'e hakaret ve küfür etmenizi istediklerinde, ki onlar ona Mümed derler, siz de Mümed'e hakaret edin. Mümed'le kasdettiğiniz şeytan veya yahudilerin Mümed'i olsun, yahudilerden pek çoğu bu adı taşırlar..."[83] Müellif, mektubunun devamında, Hz. İsa ve Hz. Meryem hakkında hristiyanların batıl inançlarını kabule zorlanırlarsa nasıl davranmaları gerektiğini ve bu hususta imanlarını zedeleyecek hatalara düşmemeleri için yapabileceklerini anlatmaktadır.

---

83. Inan, bu mektubun aslını, Roma Vatikan kütüphanesinde Borgiani yazmaları dosyasında gördüğünü belirterek metninin tamamını kitabına almıştır. Bkz. *Nihayetü'l-Endelüs*, 343 vd

Bu mektubu yazmış olan fakihin ne derece haklı olduğunu gösteren önemli bir vesika, Engizisyon tarihçisi Don Liorente'nin kaleminden bize ulaşmış bulunmaktadır. Zor kullanılarak hristiyanlaştırılan müslümanların ne derece sıkı bir takibat altında tutuldukları ve hangi davranışları yüzünden mahkemelere sevkedildikleri, bu vesikada şöyle anlatılmaktadır:

"Morisko veya diğer tabirle hristiyanlaşmış arap, Muhammed'in dinini övdüğünde İsa'nın ilah olmayıp bir peygamber olduğunu iddia ettiğinde ya da hristiyanlığın Meryem hakkındaki inancının Meryem'e uygun olmadığını söylediğinde, onun tekrar İslâm'a dönmüş olduğuna hükmedilirdi. Bu sözlerden herhangi birini duyan her hiristiyan, duyduğunu hemen mahkemeye bildirmekle yükümlüydü. Yine bir hristiyan, moriskolardan birinin İslâmî âdetlerden birini yaptığını gördüğünde veya duyduğunda onu ihbar etmek zorundaydı. İhbarı gerektiren davranışlardan bazıları şunlardı:

a) Mübah olduğu inancıyla Cuma günü et yemek,

b) Cuma günleri, diğer günlerde giyilen normal günlük elbiselerden daha temiz ve daha güzel elbiseler giyerek bu günü kutlamak,

c) besmele çekerek doğuya dönmek,

d) bir hayvanı boğazlamadan önce ayaklarını bağlamak,

e) bu usülde kesilmeyen hayvanların etini yememek,

f) kadınların kestiği hayvanların etini yememek,

g) çocuklara müslüman ismi vermek,

h) çocukları sünnet ettirmek, veya bu âdete rağbetini hissettirmek,

ı) Allah ve Rasülü Muhammed'e iman etmenin gereğini savunmak,

i) Kur'an-ı Kerim'de geçen yemin kalıplarıyla yemin etmek,

j) girişini gözetleyip Ramazan ayında oruç tutmak, akşam namazı vakti girmeden yemek yememek veya sahur yemeğine kalkmak,

k) domuz eti yemekten ve alkollü içki içmekten kaçınmak,

l) abdest alıp doğu istikametine dönerek rüku, sücud yapmak ve Kur'an'dan sureler okuyarak namaz kılmak,

m) İslâm şerîatı kaideleri mûcibince evlenmek,

n) Arapça şarkı ve türkü söylemek,

o) Arap musikisi eşliğinde oynamak veya raksetmek,

p) kadınların ellerine, başlarına veya ayaklarına kına yakmaları,

r) Muhammed(a. s)'in beş temel sünnetinden birini yapmak, bu beş esastan birini yerine getirmesi için çocukların veya diğerlerinin başını elleriyle sıvazlamak,

s) ölüleri yıkamak, kefenlemek, yeni açılacak bir kabre defnetmek veya kabirlerin üzerine yeşil ağaç dalları koymak,

ş) ihtiyaç ve sıkıntı anında nebi ve rasül olduğunu söyleyerek Muhammed aşkına Allah'tan yardım istemek,

u) Kâbe'nin ilk mâbed olduğuna inanmak,

ü) hristiyanlığa inanarak girmediğini söylemek,

v) atalarının müslüman olarak öldükleri için Allah'ın rahmetini kazanmış olduklarına inanmak..."[84]

Sayılan bu şartlar ve benzerlerinin, teşhis edilip tutuklanmaları için yeterli olması, zorla hristiyanlaştırılan moriskoların durumunun hassasiyetini açıkça ortaya koymaktadır. Engizisyon mahkeleri en küçük şüphe ile pek çoğunu yakıyordu. İspanya idarecileri, isyanlar görülmese de, bu insanlar üzerindeki aşırı baskılarını yumuşatmıyorlardı. Onları yargılamaya ve şiddetle cezalandırmaya devam ediyorlardı. Moriskolardan birinin, bu şiddetli zulme karşı yardımını istemek maksadıyla zamanın Osmanlı sultanı II. Bayezid'e göndermiş olduğu bir şiir, bu zulmün boyutlarını, zulmü bizzat yaşayan bir insanın ağzından anlatması bakımından önemlidir. Şair, sultanı övdüğü uzun girişten sonra şöyle demektedir:

"Onların (hristiyanların) hakimiyeti altına girdiğimizde, ahdi bozarak zulümlerini başlattılar. Kral bizimle yaptığı sulhe ihanet etti, bizi şiddet ve baskıyla kerhen hristiyanlaştırdı.

84. Liorente, *Historia Critica de la İnquisicion de Espana* 'dan naklen Inan, *Nihayetü'l-Endelüs*, 345 vd.

Dinimize dair ne kadar kitabımız varsa, hakâret ve alayla tamamını ateşte yaktılar. Hiç bir müslümanın elinde bir tane olsun kitap bırakmadılar. Hatta okumak için başbaşa kalabileceğimiz bir mushaf bile.

Kim oruç tutar veya namaz kılar da durumu öğrenilir ise, her hâlukârda onu ateşe atıyorlar. Bizden kim onların küfrü gerektiren inançlarını reddederse, en ağır bir cezaya çarptırılıyor. Malına el konuyor, yüzüne sopa vuruluyor, berbat zindanlara konuluyor.

Ramazan ayında, defalarca yedirmek veya içirmekle oruçlarımızı bozduruyorlar. Bize Peygamberimizi unutmamızı emrediyorlar, sıkıntılı durumlarımızda veya rahat anımızda onu anmamıza izin vermiyorlar. İçimizden bir grubun onun adını andıklarını duymuşlardı da, papazları ve devlet adamları, dövmek, borçlandırmak, hapse atmak veya aşağılamak yoluyla onları şiddetle cezalandırdılar.

Bizim rızamız ve irademiz olmaksızın isimlerimizi değiştirdiler. Muhammed (a. s.)'ın dinini, beşeriyyetin en şerlisi Rum köpeğinin diniyle değiştirilmesine yazıklar olsun! Vah ki, kelime-i şehâdete nazîre olarak, kiliseler üzerine çanlar asılmıştır.

Vah bu ülke ve güzelliklerine ki, en büyük zulmetle zifiri karanlığa boğulmuştur. ! Haçın kullarına sığınak olmuştur, onlar orada saldırıdan emin bir hale gelmiştir. Bize gelince, onlara karşı şehâdeti haykıran müslümanlar ve fidye verip kurtulacak esirler değil, onların köleleri olmuşuz. Ey Sultan eğer iki gözün bizim durumumuzu görseydi, muhakkak yaşlarla dolar taşardı..."

Benzeri mektuplar, Osmanlı sultanı yanında, Mısır Memluk sultanına da gönderiliyordu. Her iki sultan, İspanya kralına mektuplar yazarak, onu bu zulümden vazgeçirmeye çalıştılar, ancak bu mektupların bir faydası olmadı. Kasidenin yazarı bu mektupların faydasızlığına işaret ettiği yerde şöyle demektedir:

"Sizden onlara mektup ulaşmıştır; ancak onlar mektupta istenilenlerden hiç birini yapmamışlardır. Bu mektup, onların ancak saldırganlıklarını ve bize olan zulümlerini arttırmıştır. Mısır elçileri onlara ulaşmış, kendilerine bir kötülük, bir hainlik yapılmamıştır. İspanya idarecileri, Mısır elçilerine bizim hakkımızda, bizim kendi rızamızla hristiyan olduğumuzu, zorlanmaksızın gönüllü bir şekilde küfre girdiğimizi, söylediler. Sözleri kesinlikle yalandır, bu sözler bize atılacak

en ağır iftiradır. Lakin öldürülmek ve ateşte yakılmak korkusuyla, içten kabul etmeksizin, onların söylediklerini zâhiren söyledik..."[85]

Kraliçe İzabella 1504 yılında, kocası Ferdinand ise, 1516 yılı başlarında öldü. Endülüs müslümanlarına insanlık tarihinin en ağır işkencesini yapan kral ve kraliçenin en önemli vasıfları, hıyânet ve iki yüzlü davranmaktı. Kastilyalı tarihçilerden bazıları da aynı kanaati taşımaktadırlar. Kral ve Kraliçenin en önemli idealleri, Endülüs'teki müslüman varlığına son vermekti. Bu maksatlarına ulaşmak için önce Gırnata ahalisinin sulh ile teslim olmasını sağladılar. sonra da onlara tanıdıkları şartları birer-birer bozup, onları zorla hristiyanlaştırma politikasını başlattılar. Hatta Ferdinand, vefatı sırasında, yerine tahta oturacak torunu V. Şarlken'e yaptığı vasiyetinde, katolikliği ve kiliseyi korumasını, bu maksatla görev yapan Engizisyon mahkemelerinde, Muhammed ümmetini ezmek için, ehil din adamlarını vazifelendirmesini tavsiye etmişti.[86] Onun son yıllarında, 1511 senesinde çıkarılan iki lâyihadan birincisi ile moriskoların bıçak ve benzeri kesici alet taşımaları yasaklandı, ikincisi ile de elde kalmış arapça eserlerin yakılması emredildi. Aynı yıl içinde İslâmi usullerle hayvan kesilmesi yasaklandı. Bir yıl sonra bunu te'kiden moriskoların İslâmi usullere göre giyinmeleri yasaklandı.

Ferdinand, zor kullanarak hristiyanlaştırmaya çalıştığı bu insanlar üzerine ağır vergiler de koymuştu. Nitekim 1510 yılında sadece onlarla ilgili olarak çıkarılan bir vergi kanunuyla, geliri Gırnata'da kral sarayı inşaatında kullanılmak üzere "el-fârida" adı verilen dört çeşit vergi konuldu.

Ferdinand'ın yerine torunu Şarlken (Karlos) imparator oldu. Onun ilk yıllarında müslümanlara karşı bir yumuşama görüldü. Çiftliklerinde Morisco çalıştıran Aragon'lu asilzadelerin çalışmaları sayesinde moriskolara şiddetli baskı politikası terkedilmişti. Ne var ki, bu yumuşaklık ancak bir kaç yıl devam etti. 12 Mart 1524'te çıkarılan bir ferman ile dinini hâlâ muhafaza eden müslümanların hristiyanlaştırılması ve kabulden kaçınanların Endülüs'ten çıkarılması emredildi. Hristiyanlığa girmeyen veya verilen mühlet içerisinde ülkeyi

---

85. Makkari'nin naklettiği bu şiir, 100 beyit civarındadır. *Ezharu'r-riyaz*, (Kahire,1939,), I, 109-115 Kasidenin Türkçe tercümesi için bkz. Azmi Yüksel, Endülüs'ten II. Bayezid'e Yazılan Anonim Bir Şiir, *Belleten*, LII, 205 (Aralık 1988), s. 1575-1583

86. Lea, *The History of the inquisition*, V,I,215 'ten naklen, Inan, *Nihâyetü'l-Endelüs*, 339

terketmeyenlerin ise ömür boyu köleliğe mahkum edilmesi kararlaştırıldı. Ayrıca fermanla ülkede hâlâ cami olarak kullanılan mabedlerin kiliseye çevrilmesi emrediliyordu. Bu karar karşısında müslümanlar, içlerinden bir heyeti yardımına başvurmak maksadıyla imparatora göndermişlerdi. Bu münâsebetle İspanya'nın yeni başkenti Madrid'de imparatorun emriyle kurulan, din adamları, komutanlar ve devlet ricalinin katıldığı meclis, uzun tartışmalardan sonra uygulamanın devamını benimsedi. Bu görüşmelerin ardından, zorla hristiyanlaştırılmış müslümanların, gerçek hristiyan oldukları kabul edilerek İspanya'da tutulmalarına onların çocuklarının da hristiyanlaştırılmasına, hristiyanlıktan dönecek olurlarsa ölümle cezalandırılmalarına ve mallarının müsadere edilmesine, bu cezanın anında uygulanmasına ve ayakta kalan cami ve mescidlerin kiliseye çevrilmesine dair bir kraliyet emri neşredildi. Arapça konuşup-yazmaları yasaklandı, ellerinde bulunan arapça kitaplar ve her türlü vesikaların devlete teslim edilmesi emredildi. İspanyolca öğrenmeleri mecburiyeti getirildi. Hamamların yıkılması, evlerinin içlerinde ne yaptıklarının görülebilmesi için kapılarının devamlı açık tutulması emredildi ve kadınlarının İslâmî usullere göre örtünmesi yasaklandı. [87]

Bu uygulama, müslümanları yeni isyanlara mecbur etmişti. Müslümanların oturduğu merkezlerde ortaya çıkan isyanlar, kısa sürede bastırıldı. Ancak müslüman nüfusun kalabalık olduğu ve sahilde bulunduğu için de kuzey Afrika müslümanlarıyla irtibat kurabilen Belensiye bölgesindeki isyan büyümüştü. Şiddetle direnen bu müslümanların üzerine toplarla mücehhez büyük bir ordu gönderildi ve neticede isyan bastırıldı. Kralın emriyle hristiyanlığı kabul etmeleri karşılığında kölelik cezalarının tazminata çevrilmesi kararlaştırıldı. [88]

Bu isyanlardan kaygılanan Aragon'un diğer vilayetlerindeki derebeyler, arazi ve çiftliklerinde çalıştırmakta oldukları müslümanların isyana mecbur bırakılmaları durumunda, arazilerinin harabeye dönmesinden korkarak, imparatora müracaatla, bu müslümanların çalışkan, itâatkâr, sulh ve sükunu seven bir topluluk olduğunu bildirdiler. Asla suç işlemediklerini, dini ve siyasi bir suça teşebbüs etmediklerini açıkladılar. Onların ekseriyyetinin kral ve asilzadelerin çiftliklerinde, ziraatçi veya mâhir sanatkârlar olduklarını belirterek, onların bu

87. Inan, *Nihâyetü'l-Endelüs*, 352

88. Lea, *age.*, 91 vd. 'den naklen, Inan, *Nihâyetü'l-Endelüs*, 352

topraklardan çıkarılmaları halinde, bölgenin verimsiz hale geleceğini beyanla, hristiyanlığa zorlanmalarını gerektiren bir sebep olmadığını ileri sürdüler. Ancak, onların bütün çabaları, kralı kararından döndüremedi. Bölgede yaşayan müslümanların tamamı, hristiyan olmaya mecbur edildi (1526).

Moriskolara karşı çıkarılan bu fermanlar birbirini takip etti. Onların altın, gümüş, mücevherat, kıymetli taşlar ve ipek satmaları, silah ve kesici alet taşımaları yasaklandı. Bu emirlere uymayanlar sopa cezasına çarptırıldı. Onlara, yolda yürürken bir rahiple karşılaşmaları durumunda, rahib için secdeye varmaları şart koşuldu.

İmparator Şarlken, müslümanların hristiyanlaştırılmasına dair bu tavizsiz kanunları çıkarırken, hristiyanlığı kabul eden moriskoların hristiyanlarla eşit haklara sahip olacaklarını vadetmişti. Ancak bu hiç bir zaman gerçekleşmedi. Onlara devamlı şüpheyle bakıldığı gibi, ağır vergiler ödemeye mahkum edildiler. Adeta köle muamelesine tabi tutuluyorlardı. Bu durum, onları, hicrete sevkediyordu. Onlardaki bu göç arzusunun yaygınlaştığını gören idareciler, 1541 yılında çıkardıkları bir kanunla, bulundukları yerleri değiştirmelerini ve evlerinden ayrılmalarını ve yine Belensiye'ye gitmelerini yasakladılar. Çünkü Kuzey Afrika'ya geçiş genellikle bu şehir üzerinden, deniz yoluyla mümkün oluyordu. Onlara bir yerden diğer bir yere gitmek için özel izin almak mecburiyeti konuldu. Alınan bu tedbirlere rağmen ülkeden göç durdurulamıyordu, fırsatını bulan müslümanlar, Venedik ve diğer İtalya şehir devletleri üzerinden Afrika veya doğu İslâm dünyasına iltica ediyorlardı. [89]

Saltanatının son zamanlarında kendisine ödedikleri yüklü paralar mukabilinde, [90] moriskolara nisbeten yumuşak davranan Şarlken(1516-1555) 'in yerine oğlu II. Philip (1555-1598), tahta oturdu. Onun tahta oturduğu yıllarda, moriskolar müslümanlıklarını büyük ölçüde kaybetmiş bulunuyorlardı. Gırnata ve civarında, dağlık Büşşerat bölgesinde küçüklü büyüklü cemaatler halinde yaşıyorlardı. İspanya idarecileri, ziraat ve ticaretle meşgul olan bu cemaatleri sıkı bir kontrol altında tutuyorlar, bir taraftan dini durumlarını, bir taraftan da Mağrib ve diğer ülkelerdeki müslümanlarla ilişkilerini yakından takip ediyorlardı.

89. Lea, *age.*, 187 vd. 'den naklen, Inan, *Nihâyetü'l-Endelüs*, 355
90. Ali Muntasır el-Kettânî, *İnbiâsü'l-İslâm*, 92

Koyu bir katolik olan ve rahiplerin sözünden çıkmayan II. Philip, moriskolar üzerindeki baskıyı daha da ağırlaştırdı. Babasının son zamanlarında görülen yumuşaklığa son verip, şiddete başvurdu. Her nevi silah taşımaları, Arapça konuşmaları ve Arap tarzında giyinmeleriyle ilgili olarak babasının zamanında 1526 yılında çıkarılmış; ancak alınan yüklü paralar karşılığında takibi hususunda üzerine gidilmemiş kanunu yeniledi. Moriskoları mazilerine ve millî kültürlerine bağlayan bu son maddi ve manevi bağlarını da ortadan kaldırmak istedi. Arada geçen 40 yıl zarfında moriskolar dillerini ve giyim şekillerini korumuşlardı. Bunu dikkate alan kral 1566 yılında yenilediği bu kanunun takibinde şiddete başvurdu.

Bu kanun, moriskolara 3 yıl içinde Kastilya dilini öğrenmek mecburiyetini getiriyordu. Bu süreden sonra Arapça konuşmalarına veya yazmalarına asla müsamaha edilmeyecekti. Arapça olarak yapılan bütün akitler geçersiz sayılacaktı. Arapça kitaplar, konu farkı gözetilmeden, 30 gün içinde resmi makamlara teslim edilecek, gerekli inceleme yapıldıktan sonra zararsız görülenler sahiplerine iade edilecek, ancak bu kitaplar sahiplerinde sadece 3 yıl kalacak sonra imha edilecekti. Müslümanların giydikleri elbise türünden yeni elbise diktirilmeyecek, dikilmiş elbiselerin 2 yıl daha giyilmesine izin verilecekti. Kadınlar yüzlerini açacaklardı. Bayram törenleri ve diğer merasimlerde İslâmî geleneklere izin verilmeyecek, her şey hristiyan adetlerine uydurulacaktı. Cuma ve bayram günlerinde, evlerini açık bulunduracaklardı. Böylece rahipler ve devlet adamları, evlerinde konulan yasaklara uyup- uymadıklarını kontrol edebileceklerdi. Önceden kullandıkları musiki aletlerini kullanmalarına ve şarkı veya ilahilerini söylemelerine izin verilmeyecekti. Kına kullanmak, hamamlarda yıkanmak yasaktı. Özel veya genel hamamlar yıktırılacaktı. Arapça isimler kullanmaları yasaktı. [91]

91. Bu kanunun çıkarıldığı asırda yaşayan Marmol'den naklen, Inan, *Nihâyetü'l-Endelüs*, 359 vd.

B. Büyük Morisko İsyanı

Endülüs'te kalan son müslümanlara öldürücü darbeyi indirmek için çıkarılan bu kanun, Gırnata'da şehrin düşmesinin yıldönümüne raslayan 1 Ocak 1567 günü ilân edilmişti. Bu güne büyük önem atfeden İspanyollar, bu günü milli bayram olarak kabul etmişlerdir ve hâlâ kutlamaktadırlar. [92] Gırnata moriskoları, bu ağır kanunun yumuşatılması için din adamları ve İspanya kralı nezdinde giriştikleri teşebbüsten olumlu bir netice alamamışlardı. Ayrıca 1 Ocak 1568 tarihinde, 3 - 15 yaş arasındaki morisko çocuklarının hristiyan mekteplerinde okutulmasını mecburi hale getiren bir ferman çıkarıldı. [93] Bu kanun, onların çocuklarının hristiyan çocukları gibi yetiştirilmesini öngören ilk kanun oluyordu. II. Philip, bu son derece ağır ve tarihte benzeri görülmemiş insanlık dışı şartları uygulamakta kararlıydı. Bu durum karşısında ellerinden her türlü silahları alınmış ve İslâm dünyasından bütünüyle tecrit edilmiş bir avuç müslüman, bütün imkansızlıklarına rağmen bir ölüm-kalım mücadelesine girmekten çekinmediler.

İsyanın başarıya ulaşması için İspanya'da kalmış bütün müslümanların veya en azından Gırnata topraklarında yaşayanların bu isyana katılması hedefini güden isyancı liderler, Fas ve Cezayir'de yaşayan müslümanların yardımına başvurarak, onlardan asker, silah ve mal yardımı istediler. O sırada Cezayir Osmanlılar'ın, Fas ise Sa'diler'in hakimiyeti altında bulunuyordu.

Sa'diler'den önemli bir yardımın gelmesi mümkün değildi. Çünkü ülkelerinin Akdeniz sahilleri İspanyol, Atlas okyanusu sahilleri ise Portekiz tehdidi altında bulunan ve bazı merkezlerini kaybeden Sa'diler kendi topraklarını korumanın mücâdelesini veriyorlardı. Dolayısıyla isyancılar, yardım ümitlerini, bilhassa 1565 yılında Malta'yı kuşatmalarından sonra Osmanlılar'a bağlamışlardı. 1566 yılında babası Kanûnî'nin yerine tahta oturan II. Selim bu yardım teklifini aldığında orduları, Akdeniz'de hristiyan devletlerle sürekli bir savaş içinde bulunuyordu. Cezayir beylerbeyliğine ise, Osmanlı kaptanıderyalığına tayin edilen Hasan Resi'in yerine 18. 8. 1568 tarihinde Muhammed b. Salih Reis getirilmişti.

---

92. Inan, *Nihâyetü'l-Endelüs*, 360

93. Hole, Edwyn, *Andalus: Spain under the Muslims*, London,1958, s.61 'den naklen, İmadüddin, *Endülüs Tarihi*, 358

Cezayir ve Fas idarecileri, aldıkları bu mektuplar üzerine, onlara yardım vadinde bulundular. Cezayir Beylerbeyi, isyanın ilân edilmesinin hemen peşinden, Endülüs sahillerine yardım birlikleri çıkaracağını söylemişti. Ayrıca kendisine gelen heyetle bir miktar silah ve mal gönderdi. Durumu öğrenen bazı müslümanlar da cihad için gönüllü olarak onlara katılıp Endülüs'e gitmiş, aldıkları bu cevaplar, isyancılara önemli bir ümit kaynağı olmuştu. [94]

Osmanlılar'ın kendilerini kurtaracağı ümidini devam ettiren ve girişilecek isyandan olumlu bir netice beklemeyen Mürsiye ve Belensiye müslümanları isyana taraftar değillerdi. Onların iştirak etmemesine rağmen, Gırnata bölgesinden yaşları 20 ila 45 arasında değişen yaklaşık 45. 000 kişinin isyana katılacağı tahmin ediliyordu. [95] Bir araya gelen liderler, isyan tarihi olarak 14. 4. 1568 gününü belirlemişlerdi. Ne var ki, bu toplantı hakkında bilgi alan İspanyol idareciler, ileri gelen bazı şahısları tutukladılar. Bu beklenmedik durum karşısında isyan tarihi mecbûren ertelendi.

1568 yılı sonlarında Büşşerat bölgesinde yaşayan moriskoların lideri, Gırnata'da Beyyazin mahallesinde isyan liderleriyle bir toplantı yaptı. Toplantıya, farklı bölgelerden gelen 26 temsilci katılmıştı. Bu toplantıda, isyanın başlatılmasından önce tek bir lider etrafında birleşmenin zarureti ortaya atıldı. Neticede onlar, Kurtuba Emevi halifelerinin neslinden olan 22 yaşlarında bir genci başlarına emir seçtiler. İsyanın başlangıç tarihi olarak ta 1569 yılının ilk gününü tesbit ettiler. İsmi Ferdinand olan genç emir, Endülüs Emevileri'nin vârisi olduğunu gösteren Muhammed b. Ümeyye ismini aldı. Vezir ve komutanlarını tayin etti. Ne var ki çatışmalar, Büşşerat bölgesinde isyan tarihinden önce başlamıştı. Bazı köylerde hristiyan yağmacılara karşı girişilen mücadele, giderek bir isyana dönüştü ve bölgede kısa sürede yayıldı. Diğer taraftan, el-Hamra sarayı ve Gırnata şehrinin ele geçirilmesi için yapılan plân uygulanamaz hale geldi. Çünkü, şiddetli kar yağışı yüzünden yollar kapanmıştı. Bu sırada Cezayir Beylerbeyi tarafından gönderilmiş olan yardım birlikleri Büşşerat dağlarına ulaşmış bulunuyordu. [96]

---

94. Abdülcelil et-Temîmî, *ed-Devletü'l-Osmaniyye ve Kadıyyetü'l-moriskiyyîn, (el-Mecelletü't-tarihiyyetü'l-Mağribiyye*, Tunus, Ekim,1981), s. 23'den naklen, Ali el-Muntasır, *İnbiâsü'l-İslâm*, 118

95. Ali el-Muntasır, *İnbiâsü'l-İslâm*,119

96. Ali el-Muntasır, *İnbiâsü'l-İslâm*, .122

Ronda, Marbela ve Malaga gibi kalabalık hristiyan muhafız birliklerinin bulunduğu şehirler hariç isyan bütün merkezlerde yayılmıştı. Özellikle Besta, Kadis ve Meriyye isyanların odak noktası olmuştu. [97] Bu isyanlar, Gırnata'da büyük çalkantılara sebep oldu. Gırnata'da yaşayan moriskolar, hristiyanların bu isyanların acısını kendilerinden çıkartacakları korkusunu yaşıyorlardı. Hristiyanlar ise isyanların Gırnata'ya da sıçramasından endişe ediyorlardı. Endişelerinde haksız da değillerdi. Nitekim yolların karlarla kaplı olmasına aldırmayan Muhammed b. Ümeyye, 180 mücahidin başında Gırnata'ya giderek şehre gizlice girdi ve müslüman liderleri önceden yapılan isyan planının uygulanması hususunda ikna etmeye çalıştı. Ancak bu liderler, onun bir kaç mücahidle geldiğini görünce büyük bir ümitsizliğe kapılmışlardı. Bütün ısrarlarına rağmen onları ikna edemeyen Muhammed b. Ümeyye, az bir mücahidle Büşşerat bölgesine dönmek zorunda kaldı. Harekât merkezi olarak seçtikleri Beznar köyünde, onun için ikinci defa sade bir tac giyme töreni tertib edildi. Bu tören esnasında, hilalli bayrakları yere serdiler. Emir'in imamlığında Kabe'ye müteveccihen namaz kıldılar. Genç emir, dini ve ümmeti uğrunda ölmeye and içti, müslümanların yaşadığı merkezlerin tamamına elçiler göndererek onları isyana ve eski dinlerine dönerek bayrağının altında toplanmaya çağırdı. [98]

Gırnata'nın Beyyazîn semti müslümanlarının isyandan vazgeçmeleri, bu harekete vurulan ilk darbe olmuştu. Ancak bu, Büşşerat bölgesindeki isyancıları etkilemedi. 1569 yılı girmeden, isyan eden müslümanlar, dağlık Büşşerat bölgesinin tamamında hâkimiyeti ellerine geçirmişlerdi. Emir Muhammed b. Ümeyye, bölgedeki merkezlerin başına idareciler tayin etti. Kendisine vezir ve komutanlar seçti. Halkın İslâmi asıllarına dönmelerini sağlamak için gerekli tedbirleri almaya başladı. Zorla kabul ettirilen hristiyan isimlerinin yerine müslüman isimler almalarını, cami ve mescidlerin ihyasını ve beş vakit namaza devam etmelerini emretti. İsyancılar, kendilerine her türlü kötülüğü yapmış olan din ve devlet adamlarına karşı büyük bir kin besliyorlardı. Onlardan pekçoğunu öldürdüler. Sultanları Muhammed b. Umeyye'nin intikamdan uzak durmaları için verdiği emri dinlemediler. Bu gelişmeler, İspanyol idarecileri harekete geçirmişti. İsyancılar üzerine kuvvet sevketmeye başladılar.

---

97. Marmol, IV, Cap.XXXVI 'den naklen, Inan, *Nihâyetü'l-Endelüs*, 367

98. Marmol, IV, Cap.VII 'den naklen Inan,*Nihâyetü'l-Endelüs*, 365

Gırnata'da hazırlanarak isyancıların üzerine gönderilen iki hristiyan ordusu, bölgeyi doğu ve batı istikametlerinden kuşattı, yapılan şiddetli çarpışmalarda üstünlüğü elegeçirdi. Müslümanlar ise dağılıp kaçtılar. Hiristiyanlar onlardan yakaladıklarını işkence ile öldürdüler. Çocukları ve kadınları dahi öldürüyorlar, umumi katliama başvurarak bazı merkezlerde müslümanlardan hiç kimseyi sağ bırakmıyorlardı. Muhammed b. Ümeyye, onlardan kurtulmaya muvaffak olmuş ve çekildiği Andarax'ta karargah kurmuştu. Kendisi gibi kurtulanları yeniden etrafında topladı ve Meriyye'yi tehdide başladı. Ne var ki, üzerine gönderilen ordu sığındığı dağlık bölgedeki yerleşim merkezlerini birer birer aldı. Hristiyan askerler, şehir ve köyleri yağmalayıp tahrip ettiler ve ellerine düşen müslümanları, çocuk ve kadınlara varıncaya kadar katliama tabi tuttular. Askeri eğitimden mahrum ve ellerinde sadece eski silâhlar bulunan bir avuç müslüman, o dönemde Avrupa'nın en büyük devletlerinden birinin düzenli ve kalabalık ordularına karşı savaşıyordu. Müslümanlar, her türlü olumsuzluğa rağmen dağlık bölgede küçük gruplar halinde vur-kaç taktiği ile hristiyan birliklerine büyük kayıplar verdiriyorlardı. Ancak bu durum, hristiyan komutanların kinini arttırdı. Ele geçirdikleri müslümanların çoğunu öldürmeye veya köle olarak satmaya başladılar. İsyana katılmayan müslümanlar bile onların zulmünden kurtulamadı. Nitekim bu isyanlar yüzünden Gırnata moriskolarının ileri gelenlerinden pek çok kimse de öldürülmüştü.

Bu katliamlar, müslümanları kendileri için en hayırlı sonun, harp meydanlarında kahramanca çarpışarak şehit düşmek olduğu noktasına getirmişti. Bu duygularla, Muhammed b. Ümeyye'nin etrafında tekrar bir araya gelerek, çarpışmalarını devam ettirdiler. Bu arada Muhammed, Osmanlı sultanı ve Kuzey Afrika'daki müslüman hükümdarlara elçiler göndererek tekrar yardım talebinde bulundu. Umduğu yardım gönderilmedi ancak, Cezayir'den bir grup Türk'ün de katıldığı küçük birlikler, din kardeşlerinin yardımına koşarak Endülüs'e çıktılar. Yanlarında az miktarda silah ve mal getirebilmişlerdi.

İki taraf arasında dağlık bölgelerde şiddetli çarpışmalar oldu. Müslümanlar kahramanca çarpışıyor büyük bir direnme gösteriyorlardı. Bu arada bir suikast sonucu öldürülen Muhammed b. Ümeyye'nin (20. 10. 1569) yerine amcazadesi Mevlay Abdullah Muhammed (İbn Abbu) moriskoların yeni emiri seçildi. Yeni emir gerekli askeri hazırlıkları yaptıktan sonra bazı merkezleri elegeçirdi ve gücünü gittikçe arttırdı.

Askerinin sayısı, 5 bini Cezayir'den gelmiş Türk ve Faslı gönüllüler olmak üzere 30 bine ulaşmıştı.

Büşşerat bölgesindeki bu çarpışmalar şiddetli bir şekilde devam ederken, Kuzey Afrika'da önemli bir gelişme oldu. Cezayir beylerbeyi Ali Paşa komutasındaki Osmanlı kuvvetleri, 19 Ocak 1570 tarihinde Tunus'u İspanyollar'ın elinden almış ve onların himayesine girmiş olan Hafsi devletine son vermişti. Bu gelişme üzerine, II. Philip, Endülüs müslümanlarının işini en kısa zamanda bitirmeye karar verdi. Biri kardeşinin komutasında olmak üzere üç büyük orduyu Büşşerat bölgesine sevketti. Ayrıca İtalya ve Fransa krallarından askeri yardım istedi. Bu iki devletin gönderdiği kuvvetlerin iştirakiyle meydana gelen büyük haçlı ordusu, dağlık Büşşerat bölgesini kara ve denizden kuşatma altına aldı. Moriskoların en önemli merkezlerinden Celira'yı muhasara eden Don Juan, şiddetli çarpışmalardan sonra hisarlarını top ateşiyle dövdüğü şehri elegeçirdi. Hristiyan ordusu, şehri bir mezbahaya çevirdi, çocuklar ve kadınlar dahil çok sayıda müslüman öldürüldü. Şehir yerle-bir edildi (2 Şubat, 1570). Yoluna devam eden Don Juan, Mayıs ayında Andarax'a ulaştı. Diğer ordulardan biri de bölgeye gelmiş bulunuyordu. Büyük bir zorlukla karşı karşıya kalan Mevlay Abdullah, son defa olmak üzere tekrar Osmanlı yardımına başvurdu. Cezayir beylerbeyi Ali Paşa'ya ve Osmanlı Şeyhülİslâmına 11 Şaban 977/11 Şubat 1570 tarihli birer mektup gönderdi. Mektubunda giriş bölümünden sonra şöyle diyordu:

"... Devlet-i aliyye'mizi toptan Allah'ın Selamıyla selamlarız. Allah'ın nimeti ve bol bereketi de onun üzerine olsun! Devlet-i aliyye'nizin ve yüce sultanınızın haberleri bize ulaşmıştır. Yüce sultanın, ölüm-kalım mücadelesi veren bizler hakkında bilgi aldığını ve bizim durumumuzla yakından ilgilendiğini, yardıma son derece muhtaç olan bizler için üzüldüğünü öğrendik. Yüce Sultan, hristiyanlar elinden mâruz kaldığımız zulüm ve sıkıntılar dolayısıyla elem duymuş; Zât-ı devletleri, bizlere kendi mührü ile mühürlenmiş bir mektup göndermiştir. Mektubunda, bize çok sayıda mücahid göndereceğini, ülkemizi korumamızı sağlayabilmemiz için gerekli diğer yardımları ulaştıracağını vadetmiştir... Ancak, şu anda içinde bulunduğumuz sıkıntıların son derece artmış olması sebebiyle, yeniden Bâb-ı Alî'ye müracaat ediyoruz. Sizden, asker, mühimmat ve diğer ihtiyaç malzemeleri göndermenizi istiyoruz. Yardıma koşunuz ! Yardıma koşunuz! Gerçek yardım, bütün insanların üstünde Kâhir olan Cenab-ı Hak'tan'dır. Zât-ı âlinizden,

durumumuzu ve sizinle olan irtibatımızı yüce sultanınıza bildirmeniz, içinde bulunduğumuz büyük savaşı ona anlatmanızdır. Sultanınıza şunu arzediniz: Eğer bize yardım lütfunda bulunacaklarsa, acele davransınlar ve tümümüz öldürülmezden önce imdâdımıza ulaşsınlar. Burada, iki büyük ordu hücum için üzerimize doğru gelmektedir. Biz bu savaşa katılmayacak olursak, şüphesiz ki, kıyamet gününde Cenab-ı Hak tarafından zor bir hesaba çekiliriz. Ki, o günde kuvvet, haklılık sebebi sayılmaz. Allah'ın selam rahmet ve bereketi üzerinize olsun! Bu mektup, hicri 977 yılı Şaban ayının 11'inde yazıldı. Mevlay Muhammed İbn Abbu."[99]

Bu yardım talepleri üzerine, Osmanlı devlet ricalinin ikiye ayrıldığı, bir grup Kıbrıs'ın Venedikliler'den alınması işine öncelik verilmesini düşünürken, diğer grubun Endülüs'e yardım işine öncelik verilmesini istediği bildirilmektedir. Sadrazam Sokullu Mehmed Paşa, önce Endülüs'ün kurtarılmasını isteyenlerdendi ve sultana Kıbrıs fethinin tehir edilmesini teklif etmişti. İspanya kralına karşı Fransa kralıyla ittifak kurmakta başarı elde edemeyen Sultan II. Selim ise, Kıbrıs fethinin daha kolay olacağını söyleyip bunun öne alınmasını isteyenleri destekledi. Bu arada kendisinden yardım isteyen Endülüs müslümanlarına bir mektup yazarak, birinci mesele saydığı Kıbrıs meselesini hallettikten sonra donanmayı yardımlarına göndereceğini vadetti.[100] II. Selim'in 24 Şevval 977/20 Ocak 1570 tarihli mektubunun bir bölümü şöyledir:

"Endülüs ehline hüküm ki:... cümle ahvâlinize ilm-i şerif-i âlem-şümûl-i pâdişâhânem muhît ve şamîl olmağla dâima enzâr-ı ferhunde-asârım ol cânibe münhediftir. Lâkin şimdiki hâlde memâlik-i mahrûsem kurbunda vâkî olub ecdâd-ı izâmın (Enâra'llahu berâhinehum) zamanlarından beru ahd-u emân üzere olan Kıbrıs nâm cezîrenin keferesi nakz-i ahd idüb derya yüzünde hulûs-ı niyyet ile tavâfı Beytu'llahi'l-harâm ve ziyaret-i türbe-i hazreti seyyidi'l-enâm'a teveccüh eden ehli İslâma ve sâir tüccar tâifesine küllî taaddîleri olmağla isyân ve tuğyanları mukarrer olmağın... cezîre-i mezbûrenin feth-u teshîri hususunda niyyet ve ehemmiyet-i pâdişâhânem mukarrer

99. Ali Kettânî, *İnbiâsü'l-İslâm*,142 vd.

100. Osmanlıları'n Endülüs'ü kurtarmak hususundaki çalışmaları hakkında geniş bilgi için bkz. Nebil Abdülhayy Rıdvan, *Cühûdu'l-Osmaniyyin li-inkâzi'l-Endelüs ve istirdâdihi fî matlai'l-asri'l-hadis*, Doktora tezi, Mekke Ümmü'l-Kura Üniversitesi, 1987

olmuşdur... husus-i mezbûr minvâl-i mesfûr üzre olmağın ihzâr olunan merâkib-i kevâkib-şumâr cezire-i mezbûreye asâkir-i nusret âsâr geçirmek içün bir mikdar te'hîr görünmeğin, inşallahhu teâlâ ol mühim inayet-i Hak'la ber-taraf oldukda donanma-yı hümâyun-ı zafer-i makrûnum ol cânibe sevk olunmak niyyet olunub, hâlen ol cânibe hâzır ve nâzır olub eğer asakir-i zafer-rehber gönderilmektedir ve eğer silah ve sair yerâğ (savaş aletleri) verilmektedir... Küllî muâvenet müzâheret eylesin deyü Cezair beylerbeyisine müekked emr-i fermânım gönderilmişdir..."[101]

Bu mektuptan anlaşıldığı gibi, II. Selim, Endülüs müslümanlarına Kıbrıs'ı Venedikliler'den kurtardıktan sonra, yardım göndereceğini açıkca belirtmiş, ayrıca Cezayir beylerbeyine onlara her türlü yardımı yapması hususunda emir vermişti. Neticede Kıbrıs işi öne alındı. Kıbrıs'ın fethi ise, ancak Endülüs'teki bu isyanın bastırılmasından sonra mümkün oldu. Bu yüzden yardım göndermek arzusu neticesiz kaldı. [102]

Şiddetli çarpışmalar esnasında büyük kayıp vermiş olan moriskoların emiri Mevlay Abdullah, umduğu yardımlar gelmeyince, yapılan andlaşmaların hristiyanlar tarafından hemen bozulduğunu bile bile, yine de sulh teklifinde bulunmak zorunda kaldı.[103] Hristiyanlar, isyancıları istedikleri yerlerde yerleştirmek şartını ileri sürünce buna yanaşmadı. Bu sırada komutanlarından bazıları ile arası açılmıştı. Diğer taraftan sulh teşebbüsünün neticesiz kalması üzerine çarpışmalar yeniden şiddetlenmişti. Büşşerat bölgesine yeni birlikler sevkedildi. Kalabalık hristiyan ordusu uğradığı merkezleri yakıp yıkıyor, halkını katliama tabi tutuyor, müslüman isyancıları aç bırakmak için ekin ve tarlaları tahrip ediyordu. Müslümanlar arasında başlayan kıtlık, pekçok insanın ölümüne sebep oldu. Bu arada fırsatını bulanlar denize açılarak

---

101.Bu ferman için bkz. Başbakanlık Arşivi, Mühimme Defteri, no, 9 , hüküm, 204 , Mehmet Özdemir, *Endülüs Müslümanları - I* , Ankara, 1994, s. 232'ten naklen.

102. Ali el-Muntasır, *İnbiâsü'l-İslâm*, 143

103. Mevlay Abdullah'ın hiristiyan komutan ile kendi arasında aracılık yapması için dostu don Fernando vasıtasıyla yaptığı sulh teklifiyle ilgili belge, zamanımıza ulaşmıştır. Yeni araştırmalar sırasında ortaya çıkarılan bu belge, Endülüs müslümanlarından bize ulaşan son belgelerden biridir. Gırnata'nın düşüşünden yaklaşık 80 yıl sonra yazılmış olan bu metin, Moriskoların bütün yasaklara rağmen bozulmuş bir şekilde de olsa hâlâ Arapça yazdıklarını da göstermektedir. Bu mektup, müsteşrik M.Alarcon tarafından , *Miscelanco de Estudios y Textos Arabes* (Madrid,1915) p. 691 'de neşredilmiştir. Bu mektubun fotokopisi ve ihtiva ettiği şartlar için bkz.,Inan, *Nihâyetü'l-Endelüs*, 372

Kuzey Afrika'ya kaçtılar. Küçük bir askeri grupla başbaşa kalan Mevlay Abdullah, sarp kayalıklara sığınmaktan başka çare bulamamıştı.

Sayıları 400 civarında gösterilen az sayıdaki askeriyle Büşşerat dağlarına sığınan Mevlay Abdullah Muhammed, 1571 yılı Mart ayında, İspanyolların elde ettiği bazı subaylarının suikasdi sonucu öldürüldü. Cesedi Gırnata'ya getirildi ve engizisyon mahkemelerinin infaz usulüne göre şehrin büyük meydanında toplanan kalabalığın önünde önce kafası kesildi daha sonra cesedi yakıldı.

Endülüs'te kalan bir avuç müslümanla başedemeyen İspanya idarecileri, 16. asrın son çeğreğinde gerçekleştirilen bu umumi isyanı bahane ederek, yeni bir zulme başvurdular. Daha bu isyanları bile bastırmadan Gırnata ve önceden oraya bağlı vilayetlerde yaşayan moriskoları, ülkenin diğer bölgelerine dağıtarak bu işe nihâî bir çözüm bulmak istediler. Onları yeniden bir araya gelemeyecekleri şekilde dağıtacaklar, böylece kimliklerini unutmalarını ve hristiyan toplum içinde bütünüyle asimile olmalarını sağlayacaklardı. 1570 yılı sonlarında çıkarılan bir kraliyet fermanıyla, Önceden Beni Ahmer devletine bağlı Gırnata, Malaga ve Marbela vilayetlerinde yaşayan moriskolar'ın İspanya'nın Kuzey bölgesindeki Cıllikiye ve Stramadora vilayetlerine, Kadis ve Besta moriskolarının, Rebah ve Montil civarına, Meriyye moriskolarının ise İşbiliyye civarına tehciri kararlaştırıldı. Karar, şiddetle tatbik edildi. Silah zoruyla evlerinden ve yurtlarından alınarak kiliselerde toplanan müslümanlar, kalabalık muhafız kıtalarının eşliğinde, kış mevsiminin şiddetli soğuk ve kar yağışı altında üstelik yaya olarak, Kastilya ve Leon'un adı geçen uzak merkezlerine götürülüp oralara yerleştirildiler.[104] Yaklaşık 2 ay süren bu tehcir esnasında yolda veya vardıkları yerde hemen ölenlerin sayısı 20 binlere ulaşıyordu. Ayrıca ömür boyu köleliğe mahkum edilen moriskolar, sicillere kaydedildi. Köyleri ve evleri tescil edildi, evlerinden ayrılıp diğer köylere gitmeleri, özel izne bağlandı. Gırnata'ya gitmeleri ise tamamıyla yasaklanmıştı. En küçük bir muhalefet, ölüme varan cezalara çarptırılmalarına yetiyordu. Gırnata moriskoları, tarihte benzerine raslanmayan böylesine acı bir sona maruz kalmışlardı. [105]

---

104. Marmol,age.,X,Cap.,VI 'den naklen, Inan, *Nihâyetü'l-Endelüs*, 375

105. Lea, *age*, 256-265 'den naklen, Inan, *Nihâyetü'l-Endelüs*, 375

Ancak bu tarihten yaklaşık 30 yıl sonra uygulanan moriskoların İspanya'dan umumi sürgünü sırasında Gırnata ve civarında hâlâ moriskoların bulunduğu dikkate alınacak olursa, sürgün anında kendilerini gizleyerek yerlerinde kalmaya muvaffak olanların yanında sürülenlerden bazılarının bütün engellere rağmen bölgeye yeniden sızmış oldukları anlaşılmaktadır. Gırnata'da kalan moriskoların sayısı için verilen resmi rakamlar, 1577 yılında 7 bin, 1580 yılında ise 9 bin civarındadır. Bunlardan yaklaşık 3 bini Gırnata şehir merkezinde bulunmaktadır ki, yarısı köle statüsündedir.[106] İspanya devleti, bu müslümanları da aralıklarla sürgüne göndermeye devam etmiştir. 1584 yılında sürgüne gönderilenlerin sayısı 3500 civarındadır.

Bu büyük isyan, moriskolara karşı yürütülen zulmü daha da şiddetlendirmişti. Az önce belirttiğimiz gibi daha isyanın bastırılmasından önce, onların önemli bir bölümünü Kastilya ve Leon bölgelerine süren idareciler ve din adamları, onların toplanmalarından korkuyor ve bilhassa Osmanlı devletiyle haberleşmelerinden endişe ediyorlardı. Hatta onların sahil bölgelere yerleştirilmesi, Osmanlılar'ın onlara yardıma gelecekleri şayialarının yayılmasına sebep oluyordu. Bu arada bazı fedai grupları, zaman zaman isyanlara teşebbüs ediyorlardı.

İsyan, Aragon topraklarında yaşayan ve çiftliklerde ziraatçi olarak çalışan müdeccenleri de yakından etkilemişti. Gırnata'dan sürülenlerin bir kısmı bütün engelleri aşarak onların yanına gitmişler ve onlar tarafından himaye edilmişlerdi. Bu mültecilerin teşvikiyle, onların bulunduğu muhitlerde de isyan fikirleri ortaya çıkmaya başladı. Diğer taraftan bazı şahıslar, bölgede yaşayan müslümanlar arasında irtibatı sağlamak ve diğer taraftan Osmanlılar ve diğer İslâm devletleriyle ilişkileri kuvvetlendirmek için gayret gösteriyorlardı. Nitekim kral II. Philip, 1570 yılında Sardunya valisine gönderdiği mektupta, Osmanlı denizcilerinin, Gırnata isyanı sebebiyle, Aragon ve Belensiye moriskolarının da isyan etmelerini sağlamak arzusuyla bölge üzerine akınlarda bulunduklarını, Sardunya'yı aldıkları takdirde Afrika ile yardımlaşmayı kolaylaştıracaklarını yazmaktadır. [107]

Osmanlı donanmasının 1571 yılında İnebahtı 'da Haçlı donanmasına karşı aldığı önemli mağlubiyete rağmen, Aragon

106. Ali el- Muntasır, *İnbiâsü'l-İslâm*, 165

107. Ali el- Muntasır, *İnbiâsü'l-İslâm*, 171 (*Archivo de la Corona de Aragon'dan naklen*)

bölgesinde yaşayan müslümanların Osmanlı denizcileriyle işbirliği yapması korkusu devam etti. Bilhassa 1574 yılında Osmanlılar'ın Tunus şehrinin girişi Halkulvâd'i İspanyolların elinden kurtarmalarından sonra bu korku daha da arttı. Hatta bu yüzden, sahil bölgelerde yaşayan moriskolar, iç bölgelere yerleştirildi. Nitekim Tuleytula Piskoposu hükümdara gönderdiği 17. 3. 1582 tarihli mektubunda, Türk donanmasının Belensiye'ye taaruzu tehlikesinden bahsediyor, geldiği takdirde, Gırnata ve eski Aragon toprakları hariç, sadece Belensiye'de 50 bin mücahidin onlara katılacağı ihtimaline dikkat çekiyordu. Bölgeye yardım gönderilmediği takdirde, büyük tehlikelerle karşılaşılacağını, Türk denizcileri, moriskolar ve Fransa Protestanlarının birleşmeleri halinde büyük bir tehdit ile yüz yüze geleceklerini bildiriyordu. Aragon'un merkezi Saragosta'daki engizisyon mahkemesi müfettişleri de aynı endişeyi taşıyorlar, Gırnata'dan getirilen moriskoların isyan fikrini yaydıkları, müslümanların Osmanlılar ve Protestan Fransa'dan yardım istediklerinden bahsediyorlardı. Bu arada Anadolu'ya gitmiş ve Osmanlılar'ın hristiyanları bütün bölgelerde mağlup ettiği haberleriyle ülkesine dönmüş bir müslümanın anlattıkları, moriskoların mücadele azmini kuvetlendirirken onların endişelerini iyice arttırmıştı.[108] Bu yüzden müslümanların elindeki silahların tamamını topladılar. Onlardan yaklaşık 11 bin tüfek toplanmıştı. Onların silahtan arındırılması, hiristiyanların yağmalarına maruz kalmalarına yol açtı. Bu yağmalar sebebiyle 1585 yılında ayaklanan müslümanlar 3 yıl boyunca mücadelelerini devam ettirdiler. Bu esnada büyük kayıplar verdiler. Bu isyanları bahane edinerek çok sayıda müslümanı öldüren hristiyanlar, moriskoların sahile yaklaşmasını yasakladılar. Bu karara karşı çıkanların cezası, 3 yıl kürek mahkumu olarak çalışmaktı. Başka bir kanunla, Belensiye asıllı olmayan moriskoların Belensiye'den sürülmeleri, ikamet yerlerini değiştirenlerin cezalandırılması emredildi. Onları müdafa etmeye çalışanlar, yalnızca onları çiftliklerinde çalıştıran asillerdi. Onlar da bunu sadece kendi menfaatlerinin zedelenmesi dolayısıyla yapıyorlardı.

İspanya idarecileri ve din adamları, bir asır boyunca, Endülüs'te kalan müslümanların dinini, dilini ve kimliğini değiştirmek için insanlık dışı her yola başvurmuşlar, hedeflerine ulaşabilmek için onbinlerce insanı öldürmüşler, yüz binlercesini göçe mecbur etmişlerdi. Ancak onlar, bütün bu baskılarına rağmen, Endülüs'te kaderleriyle başbaşa

108. Ali el- Muntasır, *İnbiâsü'l-İslâm*, 173 (Archivo del İnstituto de Valencia'dan naklen)

kalan bu müslüman cemaatin asli kimliğini değiştirememişlerdi. Dinleri, dilleri, örf ve adetleri, giyim tarzları yasaklanan bu insanlar, dış görünüşleriyle hristiyanlaşmak zorunda kalsalar da özde, müslüman kimliklerini koruyorlar, hâlâ müslüman olmanın şuur ve gururunu taşıyorlardı. 1565 yılında, bu durumlarına tahammül edemeyen bir papazın onlar için şu tarihi müşahedesi dikkat çekicidir: *"Onlar hristiyanlaştırmaya boyun eğdiler; ancak özlerinde kafirler olarak kaldılar. Onlar, cezadan korkarak hristiyanlık ayinlerine katılıyorlar. Müslümanların bayram günlerini ise gizlice kutluyorlar; Cuma gününü pazar gününden daha iyi tes'id ediyorlar. Aralık ayında bile yıkanıyorlar. Gizlice namaz kılıyorlar. Kanunlara boyun eğerek çocuklarını vaftiz ettiriyorlar, evlerine döndükten sonra da hristiyanlaştırmanın izlerini silmek için onları yıkıyorlar. Çocuklarını sünnet ettiriyorlar ve onlara Arapça isimler veriyorlar. Gelinleri, Avrupa tarzında giyinerek kiliseye gidiyorlar, evlerine dönünce ise elbiselerini çıkarıp müslümanlara ait elbiseler giyiyorlar. Evlilik merasimlerini Arap usulüne göre icra ediyorlar."*[109]

Moriskolar, dini bilgilerini, dualarını ve Peygamberimizin hayatıyla ilgili eserlerini, Arap harfleriyle yazılan bir çeşit Romans dialektine göre yazarlardı. "Aljamiado=A'cemiyye" adı verilen bu dille yazılan ve genellikle, Peygamberimizin hayatı, Kur'an ve sünnet öğretimi ve dualarla ilgili olan bu kitapların bir kısmı zamanımıza ulaşmış bulunmaktadır. [110]

Kimliklerini muhafaza uğrunda destanlar yazan Endülüs müslümanlarının son temsilcilerine karşı uygulanan korkunç zulmün kaynağı olan engizisyon mahkemeleri, 16. asrın sonuna kadar faaliyetlerine devam ettiler. İspanya engizisyon mahkemelerinde, 1591 yılında 291, 1592 yılında ise 117 davaya bakıldığı bilinmektedir. 5 Eylül

---

109. Ali el- Muntasır, *İnbiâsü'l-İslâm*, 213 vd.; İnan, *Nihâyetü'l-Endelüs*, 379

110. Bu dil ile meydana getirilen edebiyat, Hitti'nin ifadesiyle, hayli çeşitlidir ve dil bakımından ilgi çekicidir. Bu edebi parçalarla ilgili bir yazma kitap kolleksiyonu, Aragon bölgesindeki bir evin zemin katında, muhtemelen Engizisyon memurlarından gizlenmek için saklandığı yerde keşfedilmiştir. Bu kolleksiyona dahil yazma eserler, J.Ribera ve M.Asin tarafından , *Manuscritos arabes y aljamiados de la Biblioteca de la junta* (Madrid,1912), adlı eserde teker teker tanıtılmış bulunmaktadır.(Hitti, İslâm Tarihi, 881,dn. 265)

1604 tarihinde icra edilen Auto de fé merasiminde 86, 7 Ocak 1607 tarihinde ise 33 müslüman yargılanmıştır. [111]

Venedik sefirinin takdirine göre 16. asrın sonlarında sayıları 600 bin civarında olan moriskolar, aralarında iyi bir dayanışma içinde idiler. Çalışkanlıkları ve ticaretteki başarılarıyla bilinen bu cemaat, maddi bakımdan iyi bir durumda bulunuyordu. Ticari alanda gıda ve tarım mahsulleri ticaretine hakim idiler. Canlı hayvan ticareti, kasaplık ve fırın işlerinde önemli bir yerleri vardı. [112]

C. Moriskolara Osmanlı Yardımı

Muasır İslâm devletleri, haçlı saldırıları karşısında kaderleriyle başbaşa kalan Endülüs müslümanlarına önemli bir yardım yapamamışlardı. Endülüs'teki son İslâm hanedanı olan Gırnata hükümdarlığının Ferdinand ve İzabella tarafından yıkıldığı yıllarda, yardım beklenilen bu devletlerin başında Osmanlı devleti ile Mısır Memlukleri geliyordu. Çünkü, o sırada Kuzey Afrika'da Endülüs'e durumunu etkileyecek ölçüde yardım gönderebilecek güçte bir devlet bulunmuyordu. Meriniler'in yerine kurulmuş ve henüz iktidar mücadelesini halledip istikrarı sağlayamamış Vattasiler'den böyle bir yardımın gönderilmesi beklenemezdi. Bu münasebetle Gırnata idarecileri, daha çok Osmanlı ve Memluk hükümdarlarına yardım başvurusunda bulundular. 1487 senesinde Gırnata'ın son sultanı Ebu Abdullah, II. Bayezid (1481-1512)'den, yardım istemişti. Bayezid, bu sırada bir taraftan kendisine karşı taht mücadelesi veren kardeşi Cem ile uğraşıyor, diğer taraftan da Memlükler'le savaşa devam ediyordu. Bu yüzden Gırnata'ya askeri bir yardımda bulunamadı. Papa'ya ve Kastilya kralına mektup ve elçiler göndererek, onlardan Endülüs müslümanlarına iyi davranmalarını istedi.

Zamanın Memlük sultânı Kayıtbay (1468-1495) da, kendisinden yardım isteyen Gırnata hükümdarına bir yardım gönderemedi. Papa ve Ferdinand'a tehdit dolu mektuplar göndermekten başka bir şey yapamadı. Bu mektuplarda, Gırnata müslümanlarına zulüm yapıldığı takdirde Filistin'deki hristiyanlara benzerini yapacağını, Suriye ve

111. Inan, *Nihâyetü'l-Endelüs*, 379 vd.
112. Inan, *Nihâyetü'l-Endelüs*, 381

Filistin'e hristiyan sokmayacağını söylüyordu. Ancak bu tehditlerin hiç etkisi olmadı.

Gırnata müslümanlarına durumlarını etkileyecek ölçüde yardım yapamamış olmakla birlikte, müslüman devletlerin idarecileri ve vatandaşları, Endülüs'te engizisyon mahkemelerinin korkunç zulmü altında inim inim inleyen din kardeşlerinin durumlarını yakından takip ediyorlardı. Bilhassa Kuzey Afrika müslümanları, adeta onların kaderini paylaşıyorlardı. Çünkü, Gırnata'nın düşüşünden itibaren, yurtlarını terketmek zorunda kalan müslümanların büyük ekseriyyeti, Cebel-i Tarık boğazını geçip, Kuzey Afrika'nın sahil şehirlerine yerleşmişlerdi. Bu insanların kendilerini yurtlarından çıkaran ve geride kalan kardeşlerine her türlü zulmü yapan düşmanlarını unutmaları mümkün değildi. Hayatlarını cihada adayan bu müslümanlar, işkenceler altındaki kardeşlerinin yardımına koşabilmek için, sık sık, küçük gemilerle Endülüs sahillerine çıkıyorlar ve orada hristiyanlara karşı savaşıyorlardı. Zor durumda kalınca geri çekilen ve Kuzey Afrika'ya geçen bu denizciler, yerleşmiş oldukları sahillerin kayalık olması sayesinde, İspanya denizcilerine karşı rahat bir savunma mücadelesi veriyorlardı. Bu denizcilerin sık sık Endülüs'ün güney sahillerinde görünmesi, İspanya idarecilerini sahilin bir kesimini insandan arındırmaya mecbur bırakmıştı(1507 yılı). Bu akıncıların, aynı zamanda Endülüs'ten diğer İslâm ülkelerine doğru sürekli hale gelen göç hareketinde muhacirleri taşımakta büyük yardımı oluyordu. Onların bu faaliyetlerinde, bölgedeki müslüman hanedanların desteğini de unutmamak gerekir.

Zamanla Osmanlı denizciliği güçlenmiş, doğu Akdeniz'in yegâne hakimi haline gelmişti. Bu yıllarda Osmanlı donanması, Akdeniz'de İspanya donanması ile mücadeleye girdi. Cezayir ve Tunus'u almaları, Osmanlılar'ın yaklaşık bir asırdır yaşama mücadelesi veren moriskolarla olan ilişkilerini yoğunlaştırdı. Bu dönemde moriskolar, kendilerini İspanyol ve Katolik kilisesinin esaretinden kurtaracak güç olarak Osmanlıları görüyorlardı. Onları yanıltmayan Osmanlı denizcileri, göçe mecbur olan moriskoların taşınmasına büyük katkıda bulundular. Ancak moriskoların beklediği seviyede bir yardıma muvaffak olamadılar. II. Selim, geçtiği gibi, büyük Gırnata isyanı öncesinde onların yardım isteği üzerine, Kıbrıs meselesini hallettikten sonra yardım göndereceğini bildirmişti. Dolayısıyla bu isyanlarında onlara ciddî bir şekilde yardımcı olamadı. Ancak Osmanlılar, özellikle Kuzey Afrika'da Cezayir ve

Tunus'ta olmak üzere ülkelerinin kapılarını Endülüs göçmenlerine devamlı bir şekilde açık tuttular. Endülüs'e akınlar tertipleyerek bu müslümanları kurtarmaya çalıştılar. Osmanlı denizcileri çok sayıda göçmeni Kuzey Afrika veya diğer İslâm ülkelerine taşıdı.

Kuzey Afrika İslâm devletlerinin inhitatı, İspanya krallığını, Kuzey Afrika sahillerini elegeçirmeye sevketmiş ve İspanyollar Bicaye bölgesini zaptetmişlerdi. Ancak bölgede görülen Türk denizcileri onların planını bozdu. Oruç ve Hızır kardeşlerin Cezayir'i zaptıyla başlayan ve bölgenin Osmanlıya bağlanmasıyla devam eden Türk hakimiyeti, onlara bu fırsatı vermedi. Cezayir'den gelen bir heyetin, İspanyolların bölgeden çıkarılmasını teklif etmesi üzerine harekete geçen meşhur Türk denizcileri Oruç ve Hızır kardeşler, Bicâye'nin 60 mil doğusundaki Şeşel'i ele geçirdiler. Daha sonra kara yoluyla kendilerinden yardım isteyen Cezayir'e gidip şehri zabtettiler (1516). Oruç ve Hızır kardeşlerin Cezayir'i zabtı, onlarla İspanya krallığını karşı karşıya getirmişti. İspanya kralı Şarlken'in gönderdiği takviye birliklerle harekete geçen İspanya donanması, Oruç Reis'i Cezayir'den çıkaramadı. Tlemsen ve Vehran şehirlerini de hakimiyetleri altına almış olan İspanyollar, hakimiyetlerini kabul etmiş olan Tlemsen emirini, Cezayir'i geri almakla görevlendirdiler. Ancak Oruç, Tlemsen şehrini de almaya muvaffak oldu. Onun Tlemsen'i İspanyol ordusuna karşı savunurken bir yıl sonra ölmesi üzerine, Cezayir hükümdarlığı kardeşi Hızır Reis'e (Barbaros Hayreddin Paşa) kaldı (1518). Hızır Reis, üzerine gönderilen İspanyol donanmasını ve Tlemsen Emirinin kara ordusunu mağlup ettikten sonra, İspanya ve yerli kuvvetlere karşı mücadelesini küçük ordusuyla yürütemeyeceğini düşünerek Osmanlı Sultanı Yavuz sultan Selim'in yardımına başvurdu. Bu müracaattan memnun kalan Yavuz, Cezayir Sultanı Hızır Reis'e emirlik beratı verip, ona harp ve gemi levazımatı yardımında bulundu ve bir miktar asker gönderdi. 1533 yılında Kanuni tarafından Beylerbeyilik rütbesi verilerek kaptan-ı derya tayin edilen Barbaros, Cezayir ve Tunus'ta bulunduğu uzun süre zarfında, Endülüs'teki müslümanlarla yakından ilgilendi. Turgut, Salih, Sinan ve Aydın reisler gibi denizcilik tarihinin büyük isimlerini İspanya sahillerine göndererek, oradan hicret etmek isteyen moriskoların taşınmasına yardımcı oldu. Pek çok morisko ve Mağribli asker, bu gazalarda bulunmak için onun birbiklerine katılmışlardı. Aralıklarla İspanya'nın doğu sahillerine akınlar tertip eden Türk akıncıları, hristiyanlarla şiddetli çarpışmalar yaptılar.

1529 yılında Belensiye moriskolarının yardım çağrısı üzerine Daniye'nin kuzey-batı sahillerinden Endülüs'e çıkan Aydın ve Salih Reis komutasındaki müslüman birlikleri, göçe hazırlanan 600 moriskoyu gemilerine alarak döndüler. Yollarını kesmek isteyen İspanya donanmasını hezimete uğratmışlar ve beraberlerinde pek çok esir ve ganimet getirmişlerdi.

Müslüman kimliklerini devam ettirebilmek için ölüm-kalım mücadelesi veren moriskolar, devamlı olarak imdat çağrısında bulunuyorlardı. Onların durumunu çok iyi bilen Barbaros, onları kurtarmak için, birlikler göndermeye devam ediyor, gemilerle onları Afrika'ya taşıyordu. Onun gemileri, yaklaşık 70 bin moriskoyu taşımıştı.[113]

Moriskoların taşınmasına Türk denizcilerinin katkısı, Barbaros'tan sonra da devam ettirildi. 1559 yılında Turgut Reis tarafından gerçekleştirilen bir taarruz neticesinde, 2550 müslüman Endülüs'ten alınarak Afrika'ya getirildi. 1570 yılında gerçekleştirilen bir harekât ile Palmira moriskolarının tamamı gemilerle taşındı. 1574 yılında babasının yerina Osmanlı tahtına oturan III. Murad da, babasının politikasını devam ettirerek Endülüs müslümanlarına büyük ilgi gösterdi. Hatta 1578-1580 yılları arasında engizisyon yöneticilerinin aldığı istihbarata göre, Osmanlılar tarafından gönderilen bir şahıs, Belensiye ve eski Aragon bölgelerindeki köyleri dolaşarak moriskoları bir isyan için teşkilatlandırıyordu. [114] Bu yardımlara bağlı olarak Cezayir ve Osmanlı başkenti İstanbul ile sürekli haberleşen moriskolar yardım ümitlerini devam ettiriyorlardı.

1584 yılında Cezayir'den hareket eden bir donanma, Gırnata isyanından sonra moriskoların en önemli mukavemet merkezi haline gelen Belensiye sahillerine demirledi ve 2300 müslümanı alarak geri döndü. 1585 yılında ise Kalusa moriskolarının tamamı kurtarıldı. 1528-1584 tarihleri arasında geçen 52 yıl zarfında, bu maksatla Endülüs üzerine 33 sefer düzenlenmişti. Yaklaşık bir asır süren ve İspanya'yı büyük ölçüde ta'ciz eden bu deniz seferlerinin, bilhassa 16. asrın ortalarından itibaren dünyanın en büyük donanmasının sahibi haline

---

113. Inan, *Nihâyetü'l-Endelüs*, 386

114. Raphael Carrasco, *Peril Ottoman et Solidarite Morisque, Revue d'Histoire Maghrebine*, no.25-26, Juin,1982,p.33-47'den naklen Ali el-Muntasır, *İnbiâsü' l-İslâm*, 180

gelen İspanya krallığına ait topraklara yapılması, Osmanlıların Endülüs müslümanlarına verdiği önemi açıkça göstermektedir. 1575 'yılında düzenlenen böyle bir sefer sırasında esir edilen ve 1580 yılına kadar esir olarak Cezayir'de kalan İspanya ve Dünya edebiyatının büyük ismi Servantes, eserlerinde bu seferler hakkında geniş bilgi vermiştir.[115]

D. Moriskolar - Sa'dîler İlişkileri

Sa'dîler devletinin moriskolara yardımları, devletin içinde bulunduğu sıkıntılar yüzünden, pek fazla olmamıştır. 1554 yılında Vattasiler'in son sultanını ortadan kaldırarak ülkede birliği sağlayan Muhammed eş-Şeyh, Portekizliler'e karşı kazandığı zaferlerle Endülüs müslümanlarını sevindirmişti. Başlangıçta Endülüs müslümanlarını kurtarmak için Osmanlılar'la işbirliği yapmayı düşünen bu sultan, Osmanlılar'dan korkması sebebiyle bundan vazgeçti. Büyük Gırnata isyanı sırasında tahtta olan Abdullah el-Ğâlib'in, Osmanlı aleyhindeki bu politikayı, İspanyollarla gizli bir ittifaka kadar vardırması, haklı olarak Endülüs müslümanlarının düşmanlığını kazanmasına yetmişti. [116] Yerine geçen Muhammed el-Mütevekkil'in aynı politikayı takip ederek hristiyanlarla işbirliği yapması ve hatta tahtını korumak için Portekiz kuvvetlerini yardıma çağırması üzerine, ona öfke besleyen Endülüs müslümanları, onun rakibi Ebu Mervan Abdülmelik'i desteklediler. Sa'di ülkesinde yerleşmiş Endülüslü göçmenler, Osmanlı himayesindeki Abdulmelik'in tahtı elegeçirmesinde büyük rol oynadılar. Portekiz kralıyla birlikte tahtını geri alma mücadelesini devam ettiren Mütevekkil'e karşı kazanılan Vadi'l-mehâzin zaferinde de katkıları büyüktü. Bu önemli savaşta, Portekiz kralı dahil savaşa katılan 3 hükümdar da ölmüştü(1578). Hatta bu savaş yüzünden istiklalini kaybeden Portekiz, uzun süre İspanya hakimiyeti altında kaldı. Bu savaşta öldürülen kardeşi Abdülmelik'in yerine sultan olan Ahmed el-Mansur ise Osmanlı taraftarlığı içinde gördüğü Endülüs asıllıları, kendisine yardımcı olmalarına bakmaksızın cezalandırmaktan çekinmedi. Onların aleyhine gizlice İspanyollarla anlaşma yoluna gitti. Onun 1603 yılında vefatından sonra ise, 3 oğlu arasında taht kavgası başladı. Bu mücadele esnasında Endülüs müslümanları Mevlay Zeydan'ı

115. Lea,*age.*, V,III, p. 363 'den naklen, Inan, *age.*, 388
116. Ali el-Muntasır, *İnbiâsü'l-İslâm*, 181

desteklemişler, Endülüs'ün kurtarılması için onun yardımına başvurmuşlardı. Zeydan'ı harekete geçiremeyen bu teklif; ancak İspanyolların moriskolara olan öfkesini şiddetlendirmiş, aşağıda geleceği gibi umumi sürgünün önemli sebeplerinden biri olmuştu.

İspanya sınır bölgesinde yaşayan Fransa Protestanları, zaman zaman Aragon moriskolarına yardımda bulunmuşlardır. Bilhassa 1575-1593 yılları arasında bölgede vukubulan isyanlara destek vermişlerdir. Bu destek, İspanya idarecilerini önemli ölçüde tedirgin etmiştir. Ancak Fransızların, bu yardımları, moriskoları İspanya'yı tehdit için kullanmak maksadıyla yaptıkları anlaşılmaktadır. [117]

E. Umûmî Sürgün Faciası ve Sonuçları

Ferdinand ve İzabella'nın başlatmış olduğu Endülüs müslümanlarını hristiyanlaştırma faaliyeti, bir asırdan daha fazla olanca şiddetiyle devam ettirilmesine rağmen, istedikleri neticeyi vermemiş, İspanya idarecileri, millî bir tehlike olarak gördükleri müslüman unsurdan bir türlü kurtulamamıştı. Bir taraftan morisko isyanları, bir taraftan da onlar sebebiyle ülkeye tertip edilen seferler, onların endişesini daha da artırmıştı. Artık onlar her ne pahasına olursa olsun bu meseleyi çözmeye karar vermişlerdi.

Mutaassıb bir hristiyan olan kral II. Philip'in son zamanlarından itibaren düşünülmeye başlanan kesin çözümün planları, 1582 yılında yapılmış ancak harici gelişmeler dolayısıyla tatbik safhasına geçirilememişti. Bu kesin çözüm hususunda, İspanya idarecileri ile din adamları farklı düşüncelere sahip idiler. Üst seviyedeki din adamlarından bazıları, moriskolarla ilgili çözüm ancak onların ortadan kaldırılmasıyla mümkün olacağını savunuyorlardı. Bunun, onların köleleştirilmesi ve her yıl binlercesinin gemilerde ve Hindistan maden ocaklarında çalıştırılması suretiyle tüketilmeleri şekliyle yapılabileceğini söyleyenlerin yanında, erkeklerin hadımlaştırılması veya moriskoların toptan öldürülmesi ya da isyan edenlerin toptan kılıçtan geçirilmesi geri kalanların da köle pazarlarında satılması suretinde yapılmasını düşünenler vardı. Kralın vezirleri içinde, moriskoların gemilere doldurulup açık denizde denize

117. Bu yardımlar için bkz. *Aynı eser*, 185 vd.

atılarak boğdurulmasını teklif edenler de olmuştu. [118] 1598 yılında ölen II. Philip'in yerine geçen oğlu III. Philip, din adamlarının ve bilhassa vezirinin nüfuzu altında görev yapıyordu. Moriskolara karşı şeddetiyle bilinen vezirinin teklifi, devlet meclisinde kabul edildi. Bu kanuna göre, 15 ila 60 yaş arasında bulunan erkeklerin öldürülmesi veya köle kabul edilerek gemilerde tayfa olarak çalıştırılması, 60 yaştan yukarı olan erkeklerin ve kadınların Mağrib'e sürülmesi, 15 yaşın altında bulunanların ise hristiyan din okullarında hiristiyan olarak yetiştirilmesi karar altına alınmıştı. Bu kararın uygulanabilmesi için gizli bir hazırlık başlatıldı.

Bu safhada devletin en önemli meselesi haline gelen bu konunun devamlı müzakere edildiği görülmektedir. Nitekim, bu hazırlıkların sürmekte olduğu yıllarda, din ve devlet adamları tarafından onlarla ilgili takrirler hazırlanıyor ve yeni teklifler sunuluyordu. Önde gelen din adamlarından olan Matran Ribera, krala sunduğu bir takririnde, moriskoların öldürülmeyi haketmiş inatçı kafirler olduklarını, onlara yumuşaklıkla yapılan bütün muamelelerin boşa gittiğini, İspanya devletinin onların yüzünden insan ve mal bakımından büyük zararlara uğradığını belirtiyor, sonra da sürgüne gönderilerek mallarının müsadere edilmesini teklif ediyordu. [119]

İşin zorluğundan olsa gerek, bu düşünce ve planların hemen uygulama safhasına konulmadığı görülmektedir. İspanya devlet adamları, moriskoların isyan hazırlığı yaptıklarına ve iki kardeşine karşı taht mücadelesi içinde bulunan Fas Sa'di emiri Mevlay Zeydan'dan yardım istediklerine dair aldıkları haberler üzerine 1608 yılında meseleyi yeniden görüştüler. Osmanlılar'ın Safevî savaşlarıyla meşgul olmasının sağlayacağı kolaylığı da dikkate alarak, onlar hakkında yapılabilecek en makul çözümün, İspanya'dan toptan sürgün edilmeleri olduğu hususunda birleştiler. Onların İspanya dışına taşınması için gerekli gemiler devlet tarafından sağlanacak, belirtilecek süre içinde İspanya'dan ayrılmayanlar ölümle cezalandırılacatı. Onları taşıyacak gemiler hususunda komşu şehir devletlerinden de yardım istenildi. 1609 yılı yaz mevsiminin başladığı günlerde Mayorka sahillerinde çok sayıda gemi toplanmış bulunuyordu. Bu safhaya kadar açıklanmayan ve moriskolara tebliğ edilmeyen sürgün kararı, 22 Eylül günü ilan edildi. Bu kahredici kararın

---

118. Inan, ,394

119. Inan, *Nihâyetü'l-Endelüs*, 395

şokuyla ne yapacaklarını bilemez hale gelen müslümanlar, yurtlarını ve evlerini, verilen kısa süre içinde terkedecekler, yoksa öldürüleceklerdi. Beraberlerinde ancak sırtlarında taşıyabilecekleri eşyaları götürmelerine izin verilmişti. Diğer eşya ve mallarının tamamını görevlilere teslim edecekler, bu eşyalara en ufak bir zarar verenler şiddetle cezalandırılacaktı. Hatta, ev veya ekinlerini tahrip etmek isteyenler olursa, sadece kendileri değil, mensup oldukları köy halkının tamamı öldürülecekti. Hristiyan idareciler, yaptıkları bu korkunç zulüm sırasında, kendi menfaatlerini hiç te ihmal etmiyorlardı. Onlardan kalan evleri korumaları, onlara ait şeker atölyelerini işletmeleri, pirinç hasadını yapmaları, sulama işlerini tanzim etmeleri ve yeni yerleşeceklere rehberlik etmeleri için, moriskoların içinden % 6 'sını seçerek onları yerlerinde bırakmışlardı. Ayrıca, 4 yaşından küçük çocuklar, ataları hristiyan ise 6 yaşından küçükler bırakılabilecekti. [120]

Bu korkunç karar, Endülüs'teki son müsülümanlar üzerinde bir yıldırım tesiri yapmıştı. Karara itiraz etmeleri mümkün değildi; güçleri tükenmiş, bütün kaynakları kurumuştu. Belensiye'de bulunan fukaha, yaptığı toplantıda, boyun eğmekten başka yol olmadığında görüş birliğine vardı. Buna rağmen, yer-yer isyanlar çıktı. Küçük grupların bu teşebbüsleri çok sayıda insanın öldürülmesiyle bastırıldı. Bu arada müslümanlar can ve mal kaygısına düştüler. Ellerinde satacak bir şeyleri olanlar, onları, yok pahasına satabilmek ümidiyle pazara çıkardı. Sıkı kontrol altında kiliselerde toplanan müslümanlar, muhafız birliklerinin kontrolünde gemilere sevkedildiler. 1609 Ekim ayında, 28 bin kişi civarında olan ilk kafile, Daniye sahilinden gemilere bindirildi. Cezayir'in Vehran şehrine götürülen bu göçmenler oradan Tlemsen civarına nakledildi.

Dikkat çekicidir ki bazı kafileler, bu sürgün olayını memnuniyetle karşılamışlar, bu hâdiseyi içinde bulundukları zulümden kurtuluş olarak değerlendirmişlerdi. Nitekim, çalgılar eşliğinde şarkı ve türküler söyleyerek ayrılan bir kafilenin reisine, bu sevincin sebebi sorulunca şöyle demişti: *"Mağrib'e kaçmak maksadıyla, bir kayık satın almak veya çalmak için çok uğraştık. Bu uğurda karşılaşabileceğimiz bütün tehlikeleri göze alıyorduk. Şimdi ise, güvenlik içinde, üstelik ücretsiz olarak ata diyarımıza geçmek fırsatını yakaladık. Nasıl olur da buna sevinmeyiz ? Ki, biz orada, Sultanımız olan Türk Sultanının himayesinde*

120. Inan, *Nihâyetü'l-Endelüs*, 397

olacağız. İspanya'da olduğumuz gibi köle olarak değil, hür kimseler olarak yaşayacağız!.."[121]

Kastilya ve Aragon topraklarında yaşayan moriskoların sürgünü yıl sonlarına doğru başlamıştı. Onlardan çok azı Fransa'ya gitmeyi tercih ederken, Kastilya'dan 3 ay içinde 150 bin civarında müslüman Kuzey Afrika'ya taşındı. Varlıklı olanlar, devletin sağladığı gemiler yerine, ücretle tuttukları gemilerle gitmeyi tercih etmişlerdi. Gırnata bölgesinde yaşayanların göçü ise 1610 yılı Ocak ayının ortalarında başladı. Sayıları 100 bin civarında takdir edilen bu insanlar, resmi veya özel gemilerle Fas'a gittiler. Çoğu Merakeş dolaylarına yerleştiler. [122] Mürsiye Moriskolarının sürgünü 4 yıl sonra gerçekleştirilmişti. 15 bin civarında takdir edilen Mürsiye'li göçmenler, İtalya, Fransa, Mısır, Şam ve İstanbul'a gitmişlerdi. Osmanlı Sultanı I. Ahmed (1603-1617), Fransa'ya göçeden moriskoların saldırı ve soygunlara maruz kaldıklarını duyunca, Fransa kralına elçi göndererek, onların himâye edilmesini istemişti.[123] Bu göçler sırasında İstanbul'a gelenler arasında Yahudi cemaatlar da bulunuyordu. Bunlardan biri Hasdim cemaatıdır.

En sonunda sürgüne maruz kalan İspanya müslümanları ve yahudilerinin mevcudu için farklı rakamlar verilmiştir. 2 milyon yahudi 3 milyon müslümanın göç ettiğini söyleyenler olduğu gibi, bu rakamı 400 bin civarında gösterenler de vardır.[124] Sürgün sırasında yolda veya gittikleri yerlerde maruz kaldıkları saldırılar esnasında, içlerinden yaklaşık 100 bininin öldüğü ileri sürülmektedir.[125] Onların bir kısmı, gittikleri yere intibak edemeyerek, esir olarak yaşamayı tercih edip geriye İspanya'ya dönmüştür. Onların İspanya'daki durumlarıyla ilgili son haberlerden bazıları şunlardır: 1712 yılında çıkarılan bir sürgün kararı vardır, yine bir İngiliz seyyahının anlattığına göre 1724 yılında engizisyon mahkemeleri, bir grup moriskonun sürülmesini

---

121. Inan, *Nihâyetü'l-Endelüs*, 398

122. Inan, *Nihâyetü'l-Endelüs*, 400 vd.

123. Lea, *Age.*, 364 'den naklen, Inan, *Nihâyetü'l-Endelüs*, 401

124. Bu tahminler hakkında bkz. Inan, *Nihâyetü'l-Endelüs*, 402 Inan, 16. asırda Endülüs müslümanlarının nüfusu hakkında verilen 600 bin rakamını dikkate alarak, bu göçmenlerin 600 bin dolayında olduğunu benimsemiştir. Danvila, İspanyol kaynaklarını taramak suretiyle, şehirlerden ayrılanların sayısını tesbit etmiş ve toplam olarak 467.500 Moriskonun sürgün edildiği neticesine ulaşmıştır. Bkz. İmâdüddin, *Endülüs Tarihi*, 361 vd.

125. Lea, *age.*, 259

kararlaştırmıştır. Diğer bir İngiliz seyyahı da, bu mahkemelerin 1726 yılında Gırnatalı 360 aileyi gizlice, müslümanlıklarını devam ettirmeleri ithamıyla yargılamıştır. 1728 ve 1729 yıllarında da, Gırnata'da pekçok insan gizli müslümanlık ithamıyla aynı mahkemelerde çeşitli cezalara çarptırılmışlardır. 1729 yılında Gırnata belediyesi, ülkenin "fasid kan" olarak nitelediği moriskolardan bütünüyle temizlenmesi için onların toptan sürgün edilmesini istemiştir. Bu haberlerden anlaşıldığına göre, 18. asırda da Endülüs'te pek çok müslüman bulunmaktadır.[126] Onlar hakkında gelen son haber ise, 1769 yılına aittir. Ve Kartacana'da yapılan küçük bir mescidle ilgilidir.[127] Ancak, zamanımızda dahi, Belensiye, Gırnata ve diğer bazı bölgelerde, giyim-kuşam ve örf-adetleri bakımından moriskolara benzeyen, İspanyol örf ve adetlerine yabancı olan cemaatlara rastlandığı tesbit edilmiştir.[128]

Moriskoların sürgünü hakkında batılı kaynaklarda geniş malumat bulunmasına karşılık, müslüman alimlerin eserlerinde çok az bilgi mevcuttur. Bu eserlerin en önemlisi, sürgünden 42 yıl sonra vefat eden Muhammed b. Abdürrefi' b. Muhammed eş-Şerif el-Huseyni el-Ca'feri el-Endelûsî (öl1652)'nin "el-Ahbâru'n-Nebeviyye fî âbâi hayri'l-beriyye" adındaki kitabıdır.[129] Kendisi de bir morisko olan yazar, hayatının büyük bir bölümünü sürgün öncesi yıllarda Endülüs'te geçirmiş, sürgünden az önce Tunus'a hicret etmiştir. Kitabının son kısmını sürgün olayına ayıran yazar, moriskoların şerefli soyları hakkında bilgi vermekte, atalarının dini olan Yüce İslâm dinine samimi bağlılıklarını, dinlerini korumak için gösterdikleri gayret ve çabayı takdirle anmaktadır. Moriskoların müslümanlıklarını nasıl koruduklarını açıklarken, bu konuda bizzat yaşadıklarını şöyle anlatır:

"Allahu Teâlâ, beni İslâm dinine, 6 yaşımda iken veya daha önce, rahmetli babam vasıtasıyla muttali kıldı. Ben o sırada, dinlerini öğrenmek için hristiyanların mektebine gidiyordum. Eve döndüğümde ise, babam bana İslâm dini hakkında bilgi veriyordu. Bu iki dini birlikte öğreniyordum. Hristiyan okuluna dört yaşında bulunduğum sırada başlatılmıştım. Babam, okuma ve yazmayı öğretirken, şu anda gözümün

126. Bu haberler için bkz. Ali el-Kettâni, *İnbiâsü'l-İslâm*, 306-309

127. Inan, *Nihâyetü'l-Endelüs*, 409

128. Lea, *age.*, 365'den naklen, Inan, *Nihâyetü'l-Endelüs*, 410

129. Bu eserin 1644 yılında tamamlanan bir yazma nüshası, Rabat Kütüphanesi, Kettaniyye böl. No 1238'de bulunmaktadır. 319-336 sahifeler arası Moriskoların durumuna ayrılmıştır.(Inan, *Nihâyetü'l-Endelüs*, 403 dn,1)

önüne geldiği şekilde, cevizden bir tahta alır ve onun üstüne alıştırma ve mukayese için hristiyan alfabesi harflerini birer birer yazar, sonra da harfleri bana sormaya başlardı. Hristiyanlara ait bu harflerden birinin ismini söylediğimde, hemen bana Arapça bir harf yazar ve bu sırada, "işte bizim harflerimiz bunlar", derdi. Hece harflerini baştan sona iki kere okuturdu. Birinci okuyuşu bitirdikten sonra, Arap harflerini öğrendiğimi, annem, kardeşim, amcam ve diğer yakın akrabalarımdan dahi gizlememi tavsiye etti. Bunu halktan hiç kimseye açıklamamamı emretti. Bunun üzerinde o kadar fazla durdu ki, bu günlerde annem babamın bana neler öğrettiğini sorduğunda, ona hiç bir şey öğretmiyor, cevabını veriyordum. Amcam aynı soruyu sorunca da, yine birşey öğretmediğini söylüyor, aksini şiddetle inkar ediyordum. Bu günlerde hristiyan mektebine gidiyor, akşam eve dönünce babamdan dinimi öğreniyordum. Bir süre böyle devam etti... Babam, benim İslâm dininden öğrendiklerimi, yabancılardan olduğu gibi yakın akrabalarımdan da gizlediğimi ve bunu gizlemekte başarılı olduğumu kesin olarak anlayınca, durumu yalnızca anneme, amcama ve bazı samimi dostlarına açabileceğimi söyledi. Bu samimi dostlar bizim evimizde toplanırlar ve dini meseleleri müzakere ederler, ben de onları dinlerdim. Babam, yaşımın küçüklüğüne rağmen bendeki gayreti görünce, son derece sevindi, beni dostlarına, arkadaşlarına ve samimi din kardeşlerine tanıttı. Onlarla teker teker görüştüm. Seçkin ulema ile görüşmek ve onları dinlemek için ilim yolculuğuna çıktım, Ceyyan'dan, Gırnata, Kurtuba, İşbiliye, Tuleytula ve el-Cezîretü'l-hadra'nın bazı şehirlerine gittim."

Sürgünden bahsederken Osmanlı topraklarına iltica eden moriskolar hakkında da bilgi veren yazar şöyle demektedir:

"İslâm düşmanı İspanya idarecileri, Endülüs'te kalan müslümanları zorla dinlerinden döndürmek ve onları hristiyanlaştırmak istediler. Onların İslâmî giyim tarzlarını, cami ve mescidlerini, hamamlarını, örf ve adetlerini birer birer ortadan kaldırmakla işe başladılar. Müslümanların şiddetle karşı koymaları, defalarca isyana teşebbüs etmeleri ve bu uğurda savaşmalarına rağmen bu politikadan vazgeçmediler. Allahu Teâlâ'nın takdir ettiği ve önceden bildiği şeyler yaşandı. Bütün sıkıntılara rağmen biz hristiyanların arasında kaldık. Din düşmanları, üzerinde İslâm alameti gördükleri müslümanları çeşit çeşit işkencelere tabi tuttular ve onları ateşte yaktılar. Nicelerini yaktılar, nicelerine işkence yaptılar, nicelerini sürgün ettiler, nice müslümanı

ortadan kaldırdılar. Şüphesiz biz Allah içiniz yine O'na döneceğiz. Nihayet Cenabı Hak katından kurtuluş ve zafer geldi, kalbler huruca meyletti. Bu olay, hicri 1013 (milâdî 1604) yılında yaşandı. Bir kısmımız Mağrib'e, bir kısmımız Allah'ın kahrına uğrayasıca kafirlerin görüntüsüne bürünerek asıl kimliklerini gizleyip doğu taraflarına gitti. Dost ve kardeşlerimizden biri olan, Abdülaziz el-Kuraşî olarak ma'ruf, büyük fıkıh alimi Muhammed Ebu'l-Abbas el-Hanefi ise, dayılarından biriyle beraber, Konstantıniyye(İstanbul)'ye bağlı Belgırat şehrine gitti. Orada, -Allah kendilerine yardım ve zafer versin, saltanatlarını kuvvetlendirsin! Al-i Osman'ın temsilcisi es-Sultan el-Muazzam Merhum Ahmed b. Muhammed'in veziri Murad Paşa ile buluştu. Ona, Endülüs'teki kardeşlerimizin sıkıntılarını, Fransa'ya ve diğer yerlere göç edenlerin karşılaştıkları güçlükleri anlattı. Bunun üzerine durumdan haberdar edilen Osmanlı Sultanı, derhal, Fransa kralına-Allah ülkesini tahrip etsin!- bir mektup göndererek, ülkesindeki Endülüslü müslümanları ve Osmanlı hizmetlilerini, yol ihtiyaçlarını da karşılayarak gemilerle kendi ülkesine göndermesini emretti... Fransa kralı, müslümanların yola çıkarılmasını söyledi ve Endülüs'ten gelmiş olanların ayrılmalarına izin verdi. Sahildeki gemilerine binmelerini ve istedikleri İslâm ülkesine taşınmalarını emretti. el-Ceziretü'l-hadra hükümdarı mel'un III. Philip'in Fransa kralına göndermiş olduğu bir elçi, bu sırada sarayda bulunuyordu. Bu elçi durumu hemen efendisine haber verdi. Osmanoğullarından Sultan Ahmed'in Fransa kralına elçi gönderip ülkesinde bulunan Endülüslülerin ülkesinden ayrılmalarını sağlamasını istediğini; bunu kabul eden kralın müslümanların ülkeden çıkarılmalarını emrettiğini, Endülüs'ten gelenlerin ülkeden ayrılmalarında bir sakınca olmadığını, sahilde hazırlanan gemilerin kendilerini istedikleri ülkeye taşıyacağını açıkladığını bildirdi. Allah düşmanı İspanya kralı III. Philip, bunları duyunca büyük bir korkuya kapıldı. Derhal devlet ve din ricalinin toplanmasını emretti. Ülkesinde bulunan müslümanlara nasıl bir muamele yapılması hususunda onların görüşlerini aldı. Önce Belensiye'lilerin durumu müzakere edildi. Toplantıya katılanlar görüşlerini açıkladılar, tamamı, Endülüs müslümanlarının toptan İspanya'dan çıkarılması görüşünde birleştiler..."

"Allah sana rahmet etsin, bak, din düşmanı kafir hükümdar, onların müslüman olduğuna nasıl şahitlik ediyor. Dinlerini kalblerinden çıkarmağa güç yetiremediğini nasıl itiraf ediyor. Sonra da, üzerlerinde müslümanlık alametlerini gördüğü için onları inatçılıkla tavsif ediyor. Hangi alamet, Hak dini korumak uğrunda ateşe sabretmelerinden daha

büyüktür? Yine müslüman olduklarını göstermesi bakımından, hangi delil İslâm dinini himaye için güçlendirilmiş, İslâm dininin hükümdarı Emiru'l-müslimin -Allah kendilerine yardımcı olsun- Osmanoğlu Sultan Ahmed'den yardım istemelerinden daha kuvvetlidir... "Yazar, daha sonra, Endülüs'ten çıkarılan müslümanların 600 bin civarında olduğunu bildirmektedir.[130]

Moriskoların sürülmesi, İspanya ekonomisine büyük bir darbe olmuştur. İspanya, bu hatalı siyaset neticesinde, Şarlken ve II. Philip zamanında ulaşmış olduğu gücünün doruk noktasından büyük bir çöküntüye doğru gitmiştir. Bunun kötü izlerinden hala kendisini kurtaramamıştır. İspanya, haddi zatında, bu yola, Gırnata sultanlığını yıktıktan sonra müslüman halka yaptığı zulüm politikasıyla girmiştir. Çünkü, müslümanların sahip olduğu son derece gelişmiş, emsalsiz mimari eserlerle süslü güzelim şehirler, İspanyolların istilasıyla birlikte, mimari ve iktisadi ehemmiyetini kaybetmiştir. Bu şehirlerin halkının ekseriyyeti, hristiyanların zulmünden kurtulmak için müslümanların elinde kalan yerlere sığınmışlardı. Bu kaçış yaklaşık 2 asır devam etti. Gırnata'nın düşüşünden sonra da, müslümanların büyük bir kısmı Afrika'ya kaçmıştı. Endülüs'te kalan ve moriskolar olarak adlandırılan müslümanlar, kendilerine yapılan ağır muamelelere rağmen, ziraat, ticaret ve iktisadi alanda yetişmiş bir unsur olarak, İspanya'nın iktisadi hayatında önemli bir rol oynadılar. Hatta, büyük çiftlik sahipleri, onların, yerleri doldurulamaz bir unsur olduğunu bildikleri için, zaman zaman idareciler nezdinde onların avukatlığını yapıyorlardı. Bütün bunlara rağmen, hristiyanlaştıramadıkları, bu kıymetli unsuru ülkeden çıkaran İspanya idarecileri, ülkelerinin ekonomisine, etkisi giderilemeyecek büyük bir darbe vurmuş oldular. Moriskolar sayesinde iyi bir durumda olan zirai üretim birden azaldı, büyük araziler ziraattan anlamayanların elinde harap hale geldi. Ticari faaliyetin en önemli unsurunun gitmesiyle ticari hayat çökmeye başladı. Sanatkarlık ve güzel sanatlardaki faaliyetler, ışığını kaybetti. Şehirlerin nüfusu azaldı. Ülke ekonomik bakımdan büyük bir sıkıntıya düştü. [131]

Lea'nın verdiği bilgilere göre, 13. asırda kurulan Ciudad Real şehrinin ekonomik hayatında en önemli unsur yahudiler idi. Onların 1492 yılında sürgün edilmesinden sonra, onların yerini Gırnata'dan gelen

130. Bu eserden iktibaslar için bkz. İnan, *Nihâyetü'l-Endelüs*, 403-407

131. İnan, *Nihayetü'l-Endelüs*, 411

moriskolar aldı. Moriskoların ve şehire daha önceden yerleşmiş müdeccenlerin oradan çıkarılmasından sonra ise, şehir harabeye döndü. Ziraat geriledi, gelir azaldı. Moriskoların kurmuş oldukları dokumacılık sanayii çöktü. Sürgünden önce 12 bin kişiyi barındıran şehrin nüfusu, 1621 yılında yarıdan da aşağıya inmişti. Şehirde sadece 5060 kişi yaşıyordu. [132]

Sürgün hadisesine şahit olan Belensiyeli tarihçi Modesto Lafuente, bu konuda şöyle demiştir: "Her ne olursa olsun, III. Philip'in Moriskolar aleyhine çıkardığı kanunlar, ülke sakinlerinden büyük bir bölümünü, veya diğer bir ifade ile ziraatçi, ticaret ehli ve sanatkar olup verginin en büyük kısmını ödeyen üretici kesim moriskoları, - kötü idare ve sürekli harpler sebebiyle önemli ölçüde boşalmış olan - İspanya'dan uzaklaştırmıştır. Bu hususta uğranılan zararın en azı, sürgün edilen moriskoların beraberlerinde götürdüğü milyonlarca altın paranın, ülke dışına çıkmasıdır. Kaldı ki, bu şekilde, aniden uğranılan büyük altın kaybı, ülkeye vurulan en büyük darbe olmuştur. Aynı şekilde, eksik ve kalp paraların yaygınlaşmasıyla da, önemli bir ekonomik sıkıntı ortaya çıkmıştır. Öyle ki, sürgüne gönderilecek olanlar, göçlerinden önce, kötü niyetle bunu teşvik etmişlerdir. Bütün bu olumsuzlukların en kötüsü, onların ülkeden göçüyle, yararlı sanat ve mesleklerde son derece yetişmiş çalışkan unsurun ülkeden ayrılmış olmasıdır. Ki onlar, ziraatta, pamuk ve son derece ilerledikleri bakliyat üretimi alanında temayüz etmişlerdi. Şeker imalatında da ileri gitmişlerdi. Bu gelişmede, sulama kanal ve kanaletlerinde kurmuş oldukları mükemmel sistemin ve bu sistem sayesinde suları münasib bir şekilde tevzi ederek arazinin önemli bir bölümünü sulamalarının büyük rolü vardı. Sulama işlerindeki bu gelişmenin, Belensiye ve Gırnata ovalarının temayüz ettiği zengin tahıl üretiminde büyük katkısı oluyordu. Müslümanlar, daha sonraları, yün ve ipek dokumacılığı, kağıt imalatı ve deri tabaklama sanatlarında ilerlediler. Bu dallarda büyük bir gelişme göstermişlerdi. Neticede, İspanyolların tembelliklerinden ve küçümseyerek ilgilenmemiş oldukları

132.The Moriscos, 372-384 'den naklen, Inan, *Nihâyetü'l-Endelüs*, 414

mekanik sanatlarda temayüz etmişler, bu sanatları tekellerine almışlardı."[133]

Florecio Janer ise şöyle demektedir: "Bu yüzdendir ki, moriskoların sürülmesi, İspanya'nın iktisadi durumu açısından, tasavvuru mümkün olan en tahrib edici darbe olarak kabul edilmiştir. Yabancı siyasetçilerden birinin –ki o, Fransız kardinal Richelieu'dur–, "insanlık tarihinde önceden görülmemiş en büyük barbarlık, vahşet ve zulüm" şeklinde ifade ettiği mübalağaya müsamaha ile bakabiliriz. Gerçek şu ki, sürgün sebebiyle İspanya'nın umumi servetinde açılan yaranın, zamanımıza kadar tedavi edilemediğini söylememiz de, mübalağa değildir."[134]

Louis Bertrand da aynı kanaati paylaşmakta ve şöyle demektedir: "Bu şiddetli muamele, hiç bir kuşkuya yer olmaksızın, İspanya için yıkıcı olmuştur. Bir kısım insanlar bundan yararlandıysa da, ülke genelde fakirleşmiş, her şeyin ötesinde ülke nüfusu azalmıştır. Zalimce cazalara muhatap olan moriskoların ödediği cezalarla güvenlik ve adliye mensupları ceplerini doldururken, hristiyan tüccarlar ve toprak sahipleri, onların geride bıraktıkları ev ve arazileri yok pahasına satın almışlardır. Mağriblileri veya moriskoları topraklarında çalıştıran derebeyler ise, bü sürgünden son derece rahatsız olmuşlar, güçleri yettiğince sürgün uygulamasını engellemeye çalışmışlar; ancak buna muvaffak olamamışlardır."[135] Gonzalez Palencia da, bu sürgünün, İspanya'da tarım ve endüstrinin çöküşünde büyük bir rol oynadığı kanaatini paylaşır. [136]

---

133. Modesto Lafuente, *Historia General de Espana*, Madrid,1862, T.VIII,p. 211-213 'den naklen, Inan,419-421

134. Florecio Janer, *Condicion Social de los Moriscos de Espana*, Madrid,1875, p. 100 vd 'den, Inan, *Nihâyetü'l-Endelüs*, 423

135. *The History of Spain, Kısım*, s,155 'den naklen, İmadüddin, *Endülüs Tarihi*, 365

136. İmadüddin, *Endülüs Tarihi*, 365

II. MEDENİYET TARİHİ

1. İDARİ DURUM

A. Sultan ve Maiyyeti

Gırnata Beni Ahmer devletinde, tüm yetkiler, diğer muasır ülkelerde olduğu gibi, sultanın elinde toplanıyordu. Gırnata sultanları, o dönemde Mağrib ülkeleri İslâm hanedanlarında yaygın olan "emirü'l-müslimin = müslümanların emiri, hükümdarı" ünvanını kullanıyorlar; çoğu kere, bu ünvana "el-ğâlib bi'llah" ibaresini de ekliyorlardı.

Devletlerinin idaresinde mutlak otorite sahibi olan Gırnata Nasrî hükümdarları, tehlikeli durumlarda, devlet ricali, büyük komutanlar ve din alimlerinin katıldığı kurulun tavsiyelerini dikkate alırlardı. Kuvvetli ve dirayetli sultanlar, idareyi bizzat kendileri yürütürken, zayıf veya çocuk yaştaki sultanların zamanında vezirler ve diğer yüksek devlet ricali daha etkili olurdu. Kuvvetli vezirleriyle meşhur olan Gırnata sultanlığında, yetkilerin zaman zaman vezirlerin eline geçmesi, vezir ile sultan ve onu vezirine karşı kışkırtan muhalif emirler arasında, sık-sık iç çekişmelerin yaşanmasına sebep olmuştur.

Gırnata Nasrîleri'nde devlet idaresinde sultana yardımcı olan üç önemli müessese mevcuttu. Bu müesseselerin birincisi, diğer muasır devletlerdeki gibi, vezirlik makamıydı. İbnü'l-Hakim el-Lahmî, İbnü'l-Hatîb ve öğrencisi İbn Zemrek misallerinde görüldüğü gibi, Gırnata'da vezirliğe genellikle, ilim ve edebiyat erbabından bir şahıs getirilirdi. Vazifesi sultanın emirlerini yürütmek ve onun emirlerini diğer görevlilere ulaştırıp yerine getirilmesini temin etmek olan vezir, bazen ordu komutanlığını da yürütürdü. Sultanın gıyabında onu temsil yetkisine haizdi. Atanan vezirler, vezirlik ve kâtiplik görevini birlikte yürütürlerse kendilerine "zü'l-vizareteyn" ünvanı verilirdi. Endülüs'te önceki devletlerde, yaygın bir şekilde kullanılan, "hacib" ünvanı, Beni Ahmer

devletinde, pek kullanılmamıştır; hatta sadece Ebu'l-Haccac Yusuf'un veziri Hacib Rıdvan için kullanıldığı belirtilmektedir. [137]

Vezir, devlet işlerini, görevlerine göre ünvanlar verilen katipleriyle birlikte yürütürdü. Doğrudan sultana bağlı bir katip bulunurdu ki, çoğu zaman vezirliğe yükseltilen bu katip, "katibu's-sır veya el-emînü'l-hâs" ünvanını taşırdı.

B. Askerî Teşkilât

Kuruluşundan yıkılışına kadar geçen ikibuçuk asır boyunca komşusu hristiyan devletlerin saldırısına maruz kalmış Beni Ahmer devletinin kuvvetli bir orduya sahip olması gerekiyordu. Endülüs'te tek bir müslüman bırakmamak gayesini güden İspanya hristiyan devletlerinin karşısında yalnız başına kalan bu devletin devamı, anlaşılacağı gibi, askeri gücüne bağlıydı. Bu bakımdan idareciler, askeri işlere büyük önem veriyorlar, bir taraftan askeri eğitim ve kullanılan silahlar hususunda tedbirler alırlarken, diğer taraftan da, çoğu kale-şehir halinde olan şehirlerinin etrafındaki surları takviye ediyorlar ve savunma durumlarını daha müsait hale getirmek için çalışıyorlardı.

Savaş âletleri hususunda, önemli gelişmeler sağlamışlardı. Bunların en önemlisi, 14. asrın ortalarından itibaren barutu topçuluk alanında kullanmış olmalarıdır.[138] Avrupa'da barut toplarını harp âleti olarak ilk defa onlar kullanmışlar, bu konuda da, Batı'nın hocaları olmuşlardır. 1325, 1331 ve 1341 yıllarında Baza, Alicante ve Algeziras (el-Cezîretü'l-hadrâ) gibi merkezlerde, hiristiyanlara karşı yaptıkları savaşlarda korku uyandıran ve savaşların neticesini belirleyen bu topları kullandıkları bilinmektedir.[139] Madrid askeri müzesinde, müslümanların Gırnata savunmasında kullanmış oldukları toplardan bazıları hala sergilenmektedir. [140]

Gırnata, savunmasını iyi bir şekilde yapabilmek için, kuvvetli bir donanmaya sahip olmak zorundaydı. Çünkü, Güney Endülüs'e

---

137. Inan, *Nihayetü'l-Endelüs*, 442

138. Inan, *Nihayetü'l-Endelüs*, 444

139. Sgrid Hunke, *Avrupa'nın Üzerine Doğan İslâm Güneşi*, (Türkçesi, S. Sezgin, İstanbul, 1972), s. 51

140. Ali el-Haccî, *et-Tarihu'l-Endelüsiy*, 561

sıkıştırılmış bu devlet, Akdeniz ve okyanusa bakan uzun sahil sınırlarını, ancak böyle bir donanma sayesinde koruyabilirdi. Bu sınır bölgesi, Kuzey Afrika müslümanlarıyla irtibatı sağlaması bakımından da hayatî bir önem taşıyordu. Bu bölge üzerinden sağlanan Beni Ahmer-Merînî donanmalarının işbirliği sayesinde, uzun süre denizlerde üstünlük müslümanların elinde kaldı. Gırnata deniz kuvvetlerinin zayıflaması ve sahil sınır şehirlerinin hristiyanların eline geçmesi, önce anlatıldığı gibi, devletin çöküşünün bir habercisi olmuştu.

Gırnata hükümdarlığı, askerî bakımdan, Fas Merînî hükümdarlığı ile sıkı bir ilişki içinde bulunuyordu. Her iki devletin siyâsî tarihiyle ilgili bölümlerde geçtiği gibi, yaklaşık aynı yıllarda kurulan bu iki devletten Merînîler, Endülüs cihadını, değişmez bir devlet politikası olarak benimsemişlerdi. Daha Gırnata'nın ikinci sultanı II. Muhammed el-Fakîh zamanında, bu iki devlet arasında sıkı bir askerî ittifak sağlanmıştı. II. Muhammed, Ceziretü'l-hadrâ, Ronda ve Cebel-i Târık şehirlerini, devamlı bir şekilde Endülüs'te kalacak Merînî birliklerinin yerleştirilmesi için Merînîler'e vermişti. Zaman zaman çeşitli sıkıntılar yaşansa da, bu bölge Merînîler'in zayıflama dönemine kadar onlarda kaldı. Burada bulunan Merînî birlikleri, sürekli bir şekilde ve çoğu zaman da Gırnata kuvvetleriyle beraber, hristiyanlara karşı cihad ettiler. Başta Endülüs'e 4 sefer yapmış olan Yakub el-Mansur olmak üzere, bazı Merînî sultanları da, pek çok defa cihad için Endülüs'e geçtiler. Bazen tek başlarına bazen de, Gırnata sultanı ile birlikte hristiyanlara karşı savaştılar.

Endülüs cihadlarında ekseriyetini Merînî vatandaşı berberî gönüllülerin teşkilettiği, "meşîhatü'l-ğuzât = gaziler teşkilâtı"nın da önemli bir yeri olmuştur. Komutanlığı Fas Merînî hükümdarlık sülalesinin akrabası el-Alâ oğullarına verilen bu gönüllü-gazi birlikleri, iki devlet arasında sağlanan kuvvetli bir dostluk sayesinde teşkiledilmişti. "Şeyhu'l-ğuzât" ünvanını taşıyan başkomutanın emrindeki bu birlikler, gerek Gırnata'nın müdafaasında, gerekse hristiyanlarla yapılan diğer çarpışmalarda büyük kahramanlıklar gösterdiler. Bazen savaşın neticesini değiştiren unsur oldular. Endülüs gazalarında büyük başarı sağlayan bu birliklerin bir kısmı Gırnata'da bulunuyordu. [141] Ne var ki, cihad ve şehidlik arzusuyla Endülüs'e çıkan yeni askerlerin katılmasıyla sayıları devamlı bir şekilde artan bu

141. Makkarî, *Nefh*, VI, 120

birlikler, komutanlarının siyasi ihtirasları yüzünden, zaman zaman Fas veya Gırnata hükümdarlığı üzerinde siyasi bir tehdit oluşturdular. Bu iki devlete çok pahalıya mal olan isyanlara teşebbüs ettiler. Gırnata sultanı V. Muhammed, olumsuz tutumlarının yoğunlaştığı bir dönemde, hicrî 767 yılında bu teşkilâtı tasfiye etti.

C. Dînî ve Adlî Görevler

a.) Kadılık

Dini ve adli işler, muasır İslâm ülkelerinde olduğu şekilde, 4 teşkilat tarafından yürütülüyordu. Bu teşkilatlardan birincisi, "kâdı'l-cemâa" ünvanını taşıyan ve "kadı'l-hadra" da denilen başkadı (kadı'l-kudât) riyasetindeki kadılık müessesesi idi. Hükümet merkezi Gırnata'da oturduğu için "Gırnata kadısı" olarak ta isimlendirilen bu görevli ve ona bağlı olarak diğer merkezlerde görev yapan kadılar, adli işleri, hicrî ikinci asrın sonlarından itibaren ülkede hakim mezheb haline gelen Maliki mezhebine göre yürütüyorlardı. Çoğu kere, el-Hamra veya Cami-i kebir hatipliğini de yürüten ve ülkede en yüksek dînî otoriteyi temsil eden kâdı'l-cemâa, sultan tarafından bir beratla tayin edilirdi. Bu önemli görev, ülkenin en büyük din alimlerinden birine verilirdi. Onun emrinde görev yapan hakimlerin seçiminde de, onların iyi birer fakih ve alim olmasına dikkat edilirdi.

b.) Mezâlim Mahkemesi

İslâm devletlerinde en yüksek yargı organı olan Mezâlim mahkemeleri, doğrudan sultan veya veziri ya da sultanı temsileden kâdı'l-cemâa riyâsetinde görev yapardı. Bu mahkeme, vezirler, valiler veya diğer yüksek rütbeli görevliler aleyhine açılan mühim davalara bakardı. Gırnata Nasrî sultanları da, çok sayıda fakih, uzman ve güvenlik görevlisinin hazır bulunduğu bu duruşmalarda bulunmaya ve halkın şikayetlerini dinleyerek yapılan haksızlıkları gidermeye önem verdiler. Adaletiyle meşhur kurucu sultan İbnü'l-Ahmer, haftanın iki gününü buna ayırır, şikayetleri dinler ve haksızlıkları giderirdi.

c.) Şurta

Dini ve adli görevlerin üçüncüsü ise, "sahibü'l-medîne veya sahibü'l-leyl" ünvanı verilen memurun başkanlığında çalışan ve önemine bağlı olarak genellikle hanedan mensuplarına ya da büyük komutanlara verilen "şurta" görevi idi. Geniş yetkilerle donatılmış şurta reisinin görevi, asayişi temin etmek, fesat ve bozgunculuk çıkarmak isteyenlere fırsat vermemekti. Kadılık teşkilatından bağımsız olarak çalışan şurta mensupları, gece emniyetini sağlarlar, cinayet olaylarını takip ederek canileri cezalandırırlardı.

d.)Hisbe

Muhtesibin riyasetinde görev yapan Hisbe teşkilatı, dini ve adli görevlerin dördüncüsü oluyordu. Bu müessesenin vazifesi, diğer İslâm devletlerinde olduğu gibi, "iyiliği emir, kötülüğü engelleme" şeklinde özetleniyordu. Halkın şer'i ahkâma saygısını korumak, muamelelerdeki yolsuzlukları önlemek, çarşı-pazar işlerini düzene sokmak, buralarda kullanılan her türlü ölçü ve tartı aletlerini kontrol etmek, çevre temizliğini sağlamak, yolları aydınlatmak, bu teşkilat tarafından yürütülen görevler arasındaydı. Günümüzdeki belediye teşkilatlarının görevlerinin büyük bir bölümünü yürüten bu teşkilat, içtimâî ahlâk kurallarına uyulmasını sağlamak yanında, inşaat işlerini de kontrol eder, uygunsuz yapılaşmalara da engel olurdu.

2. İLMİ HAREKET

A. Müslüman Endülüs İlmî Hareketine Genel Bir Bakış

Gırnata hükümdarlığı, ilmî faaliyetler açısından da, Endülüs'te hüküm sürmüş önceki İslâm devletlerinin bir devamıdır. Bu bakımdan kendi içinde bir süreklilik arzeden bu ilmi hareketin geçmişine kısaca bir göz atmak yerinde olacaktır. Endülüs Emevileri zirve döneminin hükümdarı ve ilk Endülüs halifesi III. Abdurrahman (961-976) tarafından tesis edilen Kurtuba üniversitesi, o dönemin meşhur üniversitelerinin ilk sıralarında geliyor, Kahire'deki Ezher, Bağdat'taki Nizamiye medreselerinden daha önce kurulmuş olan bu yüksek öğretim kurumu,

diğer müslüman ülkelerinden hatta Avrupa'dan hristiyan öğrenciler çekiyordu. Sadece başşehirde 20 civarında okul açan oğlu II. Hakem ise, bu müesseseyi geliştirmek için büyük gayret göstermiş, Doğu İslâm ülkelerinde şöhret kazanmış alimleri davet ederek, onları burada görevlendirmiştir. Onun getirtmiş olduğu bu alimler arasında, Bağdat'ın meşhur lisan alimi Ebu Ali el-Kâli de bulunuyordu. Hatta o, el-Emâli isimli kitabını burada te'lif etmiş ve hicri 356 (Milâdî 967) yılında Kurtuba'da ölmüştür. [142]

II. Hakem, Kurtuba'da büyük bir kütüphane de kurmuş, gönderdiği memurlarla, Doğu İslâm dünyasında mevcut kıymetli eserlerin tamamına yakınının nüshalarını temin etmiştir. Bu hususta hiç bir masraftan kaçınmayan halifenin, meşhur kütüphanesinde toplattığı yazma eserlerin mevcudu, verilen rakamlara göre, 400 bini bulmaktaydı. [143] Bu tedbirlerle güçlenen İlmî hareket, meşhur edip İbn Abdirabbih (öl. 940) ve Ebu Ali el-Kâli'nin meşhur talebesi büyük dil bilgini Zübeydî (öl. 989) gibi yıldızları yetiştirdi. Bir sonraki kuşak içinde ise, sadece zamanının veya Endülüs'ün değil, İslâm ilimler tarihinin en önemli yıldızlarından ve en çok eser veren simalarından olan İbn Hazm (öl. 1064) yetişti. Nitekim onun çeşitli ilim dallarında 400 civarında eser te'lif ettiği bildirilmektedir.

Endülüs Emevi Hilafeti'nin yıkılması neticesinde, ülkede istikrar bütünüyle kaybolmuş, her tarafı anarşi kaplamıştı. İlmi hareketi de sekteye uğratan bu dönemin ardından müslüman Endülüs'te sayıları 20'yi aşan şehir devletçikleri dönemi başlamıştı. Birbirleriyle kıyasıya bir mücadeleye giren bu devletçiklerin sarayları, büyük edipler ve alimler yetiştirdi. Bunlar arasında, Doğu İslâm dünyasına hicret eden meşhur lisan alimi ve müfessir İbn Hayyan (öl. 1076), talebesi Humeydî(öl. 1095) ve İbn Zeydun(öl. 1069) 'u saymak yeterli olacaktır.

484/1091 yılında Endülüs'te yeni bir dönem başladı. Kuzey Afrika'da Merakeş'te kurulduktan sonra aldıkları davet üzerine Endülüs'e çıkan Murabıtlar, Tavaif-i mülûk'u hakimiyetleri altında toplamışlardı. Onların bu hakimiyeti, 540/1145 yılında bölgede iktidarı Muvahhidler'e kaptırana kadar devam etti. Murabıtlar zamanında, felsefe ve benzeri ilimler yasaklanırken, dînî ilimler alanında da, çerçeve daraltıldı. Bilhassa fıkıh ilminde, usülden ziyade füru okutuldu. Başta

142. İbn Hallikan, *Vefeyât*, (İ. Abbas neşri), I, 227

143. Hitti, *İslâm Tarihi*, III, 840 İbn Haldun, kitap isimlerini ihtiva eden 44 dosyanın bulunduğunu, her dosyanın da 20 varak olduğunu belirtir . (*el-İber*, IV,146)

İmam Gazzâlî'nin kitapları olmak üzere, Doğulu alimlerin yazmış olduğu usûl kitapları yasaklandı. Dolayısıyla ülkede ilmî, fikrî ve edebî hareket durgunluk dönemine girdi. Ancak, her şeye rağmen, önceki ilmî ve fikrî birikimin tabiî bir neticesi olarak, yarım asrı aşan bu dönem içinde, Endülüs ilmî hareketinin meşhurları arasında sayılan büyük alim ve edipler de yetişti. Meşhur tabib Halef b. Abbas el-Kurtubî(öl. 533/1138), "Sirâcü'l-mülûk" isimli siyâsetnamenin yazarı filozof Ebu Bekr et-Turtûşî(öl. 520/1126), tabib ve filozof İbn Bâcce(öl. 533/1138) Feth b. Hakan (öl. 535/1140), Ebu Abdullah b. Ebi'l-Hısâl (öl. 540/1145), Zecel şiir türünün büyük ismi İbn Kuzman (öl. 555/1160) ve Ebu Bekr es-Sayrafî(öl. 570/1174) bunlardan bir kaç tanesidir.

Endülüs İslâm dünyasında Muvahhid hakimiyetinin başlaması, Endülüs medeniyeti ve Endülüs düşünce hayatını yeniden canlandırmıştır. [144] Bir alim olan İbn Tumert'in kurmuş olduğu bu devletin idarecileri, Murabıtlar zamanında ilmî alanda konulmuş yasakları kaldırdılar, yasaklanmış kitapların tedrisine izin vererek ilmi harekete destek çıktılar. Onların desteğiyle ilmi çalışmalar büyük bir hız kazandı ve ülkede büyük alimler yetişti. Hicri 6. asrın sonlarında temayüz eden bu ilim yıldızlarından bazıları şunlardır: Razi'den sonra Ortaçağın en büyük tabibi kabul edilen Abdülmelik b. Zühr (öl. 557/1161), oğlu yine meşhur tabib Ebu Bekr b. Zühr (öl. 595/1198), "Hayy b. Yakzan" isimli meşhur risalenin sahibi büyük filozof İbn Tufeyl (öl. 581/1185), İmam ve mütefekkir İbn Rüşd el-Kurtubî (öl. 594/1198), Musa b. Meymun el-yahudî (öl. 602/1205), büyük edip İbn Başkuval el-Kurtubî (öl. 578/1183), İbn Bedrun el-İşbîlî (öl. 7. asrın başları).

İlmi hareketin canlandığı Muvahhidler zamanında, en önemli ilim merkezleri, Kurtuba, İşbiliye, Gırnata, Belensiye ve Mürsiye şehirleri idi. Bu merkezlerdeki medreseler ve diğer öğretim kurumları son derece zengin kütüphanelere sahipti. Muvahhidler'in son zamanlarında birbiri ardından kaybedilen büyük merkezlerde yaşayan alimlerin ekseriyyeti, diğer müslümanlar gibi bu şehirlerden ayrılarak, müslümanların elinde kalan Gırnata topraklarına sığınmışlar veya Kuzef Afrika yoluyla başta Mısır olmak üzere muasır İslâm ülkelerine göç etmişlerdi. Mürsiyeli büyük mutasavvıf Şeyh Muhyiddin İbn Arabî, Malagalı İbnü'l-Baytar ve dil bilgini İbn Hamdun en-Nahvî bu alimler arasındaydı. Bu beyin göçü ve ülkede istikrarın uzun süre kaybolması, Endülüs ilim hareketi

144.İnan, *Nihâyetü'l-Endelüs*, 436

üzerinde büyük bir darbe olmuş, Gırnata devletinin kurulup ülkede istikrarın sağlanmasına kadar, fikri hareket durgunluk dönemine girmişti. Endülüs ilmî hareketinde bir geçiş dönemi olarak karşımıza çıkan bu safhada yetişen alimlerden bir diğeri, fakih, şair, katip ve müverrih İbnü'l-Ebbar'dır. Belensiye emiri Ebu Cemil Zeyyan'ın katipliğini yürütürken Belensiye muhasarası sırasında elçi olarak Tunus Hafsi hükümdarına yardım istemek için gönderilen İbnü'l-Ebbar, sultanın huzurunda Endülüs dramını anlatan meşhur kasidesini okumuştur. Belensiye'nin kaybedilmesi üzerine ailesiyle birlikte tekrar Tunus'a geçen alim ömrünün kalan bölümünü orada geçirmiştir. 1260 yılında, sultanın muhaliflerini kışkırttığı gerekçesiyle ölüm cezasına çarptırılan İbnü'l-Ebbâr, tarih ve edebiyat sahasında önemli eserler kaleme almıştır. İbn Başkuval'ın "Kitabü's-sıla" sına yazmış olduğu"et-Tekmile li- Kitabi's-sıla"isimli kitabında, Endülüs alimleri, şairleri ve diğer ileri gelenlerinin haltercümelerini ele almıştır. Endülüs devlet ricali ve şairlerinden bahsettiği"el-Hulletü's-siyerâ"sı, tavaif-i müluk dönemi ve yazarın yaşadığı zaman için önemli bir kaynaktır.

Diğer taraftan üst üste gelen bu felaketler, şiir üzerinde etkili olmuş, çekilen acıları dile getiren duygulu mersiyelerin yazılmasına zemin hazırlamıştı. Bu dönem şairleri tarafından yazılan bu mersiyelerin önemli bir kısmı, Makkarî'nin eserlerinde bize ulaşmış bulunmaktadır. Bilhassa tevşih alanında meşhur olan İbrahim b. Sehl el-İşbîlî (öl. 1251), İbn Hud'un katibi Ebu Abdullah Muhammed b. Ceyyan el-Mürsî(öl. 1252), İbnü'l-Ahmer'in yakınlarından Salih b. Şerif er-Rondî(öl. h. 684) ve adı geçen İbnü'l-Ebbar, bu şairlerin en meşhurlarıdır. [145]

Bu dönemde Sibeveyh'in "Kitab"ına bir şerh yazan Ali b. Muhammed b. Harûf el-işbili (öl. 1212), Arap dilinde zamanının imamı sayılan Ömer b. Muhammed el-Ezdî (öl. 1247) gibi lügat alimleri, İmam Malik'in "Muvatta" isimli eserine ve İmam Müslim'in "Sahih"ine birer şerh yazmış olan Ali b. Ahmed b. Muhammed el-Ğassânî(öl. 1212), muhaddis ve müverrih İsa b. Süleyman er-Ruaynî er-Rondî(öl. 1234) gibi din alimleri yetişmiştir. Yine Endülüs'ün en büyük mutasavvıfı İbn Arabî (öl. 1240), hicrî 560 yılında Mürsiye'de doğmuş, gençliğinde doğu İslâm dünyasına hicret etmiştir.

145. Bu dönemde yetişen alim ve şairler hakkında bkz. Inan, *Nihâyetü'l-Endelüs*, 452-459

Hicri yedinci asrın başlarında, Endülüs'te felsefe, tıb, botanik ve riyazi ilimlerde de önemli alimler yetişmiştir. İbnü'r-Rûmiyye olarak bilinen büyük tabib ve botanik alimi Ebu'l-Abbas Ahmed b. Muhammed b. Müferric el-Emevî(öl. 1239), zamanında Endülüs ve bilahere göç ettiği doğu İslâm dünyasının en büyük baytarı ve botanik bilgini meşhur tabib Malaga'lı İbnü'l-Baytar (öl. Dımeşk. 1248) bu alimlerin başında gelirler.

Muvahhidler'in çöküş döneminde yetişen ve pek çoğu geçtiği gibi bu devlete ait toprakların hristiyan istilasına maruz kalması üzerine doğu İslâm dünyasına göç eden bu alimlerin temsil ettiği ilmî ve fikrî hareket, Endülüs'ün müslümanların elinde kalan güney kesiminde Gırnata hükümdarlığının kurulmasından sonra yeni bir safhaya girdi. Başta devletin kurucusu İbnü'l-Ahmer olmak üzere Gırnata sultanları, ilmî faaliyeti ve edebî hareketi himaye ettiler. Hatta İbnü'l-Ahmer, ilim ve edebiyatı himayesiyle meşhur olmuştu. Yerine geçen ve kendisine el-fakih ünvanı verilen oğlu, ünvanından anlaşıldığı gibi yetişmiş bir alimdi. İlim meclislerini sever, alimleri gözetirdi. Şairleri de himaye eden sultan, kendisi de iyi bir şairdi. III. Muhammed el-Mahlû da alim ve şair bir sultan idi.

Beni Ahmer devletinde ilmî ve edebî hareket en parlak dönemine Sultan I. Yusuf (1333-1354) ve oğlu V. Muhammed el-Ğaniy bi'llah(1354-1391) zamanlarında ulaştı. Başarılı hükümdar I. Yusuf ve veziri tarafından inşa ettirilen meşhur Gırnata üniversitesinde dînî ilimlerle birlikte, tıb, kimya, felsefe ve astronomi dersleri de okutuluyordu. Oraya müslüman öğrenciler yanında, Kastilya ve diğer hristiyan ülkelerden gelen gayrimüslim öğrenciler de devam ediyordu. Hitti'nin belirttiğine göre, bu üniversitenin giriş kapılarından birinin üzerinde bulunan nefis bir kitabede şöyle deniliyordu:

"Dünya hayatı, şu dört şey üzerine istinad eder:

1. Hikmet sahiplerinin taşıdığı ilim,
2. İdarecilerin göstereceği adalet,
3. İyi ve salih insanların duası,
4. Yiğit kimselerin cesareti."[146]

146. III, 894

Bu dönemden itibaren büyük bir gelişme gösteren ilmî ve edebî hareket, başta büyük devlet adamı, edip ve alim İbnü'l-Hatip olmak üzere pek çok meşhur alim ve edib yetiştirdi. Ancak bu fikri hareket, daha çok edebiyat alanında oldu. İlim adamından çok şair ve edip yetişti. Aklî ilimlerde ise Lisanüddin İbnü'l-Hatib ve diğer bir kaç alim yetişmekle birlikte, genelde bir durgunluk yaşandı. Önceki dönemlere göre çok az alim yetişti.

B. Dini İlimler

a.) Fıkıh

Bu dönemde ülkede hâkim mezheb olan Mâlikî fıkhı alanında yetişen büyük fakihlerden bazıları şunlardır:

Ebu'l-Kasım b. Cüzeyy el-Kelbî(öl. 1340):

1340 yılında Kastilyalılar'a karşı yapılan Tarif savaşı sırasında şehit düşen İbn Cüzeyy, fıkıh ve öbür dini ilimler yanında dil ilimlerinde de temayüz etmişti. Gırnata'da müderrislik ve Cami-i kebir'de hatiplik görevlerinde bulundu. Neşredilen eserlerinden ikisinin adları şöyledir:

1. *el-Envâru's-seniyye*
2. *el-Kavânînu'l-fıkhıyye fî telhis-i mezhebi'l-Malikiyye.*[147]

Ebu'l-Hasen Ali b. Abdullah en-Nübâhî(öl. Hicri VIII. asrın sonları):

Hicri 713 yılında Malaga'da doğan en-Nübâhî, öğrenimini yine orada tamamladı. Daha sonra Gırnata'ya gelerek devlet hizmetine girdi. Başkadılık(kâdı'l-cemâa) ve bilahere divan başkanlığı görevlerini yürüttü. İki defa sultanın elçisi olarak Fas'a gönderildi. Aynı zamanda bir tarihçi olan ilim ve siyaset adamı en-Nübâhî, İbnü'l-Hatib'in en şiddetli hasmı idi. İkisi arasında gerek nesir gerekse şiirle şiddetli atışmalar oldu. İbnü'l-Hatib'i zındıklıkla itham edenlerin başında bulunuyordu. Endülüs tarihi için de önemli olan ilmî ve edebî eserlerinden ikisinin isimleri şöyledir:

---

147. Hayatı ve eserleri için bkz. Brockelmann,*GAL*, II, 265; Zirikli, VI, 221; Inan, *Nihayetü'l-Endelüs, 467*

1. el-İklîl fî tafdîli't-tahayyül: "Nüzhetü'l-basâir" adı da verilen bu edebî eser, Beni Ahmer devleti tarihi hakkında da bir kaynaktır. Bir yazması Escurial kütüphanesinde bulunmaktadır.

2. Târihu kudâti'l-Endelüs: Endülüs kadılarını tanıtan bu eser, Provençal tarafından neşredilmiştir(Kahire, 1948). Naşir, yazdığı mukaddimede, yazar hakkında geniş bilgi vermektedir.

İbn Asım, Muhammed b. Muhammed el-Gırnâtî(öl. 1426):

Gırnata'da yetişen hicrî 9. asır alimlerinin en büyüğü olarak takdim edilen Mâlikî fakihi İbn Asım, fıkıh yanında nahiv, mantık ve beyan ilimlerinde de temayüz etmiştir. Hem nesir ve hem şiirde de otorite olması bakımından kendisine "İkinci İbnü'l-Hatib" denilmiştir. Vezirlik ve başkadılık görevlerinde bulunan alim önemli eserler te'lif etmiştir. Neşredilen eserlerinden ikisi şunlardır:

1. Tuhfetü'l-ahkam: Muhtasar bir fıkıh kitabı olup, Fransızca'ya da çevrilmiştir.

2. Hadâiku'l-ezhâr: Hikmetli olaylar, nadir hikayeler, darbımeseller, mukni cevaplar, güzel ve güldürücü sözleri ihtiva eder. [148]

Ebu Yahya b. Asım (hicri 857'de sağ):

İbn Asım'ın oğlu olan allâme fakih, babası gibi, fakih, nazım ve nesir üstadı olup, aynı şekilde vezirlik ve katiplik görevlerinde bulunmuştur. Babasının "Tuhfe" isimli eserini temize çeken alim, Gırnata'nın o günlerdeki durumunu anlatan tarihî ve felsefî bir risale yazmıştır. Makkari, eserlerinde onun bu risalesinden iktibaslar yapmıştır. Risalenin yazma bir nüshası Rabat Kraliyet kütüphanesinde zamanımıza ulaşmıştır. [149]

Ebu Abdullah Muhammed b. Ali, İbnü'l-Ezrak(öl. 1490):

Gırnata'nın son yıllarında yetişen alimlerden Vâdî-Aş'lı İbnü'l-Ezrak, Gırnata başkadılığı görevinde bulunmuştur. Tarih sahasında temayüz ettiği gibi, nazım ve nesir sahasında da otorite olmuştur. Gırnata sultanlığının yıkılmaya yüz tuttuğu yıllarda doğu İslâm

148.Hayatı ve eserleri çin bkz. ; Brock., *GAL*, II,2 64; Inan, *Nihayetü'l-Endelüs*, 489; Ziriklî, VII, 274

149.Hayatı ve eserleri çin bkz. Inan, *Nihayetü'l-Endelüs*, 489; Ziriklî, VII, 277

dünyasına giderek, Mısır Memluk Sultanı Kayıtbay'la görüşmüş, onun yardımını temin için çalışmıştır. Siyasetname türünden eserler kaleme alan İbnü'l-Ezrak, İbn Haldun"un fikirlerinden önemli ölçüde etkilenmiş, ele aldığı hususlarda, onun verdiği malumata bir takım ilavelerde bulunmuştur. Eserlerinden bazıları şunlardır:

1. el-İbrîzü'l-mesbûk fî keyfiyeti edebi'l-mülûk: Cezayir'de neşredilmiştir.

2. Bedâiu's-süluk fî-tabâii'l-mülûk: Rabat kütüphanesinde iki yazma nüshası bulunan bu eser dört ana bölüme ayrılır. Birinci bölümde hükümdarlık, hilafet ve diğer idare şekilleri, ikinci bölümde saltanatın temelleri ve zaruri dayanakları, üçüncü bölümde saltanatın temellerinin atılması ve idarenin kolaylaştırılması için sultanlarda bulunması gereken şartlar, dördüncü bölümde ise, saltanatın engelleri ve ona arız olan olumsuz durumlar ele alınmıştır.

3. Ravdatü'l-a'lâm bi-menzileti'l-arabiyyeti min ulûmi'l-İslâm. [150]

b.)Tasavvuf

Bu dönemde tasavvuf sahasında ise, "Buğyetü's-Sâlik fî eşrafi'l-mesâlik" isimli eserin müellifi Malagalı mutasavvıf Ebu Abdullah Muhammed b. Muhammed el-Ensârî el Mâlagî (öl. 1353)[151], büyük kutuplardan "er-resâilü'l-kübrâ" ve "Ğayetü'l-mevâhibi'l-âliye bi-şerhi'l-Hıkemi'l-Atâiyye" isimli kitapların sahibi Muhammed b. Ali b. İshak er-Rondî (öl. 1389) [152] gibi meşhurlar yetişmiştir.

C. Tarih

İbn Saîd el-Gırnatî el-Mağribî (öl. 685/1286)

Gırnata civarındaki Kal'at-Yakub'ta doğan tarihçi ve dil bilgini İbn Saîd, tahsilini İşbiliye'de tamamladı. Babasıyla birlikte hacca gittikten sonra, babasının vefat ettiği İskenderiye şehrinde kaldı(1243). 1250 yılında başladığı ilmî seyahati sırasında, Bağdat, Halep, Şam, Musul,

150. Hayatı ve eserleri için bkz, *Brock.,GAL,* II, 266; Inan, *Nihayetü'l-Endelüs,* 490; Ziriklî, VII, 181

151. Inan, *Nihayetü'l-Endelüs,* 487 ; Brock., GAL., II, 264

152. Inan, *Nihayetü'l-Endelüs,* 487; Brock. *GAL.,* II, 265

Basra ve Mekke'de bulundu. Bilahere Tunus'a giderek, Hafsî hükümdarı Mustansır'ın hizmetine girdi. "el-Muğrib fî hule'l-Mağrib" adını taşıyan Mağrib tarihinin sahibi olan müellif, çok sayıda eser te'lif etmiştir. [153]

Muhammed b. Yahya b. Ebi Bekr el-Ensârî(öl. 1340)

Gırnata'da hatiplik ve kadılık görevlerinde de bulunan tarihçi, Hz. Osman'ın öldürülmesi hakkında eser yazmıştır. "et-Temhîd ve'l-beyân fî makteli'ş-şehid Osman b. Affan" adındaki bu eserin yazma bir nüshası, Darü'l-kütübi'l-Mısrıyye'de bulunmak-tadır.[154]

Seyyah Ebu'l-Bekâ Halid b. İsa el-Belevî (öl. 1364)

Hicri 740-746 yılları arasında doğu İslâm dünyasını gezmiş ve "Tâcü'l-mafrık" isimli seyahatnamesini yazmıştır. Bu eserini hazırlarken İbn Cübeyr'den önemli ölçüde yararlanmıştır. [155]

Lisanüddin İbnü'l-Hatîb (öl. 1374)

Gırnata'nın yetiştirdiği en önemli ilim ve devlet adamı olan İbnü'l-Hatîb, aynı zamanda büyük bir tarihçidir. Az sonra dil ve edebiyat bölümünde ele alacağımız gibi, Gırnata Sultanlığı tarihi hakkında kıymetli eserler yazmıştır.

D. Aklî İlimler

Önceki dönemlerde aklî ilimlerde büyük alimler yetiştirmiş olan Endülüs İslâm dünyası, Beni Ahmer döneminde fikri bir durgunluk safhasına girmiştir. Bununla birlikte bu sahada yetişen ve önemli çalışmalar yapan alimler mevcuttur. Şüphesiz ki, bu ilim adamlarının başında, Beni Ahmer devri ilmî hareketinin en büyük ismi İbnü'l-Hatîb gelmektedir. Bu ilimlerde temayüz eden alimlerden diğer bazıları şunlardır:

---

153. Ziriklî, V, 26

154. Inan, *Nihayetü'l-Endelüs*, 468; Brock., II, 260; Ziriklî, VIII,9

155. Inan, *Nihayetü'l-Endelüs*, 468; Brock., II, 258; Ziriklî, II,3 39

İbn Hüzeyl, Yahya b. Ahmed b. İbrahim(öl. 1353)

Gırnata'nın yetiştirdiği hekim ve feylesoflardan olan İbn Hüzeyl, tıb, felsefe ve riyazi ilimlerde temayüz etmiştir. Aynı zamanda iyi bir şair olan alim, İbnü'l-Hatîb'in hocaları arasındadır. Şiir divanı yanında, tıbba dair"el-İcaz ve'l-i'tibâr"isimli eseri vardır. [156]

Sa'd b. Ahmed et-Tûcîbî (öl. 1350)

Dînî ilimlerde de temayüz ederek pek çok kıymetli eseri ihtisar eden ve İbnü'l-Hatib'in hocalarından olan alimin, 100'den fazla eser yazdığı bildirilmektedir. Eserlerinden bir kaçı, hendese ve çiftçilik konusundadır. [157]

Muhammed b. Ali b. Abdullah Karbalyânî (öl. 1360)

Tabib, cerrah ve Endülüs'te yetişen çeşitli otlar hakkında mütehassıs olan Karbalyânî, bir süre Merakeş'te ikamet etti ve orada bitkilerden ilaç yaptı. Tekrar Endülüs'e döndü ve orada öldü. Bitkiler ve hastalıklara dair eserler yazan bu tabibin kitablarından bazıları şunlardır:

1. *en-Nebâtât*
2. *el-istiksâ ve'l-İbrâm fî ilâci'l-cerâhât ve'l-ecrâm.*[158]

Ebu'l-Hasen Ali b. Muhammed el-Kuraşi el-Bastî (öl. 1486)

Besta'da doğan Ebu'l-Hasen, tahsilini Gırnata, Tunus ve Tlemsen'de tamamladı. Gırnata üzerinde hristiyan baskıları artınca Tlemsen'e hicret etti ve son yıllarını orada geçirdi. Riyazi ilimlerde şöhret kazandı; hesab ve cebire dair eserler kaleme aldı. Bu sahada yetişen son Endülüs alimlerinden olan müellifin eserlerinden bazıları şunlardır:

1. en-Nasihatü fi's-siyâseti'l-âmme ve'l-hâssa.
2. Şerhu urcûzeti'l-Yaseminiyye (cebir, neşredildi).
3. Kanunu'l-hisab.
4. Keşfu'l-esrar (hesab, neşredildi).

---

156. Inan, *Nihayetü'l-Endelüs*, 468; Ziriklî, IX, 163
157. Inan, *Nihayetü'l-Endelüs*, 468; Ziriklî, III, 132
158. Brock., II, 366; Ziriklî, VII, 176

5. Şerhu İsâgocî. [159]

E. Dil ve Edebiyat

Ahmed b. İbrahim en-Nahvî (öl. 1308)

Nasrîler zamanında lügat ilimlerinde temayüz eden alimlerden biri olan Ahmed, Ceyyan'da doğdu ve tahsilini Ceyyan, Malaga ve Gırnata'da tamamladı. Arap dilinin üstadı durumundaydı. Tefsir, hadis ve fıkıh ilimlerinde de temayüz etmiş, bir ara Gırnata kadılığı yapmıştır. Aynı zamanda iyi bir tarihçidir ve pekçok eser yazmıştır. Meşhur eserlerinden biri İbn Başkuval'ın "Sıla" sına yazmış olduğu "Sılatüs-sıla" isimli zeylidir. Diğer bir eseri de "el-Burhan fî tertib-i süveri'l-Kur'an" adını taşır.

İbnü'l-Hatib ve talebesi İbn Zemrek'in hocası olan Muhammed b. Ali el-Fehhârî el-Bîrî (öl. 1353) de, yaşadığı dönemde Endülüs nahiv alimlerinin şeyhi olarak biliniyordu. [160]

Yukarıda işaret edildiği gibi, Beni Ahmer döneminde, üst- üste gelen felaketler, herkes gibi şairleri de çok etkilemiş, şairlerin pek çoğu bu felaketleri anlatan şiirler yazmışlardır. Bu münasebetle, şiirde bilhassa mersiye türü çok gelişmiştir. Son zamanlarda Gırnata topraklarının tamamının işgale uğraması, müslümanların çoğunun öldürülüp kalanların zorla din değiştirmek zorunda bırakılması veya sürülmesi, şairleri mersiye yazmaya sevketmiştir. Şairler, mersiyelerinde kaybedilen cennet vatan Endülüs için ağlamışlar, bu şiirler vasıtasıyla diğer müslümanları yardıma çağırmaya çalışmışlardır. Bu dönemde yetişen şairlerden bazıları şunlardır:

Vezir İbnü'l-Hakîm, Ebu Abdullah Muhammed b. Abdurrahman er-Rondî(öl. 1308):

İşbiliyeli bir aileden olan İbnü'l-Hakim, Ronda'da doğdu. Gençliğinde Gırnata'ya gelerek, Gırnata sarayına intisab etti ve Divanü'l-inşâ'da katiplik görevine getirildi. Daha sonra vezirlik görevine getirilen ve iki önemli görevi birlikte yürüttüğü için kendisine "zü'l-

159. Brock., II,266; Ziriklî,V,163

160. Inan, *Nihayetü'l-Endelüs*, 466; Ziriklî,I,83

vizareteyn" ünvanı verilen büyük şair, sultana karşı girişilen bir isyan sırasında öldürüldü. [161]

Vezir Ali b. Ceyyâb(öl. 1348)

Nesir ve nazım yıldızı olan İbnü'l-Ceyyâb, büyük bir edip ve şairdi. Divanü'l-inşâ reisliğinde bulundu. Bu görevi yürüttüğü sırada, yardımcılarından biri, bu görevi devralacak büyük edip ve devlet adamı İbnü'l-Hatîp idi.

Hicrî sekizinci asrın ilk yarısı, Gırnata sultanlığında fikri ve edebi hareketin olgunlaştığı, ikinci yarısı ise zirveye ulaştığı dönem olarak değerlendirilir. Bu dönem, Endülüs'ün en mühim mütefekkiri, zamanın en büyük şair ve katibi İbnü'l-Hatîb'i yetiştirmiştir. Ülkedeki dahili karışıklıklara rağmen edebî hareket önemli bir gelişme göstermiştir. [162] Bu dönem, Gırnata'nın en meşhur sultanı Ebu'l-Haccac Yusuf (733-755) ile başlar ve asrın sonuna kadar devam eder.

Meşhur şair ve ediplerin yetiştiği bu dönemin ilk şairlerinden biri Muhammed b. Cuzeyy (öl. 1356)'dir. Ebu'l-Haccac I. Yusuf'un katipleri arasında yetişen şair, sultan tarafından cezalandırıldıktan sonra Fas Merinî sultanına gitmiştir. İbn Battuta'nın katibi olarak onun meşhur seyahatnamesini kaleme almıştır. Nesir ve nazım üstadı olan şairin Gırnata tarihiyle ilgili eserleri de vardır. [163]

İbn Hâtime, Ahmed b. Ali el-Ensârî(öl. 1369):

Meriyyeli, büyük edip, şair ve tarihçi. Escurial kütüphanesinde yazma olarak muhafaza edilen şiir divanı yanında tarihle ilgili eserleri vardır. Doğduğu şehir hakkında yazdığı eserine "Meziyyetü'l-Meriyye alâ gayrihâ mine'l-bilâdi'l-Endelüsiyye", 1348 yılında Endülüs'ü kasıp-kavuran korkunç veba hakkındaki kitabına ise "Tahsîlu ğaradı'l-Kâsıd fî tafsîli meradi'l-vâfid" adını vermiştir. [164]

---

161. Hakkında bilgi için bkz. İbnü'l-Hatib, *İhata*, II, 279; Inan, *Nihayetü'l-Endelüs*, 462 vd.; Ziriklî, VII, 65

162. Inan, *Nihayetü'l-Endelüs*, 469

163. Inan, *Nihayetü'l-Endelüs*, 70; Brock., *GAL.*, II, 256; Ziriklî, VII, 266

164. Brock., *GAL.*, I, 259; Inan, *Nihayetü'l-Endelüs*, 471 vd.; Ziriklî, I, 171

Lisanüddin İbnü'l-Hatîb (öl. 1374)

Lisanüddin Ebu Abdullah Muhammed b. Abdullah b. Saîd b. Hatîb, 1313 yılında Gırnata'ya bağlı yerleşim merkezlerinden Levşe'de doğdu. Ailesi ile birlikte Gırnata'ya göç etti. Babası Gırnata sarayında Divanü'l-inşa dairesinde katiplik yapıyordu. Gırnata'da iyi bir öğrenim gören alim, tıb, felsefe, edebiyat yanında şer'i ilimleri okudu. Daha genç yaşlarında nesir ve nazım sahalarında temayüz etmişti. 1341 yılında yapılan Tarif savaşında babasının ölmesinden sonra, onun görevine getirildi. Daha gençliğinin ilk yıllarında Vezir İbnü'l-Ceyyab'ın katibi olarak göreve başlayan İbnü'l-Hatîb, bu vezirin ölmesinden sonra da Sultan I. Yusuf tarafından vezirlik ve katiplikle görevlendirilerek Divanü'l-inşa reisliğine getirildi. Başvezir Rıdvan'ın maiyyetinde çalışan İbnü'l-Hatib, bu görevini V. Muhammed el-Ğaniy bi'llah zamanında devam ettirdi. Her iki sultan tarafından önemli elçilik heyetlerinde görevlendirildi. Askeri yardım istemek maksadıyla gönderildiği Merini sarayında okuduğu kasideyle sultanı duygulandırdı ve ondan yardım sözü almaya muvaffak oldu.

1359 yılında gerçekleştirdiği isyan neticesinde tahtı ele geçiren yeni sultan II. İsmail tarafından vezirliğe getirilen İbnu'l-Hatib, bir süre sonra malları müsadere edilerek hapse konuldu. Ancak Fas sultanının devreye girmesiyle tahtından indirilen sultanı ile birlikte Fas'a gitti ve orada çok iyi karşılandı (1360). Merînî sarayında büyük mütefekkir, tarihçi ve devlet adamı İbn Haldun ile beraber oldu. Her ikisi de asrın en önemli mütefekkir, edip ve devlet adamı özelliğine sahiptiler. Birincisi Endülüs'ün ikincisi ise Mağrib İslâm dünyasının en büyük kitabet yıldızı idiler. Aralarında kuvvetli bir dostluk kuruldu. Ne var ki, başgösteren kıskançlık ve rekabet, onları birbirlerine düşürdü. Bu arada Endülüs'e geçen İbn Haldun, Gırnata sarayına intisab etti. Buna rağmen iki mütefekkir, birbirlerine olan takdirlerini devam ettirdiler. Nitekim İbn Haldun, arkadaşını tanıtırken, onun zamanında şiir ve nesir üstadı ve aynı zamanda devlet işlerinde büyük bir kabiliyet olduğunu belirtmiştir.[165]

Yaklaşık 2, 5 yılını sürgünde Merînî sarayında geçiren İbnü'l-Hatib, beraberindeki sultan Muhammed el-Ğaniyy bi'llah'ın tahtını geri almasından sonra Endülüs'e döndü ve tekrar vezirlik görevine getirildi.

165. İbn Haldun'un İbnü'l-Hatib 'i takdir ifadeleri için bkz. *el-Iber*, VII, 333 vd.

Sultana mülkünü yeniden elegeçirmesinde yardımcı olan Şeyhu'l-ğuzât ve adamlarının rekabeti yüzünden bir ara zor durumda kalsa da, cezalandırılmalarında etkili olduğu bu rakiplerinin tenkilinden sonra rahatladı. Ancak gün geçtikçe sultan üzerindeki nüfuzunu arttırması ve yönetimi bütünüyle eline alması, rakiplerinin hasedini gün geçtikçe şiddetlendirdi. önceleri onlara aldırmayan sultan, bir süre sonra tesirleri altında kalmaya başladı. Bu durumu hisseden İbnü'l-Hatib, cezaya çarptırılmaktan korkarak, batı sınırında incelemede bulunacağı bahanesiyle sultandan izin alıp Gırnata'dan ayrıldı. Cebel-i Tarık'a ulaşınca Afrika yakasına geçip Merini sultanına sığındı(hicri 772). Sultan tarafından son derece iyi karşılandı ve kısa süre içinde sarayda önemli bir mevki kazandı. Ancak onun bu yükselişini çekemeyen Gırnata'daki bazı devlet ricali, onu zındıklık ve İslâm şeriatına muhalefetle itham etmeye başladılar. Mektup ve şiirlerindeki bazı ifadeleri delil göstererek, Hz. Peygambere ta'n ettiğini, hulül akidesine inandığını ve dinsiz filozofların görüşlerini benimsediğini iddia ettiler. Halefi ve talebesi vezir İbn Zemrek ve Kadı Ali b. Abdullah en-Nübâhi'nin öncülük ettiği bu hareket neticesinde, onun yazmış olduğu akaid ve ahlaka dair eserler, Gırnata'da din adamları ve alimlerin huzurunda yakıldı. Gırnata hükümdarının desteğini de sağlayan bu grup, onun idamla cezalandırılması için Merini sultanına başvurdular. Ancak, bekledikleri neticeyi alamadılar; aksine sultan ona ikramlarını daha da arttırdı.

Ne var ki, zaman İbnü'l-Hatib'in aleyhine işliyordu. Kendisini himaye eden sultanın ölümü ve yerine geçen çocuk yaştaki sultanın da 1374 yılında muhalifleri tarafından tahtından indirilmesi, onu zor durumda bırakmıştı. Tamamen aleyhine dönmüş Gırnata sultanının desteğiyle tahta çıkan yeni Merini hükümdarı, ilk işlerinden biri olarak onun peşine düştü. İbnü'l-Hatib onun emriyle yargılanmak için mahkemeye çıkarıldı ve halkın huzurunda küfürle itham edilerek katli istenildi. Bu arada karar kesinleşmeden vezirin komplosuna kurban gitti. Hapiste iken boğularak öldürüldü.

Çok yönlü bir dahi olan İbnü'l-Hatib, tabib, filozof, şair, katip, tarihçi ve önemli bir siyaset adamı olarak karşımıza çıkmaktadır. Edebiyat, tarih ve tıb sahalarında çok sayıda eser bırakmıştır. Edebi risaleleri yanında bol miktarda şiiri bize ulaşmıştır. Sayıları elliyi aşan eserlerinden bazıları şunlardır:

Tarih Sahasındaki Eserleri:

1. el-İhâta fî ahbâri Ğarnâta: Müellifin en meşhur, en hacimli ve en kıymetli eseridir. Adından anlaşıldığı gibi Gırnata tarihidir. Bu şehrin coğrafi ve tarihi durumunu geniş bir şekilde ele alır. İslâmî fetihlerden müellifin zamanına kadar, siyasi tarih ve coğrafi durum yanında bu şehirde yetişmiş bütün meşahiri tanıtır. [166]

2. et-Tâcü'l-muhallâ: Kuruluşundan müellifin zamanına kadar Muhtasar Gırnata Sultanlığı tarihi. Hicri sekizinci asır Gırnata devlet ricalinin biyoğrafilerini ihtiva eden eserde yazar ve babasının terceme-i halleri de mevcuttur.

3. el-Küteybetü'l-kâmine : Muasırı olan Endülüslü hatip, şair fakih, mukri ve katiplerin biyoğrafilerini içine alan bu eserinde yazar, onların şiir ve nesirlerinden örnekler vermiştir.

4. el-Lemhatü'l-Bedriyye fi'd-devleti'n-Nasriyye : Hicri 765 yılına kadar muhtasar Gırnata Sultanlığı tarihi olan bu eser, 1947'de Kahire'de neşredilmiştir.

5. Rakmu'l-hulel fî nazmi'd-düvel: Müellifin zamanına kadar kurulmuş İslâm devletlerinin manzum ve kısa bir tarihi olan bu eser, müellifi tarafından şerhedilmiştir. Müteaddit baskıları yapılmıştır.

6. Nüfâdatü'l-cirâb: Fas Merini sarayında geçirdiği 2 yıla âit hatıralarını topladığı kitabıdır.

7. A'mâlü'l-a'lâm fî men bûyia kable'l-ihtilâm min mülûki'l-İslâm. Mufassal bir eser olan bu kitabın bazı bölümleri neşredilmiştir.

Edebiyata Dair Eserleri:

1. Reyhanetü'l-kitâb : Yazmış olduğu resmi mektupları ihtiva eden bu eser, müellifin, el-İhata'dan sonra en önemli kitabıdır.

2. Mi'yârü'l-ihtiyâr fî zikri'l-meşâhid ve'd-diyâr: Endülüs ve Kuzey Afrika şehirlerini tanıtan bir eserdir.

3. Künâsetü'd-dükkân ba'de intikâli's-sükkân.

166. Bu eser hakkında geniş bilgi için bkz. Inan, *Lisânüddin İbnü'l-Hatib,* (Kahire,1968), 230-240

4. Müfahere beyne Malaga ve Selâ.

5. Risâle fi's-siyâse.

6. Bustanü'd-düvel.

7. Şiir Divanı.

8. el-Hulelü'l-merkûme : Bin beyitlik fıkıh usûlü kitabı.

Tıb İlmine Dair Eserleri

1. Amelü men tabbe li men habbe : Müellifin en önemli tıbbî eseridir. Çeşitli hastalıklar, sebepleri, ilaçları, beslenme usulleri ve anatomiye dairdir.

2. Urcûze fi't-tıb: 1600 beyitlik bir eserdir. Hastalıklar, sebepleri, belirtileri ve tedavi yolları anlatılmıştır.

3. Urcûzetü'l-ağziye: 1200 beyitten ibaret bir eser olup, alfabetik olarak gıdalar, faydaları ve zararlarını ele almaktadır.

4. el-Vüsûl li- hıfzı's-sıhha fi'l-fusûl.

5. Mukniatü's-sâil ani'l-maradi'l-hâil : 1348 yılında vuku bulan korkunç vebayı anlatır.[167] Tehlikeli bir sari hastalık olan veba, bu defasında, Avrupa'ya misli görülmemiş bir felaket getirmişti. Hristiyanların hurafelerle izah etmeye çalıştığı bu hastalık, müslümanlar tarafından salim bir muhakeme ile ele alınıyor, bulaşmanın hasta veya onun eşyalarıyla temas yoluyla olduğu açıklanıyordu. İsviçre ve Fransa'da hastalığın sebebi olarak görülen Museviler yakılırken, Belçikalı doktor Simon de Covino, bütün kabahatı, Zodyak takım yıldızının 14 derece altında, Jüpiter, Zühal ve Merih arasındaki büyük kavuşumuna bağlıyordu. Boccaccio ise, bu korkunç veba hakkında tuttuğu raporunda, hastalığı semavî cisimlerin tesirine bağlıyor ve insanların yaptıkları kötülükler yüzünden Tanrı tarafından cezalandırılması olarak izah ediyor, kurtuluş için halkı dini merasimlerde Allah'a tövbeye davet ediyordu.

---

167. Bu eserin Almanca'ya tercüme ve neşri M.J.Müller tarafından yapılmıştır (Münih,1863). Lisanüddin İbnü'l-Hatib'in eserleri hakkında geniş bilgi için bkz. Inan, Lisanüddin İbnü'l-Hatib, 229-284

Hristiyan âlimlerdeki bu anlayışlara mukabil, aynı vebaya şahit olan Lisanüddin İbnü'l-Hatib, bu korkunç hastalık hakkında te'lif ettiği kıymetli kitabında, hastalığı, açık bir şekilde, epidemiye, hasta veya eşyalarıyla temastan mütevellid enfeksiyona bağlamıştır. Görüşünü şöyle belirtir: "Tecrübî araştırma, akıl ve muhakeme ile otopsi ve kesin emârelere göre hastalığın bulaşması, temastan ileri gelmektedir. Bunu, cerhedilemez deliller açıkça ortaya koymaktadır." İbnü'l-Hatib'den bu iktibası yapan, S. Hunke, bu konuda şu tesbiti yapmaktadır: "Vebanın sâriliğini (bulaşıcılığını) teşhis, İslâm medeniyetini, Antik medeniyetin üstüne yükselten mühim terakkilerden biridir. İslâm medeniyeti, bununla, insanlığa baha biçilmez bir hizmette bulunmuştur." Yine yazarın tesbitine göre, bu tarihten ancak yarım asır sonra, 1382 yılında vuku bulan asrın ikinci büyük veba salgını sırasında, İslâm ilmini bir filtre gibi süzen Montpellier Üniversitesi Profesörü Chalinde Vinario, vebanın bulaşma suretiyle geçtiğini öğrenmiştir.[168]

İbn Zemrek, Ebu Saîd Ferec b. Lubb(öl. 1380):

Gırnata üniversitesinin meşhur hocalarından olan şair aynı zamanda fıkıh alimidir. Cami-i kebir hatipliği yapmış, fıkhi eserler yazmıştır. Şiirleri çok meşhurdur.

Emir İsmail b. Yusuf (öl. 1404)

Beni Ahmer sülalesinden olan Ebu'l-Velid İsmail b. Yusuf, hicrî sekizinci asrın meşhur şair ve katiplerinin haltercümelerini ihtiva eden bir eser te'lif etmiştir. İbnü'l-Hatip ve talebesi İbn Zemrek hakkında geniş malumat ihtiva eden bu kitap, Makkari'nin önemli kaynakları arasındadır. Yazarın Beni Ahmer, Beni Hafs, Benî Merin, Benî Abdü'l-vâd kadı ve katiplerinin şiirleri hakkında yazdığı diğer bir eseri de zamanımıza ulaşmıştır. Yine Merînî tarihi hakkında muhtasar bir eseri vardır (Escurial, Kasiri, 1769).

Abdülkerim b. Muhammed el-Kaysî (öl. 1492'den sonra)

Gırnata'nın düşüşüne kadar hayatta olduğu bilinen şair, kaybedilen şehirler için ağıt yakmıştır. Divanı zamanımıza ulaşmıştır.

---

168. Bu konuda bkz. Sigrid Hunke, *Avrupa'nın Üzerine Doğan İslâm Güneşi*, 196 vd. ; Hitti, *İslam Tarihi*, II, 915

Şerif Ukaylî, Muhammed b. Abdullah

Gırnata tahtının son temsilcisi Ebu Abdullah'ın şairlerinden, onun veziri ve kâtibi. Gırnata'nın sükutundan sonra sultanıyla birlikte Mağrib'e giden meşhur şair, sultanının dilinden, Gırnata'nın kaybedilmesinin sebeplerini beyan eden bir şiir yazmıştır. Bu şiirin tamamı Makkari'nin eserinde bize ulaşmıştır.[169]

F. Morisko Edebiyatı

Beni Ahmer devletinin yıkılışı, Endülüs İslâm toplumunun dînî ve milî kültürü yanında fikrî ve edebî mirasının da sonunu yaklaştıran bir gelişme oldu. Çünkü İspanya idarecileri, müslümanları geçmişlerinden bütünüyle koparmak, millî kimliklerini temelden değiştirmek gayesini güdüyorlardı. Katolik kilisesinin korkunç zulüm makineleri engizisyon mahkemelerinin desteğinde, bu arzularını önemli ölçüde tahakkuk ettirdiler.

Kilisenin emriyle hereket eden İspanya idarecilerinin, hristiyanlığa girmek veya ölümle neticelenen cezayı kabul etmek şıklarından birini tercih zorunda bıraktığı Endülüs müslümanları, gizliden-gizliye devam ettirdikleri dinlerini yavaş yavaş değiştirmişlerdi. Arapça konuşmaları ve yazmaları da yasaklanınca, kendilerine şart koşulan Kastilya dilini öğrenmek zorunda kalmışlardı. Onlar, insanlık tarihinde benzerine rastlanmamış baskı altında dahi, dinlerini, kültürlerini ve millî kimliklerini korumak için insan üstü gayret gösterdiler. Ölümden kurtulabilmek maksadıyla hristiyanlığa girmiş görünseler de, müslümanlıklarını gizlice devam ettiriyorlardı. İçlerinden pek çoğu, ibadetlerini gizliden gizliye sürdürüyor; örf ve adetlerini korumak için azami gayret gösteriyorlardı. İlgili bölümlerde anlatıldığı gibi, inançlarını çocuklarına aktarabilmek için, büyük tehlikeleri göze almaktan çekinmiyorlardı. Onlar, dinlerini muhafaza için gösterdikleri çabanın benzerini, İmparator Şarlken zamanında 1526 yılında yasaklanan dilleri Arapçayı korumak yolunda da sergilediler. Dil yasağı hususunda ilk olarak 1526 yılında konulan bu yasağın tatbikinde uzun bir süre yumuşak davranılmıştı. Bu yumuşaklıktan yararlanan moriskolar, hatta müdeccenun, Arapçayı edebiyat dili olarak kullanmaya devam ettiler.

169. Bu şairler için bkz., Inan, *Nihayetü'l-Endelüs*, 483-494

Eserlerini ve diğer İslâm ülkelerinden yardım temini için kaleme aldıkları mektupları bu dil ile yazdılar. Ne var ki, onları din ve kültürlerinden koparamadıklarını gören İspanya idarecileri, yeni bir kanunla, onları eski din ve kültürlerine bağlayan en kuvvetli bağ olan dilleri ile ilgili yasağı tekrar ettiler. 11. Philip zamanında 1566 yılında çıkarılan bir kanunla Arapça konuşmak ve yazmak bütünüyle yasaklandı. Kanun müsamahasız bir şekilde uygulandı. Arapça kitaplar ve evraklar toplatıldı. Halkın elinde, Arapça ne bir kitap ne de resmi evrak cinsinden olsun bir vesika bırakıldı. Bu yasaklar neticesinde, Endülüs'te Arapça unutulmaya mahkum edildi. Müslümanların bu yasaklara rağmen dillerini korumak gayretleri, dilin bozulmasına ve zamanla tamamen terkedilmesine engel olamadı. Son büyük Morisko isyanı esnasında, isyanın lideri Mevlay Abdullah'ın yazmış olduğu mektupta görüldüğü gibi, dil yasağına dair çıkarılan ve sert bir şekilde uygulanan bu ikinci kanundan yaklaşık yarım asır sonra, bozuk bir Arapça ortaya çıkmıştı. Zamanla bu da ortadan kayboldu.

Kastilya dilini konuşmak zorunda kalan Endülüs müslümanları, fikir ve düşüncelerini, Arap harfleriyle yazdıkları Kastilya dilinde kaleme almaya başlamışlardı. Gizli olarak yapılan bu iş, zamanla yeni bir edebiyat dilinin doğmasına zemin hazırladı. Bu dil, İspanya'da önceleri müsta'reblerin konuştuğu Romanca diyalekti ile, Kastilya lisanı ve Arapça karışımı bir dil idi. el- A'cemiyye (İspanyolcası Aljamiada) adı verilen bu lisan ile yazılan ve sıkı bir şekilde saklanan eserler, 2 asır boyunca gizli olarak kalmaya devam etti. Ancak önceki asrın başlarında, bazı İspanyol araştırmacıların, bu dilde yazılmış bir grup yazma eseri bulmalarıyla gün yüzüne çıkarılmış oldu. Arap harfleriyle yazılan Roman-Kastilya dili olarak tanıtılan bu dilde te'lif edilip günümüze ulaşan bu eserlerin ekserisi, moriskoların dini inaçlarını devam ettirmek gayretlerinden kaynaklanmış çabalar şeklinde görülmektedir. İslâmî inanç prensiplerini korumak ve ilmihal bilgilerini devam ettirmek maksadıyla te'lif edilen bu eserler, genellikle Allah'ın sıfatları, Malikî mezhebi doğrultusunda bazı fıkhî meseleler, Hz. Peygamberin hayatı, dualar, dînî kıssalar ve rüya tabirleri konularındadır.

Bu yeni dil, şiir alanında da kullanılmış, bu dilde yazmış oldukları şiirleri bize kadar ulaşan meşhur şairler yetişmiştir. Moriskoların bu dilde eser veren en meşhur şairlerinden biri, 17. asrın başlarında hayatta olan Muhammed Rabadan'dır. Rabadan, siyer ve kıyamet gününe dair manzum eserleri olan bir şairdir. Şiirleri, genellikle dini konulardadır.

Moriskoların cihad ve harp işlerine verdikleri önemi gösteren, El-A'cemiyye lisanıyla yazılmış, bir eser hakkında da bilgi sahibiyiz. Cihad ve topçuluk üzerine, Reis İbrahim b. Ahmed b. Ganim el-Endelûsî tarafından yazılan bu eser, 1598 yılında vuku bulan umumi sürgünden 13 yıl önce Endülüs'ten ayrılmış olan Şihab el-Hucerî tarafından Arapçaya çevrilmiştir. Kendisini "Merakeş sultanlarının tercümanı" olarak tanıtan mütercim, tercümesine "Kitabu'l-ızz ve'r-rif'a ve'l-menâfi li'l-mücâhidîn fî sebîli'llah bi'l-medâfi" adını vermiştir. Zamanımıza ulaşan bu değerli eser, barut, yanıcı veya yakıcı maddeler atan harp aletleri, topların yapımı ve çeşitleri, topların tanıtımı, tamir işleri ve atış şekilleri hakkında yazılmış 50 bölümden meydana gelir. Eserde topların tanıtımı için çok sayıda şema ve şekil bulunmaktadır. Kitabın mütercimi, Endülüs'ten kaçışını anlatan bir eser yazmıştır. Bu eser yanında, diğer İslâm ülkelerine yaptığı seyahatları anlattığı ancak bize ulaşmayan bir seyahatname'nin de sahibidir.[170]

İberik yarımadasında tek bir müslüman bırakmamaya kararlı olan İspanya idarecileri, ülkelerinde İslâm kültür mirasını ortadan kaldırmak için, çok erken harekete geçmişlerdi. Önceden anlatıldığı gibi, Beni Ahmer devletinin yıkılışından hemen 7 yıl sonra 1499 yılında, Gırnata'da Arapça eserler toplatılıp yakılmıştı. Diğer vilayetlerde de aynı şey yapılmış, o sırada bulunamayanlar dışında Arapça eser bırakılmamıştı. Bu tahribatlardan kurtulan az sayıdaki eser ise II. Philip zamanında Madrid yakınındaki Escurial köşkünde toplandı ve koruma altına alındı. Ancak bu eserlerin okunmasına izin verilmedi. 1612 yılında Fas hükümdarı Şerif Zeydan'ın kıymetli eşya ve kitap yüklü bir kaç gemisi elegeçirilince, çeşitli ilimlere dair 3 bin civarındaki eser de oraya konuldu. Yeni getirilen bu kitapların bir kısmı da yine Endülüslü alimler tarafından yazılmış eserlerdi. Endülüs İslâm kültür mirasından kalan eserlerin muhafaza edildiği bu yegane köşk, büyük bir talihsizlik eseri, 1671 yılında önemli bir yangın geçirdi. Bu yangın esnasında kitapların çoğu da yanıp kül olmuştu. Yangından kurtarılan yaklaşık 2000 eser, 18. asrın ortalarına kadar okuyucuya kapalı kaldı. Nihayet 1749 yılında kütüphane müdürlüğüne getirilen Lübnanlı Mihail Kasiri, kütüphanedeki eserler için "Bibliotheca Arabico-Hispana Escurialensis" adıyla 2 ciltlik bir fihrist hazırladı. Kütüphanenin ikinci bir kataloğu da Derenburg, Hartwig tarafından "Les Manuscrits Arabes de L'Escurial" (I-II, Paris,

170. Rabat ve Darü'l-kütübi'l-mısriyye'de yazmaları bulunan bu eserler hakkında bkz. *Inan, Nihayetü'l-Endelüs*, 502 vd.

1884-1903) adıyla neşredilmiş, 111. cildi ise Provençal tarafından gözden geçirilerek Paris'te 1928 yılında yayınlanmıştır.

G. Sanat

Endülüs İslâm sanatı, Fars, Yunan ve Bizans sanatları yanında, Got sanatından da etkilenmiştir. Endülüs Müslümanları, önceden sahip oldukları sanat anlayışlarını, fethettikleri bu ülkenin sanatı ve ayrıca kendi milli katkılarıyla zenginleştirmişlerdi. Yeni icatlarla gittikçe gelişen ve kısa süre sonra, kendisine has yeni bir kimlik kazanan Endülüs İslâm Mîmârisi, hicri üçüncü asırda Kurtuba başta olmak üzere önemli merkezlerde inşa edilen eserlerde parlak bir safhaya ulaşmış bulunuyordu. Bilhassa süslemecilik sanatı son derece ilerlemişti.

İslâm dünyasında mimari eserlerin süslenmesinde kuş, hayvan ve bitki resim ve heykellerinin ilk olarak Endülüs'te kullanılmış olması dikkat çekmektedir. Bir süre sonra da ilk defa III. Abdurrahman en-Nasır zamanında, Zehra sarayı süslemelerinde insan resim ve heykelleri kullanılmıştır. Endülüs İslâm devletleri siyasî tarihinin zirvesini temsil eden bu dönem, sanat tarihi bakımından da aynı durumdadır. III. Abdurrahman'a kadar ülkede en önemli mimârî eser, Kurtuba sultanlık sarayı idi. Endülüs İslâm mimârisinin en güzel örnekleri bu sarayda bulunuyordu. Bu hükümdar, kendisi için yeni bir idarî merkez olarak kurdurduğu Zehra şehrinde aynı adı taşıyan meşhur sarayını inşa ettirdi. Burada yaptırdığı saraylar, köşkler ve diğer yapılar, gerek yapı tarzları, gerekse nakış ve süslemeleri açısından, Kurtuba sarayını çok geride bıraktı. Endülüs İslâm sanatının en parlak ve en muhteşem ürünlerini teşkil eden bu eserlerden kalan bazı değerli eşyalar ve süsleme örnekleri, İspanya müzelerini hâlâ süslemektedir.

Endülüs İslâm Mîmarisi, Endülüs Emevîleri'nin yıkılmasından sonra onlara ait topraklarda kurulan ve "tavaif-i mülûk" olarak isimlendirilen şehir devletleri döneminde de parlak bir safha yaşadı. İşbiliyye Abbadî ve Tuleytula Zü'n-Nûnî hükümdarları başta olmak üzere bu sultanlar, saray ve köşkler yaptırmak ve bu eserleri süslemek hususunda cömert davrandılar. Bu konuda masraftan kaçınmadılar. Muhafazakar gâziler olarak takdim edilen Murabıtlar ve Muvahhidler dönemlerinde ise, Endülüs İslâm sanatı, önceki parlaklığını önemli ölçüde kaybetti. Muvahhid hükümdarları, daha çok savunmaya yönelik

kale ve sur inşaatına önem verdiler ve sınırları tahkim ettiler. Bunun yanında sayıları az da olsa cami ve saraylar inşa ettirdiler. Bu dönemin en meşhur mimari ürünleri arasında, Ebu Yakub Yusuf'un inşa ettirdiği İşbiliyye sarayı ve Ulu Camii ile oğlu en-Nasır'ın bu camiye yaptırdığı meşhur minare bulunmaktadır. Daha sonra caminin yerinde yapılmış olan İşbiliyye kilisesinin çan kulesi haline getirilen bu meşhur minare, hâlâ ayakta durmaktadır. [171]

Endülüs İslâm dünyasında sanat ve edebiyat, Gırnata Beni Ahmer devletinin kurulmasıyla yeniden parladı. Gırnata sultanları, sanat ve edebiyatın hamisi oldular. Ülkelerinin küçüklüğü ve devletlerinin siyâsî bakımdan zayıflığına rağmen, önemli mimari eserler inşa ettirdiler. Onlar tarafından inşa ettirilen ve Gırnata sanatının en mühim eseri olan el-Hamra sarayı, Endülüs tarihinde bir dönemi ve bir medeniyeti bütün yönleriyle temsil eden bir şaheser konumundadır. Belirli bölümleriyle hâlâ ayakta olan bu şaheser, yapıldığından itibaren Gırnata'nın sükutuna kadar ışığını bütün Avrupa'ya saçmıştır. Gırnata sanat ve medeniyetinin seviyesini anlatan canlı bir şahit durumundadır. Görkemli yapısı, muazzam burçları, muhteşem süslemeleri ve nâdîde heykelleriyle, Endülüs tarihi için bir semboldür. Onu görenler, kendilerini onun şanlı mazisini düşünmekten alıkoyamazlar.

el-Hamra'nın tarihi, hicrî dördüncü(milâdî onuncu) asra uzanır. Bildirildiğine göre Endülüs Emevileri zamanında, orada, el-Darro nehrinin sol yakasında "Hamra kalesi" adını taşıyan mütevazi bir kale mevcuttu. Hicrî beşinci asrın başlarında Gırnata'nın idaresini eline geçiren Berberî lider Bâdis b. Habbus, şehri saltanat merkezi yaptı. el-Hamra kalesinin bulunduğu tepeyi çevreleyen bir sur inşa ettirdi. Sur içinde oturacağı bir saray yaptırdı. Çevresinde diğer idari binalar inşa ettirdi. Daha sonra kale içindeki yapıların sayısı giderek arttı.

635/1238 yılında Gırnata'ya hakim olan İbnü'l-Ahmer, yine sur içinde; ancak eski yerin üst tarafında "el-Hamra" adını verdiği sarayını inşa ettirdi(1248). Oraya el-Darro nehrinden su getirtti. Sarayının etrafında sağlam duvarları olan bir kale ve burçlar yaptırdı. Bu mıntakadaki inşaat faaliyeti, onun yerine geçen sultanlar tarafından devam ettirildi. Oğlu II. Muhammed el-Fakih, hicri yedinci asrın sonlarında bir saray, torunu ise bu sarayın güneybatı tarafında bugün

171. Inan, *Nihayetü'l-Endelüs, age.*, 513

yerinde 17. asırda inşa ettirilen Santa Maria kilisesinin bulunduğu camiyi yaptırdı. el-Hamra'nın en önemli bölümleri ise, Ebu'l-Velid I. İsmail ve oğlu Ebu'l-Haccac I. Yusuf tarafından inşa ettirildi. Yusuf, külliyenin sanat bakımından en muhteşem birimi olan Gumareş salonu(Torre de Comares) ve üzerindeki yüksek burcu yaptırmış, bu eseri her türlü süsleme şaheserleriyle donattırmıştı. Babü'ş-şeria adı verilen saraya giriş kemeri de onun zamanında inşa edildi.

En meşhur bölümleri edebiyat ve sanatın hamisi Sultan I. Yusuf tarafından yaptırılan el-Hamra külliyesi, uzunluğu 736, genişliği ise 200 metre olan yüksek bir tepe üzerinde tesis edilmişti. Bu yüksek arazi, kuzey ve batı taraftan Gırnata şehri ve Gırnata ovalarına, doğu ve güney taraftan ise üzerinde dört mevsim kar eksik olmayan Sierra Nevada dağlarına bakan bir yeryüzü cennetiydi. Külliyeyi çevreleyen haricî kalın surun 13 tane burcu mevcuttu. Bu dış sur ve burçlarının sadece bir kısmı zamanımıza kadar ayakta kalmıştır. Ancak, saltanat sarayı, büyük kısmıyla zamanımıza ulaşmıştır. Bu saray, Endülüs İslâm sanatının en parlak temsilcilerinden biridir. [172] Görkemli mermer sütunları, ünlü kemerleri, şaheser tavan süslemeleri bakımından adeta emsalsizdir. el-Hamra sarayı binalarını iki grupta toplamak mümkündür:

1. Gumareş köşkü: Resmi işlerin yürütüldüğü bu bölümde, sultan divanının kurulduğu, aynı adı taşıyan meşhur salon bulunmaktadır. Bu salon, "Behvü's-süferâ" (İspanyolca Salon de Elbajadores) olarak ta adlandırılmıştır. Bereket avlusu (Pati de Al-Berca) veya Reyhan avlusu denilen, üstü açık, reyhan ağaçlarıyla kaplı, ortasında bir kanal akan avlunun kuzey tarafında küçük bir koridor vasıtasıyla geçilen Gumareş salonu, 18 x 11 metre ebadında diktörtgen bir alana oturmuştur. 23 metre yüksekliğinde ahşap bir tavanı vardır. Yıldız şeklindeki eşsiz hendesî nakışlarla süslenmiştir. Salon duvarlarının nakış ve süslemeleri de aynıdır. Meşhur Gumareş burcu, bu salonun üzerindedir.

İnşaatı I. İsmail tarafından hicrî sekizinci (milâdî onbeşinci) asrın başlarında başlatılan köşk, oğlu Ebu'l-Haccac Yusuf zamanında(1334-1354) tamamlanmıştır. En orijinal yanı, asıl haliyle korunan kubbe nakışlarıdır. Duvar nakışları ise, tahribata maruz kaldığından aslına benzetilmek suretiyle onarılmıştır. Süslemelerde Beni Ahmer

172. el-Hamra ile ilgili hikaye ve efsaneleri toplayan W. İrving'in Tales of the Alhambra adındaki eserinden bazı alıntı ve özetler için bkz. Inan, *Nihâyetü'l-Endelüs*, 299-304

sultanlarının sloganı olan "ve lâ ğâlibe ille'llah"ibaresinin sık sık kullanılmış olması dikkat çekmektedir.

2. Kasru's-sıbâ (Aslanlı Köşk, Patio de los Leones): Sultan V. Muhammed el-Ğaniy bi'llah (1354-1391) tarafından yaptırılmıştır. Üstü açık, 35 X 20 metre ebadında, dört tarafı kemerli eyvanlarla çevrili, 124 beyaz mermer sütunun taşıdığı süslemeli kemerleri bulunan bir avlusu vardır. Avlunun dört köşesinde kubbeler bulunur. Dikdörtgen avlunun ortasında meşhur siyah fıskıye yer alır. Yuvarlak ve büyük mermer havuzu, dairevi biçimde sıralanmış, ağızlarındaki fıskıyelerden sular akan 12 aslan taşımaktadır.

Avlunun güney tarafında Benî Serraç salonu (Sala de los Abencarrajes) yer alır. 12 X 8 m. ebadındaki salonun ortasında mermer bir fıskıye vardır. Salonun kubbesi oldukça yüksektir. Avlunun doğu tarafında ise, Kâatü'l-mülûk (Sala de los Reyes) adındaki salon bulunur. Üç kemerli salonun orta kemerinin tavanında 10 süvari portresi bulunmaktadır. Son derece gösterişli kıyafetler içindeki bu portreler, bazı araştırmacılara göre, Ebu Abdullah'tan önceki 10 sultana aittir.

el-Hamra'nın yakınında, yüksek bir tepe üzerinde Cennetü'l-Arif Kasrı (El- Generalife) bulunmaktadır. Sultanların yazlık köşkü, gezinti yeri olarak bilinen bu köşk ve çevresi, muhteşem bir tabîî manzaraya sahiptir. [173]

el-Hamra, bütün haşmetiyle ayakta olmasına rağmen büyük bir tahribata maruz kalmış, pekçok bölümünün izi bile kalmamıştır. Bu güzelim eserlerin pek çoğu, sahipleri gibi, Endülüs'te tek bir müslüman bırakmamak politikasını takip eden zalim İspanya idarecilerine kurban gitmiştir. Onlar, müslümanların bütün izlerini silmek için onlara ait sanat eserlerini de tahrip etmişler veya tahrip edilmesine göz yummuşlardı. Gırnata'nın istilasından sonra, el-Hamra'nın nakış ve süslemeleri sökülüp tahrip edilmiş, saray ve köşkleri süsleyen kıymetli eşyalar, başka yerlere taşınmış veya yok edilmişti. 1526 yılında Şarlken, el-Hamra'nın batı kısmına yeni bir köşk yaptırmak için, bu alanda bulunan kışlık sarayın büyük bölümünü yıktırmıştı. Sonraki krallar da benzeri şeyler yaparak, bu sanat mirasını tahripten çekinmediler. Bu muhteşem eserleri orijinal halleriyle korumayı hiç düşünmediler. 1590 yılında vuku

173. Geniş bilgi için bkz. Abdülâziz Sâlim, *el-Mesâcid ve'l-kusûr fi'l-Endelüs*, (İskenderiye, 1986), s. 150 vd.

bulan yangında el-Hamra'nın bir bölümü yandı. 17. asırda harap bir halde bulunan saray, 18. asrın başlarında Napolyon saldırıları sırasında tahribata maruz kalmıştı. İspanya idarecileri, bu eserlerin değerini, ancak 19. asrın ortalarında anladılar ve uzun uykudan uyandılar. Onları korumak ve tamir etmek için bir faaliyet başlattılar. Yaklaşık yarım asır devam eden bu faaliyet sırasında, nakış ve süslemeler asıl hallerine benzetilerek yenilendi. Yapılan hata ve yanlışlıklara rağmen adeta yeniden hayat bulan bu eserler, bugünki halleriyle bile, Endülüs'te hüküm süren son İslâm devletinde mimarinin ulaştığı zirveyi göstermeye yeterlidir. [174]

Endülüs İslâm sanatının en mükemmel örneğini teşkil eden, Gırnata sarayları, köşkleri ve onlardaki süslemeler, çeşitli dönemlerde, hristiyan İspanya ve Portekiz mimarisini yakından etkilemiştir. Bu etki, özellikle Kastilya asilzadelerinin evlerinde açık bir şekilde görülmektedir. Daha önce, karanlık, çok az ışık alan ve havasız odalardan meydana gelen evler, bu etkilenme sonucu, yerlerini, geniş bir avluya bakan bol güneşli odalardan meydana gelen evlere bırakmıştır. Dört duvarı arasında hayatın tüm zevklerini barındıran bu Endülüs ev plânı, İşbiliye ve Gırnata gibi şehirlerde hâlâ devam eder. Bilhassa zengin evleri bu tiptedir. Endülüs İslâm mimârisi, kilise mimarisi üzerinde de etkili olmuştur. İspanya veya Portekiz'de ayakta olan tarihî kiliselerin çoğunda, kemerler ve revaklar bakımından, câmi mimarisi örnek alınmıştır. Bu etkilemede, Gırnata'nın sükutundan sonra, İspanya'da kalan pek çok müslüman mimar ve ustanın bu binaların yapımında görev almalarının tesiri açıktır. Çünkü bu sahada yetişmiş elemanlar, uzun bir süre, hüner ve becerilerini, İspanyol veya Portekiz eserlerinde icra etmişler ve bu sanatları yürütecek hristiyan elemanlar yetiştirmişlerdir. Bazı tesbitlere göre, Kastilya, IV. Henri zamanına kadar, medeniyet unsurları, şehir mimarisi, süsleme sanatları ve hayatı kolaylaştıran her türlü davranış tarzları açısından, müslüman Endülüs'ten alınan iktibaslara dayanmıştır. [175]

Beni Ahmer döneminde, gemicilik, kâğıt sanayii, kuyumculuk, oymacılık, dericilik ve silah yapımı ve dokumacılık sanatlarında da büyük ilerleme kaydedilmişti. Nitekim Gırnata, altın işlemeli ipekli kumaş

---

174. Endülüs'te hâlâ ayakta olan eserler hakkında bkz. Inan, *el-âsâru'l-Endelûsiyyeti'l-bâkiye fî* İspanya ve'l-Portugâl

175. M. Gomez- Moreno, Arquitectura'dan naklen, Inan, *Nihayetü'l,Endelüs*, 513

üretimi, halıcılık, cam ve bronz işlemeciliği, hediyelik eşya ve silah yapımında şöhret kazanmıştı. Gırnata'nın altın simli kumaşları, Avrupalıların hayranlığını celbediyordu. Zengin renk ve süslemeleriyle meşhur kumaşları, Avrupa'ya ihraç ediliyordu. Gırnata'da hâlâ meşhur olan küçük el sanatları, İslâm süsleme sanatından izler taşımaktadır. [176]

Gırnata'da süslemecilik, son derece gelişmiş bulunuyordu. Saraylar, köşkler, camiler ve zenginlerin evleri, her türlü süslemeciliğin sergilendiği mekanlardı. Müslüman İspanya'nın başta mozayik süslemeleri, stalaktikleri, duvar kitabeleri olmak üzere süsleme sanatları yönünden ulaştığı, en yüksek nokta, el-Hamra sarayında ortaya konulmuştur. [177]

H. Musiki

Güzel sanatlara düşkünlük, müreffeh hayatı sevmek, oyun ve eğlenceden hoşlanmak, Gırnata'nın son zamanlarında halkın en belirgin özelliği haline gelmişti. Nitekim Lisanüddin İbnu'l-Hatib, daha kendi zamanında halkın musiki ve şarkıcılara düşkünlüğü ve çeşitli halk kesimlerinin devam ettiği çalgılı kahvehanelerin bolluğundan bahsetmektedir.[178] Kendilerini oyun ve eğlenceye kaptıran Gırnatalılar, düşman kapıya dayanana kadar bu durumunu devam ettirmiş ve neticede pişmanlık fayda vermemiştir. Endülüs dansı, Ortaçağ toplumlarında çok meşhurdu. Müslüman muhitlerde bestelenen şarkılar, İspanya'nın tamamında seviliyordu. Kastilya ve Aragon krallarının saraylarında, müslüman müzisyenler bulunuyordu. Gırnata'nın düşüşünden sonra da bu durum devam etti. Arap musikisinin İspanya musikisi üzerindeki etkilerini araştıran Ribera, İspanya halk musikisinin, Müslüman Endülüs musikisinin bir devamı mahiyetinde olduğu neticesine varmıştır. Müslüman Endülüs'ün kültür naklindeki rolüne işaret eden Hitti, Ribera'nın bu kanaatini aktardıktan sonra şöyle der:

"Vaktiyle felsefe, matematik, tıb ilimleri nasıl Yunan'dan hareketle, Roma, Bizans ve Bağdat üzerinden İspanya'ya ve buradan da

176. Inan, *Nihâyetü'l-Endelüs*, 511

177. Hitti, *İslâm Tarihi* , III,97 Bu süsleme örnekleri için bkz. F. Calvert, *The Alhambra*, 2. neşir, London,1909

178. *İhata*, (Kahire, 1956), I, 142 vd.

bütün Avrupa'ya yolculuğunu sürdürebilmişse, aynı şekilde musiki teorisi ve icrasının muhtelif safhaları da aynı yolu takiple Avrupa'ya ulaşmıştır. Bugün İspanya'da bulunan ilk minyatür tarzı resimlerde görülen bir çok musiki aleti ve hatta mûsiki icrâ eden bazı insan tipleri, hiç şüphesiz müslüman menşelidirler."[179]

179. *İslam Tarihi*, III, 953

Merînî Sultanları ve Saltanat Süreleri

Ebu Muhammed Abdülhakk..... 592/l196
1. Osman b. Abdülhak.....614/1217
1. Muhammed b. Abdülhak..... w638/1240
Ebu Bekir b. Abdülhak 642/1244
Yakub el-Mansur b. Abdülhak.....657/1258
Yusuf en-Nasır 685/1286
Ebu Sâbit Amir 706/l307
Ebu'r-Rebî Süleyman.....708/l308
II. Osman, Ebu's-Saîd 710/l310
Ebu'l-Hasen 731/l331
Ebû Inan Fâris.....749/1348
11. Muhammed es-Saîd.....759/1358
Ebû Sâlim.....760/1359
Taşfin el-Müvesves.....762/1361
111. Muhammed, Ebû Zeyyân.....763/1362
Ebu Fâris 1. Abdülâziz 767/1366
IV. Muhammed , Ebû Zeyyân.....774/1372
Ebu'l-Abbas Ahmed (Birinci hükümdarlığı)..... 776/1374
Mûsâ 786/l384
V. Muhammed, Ebû Zeyyân.....788/1386
V1. Muhammed 788/1386
Ebu'l-Abbas Ahmed (İkinci hükümdarlığı)..... 789/l387
II. Abdülâziz el-Mustansır 796/l393
Ebu Amir..... 799/l397
111. Osman, Ebû Saîd..... 800/l398
Hafsî Hâkimiyeti Dönemi.....812/1409
11. Abdülhakk, Ebû Muhammed..... 823-869/l420-1465

2. Vattasîler Kolu

1. Muhammed b. Yahya eş-Şeyh..... 875/14 72
11. Muhammed el-Burtukâlî.....910/1504
Ebu Hassun (birinci defa).....932/1525
Ebu'l-Abbas Ahmed.....932/1526
Ebu Hassun (Osmanlı himâyesinde).....956-91/1550 -1554
Ahmed (ikinci hükümdarlığı)..... 954-6/1547-9
(Sa'dî Şerifleri)

İKİNCİ BÖLÜM

MERİNİLER VE VATTASİLER (592-956 / 1196- 1549)

I. SİYASİ TARİH

1. MERİNİLER DEVLETİNİN KURULUŞU

A.Merînîler'in Soyu

Merînîler, Berberî Zenâta boyuna mensup, çok sayıda kolu olan büyük bir kabiledir. Zenâta kabilelerinin en soylusu, en nüfuzlusu ve en güçlüsü olduğu bildirilmektedir.[1]

Merinîler, Mağrib-i Aksâ'ya yerleşmelerinden önce, Kayravan'ın güneyinden Sudan sahrasına uzanan geniş bir bölgede göçebe hayatı yaşıyorlardı. Her hangi bir otorite tanımayan ve hiç bir sultana vergi ödemeyen bu kabileler, geçimlerini avcılık, çobanlık ve yağmacılıktan sağlıyorlardı. Ticaret ve ziraattan anlamayan bu göçebelerin mal varlıkları, develeri, atları ve koyunlarından ibaretti. Gece baskınları ve

---

1. Berberîlerin asılları ve müşterek bir asıldan gelip-gelmedikleri açık bir şekilde tesbit edilememiştir. Onların asılları ile ilgili rivayetler ve değerlendirmeler için bkz. ibn Haldun, *el-Iber*, VII, 2-15; *ez- Zehîretü's-seniyye*, Daru'l-Mansur, Rabat, 1972, s. 15-18.
"*ez-Zehîretü's-seniyye*" ismindeki bu eserin sahibi kesin olarak bilinmemektedir. Abdullah Kennûn, bu eseri, İbn Ebî Zer'in "*el-Enîsü'l-mutrib*" isimli eseriyle karşılaştırmış ve neticede, bu eserin aynı müellife ait olduğu kanaatine varmıştır. Muhammed b. Ebî Bekr et-Tatvânî ise, bu benzerliği neticeye varmak için yeterli bulmaz. (Bkz. Dâru'l-Mansur baskısı mukaddimesi).
İslâm tarihçilerinin pek çoğu, Zenâta Berberileri'nin de, diğer bazı Berberî kabileleri gibi, Arap asıllı olduğu görüşündedirler. İlgili rivayetler için bkz. Muhammed İsa el-Harîrî, *Tarihu'l-Mağribi'l-islâmî ve'l-Endelüs fi'l-asri'l-Merînî*, (Kuveyt, 1405 / 1985), s. 3-4

düşmanlarıyla savaşta büyük maharet kazanmışlardı.Bunun yanında cömertlikleriyle meşhur olmuşlardı.[2]

İlgili rivayetleri değerlendiren tarihçiler, Merînî kabilelerinin ana merkezinin Tlemsen ve civarı olduğu kanaatine varmışlardır. Buna göre onlar doğu ve batı istikametine buradan dağılmışlardır.İlk safhada Tlemsen'den doğuya doğru Tahert şehri cihetinde, daha sonra ise oradan Zâb bölgesine yayılmışlardır.Merînî kabileler, zamanla, Mağrib-i Aksâ'nın doğu kesimlerini içine alan bölgeye dağılmışlar, buraya intikallerinden itibaren, bölgedeki siyasi ve askeri gelişmelere karışmaya başlamışlardır. [3]

B. Merînîler'in Mağrib'te Tarih Sahnesine Çıkışları

Murabıtlar'ın son dönemlerinden itibaren bölgede etkili olmaya başlayan Merînî kabileleleri, Zenâta vadisi ve Zâb bölgesini hakimiyeti altına alarak, kendi adına kös ve davul çaldıran reisleri Muhaddab b. Asker sayesinde, büyük bir güç kazandılar.Hatta, onlardan korkan Murabıt idarecileri, hediyyeler takdim ederek onlarla anlaşma yoluna gitmişlerdi. Sağlanan sulh, Murabıtların yıkılmasına kadar devam etti. Ancak onlar, Murabıtların yerine kurulan Muvahhidlerin ilk yıllarında önemli bir darbe yediler. Tlemsen ve Vehran'ı alan Muvahhid hükümdarı Abdülmü'min b. Ali'nin Tinmal'e gönderdiği ganimetleri yağmalaya kalkmaları, kendilerine büyük sıkıntı getirdi. Üzerlerine gönderilen süvari birliği karşısında hezimete uğradılar, kendilerine güç kazandıran liderleri Muhaddab'ı yitirdiler; üstelik ellerindeki bütün eşya ve malları kaybettiler(540/1145).[4]

Bu mağlubiyetin ardından sahralarına dönmek zorunda kalan[5] Merînî kabilelerinin liderliği, Muhaddab b. Asker'in amcazâdesi Ebu Bekir b. Hamâme'ye geçmişti. Onun zamanında bölgedeki olaylardan uzak kalan Merînîler, 561/1165 yılında ölümünden sonra yerine geçen oğlu Mahyû zamanında güçlerini arttırdılar. Yeniden siyâsî ve askerî faaliyetlere katılmaya başladılar. Muvahhid sultanı Yakub b. Yusuf el-

---

2. *ez-Zehire*, 25
3. Harîrî, *Tarihu'l-Mağribi'l-İslâmî ve'l-Endelüs*, (Kuveyt, 1405 / 1985), s. 5
4. İbn Haldun, *el-Iber*, Bulak baskısı, VII, 167; Ziriklî, *A'lâm*, VII, 193
5. İbn Haldun, *el-Iber*, VII, 167

Mansur'un davetini kabul ederek, onun ordusunda Endülüs'e geçtiler ve 591/1195 yılında Hristiyanlarla yapılan büyük Erek savaşına katıldılar.[6] Savaş esnasında, Merînî ve Zenâta kabilelerinden gelen gönüllü askerlerin komutanlığı, sultan tarafından Mahyû'ya verilmişti.Askeriyle birlikte büyük kahramanlıklar gösteren Mahyû,savaşta yaralanmış, bu sebeple savaştan hemen sonra Mağrib'e dönmüştü.Aldığı yaralar yüzünden Zâb sahrasında şehid olarak öldü(591/1195).[7]

Bu destekten anlaşıldığı gibi, Merînîler, Muvahhidlerle dostane münasebetler içine girmişlerdi. Bu yakınlaşma, onların Muvahhidler zamanında önemli bir unsur haline gelmelerine zemin hazırladı.

C.Merînîler'in Mağrib-i Aksâ'ya Girişleri

Mahyû'nun şehadetinden sonra Merînî liderliği oğlu Abdülhak'a kalmıştı.Merînîleri sonradan devlet kuracakları Mağrib-i Aksâ'ya götüren lider Abdülhak olmuştur. Abdülvâdiler ve Benî Vâsin'le aralarında çıkan ihtilaf yüzünden hicrî yedinci asrın başlarından itibaren Mağrib-i Aksâ'ya gitmeye ve oraya yerleşmeye başlayan Merînîler, Muvahhidler'in Endülüs Hristiyanları karşısında aldıkları büyük Ikab mağlubiyetinden bir yıl sonra, toplu olarak o bölgeye geçtiler (610/1213). İfrikiyye ve Mağrib-i Evsat'tan Mağrib-i Aksâ'ya intikallerini, liderleri Abdülhak yönetiminde gerçekleştirdiler.[8]

Onların bu intikallerinde, önceden bulundukları bölgede ortaya çıkan anarşi ve karışıklıkların önemli rol oynadığı anlaşılmaktadır. 609/1212 yılında vuku bulan bu savaştan sonra Muvahhidlerin hakimiyeti sarsılmış, Endülüs ve Kuzey Afrika'daki topraklarında istikrar kaybolmuştu. ez-Zehire isimli eserin yazarı, ülkenin durumunu tasvir ederken, bölgenin âdetâ boşaldığını, Ikab savaşında verilen büyük kayıp nedeniyle ısssız hâle gelen, insan ve ehli hayvanlardan boşalan ülkenin, yırtıcı hayvanların dolaştığı çöle döndüğünü zikreder.[9] Anlaşıldığına göre, Endülüs'te ağır bir hezimete uğrayan

---

6. İbn Haldun, *el-Iber*, VII, 167; *ez-Zehîre*, 21; Inan, *Asru'l-Murâbitîn ve'l-Muvahhidîn*, 2. kısım, s.336
7. İbn Haldun, *el-Iber*, VII, 167
8. *ez-Zehire*, 22; Selâvî, *el-İstiksâ*, III, 4-5
9. s.24-26

Muvahhidler'in, Mağrib-i Aksâ'yı korumaları zorlaşmış, bu durum, Merînîler'in orada yerleşmelerini kolaylaştırmıştır.

Mağrib-i Aksâ'ya yerleşmeleri, Bedevî Merînî kabilelerinin, sosyal ve iktisâdî hayatlarında önemli değişikliklere zemin hazırlamıştır. Artık onlar, göçebelikten yerleşik hayata, çobanlık ve yağmacılıktan, ticaret ve ziraat ağırlıklı bir hayat tarzına geçmeye başlamışlardır. Nitekim, bölgeye ulaşan ilk kabileler geride kalan yakınlarını oraya çağırırıken, bölgenin ziraat ve ticarete uygunluğundan bahsetmişlerdir. Arazilerin verimliliğini, mahsülün bolluğunu, su kaynaklarının zenginliğini dile getirmişlerdir. Diğer taraftan, bölgede kendileriyle mücadele edecek ve orayı ellerinden alacak bir gücün olmadığını da bildirmişler, onlardan derhal bölgeye gelmelerini istemişlerdir.Bu mektuplar, bölgeye yönelen Merînî göçünü hızlandırmıştır. Karınca veya çekirge sürülerine benzetilen kalabalık kafileler halinde oraya akmışlardır.[10]

Mağrib-i Aksâ'ya intikal eden ve oraya yerleşen Merînîler, bölgede kontrolü ellerine geçirmek için çalışmaya başladılar. İlk safhada, yıkılmaya yüz tutmuş Muvahhidler'le uğraşmayı uygun bulmadılar. Yönetim boşluğu ve zaafından dolayı bölgede bozgunculuk çıkararak terör havası estiren Bedevî Arap kabileleriyle mücadeleye girdiler. Onlara karşı verdikleri mücadele sayesinde, tedhiş ve terörden usanan bölge sakinlerinin nazarında, kurtarıcı unsur olarak görünmeyi temin ettiler.[11] Sahrada bedevi hayatı sürmekte iken Mağrib-i Aksâ'ya gitmeleri ve orada gittikçe güçlerini arttırarak bir devlet kurmak için zemin oluşturmaları safhalarında en önemli rolü oynayan liderleri Abdülhak b. Mahyû, kabileler arasında birlik ve beraberliğe büyük önem veriyordu. Kabileler üzerindeki nüfuzu ve başarılı yönetimi, birlik ve beraberliğin tesisi ve korunmasında etkili olmuştu. Takvası, adaleti, cömertliği ve hayır severliği ile meşhurdu. Bu hasletleri, kendisine halkın büyük sevgisini kazandırmıştı. Onun bu durumu, bölgede istikrarı özlemiş halkın, Merinileri desteklemesinde de etkili oldu.

610/1213 yılından itibaren Mağrib-i Aksâ'da nüfuz bölgelerini genişletmeye çalışan Merînîler, Muvahhidlerin başına henüz bülûğ yaşına ulaşmamış, devlet idaresi nedir bilmeyen bir çocuğun (Yusuf el-

10. *ez-Zehîre*, 26
11. *ez-Zehîre*, 26

Mustansır) geçirilmesinden de yararlandılar. Onların güçlenmesi, Muvahhid devlet ricalinin korkusunu gün geçtikçe arttırıyordu. Neticede, 20 bin kişilik büyük bir Muvahhid ordusu, Meriniler'in üzerine gönderildi. İki taraf kuvvetleri arasında 4 günden fazla süren çatışmalar, Merinilerin galibiyetiyle sona ermişti. Muvahhid ordusunu büyük bir hezimete uğratan Merînîler, önemli miktarda silah ve mal ele geçirdiler.[12] Bu savaşta ele geçirdikleri mal ve savaş aletleri sayesinde güçlerini iyice arttıran Merînîler, bölgedeki önemli merkezlerden Tâzâ'ya hücum ederek şehri zabtettiler.

Merînî kabilesinin iki kolu arasında ortaya çıkan rekabet ve ardından gelen iç savaş, bu gelişmeye önemli bir sekte vurdu. Asker b. Muhaddab'ın oğullarının, liderliği amcazâdeleri Hamâme b. Muhammed oğullarının elinden almak için başlattıkları mücadele sonunda 614/1217 yılında yapılan savaşta, emir Abdullah ve oğlu İdris öldürüldü. Ancak diğer oğulları, intikam almakta gecikmediler. Rakiplerini büyük bir bozguna uğrattılar ve onları destekleyen Arap kabilesi Benî Riyah'ı da vergiye bağladılar.[13]

D. Osman b. Abdülhak b. Mahyû (614-638/1217-1240) ve Meriniler Devletinin Kuruluşu

Babasının öldürülmesinden sonra Merînîler'in başına geçen Osman, babası ve kardeşi İdris'in öldürülmesinin ve alınan mağlubiyetin etkilerini çabuk sildi. Benî Riyah ile aralarındaki rekabeti, kabilesi lehine sonuçlandırdı ve Merînîler'i tekrar güçlendirerek Muvahhidler'i korkutan bir güç haline getirdi. 616-617/1219-1220 yıllarında Mağrib'in diğer bölgelerinde olduğu gibi, Mağrib-i Aksâ'da yoğun kabile çatışmaları olmuştu.Bu yüzden bölge önemli bir kriz yaşıyordu. Diğer taraftan devletleri yıkılmak üzere olan Muvahhhid devlet adamları, devlet işlerinden ziyade özel zevklerini tatminle uğraşıyorlardı.[14] Muvahhidlerin çöküşünü yakından takip eden Osman b. Abdülhak, Merînî ricalinin katıldığı bir kongre düzenledi. Merînî devleti tarihinde önemli bir yeri olan bu toplantıda, devlet kurma kararı alındı.

12. *ez-Zehire*, 35
13. İbn Haldun, el-Iber, VII, 170
14. *ez-Zehire*, 35

Muvahhidler'e itaatten ayrılmanın şart olduğu ilan edildi. Ebu Said Osman, yaptığı konuşmada, Merînî ricaline, din ve dünya işlerini yürütmelerini ve müslümanların menfaatlerini korumalarını emretti.[15]

Osman b. Abdülhak, Mağrib-i Aksâ'da Muvahhid hakimiyetinden çıkmış olan kabilelerin tamamını idaresi altına almayı hedefliyordu. Bu maksatla kalabalık ordusunun başında, önemli merkez ve kabilelerin üzerine gitti. Gönüllü itaat eden kabilelere vergiler koydu. Karşı koyanları da şiddet kullanarak itaat altına aldı.Çok sayıdaki kabileyi hakimiyeti altında topladı. Buralara idareciler tayin etti. Daha sonra, Fas, Tâzâ, Miknâse, Kasru-Ketâme gibi şehirlere yöneldi ve sonunda, bu şehirleri yağmalardan korumak, yol emniyetini temin etmek ve halkın emniyetini sağlamak karşılığında, idaresi altına aldı.[16]

620/1223 yılında Fâzâz şehrini ele geçiren Osman, 625/1228 yılında, Mağrib-i Aksâ kabilelerinin tamamına yakının itaatini temin etti. Melviye vadisinden Ribatu'l-feth vadisine kadar tüm bölgeye hâkim oldu.[17]

Merînîler'in, selefleri Murabıtlar veya Muvahhidler gibi, mezheb taassubu gütmemeleri, idarelerine katılımı kolaylaştırıyordu. Halkın mezhebine karışmamaları, bütün dikkatlerini emniyet ve istikrarı sağlamaya yönelterek, halkın ekseriyyetinin mensup olduğu Malikî mezhebine serbestlik tanımaları, bu katılımı arttırdı. Dînî baskıları yüzünden Muvahhidlere düşman olan kesimler, gönüllü olarak Merînîler'e katıldılar.[18] Kararlı, cesur, halkıyla yakından ilgilenen ve Merînîler'in güçlerini arttıran Osman, 637/1239 yılında, bir sûikasde kurban gidene kadar çalışmalarını devam ettirdi.

E. Muhammed b. Abdülhak (637-642/1239-1244)

Osman'ın ölümünden sonra Merînîler'in başına geçen Muhammed, kardeşinin politikasın devam ettirmeye çalıştı.Zeki ve ileri görüşlü bir liderdi. Muvahhidler'e isyan eden kabilelere kucak açarak mültecileri ülkesine kabul etti. Onun dönemi, Muvahhidler'le yapılan savaşlarla

15. *Aynı yer;* Selâvî, *el-İstiksâ*, III, 10.
16. İbn Haldun, VII, 170; Selâvî, *el-İstiksâ*, III, 10
17. *ez-Zehire*, 36 vd
18. Harîrî, *Tarihu'l-Mağrib*, 13

geçti. Çünkü Muvahhid idarecileri, onların güçlenmelerine tahammül edemiyorlardı. 638/1240 yılında başlayan çatışmalar, bir süre Merînîler'in üstünlüğüyle devam etti. Ordusunun uğradığı ağır hezimet, Muvahhid halifesini sulhe mecbur etmişti. Ancak o, bir süre sonra bu sulhü bozdu. 642/1244 yılında Fas üzerine büyük bir ordu gönderdi . Fas şehri yakınlarında yapılan savaşta, Meriniler önemli bir bozguna uğradılar. Liderleri Muhammed'in öldürüldüğü bu savaşın ardından, Fas'ı terkederek, hakim oldukları badiyelere çekilmek zorunda kaldılar. Tâzâ bölgesinde Ğıyâsa dağında Muhammed'in kardeşi Ebu Bekir'i başlarına geçirdiler.[19]

F. Ebu Bekir b. Abdülhak b. Mahyû (642-656 / 1244 - 1258)

Kardeşi Muhammed'in ölümünden sonra emirlik koltuğuna oturan Ebu Bekir, Zerhun dağına yerleşti. İfrikiyye Hafsîler'ini metbu tanıdığını açıklayarak, halkı Hafsî sultanına biata çağırdı.[20] Emirliğinin ikinci yılında, Hafsîler adına Muvahhidler'in elindeki Miknâse şehrini zabtetti.

Miknâse'nin zabtı, Muvahhidler'i harekete geçirmişti. Halife es-Saîd, bu münasebetle devlet erkanını bir araya toplayıp bir durum değerlendirmesi yaptı.Yaptığı konuşmada, iktidarlarının günden-güne tükenmekte olduğunu vurguladı. İbn Ebi Hafs'ın Tunus ve civarını, sonra Yağmurâsin b. Zeyyân liderliğindeki Abdülvâdiler'in Tlemsen ve Mağrib-i Evsat'ı koparıp aldıklarını ve oralarda Hafsî davetini ikame ettiklerini ve yardımlarıyla Hafsîler'i başkentleri Merakeş'i almaya teşvik ettiklerini söyledi.Endülüs'teki topraklarının bir bölümünü Benî Hud'un koparıp aldığını ve Abbasiler adına davette bulunduklarını, diğer bir bölümünü alan Beni Ahmer'in de, Hafsiler'e itaat ettiğini hatırlattı.Mağrib'in uç noktalarını alan Merînîler'in ise, Miknâse'yi aldıklarını hatırlattıktan sonra, bu gelişmeleri görmezlikten geldikleri takdirde devletlerinin sona ereceğini ifade etti. Toplantıda, kaybettikleri toprakların geri alınması için harekete geçilmesi kararlaştırıldı. Önce Miknâse , ardından Tlemsen daha sonra da Tunus üzerine gidilecekti. Bu maksatla toplanan kalabalık ordu, Miknâse'ye doğru yola çıktı.[21]

---

19. İbn Izârî, *el-Beyânu'l-muğrib*, III, 388;
20. Selâvî, *el-İstiksâ*, III, 12
21. İbn Haldun, *el-Iber*, VII, 172

Merînî emiri Ebu Bekir b. Abdülhak, Muvahhid ordusuna, güç yetiremiyeceğini anlayınca, ordunun gelmesinden önce Miknâse şehrini boşaltarak Tâzâ ve Rif'e çekildi. Muvahhid ordusu ise, Miknâse'yi aldıktan sonra Fas'a, oradan da Merînîler'in bulunduğu bölgeye yürüdü. Bu durum karşısında Ebu Bekir, Muvahhid halifesine itaat edeceğini bildirdi ve ona kıymetli hediyeler gönderdi. Halife es-Saîd, emrine bir miktar Merînî askeri verilmesi şartıyla onun biatını kabul etti. Anlaşma gereğince 500 kişilik Merînî askerini de ordusuna alan es-Saîd, Tlemsen üzerine gitti. Ebu Bekir gibi kendisine biat etmek talebinde bulunan Yağmurasin b. Zeyyan'ın teklifini huzuruna gelmesi şartıyla kabul edeceğini bildirdi. Yağmurasin'in bunu kabul etmemesi üzerine sığındığı kaleye hareket etti. Bazı yakınlarının uyarısına aldırmadan, ordusunu dar bir vadiden geçiriyordu. Bunun cezasını ağır ödedi. Bu dar vadide Abdülvâdiler'in şiddetli bir baskınına maruz kaldı. Kendisi de öldürülenler arasındaydı, askeri ise büyük kayıptan sonra sür'atle Merakeş istikametinde kaçtı(646/1248).[22]

Muvahhidler'in Abdülvâdiler karşısında aldığı bu mağlubiyet, İbn Haldun'un ifadesiyle, Merînîler'i yeniden hayata döndürdü. Merinî emirleri, bu fırsatı iyi değerlendirerek, devletlerini kurma yolunda aksayan çalışmalarını tekrar başlattılar. Bu mağlubiyetin ardından kaçmakta olan Muvahhid askerlerinin yolunu keserek, ellerindeki silah ve eşyayı aldılar. Emir Ebu Bekir, bu olayların ardından, devleti için bir donanma kurulmasını emretti.[23] Daha sonra Miknâse üzerine giderek orayı, kısa süre sonra Tâzâ'yı aldı. Artık Fas yolları kendisine açılmıştı.

a.)Fas'ın Alınması

Fas şehrini Muvahhidler'den almaya karar veren Merînî emiri, ordusuyla şehri kuşattı. Şehrin valisinin savunma gücü kalmamıştı. Bunu dikkate alan şehir ileri gelenleri, teşkil ettikleri bir heyetle, emirden sulh istediler. Başlarında büyük veli ve alim Ebu Muhammed el-Kaştâlî olmak üzere, şehrin dışına çıkarak, Ebu Bekir'e biat ettiler.[24] Şehre giren emir, halka çok iyi davrandı, aldığı tedbirlerle adaleti tesis etti(646/1248).

---

22. İbn Izârî, *el-Beyânu'l-muğrib*, III, 388; Harîrî, *Tarihu'l-Mağrib*, 21
23. İbn Haldun, *el-Iber*, VII, 173
24. İbn Haldun, *el-Iber*, VII, 174; Selâvî, *el-İstiksâ*, III, 14

Ebu Bekir b. Abdülhak, 1 yıldan fazla Fas şehrinde ikamet etti.Bu süre içinde Mağrib İslâm dünyasında tarih sahnesine çıkan devletinin idarî yapısını tanzimle meşgul oldu. Kendisine gelen kabile heyetlerini kabul etti, biatlarını aldı.Bölgede sulh ve sükunu sağladı. Kabile liderlerine, ovalara inip köyleri imar etmelerini emretti.Bu tedbirleriyle, asayişi sağladı, ticaret ve ziraatı canlandırdı.

Ebu Bekir'in Fâzâz fethi için Fas'tan ayrılması, şehir halkından Muvahhidler'i destekleyenler için bir isyan fırsatı hazırlamıştı. Onun amilini öldürerek şehri ele geçirdiler ve Muvahhid halifesine biat ettiklerini açıkladılar.Geri dönmek zorunda kalan Ebu Bekir, şehri muhasara altına aldı. Muhasara esnasında, Muvahhid-Abdülvâdî ittifakını duyunca, bir miktar askeri muhasara için bırakıp, müttefiklerin muhtemel hedefi Tâzâ'ya hareket etti.Tâzâ civarında, Abdülvâdilerle yapılan ilk doğrudan çatışmada onları mağlup etti.[25] Ardından Fas'a döndü ve muhasarayı şiddetlendirdi. İsyancıları teslim olmaya zorlamak için şehrin su yollarını kesti ve erzak ulaştırılmasını engelledi. Açlık ve susuzlukla yüz-yüze gelen şehir halkı, eman dilemek zorunda kaldılar ve şehri ona teslim ettiler(648/1250). Şehirde kontrolü sağlayan emir, isyanın elebaşılarını şiddetle cezalandırdı. Fas'ta istikrarı yeniden sağlayıp, burayı saltanatının merkezi edindi.

b.)Selâ ve Ribatu'l-feth'in Alınışı

Bu iki şehir, Muvahhidler'in Mağrib-i Aksâ'nın kuzey bölgesiyle ilişkilerini sağlayan önemli iki merkez durumundaydı. Bu şehirlerin düşmesi, âdetâ onları Mağrib-i Aksâ'nın güneyine hapsedecekti.[26] Merini emiri, 649/1251 yılında düzenlediği bir sefer sonunda bu iki merkezi onlardan almaya muvaffak oldu. Bunun üzerine harekete geçen Muvahhidler, 653/1255 yılında 80 bin kişilik büyük bir orduyla, Merînîler'e hücum ettiler. Ancak Fas yakınında geçen şiddetli çatışmalar, Merînî zaferiyle neticelendi.Muvahhidler'in karargahı onların eline geçti, alınan ganimet çok fazlaydı. Ele geçirilen harp aletlerinin fazlalığı, Merînîler'in gücüne güç kattı. Muvahhidler'e maddî ve mânevî ağır bir darbe olan bu mağlubiyet, onları Merînîler'le sulh imzalamak zorunda bıraktı.

---

25. İbn Haldun, *el-Iber*, VII, 175

26. Harîrî, *Tarihu'l-Mağrib*, 24

Merînîler, bu galibiyetin ardından, iktisâdî, ticârî ve stratejik önemi haiz , Mağrib ile Sudan ve Gana ticaret yolunun başında yer alan Sicilmâse ve Der'a şehirlerini fethettiler.[27] Saltanatının son yıllarını Selâ, Ribat ve Sicilmâse'de iktidarını kuvvetlendirmek için çalışarak geçiren Ebu Bekir b. Abdülhak, 656/1258 yılında Merakeş'te köşkünde öldü. Merînîler'i saltanat mertebesine çıkaranların birincisi olarak ta takdim edilen Ebu Bekir,[28] kuvvetli bir şahsiyete sahipti. Cesur, cömert, vefakar, güzel ahlak ve hilm sahibi bir insan idi. Devletlerini kurmak yolunda önemli bir merhale katetmiş Merînîler, bu safhada muhtaç oldukları lideri onun şahsında bulmuşlardı.[29]

G.Ömer b. Ebu Bekir (656-658/1258-1259)

Babası Ebu Bekir'in ölümünden sonra Fas'ta oğlu Ömer'e biat edilmişti. Ancak Fas halkının desteğine sahip olsa da, İbn Haldun'un belirttiğine göre, Merinî ileri gelenleri ve ehlü'l-hall ve'l-akd'in gönülleri amcası Yakub'un sultanlığını istiyordu.[30]

Bu yüzden başkentte huzursuzluklar vardı. Bu esnada Ribat Tâzâ'da bulunan amcası, Fas'ta işlerin yolunda gitmediğini duyunca, işlerin düzeltilmesine yardımcı olmak arzusuyla oraya geldi. Ne var ki, onun gelişi, Ömer'in yakınlarını harekete geçirmişti. Diğer taraftan ileri gelenlerin onu desteklediklerini gören Ömer, yakın adamlarının da kışkırtmasıyla amcasına karşı düşmanca bir tavır aldı. Parçalanmayı önlemek isteyen Yakub'un gayretleri sonunda, iş anlaşmayla bitirildi. Buna göre Yakub, Batviye ve Melviye valiliklerinin kendisine verilmesine karşılık, emirliğin yeğeninde kalmasına razı oldu. Ancak Merînî ileri gelenleri, bu anlaşmayı doğru bulmamışlardı. Yakub'a desteklerini sürdürerek, ona gittiler ve onu kendisi adına biat almaya zorladılar. Bu arada Merîni kabilelerinin çoğu da ona biat ettiklerini açıkladı.Bu ısrarlar sonucu Fas'a dönen Yakub, Meks vadisinde karşısına çıkan yeğeni Ömer'i mağlup etti. Askeri tarafından yalnız bırakılan Ömer, yakalandı; bukağıya vurularak Fas'a gönderildi. Burada, Miknâse valiliğinin kendisine verilmesi şartıyla, sultanlığı amcasına

27. Harîrî, *Tarihu'l-Mağrib*, 26
28. Ziriklî, *A'lâm*, I, 65
29. Harîrî, *Tarihu'l-Mağrib*, 17
30. *el-Iber*, VII, 177

bıraktığını açıkladı. Böylece Yakub b. Abdülhak, 657/1258 yılında Merinîler'in başına geçti.[31]

H. Yakub b. Abdülhak el-Mansur ve Devletin Kuruluşunun Tamamlanması (657-685/1258-1286)

Ebu Yusuf Yakub b. Abdülhak'ın Merînîler'in başına geçtiği sırada Mağrib-i Aksâ'da durum şu şekildeydi: Muvahhidler'in nüfuz alanı, Merakeş'in güneyindeki Sûs bölgesinin isyancıların elinde olduğunu dikkate alırsak, başkentleri Merakeş ile Ümmü'r-Rebi' vadisi arasına münhasır kalmıştı. Merînîler'e gelince, hakimiyetlerini, Melviye, Ümmü'r-Rebi', Sicilmâse ve Kasru Ketâme arasındaki bölgeye yaymış bulunuyorlardı. Bölgede yaşayan Arap kabileleri ise, zaman zaman saf değiştiriyorlar ve iki taraf arasında gidip geliyorlardı. Ancak son zamanlarda Meriniler'e destekleri artmıştı. Diğer taraftan Merînîler, daha çok kendi kuvvetlerine istinad ediyor, Arap kabilelerine pek fazla bel bağlamıyorlardı. Muvahhidler ise onlara fazla güvendiler ve bunun cezasını, çetin savaşlarda yalnız bırakılmakla ödediler.[32]

Yakub el-Mansur, saltanatının ilk günlerinde, Abdülvâdiler'le savaşmak zorunda kaldı. Yağmurâsin b. Zeyyan, amca-yeğen arasındaki taht mücadelesini değerlendirerek, Merinîler'i ortadan kaldırmak için büyük bir ordu hazırlamıştı.Bu hazırlığı öğrenen Yakub, ordusunun başında onların üzerine gitti. Keldâmân civarında onun ordusunu hezimete uğratti.Geri çekilmek zorunda kalan Yağmurâsin, intikam için geçtiği yerlerdeki bütün ekinleri yaktı.[33]

a.)Dahilî İhtilafların Ortadan Kaldırılması

Yakub el-Mansur, bundan sonra, Merînî ailesi içindeki ihtilafı halletmek için çalışmak zorunda kaldı. 658/1259 yılında Miknâse emiri yeğeni Ömer'in aile içi bir meseleden dolayı amcazâdeleri tarafından öldürülmesi, ilk safhada işini kolaylaştırmış oldu.Onun ölümünden sonra,

31. *Aynı yer.*
32. Harîrî, *Tarihu'l-Marib*, 28
33. İbn Haldun, *el-Iber*, VII, 178; *ez-Zehire*, 97; Selâvî, *el-İstiksâ*, III, 20

Miknâse'de biat yenilendi ve ülkenin tamamı, Yakub'un idaresinde toplandı.[34]

Aile içindeki ikinci ihtilaf, bir başka yeğeni Yakub b. Abdullah b. Abdülhak'ın isyanıyla ortaya çıkmıştı. Bu isyancı, Ribatu'l-feth ve Selâ şehirlerini Muvahhidler'in elinden aldıktan sonra amcası Yakub'a itaati terkederek, bölgede kendi adına davete başladı. Gücünü artırmak ve durumunu garantiye almak için silah ve diğer harp aletleri alıyordu. Bu hususta, hristiyan İspanyol silah tüccarlarıyla irtibata geçmişti. Bu maksatla Selâ şehrinde bulunan İspanyollar, Müslümanların bayramla meşguliyetini değerlendirerek, bayram günü şehri işgal ettiler. Bu esnada, Ribatu'l-feth'te bulunan Ya'kup b. Abdullah. 668/1229 yılında öldürülene kadar isyanını devam ettirdi.

Gelişmeleri yakından takip eden Ya'kub b. Abdülhak, Tâzâ'dan hareketle derhal Selâ üzerine gitti. Şehri hristiyanların elinden kurtardı.Büyük kayıp veren İspanyolları şehirden çıkardı. Daha sonra, İspanyolların şehre sızmasına imkan veren batı surlarını tamir ettirdi. Bu faaliyette bizzat kendisi de çalıştı.[35]

Selâ şehrinde tamir işlerini bitiren sultan,Tamesna ve Anifi şehirlerini de ülkesine katarak, hakimiyetini Ümmü'r-Rebi'ye kadar ulaştırdı. Kendisinden korkan ve kıymetli hediyelerle birlikte elçiler göndererek sulh talebinde bulunan Muvahhid halifesinin teklifini kabul ederek, onunla anlaşma imzaladı. Bu anlaşmanın en önemli maddesi, Ümmü'r-Rebi' vadisinin iki ülke arasında sınır kabul edilmesiydi.[36] Bu anlaşma, Merinî nüfuzunun, Muvahhidler'i , Ümmü'r-Rebi' vadisinin arkasına hapsedecek derecede artmış olduğunu göstermesi bakımından, çok önemlidir.[37]

Merinî sultanı, aynı tarihlerde, diğer rakibi, Abdülvâdi sultanı Yağmurasin b. Zeyyan'la da bir anlaşma imzaladı. Böylece bu iki anlaşma ile, âdetâ, Mağrib-i Aksâ ve Mağrib-i Evsat , muhasım güçler arasında taksim edilmiş ve hakimiyet alanları belirlenmiş oluyordu.[38]

---

34. Selâvî, *el-istiksâ*, III, 20
35. İbn Haldun, *el-Iber*, VII, 178
36. *ez-Zehire*, 94
37. Harîrî, *Tarihu'l-Mağrib*; 30
38. *Aynı yer.*

b.Merakeş'in Alınması

Merînî- Muvahhidî sulhü, uzun sürmedi. Kısa bir süre sonra, Merini sultanı, büyük bir ordunun başında, Muvvahhidler'in başkenti Merakeş üzerine yürüyüp şehri muhasara altına aldı. Ne var ki, iki taraf arasında geçen şiddetli çarpışmalar esnasında oğlu Abdullah'ın öldürülmesi ve verilen diğer kayıplar yüzünden muhasarayı kaldırmak zorunda kaldı. Muvahhidler, geri çekilen Merini askerinin peşine düşerek, Ümmü'r-Rebi vadisinde, saldırıya geçmişlerdi. Ancak, vadinin ortasında yapılan savaşta ağır bir mağlubiyete uğradılar (661/1262).[39]

Merakeş savunmasında büyük rol oynayan Muvahhid hanedanından Ebu Debbus, halife el-Murtezâ ile arasının açılması üzerine Merinî sarayına sığınmıştı. Ebû Debbus'u iyi karşılayan Ya'kub, onun Merakeş'i aralarında paylaşmak hususundaki teklifini kabul ederek, asker ve para bakımından onu destekledi ve büyük bir ordunun başında Merakeş üzerine gönderdi. Şehri ele geçiren Ebu Debbus, Azmur'a sığınan ve şehrin valisi tarafından tutuklanan el-Murtezâ'yı getirmek üzere adam gönderdi. Gönderdiği elçisinin halifeyi yolda öldürmesinden sonra Muvahhid halifesi oldu.[40]

el-Vâsık bi'llah ünvanını alan Ebu Debbus, bu gelişmelerden sonra sultan Yakub'la yaptığı anlaşmayı bozdu. Onun fethi tebrik ve yaptıkları anlaşmayı hatırlatmak üzere gönderdiği elçisini, halifenin valilerine karşı kullandığı bir üslubla yazdığı bir mektubla geri gönderdi. Mektupunda, aralarında kılıca başvurmaktan başka bir anlaşma olmadığını belirttikten sonra, sultan Ya'kub'un da kendisine biat etmesini ve elindeki toprakları kendisine teslim ederek derhal hizmetine girmesini emrediyordu. Aksi takdirde, güç yetiremeyeceği bir orduyla üzerine gitmekle tehdit ediyordu.[41] Bu mektubu alan Ya'kub b. Abdülhakk, Ebu Debbus'u ortadan kaldırmaya karar vererek Merakeş üzerine saldırıya geçti. Kalabalık ordusuyla şehri muhasara altına aldı. Zor durumda kalan Ebu Debbus, önceki anlaşmalarına bağlı kalmak şartıyla teslim olmak teklifinde bulununca, bu teklifi kabul ederek Fas'a döndü. Ancak, Abdülvâdî emiri Yağmurasin'in kışkırtmalarıyla Ebû Debbus, kısa süre

39. Sclâvî, III, 24; İbn Haldun, *el- Iber*, VII, 179
40. İbn Haldun, *el-Iber*, VII, 180
41. *ez-Zehire*, 111; Harîrî, *Tarihu'l-Mağrib*, 33

sonra anlaşmayı yeniden bozdu. Merakeş'i tekrar kuşatan Sultan Ya'kub, Abdülvâdi emirinin ülkesine bağlı bazı merkezleri yağmaladığını duyunca, geçici olarak muhasarayı kaldırarak, Yağmurasin'in üzerine gitti.Vâdi Telağ'da cereyan eden savaşta, onu müthiş bir bozguna uğrattı (666/1267).[42]

Bu zaferi kazandıktan sonra Fas'a dönen Merînî sultanı, Merakeş fethi için hazırlıklarını tamamladıktan sonra, Muvahhidler'e ait merkezlere bir dizi saldırılar başlattı. Merakeş civarında üzerine gelen Ebu Debbus'un önünden geri çekilme taktiği uyguladı. Onu ikmal noktalarından uzaklaştırdıktan sonra savaşı başlattı. Hicrî 668 (1269) yılı Muharrem ayının 2 sinde yapılan büyük savaşta Ebu Debbus'u mağlup etti. Savaşta öldürülenler arasında Ebu Debbus da bulunuyordu. Sultan Ya'kub, bu önemli zaferin ardından 8 gün sonra Merakeş'e girdi. Başlarında şehrin fakihleri ve ileri gelenleri olmak üzere halk tarafından karşılandı.

Bu savaş, tarihin önemli harplerinden biri olmuştur. Çünkü bu savaş, bir taraftan Muvahhid hilafetini sona erdirmiş; diğer taraftan ise, yeni bir devletin, yani Merînîler'in kurulması için bir başlangıç teşkil etmiştir.[43] Nitekim önceleri selefleri gibi sadece "emir" ünvanını kullanan Merînî sultanı, bu savaşın ardından, "emirü'l-müslimin" ünvanını almıştır.[44] Bu uygulama, bazı tarihçiler nazarında, Mağrib-i Aksâ'nın dört bir tarafına; doğuda Vâdi Melviye ve Orta Atlas dağlarından, batıda Atlas okyanusuna, kuzeyde Ribat Tâzâ ve Ğumâre dağlarından, güneyde Merakeş ve Tensift vadisine uzanan geniş topraklara hakim olan Merînî devletinin kuruluşunun resmen ilânıdır.[45]

c.) Merînî Devletinin Kuruluşunun Tamamlanması

Ya'kub el-Mansur, hakim olduğu geniş topraklarda istikrarı sağlamak ve devletinin temellerini kuvvetlendirmek için gerekli tedbirleri almaya başladı. Onun ve diğer idarecilerin halk üzerinde dînî bir baskı uygulamamaları, kendilerine katılımı ve itaati kolaylaştırıyordu.

---

42. İbn Haldun, VII, 180- Selâvi, *el-İstiksâ* III, 25
43. Harîrî, *Tarihu'l-Mağrib*, 35
44. *ez-Zehire*, 118
45. Inan, *Asru'l-Murabitîn*, 2. kısım, 570; Harîrî, *Tarihu'l-Mağrib*, 36

Onların politikası, ülkenin menfaatini gözeten, ülkeyi ihtilaflardan koruyan ve halka can ve mal emniyeti telkin eden bir idareyi hakim kılmaktan ibaretti.[46]

Sultan Ya'kup, bu çalışmalarına, Muvahhidler'den kalan topraklarda ortaya çıkan bazı saltanat müddeilerini itaat altına almakla başlamıştı. Sus bölgesi ve Mâse'den Atlas okyanusuna uzanan bölgedeki isyanları bastırdıktan sonra, 669/1271 yılında Der'a mıntıkasında isyan eden Arap kabilelerinin üzerine gitti ve isyanlarını şiddetle bastırdı. Aynı yıl içinde Merakeş'ten Ribatu'l-feth'e oradan da Selâ'ya giden sultan, yakalandığı bir hastalık sebebiyle, acele bir veliaht tayin etmeye karar verdi. Merînî ileri gelenlerini bir arada toplayarak, oğlu Ebu Mâlik Abdülvâhid'i veliahd tayin ettiğini açıkladı ve onun için onlardan biat aldı.[47]

Sultan Yakub'un devletin temellerini sağlamlaştırmak ve istikrarın devamını temin etmek için yapmış olduğu, aynı zamanda Meriniler'de ilk olan bu veliaht tayini, kabile sistemine alışmış bazı Merînî ricalini isyana sevketmişti. Sultan, ordusunun başında üzerlerine giderek, isyanı bastırdı, isyan liderlerinin Merînî topraklarını terketmelerine izin verdi. İsyancıların bazıları, Tlemsen'e, bazıları da Endülüs'e gittiler.[48]

Bu sıralarda Gırnata sultanı tarafından hristiyanlarla cihad için Endülüs'e çağrılan Merînî sultanı, ülkesinin doğusunu tehdit eden ve devletine karşı aşırı düşmanlık besleyen Abdülvâdî emiriyle sulh yapmadan ülkesinden ayrılmayı uygun bulmadı. Yaptığı sulh ve Endülüs'te birlikte cihad teklifinin reddedilmesi; hatta intikamdan başka bir şey düşünülmediğinin bildirilmesi üzerine, îslî vâdisinde onlara karşı büyük bir zafer kazandı (670/1271). Ardından başkentleri Tlemsen'i muhasara altına aldı. Teslime zorlamak için, civardaki ekin ve bahçeleri tahrip ettirmesine rağmen netice alamadı. Bazı kabilelerin bozgunculuğundan korkarak muhasarayı kaldırıp Fas'a döndü (671/1272).[49]

Fas'a dönüşünden sonra oğlu ve veliahdi Ebu Malik'in vefatı üzerine, diğer oğlu emir Yusuf'u veliahd tayinederek onun için biat aldı.

---

46. Harîrî, *Tarihu'l-Mağrib*, 37
47. İbn Haldun, VII, 182 - 183
48. *Aynı eser göst. yer*
49. İbn Haldun, *el-Iber*, VII, 184, *ez-Zehire*, 130 vd.

Daha sonra, Muvahhidlerin önemli merkezlerinden Mağrib'in iki liman ve sınır şehri, gemi ve diğer deniz vasıtalarının imal edildiği tersaneleri bulunan Tanca ve Sebte'yi almaya karar verdi. Bu iki merkez aynı zamanda Endülüs'e geçiş için iki önemli köprü vazifesi görüyordu.Ebu Yusuf Yakub, 672/1273 yılında önce Tanca'yı, ardından da Sebte'yi ele geçirdi. Bu iki önemli şehrin alınışı, Merînî devleti tarihinde dönüm noktalarından birini teşkil etmiştir. Artık onların önünde Endülüs'e gitmek için cihad kapısı aralanmıştır. Daha sonra bahsedileceği gibi Meriniler uzun bir dönem bu cihad faaliyetinde mühim rol oynamışlardır.[50]

Merînî sultanı için, Mağrib-i Aksâ'nın güney kapısı özelliği taşıyan ve Abdülvâdi egemenliği altında bulunan Sicilmâse dışında alınması gereken önemli bir merkez kalmamıştı. Bu arzusunu gerçekleştirmek için hazırladığı büyük ordusuyla,şehri muhasara altına aldı.Bu muhasarada, barut kullandı ki, Mağrib'te savaşlarda barutun kullanılmasıyla ilgili ilk haber bu muhasara hakkındadır. Bir yıl devam eden bir muhasaradan sonra şehrin fethini tamamladı. Sicilmâse'nin alınmasıyla, Merînîler'in Mağrib-i Aksâ hakimiyetleri tamamlanmış oldu.[51]

Fas şehrini başkent edinen Ebu Yusuf Yakub, Endülüs'e ilk geçişinin ardından, başkentinin yeterli idarî birimlerin kurulmasına uygun olmadığını gördü. Ayrıca askerinin mevcudu artmış, devlet işlerinin hacmi genişlemişti. Bu sebeple yeni bir başkent kurmaya karar verdi. Bu maksatla " Fasü'l-cedîd ve el-Medinetü'l-beyzâ" adı verilen, devlet ricali, askerler ve memurların yerleştiği askerî ve idârî özelliği ağır basan şehri inşa ettirdi. Yeni şehrin kurulmasıyla Fasü'l-kadime olarak adlandırılan eski şehir, ticaret ve ilim merkezi özelliğini devam ettirdi. Devletinin kuruluşunu tamamlayan Sultan Yakub, vezirler, hacibler, katipler ve kadılar gibi gerekli idârî adlî görevlileri de tayin etti.

d.) Yakub el-Mansur'un Endülüs Cihadı

Muvahhidler devletinin Mağrib'teki merkezi bölgesine hakim olan Merînîler, gerek Mağrib'te, gerekse Endülüs'te kendilerini, bu devletin

50. Harîrî, *Tarihu'l-Mağrib*, 41
51. İbn Haldun, VII, 189

varisleri olarak görüyorlardı. Dolayısıyla, Murabıtlar ve Muvahhidler'in devam ettirdikleri Endülüs'teki cihad faaliyeti onların omuzlarına kalmıştı. İspanya, Merînîler zamanında da bir şehâdet toprağı olarak devametti.[52] Merînîler, Mağrib-i Aksâ'nın tamamını hakimiyetleri altına aldıktan sonra, İspanya"da hristiyanlara karşı cihada başladılar. Onlar, bu özellikleriyle, muasırları ve komşuları Hafsîler ve Abdülvâdîler'den ayrılıyorlardı. Çünkü bu iki devletin, Endülüs'te cihad politikaları bulunmuyordu.[53]

Yakub el-Mansur, Sicilmâse fethi dönüşünde, Gırnata sultanı tarafından gönderilen bir elçilik heyetini kabul etmişti. Gırnata hükümdarı II. Muhammed el-Fakih, gönderdiği mektubunda, Endülüs müslümanlarının içinde bulunduğu zor durumu anlatıyor ve kendisinden acil yardım istiyordu. Endülüs'te Merînî kuvvetlerinin yerleşmesi için Ronda,Tarif ve el-Ceziretü'l-Hadra'nın tahsis edilmesi şartıyla onun teklifini kabul eden Yakub el-Mansur, bizzat seçtiği 500 askerin başında oğlu Ebu Zeyyan'ı keşif maksadıyla Endülüs'e gönderdi. Boğazı geçen bu birlik, Tarif'te karaya çıktı ve oradan Şeriş'e kadar giderek keşif ve taciz harekatında bulundu. Elegeçirdiği pek çok ganimet ve esirle Mağrib'e döndü.[54]

Gırnata sultanının teklifini kabul ederek Endülüs'te müslümanlara korkunç zulümde bulunan hristiyanlarla savaşmak için kesin kararını veren Yakub el-Mansur, yokluğunda ülkesine saldırmasından çekindiği Abdülvâdî emiri Yağmurâsin ile bir anlaşma imzaladı. Bu sulhe çok sevinen sultan, iki müslüman ülke arasında sağlanan bu birlik ve beraberlik için şükür maksadıyla, bol miktarda tasaddukta bulundu. Endülüs cihadı için umûmî seferberlik ilân etti.[55]

Kısa sürede, büyük bir ordu teşkil etti. Bu ordunun başında 674/1275 yılında Cebel-i Tarık boğazını geçerek, yapılan anlaşmada Merînîler'e verilen Tarif sahilinde Endülüs'e çıktı. Oradan el-Ceziretü'l-hadrâ'ya gitti. Bu sırada birlikte savaşı kararlaştırdıkları Gırnata hükümdarı ile İbn Eşkîlûle arasında çıkmış olan ihtilafa aldırmaksızın, kalabalık ordusuyla Vâdiü'l-kebir'de hristiyanlara ait topraklarda ilerledi.

---

52. G. Marçais, "Merînîler", *İA*, VII, 764; Harîrî, *Tarihu'l-Mağrib*, 43

53. Furdebel, *el-firaku'l-İslâmiyye fi'ş-Şimâli'l-Afrîkî*, 316 'dan naklen, Harîrî, *Tarihu'l-Mağrib*, s.43

54. İbn Haldun, *el-Iber*, VII, 191; Selâvî, *el-İstiksâ*, III, 39

55. *ez-Zehire*, 165

Kurtuba yakınındaki Beyyâse, Ubbeda şehirlerine kadar ulaştı. Hristiyanlarla yaptığı çarpışmalar sonucu aldığı esir ve ganimetler, bazı tarihçilerin ifadesiyle sayılamayacak kadar çoktu.[56]

İstecce'ye yaklaşan Yakub el-Mansur, elindeki bu ganimet ve esirleri istirdat etmek isteyen bir Kastilya ordusunun, meşhur kahramanları Don Nuno de Lara komutasında, üzerine gelmekte olduğunu haber aldı. Gerekli düzenlemeleri yaptıktan sonra 60 bini piyade 30 bini süvari olmak üzere 90 bin kişilik olduğu belirtilen bu büyük orduya karşı İstecce civarında yaptığı savaşta büyük bir zafer kazandı (674/1275). Büyük kayıp veren Kastilya ordusu bozgun halinde geri çekilmişti. Komutanları Don Nuno da öldürülenler arasındaydı.[57]

Endülüs müslümanları, büyük Ikab mağlubiyetinden beri böyle bir zafer kazanmamışlardı. Dolayısıyla , bu zafere çok sevindiler. Yakub el-Mansur, savaştan sonra, el-Ceziretü'l-hadrâ'ya döndü; alınan ganimetlerin beşte birini beytülmal için ayırdı ve kalanı gaziler arasında taksim etti. Bir süre sonra, keşif faaliyetinde bulunmak ve hristiyanlara göz dağı vermek maksadıyla ikinci bir sefere çıkan Yakub el-Mansur, bu defa İşbiliyye istikametine gitti. Şehir surlarına kadar yaklaşarak orada davul ve kös çaldırdı. Şeriş şehrinde de aynı şeyi yaptıktan sonra el-Cezire'ye döndü. Burada, Endülüs'e geçen askerine karargah olmak üzere "el-Binye" şehrinin kurulmasını emretti. Aynı yılın Recep ayı içinde Mağrib'e geçti.[58]

676/1277 yılında ikinci defa Endülüs'e geçen Yakub el-Mansur, doğrudan İşbiliyye üzerine gitti. Karşısına çıkan hristiyan ordusunu mağlup etti.Geri çekilen birliklerin savunduğu İşbiliyye'yi muhasara ile zaman kaybetmemek için, oradan ayrılıp civardaki müstahkem kale ve şehirleri tahribe başladı. Bu dönemde Endülüs müslümanlarına her türlü zulmü yapan hristiyanların gücünü zayıflatmak maksadıyla bu merkezleri tahrip etti.

Gırnata hükümdarı II. Muhammed el-Fakih'ten istediği destek gelince, Kurtuba'ya hücum etti.Müttefik müslüman ordusunun karşısında tutunamayan hristiyanlar, şehre sığınıp savunmaya geçmişlerdi. Kastilya kralı, durumun vehametini sezerek, din adamlarından teşkil

56. İbn Ebî Zer', *el-Enisü'l-mutrib*, 315
57. *ez-Zehire*, 150; Makkarî, *Nefh*, VI, 119
58. İbn Haldun, *el-Iber*, VII, 194

ettiği bir heyeti sulh görüşmeleri için Yakub el-Mansur'a gönderdi. Yakub, kendisinin ancak İslâm ve müslümanları müdafaa için orada bulunduğunu gösteren bir tutumla, orada misafir olduğunu ve misafirin ev sahibiyle sulh yapamayacağını söyleyerek, Kastilya kralıyla sulh işini, ev sahibi olarak gördüğü müttefiki Gırnata hükümdarına bıraktığını açıkladı. Diğer taraftan çarpışmalarda ele geçirilen ganimetleri de ona devretmek büyüklüğünü göstermişti.[59]

Ne var ki, iki müslüman sultan arasındaki bu dostluk, kısa süre sonra bozuldu. Eşkîlûle ailesinden olan Malaga valisinin, el-Ceziretü'l-hadrâ'da bulunduğu sırada Yakub el-Mansur'a gelerek, Malaga ve Garbiyye'yi ona bıraktığını bildirmesi, Gırnata sultanını son derece kızdırmıştı. Bu yüzden o, Merînîler'e karşı önce Kastilya kralı, daha sonra da Abdülvâdî hükümdarıyla ittifak kurdu. Bu ittifakın ardından müttefikler, Yakub el-Mansur'un Endülüs'e geçişini engellemek için iş birliğine gittiler.[60] Yakub el-Mansur, bu ikinci seferinden ülkesine 677/1278 yılında döndü.

Yakub 681/1282 yılında gerçekleştirdiği Endülüs seferine, oğlu IV Sancho'ya kaptırdığı tahtını geri almak için kendisinden yardım isteyen Kastilya ve Leon kralı X. Alphonso'ya yardım maksadıyla çıkmıştı. Orada buluştuğu devrik krala, 100 bin dinar verdi. Onunla birlikte karşı taraf üzerine saldırıya geçti, Kurtuba, Tuleytula ve Madrid civarında şiddetli savaşlar yaptı. Bir süre sonra aldığı ganimetlerle birlikte el-Ceziretü'l-hadrâ'ya döndü. 682/1283 yılında, Alphonso'ya karşı oğlu Sancho'yu destekleyen Gırnata hükümdarıyla, Malaga ve Garbiyye şehirleri yüzünden arası açıldı.Ancak oğlu emir Yusuf'un gayretleriyle, iki müslüman hükümdar arasında çıkan bu kriz büyümeden atlatıldı.[61] Tuleytuya istikametine yeni bir akın düzenleyen sultan, aynı yılın Şaban ayında Mağrib'e döndü.

Yakub el-Mansur, ordularının kuvveti bakımından en önemli Endülüs seferini, 684/1285 yılında gerçekleştirdi. Kendisinin komuta ettiği ana ordu hariç Endülüs'e 3 ordu daha geçmişti. Sadece gönüllülerin

---

59. İbn Haldun, *el-Iber*, VII, 197

60. Bazı tarihçiler, II. Muhammed'in bu davranışını, Yusuf b. Taşfin'i Endülüs'e çağıran Mu'temid b. Abbad ve diğer şehir devletleri emirlerinin durumuna düşmekten ve onların tahtlarını Yusuf'a kaptırdıkları gibi tahtını Yakub el-Mansur'a kaptırmaktan korkmasıyla izah etmişlerdir. bkz. İbn Haldun, *el-Iber*, VII, 198; Selâvî, *age.*, III, 42

61. İbn Haldun, *el-Iber*, VII, 205 vd.

sayısı 20 bini aşıyordu. Bu ordulara Endülüs'te Gırnata orduları da katılmıştı. İki müslüman devlet orduları, başta İşbiliyye olmak üzere 12 şehir üzerine akın tertiplediler. Bu çarpışmalara zaman zaman iki ülke donanmaları da iştirak etmişti. Kış mevsiminin yaklaşması dolayısıyla Şeriş şehri civarındaki akınlarını durduran Yakub el-Mansur, ordusuyla el-Ceziretü'l-hadrâ'ya döndü.[62]

Orada bulunduğu sırada, IV. Sancho'nun elçilerini kabul etti. Onunla savaşta başarısız kalan kral, sulh talebinde bulunuyordu. Yakub'un öne sürdüğü ağır şartları kabul etmesiyle bir sulh imzalanmış oldu. Bu anlaşmada, Kastilya ve Leon kralının, Yakub el-Mansur'un hizmetçisi yerinde olması ve emirlerine itaat etmesi, müslüman tüccarlara ülkesinde her türlü ticaret serbestliğinden istifade ettirmesi, müslüman hükümdarlar arasına girmemesi ve onlardan herhangi biriyle savaşmaması şartları da bulunuyordu.[63] İki hükümdarın Vadiü- Lekke yakınındaki Aynu's-sahra kalesinde imzaladıkları sulhün bu şartları, Yakub el-Mansur'un gücü karşısında Sancho'nun acizliğini açıkça göstermektedir.

Bu sulhün imzalanmasından az sonra Yakub el-Mansur, yakalandığı hastalıktan kurtulamadı ve Binye şehrinde öldü. Mağrib'e götürülen cesedi, Ribatü'l-feth şehrinde, Şâle câmii avlusuna defnedildi.

Yakub el-Mansur, Merînî sultanlarının büyüklerindendir. Hatta en önemlisi olduğunu kabul edenler de vardır.[64] Heybetli bir görünüme sahip olup, cömert, hilim sahibi ve halkına karşı şefkatli bir sultandı.İlim ve din ehline karşı mütevazi , son derece dindar, azimli ve ihtiyatlı bir idareci idi. Cihada çok düşkündü; geçtiği gibi Merînîler'de Endülüs'te cihad geleneğini o başlattı ve kurduğu "el-ğuzât" teşkilatıyla sürekli hale getirdi. Cihad maksadıyla, geçtiği gibi, Endülüs'e 4 sefer düzenledi, bu seferleriyle, tarihe adını , Yusuf b. Taşfin ve Abdülmü'min b. Ali gibi, Endülüs cihadlarında bayraklaşan Mağribli sultanların adlarıyla birlikte yazdırdı.

Yakub el-Mansur, sahip olduğu üstün kabiliyetleri sayesinde, henüz kuruluş dönemini yaşayan ve istikrara kavuşamayan Merînîler'i kuvvetli bir devlet haline getirdi. Mağrib-i Aksâ'nın tamamını

62. Aynı eser, VII, 208 vd.
63. İbn Ebi Zer, *el-Enisü'l-mutrib*, 359
64. Selâvî, *el-istiksâ*, III, 20; Harîrî, *Tarihu'l-Mağrib*, 28

topraklarına katarak, genişleyen ülkesinde istikrarı sağlamaya muvaffak oldu. Devlet işlerini tanzim etti. Neticede, Mağrib ve Endülüs siyâsî tarihinde önemli bir iz bıraktı.[65] Ülkesinin imarı ve halkının menfatlerine büyük önem verdi, cami ve medreseler yanında hastaneler inşa ettirdi. Cüzzamlılar ve ruh hastaları için de ayrı hastaneler inşa ettiren sultan , körler ve düşkünler için bakımevleri yaptırdı. Bu eserlerin çeşitli ihtiyaçlarının karşılanması için özel vakıflar tahsis etti.[66]

2. MERİNİLER'İN YÜKSELME DEVRİ (685-731/1286-1331)

A. Yusuf b. Ya'kub en-Nasır (685-706/1286-1307)

Babasının vefatı sırasında Mağrib'te bulunuyordu.Binye'de vezirler ve devlet ricali, babasının veliahdi olarak gıyabında onun için biat aldılar. Vefat haberini duyduktan sonra Endülüs'e geçerek el-Ceziretü'l-hadrâ'ya gelince, biat yenilendi. Geriye Mağrib'e dönmeden önce, Endülüs yakasında alınması gereken tedbirler üzerinde durdu. Gırnata sultanı II. Muhammed'e elçi göndererek görüşme talebinde bulundu.Teklifinin kabul edilmesi üzerine, aynı yılın Rebiülevvel ayı başlarında Mirbâle'de onunla buluştu. Yapılan görüşmelerde, el-Cezire, Ronda ,Tarif ve Vâdi-Aş dışında Endülüs'te Merînî hakimiyeti altında olan yerleşim merkezlerini ve kaleleri ona bıraktığını açıkladı. Onun bu davranışı iki müslüman ülke arasında önceden kurulmuş dostluğu daha da sağlamlaştırmıştı. Sultan Yusuf b. Yakub, bu görüşmeden yaklaşık bir ay sonra da, Kastilya kralı tarafından gönderilen elçilik heyetini ağırladı. Kralın, babası Yakub'la yapmış olduğu sulhün müddetinin uzatılmasıyla ilgili teklifini kabul etti. Böylece Endülüs'te istikrarı sağlama yolunda önemli iki adım atmış oldu.[67]

Sultan Yusuf en-Nasır, bu anlaşmaları yaptıktan sonra, kardeşi Ebu Atıyye'yi el-Ceziretü'l-hadrâ'da vali olarak bırakıp boğazı geçerek Fas'a gitti. Burada, babasının vefatını fırsat edinerek isyan edenlerle uğraşmak zorunda kaldı. İsyancılardan birkaçı Merînî ailesinden,

---

65. Harîrî, *Tarihu'l-Mağrib*, 28

66. Ziriklî, *A'lâm*, (6. baskı, 1984), VIII, 200

67. İbnü'l-Kâdî, *Cezvetü'l-iktibâs*, (Fas, taş baskısı, h.1309), 244; İbn Ebi Zer', *el-Enis*, 376

diğerleri bazı bölgelerde nüfuz sahibi olan kabilelerdendi. Amcaları İdris b. Abdülhak'ın oğulları , babaları İdris'in, amcaları Yakup'tan yaşca daha büyük olduğuna dayandırdıkları taht iddialarını sürdürüyorlardı. Bu zayıf anda isyan eden İdris oğulları, isyanları bastırıldıktan sonra yakalanıp idam edildiler. Sultan diğer isyanlarla uğraşırken, Merakeş'e vali olarak gönderdiği oğlu Ebu Amir ve büyük Merînî kabilesinin bir kolu olan Vattâsî ailesinden Ömer b. Yahya el-vezir isyan ettiler. Oğlunun isyanını bastıran ve onu sürgünle cezalandıran sultan, Ömer b. Yahya isyanıyla 7 yıl uğraşmak zorunda kaldı.

Pek çok isyana sahne olan ülkenin bazı kesimlerinde güvenlik ortadan kalkmış, yağmacılık ve yol kesicilik alıp yürümüştü. Sultan Yusuf, Der'a'nın güneyinde eşkiyalık yapmaya başlayan Arapları şiddetle cezalındırdı. Liderlerden pekçoğunun kafasını kesip önemli merkezlerde ibret olması için astırdı.

Mağrib'te peşpeşe gelen ve uzun süre devam eden iç savaşlar, Sultan Yusuf en-Nasır'ın, Endülüs işlerine yeterli zaman ayırmasını engellemişti. Ancak o, Gırnata Benî Ahmer sultanlığı ile kurulan dostane ilişkileri devam ettirebilmek için büyük gayret sarfediyordu. Bu uğurda önemli fedâkârlıkta bulunmaktan çekinmedi. Endülüs'te devletinin hakimiyeti altındaki bazı merkez ve kaleleri, dostuna bıraktığını açıkladı. Diğer taraftan Gırnata sultanlarını tedirgin eden Eşkîlûle ailesiyle ilgili meseleyi de çözüme kavuşturmak istedi. Gırnata hükümdarıyla arası açık olan ve Merînilerce desteklenen bu nüfuzlu ailenin lideri İshak b. Eşkîlûle'ye, elçi göndererek Vâdi-Aş bölgesini II. Muhammed'e teslim ederek, Mağrib'e gelmesini emretti ve el-Kasru'l-kebir (Kasru Ketâme) valiliğini evladında kalmak üzere kendisine verdiğini açıkladı. İki ülke ilişkilerini uzun süredir zedelemekte olan bu önemli meseleyi halletmekle, Gırnata hükümdarını da, önemli bir rakipten kurtarmış oldu.[68] İki müslüman devlet arasındaki ittifak, Kastilya-Benî Ahmer ilişkileri bakımından da ehemmiyet taşıyordu. Zira Kastilya kralı, bu iki devleti birbirine düşürebilmenin yollarını arıyor, bunu başararak her birini tek başına bıraktığı veya bu iki devlet başka sebeplerle birbirine düştüğü anda, zayıf gördüğünün ülkesine saldırılar başlatıyordu.

68. İbn Haldun, *el-Iber*, VII, 212 vd

Kastilya kralı, 690/1291 yılında, Meriniler'le yapmış olduğu sulhü bozmuş ve onlara ait sınır şehirlerine saldırıya geçmişti. Endülüs'teki kuvvetlerine, karşı akınlar başlatmalarını emreden Yusuf, hazırlıklarını tamamladıktan sonra, ordusunun başında, Endülüs'e geçmek üzere Cebel-i Tarık boğazına açıldı. Ne var ki, onun hazırlıklarını yakından takip etmekte olan Kastilya kralı, donanmasını, geçişini engellemek için ona karşı gönderdi. Bahru'z-zukak'ta hücuma geçen Kastilya donanması, Merînî donanmasını bozguna uğrattı (690/1291).[69]

Denizde alınan bu mağlubiyet, tabiatıyla Sultan Yusuf'un Endülüs seferini geciktirdi. Kaybedilen gemilerin yerine yenilerini yaptıran ve donanmasını daha da güçlendiren Sultan, ikinci teşebbüsünde, her hangi bir saldırıya uğramadan Endülüs'e geçti.Tarif'te karaya çıktıktan hemen sonra zaman kaybetmeksizin cepheye gitti. Şeriş ve İşbiliyye şehirleri üzerine saldırılar düzenledi. Kış mevsiminin yaklaşması, erzak sıkıntısı ve hava muhalefeti, her zaman olduğu gibi, akınların durdurulmasını gerektiriyordu. Bunu dikkate alan Sultan, 691/1291 yılı Muharrem ayı başlarında seferine son verip Mağrib'e devletinin merkezine döndü.

Bu safhada beklemediği bir tehlikeyle daha yüz yüze geldi. Kastilya kralı, Gırnata sultanı II. Muhammed'le arasını açarak, ona karşı bir ittifak kurmaya muvaffak olmuştu. Kral, II. Muhammed'e, Yusuf'un hedefinin Endülüs'ü istila etmek olduğunu söylüyordu. Yusuf'tan korkan II. Muhammed, ondan kurtullmak için, âdetâ yılana sarılmaktan çekinmedi. Neticede iki hükümdar, Merînîler'in Endülüs'ten atılması hususunda anlaştılar. Anlaşmanın önemli şartlarından biri, Tarif şehrinin Gırnata sultanlığına, 6 kalenin ise Sancho'ya bırakılması şeklindeydi.

Anlaşma gereğince Gırnata sultanının asker ve ikmal desteğiyle ordusunun başında Tarif'e hücum eden Sancho, 4 ay süren şiddetli bir muhasaradan sonra şehri istila etti. Ancak o, anlaşmaya uymadıve şehri müttefikine terketmeye yanaşmadı.[70] Gırnata sultanı, yaptığı büyük hatanın faturasını, ağır bir şekilde ödemişti. Bir taraftan, anlaşmaya bağlı kalarak Sancho'ya verdiği 6 kaleyi kaybetmiş; diğer taraftan, Endülüs müslümanlarının en önemli savunma merkezlerinden Tarif'in hristiyan Kastilya kralının eline geçmesine yardımcı olmuştu. Bu hatası dolayısıyla üzüntüsü büyüktü. Bu günlerde yaptığı ilk iş, hatasını

69. İbn Haldun, *el-Iber*, VII, 215
70. İbn Haldun, *el-Iber*, VII, 216

affettirebilmek için bir çalışma başlatmak oldu. Amcazâdesi Fereç b. İsmail ve vezirini, seçkin bir heyetin başında, Merînî sultanı Yusuf en-Nasır'a gönderdi. Hatası için özür beyan ediyor, pişmanlığını arzederek, onunla yeniden ittifak kurmak teklifinde bulunuyordu. Yusuf en-Nasır, teklifini kabul ettiğini bildirerek onu çok sevindirdi (692/1292). II. Muhammed, muhtemelen üzerindeki ezikliği atmak ve ittifakı daha da kuvvetlendirmek gayesiyle, bununla da yetinmeyip onunla yüz-yüze görüşmek istedi. Bu maksatla boğazı geçip Mağrib'e gitti. Beraberinde kıymetli hediyeler de götürmüştü. Söylendiğine göre, Hz.Osman tarafından istinsah ettirildikten sonra önemli dört merkeze gönderilen mushaflardan, Mağrib'e ait olanı da, bu hediyeler arasında bulunuyordu.[71]

Yusuf en-Nasır, misafirini, Tanca'da görkemli bir şekilde karşıladı. Ona karşı çok iyi davrandı. Hatasını itiraf ederek özür dileyen müttefikini, beklenmeyen bir şekilde mükafatlandırdı. Bazı tarihçilerin bildirdiğine göre, Endülüs'te hakimiyeti altındaki Ceziretü'l-hadrâ, Ronda, Garbiyye ve 20 civarındaki kaleyi ona bıraktığını açıkladı.[72] Ayrıca Tarif'i kurtarması için ona askerî yardımda bulundu. II. Muhammed , Tarif'i kurtaramasa da iki sultan arasında yeniden tesis edilen ittifak, II.Muhammed'in 701/1302'de vuku bulan ölümüne kadar devam etti.

Yusuf en-Nasır, müttefikinin öldüğü günlerde, 698/1298 yılında başlatmış olduğu Tlemsen muhasarasını devam ettiriyordu. Gırnata sultanı olan III. Muhammed el-Mahlu', kendisine bir heyet göndererek, aradaki dostluğun yenilenmesini istedi. Ayrıca ona, muhasara aletleri bakımından yardımda bulundu. Ancak o, kısa süre sonra, düşmanca bir politika izlemeye başladı ve Meriniler'in iç işlerine karışma niyetinde olduğunu gösteren davranışlarda bulundu ve diğer taraftan Kastilya kralıyla ittifak kurdu. Onun bu tavrına kızan Yusuf en-Nasır, gönderdiği yardım malzemelerini ve birlikleri geri çevirdi.[73]

---

71. İbn Haldun, *el-Iber*, VII, 217

72. Selâvî, *el-istiksâ*, III, 75; İbn Ebî Zer', *el-Enis*, 384 İlgili yerde (VII, 217) bu şehirleri, dostuna devredenin II. Muhammed olduğunu bildiren İbn Haldun, başka bir yerde, Tanca buluşmasında dostluğun pekişmesinden sonra bölgede sükunun sağlandığını gören Yusuf'un, Kastilya'ya sınır bütün şehirleri II. Muhammed'e bıraktığını ifade etmektedir (VII, 219). Bu bölgeler önceden Merînî hakimiyeti altında bulunduğuna göre, birinci rivayeti doğru olmamalıdır.

73. İbn Haldun, *el-Iber*, VII, 228

Diğer taraftan, yeni Gırnata sultanının desteklediği, Merînî ailesine akraba olan Osman b. Ebi'l-Alâ, emrindeki birliklerle boğazı geçerek Merînîler'e ait Sebte'yi istila etmişti. Tlemsen'i düşürmek üzere olan Yusuf, oradan ayrılmak istemediği için, Osman'a karşı oğlu Ebu Salim'i göndermişti. Bir tarafta Ebu Salim mağlup olurken, öbür tarafta babası Yusuf bir suikast sonucu öldürüldü. Yusuf en-Nasır'ın beklenmeyen ölümü, Merînîler için önemli gelişmelere zemin teşkil etti.

Yusuf en-Nasır, Merînî düşmanlarının sığınağı haline gelen Abdülvâdî başkenti Tlemsen'i 698 yılında muhasara altına almıştı. Onun harekete geçmesinde, Abdülvâdî hükümdarı Osman b. Yağmurâsin'ın Kastilya ile Merînîler aleyhine ittifak kurma çalışmaları ve bilhassa isyancı oğlu Ebu Amir ve vezirini ülkesine kabul ettikten sonra veziri iadeyi reddetmesi , etkili olmuştu. Bir taraftan onların başkentini kuşatan Yusuf, diğer taraftan çıkardığı birliklerle, onlara ait yerleşim merkezlerini ele geçirdi. Bir türlü düşüremediği Tlemsen muhasarasını 7 yıl devam ettirdi. Bu süre zarfında, Tlemsen civarında "Mansura" adını verdiği güzel şehri kurdurdu. Muhasarayı devam ettirirken, Mansura'daki köşkünde memluklerinden birinin saldırısına uğradı ve ağır bir şekilde yaralandı. Bu yara yüzünden kısa bir süre sonra vefat etti(706/1307).

Babasının zamanında, gerek devletin kurulması ve teşkilatlandırılması çalışmalarında ve gerekse Endülüs ve Mağrib'teki savaşlarda , onun sağ kolu olarak çalışmış olan Yusuf en-Nasır, siyâsî, idârî ve askerî sahada kazandığı bu birikiminden saltanatı sırasında önemli ölçüde istifade etmesini bilmiştir. Görevine, kabilelere mal dağıtmak ve çeşitli yardımlarda bulunmak, mahkumları affetmek, zekat-ı fıtr'ın devlet eliyle toplanmasına son vererek mükelleflerin iradesine bırakmak ve bazı vergileri kaldırmakla başlayan Yusuf,[74] Selâvî'nin ifadesine göre, Merînî saltanatını düzene sokan, Merînîler'e saltanat heybetini kazandıran ve medeniyet tadını tattıran ilk sultandır.[75]

B. Ebu Sâbit Amir b. Abdullah (706-708/1307-1308)

74. İbn Haldun, *el-Iber*, VII, 211
75. Selâvî, *el-İstiksâ*, III, 88

Yusuf en-Nasır, oğlu Ebu Amir'i veliahd tayin etmiş sonra onu Merakeş valiliğine göndermişti. Ancak oğlu kendisine karşı isyana teşebbüs edince, isyanı bastırmış, onu sürgüne göndermekle yetinmişti. Ebu Amir, sürgün olarak bulunduğu Rif'te 698/1298 yılında ölünce, Yusuf, onun yerine bir başka oğlunu tayin etmedi. Dolayısıyla öldürüldüğünde veliahdi bulunmuyordu.

Sultan Yusuf'un veliahdini belirlemeden ölmesi, Merînî ailesini ikiye bölmüştü. Merînî ileri gelenleri ve Arap şeyhleri, Yusuf'un torunu Ebu Sâbit'e biat etmişlerdi.Dayıları olan Benî Vartâcin de onu destekliyordu. Babası Ebu Amir Abdullah'ın ölümünden sonra dedesi tarafından yetiştirilen Ebu Sâbit, o sırada Mansura şehrinin dışında bulunuyordu. Diğer tarafta ise Sultan Yusuf en-Nasır'ın yakınları, vezirleri ve komutanları, o esnada Mansura'da bulunan oğlu Ebu Salim'in sultan olmasını istiyorlardı.

İki taraf arasında başlayan mücadelenin galibi, sultanın torunu Ebu Sâbit oldu. Yeni sultan Merînî liderleri ve Arap reislerinin tavsiyesine uydu ve ilk önemli icraat olarak, uzun süredir devam ettirilen Tlemsen muhasarasını kaldırmaya karar verdi. Tlemsen hakimleriyle, kuşatmayı kaldırmak ve onlardan alınan yerleri iâde etmek karşılığında, Sebte'yi işgal eden Osman b. Ebi'l-Alâ ile mücadelesinde kendisini desteklemeleri ve dedesinin kurdurduğu Mansura'yı tahrip etmemeleri, cami, mescid ve köşklerinin tamirini garanti etmeleri ve halktan isteyenlerin orda kalabilmeleri şartlarıyla sulh imzaladı.[76]

Diğer taraftan, Ebû Sâbit'in güçlendiğini gören ve onunla mücadeleye cesaret edemeyen amcası Ebu Sâlim, Mansura'dan Mağrib'e kaçmaya çalıştı. Ancak Ebu Sâbit'e bağlı bir birlik tarafından Nedrume'de yakalanıp öldürüldü.

Ebu Sâbit, bundan sonra, Tlemsen kuşatması münasebetiyle bulunduğu Mağrib-i Evsat'tan saltanat merkezi Mağrib-i Aksâ'ya çekilmek için plan hazırladı. Çıkardığı öncü ve keşif birliklerinin ardından Fas'a intikal etti (707/1307). Başkentte tahtına oturduktan sonra, Sebte ve civarında güçlerini gün geçtikçe arttıran Ebu'l-Alâ oğullarının üzerine ordular gönderdi. Bu arada Merakeş'te amcazâdesinin başlattığı isyanı bastırdı ve elebaşılarını öldürttü. Sebte üzerine gönderdiği birliklerin mağlubiyetini öğrenince, ordusunun başında onlarla savaşa çıktı.

76. İbn Haldun, *el-Iber*, VII, 233

708/1308 yılında Tanca'ya girdi. Sebte'yi kuşattıktan sonra, karşı tarafı teslim olmaya mecbur etmek için çevreyi tahrip ettirdi. Diğer taraftan Gırnata sultanına elçi göndererek, Sebte'nin tahliyesini sağlamasını istedi. Cevabını alamadan Tanca'da öldü ve oraya defnedildi; ancak daha sonra, cesedi, diğer sultanların defnedildiği Ribatu'l-feth Şâle kabristanına nakledildi(708/1308).

C. Ebu'r-Rebi' Süleyman (708-710/ 1308-1310)

Ebu Sâbit'in vefat ettiği gün , amcalarından Ali b. Yakub, Tanca'da kendi adına davet başlatıp, pek çok kimsenin biatını almayı başarmıştı. Ancak vezirler ve diğer devlet ricali, kardeşi Ebu'r-Rebi Süleyman'a biat ederek, tahta oturmasını sağladılar. Erken harekete geçen Ebu'r-Rebi, amcasını yakalatıp tevkif etmeyi başardı.

Tanca'dan başkent Fasu'l-cedid'e gitmek üzere ayrılan yeni sultan, peşinden gelen isyancı Osman b. Ebi'l-Alâ'nın ordusuyla savaşmak zorunda kaldı. Onu mağlup ederek büyük zayiat verdirdi. Savaştan kaçmak zorunda kalan Osman'ın oğlunu ve askerinin bir kısmını esir aldı. Zaferi kazandığı günlerde, kardeşi Ebu Sâbit'in Gırnata sultanına göndermiş olduğu elçilik heyeti olumlu sonuçla geri döndü. Gırnata sultanının, kardeşinin teklifini kabul ederek Osman'ı geri çağırması neticesinde, Osman, beraberindeki birliklerle Endülüs'e geri gitti

Ebu'r-Rebi', Sebte üzerine bir ordu göndermişti. Bu ordu, hicrî 709 yılı Safer ayında, hassas bölgede yer alan bu şehre girmeye muvaffak oldu. Böylece, karşılaştığı ilk meseleleri halleden Sultan, gayretini, komşularıyla dostluk ve ittifak kurmaya yöneltti. Abdülvâdiler'le sulh imzaladı. Gırnata'nın yeni hükümdarı Ebu'l-Cüyuş Nasr (708-713/1309-1314) ile arayı düzelterek dostluk anlaşmasını yeniledi. Bu anlaşma ile, Ebu'l-Cüyuş, Endülüs'te bir süre önce Meriniler'e ait olan bölgeden el-Ceziretü'l-hadrâ, Ronda ve civarını yeniden Merînîler'e devretti. Ebu'r-Rebi', diğer yandan Gırnata sultanının kızkardeşiyle evlenerek, bu dostluğu akrabalıkla daha da kuvvetlendirdi.

Bu esnada Endülüs'te durum çok tehlikeli bir hale gelmişti.Cebel-i Tarık'ı istilâ eden Kastilyalılar, el-Ceziretü'l-hadrâ üzerine saldırıya geçmişlerdi.Ne var ki, Merînî sultanı, oraya ancak, erzak ve harp aletleri gönderebildi. Çünkü şartlar, ülkesinden ayrılmasına ve kalabalık birlikler sevketmesine müsait değildi.Veziri Rahû b. Yakub el-Vattâsî'nin

adamları, Gırnata sultanının elçisini içki içmesi yüzünden, had cezasına çarptıran kadıya hakaret etmişler ve ona karşı çok kötü davranmışlardı. Buna son derece kızan Ebu'r-Rebi', bu adamları astırdı. Onun verdiği bu ceza, vezirini ve Rum asıllı komutanı Gonzalve'yi isyana sevketmiş, isyancılar Tâzâ'ya giderek güçlerini arttırmışlardı. Üzerlerine giden sultan, onları dağıttıktan sonra, bulunduğu bölgede hastalandı.Tâzâ civarında, 710/1310 yılı Cemaziyelâhir ayının sonlarında öldü.[77]

Yaklaşık 2,5 yıl süren saltanatında, Merînîler, nisbeten parlak bir dönem yaşadılar. Selefleri ve onun gayretleriyle, ülkede önemli bir gelişme sağlanmıştı. Onun zamanını, sulh, sükun ve refah günleri olarak tavsif eden İbn Haldun, ev fiatlarının fevkalâde arttığını, hatta Fas şehrinde evlerin pek çoğunun 1000 dinara satıldığını, halkın bina yapmakta yarıştığını, yüksek evler , taş ve mermerden muhteşem köşkler edindiklerini, evlerini ve köşklerini nakış ve oymalarla süslediklerini, halkın ipek elbise giymek , değerli atlara binmek, kaliteli yemekler yemek ve altın-gümüş takılar takmakta yarıştıklarını, belirtir. Umranın geliştiğini , bununla birlikte lüks ve israfın ortaya çıktığını söyler.

D. Ebu Saîd Osman b. Abdülhak (710-731/1310-1331)

675/1276 yılında doğan Ebu Saîd, kardeşi Ebu'r-Rebi' Süleyman'ın vefatından sonra, geceleyin bir arada toplanan vezirler ve diğer devlet ricalinin tensibleri tensibleri neticesinde, aynı gece biat alarak Merînî tahtına oturdu.[78] Bu özel biatın ardından genel biatı, Tâzâ'da 710/1310 yılı Receb ayının ilk gününde aldı. İlim ehli, hilim ve iffet sahibi, cömert ve mütevazi, kan dökmekten kaçınan, dinine bağlı, müslümanlara karşı şefkatli biri olarak bilindiği için, başta ulema olmak üzere, bütün halk, ona gönüllü biat etmişti. Vilâyetlerden biat alınması hususunda elçi ve mektuplar gönderen Ebu Saîd, oğullarından Ebu'l-Hasen'i, kontrolü ele alması için, devletin merkezi Fas şehrine göndermişti. Kendisi de, genel biatın alınışından 20 gün sonra Fas'a ulaştı.

---

77. İbn Haldun, *el-Iber*, VII, 240

78. İbn Haldun, *el-Iber*, 242; Selâvî, el-İstiksâ, III, 103

Her yeni sultan gibi, devlet ricali, Merînî meşayihi, komutanlar , ilmiye sınıfı ve halk üzerinde, onları kendisine bağlamaya yönelik gerekli gördüğü tedbirleri aldı. Bol ihsanlarda bulundu. Devlet işlerini bizzat yürütmeye büyük önem veren bir sultan olarak, halkın durumunu kendilerinden öğrenmeye çalıştı.Onlara yapılan haksızlıklara son verdi; bazı vergileri kaldırdı.Terör, öldürme veya şer'î bir ceza yüzünden tevkif edilenler hariç, mahkumları affetti.

Ülkesi ve halkının durumunu doğru bir şekilde öğrenebilmek için ülkesinde inceleme gezilerine çıkan Ebu Saîd Osman, şehirlerin ihtiyaçlarını tesbit etmeye çalıştı. Bu kabilden olarak 710/1311 yılı Zilkade ayında Ribatü'l-feth'e gitti. Orada bulunduğu sırada halkın durumu yanında bölgeyi ve bilhassa sahilleri tedkik etti; sahillerin daha iyi korunabilmesi için Selâ şehri tersanesinde yeni bir donanma inşa edilmesini emretti.[79]

Ebu Saîd, ortaya çıkan isyanlar yüzünden, cepheden cepheye koşmak ve zamanının büyük bir bölümünü, isyancılarla savaşarak geçirmek zorunda kaldı. Onu en fazla uğraştıran isyancı da, haddinden fazla sevip şımarttığı, bu sevgi yüzünden isyan suçunu dahi bağışladığı, bir türlü uslanmayan oğlu emir Ömer idi.

Ebu Saîd, 713/1313 yılında, Heskûre bölgesinde isyan eden, Adiy b. Hind el-Heskûrî'nin üzerine gitti, isyanını bastırdı ve onu yakalayıp Fas'a göndererek tevkif ettirdi. Bir yıl sonra ise, aralarındaki sulhe uymayıp, Ebu'r-Rebi' Süleyman zamanında Merînîler'e isyan etmiş olan Abdülhak b. Osman ve vezir Rahû b. Yakub'u kendisine teslim etmek yerine, onların Endülüs'e geçişine yardımcı olan Abdülvâdî sultanının başkenti Tlemsen'i muhasara etti. Şehri alamasa da bölgeyi tahrip edip, ona iyi bir ders verdiğine kani olduktan sonra Tâzâ'ya döndü.

Kısa süre sonra oğlu Ömer'in isyanıyla karşılaştı.İki oğlu olan Ebu Saîd, küçük oğlu Ömer'e çok düşkündü. Büyük oğlu dururken onu kendisine veliahd tayin etmiş, emirlere ait ünvanlar vererek, sultanlar gibi maiyet edinmesine, vezir, nedim ve katipler tayin etmesine zemin hazırlamıştı. Gittikçe nüfuzu artan emir Ömer, muasır sultanlarla mektuplaşmaya başlamıştı. Bir süre sonra bu durum, onu babasına karşı isyana sevketti.Tlemsen muhasarasından sonra babasının Tâzâ'da kalmasını fırsat bilerek, Fas'ta babasını hal' ettiğini açıkladı ve

79. İbn Haldun, *el-Iber*, VII, 242

sultanlığını ilan etti. Ordusuyla üzerine gelen babasını ağır bir hezimete uğrattı.Yaralı bir şekilde Tâzâ'ya çekilmeye mecbur kalan babasının peşini takip ederek onu kuşatma altına aldı. Ancak, bazı devlet ricalinin araya girmesi sonunda, baba-oğul, baba için şartları çok ağır olan bir sulh imzaladılar. Ebu Saîd'in imzalamak zorunda kaldığı bu sulhe göre, Merînî tahtı oğlu Ömer'e kalıyor, kendisi ise Tâzâ valiliğine rıza gösteriyordu.[80]

Bu sulhten sonra Ebu Saîd Tâzâ'da kalırken oğlu başkent Fasu'l-cedid'e dönmüş ve sultanlık tahtına oturmuştu.Ancak beklenmedik bir gelişme, Ebu Saîd'in yeniden sultanlığa dönmesine imkan hazırladı. Oğlu Ömer, yakalandığı şiddetli bir hastalık sonucu baygın düşmüştü. Durumunu pek iyi görmeyen veziri, katibi ve diğer bazı devlet ricali, Ebu Saîd'i Fas'a çağırdılar. Aldığı davet üzerine acele Fas'a gelen Ebu Saîd, şehri kuşatma altına aldı ve üstünlüğü ele geçirdi. Bu esnada kendine gelen emir Ömer, karşı koymanın faydasız olacağını anlayınca, babasından sulh istemek zorunda kaldı. Sultanlığı babasına bırakıp Sicilmâse valiliğine gitmeyi kabul ettiğini açıkladı. Teklifinin kabul edilmesiyle, mesele halledilmiş gibi görünüyordu; ancak Ömer, Sicilmâse'ye gittikten sonra istiklalini ilan ederek, babasını daha sonraları da uğraştırdı. Müstakil bir idare kurdu ve topraklarını Merînîler aleyhine genişletmeye başladı. Bu durum karşısında üzerine gelen babasıyla Melviye civarında savaşa tutuştu. Ordusu bozulup dağılınca, savaştan kaçarak Sicilmâse'ye sığındı. Peşinden gelen babasına çok iyi davranarak, yine kendisini affettirmesini bildi.[81]

Ebu Saîd, iç isyanlarla uğraşmaktan, Endülüs'e zaman ayıramadı. Diğer taraftan, Abdülvâdî sultanının yardımıyla Endülüs'e kaçan isyancı Osman b. Abdülhak'ın iade edilmesi için Gırnata sultanı nezdindeki talebinin yerine getirilmemesi, iki tarafın arasını açmış bulunuyordu.[82] Ebu Saîd'in son yıllarında, Abdülvâdîler, Hafsi topraklarında ilerlemeya başlamışlardı. Hafsîler'e ait topraklarda ilerleyerek, Hafsî sultanını büyük bir hezimete uğratmışlar, onun başkenti Tunus şehrini dahi almışlardı (729/1328). Bicâye'ye kaçan Hafsî halifesi Ebu Yahyâ b. Ebi Zekeriya, Abdülvâdîler'e karşı Merînî yardımına başvurdu. Bu istilâyı Mağrib'te kuvvet dengelerini bozacak önemli bir tehlike olarak gören

80. Selâvî, *el-İstiksâ*, III, 106
81. İbn Haldun, *el-Iber*, VII, 244 vd.
82. İbnHaldun, *el-İber*, VII, 249

Ebu Saîd, onun teklifini kabul ederek, yardımda bulunacağını bildirdi. Ordusunun başında Melviye'ye ulaştığı esnada (730/1329), Hafsî sultanının başkentini kurtardığını haber aldı. Artık daha ileri gitmesine veya Abdülvâdîler'le savaşmasına gerek kalmamıştı. Başkentini kurtaran dostunu tebrik için bir heyet gönderdi. Bu heyet vasıtasıyla ayrıca sultanın kızını oğluna istedi. Dileği kabul edilince, bizzat kendisi gelinini karşılamak üzere Tâzâ'ya kadar gitti. Ancak Sebu'da bulunduğu sırada hastalandı. Yanında bulunan oğlu Ali (Ebu'l-Hasen), babasını başkent Fas'a götürmek için geriye dönülmesini emretti. Sultan dönüş esnasında yolda vefat etti.[83]

E. Ebu'l-Hasen el-Mansur (731-749/1331-1348)

Mağrib hükümdarlarının ve özellikle de Merînî sultanlarının büyüklerinden olan Ebu'l-Hasen, esmerliği sebebiyle, halk tarafından "es-Sultanu'l-ekhal" diye tanınırdı. Babasının 731/1331'de vefatından sonra, onun veliahdi olarak Sebu'da devlet ricali ve komutanlarının biatıyla sultanlık makamına oturdu. Merînîler, Ebu'l-Hasen el-Mansur ile birlikte yükselme dönemine girdiler. Ülkelerini, Mağrib-i Evsat ve İfrikıyye (Tunus) istikametinde genişlettiler. Fethettikleri bu bölgelerde hakimiyetlerine süreklilik ve istikrar kazandıramasalar da, Murabıtlar ve Muvahhidler zamanında gerçekleştirilen Mağrib birliğini sağlamak yolunda önemli mesafe katettiler. Kendilerini Muvahhidler'in varisleri kabul ederek, aynı hedefe ulaşmak için çalışan iki komşuları Abdülvâdîler ve Hafsîler'den daha büyük başarı sağladılar.[84]

Merînîler, yaklaşık 30 yıl, Mağrib birliğini sağlamaya yönelik bu siyâsetlerini uygulamak için çalıştılar. Bu dönemde, Merînî sultanlarının iki büyük ismi, Ebu'l-Hasen ve oğlu Ebu Inan Fâris görev yaptı.

a.) Abdülvâdî Ülkesi Mağrib-i Evsat'ın Alınması

Mağrib-i Evsat'a hakim olan Abdülvâdîler, baştan itibaren, Merînîler için bir çıban başı durumunda idiler. Merînîler'in zayıf

83. İbn Haldun, *el-Iber*, VII, 252
84. Harîrî, *Tarihu'l-Mağrib*, 108

zamanlarını kollayıp sınır şehirlerine saldırıya geçmeleri yanında, yapılan anlaşmaları devamlı bozuyorlar, isyancı unsurlara kucak açıp onları ülkelerinde barındırıyorlardı. Tlemsen Abdülvâdîle'i, diğer komşu devlet Tunus Hafsîleri ile de geçinemiyorlardı. Nitekim, geçtiği gibi, onlara saldırıp bir ara başkentleri Tunus'u dahi istilâ etmişlerdi.Merînî Sultanı Ebu Said, onlara karşı Hafsiler'e yardım için yola çıkmış, yardımına gerek kalmadığını öğrenince geri dönmüştü. Ebu Said'in, dostu Hafsî sultanıyla akrabalık kurarak, onun kızını oğlu Ebu'l-Hasen'e alması, iki ülkeyi birbirine daha da yaklaştırdığı gibi, aynı zamanda, Meriniler'e Hafsîler'i savunma hakkı da kazandırmıştı.[85]

Ebu'l-Hasen, önce Mağrib'teki bu üç müslüman devletin sulh içinde yaşamasını sağlamaya çalıştı. Bu arada Abdülvâdî hükümdarına başvurarak, işgal ettiği Hafsî topraklarından çekilmesini istedi. ne var ki, beklediği karşılığı göremedi. Üstelik, elçilerine, Ebu Taşfin tarafından hakarette bulunulmuştu. Abdülvâdî sultanının bu davranışı, ülkesine yönelecek Merînî taarruzunu çabuklaştırdı. Abdülvâdîler'le savaş için hazırlıklarını tamamlayan Ebu'l-Hasen, Sicilmâse emiri kardeşi Ömer'in, kendisinin yokluğunu fırsat bilerek tahtını elinden almasından korkuyordu. Bu yüzden önce Sicilmâse üzerine giderek kardeşinden biat aldı ve babası zamanındaki şartlarla onu şehrin valiliğinde bıraktı. Daha sonra Tlemsen istikametine hareket etti. 732/1332 yılı Şaban ayında, şehrin doğusunda kalan Tâsâlt'ta karargah kurdu. Kara ordusuna yardım birlikleri ulaştırmak için denize açılmış donanma da, Bicâye civarına geldi. Donanma ile taşınan birlikler, harekata iştirak eden ana orduyla birleşerek, Abdülvâdîler'in önemli bir sınır şehri ve Bicâye'ye yönelik saldırıların ana üssü olan Tiklât'ı ele geçirdiler.[86]

Diğer tarafta, karargahında kendisine yardıma gelecek kayınpederi Hafsî sultanını beklemekte olan Ebu'l-Hasen, Sicilmâse emiri kardeşi Ömer'in, Abdülvâdî sultanıyla anlaştığını ve o ikisinin kendisine karşı bir ittifak oluşturduklarını haber aldı. Bu haber üzerine, bölgeden ayrılıp, derhal Sicilmâse'ye gitmeye karar verdi. Ordusuna arkadan gelebilecek Abdülvâdî saldırıları için gerekli tedbirleri aldı ve bir miktar kuvveti bununla görevlendirdi. Çok hassas bir zamanda ortaya çıkan bu meseleyi kısa zamanda çözmeye muvaffak oldu. Sicilmâse'ye girerek kardeşini yakaladı. Başkenti Fas'a götürdüğü kardeşini, hapiste iken

85. Harîrî, *Tarihu'l-Mağrib*, 110

86. İbn Haldun, *el-Iber*, VII, 253; Selâvî, *el-İstiksâ*, II, 58

boğdurarak öldürttü. Bu arada, Abdülvâdîler'in saldırısına maruz kalan ihtiyat kuvvetleri de, onları yenerek ülkelerine çekilmek zorunda bırakmışlardı.[87]

Ebu'l-Hasen, bundan sonraki 2 yılını, Endülüs'te Cebel-i Tarık'ı hristiyanlardan kurtarmak ve bölgeyi onların saldırılarına karşı tahkim etmekle geçirdi. Dolayısıyla, Mağrib-i Evsat'a yönelik düşüncesini; ancak 735/1335 yılı içinde uygulamaya koyabildi. Bu yıl , kendisi ana ordusuyla Tlemsen'i muhasara altına aldı. Gönderdiği diğer kuvvetler ise, Vecde, Vehran, Milyâne ve Cezayir şehirleri başta olmak üzere, Abdülvâdîler'e ait önemli merkezleri elegeçirdiler. Tlemsen muhasarasını şiddetlendirerek devam ettiren sultan, bu merkezlerde hakimiyetini sağlamlaştırmak için gerekli tedbirleri aldı. Bu arada, amcası Yusuf b. Yakub'un Abdülvâdîler tarafından tahrip edilen meşhur şehri Mansura'yı ihya için, Tlemsen'in batı tarafında aynı yerde ve aynı isimle bir şehir inşaatı başlattı. Şehrin etrafını sur ve hendekle çevirtti. Şiddetlendirerek sürdürdüğü Tlemsen muhasarasından ise 3 yıl sonra netice aldı. 737/1337 yılı Ramazan ayının 27'sinde şehre girdi.[88]

Sonuna kadar direnen ve sarayının avlusunda cereyan eden çarpışmalarda iki veya üç oğlunu da kaybeden Abdülvâdî sultanı Ebu Taşfin, yaralı halde yakalanmıştı. Bu esnada, Ebu'l-Hasen'in oğlunun emriyle öldürüldü. Onun ölümüyle, devletleri geçici olarak yıkılmış oluyordu. Abdülvâdîler'e son vererek Mağrib-i Evsat'ı hâkimiyeti altına alan Merînî sultanı, eski düşmanlarından hayatta kalanlar için umûmî af ilan etti. Hatta onları divana kaydettirip, maaş bağlattı. Görevlileri, önceki görevlerinde bıraktı. Tlemsen'in fethi, onun için askerî olduğu ölçüde , siyâsî bir zafer idi. Çünkü , bu sayede bütün Zenâtâ kabilelerini bayrağı altında toplamış oluyordu.[89]

b.) Endülüs'te Cihadı

Ebu'l-Hasen, daha saltanatının ikinci yılında, başkenti Fas'ta, dostu Gırnata sultanı IV. Muhammed b. İsmail'i konuk etmişti. İki müslüman hükümdarın görüşmelerinin ana konusu, Endülüs'teki

87. İbn Haldun, *el-Iber*, VII, 254
88. Selâvî, *el-İstiksâ*, III, 126 vd.
89. Harîrî, *Tarihu'l-Mağrib*, 113

müslüman askerî varlığında ortaya çıkan zayıflama ve bilhassa 709/1310 yılında Kastilyalılar tarafından istilâ edilen Cebel-i Târık (Cebelü'l-feth) 'in kurtarılması meselesiydi. İki sultan, Cebel-i Târık'ın geri alınması için, işbirliği yapmayı kararlaştırmışlardı.

Bu ittifak, ilk safhada istenilen maksada ulaşmayı sağladı. Merînî kuvvetlerinin desteğiyle, 733/1332 yılında gerçekleştirdiği taarruz neticesinde, IV. Muhammed, Cebel-i Tarık'ı hristiyanlardan kurtardı.[90] Endülüs ve Mağrib müslümanları için hayâtî bir önem taşıyan bu büyük zaferin ardından, şehri ve civarını tahkim etti. Hiç bir masraftan kaçınmayarak kalenin etrafını, "benzeri görülmemiş" ifadeleriyle tanıtılan sağlam bir surla çevirdi.

Bu zaferden dönerken bir suikasd sonucu öldürülen IV. Muhammed'in yerine Gırnata tahtına oturan I. Yusuf da, kardeşi gibi, Merînîler'le dostluğa büyük önem veriyordu. Hristiyanlar karşısında zor durumda kalan bu sultan aynı şekilde Ebu'l-Hasen'in yardımına başvurmuştu. Bu davet, tam zamanına raslamıştı ve yerine getirilmemesi için herhangi bir engel yoktu. Çünkü Merînî ülkesinde, siyâsî,askerî ve iktisâdî istikrar sağlanmıştı. Abdülvâdî topraklarının alınmasıyla asker potansiyeli de büyük ölçüde artmıştı. Güçlü Zenâta kabilesinin tamamının aynı bayrak altında toplanmasıyla, cihada kalabalık birlikler sevkedilebilirdi. Mağrib-i Aksâ ve Mağrib-i Evsat'ın birleştirilmesi ve bölgede Merînîler'e yönelecek tehlikelerin ortadan kaldırılması, cihad için sağlam bir zemin teşkil etmişti. Diğer taraftan, ülkenin başında, Murabıtlar ve Muvahhidler'in meşhur sultanları gibi, cihada düşkün, Endülüs'te hristiyanlara karşı cihada can atan bir sultan, yani Ebu'l-Hasen bulunuyordu.[91]

Ne var ki, cihad için sağlanmış görünen bu sağlam zemin ve bütün bu imkanlar , kalabalık ordularla Endülüs hristiyanlarına karşı taarruza geçen Ebu'l-Hasen'i, başarıya ulaştıramadı. Bu askerî faaliyetinde, saltanatını ve devletini sarsan önemli mağlubiyetlerle karşılaştı. Olaylar, kısaca şöyle cereyan etmişti: Bir taraftan Endülüs'teki birliklerine , Kastilya topraklarına hücuma geçmelerini emreden Ebu'l-Hasen, bir taraftan da ülkesinde teçhiz ettiği yeni birlikleri Endülüs'e sevkediyordu. Bu birliklerin katılmasıyla mevcutlarını arttıran İslam

90. İbn Haldun, *el-Iber*, VII, 255

91. Inan, *Nihayetü'l-Endelüs*, 127; Harîrî, *Tarihu'l-Mağrib*, 114

orduları, ilk safhada önemli bir başarı kazandılar.Ancak, bir sabah, henüz yataklarında bulundukları sırada ani bir baskına uğradılar ve büyük zayiat verdiler.

Savaş tecrübesi yetersiz oğlunun komutasındaki birliklerin aldığı bu mağlubiyet üzerine Ebu'l-Hasen, Endülüs'e geçip ordularına bizzat komuta etmeye karar verdi. Ülkede ilan ettiği seferberlik neticesinde kalabalık birlikler teşkil etti. Bu hususta Hafsîler'den de yardım aldı. Hazırlığını tamamladıktan sonra, kara ordusunun başında, Sebte şehrine hareket etti. Bu esnada, hristiyanların boğazı geçmesini önlemek için tertibat aldıklarını, bu maksatla Bahru'z-zukak'ta bir donanma hazırladıklarını haber aldı. Hazırladığı bir donanmayı, derhal bu donanmanın üzerine gönderdi. Gönderdiği donanma, hristiyan donanmasını hezimete uğratmış, pek çok gemisini ele geçirerek Sebte'ye getirmişti. Bu deniz zaferi, Endülüs yollarını açmış, boğazın geçilmesini son derece kolaylaştırmıştı. Artık sultan, nizâmî birlikler ve gönüllüler olarak mevcudu 60 bine ulaşan kara ordusunu, gemilerle rahatça karşıya geçirebilirdi.[92]

Ordusuyla Endülüs'e geçen Ebu'l-Hasen, 741/1340 yılı Muharrem ayının ilk günlerinden itibaren, Tarif üzerine akınlarını başlattı. Gırnata sultanının gönderdiği birlikler de harekâta katılmıştı. Ancak o, Tarif'i kuşatırken, hiç beklemediği bir durumla yüz-yüze geldi. Kastilya donanması, başlattığı bir taarruzla, Cebel-i Târık boğazında kontrolü elegeçirmiş, böylece, Mağrib'ten asker, mühimmat ve gıda maddesi sevkiyatını engellemişti. İkmal yollarının büyük ölçüde kesilmesi dolayısıyla İslâm ordusunda başlayan yiyecek maddesi sıkıntısı gittikçe şiddetlendi. Bu arada Portekiz kuvvetlerinin Kastilyalılara yardıma gelmesi, müslümanların içinde bulunduğu tehlikeyi daha da arttırdı. Müslümanlar, bu şartlar altında Tarif civarında vuku bulan umûmî savaşta, büyük bir hezimete uğradılar. Sultanın karargahına kadar ulaşan düşman, onun hanımlarını ve bazı yakınlarını da öldürdü. Canını zor kurtaran Ebu'l-Hasen, bir grup askerle, el-Ceziretü'l-hadrâ'ya çekildi, oradan Cebelü'l-feth'e gitti ve ardından Mağrib'e geçerek Sebte'ye vardı. Bu mağlubiyet, Mağrib ve Endülüs müslümanları için, Ikab mağlubiyeti ölçüsünde önemli bir kayıp idi.[93] Nitekim, Merînîler'in İspanya fetihlerinin sonunu teşkil eden bu mağlubiyet, Gırnata sultanlığını da,

92. İbn Haldun, *el-Iber*, VII, 261

93. Selâvî, III, 136; Inan, *age.*, 128

Kastilya, Aragon ve Portekiz devletlerine karşı, sürekli bir savunma siyaseti izlemeye mecbur etmiştir.[94]

Hristiyanlar, bu galibiyetin ardından, İbn Haldun'un tabiriyle aslan kesilmişlerdi. Pek çok müslüman beldesini tahrip ettiler ve ardından el-Ceziretü'l-hadrâ'yı aldılar.[95] Bu hezimetin Merînîler adına diğer bir neticesi de, bu mağlubiyeti unutturmak isteyen Sultan Ebu'l-Hasen'in, Endülüs'ü adeta kaderiyle baş-başa bırakıp, faaliyetlerini, komşusu Tunus Hafsileriyle uğraşmaya yönlendirmesi olmuştur.[96]

c.) Hafsî Ülkesi İfrikiyye'nin Alınması

Hafsî sultanının damadı olan Ebu'l-Hasen, aradaki dostluk ve tesis edilmiş bu yakın akrabalığa rağmen, rivayete göre, Hafsiler'i ortadan kaldırıp, topraklarını ülkesine katmak için fırsat kolluyordu.[97] Hafsî sultanının kızı olan hanımının Tarif savaşında öldürülmesinden sonra, onun başka bir kızını daha istemiş ve neticede amacına ulaşmıştı. Diğer taraftan kayınpederi Sultan Ebu Yahya, 747/1346 yılında ölünce, oğulları arasında başlayan taht kavgaları, ülkeyi büyük sıkıntılara sevketmişti. Ebu'l-Hasen, kollamakta olduğu fırsatın, bu taht kavgalarıyla ortaya çıktığını farketti. Ebu Yahya'nın oğulları arasındaki savaşta, emir Ömer'in kardeşi Ahmed'i yenerek, onu, diğer kardeşlerini ve pek çok insanı öldürmesi, Ebu'l-Hasen için, Hafsi ülkesine müdahelenin başlangıcını teşkil etti.[98]

Öldürülen Ahmed, babasının veliahdi idi. Veliahd tayiniyle ilgili olarak düzenlenen vesika, babasının vefatı durumunda tahtın ona bırakılmasını sağlaması için Ebu'l-Hasen tarafından da imzalanmış, Merînî sultanı bu imza ile garantörlük hakkını kazanmıştı. Yerine oğlu Ebu Inan'ı vekil bırakan sultan, 748/1347 yılında, bu meseleyi halletmek bahanesiyle Hafsî başkenti Tunus üzerine hareket etti. Geçtiği yerlerde idareciler ve halkın biatını alarak yoluna devamediyordu.Bicâye ve Kosantine emirleri gibi, Hafsî emirlerinin pek çoğu da ona katıldılar.

---

94. İmadüddin, *Endülüs Tarihi*, 334
95. İbn Haldun, *el-Iber*, VII, 262
96. Harîrî, *Tarihu'l-Mağrib*, 116
97. Selâvî, *age.*, III, 155; Harîrî, *Tarihu'l-Mağrib*, 116
98. Harîrî, *Tarihu'l-Mağrib*, 118

Sultan; kendişine itaat eden Hafsî vilayetlerinin idaresiyle ilgili düzenlemeler yaptı. Sadece Hafsî ailesinden olan valilerin yerlerini değiştirdi. Onları daha çok Abdülvâdîler'den alınan Mağrib-i Evsat vilayetlerine gönderdi. Yerlerine güvendiği dostlarını getirdi. Hafsî ailesinden olmayan idarecileri görevlerinde bıraktı. Artık Tunus şehri hariç bütün bölgeyi, hâkimiyeti altına almıştı. Tunus üzerine gönderdiği ordu, oradan ayrılıp Kâbis'e gitmekte olan Emir Ömer'i mağlup etti. Yakalanan Ömer öldürüldü. Onun öldürülmesinden sonra, Merînî kuvvetleri Hafsiler'in başkentini kolaylıkla elegeçirdiler. Ebu'l-Hasen, bu zaferin ardından görkemli bir törenle şehre girip, doğruca Hilâfet kasrına gitti.[99]

Abdülvâdîler'in ardından Hafsiler'i de yıkan ve topraklarını ülkesine katan Ebu'l-Hasen, Murabıtlar ve Muvahhidler'in kuvvetli dönemlerinde olduğu gibi, Mağrib'in tamamını hâkimiyeti altında toplamış oluyordu.Onun gücünü bu derece arttırması, Selâvî'nin belirttiğine göre, Mısır Memlukleri'ni dahi endişeye sevketmişti.[100] Ne var ki, Merînîler, elegeçirdikleri bu bölgede istikrarı sağlamak ve hakimiyetlerini kuvvetlendirmek hususunda gereken başarıyı sağlayamadılar. Kısa süre içinde bölgede, devletlerini sarsacak büyüklükte karışıklıklarla yüz-yüze geldiler.

d.)İfrikiyye'de Ortaya çıkan Sıkıntılar

Merînî hakimiyetine giren İfrikiyye'de en önemli karışıklıklar, Bedevî arap kabilelerinden zuhur etti. Hafsî sultanlarının geniş ikta araziler tahsis ettiği, bu arazilerde serbestlik tanıdığı ve hatta vergi toplamalarına göz yumduğu bedevî liderler, ikta arazilerinin Merînî sultanı tarafından ellerinden alınmasına tahammül edememişlerdi. Nitekim, bu gelişmelerden kısa bir süre sonra, farklı muhitlerde, isyanlara başvurdular. Merînî ordugahlarına karşı saldırılara giriştiler. Diğer taraftan, Hafsî ailesinden bazı şahısların, yıkılan devletlerini yeniden kurmak için başlattıkları mücadeleleri desteklediler. Neticede, Muvahhidler'in son halifesinin torunlarından birinin etrafında toplandılar. 749/1348 yılı Muharrem ayının başlarında, Merînî sultanını büyük bir

99. İbn Haldun, *el-Iber*, VII, 269
100. *el-İstiksâ*, III, 157

bozguna uğrattılar. Az bir kuvvetle kaçmayı başaran Ebu'l-Hasen, Kayravan'a sığınmak zorunda kaldı.[101]

Kayravan'da bulunduğu esnada, arap liderlerle barışmanın yollarını arayan Ebu'l-Hasen, sonunda içlerinden bazılarının desteğini sağlayıp, onların yardımıyla Tunus'a gitti. Almış olduğu ağır mağlubiyetin ardından, Arapların başına geçen isyancı yakalanıp tutuklanmış, bu gaile bir ölçüde bertaraf edilmişti. Ancak İfrikiyye'de durum hâlâ vehametini koruyordu. Diğer yandan bu yenilgiyle ilgili bazı gelişmeler, Merînî devletinde baba-oğul arasında başlayacak bir taht kavgasına da zemin teşkil etti. Kayravan civarında yenilen Merînî ordusunda bulunup cepheden kaçan askerin bir kısmı, bozgun halinde Tlemsen'e kadar gelmişti. Bu askerler, sultan Ebu'l-Hasen'in öldüğüne dair bir şâyia yaydılar. Bu önemli haber üzerine, yerine vekil bıraktığı oğlu Ebu Inan, onları şahit tutarak, babasının öldüğüne dair bir vesika düzenledi. Dolayısıyla sultanlığın kendisine kaldığını ilân ederek Merînî tahtına oturdu. 749/1348 yılı başlarında valilik yapmakta olduğu Tlemsen'de sultan olarak biat aldı. Bildirildiğine göre, bu sırada babasının sağ olduğunu ve son derece zor durumda kaldığını öğrendiği halde, ona yardım göndermedi. Muhtemelen, babasının, tahtına elkoyması sebebiyle, kendisini cezalandıracağından korktuğu için, İfrikiyye'deki karışıklıkların bastırılmasını ve Merinî hakimiyetinin yeniden tesisini istemedi. İfrikiyye'nin kaybedilmesinden ziyâde, tahtını düşünen ve saltanatını sağlamlaştırmak için valilere babasını kabul etmemelerini emreden Ebu Inan, bu davranışıyla, bazı tarihçiler nazarında, İfrikiyye'nin Merinîler'in elinden çıkışının en büyük sorumlusudur. Hatta o, Mağrib-i Evsat vilayetlerinde görevli bazı Hafsî emirlerini, babasıyla savaşmaları için onun üzerine göndermekten dahi çekinmemiştir.[102]

Arap kabileleri, baba-oğul arasında çıkan bu taht kavgasından istifade ile, Hafsî ailesinden Ebu'l-Abbas el-Fazl'ın etrafında toplanıp, onu atalarının tahtını elegeçirmeye çağırdılar. Bir süre sonra, Kâbis ve Cerbe'ye hakim oldular.Diğer taraftan, bu karışıklıklar, Abdülvâdî ailesini de harekete geçirmişti. Onlar, 749/1348 yılı Cemaziyelahir ayı sonlarında eski başkentleri Tlemsen'i istirdat ettiler.

---

101. Harîrî, *Tarihu'l-Mağrib*, 121
102. Harîrî, *Tarihu'l-Mağrib*, 122

Bütün bu karışıklıklar içinde, ülkesinin parçalanmak üzere olduğunu gören Ebu'l-Hasen, her türlü tehlikeyi göze alarak, 600 parçalık bir donanmanın başında, Tunus'tan Mağrib-i Aksâ'ya hareket etti. Ancak, beraberindeki donanma, büyük bir fırtınaya yakalandı ve gemilerinin çoğu battı. Kurtulan bir kaç gemiyle Cezayir kıyılarına sağ çıkmayı başaran sultan, şehir halkının hâlâ kendisine bağlılıklarını devam ettirdiklerini görünce rahatladı. Bu arada, durumdan haberdar olan oğlunun üzerine gelmekte olduğunu duyunca, sür'atle Merakeş'e gitmeye çalıştı. Baba-oğul arasındaki kovalamaca, Ümmü'r-Rebi' vadisinde sona erdi.İki taraf arasında cereyan eden savaşın galibi, oğul sultan Ebu Inan oldu.[103]

Ebu Inan, Hintâte dağlarına sığınan babasının peşini bırakmadı ve onu dağlık bölgede kuşatma altına aldı.Zor durumda kalan Ebu'l-Hasen, oğlundan sulh istedi. Bazı şartlarla, tahtından oğlu lehine feragat ettiğini açıkladı. Bu anlaşmadan kısa bir süre sonra da öldü(752/1351). Kahramanlığı yanında, edib, şair ve münşî olan Ebu'l-Hasen, Merînî sultanlarının büyüklerinden biridir; hatta onların güç bakımından en azametlisi, mülk bakımından en geniş ülkeye hükmedeni, eser bakımından Mağrib ve Endülüs'te en fazla eser yaptıranı olarak tanıtılmıştır.[104] İlmiyle de dikkat çeken sultan, ilim ehlini ve onlarla sohbeti çok severdi. İbn Merzuk, onun hayatı hakkında, " el-Müsnedü's-Sahihu'l-hasen min ehâdisi's-Sultan Ebi'l-Hasen" adındaki eserini kaleme almıştır.

F. Ebu Inan Fâris b. Ali (749-759/1348-1358)

729/1329 yılında Fâsu'l-cedid (el-Medinetü'l-beyzâ)' de doğan Ebu Inan, iyi bir eğitim gördü. Kur'an-ı Kerim'i ezberledi; fıkıh, hadis, lügat ve nahiv ilimlerinde temayüz etti. Ondaki kabiliyeti gören babası, onu veliahd tayin edip, genç yaşında Tlemsen valiliğine gönderdi. Geçtiği gibi, 748/1347 senesinde, babasının İfrikiyye'de Beni Hilâl ve Benî Süleym kabileleriyle yaptığı savaşlarda öldüğüne dair alınan haber üzerine, 749 yılında Tlemsen'de Merînî sultanı olarak biat aldı. Babasının sağ olduğunu öğrenmesine rağmen sultanlıktan vazgeçmedi ve sultanlığını kabul etmek istemeyenlerle savaşa tutuştu. Babasına

103. Selâvî, *age.*, III, 173
104. Ziriklî, IV, 311

karşı sürdürdüğü taht kavgasından galip çıkarak, Hintâte dağlarına sığınan babasını, tahtından feragata mecbur bıraktı(751/1350). Bir yıl sonra taht iddiasında bulunmalarından çekindiği iki kardeşi Ebu Salim ve Muhammed'i Gırnata'ya sürgüne gönderdi.

Ebu Inan döneminin en önemli tarafı, Mağrib-i Evsat ve İfrikiyye'de Merînî nüfuzunun yeniden tesis edilmesi olmuştur. Babasıyla girdiği taht mücadelesi esnasında, babasını durdurmak için, Abdülvâdîler'in, Mağrib-i Evsat'ta yeniden güç kazanmalarına yardımcı olan Ebu Inan, Abdülvâdi liderlerinin Merini ülkesindeki iç savaşı fırsat bilerek bölgede istiklallerini kazanmaya çalıştıklarını hissedince, buna engel olmak ve bölgeyi onlardan almak için harekete geçti. Savaş hazırlıklarını tamamladıktan sonra, onların üzerine yürüdü. 753/1352 yılında kazandığı zafer sonucunda, sultanları Ebu Said Osman'ı esir aldı. Daha sonra Tlemsen'e girdi. Katli için fetva aldığı Osman'ı öldürterek, Abdülvâdîler'in kısa süren ikinci hükümranlığına son verdi. Bölgede yeniden istikrarı sağladı.

Bu arada kardeşi Ebu'l-Fazl'ın isyanıyla karşılaşan sultan,isyanı bastırdı; Sus bölgesindeki çarpışmalarda yakalanıp kendisine getirilen kardeşini tevkif etti, daha sonra boğdurarak ortadan kaldırdı(h.754).

Sultan Ebu İnan daha sonra Hafsîler'le uğraştı. Onların ülkesi İfrikiyye'yi hakimiyeti altına almak hususundaki arzusunu gerçekleştirmek için kolladığı fırsat, 757/1357 yılında doğmuştu. Kosantine emiri Ebu'l-Abbas el-Hafsî'nin, iki valisini ve onların yakınlarını öldürmesini, bölgede Merînî hakimiyetine yönelik bir hakaret saydı. Ordusunun başında onun üzerine gitti.[105] Kosantine'yi ele geçirdi ve eman istemek zorunda kalan Ebu'l-Abbas'ı tevkif edip Sebte'ye gönderdi. Kosantine'nin tesliminden sonra, bölgedeki diğer merkezlerin emirleri de, itaat ettiklerini bildirmeye başladılar.Arap kabileleri de ona katılmıştı ve onu Tunus'u almaya teşvik ediyorlardı. Bu teşvikler üzerine Tunus'a hareket eden sultan, kara ve deniz birliklerinin gerçekleştirdiği muhasara sonunda şehre girdi.

Arap Benî Riyah kabilesi liderleri , ahaliden almakta oldukları verginin kaldırılması yüzünden isyan etmişler ve üzerlerine gelen sultanın önünden çöle çekilmişlerdi. Sultan Ebu İnan, onların ikmal kaynaklarını kurutmak için, onlara ait yerleşim merkezlerini tahrip

105. Harîrî, *Tarihu'l-Mağrib*, 128

ettirdi. Ne var ki , bu esnada, Merînî ordusu içinde yayılan bazı şayialar, büyük tedirginliğe yol açtı. Askerler arasında, önceden Ebu'l-Hasen komutasındaki ordunun başına gelmiş olan sıkıntılarla karşılaşılacağı konuşuluyor, en kısa zamanda Mağrib'e dönülerek bu sıkıntılardan uzaklaşılması arzusu yayılıyordu. Bu arada, askerlerin sultanı ortadan kaldırmak için bir komplo hazırlığında oldukları duyuldu. Bu olumsuzluklar karşısında, bir durum değerlendirmesi yapan Ebu Inan, saltanat merkezi Mağrib'e çekilmeyi uygun gördü. 758/1357 yılı Zilhicce ayının ilk günlerinde başkenti Fas şehrine ulaştı.[106]

Ülkesinin merkezine dönen sultan, 759/1358 yılı Kurban bayramı namazını kıldıktan sonra ağır bir hastalığa tutulmuştu. İki hafta süren bu hastalığı esnasında, yerine geçecek sultanın belirlenmesi hususunda bir mücadele başladı. idareye el koyan veziri Hasen b. Ömer el-Fûdûdî, hanedandan istediği birini tahta çıkarmak için harekete geçmişti. Halbuki Ebu Inan, oğlu Ebu Zeyyan'ı veliahd tayin etmiş ve Musa b. İsa el-Asilî'yi onun veziri olarak görevlendirmişti. Bunun neticesi olarak sultanın hastalığının ağırlaşması üzerine, taht kavgasına meydan vermek istemeyen Musa, saray ricalinden bir kısmının desteğiyle, efendisini sultan ilan ettirmeye muvaffak oldu. Ancak o sırada henüz sağ olan sultanın veziri sıfatıyla, idareyi elinde tutan ve veliahd Zeyyan'ın sultanlığını istemeyen vezir Hasen b. Amr, onun kardeşi ve henüz 5 yaşında olan Said"i tahta çıkarmak için harekete geçti. Ebu Zeyyan'ın sertliğinden korkan Merînî ricalinin de desteği sayesinde, Said'in sultanlığını ilan ettikten sonra, Ebu Zeyyan'ı yakalayarak zorla kardeşine biat ettirdi. Ardından onu ve adamlarından bazılarını ölüm cezasına çarptırdı. Bu önemli olaylar yaşanırken, halk arasında öldüğü haberi yayılan hasta sultan can çekişiyordu. Onun sağlığından rahatsız olduğu anlaşılan veziri Hasen b. Ömer, rivayete göre, başbaşa kaldığı bir anda onu boğarak öldürdü(28 Zilhicce 759/1358).

Merînîler'in en parlak döneminin sultanlarından olan Ebu Inan, halifelere mahsus "emirü'l-mü'minin" ünvanını kullanan ilk Merînî hükümdarıdır.[107] O, iyi bir süvari, askeriyle aynı saflarda savaşan kahraman bir komutandı. Geçtiği gibi, hafız, fakih, Arap dili ve hesap

106. İbn Haldun, *el-Iber*, VII, 298

107. Abdülkerim Özaydın, "Ebu Inan el-Merînî", *DİA*, IX, 169

uzmanı, edip ve şair idi.[108] İmar faaliyetlerine düşkündü, ardında çok sayıda eser bıraktı.

Merînîler'in mühim sultanlarından biri olan Ebu Inan, Mağrib-i Evsat ve İfrikiyye'yi yeniden hakimiyet altına almakla, önemli bir adım atmıştı. Ancak bu adım, kendisinden sonraki sultanlar tarafından değerlendirilemedi. Nitekim bu büyük sultanın ölüm haberi, Abdülvâdîler ve Hafsîler için sevinç kaynağı olmuştu. Her iki hânedan, onun ölümünden sonra devletinin içine düştüğü sıkıntıları fırsat bilerek, saltanatlarını yeniden kurmak için harekete geçtiler. Bu gelişmeler, Merînîler'in güç ve kuvvet döneminin sonunu getirdi. Bu devlet için artık yeni bir dönem başlıyordu. Daha çok vezirlerin nüfuzu altında geçen bu dönemin ana karakteri, gerileme ve çöküşe giden bir zayıflama oldu.[109]

108. İbnü'l-Kâdî, *Cezve*, 314 vd.; Selâvî, *age.*, III, 175
109. Harîrî, *Tarihu'l-Mağrib*, 131

3. GERİLEME DÖNEMİ (759-869/1357-1465)

A. Gerilemenin Başlaması

Ebu Inan'dan sonra, Merînîler'in siyâsî sisteminde önemli bir değişiklik oldu. Önceleri idare sultanın elinde bulunur ve devlet doğrudan sultan tarafından yönetilirdi. Bundan sonra ise, bazı istisnaları dışında, yönetimde vezirler etkili oldu. Devlet, sultanları hacr altına alan ve onları yönetimden el çektiren vezirler tarafından idare edildi. İdarede vezirlerin söz sahibi olmaları dolayısıyla, "vezirlerin nüfuzu dönemi" olarak ta isimlendirilen ve siyasi tarihi vezirler ağırlıklı işlenen bu dönem, Merînîler'de güç ve kuvvet döneminin sonunu getirmiş, gerileme ve çöküş döneminin başlangıcını teşkil etmiştir.[110]

Devlet sisteminin zayıflamaya başladığı bu dönemin daha ilk safhasında, Merînîler, önemli toprak kaybına uğramış, kuruluş safhasındaki topraklarına çekilmek zorunda kalmışlardı. Anlatılacağı gibi, Hafsîler ve Abdülvâdîler, topraklarını geri almışlar, devletlerini yeniden kurmuşlardır. Bu durum, Merînîler'in genişleme politikasını sona erdirmenin yanında, Mağrib-i Aksâ ve İfrikiyye (Tunus)' de büyük maddî kayıplara uğramalarına yol açmıştır. Çünkü onlar, adı geçen bölgelerde yaptıkları savaşlara büyük askerî harcamalar yapmak zorunda kalmışlardır. Bu maddî zâyiat, devletin zayıflama ve çöküş dönemine girmesinin, en önemli sebeplerinden biri olmuştur. Bu sıkıntılı dönemde vezirlerin nüfuzu artmış, ülkenin yönetimi onların eline kalmıştır. Bir kaçı istisna edilirse, sultanlar, onların elinde oyuncak durumuna düşmüşlerdir.

---

110. Harîrî, *Tarihu'l-Mağrib*, 157

B. II. Muhammed Ebu Bekir es-Said (759-760/1357-1359)

Babası Ebu Inan'ın veziri Hasen b. Ömer el-Fûdûdî tarafından, babasının ölümünden 2 gün önce, 5 yaşında bulunduğu sırada tahta oturtulan Ebu Bekir es-Said'in sultanlık adına yapacak bir şeyinin olmadığı açıktır. Dolayısıyla yönetim, onu hacr altına alan vezirinin eline geçmişti.

Vezir Hasen b. Ömer , kendisi için en önemli tehlikenin, Ebu Inan'ın diğer oğulları tarafından geleceğini biliyordu. Babaları tarafından önemli vilayetlere emir tayin edilmiş olan bu şahıslar, yaşlarının sultan ilan edilen kardeşlerinden büyük olduğunu öne sürerek, taht kavgasına girişebilirlerdi. Babasının veliahdi Ebu Zeyyan'ı geçtiği gibi, önceden bertaraf etmiş olan vezir, diğerlerini tevkif için harekete geçti. Sicilmâse ve diğer bazı merkezlerin emirlerini tevkif ettirmeye muvaffak oldu. Merakeş emiri Mu'temid ise, Hintâte dağlarında bulunan vezirine sığındı. Veziri tarafından , Sultan Ebu Sâlim'e teslim edilene kadar orada kaldı.[111]

Vezir Hasen b. Ömer el-Fûdûdî'nin korktuğu diğer bir şahıs, Merînî ailesinin meşhur simalarından Mansur b. Süleyman idi. Halk arasında onun sultan olacağı şayiası yayılmış, bu söylenti, vezirin kulağına kadar ulaşmıştı. Vezir, kendisine gelerek, asla böyle bir niyetinin olmadığını söylese de, Mansur'u merkezden uzaklaştırmak istiyordu. Bu maksatla onu, Mesud b. Rahû b. Mâsây komutasında Tlemsen üzerine gönderdiği orduda görevlendirdi. Öbür taraftan Mesud'un yaklaştığını öğrenen Ebu Hammu Musa, Tlemsen'i boşaltmıştı. Şehre giren Mesud, şehri tahliye eden Musa'nın, ekseriyyetini araplardan teşkil ettiği birliklerle, Mağrib-i Aksâ'ya saldırdığını öğrendi. Derhal onun üzerine bir ordu sevketti. Mesud'un gönderdiği bu ordunun Abdülvâdî birlikleri karşısında aldığı mağlubiyet, vezir Hasen el-Fûdûdî muhaliflerini tekrar harekete geçirdi.

Onun tahakkümünden usanmış olan bazı Merînî liderleri, başka bir sultan seçerek, ondan kurtulmak istiyorlardı. Ancak onların arasında da birlik ve beraberlik yoktu. İçlerinden bir grup, Tlemsen'de aileden Yaiş b. Ali'ye biat ederken, idarede etkinliği eline geçirmek isteyen Mesud b.

111. İbn Haldun, *el-Iber*, VII, 300

Rahû da, ordusunda bulunan Mansur b. Süleyman'ı sultan olmaya zorladı ve kabul ettirdi.[112]

Merini liderlerinden bazıları, kısa sürede Mansur'a meylettiler ve onun etrafında toplanmaya başladılar. Onun kuvvetini arttırdığını gören Yaiş b. Ali, mücadeleye cesaret edemedi ve kurtuluşu Endülüs'e kaçmakta buldu. Diğer tarafta ise, gelişmeleri yakından takip eden vezir Hasen b. Ömer, 5 yaşındaki sultan Said'i yanına alarak, Sebu'da bulunan Mansur b. Süleyman'ın üzerine gitti.Ne var ki, bu işten zararlı çıkan kendisi oldu. Gece vakti, kuvvetlerinin önemli kısmı, karşı tarafa kaçtılar. Az bir kuvvetle zor durumda kaldığını anlayınca, savunmaya müsait bir kaleye çekildi.

Bu arada, Ğumâre bölgesinde, üçüncü bir isyancı daha ortaya çıktı. Bölgede adına davet başlatan Ebu Salim el-Merinî (İbrahim b. Ebi'l Hasen), kısa sürede gücünü artırarak, tahtın en kuvvetli adayı haline geldi. Vezir Fûdûdî'nin hacri altındaki çocuk sultanı ve Mesud b. Rahû'nun zorlamasıyla taht kavgasına giren Mansur b. Süleyman'ı terkeden Merinî ricali, ülkeyi içinde bulunduğu ihtilaflardan kurtarması ümidiyle, Ebu Sâlim'e yöneldiler. Selâvî, bu hususu anlatırken şöyle demektedir:" Mağrib ileri gelenleri, ona (Ebu Sâlim'e) yöneldiler. Sultan Ebu Bekir es-Said ve Mansur b. Süleyman'ın işleri birlikte geçersiz hale geldi. İkisi de tuz gibi eriyip gittiler."[113]

C. Ebu Sâlim el-Müstaîn (760-762/1359-1361)

Ebu Inan, iki kardeşi Ebu Sâlim ve Muhammed'i, taht iddiasında bulunmalarından çekindiği için, 752/1351 yılında Gırnata sarayına sürgüne göndermişti. Ebu Sâlim, Ebu Inan'ın ölümüne kadar orada kaldı. Henüz 5 yaşında olan yeğeninin sultanlığa oturtulması, onun iktidar hevesini tahrik etmişti. İbn Haldun'un zikrettiğine göre, Ebu Inan'ın ölümünden sonra başlayan iktidar mücadelesi esnasında, Merînî ricalinden bazıları, onu sultan yapmak için harekete geçmişler; hatta onlardan bir kısmı, Endülüs'e geçerek ona katılmışlardı.[114]

---

112. Harîrî, *Tarihu'l-Mağrib*, 158
113. *el-İstiksâ*, IV, 7
114. İbn Haldun, *el-Iber*, VII, 304

Ancak Gırnata sultanı, onu bırakmak istemiyordu. Bu yüzden o, bütün tehlikeyi göze alarak, bir gece, nehir yoluyla Gırnata'dan kaçmayı başardı ve İşbiliyye'ye giderek Kastilya sarayına sığındı. Ona yardımcı olan Kastilya kralı, emrine tahsis ettiği bir gemiyle Mağrib'e geçmesini sağladı. Bu sırada Merâkeş'e giremiyeceğini öğrenen Ebu Sâlim, Sebte yolu üzerinden Ğumâre bölgesine gitti.Bölgede yaşayan kabilelerden kuvvetli bir destek görünce, Tanca ve Sebteyi elegeçirdi. Bu esnada, kuvvetli liderleri etrafında topladı ve diğer taht müddeisi Mansur b. Süleyman tarafından üzerine gönderilen orduyu mağlup etti. Bu zafer, onun işini daha da kolaylaştırmış, saflarına katılımı hızlandırmıştı. Bu gelişmeleri yakından takip eden Hasen b. Ömer ise, onunla başedemiyeceğini anlayınca, anlaşma yollarını aradı. Yapılan yazışmalar sonunda, gölgesine sığındığı çocuk sultan Said'i hal' ederek Ebu Sâlim'e biat etti.[115]

Taht mücadelesinden başarılı çıkıp 760/1359 yılı Şaban ayının ortalarında başkent Fas'a girerek tahta oturan Ebu Sâlim, müstebid bir sultan olarak etrafına korku veriyordu. Onun bu tavrı, Merînî ileri gelenlerinden bir kısmını kendisinden soğutmuş, Ebu'l-Hasen oğullarına meylettirmişti. Bu sebeple onlardan kurtulmanın yolunu arayan sultan, onları, içlerinde tahttan indirdiği sultan Said de olduğu halde, bir gemiyle Endülüs'e göndermek üzere yola çıkardı ve ardından denizde boğdurarak ortadan kaldırdı.[116] Merkezden uzaklaştırmak istediği eski vezir Hasen b. Ömer'i ise, Merakeş valiliğine tayin etti. Buna tahammül edemeyen vezir, Merakeş'ten ayrılıp Tâdile'ye gitti ve Benî Cuşem'e mensup bir grup isyancıya katıldı. Sultan, gönderdiği birliklerle, onu yakalatıp başkentine getirtmişti. Verdiği emir üzerine ibret için teşhir edildikten sonra öldürüldü.

Bütün gayretini tahtını korumaya sarfeden Ebu Sâlim, Gırnata tahtından indirilen V. Muhammed el-Ğaniy bi'llah ve meşhur veziri Lisanüddin İbn'ül-Hatib'i ülkesine çağırarak, Gırnata sarayında oturan Merînî ricalinden tahtına yönelebilecek tehlikeleri bu yolla bertaraf etmek istedi. Yeni Gırnata sultanı böyle bir tehlikenin zuhurunu engellemezse, kendisi de, ona karşı V. Muhammed'i kullanabilirdi.[117] Bu icraatın diğer bir neticesi de, Merînî sarayında bir araya gelen Ebu

115. *Aynı eser*, VII, 305
116. Selâvî, *el-İstiksâ*, IV, 7; Ziriklî, *A'lâm*, II, 68
117. Harîrî, *Tarihu'l-Mağrib*, 160

Sâlim'in sır katibi meşhur tarihçi, sosyolog ve devlet adamı İbn Haldun ile, meşhur mütefekkir, ilim ve devlet adamı Lisanüddin İbnü'l-Hatib arasındaki dostluğun temellerinin atılması oldu.

Sultan Ebu Salim 761/1359 yılında, tahta çıkmasına yardımcı olan Mevlâ Ebu'l-Abbas el-Hafsî'yi Kosantine emirliğine getirmekle, Merînîler'in İfrikiyyede'ki mevcudiyetlerini sona erdiren önemli bir hata işledi. Aynı yıl, Mağrib-i Evsat'ta, Merînî hakimiyetini korumak için gerçekleştirdiği taarruzundan da, Abdülvâdîler'le anlaşma yaparak dönmüştü. Bu anlaşma ile, Abdülvâdîler'in toprakları Mağrib-i Evsat bölgesi de, Merînî hakimiyetinden çıkmış oldu.[118]

Fâsu'l-cedid'de bir vekil bırakarak eski şehir Fasu'l-kadîme'de oturmaya karar veren Ebu Sâlim, yeni şehirde Ömer b. Abdullah el-Fûdûdî'yi vekil tayin etmişti. Sultana karşı gizli düşmanlık beslemekte olan Ömer, devletin zayıflığından ve halkın, sultan üzerinde etkili vezir Ebu Abdullah b. Merzuk'a karşı düşmanlığından istifade ederek, isyana teşebbüs etti. Hristiyan birliklerin komutanı Garcia fils d'Anatole ile işbirliği yaparak, sultan Ebu Sâlim'i hal' ettiklerini açıkladılar. Onun yerine Merînî ailesinden, kolaylıkla etki altına alabilecekleri, aklen ma'lul birini, yani Taşfin el-Müvesves'i sultan ilan ettiler. Bu arada beytülmale hücum eden askerler, orada buldukları herşeyi yağmaladılar. Şehirde anarşi ve terör yayıldı. İsyanı haber alan Ebu Sâlim, onları kuşatmak istedi; ancak taraftarlarının büyük kısmının kendisini bırakıp karşı tarafa geçmesine engel olamadı. Tebdil-i kıyafetle kaçıp kurtulmayı denediyse de, Ömer b. Abdullah Fûdûdî taraftarlarınca yakalanıp katır üzerinde getirildi. Fûdûdî'nin emriyle öldürüldü. Saltanatı, ancak 2 yıl 3 ay sürmüştü.[119]

D. Taşfin el-Müvesves b. Ebi'l-Hasen (762-763/1361)

Taşfin, babasının büyük bir mağlubiyete maruz kaldığı Tarif savaşında Kastilyalılar'a esir düşmüştü. Esaret altında bulunduğu sırada aklî dengesini kaybedince, Hristiyanlar tarafından serbest bırakıldı.

---

118. Harîrî, *Tarihu'l-Mağrib*, 161

119. Ziriklî, *A'lâm*,, I, 52

İstediğini yaptırabileceği bir sultan arayan isyancı Ömer b. Abdullah el-Fûdûdî, onu getirtip geçtiği gibi, kendisine sultanlık hil'atini giydirdi. Devletin ne derece zayıfladığını gösteren bu icraatını, onun için zorla biat alarak tamamladı. Devlet işlerine el koyan vezir Ömer, isyan ortağı hristiyan komutanın aleyhine döndüğünü öğrenince, onu ortadan kaldırmaktan çekinmedi. Garcia'nın öldürülmesi, hristiyan askerlerden kurtulmak isteyen ve ülkedeki sıkıntıları onlara bağlayan bazı grupları harekete geçirmişti. Onlar hristiyan askerlere hücum ederek pek çoğunu öldürdüler.[120]

Merînî ricalinden bazıları, vezirin istibdadını, aklen malul bir sultanın bulunmasına bağlıyorlardı. Bu yüzden Sultanın değiştirilmesi için harekete geçerek, Tlemsen'e adam gönderdiler ve (Ebu'l-Hasen'in kardeşi) emir Abdülhalim'i, sultanlığı elegeçirmeye davet ettiler. Abdülvâdî sultanı Ebu Hammû'nun desteğiyle Tlemsen'den hareket eden Abdülhalim, Tâzâ civarında kendisine katılmayı bekleyen Merînî ricali tarafından karşılandı. Ancak vezir, üzerlerine giderek onları dağıttı. Abdülhalim ise, Tâzâ'ya sığınmak zorunda kalmıştı.

Bu isyanı bastırmaya muvaffak olan vezir Ömer, aklen ma'lul sultanı değiştirmenin zaruretini anlamıştı. Çünkü Abdülhalim tehlikesi devam ederken, başkaları da taht mücadelesine kalkışabilirdi. Bu zaruret, veziri, nüfuzu altına alabileceği yeni bir sultan adayı arayışına sevketti. Neticede, Ebu Zeyyan Muhammed b. Yakub b. Ebi'l-Hasen'i gözüne kestirdi. Ebu Zeyyan, amcası Ebu Sâlim'den korkarak, önce Gırnata'ya orada barınamayınca da Kastilya'ya kaçıp İşbiliyye sarayına sığınmıştı ve orada kalmaya devam ediyordu. Hâlâ Fas'ta ikamet eden mahlu' Gırnata sultanı V. Muhammed el-Ğaniy bi'llah, bu konuda kendisine yardımcı oldu. Endülüs'e geçip Kastilya sarayına giderek Ebu Zeyyan'ın Mağrib'e gönderilmesini sağladı. Nihayet 763/1361 yılında, Mağrib'e gelen Ebu Zeyyan'ı karşılayan Ömer el-Fûdûdi, Taşfin'i tahttan indirerek, onu sultan ilan etti ve onun için biat aldı.[121]

E. Ebu Zeyyan Muhammed b. Yakub (763-767/1361-1366)

120. Harîrî, *Tarihu'l-Mağrib*, 163

121. İbn Haldun, *el-Iber*, VII, 317 vd.

Başkent Fas'ta büyüyen Ebu Zeyyan, amcası Ebu Sâlim'in takibatından kurtulmak için Endülüs'e kaçmış, 750/1349 yılında Gırnata sarayına sığınmıştı. Amcasının desiseleri sonunda, orada da barınamayıp, Gırnata'yı terketmek ve kendisini çok iyi karşılayan Kastilya kralının sarayına iltica etmek zorunda kalmıştı.

Geçtiği gibi, Ömer b. Abdullah'ın davetini aldıktan sonra, Merînî tahtını elegeçirmek için harekete geçti. Kastilya kralı ile bir anlaşma imzaladıktan sonra, onun desteğiyle Mağrib'e geçip Sebte'ye ulaştı. Buradan, vezirin gönderdiği askerî birliklerin başında, Fas şehrine gitti ve orada sultan ilân edildi. Başlangıçta sultanlıktan nasibi, sadece ünvanı taşımaktan ibaretti. Bütün yetkiler, tahta çıkmasını temin eden vezirin elindeydi. Vezir Ömer b. Abdullah, durumunu daha da kuvvetlendirebilmek maksadıyla, Merînî ailesinden bir kızla evlenmiş, samimi dostu Merakeş valisinin de aynı şeyi yapmasını sağlamıştı. Ayrıca, önemli görevlere yakın akrabalarını ve yakın adamlarını tayin etti. Sultanı sarayında hacr altına aldı. Ancak buna rağmen, bazı isyanlara mani olamadı.[122]

Abdülhalim ve kardeşi Abdülmü'min'in Sicilmâse'yi elegeçirmeleri ve bazı Merînî ricali tarafından desteklenmeleri, veziri korkutuyordu. Onlarla mücadele için, Sicilmâse üzerine gitti. Ancak arap liderlerin araya girmesiyle, Abdülhalim'in Sicilmâse emirliğinin tanınması şartıyla iki tarf arasında sulh ilan edildi.[123] Vezirin sultan ve devlet ricali üzerindeki baskısı gittikçe artıyordu. Sultan Ebu Zeyyan, onun bu tahakkümünden çok sıkılmış, ondan kurtulmanın yollarını aramaya başlamıştı. Ne var ki, etrafı vezirin casuslarıyla doluydu. Hatta kendisine en yakın bildiği adamları arasında bile onun casusları vardı. Bundan gafil olan sultan vezirini ortadan kaldırmak niyetini yakınlarından bazılarına açmıştı. Ancak bu haber, casusları tarafından hemen vezire ulaştırıldı. Daha çabuk davranan vezir, sultan üzerine acele bir baskın düzenledi. Nedimleriyle içki içmekte olan sultanı hazırlıksız yakaladı. Yanındakileri uzaklaştırdıktan sonra boğdurup kuyuya attırdı. Sarhoş iken atından düşüp öldüğü görüntüsünü verdi ve halk arasında bunu yaydırdı.[124] Ebu Zeyyan, 4 yıl 10 ay saltanatta kalmıştı.

---

122. Harîrî, *Tarihu'l-Mağrib*, 164
123. İbn Haldun, *el-Iber*, VII, 319
124. *Aynı eser*, VII, 323; Ziriklî, VII, 146

F. Ebu Faris Abdülaziz b.Ebi'l-Hasen (767-774/1366-1372)

Nüfuzu altında tutabileceği yeni bir sultan arayan vezir Ömer b. Abdullah'ın bu iş için fazla zamanı yoktu. Fasu'l-cedid'de bir köşkte yarı mahkum hayatı yaşattığı Abdülaziz b. Ebi'l-Hasen'i tercih ederek, onu tahta oturttu ve ona biatı gerçekleştirdi.

Vezir, önceden olduğu gibi, devlet işlerini doğrudan yine kendisi yürütüyor, 17 yaşında bulunan yeni sultanın da, yönetime karışmasına müsade etmiyordu. Kuvvetli bir şahsiyete sahip olduğu bildirilen Ebu Fâris ise, buna tahammül edemiyor, vezirine katlanmakta zorluk çekiyordu. Bu arada, vezirin sultan Ebu Inan'ın kızıyla evlenmek ve onun kardeşini sultan yapmak istediği söylentisi yayılmıştı. Selefinin başına gelenin kendi başına da gelmesinden korkan sultan, elini çabuk tuttu. Hazırlattığı bir suikast sonucu veziri Ömer b. Abdullah'ı öldürttü. Yakınlarını da şiddetle cezalandırdı; bazılarını öldürdü, bazılarını sürgüne gönderdi.[125]

Bundan sonra devlet işlerini kendi eline aldı. Yeni vezir ve diğer devlet ricalinin kendi bilgisi dışında tasarrufta bulunmalarını yasakladı. Bir süre sonra yeni vezirinin, selefi gibi, yönetimi eline geçirmek için çalıştığını hissedince, onu ve yakın adamlarını da ortadan kaldırmaktan çekinmedi. Başkentinde istikrarı temin eden Ebu Fâris Abdülaziz, dahilî mücadeleler yüzünden parçalanmış ülkede birliği yeniden sağlamak için harekete geçti. Merakeş üzerine giderek, şehri isyancı Ebu'l-Fazl b. Ebî Sâlim'den aldı. O, Merînîler'e ait topraklarda birliği sağlamanın yanında, devletine dış politikada da saygınlık kazandırmak, Mağrib ve Endülüs siyâsî hayatında etkili olmak istiyordu. Gırnata ve Aragon hükümdarlarıyla mektuplaşarak üç ülke arasında bir barış ve dostluk anlaşması imzalanmasını sağladı. Kendisini temsilen dostu Gırnata sultanı V. Muhammed'in, imzaladığı 768/1367 yılı tarihini taşıyan bu sulh, taraflara, karşılıklı ticaret ve seyahat serbestliği, düşman ülkelere yardım yasağı ve ayrıca Aragon ülkesindeki müdeccenun'a hicret serbestliği şartlarını taşıyordu.[126]

125. İbn Haldun, *el-Iber*, VII, 323
126. Inan, *Nihayetü'l-Endelüs*, 148

Bu anlaşma, Aragon'la sulh yapan Merînîler ve Beni Ahmer'e, Kastilya krallığına karşı askerî yardımlaşma imkanını da sağlamıştı. Bu sırada Kastilya'nın içinde bulunduğu dâhilî savaşlar, müttefik iki müslüman hükümdarın işini kolaylaştıran diğer bir unsur oldu. el-Ceziretü'l-hadrâ'yı istirdat için harekete geçen ve şehri karadan kuşatan Gırnata ordusu, Merînî donanmasının şehri deniz tarafından kuşatması ve orduya ikmal sağlaması sayesinde, Ebu'l-Hasen zamanından beri hristiyanlarda olan şehri elegeçirdi. Müslümanlar, hiristiyanlara karşı büyük bir zafer kazandılar.[127]

Kuzey Afrika'da kuvvetini arttırmaya çalışan Ebu Fâris, Abdülvâdîler'le bir mücadeleye girmek zorunda kaldı. Ülkesinden Abdülvâdî topraklarına kaçan bazı arap kabilelerine sığınma hakkı verilmemesi için yaptığı teklif, sultan II. Ebu Hammu tarafından kabul edilmemişti. Buna öfkelenen sultan, savaş hazırlığını yaptıktan sonra, 771/1370 yılı Kurban bayramının ardından Tlemsen üzerine hareket etti. Şehre yaklaştığında, karşı taraf askerinin önemli bir kısmının kendisine katılmasıyla rakibini zor duruma düşürdü. Bu yüzden çöle kaçan Ebu Hammu'nun terkettiği Tlemsen'e kolay bir şekilde girdi(10 Muharrem 772/1370). Veziri Ebu Bekir b. Ğâzî komutasında gönderdiği kuvvetler, Ebu Hammû ve onu destekleyen grupların ellerindeki bütün malları ele geçirdiler ve bölgede hakimiyeti tesis ettiler.

Abdülvâdîler'e ait merkezlere görevliler tayin eden sultan, ülkesinin başkentine dönmek için ordusunun Tlemsen dışında toplanmasını emretmişti. Bir sür sonra yola çıktı, ne var ki, Fas'a ulaşamadan yolda vefat etti (22 Rebiülahir 774/1372). Fas'a getirilip camisinin avlusuna defnedildi. Öldüğünde henüz 24 yaşında olan Ebu Fâris, 6 yıl 4 ay tahtta kalmıştı.[128] Bu süre içinde, karışıklık ve zafiyet içine düşmüş devletine, yeniden güç ve kuvvet kazandırdı. Adını, haklı olarak, bu devletin başarılı sultanları arasına yazdırdı.

G. Ebu Zeyyân IV. Muhammed (774-776/1372-1374)

127. Selâvî, *el-İstiksâ*, IV, 56

128. İbn Haldun, *el-Iber*, VII, 336

Ebu Fâris Abdülaziz'in ölümüyle, istikrar tekrar kayboldu, eski karışıklık ve zafiyet geri geldi. Çünkü onun yerine kendisi gibi başarılı biri değil, tam aksine henüz kucakta taşınan bir çocuk sultan ilan edildi. Onun ölümünü öğrenen veziri Ebu Bekir b. Ğâzî, fırsat kaçırmaktan korkarak, vakit kaybetmeden harekete geçmiş, ölen sultanın henüz 4 veya 5 yaşındaki oğlu Muhammed'i omuzuna alıp, toplantıya çağırdığı Merînî ricalinin huzuruna götürmüştü. Toplantıya katılanlar, elini öperek çocuk sultana biat ettiklerini açıkladılar. Adet üzere, diğer şehirlerden gelen heyetler de ona biat ettiler. Artık ülkede, vezir Ebu Bekir b. Ğâzî'nin sözü geçiyordu. Devlet idaresinden anlaması zaten imkansız olan çocuk sultanı sarayda hacr altına alan vezir, ülkeyi tek başına yönetiyordu.[129]

Veraset sisteminin tabîî neticelerinden olan bu durum, yani ehliyetsiz kimselerin hatta bu defasında olduğu gibi kucakta taşınan bir çocuğun hükümdarlığa çıkarılması ve haris devlet ricalinin elinde oyuncak haline gelmesi, devleti yeni bir krize sürükledi. Ebu Fâris zamanında kazanılan başarı, bir anda tersine döndü. Büyük sıkıntılar kapıyı çalmaya başladı. Merînîler'in içine düştüğü bu sıkıntılar, Gırnata Benî Ahmer sultanlarının iştahlarını kabarttı. Vezirlerin nüfuzuna, onların müdaheleleri eklendi. V. Muhammed'le birlikte, Gırnata sultanları Merînîler'in iç işlerine karışmaya başladılar. Tahtından uzaklaştırıldığı yıllarda uzun süre Merînî sarayında kalan V. Muhammed el-Ğaniy bi'llah, onların zayıf noktalarını öğrenmişti. Ancak Ebu Fâris zamanında, onların işlerine karışmaya cesaret edemiyordu. Çünkü Ebu Fâris'in ondan korkusu yoktu; hatta onun ısrarlarına rağmen, İbnü'l-Hatib'e siyâsî sığınma hakkı vermiş ve Endülüs'e geri göndermemişti.[130]

V. Muhammed, Ebu Fâris'in ölümünden sonra, önce, Tlemsen ve ülkelerinin diğer merkezlerini istirdat eden Abdülvâdîler'i destekledi. Ardından Gırnata hükümdarlığında, Merînî ailesine mensup komutanların idaresinde görev yapan ve Endülüs cihadlarında büyük hizmetleri görülen "şeyhu'l-ğuzât" lık müessesesini ortadan kaldırdı. Gırnata'daki gaziler ve Mağribli gönüllülerden oluşan birliklerini dağıttı.[131] Daha sonra, Meriniler'le ilgili taleplerinin vezir İbn Ğâzî tarafından reddedilmesine kızarak, ülkesinde bulunan Abdurrahman b.

129. *Aynı eser*, göst. yer.
130. Harîrî, *Tarihu'l-Mağrib*, 172
131. İbn Haldun, *el-Iber*, VII, 379

Ebî Yeflûsen'i eski Merini veziri Mes'ud b. Mâsây ile birlikte, Merînî tahtını elegeçirmesi için Mağrib'e gönderdi. 774 yılında Mağrib'e ayak basan Abdurrahman, Tâzâ ve civarını ele geçirerek bölge halkından biat aldı. V. Muhammed'in tahrik ettiği bir diğer şahıs Merînîler'in Sebte valisi Muhammed b. Osman idi. Onu, velayeti şer'an caiz olmayan çocuk sultanın yerine, olgun yaşta kuvvetli bir şahsın saltanata çıkarılması hususunda ikna etmişti. Neticede üzerinde anlaştıkları emir Ebu'l-Abbas Ahmed b. Ebi Sâlim'in, tahta çıkarılması hususunda kendisine yardım vadetmiş, bu yardım karşılığında, ondan üç şartın yerine getirilmesine dair söz almıştı. Onun bu üç şartı, Endülüs'te Merînîler'e ait Cebel-i Tarık şehrinin, Gırnata sultanlığına devredilmesi, Merînî hükümdarlarının çocuklarının tamamının Gırnata sarayına gönderilmeleri ve orada ikamete mecbur tutulmaları ve siyâsî mülteci İbnü'l-Hatib'in kendisine teslimi idi.

Onun bu üç şartını kabul ettiğini bildiren Sebte valisi Muhammed b. Osman, ondan adaylarının saltanatı ele geçirmesi durumunda vezirliğin kendisine verilmesi hususunda destek sözü almıştı. Hazırlanan plânı uygulamak için harekete geçen Muhammed b. Osman, Merînî emirlerinden bazılarının tutuklu bulunduğu Tanca üzerine gitti. Kurtardığı tutuklular arasından emir Ebu'l-Abbas'ı sultan ilan ederek, ona biat edilmesini sağladı. Tutuklu diğer emirleri ise, Gırnata'ya V. Muhammed'in sarayına gönderdi. Vezir Muhammed b. Osman, Cebel-i Tarık'ı ona devrettiğini bildiren mektup da yollamıştı. Mektubu aldıktan sonra Malaga'dan kendisine devredilen Cebel-i Tarık'a giden V. Muhammed, bölgeyi hakimiyeti altına aldı. Oradaki Merînî askerlerini, Mağrib'e müttefiklerinin yardımına gönderdi. Endülüs'te hakimiyetleri altındaki son merkez Cebel-i Tarık'ın Gırnata sultanlığına devriyle olan bu gelişme, Merînîler'in Endülüs'teki varlığını nihâî olarak sona erdirmiş oldu.[132]

Diğer tarafta Endülüs'ten gönderilen yardım birliklerinin katılmasıyla güçlerini arttıran Ebu'l-Abbas Ahmed ve veziri Muhammed b. Osman, Fasu'l-cedide üzerine giderek, şehri muhasara altına aldılar. 776/1374 yılı Muharrem ayında teslim olan şehre girdiler. Çocuk sultan hal' edilerek Ebu'l-Abbas'ın sultanlığına biat edildi.

132. İbn Haldun, *el-Iber*, VII, 339

H. Ebu'l-Abbas Ahmed b. Ebî Sâlim el-Mustansır (Birinci saltanatı 776-786/1374-1384)

Gırnata sultanının desteği ve Sebte valisi Muhammed b. Osman'ın yardımıyla Merînî tahtına oturan Ebu'l-Abbas, destekçilerin her ikisine karşı da minnet borcu altındaydı. Baştan itibaren yönetim onun üzerinde etkili olan veziri Muhammed b. Osman'ın eline geçmişti. Gırnata sultanı da, Merînîler'in içişlerine rahatlıkla müdahelede bulunabiliyordu. Hattâ Merînî ülkesi, kendisine bağlı bir vilayet haline gelmişti, orada istediği her şeyi yaptırabiliyordu.[133]

Diğer taraftan Merînî toprakları, fiilen iki hükümdar arasında taksim edilmiş durumdaydı. Sınır Azmur olmak üzere Fas'ta Ebu'l-Abbas, Merakeş'te ise, yine Gırnata sultanının desteğiyle Mağrib'e çıkan ve sonunda Merakeş ve civarına hakim olan Abdurrahman b. Yeflûsen hüküm sürüyordu. İkisi arasındaki ilişkiler, bazen savaş bazen de zarûrî barış şeklinde devam ediyordu. Bu ilişkilerde bilhassa Gırnata sultanının etkisi söz konusuydu. O, mevcut durumun devamını istiyordu.[134]

Abdurrahman'ın, 781/1380 yılında, karşı taraf üzerine saldırıya geçmesi, iki rakibi savaşa sokmuştu. Bu savaştan galip çıkan Ebu'l-Abbas, Abdurrahman'ı ortadan kaldırıdı ve Merakeş'i alarak ülkede birliği tekrar sağladı(784/1382).[135] Ebu'l-Abbas Ahmed, bu başarısını, Merakeş muhasarası esnasında fırsattan istifade için ülkesine saldıran Abdülvâdî hükümdarı II. Ebu Hammû'nun başkenti Tlemsen'i de ele geçirerek devam ettirdi.

Ebu'l-Abbas, bu başarılarının ardından II. Ebu Hammu ile anlaşmaları hususunda devreye giren Gırnata sultanı V. Muhammed'in baskılarına boyun eğmemişti. Dolayısıyla, Gırnata sultanı, Merînî yönetimi üzerindeki kontrolünü kaybetmek korkusuna kapıldı. Endişesinde haklıydı çünkü muhaliflerini birer birer ortadan kaldıran Ebu'l-Abbas, artık kendisine kulak vermiyordu. Tedbir almadığı takdirde, ülkesinde istikrar ve kontrolü sağlar, gücünü daha da artırabilirdi. Bunun en kolay tedbiri, Merînîler'i yeni bir taht kavgasına sokmaktı. Bunun için fırsat kollayan Gırnata sultanı Fas şehrinin savunmasız kaldığını haber

133. İbn Haldun, *el-Iber*, VII, 341
134. Harîrî, *Tarihu'l-Mağrib*, 175
135. İbn Haldun, *el-Iber*, VII, 346 vd.

aldıktan hemen sonra, sarayında ikamet etmekte olan Merînî hanedanından Musa b. Ebi Inan'ı, emrine verdiği bir birlikle, Mağrib'e Fas şehri üzerine gönderdi. Cebel-i Tarık boğazını geçtikten sonra Sebte'de karaya çıkan Musa, şehri hakimiyeti altına aldı(786/1384). Sebte'yi hâmisi Gırnata sultanının hakimiyetine devrettiğini açıkladıktan sonra, Fas üzerine gitti ve kolay bir şekilde şehre girdi.

Bu gelişmeleri Tlemsen'de bulunduğu sırada öğrenen sultan Ebu'l-Abbas,vakit kaybetmeden Mağrib-i Aksâ'ya hareket etti. Fas şehrine yaklaştığı bir sırada, karşı tarafın kuvvetli olduğunu anlayınca o tarafa geçmek isteyen komutanlarının isyanıyla yüz-yüze geldi. İsyancı komutanlar ve askerinin büyük bir bölümü, ondan ayrılarak Musa'ya katılmaya başladılar. Buna engel olamayan Ebu'l-Abbas, yanında kalan az bir kuvvetle Tâzâ'ya çekilmek zorunda kaldı. Ancak peşini takip eden birlikler tarafından yakalanıp rakibi Musa'ya götürüldü. Musa, onu zincire vurdurarak, Endülüs'e Gırnata sarayına gönderdi. Ebu'l-Abbas, 789 yılında ikinci defa tahta çıkana kadar orada kaldı. Musa, onun veziri Muhammed b. Osman'ı da tutuklatmıştı bir süre sonra öldürülmesini emretti.[136]

I. Musa b. Ebi Inan el-Mütevekkil (786-788/1384-1386)

Gırnata sultanının desteğiyle Merînî tahtını elegeçiren Musa b. Ebi Inan'ın saltanatı yaklaşık 2,5 yıl sürdü. Bu süre içinde yönetimin dizginleri, veziri Mesud b. Rahu b. Mâsây'ın elinde kaldı. Sultan Musa, vezirinin baskısından usanmış, onu öldürmeyi kafasına koymuştu. Bu niyetini bazı yakınlarına açınca, adeta kendi sonunu çabuklaştırdı. Onun bu niyetinden casusları vasıtasıyla haberdar olan veziri, kardeşiyle birlikte sultanı ortadan kaldırmak için bir suikast planı hazırladı. Vezirin merkezden uzaklaşmak için, Ğumâre bölgesindeki isyancılarla mücadele maksadıyla başkentten ayrıldığı günlerde, kardeşi Yaiş, sultanı zehirleterek, bu planı hayata geçirdi. Vezir Mesud, henüz Kasru'l - kebir'e ulaştığında, sultanın ölüm haberini aldı.

136. İbn Haldun, *el-Iber*, VII, 351

İ. Ebu Zeyan V. Muhammed el-Muntasır (788/1386)

Babası Ebu'l-Abbas Ahmed'le birlikte Endülüs'te Gırnata sarayında ikamet eden Ebu Zeyyan, babası tarafından Fas'a getirilmişti. Babasının sultanlıktan indirilerek tutuklanıp Endülüs'e gönderilmesinden sonra da Fas'ta kaldı.

Sultan Musa b. Ebi Inan'ın ölümünden sonra, kardeşi Mesud'u beklemeden harekete geçen Yaiş b. Rahû, henüz 5 yaşında bulunan Ebu Zeyyan'ı sultan ilan ettirdi ve "el-Muntasır" ünvanı verilen çocuk sultan için biat aldı. Sultanlıkla alakası ünvan ve tacı olan bu çocuk sultan, ülkenin vezir tarafından yürütüldüğü sultanlığının üzerinden 43 gün geçtikten sonra gerçekleştirilen bir isyan neticesinde tahtından indirilerek Endülüs'e babasının yanına gönderildi.[137]

K. VI. Muhammed el-Vâsık (788-789/1386-1387)

Kardeşi Yaiş'in sultanlığını tanımayan vezir Mesud b. Rahû, Musa'nın ölümünün ardından, Gırnata sultanına elçi göndererek, onun yerine Ebu'l-Abbas Ahmed'i tahtına iade etmesini istemişti. Daha sonra, ondan vazgeçip, üzerinde daha kolay nüfuz kurabileceği Muhammed b. Ebi'l-Fazl'ı istedi. Gırnata sultanı V. Muhammed el-Ğaniy bi'llah, onun isteğini kabul edip, Ebu'l-Abbas'ı sarayında tutarken, Muhammed'i Mağrib'e gönderdi. Onu karşılayan Mesud b. Rahû, ülkenin idaresini kendisine bırakması şartıyla ona biat etti.[138]

Kısa bir süre sonra, Gırnata sultanı ile Merînî veziri Mesud'un arası açılmıştı. Bu gerginlik sonucu Mesud, eski dostunun hakimiyeti altındaki Sebte üzerine taarruza geçti; ancak başarılı olamadı. Çünkü Gırnata sultanı, sarayında tuttuğu eski sultan Ebu'l-Abbas'ı serbest bırakarak, Sebte'yi Mesud'dan alması hususunda askerî yardımda bulunmuştu. Geri çekilmek zorunda kalan Mesud'u takiben Fas üzerine giden Ebu'l-Abbas, 3 aylık bir kuşatmadan sonra, yapılan anlaşmayla

137. Ziriklî, V, 329
138. Selâvî, *el-İstiksâ*, IV, 73

şehre hakim oldu. Anlaşmanın şartları, Mesud'un vezirlikte kalması ve sultan Muhammed b. Ebi'l-Fazl'ın Endülüs'e Gırnata sarayına geri gönderilmesi idi. 5 Ramazan 789/1387 tarihinde Fasu'l-cedid şehrine giren ve ikinci defa tahta oturan Ebu'l-Abbas, iki gün sonra devlet ricali ve halktan umumi biat aldı.

L. Ebu'l-Abbas Ahmed el-Mustansır (II. saltanatı 789- 796/1387-1393)

İkinci saltanatına başladığında yaptığı ilk önemli icraat, Fasu'l-cedid'e girmek için vezirliğini kabul ettiği, Mesud b. Rahu'yu şiddetle cezalandırıp, işkence ile öldürtmek oldu. Bu defa baştan itibaren, yönetimin dizginlerini, bütünüyle kendi eline aldı. Bütün yetkileri elinde toplayıp vezirler ve diğer devlet ricalinin tahakkümünden kurtuldu. Vezirlik müessesesini eski haline döndürdü.

Daha saltanatının başında Sebte'yi Gırnata hükümdarına vermek durumunda kalan Ebu'l-Abbas, devletini Gırnata'nın tahakkümünden de kurtarmak ve bölgede hakimiyet alanını genişletmek istiyordu. Nitekim Abdülvâdîler'de başlayan iç savaşta, II. Ebu Taşfin'i destekledi. Onun Tlemsen'i alması ve Merînî hakimiyetini tanıyıp, hutbede kendi adını da okumasıyla, Mağrib-i Evsat'ı nüfuzu altına aldı. II. Ebu Taşfin, ona yıllık vergi ödemeyi de kabul etmişti.[139]

793/1391 yılında Gırnata sultanı V. Muhammed'in vefatı, Ebu'l-Abbas'a rahat bir nefes aldırmıştı. Onun ölümüyle Gırnata devletinin Merînîler üzerindeki tahakkümü sona ermiş; hatta Ebu'l-Abbas, Gırnata işlerine müdahele şansını yakalamıştı.[140]

Ülkesini vezirlerin istibdadından ve Gırnata Beni Ahmer devletinin baskısından kurtaran Ebu'l-Abbas'ın ikinci saltanatı, 6 yıl sürmüştü. Devletinin çöküşünü geçici olarak durdurmaya muvaffak olan sultan, 39 yaşında iken 796/1393 yılında, Tâzâ'da öldü.Fas'a getirilip orada defnedildi. Ülkesine, uzun süredir görülmeyen bir istikrar kazandırmıştı. Nitekim, bu istikrar sayesindedir ki, kendisinden sonra 4 oğlu peşpeşe sultan oldular.

---

139. İbn Haldun, *el-Iber*, VII, 362

140. Harîrî, *Tarihu'l-Mağrib*, 180

M. II. Mustansır Abdülaziz b. Ahmed (796-799/1393-1396)

Gırnata el-Hamra sarayında yarı mahkum hayatı yaşayan Merînî şehzadeleri arasında bulunuyordu. Babasıyla birlikte Mağrib'e geldi. Babasının saltanatının son yılında ordunun başında Tlemsen isyanını bastırmak üzere gönderilmişti. Peşinden yardım için gelen babasının yolda Tâzâ'da ölmesi üzerine, devlet ricalinin davetiyle tahta oturdu. Tlemsen ve civarını itaat altına almayı başardı. 3 yıl süren saltanatının sonunda Fas'ta öldü.

Şefkatli, merhametli, ince kalpli bir insandı. Ata binmeyi, Kur'an ve hadis meclislerinde bulunmayı, şiir dinlemeyi çok severdi. Kan dökmekten asla hoşlanmazdı. Onun ölümü üzerine , yerine kardeşi Ebu Amir Abdullah geçti. Vezirlerin istibdadından kurtulamayan Ebu Amir de, henüz 20 yaşında bulunduğu sırada, 1,5 yıl süren bir sultanlıktan sonra vefat etti (800/1398).

4. MERİNİLERİN YIKILIŞI

A. Ebu Said Osman (800-823/1398-1420)

Kardeşi Ebu Amir Abdullah'ın vefatından sonra Fas'ta kendisine biat edildi. O sırada 16 yaşında bulunuyordu. Dolayısıyla yönetimde etkili olamadı. Yönetim, vezir ve hacibinin ellerine geçmişti, kendisi zevk ve safasıyla uğraşırken, devleti onlar idare ediyorlardı. Zamanla, haciblerin nüfuzu, vezirlerin nüfuzunu geride bıraktı; hatta haciblik vezirliğin önüne geçti.

İlk hacibi Fakih Ebu'l-Abbas Ahmed el-Kabâilî, sultan üzerinde son derece nüfuz sahibi idi. Ülke yönetimini eline alan bu hacib, sultanlık sarayının anahtarlarını da kendisinde bulundurur, sarayın açılıp-kapanmasına bizzat nezaret ederdi.Ona karşı başlayan rekabet bir süre sonra öldürülmesiyle neticelendi.

Ebu Said, ülke sınırlarını, komşusu Hafsiler'e karşı korumayamaz hale düşmüştü. Buna rağmen Hafsî sultanına isyan eden bazı emirlere siyâsî iltica hakkı tanıması daha sonra da onlara askerî destekte bulunması, Hafsi sultanını harekete geçirdi. Tlemsen'i istila eden Hafsî

sultanı, Fas üzerine saldırıya geçti. Zor durumda kalan Ebu Said, Hafsî hakimiyetini kabul ettiğini bildirerek sulh istedi (812/1409). Böylece, Merînîler ilk defa istiklallerini kaybetmiş, Hafsiler'e bağlanmış oluyordu. Siyâsî hakimiyetlerini kaybetmekle de kalmadılar, bir süre sonra, önemli toprak kaybına maruz kaldılar. 818/1415 yılında Sebte Portekizliler tarafından işgal edildi.[141]

Ebu Said, 823/1420 yılında veziri tarafından öldürüldü ve yerine kardeşi, Sîdî Abbû olarak meşhur Abdullah geçti. Ancak o, kısa süre sonra bir isyan neticesinde öldürüldü. Bunun üzerine bir araya toplanan Merinî ricali, devletin başına, devletlerinin son sultanı olacak Abdülhak b. Ebî Said'i geçirdiler.

B. Abdülhak b. Ebî Said (823-869/1420-1465)

Mağrib-i Aksâ Benî Merin sultanlarının sonuncusu olan Abdülhak'ın, devletin yıkılışıyla birlikte sona eren zamanı, yaklaşık yarım asır sürdü. Onun saltanatı, süre bakımından, Merinî sultanları içinde en uzun süre olduğu gibi, sıkıntılar bakımından da en ağır dönem oldu.

Abdülhak, idareyi , babası gibi, hacib ve vezirlerine bırakmıştı. Vezirlik ise, Büyük Merînî kabilesinin bir kolu olan Vattasiler'e verilmişti. Bu aileye mensup vezirlerden üçüncüsü Yahya b. Yahya b. Zeyyan, önceki iki selefi gibi, devlet işlerini bütünüyle eline almıştı. Önemli devlet görevlerini akrabalarına tahsis etti. Otoritesini kuvvetlendirdikten sonra, devleti zevale götürecek zulümlere başvurdu.Vattâsî ailesinin nüfuzunu gittikçe arttırdığını gören sultan Abdülhak, tahtını da elinden almalarından korkmaya başlamıştı. Bir fırsatını bulup, 866/1462 yılında, onların liderlerini şiddetle cezalandırdı. Fas'ta bulunanların çoğunu öldürttü. Belki o tahtını kurtarmıştı ama, halkın sıkıntıları artarak devam ediyordu. Hicrî dokuzuncu (mîlâdî onbeşinci) asrın başlarından beri, diğer Mağrib ülkeleri gibi, Merini devleti de, büyük bir iktisadî kriz yaşıyordu. Bu asrın ortasında(846/1442 yılı) doğuyu ve batıyı kasıp kavuran korkunç veba, Mağrib'in tamamında da etkili olmuş, büyük insan ve mal kaybına yol açmıştı. Kıtlıklar ve kuraklıklar, ülkeyi iktisadî bunalıma sürüklemiş, bu

141. Selâvî, *el-İstiksâ*, IV, 92

çöküntü siyâsî hayatı da etkilemişti. Sebte'nin ardından, el-Kasru's-sağir (1458) ve Tanca (1464) Portekizliler'in eline geçmiş, iki şehrin halkı katliama tabi tutulmuştu. Halk yönetimden hiç memnun değildi, sultan Abdülhak'a karşı büyük bir öfke içinde bulunuyordu. Halkın kendisine kızgınlığını gören sultan, bu kızgınlığı daha da artıracak bir icraatta bulundu. Vattasi ailesinden aldığı vezirlik görevine, 2 yahudiyi getirdi. Vezirlik yahudilere verilince, ülkedeki yahudiler, gövde gösterilerine başladılar. Fukaha ve eşraf üzerinde baskıda bulundular. Bu durum, halkın öfkesini iyice kabartmıştı. Rivayete göre yahudi vezirlerden birinin, müslüman bir kadını dövmesi, bardağı taşıran son damla oldu. Kadının yardımına koşanlar, yahudileri öldürmeye başladılar. Bu arada sultanın imam Cezûlî'yi zehirleterek öldürttüğü şaiyası yayılmıştı.[142] Bundan da etkilenen muhalifler, sultanı hal' ettiklerini ilan ederek, başlarına, Ehl-i beyt'e mensup İdrisî ailesinden Şerif Ebu Abdullah el-Hafid'i geçirdiler. Sultan Abdülhak, şehirden kaçmak zorunda kalmıştı. Yahudi vezirinin tavsiyesine uyarak Miknâse'ye gidecekti. Ancak yanındakiler, önce vezirini öldürdüler, ardından sultanı zorla geriye döndürdüler. Katıra bindirip ibret için şehirde dolaştırdılar. Abdülhak daha sonra el-Hafid'in emriyle öldürüldü (28 Ramazan 869/1465). Onun ölümüyle, yaklaşık 2 ,5 asır ayakta kalan Merînîler tarihe karışmış oldu.

5. VATTASİLER (875 -961 /1472- 1554)

A. Merînîler Zamanında Vattâsiler

Benî Vattâs, Büyük Benî Merîn kabilesinin tâli kollarından birini teşkil ediyordu. Merînî kabileleri, arap Benî Hilâl kabilelerinin önünden Muluya (Melviye) vadisine çekilirken, onlar da bölgeye gelmişlerdi. Fas'ı elegeçirerek Merînîler devletini kuran Abdülhak oğulları, amcazâdeleri Benî Vattâs'ın, Muluya vadisinin batısında, Rif bölgesinin güney kısmına yerleşmesine müsade ettiler. Dolayısıyla Vattâsiler, bölgedeki ova ve yüsek yaylalara yerleştiler. Merînî idarecileriyle iyi ilişkiler içinde bulunmaya gayret gösterdiler ve bunda son yıllara kadar başarılı oldular. Onlara itaatta kusur etmediler, onların ordularında cepheden-cepheye koştular. Onların bu hizmetleri, Merînî sultanları yanında karşılığını bulmuştu. Bu aileden olan pek çok şahsiyeti, saraylarında, taşra valiliklerinde ve diğer yüksek devlet görevlerinde

142. Abdülkerim Kureyyim, *el-Mağrib fî ahdi'd-Devleti's-Sa'diyye*, (Rabat, 1977), 29

çalıştırdılar. Bu aileye mensup yüksek devlet görevlilerinin sayısı ve nüfuzu giderek arttı.

Merînîler'in son dönemlerinde, önce geçtiği gibi, vezirlik makamı, Vattâsî ailesinin liderlerine verilmişti. Bu ailenin önemli şahsiyetlerinden Selâ valisi Yahya b. Zeyyan, Merînîler'in son sultanı Abdülhak'ın veziri ve sultan henüz çocuk olduğu için aynı zamanda vasisi tayin edilmişti (843/1439). Çalışkanlığı ve muktedir bir şahsiyet olmasıyla bilinen Yahya, 852/1448 yılında vuku bulan ölümüne kadar devleti âdeta tek başına yönetti. Onun yerine, sarayın başmabeyincisi olan yeğeni Ali b. Yusuf vezirliğe yükseltildi. Ali'nin vezirliği zamanında, Vattâsiler'in devlet üzerindeki vesayeti daha da kuvvetlendi. Sultanlık ünvanı başkasında olsa da fiilî sultan Ali b. Yusuf idi.

Onun vezirliği sırasında, Portekizliler, Kuzey Mağrib'e saldırılar düzenleyerek 1458 yılında el-Kasru's-sağir'i (Kasru'l-mecâz) , 1464 yılında da Tanca'yı istila etmişler, her iki şehrin halkını umumi katliama tabi tutmuşlardı. Onun ölümünden sonra(865/1461) vezirlik, aynı aileden Yahya b. Yahya'ya verildi.

Merînîler'in yıkılmak üzere olduğunu gören yeni vezir, saltanatı kendi ailesine geçirmek için bir faaliyet içine girmiş, önemli devlet görevlerini akrabalarına tahsis etmişti. Selâvî'nin ifadesiyle, onların kendisine rağmen saltanat elbisesine büründüklerini gören ve tahtını elinden almalarından korkan Sultan Abdülhak, geçtiği gibi, veziri Yahya ve Fas'ta bulunan yakınlarını (kurtulup kaçanlar hariç) ölümle cezalandırdı (866/1461).[143]

Bu olaydan 4 yıl sonra da, son sultanın öldürülmesiyle, Merîniler devleti yıkıldı. Son sultan Abdülhak'ın öldürülmesinden sonra, geçtiği gibi, halk, İdrisî Şerifleri sülâlesinden Ebu Abdullah Ali b. Muhammed el-Hafid'e sultan olarak biat etmişti. Ancak onun saltanatı fazla sürmedi. Vattâsi ailesinden Muhammed b. Yahya eş-Şeyh, yaklaşık 7 yıl sonra iktidarı onun elinden aldı ve Merînîler'in devamı mahiyetinde olan Vattâsiler devletini kurdu.

143. el- İstiksâ, IV, 97

B. Muhammed b. Yahya eş-Şeyh (875-910/1472-1504) ve Vattâsîler'in Kuruluşu

Sultan Abdülhak tarafından öldürülen vezir Yahya'nın iki erkek kardeşi, kaçmayı başararak ölüme çarptırılmaktan kurtulmuşlardı. İki kardeşten biri olan Muhammed b. Yahya eş-Şeyh, Asilâ'ya iltica etmişti. Fas'ın kuzeyinde kalan bu dağlık bölgede, etrafında bir güç toplamayı başardı ve taraftarlarının sayısını gün geçtikçe arttırdı. Bir süre sonra bölgede yaşayan tüm kabilelerin desteğini kazandı. Sahillerdeki istilacı hristiyanlara karşı gerçekleştirdiği vatan savunması ve cihadlarda önemli başarı kazandı. Neticede Abdülhak'ın ölümünden sonra İdrisî şeriflerinden el-Hafid'in hakimiyeti altına girmiş olan Fas'a karşı bir mücadele başlattı. Ne var ki, onun Fas'ı kuşatmak maksadıyla bölgeden ayrılmasını değerlendiren Portekizliler, hakimiyet merkezi Asila'yı istila ederek, hazinesini ve yakınlarını ele geçirdiler. Geriye dönmek zorunda kalan Muhammed eş-Şeyh, Asila'yı vererek Portekizliler'le sulh yaptıktan sonra Fas kuşatmasına yeniden başladı. Şehri teslim etmekten başka çaresi kalmayan el-Hafid'le anlaşarak şehre girdi ve tahta oturdu. Sultan olarak biat aldı(875/1472).

Sadece Fas şehri ve civarını hakimiyeti altına alabilen ilk Vattâsî sultanının zamanı oldukça uzun sürdü. Tahtını korumak için çalışmaktan başka bir şey yapamadığı bu dönem içinde, ülkesinde, Mağrib'in diğer bölgelerinde ve bilhassa Endülüs İslam dünyasında son derece önemli hadiseler yaşandı. Sebte, el-Kasru's-sağir, Tanca ve Asila'yı istila etmiş olan Portekizliler, Kastilya ile 1479 yılında yaptıkları anlaşmayla kendi nüfuz bölgelerine verilen Mağrib'i Aksa'nın diğer sahil şehirlerini istilaya başladılar.[144] 1501 yılında Azmur ve Tîd arasında kalan Büreyce sahilini aldılar ve bu boş arazide, Cedide şehrini kurdular. Daha sonra Sus sahilini aldılar ve orada da müstahkem bir kale-şehir inşa ettiler. Daha pek çok merkezi istilâ ederek, Ribatu'l-feth ve Sela sahilleri istisnasıyla, Mağrib sahil ve limanlarının büyük kısmına hakim olan Portekizliler, sahil şeridinde hakimiyetlerini devam ettirebilmek maksadıyla, pek çok, hisar ve kale inşa ettiler. Sağlam surların kuşattığı bu hisarların çoğu, Portekiz işgaline maruz kalan Mağrib sahil şeridinde hâlâ ayaktadır.[145]

---

144. Hüseyin Mûnis, *Tarihu'l-Mağrib ve Hadâratuhu*, (Beyrut, 1412/1992), II/3, 93

145. H. Munis, *Tarihu'l-Mağrib*, II/3, 93

Ümmü'r-Rebi vadisinin güneyi de, Vattasi hakimiyeti altına alınamamıştı. Bir süre bazı isyancıların elinde kalan bölge, daha sonra Sa'dî şeriflerinin hakimiyetini tanıdı.

Diğer önemli olaylardan biri, Endülüs'teki son İslam devletinin 1492 tarihinde yıkılması ve Endülüs müslümanlarının dünya tarihinin benzerine şahit olmadığı bir zulme maruz kalmalarıdır. Gerek önceleri gerekse Gırnata'nın düşüşü sırasında ve daha sonraları Endülüs müslümanlarının önemli bir kısmı, Cebel-i Tarık boğazını geçerek diğer İslâm ülkelerine sığınmışlardı. Mülteci akınının odak noktalarından biri de, Gırnata'nın son sultanı Ebu Abdullah'ın da sığınmış olduğu Vattâsi ülkesi idi. Hataları hıyânete varan bahtsız sultan Ebu Abdullah, Muhammed eş-Şeyh'e iltica ederek, kalan ömrünü onun başkentinde geçirdi.

Amerika'nın keşfi de, Gırnata'nın düşüşünden az sonra gerçekleşmişti. Bu gelişmenin Vattâsî ülkesini yakından ilgilendiren yönü, İspanyollar'ın, Kristof Kolomb'un, yeni dünyaya yapacağı ikinci gezisinin üssü olarak kullanmak maksadıyla Melile şehrini işgal etmeleri idi (903/1500).[146]

Bu zor şartlar altında tahtını korumaya muvaffak olan Muhammed eş-Şeyh, 910/ 1504 yılında Fas'ta öldü.

C. Muhammed el-Burtugâli (910-932/1504-1525)

Ömrünün 7 yılını Portekizliler'in esareti altında geçirmesinden dolayı el-Burtugâlî (Portekizli) lakabı verilen Muhammed, babasının vefatından sonra tahta çıktı. Portekizliler'e karşı büyük bir düşmanlık besliyordu.Bu münasebetle, onlarla savaşa büyük önem verdi. Bütün ihtimamını ülkesinin merkezini tehdit edebilecek duruma gelen bu devletle cihada sarfetti. Asila'yı onlardan almak için taarruz başlattı ve sonunda şehri tahrip etti. Ne var ki bu arada Portekizliler, Azmur ve el-Ma'mûre sahillerini de istila ettiler. Vattâsi sultanı ülkesini savunamaz duruma düşmüştü.

146. H. Munis, *Tarihu'l-Mağrib*, II/3, 93

Sahil şeridinde Portekiz ve İspanyol saldırılarına karşı yetersiz kalan Vattasiler, içte bazı bölgeleri de , yeni kurulan Sa'dî Şerifleri'ne kaptırdılar. Fas'ın güneyini hakimiyetleri altına alan Sa'dîler, hızla kuzeye yönelmişler ve 1523 yılında Merakeş'i almışlardı. Merakeş'i kurtarmak için harekete geçen Vattâsi sultanı geriye eli boş dönmek zorunda kaldı.İki müslüman devlet arasında başlayan mücadele, Sa'diler'in nihai zaferine kadar devam etti.

D. Mağrib'te Cihad Ruhunun Yeniden Canlanması

Vattâsi idaresinin ülkesini savunamaz hâle düşmesi, müslüman halkı, kendilerini bizzat savunmanın yollarını aramaya sevketmişti. Önce Endülüs, ardından Mağrib İslâm dünyasının içine düştüğü durum, müslüman halkta cihad rununu yeniden ateşledi. Ülkelerinin sahil şeridinin büyük kısmını istila etmiş Portekizliler'e karşı cihad için akın akın cepheye koştular. Halkta uyanan bu dînî heyecanı yönlendirenler ve onları cephelere sevkedenlerin başında, Peygamber Efendimizin neslinden olan şerifler ile, o dönemde bölgede büyük bir kuvvet kazanmış tarikatların mücahid şeyhleri geliyordu. Murabıtlar ve daha sonra Muvahhidler'in kurulmasında dînî teşkilatlar rol oynamıştı. Ancak bu defa, böyle bir teşkilat söz konusu değildi. Bu cihad hareketini yönlendirenler, dinlerini ve vatanlarını savunmaya çalışan müslümanları teşkilatlandırarak, kendileri de birliklerin başlarında oldukları halde hristiyanlara karşı savaşıyorlardı. Bu birliklere komuta eden pek çok şeyh veya şerif cihad meydanlarında şehitlik mertebesine yükseldi.

Bu heyacan ve hareketin yaşandığı bölgelerden olan Rif'te, devletin başarısız kaldığını gören bölge halkı, Hz.Peygamber(a.s) evladından Ebu Cum'a künyesiyle bilinen Hasen b. Muhammed'in etrafında toplanmışlardı. Ebu Cum'a, Şefşâven vadisinde, düşman saldırılarına karşı sığınabilecekleri bir kale yaptırmak istedi. 876/1471 yılında kale inşaatı sona ermek üzere iken, Portekizliler'in tertiplediği bir suikasde kurban gitti. Namaz kılmakta olduğu mescid yakılarak öldürüldü. Onun yerini amcazâdesi Ebu'l-Hasen Ali b. Musa aldı. Kale inşaatını tamamlattı, ailesi ve taraftarlarını orada iskan etti. Bu kale, zamanla normal bir şehir haline geldi. Portekiz saldırılarından korunan şehrin idaresi, Sa'dî Şerifleri'nin hakimiyetini kabul edene kadar, aynı aileye mensup valilerin elinde kaldı.

Tarihçi Selâvî'nin, Portekiz istilasına maruz kalan ülke halkının, süvari veya yaya olarak topyekun cihada koştuğundan bahsetmesi yanında, bu hareketin sebepleri üzerinde durmadığına dikkat çeken Hüseyin Munis, bu hareketi, Mağrib'te vatan savunmasının, ya Hz. Peygamber neslinden olan şerifler ya da tarikat şeyhleri riyasetinde cepheye koşan halka kalmış olmasına bağlar. Ona göre bu hareket, Milâdî 16. asrın ortalarından itibaren, bölgede hakimiyetin, Hz. Peygamber neslinden şeriflere (şorfa) intikaliyle neticelenmiştir.[147]

Selâvî'nin anlattığına göre, o yıllarda, ülkedeki alimler cihadın fazileti ve cihada teşvik hakkında eserler yazıyor, hatipler ve vaizler aynı konuda konuşuyor, şairler ve edipler şiir veya nesirlerinde yine aynı konuyu işliyorlardı.[148]

E. Vattâsî - Sa'dî Mücâdelesi ve Vattâsiler'in Yıkılışı

Muhammed el-Burtukâlî'nin vefatından sonra yerine kardeşi Ebu Hassun Ali geçmişti (932/1526). Ancak kısa süre sonra yeğeni Ebu'l-Abbas Ahmed tarafından tahttan indirildi. Amcasını tevkifle yetinen yeni sultan, zamanını Sa'diler'le savaşarak geçirmek zorunda kaldı. 943 yılında, Merakeş'i başkent edinen bu müslüman devletle, bir sulh anlaşması yaptı. Bu sulh ile iki devletin sınırları belirlendi, Ta'dile'den Sûs'a kadar Sadiler'e, yine Ta'dile'den Mağrib-i Evsat'a uzanan bölge ise Vattâsiler'e bırakıldı.

Sa'dîler'in, güçlerini arttırmaları, Vattâsiler için büyük bir tehdit oluşturuyordu. Bu durum, iki müslüman ülkeyi yeni savaşlara götürdü. Başlayan savaş, Vattâsîler'in hezimetiyle neticelendi. Bu hezimetin ardından başkenti Fas'a dönen Vattâsî sultanı, bunun intikamını almak için hazırlığa başladı. Sa'diler'le savaşabilmesi için, Portekiz saldırılarından emin olmak istiyordu. Bu maksatla, Portekiz kralıyla 3 yıl süreli bir sulh imzaladı. İki ülke arasındaki savaşlar, son zamanlarda Sa'diler'in üstünlüğüyle geçiyordu. 956/1550 yılında, Sa'dî hükümdarı Muhammed eş-Şeyh el-Mehdî, Vattâsi başkentine hücum etti. Muhasara ve şiddetli çarpışmalardan sonra şehri ele geçirdi. Esir aldığı

147. H. Munis, *Tarihu'l-Mağrib*, II/3, 98 vd.
148. H. Munis, *Tarihu'l-Mağrib*, II/3, 100

Sultan Ebu'l-Abbas Ahmed'i, - o esnada kaçmayı başaran mahlu' sultan Ebu Hassun hariç - diğer Vattâsî ricaliyle birlikte Merakeş'e götürüp orada tevkif etti.[149]

Sa'diler'in eline geçen Fas'tan kaçan Ebu Hassun ise Cezayir sınırlarına gidip o sırada Mağrib-i Evsat'ı almış olan Osmanlılar'a iltica etti. Fas'ı geri almak için onlardan yardım istedi. Onunla birlikte gönderilen Salih Paşa komutasındaki Osmanlı ordusu, Fas üzerine taarruza geçti. Sa'diler'le yapılan şiddetli çarpışmalardan sonra şehri elegeçirdi(961/1554).

Fas'ın istirdadından sonra, Osmanlı devleti tarafından, şehrin valiliğiyle taltif edilen Ebu Hassun, Türk askerinin mevcudiyetinden başlayan şikayetler üzerine, onların büyük kısmının geri gönderilmesini sağlamıştı. Ancak Osmanlı askeri varlığının azalmasını da fırsat bilen Sa'di hükümdarı, yeni topladığı birliklerle, Fas üzerine tekrar saldırıya geçti. Ebu Hassun onun karşısında fazla tutunamadı. Yenilip kaçarken yakalanıp öldürüldü. Onun ölümüyle de İkinci Merînî devleti olarak ta değerlendirilen Vattâsiler sona erdi. Bu devletin sahip olduğu topraklar (Mağrib-i Aksâ), Sa'diler'in eline geçti.

6. DİĞER DEVLETLERLE İLİŞKİLER

A.Merînîler- Memlukler Arasındaki İlişkiler

Merînîler, müstakil bir devlet hüviyeti kazandıktan sonra, başta sınır komşuları olan devletler olmak üzere, pek çok devlet ile, siyâsî, iktisâdî ve kültürel ilişkiler kurdular. Bu devletlerden biri, Mısır ve Suriye'de hüküm süren ve Hicaz'ı da hakimiyeti altında bulunduran Mısır Memluk sultanlığı idi. Merînîler, Mısır Memlukleri'yle baştan itibaren iyi ilişkiler kurmuşlardı. İki müslüman ülke arasında dostluk temeli üzerine kurulan bu münasebetler, Merînî hac kafileleriyle yakından alâkalı idi. Bu bakımdan hac trafiğinin aksaması, bu ilişkilerin de kesintiye uğramasına sebep oluyordu.

Merînîler'e ait ilk hac kafilesi, Sultan Yusuf en-Nasır'ın, ülkesine ait hac kafilelerinin Mısır istikametinde geçişini engelleyen Abdülvâdiler'e ait Mağrib-i Evsat'ın önemli bölümünü elegeçirmesinden

149. Ziriklî, *A'lâm*, I, 233

sonra, 703/1303 yılında yola çıkmıştı. Sultan bu hacı kafilesini görkemli bir merasimle yola koydu. Meşhur hattatına hazırlatmış olduğu son derece kıymetli bir yazma Kur'an-ı Kerim'i bu kafileyle birlikte Harem-i Şerif'e vakıf olarak gönderdi. Hac kafilelerinin güvenliğini sağlamak üzere 500'den fazla askerden oluşan bir birlik, çıkabilecek anlaşmazlıkları çözecek bir kadı görevlendirdi.Bu arada Mısır Memluk sultanına da, bir mektup ve kıymetli hediyeler gönderdi. Ondan ülkesine gelen Merînî hac kafilelerine iyi muamele etmesini istedi.[150]

Merînî ülkesinden gelen hac kafileleri sayesinde, Memluk hakimiyetini tanıyan Mekke şerifleri ile Merînî sultanları arasında da, dostane münasebetler kurulmuştu. Nitekim Mekke şeriflerinden bazıları, tabi oldukları Memluk sultanları ile siyâsî anlaşmazlığa düşünce, Merînî sarayına iltica etmişlerdir. 704/1304 yılında, babaları Ebu Numeyy'in vefatından sonra iki kardeşi Memluk sultanı tarafından tevkif edilen Lübeyde b. Ebî Numeyy, hac kafileleriyle birlikte Merînî ülkesine gitmişti. Sultan Yusuf en-Nasır, onu son derece iyi karşıladı. Ülkesini gezmesinde yardımcı oldu, üst seviyede resmi bir heyeti onun refakatine verdi ve gittiği bütün merkezlerde devlet ricali tarafından ağırlanmasını sağladı. Merînî ülkesinde kaldığı 1 yıl içinde Merînîler'e ait önemli merkezleri gezen ve tarihi yer ve eserleri ziyaret eden Lübeyde'nin, Merînî sultanının gösterdiği bu ilgi ve yakınlıktan çok memnun kaldığı anlaşılmaktadır. Nitekim, aynı yıl içinde Memluk sultanıyla araları açılan Mekke şerifleri, Merînî sultanına biat ettiklerini açıklamışlardır. Bu gelişmenin, Merînî-Memluk ilişkilerini olumsuz yönde etkilemediği dikkat çekici bir husustur. Bildirildiğine göre, şeriflerin Merînî sultanına biat ettikleri haberini Fas'a götüren hac kafilesi, Memluk sultanının, Merînî sultanı için hazırlattığı kıymetli hediyeleri taşıyan resmî heyetle birlikte gitmiştir.[151]

İki müslüman ülke arasındaki dostane münasebetler, Memluk resmi heyetinin, hediyeleri takdim ettikten sonra Mısır'a dönüşü sırasında Bedevîler'in hücumuna uğramasıyla başlayan olumsuzluklar yüzünden bir süre kesildi. Memluk sultanı Nasırüddin Muhammed b. Kalavun, bu olay dolayısıyla Merînî hükümdarı Ebu Sabit'e karşı ağır

150. İbn Haldun, *el-İber*, VII, 226
151. *Aynı eser*, VII, 227

ifadeler kullanmıştı. Ebu Sabit'in hakaret dolu cevabı, ilişkileri geçici olarak sona erdirdi.[152]

Ebu'l-Hasen zamanında, Memlukler'le yeniden ilişki kuruldu. Mağrib-i Evsat'ı ülkesine katan Ebu'l-Hasen, Mısır sultanına gönderdiği mektubunda, Merînî hacı kafilelerinin yolundaki engel ve tehlikelerin kaldırıldığını bildirmişti. Nasırüddin Muhammed de, dostluk ve sadakati onaylayan bir cevapla karşılık verdi. Neticede, 738/1337 yılında, bir grup devlet ricalinin eşliğinde hac kafilelerini yola çıkaran sultan, kendi eliyle yazmış olduğu, emsalsiz süslemeleri ve dillere destan sandığıyla bir sanat şaheseri olduğu belirtilen Kur'an-ı Kerim'i de Harem-i Şerif'e vakıf olarak gönderdi. Aynı zamanda bol miktarda hediye de yollamıştı. Bu kafile, Ramazan ayının 2'sinde Kahire'ye ulaştı. Sultan Nasırüddin Muhammed, hediyeleri getiren resmî heyeti, Mescidü'l-feth'in yakınındaki Karafe'ye indirdi. Muhteşem bir merasimle hediyeleri açtırdı. Merînî kafileleriyle yakından ilgilendi. Onun emriyle hacı adaylarına bol miktarda yiyecek maddeleri verildi. Sultan, Merînî sultanının kafilede bulunan üvey annesini özel bir kafileyle yola çıkardı. Ayrıca Mekke ve Medine emirlerine mektup yazarak onu iyi ağırlamalarını emretti. Kafilenin dönüşünde de, Merînî sultanına kıymetli hediyeler gönderdi.[153]

Kaynaklar, Merînî- Memluk ilişkilerinin bu dönemden sonraki durumu hakkında çok az bilgi vermektedir. Bu bilgiler arasında, Osman b. Ebi'l-Abbas'ın, Sultan Ferec'e gönderdiği mektup bulunmaktadır. Merînî sultanı bu mektubunda, Timur tehlikesiyle yüz-yüze olan Ferec'e askerî yardım göndermekten söz etmektedir.[154]

Hac trafiği, aynı zamanda iktisâdî ilişkileri de bünyesinde taşıyordu. Hac kafileleri, yanlarında kendi ülkelerinin kıymetli eşya ve mallarını götürerek uğradıkları merkezlerde satıyorlardı. Hac dönüşünde de, Hicaz ve Mısır'ın kıymetli eşyalarını getiriyorlardı. Bu durum, iki ülke ticaret erbabının karşılıklı olarak en meşhur ihraç mallarını tanımalarına zemin hazırlıyordu. Sultanlar arasındaki hediyeleşmelerin de, bu ticari faaliyette etkisi vardı. Nitekim, bu sayede Mağrib atlarını tanıyan Sultan Berkuk'un, Merînî sultanı Ebu'l-Abbas'a müracaat ederek, Fas'tan çok sayıda at almak istediğini görüyoruz.[155]

---

152. *Aynı eser*, göst. yer
153. *Aynı eser*, VII, 265
154. Kalkaşandî, *Subh*, (Beyrut, 1987), VIII, 105 vd.
155. Selâvî, *el-İstiksâ*, IV, 77

İki müslüman ülke arasında cereyan eden kültürel ilişkiler ise, siyâsî ve iktisâdî ilişkilere göre çok daha canlı idi. Doğu İslâm dünyasının önemli ilim merkezlerinde tahsil görmeyi ilmî bir ihtiyaç sayan Merînî alimleri, başta Mısır ve Suriye olmak üzere, diğer ilim muhitlerine giderek, zamanın meşhur alimlerinden istifade etmişlerdir. Onlardan biri olan İbn Merzuk, Mısır'a giderek, orada 40'tan fazla alimden ders okumuştur. Bu arada doğu İslam dünyasından Fas'a giden alimler de olmuştur. Fas'taki Irak'lı şeriflerin atası Şerif Muhammed el-Hâdî b. Ebi'l-Kâsım, Medine fakihi İbn Ferhun, Mekke fakihlerinden Ebu Abdullah b. Abdülvâfî bu alimler arasındadır.[156]

B. Merînîler - Hafsîler Arasındaki İlişkiler

Komşu iki müslüman ülke arasındaki siyâsî ilişkiler, büyük bir yoğunluk arzetmektedir. Bu ilişkiler, devlet kurma faaliyetlerini başlatan Benu Merîn ricalinin, Hafsîler'e bağlılıklarını bildirmeleri şeklinde başlamıştır. Abdülvâdiler gibi Merînî ricali de, işin başında sahip oldukları topraklarda Emir Ebu Zekeriya adına hutbe okuyorlardı.[157] Merînî liderleri, bu ismî bağlılıkla , bir taraftan Hafsîler'i karşılarına almamayı ve aksine Muvahhidler'le mücadelelerinde onlardan yararlanmayı, diğer taraftan da Mağrib-i Aksâ halkını memnun ederek saflarına çekebilmeyi hedef alıyorlardı. Onların bu tavrı, bekledikleri neticeyi verdi ve iki taraf arasında bir dostluk ve yardımlaşmaya zemin hazırladı.

Merînî sultanları, Hafsîler'e ismen bağlılıklarını, Merakeş'i alıp Muvahhidler'i yıkmalarından sonra bir süre daha devam ettirdiler. Nitekim Zerkeşî, Yakub b. Abdülhak'ın, hicrî 668 yılında Hafsî halifesi adına hutbe okuduğunu kaydetmiştir.[158] Ancak onlar bu dönemlerden itibaren, bu bağlılıklarının fazla bir önem taşımadığını gösterecek tavırlarda bulunmaya başlamışlar, Hafsî halifesine karşı düşmanca tavır takınmaktan çekinmemişlerdir. Nitekim Yusuf b. Yakub, 701/1301 yılında , Hafsîler'e karşı isyan eden Osman b. Siba' b. Düreyd'i gönderdiği askerî birliklerle açıkça destekledi.[159] Merînîler'in Hafsîler'e

156. Harîrî, *Tarihu'l-Mağrib*, 210
157. İbn Haldun, *el-Iber*, VII, 224
158. *Tarihu'-d-devleteyn*, (Tunus, 1966, 2. baskı), 39
159. İbn Haldun, *el-Iber*, VII, 224 vd.

ismen bağlılığının sonu olarak değerlendirilen bu davranışa rağmen, Hafsî halifesi Ebu Asîde, Merînîler'le olan dostane münasebeti devam ettirmek için elçi ve hediyeler göndermişti. Bu davranış karşısında Merînî sultanı da, onun heyetine iyi davrandı ve hediyelerle mukabelede bulundu. Elçilik heyetinin ülkesini gezmesini sağladı. Bu iyi ilişkiler neticesinde, Yusuf b. Yakub, Abdülvâdiler'in başkenti Tlemsen şehrini kuşattığında Hafsî donanmasından yardım istedi.[160]

Bölgedeki üçüncü müslüman devlet olan Abdülvâdiler, Hafsîler'in merkezi Tunus şehrini istila edince, Hafsî sultanı Ebu Yahya b. Ebi Zekeriya, Merînî sultanı Ebu Said'den yardım istemişti. Ancak Hafsîler, yola çıkan Merînî yardımı ulaşmadan başkentlerini kurtardılar. Anlaşılacağı gibi Merînî-Hafsî dostluğunun kuvvetli olduğu bu dönemde, Merînî sultanı, oğlu Ali Ebu'l-Hasen'e Tunus Hafsî sultanının kızını istedi. Teklifinin kabul edilmesiyle Hafsî hanedanının damadı olan Ebu'l-Hasen, sultanlığı sırasında Endülüs'te maruz kaldığı Tarif hezimetinde bu eşini kaybettikten sonra, ölen eşinin kardeşiyle evlenmek istedi. Bu arzusunu da gerçekleştirerek Hafsîler'le yakınlığını devam ettirdi. Bu evlilik bağı, iki müslüman devlet arasındaki irtibatı oldukça kuvvetlendirmişti. Nitekim, bundan cesaret alan Hafsî halifesi Ebu Yahya, oğlu Ebu'l-Abbas Ahmed'i veliahd tayin ederken, veliahd tayin vesikasında diğer Hafsî emirlerinin uyması gereken kuralları da belirlemişti. Ayrıca onların bu şartlara uymalarını sağlama görevini, damadı olan Merînî sultanı Ebu'l-Hasen'e vermiş, onu veliahdine vasi tayin etmişti.[161]

Ebu Yahya'nın vefatından sonra oğulları arasında çıkan ihtilaf ve bu ihtilaf sonunda veliahdi Ebu'l-Abbas Ahmed'in kardeşi Ebu Hafs Ömer tarafından öldürülmesi, öldürülen veliahd üzerinde vesayet hakkı olan Merînî sultanı Ebu'l-Hasen'e, Hafsîler'in iç işlerine müdahele hakkını vermişti. Bundan istifade eden Ebu'l-Hasen, kafasındaki Merînî yayılma plânını uygulamaya başladı. Hafsî emirlerinden bazılarının davetini bahane ederek 748-750/1347-1349 yılları arasında, onlara ait toprakların bir kısmını istilâ etti. Daha sonra 753-761/1352-1359 arasında da oğlu Ebu Inan, Hafsî ülkesinin büyük kesimini hakimiyeti altına aldı.

160. İbn Haldun, *el-Iber*, VII, 225
161. İbn Haldun, *el-Iber*, VII, 268

Ancak Merînîler'in Hafsîler'i hakimiyetleri altında tuttukları dönem kısa sürdü. Ebu Inan'ın ölümünden sonra ortaya çıkan karışıklıklar, iki taraf arasındaki ilişkilerde yeni bir safha başlattı. Merînîler'de başlayan taht kavgalarını iyi değerlendiren Hafsî liderleri, kaybettikleri topraklarını kısa sürede istirdat ettiler. Merînî sultanı Ebu Sâlim'in Kosantine'yi Hafsî ricalinden Ebu'l-Abbas'a tesliminden sonra bu işi tamamladılar. Bu gelişmelerin ardından iki ülke arasında yeniden dostluk tesis edildi. Bu iyi ilişkiler, 797/1394 yılına kadar devam etti. Bu yıl içinde Merînî sultanının, Hafsî sultanına isyan eden bir asiyi desteklemesi, bu ilişkileri sona erdirdi. Ancak isyancıya yardım eden Merînî ordusu kısa süre sonra ülkesine döndü.

Geçen zaman içinde iki komşu ülke arasında tekrar dostluk sağlanmıştı. Ne var ki, Hafsî sulltanı Ebu Fâris Abdülaziz, 827/1423 yılında Aldülvâdiler'in başkenti Tlemsen ve ülkeleri Mağrib-i Evsat'ı aldıktan sonra Merînî topraklarına yöneldi. Fas şehrine 2 günlük mesafeye kadar gelmişti. Merînî sultanı Ebu Said, ona giderek," ülke sizin ülkenizdir, saltanat size aittir, emrettiğiniz her şeyi yaparız" diyerek itaatini bildirince, teklifini kabul ederek Tunus'a döndü.[162] Hafsî egemenliğini kabul etmek zorunda kalan Merînîler'in o sırada içinde bulundukları sıkıntıyı da gösteren bu gelişmenin ardından, iki ülke sultanları elçi ve hediye teatisine devam ettiler.

İki komşu ülke arasındaki iktisâdi ilişkilerin, siyâsî ilişkilerle paralellik arzettiği muhakkaktır. Dostluğun hakim olduğu yıllarda gelişen bu münasebetler, gerginlik yıllarında kopma noktasına geliyordu.Hac kafileleri, Merînî - Hafsî ticari ilişkileri için de önem taşıyordu. Kültürel ilişkilere gelince, siyâsî durumdan bağımsız bir şekilde seyrediyordu. İki müslüman ülkenin talebe veya alimleri, karşılıkla olarak serbestçe gidip -geliyor, önemli ilim merkezlerinde istedikleri kadar kalabiliyorlardı.

C. Merînîler- Abdülvâdîler Arasındaki İlişkiler

Aralarında sürekli savaşlar yapılan bu iki müslüman komşu devlet arasındaki ilişkiler, baştan itibaren düşmanlık siyaseti üzerine kurulmuştu. Zaman zaman sulh sağlansa da, kısa süreli oluyordu. Her

162. Zerkeşî, *Tarihu'd-devleteyn*, 126

iki devletin kuruluşundan önce Mağrib-i Evsat bölgesinde yaşayan Merînî ve Abdülvâdî aileleri arasındaki düşmanlık çok eskilere dayanıyordu. Abdülvâdîler'in daha kalabalık ve daha güçlü oluşu sebebiyle , Merînîler çöl kenarlarına çekilmek zorunda kalmışlardı. Diğer taraftan Abdülvâdîler, Muvahhidler'in son zamanlarında onlara bağlı kalmışlar ve onların ordularında Merînîler'e karşı savaşmışlardı. Nitekim onlar, önce geçtiği gibi, Merînîler'i 540/1145 yılında büyük bir bozguna uğratmışlar, çatışmalar sırasında öldürdükleri liderleri Muhaddab'ın kellesini Muvahhid halifesine göndermişlerdi.

Bu olay, iki aile arasındaki düşmanlığı daha da arttırmıştı. 601/1204 yılında meydana gelen bir savaş ise, Merînîler'in Mağrib-i Evsat'tan ayrılıp Mağrib-i Aksâ'nın sınır bölgelerine göç etmesine sebep oldu. Merînîler, 610/1213 yılında ise, buradan devletlerini kuracakları Mağrib-i Aksâ'ya girdiler.

Abdülvâdîler, Muvahhidler'in 668/1269 yılında yıkılışına kadar, onların ordularında Merînîler'e karşı savaştılar. Abdülvâdî emiri Yağmurâsin'in saldırıları karşısında harekete geçen Yakub b. Abdülhak, Vâdi-Telâğ civarında yapılan intikam savaşında rakibini hezimete uğrattı. Muvahhidler ve onları destekleyen Abdülvâdî ailesine karşı kazanılan bu zafer, Merînîler'in gücünü açıkça tescil ettirdi.

Yakub b. Abdülhak, Kuzey Afrika'daki komşularından emin bir şekilde Endülüs cihadına çıkabilmek için, Abdülvâdiler'le anlaşma yoluna başvurmuştu. Teklifini reddeden Yağmurâsin'e bir ders vermek istedi. Aslî'de mağlubettiği rakibinin başkenti Tlemsen'i muhasara altına aldı ve şehrin etrafını tahrip ettirdi. Bu ağır dersin ardından devam ettirdiği sulh çalışmalarında neticeye ulaştı ve Endülüs'e birinci geçişinden önce Yağmurâsin'le bir sulh anlaşması imzaladı. Merînî elçilerini iyi karşılayan Yağmurâsin, onun sulh teklifini kabul etti ve iki müslüman devlet arasındaki savaşlar geçici olarak sona erdi.[163]

Ne var ki, bu sulh fazla sürmedi. Merînî sultanıyla arası açılan Benî Ahmer sultanının, ona karşı ittifak kurmak teklifini kabul eden Yağmurâsin, Yakub'un Endülüs'e üçüncü geçişini engellemek maksadıyla Merînî topraklarına saldırdı. Ona karşı harekete geçen Yakub, onu Tlemsen yakınında bozguna uğrattı(679/1280). Daha kuvvetli olan Merînîler'in komşuları Abdülvâdiler üzerindeki baskıları

163. İbn Haldun, *el-Iber*, VII, 185-19

giderek arttı. Sultan Yusuf b. Yakub, 698/1298 yılında onların başkenti Tlemsen'i kuşatma altına aldı ve muhasarayı 7 sene gibi uzun bir süre devam ettirdi. Bu kuşatma; ancak Yusuf'un ölümünden sonra, yerine geçen Ebu Sabit'in Abdülvâdî sultanıyla yaptığı bir sulh neticesinde kaldırılmıştı.

Merînî- Abdülvâdî ilişkileri, 731 yılında tahta oturan Ebu'l-Hasen zamanında tekrar bozuldu. Abdülvâdiler'in Hafsî topraklarına saldırması üzerine , Hafsî hanedanının damadı olan Ebu'l-Hasen hemen devreye girdi. Elçilerine hakaret eden Ebu Taşfin'in ülkesine hücum ederek, Mağrib-i Evsat'ı ülkesine katmak hususundaki arzusunu gerçekleştirmek istedi. 737/1336 yılında Abdülvâdî topraklarına şiddetli bir taarruz başlatan Ebu'l-Hasen, Tlemsen'i aldı ve sultan Ebu Taşfin'i ortadan kaldırdı. Abdülvâdîler'in hakimiyetindeki Mağrib-i Aksâ bölgesini tümüyle ülkesine kattı. O, bütün bunlara rağmen Abdülvâdî ailesi mensuplarına çok iyi davrandı; onlardan bazılarını görevlerinde bıraktı. Hatta Ebu Taşfin'in çocuklarını himaye altına aldı. Tlemsen halkını memnun edebilmek için , affetmekle kalmayıp, onlara çeşitli hediyeler dağıtma yoluna gitti. Ne var ki, onun bu davranışı, Abdülvâdî ailesinin düşmanlığını ortadan kaldırmaya yetmemişti. Ebu'l-Hasen tarafından Merînî ordusunda görevlendirilmiş olan bazı şahısların öncülük ettiği çalışmalar neticesinde, 749/1348 yılında başkentleri Tlemsen'i elegeçirmeye muvaffak oldular. İçlerinden Osman b. Abdurrahman'ı sultan ilan ederek devletlerini yeniden kurdular. Ebu'l-Hasen ile oğlu Ebu Inan arasındaki mücadeleden istifade ederek, durumlarını kuvvetlendirdiler. Ancak Ebu Inan, 4 yıl sonra , onlara ait toprakları yeniden Merînî hakimiyeti altına aldı (753/1352) [164]

Ebu Inan'ın ölümünden sonra Merînîler'de görülen zayıflama, Abdülvâdî liderlerini tekrar harekete geçirmişti. Bu yüzden aralarında yeni savaşlar yapıldı. Merînîler, birincisi 1370, ikincisi ise 1388 yılında olmak üzere, iki defa daha onlara ait toprakları geçici olarak ülkelerine ilhak ettiler.

D. Merînîler- Malî Devleti Arasındaki İlişkiler

164. Selâvî, *el-İstiksâ*, III, 201

Merînîler, Batı Sudan'da hüküm süren Mali devleti ile dostane münasebetler kurdular. Büyük Mali devletinin diğer ülkelerle ulaşım güçlüğü vardı. Buna karşılık, Merînî ülkesiyle bu ülke iki büyük yolla birbirine bağlanıyordu. Bu iki ticari yolun mevcudiyeti, tabii olarak, iki devlet arasındaki ilişkileri müsbet yönde etkiliyordu.Diğer taraftan Batı Sudan'da İslâmiyetin yayılması, bu ilişkiyi daha da kuvvetlendirdi.

İki devlet arasında kurulan siyâsî ilişkilere ait ilk bilgiler, Ebu'l-Hasen zamanına aittir. İbn Haldun, Mali sultanı Mansâ Musa (1312-1337)'nın, Mağrib-i Evsat'ı elegeçiren Ebu'l-Hasen'i tebrik için bir heyet gönderdiğini bildirmektedir. Bu heyeti muhteşem bir devlet töreniyle karşılayan Ebu'l-Hasen, güç ve kuvvetini aksettiren bir elçilik heyeti ve önemli miktarda hediyelerle karşılık vermiştir. Merînî elçilik heyeti, Mali'ye Mansâ Musa'nın ölümünden az sonra ulaşmıştır. Heyeti kabul eden yeni sultan, Mansâ Süleyman, aynı şekilde mukabelede bulunmuştur.[165]

İbn Battuta, Mali'de, Ebu'l-Hasen'in vefatı münasebetiyle yapılan resmi taziye merasimine katılmış ve seyahatnamesinde bu merasim hakkında bilgi vermiştir. Onun bildirdiğine göre taziyetleri kabul için bir ziyafet verilmiş; devlet ricali, fakihler, kadılar ve hatiplerin çağrıldığı bu yemekte hatim okunmuş, merhum sultanlar Ebu'l-Hasen ve Mansâ Musa için dua edilmiştir. Meşhur seyyah, Mali'ye Ebu Inan zamanında da gitmiştir. Bu seyahatini anlatırken, ülkede tesis edilen adalet ve emniyet hakkında da malumat vermektedir.[166]

Dost iki ülke arasındaki iyi ilişkilerin ve karşılıklı hediyeleşmelerin uzun süre devam ettiği görülmektedir. Nitekim Mali sultanı Mansâ Zâta'nın Ebu Salim'e gönderdiği hediyeler arasında bulunan bir zürafanın Fas halkı tarafından merak ve hayranlıkla karşılandığı ve o yüzden merasim sırasında büyük bir izdiham yaşandığı bildirilmektedir.[167]

Bu dostane münasebetler, Mali devlet teşkilatının kurulmasında Merînî devlet teşkilatının örnek alınması ve ticarî ilişkilerin yoğunlaşmasında etkili olmuştur. Mansa Musa ile birlikte, Kuzey Afrika'nın Batı Sudan kesiminde önemli bir siyâsî güç olarak tarih

165. *el-Iber*, VII, 266
166. *Tuhfetü'n-nuzzâr*, (Mısır, h. 1322), II, 195-200
167. İbn Haldun, *el-Iber*, VII, 310

sahnesine çıkan Mali, ülkelerarası iktisâdî hayatta da varlığını hissettirmiştir. Onunla birlikte, Kuzey Afrika haritalarında ilk defa Batı Sudan'ın sınırları belirlenmiş ve bu haritalarda büyük Mali devletine zencilerin hakim olduğu bildirilmiştir. Bunlara ilave olarak Mali, bilhassa Mağrib İslâm dünyasının önemli bir parçası haline gelmiştir.[168]

Mali ile kurulan ticari münasebet çerçevesinde, Merînî ülkesinden tuz yanında, yünlü, pamuklu ve keten dokumalar, çanak, çömlek ve cam kaplar taşıyan Merînî kervanları, dönüşlerinde Mali'den altın, deri ve fildişi yüklerlerdi.[169]

Mağrib-i Aksâ ile Batı Sudan arasında kurulan kültürel ilişkilere gelince, bu irtibatın, ticarî ilişkilerin peşinden başladığı kabul edilmektedir. Bu bölgede de kültürel münasebetin kurulmasında öncülük, ticaret erbabının olmuştur. Ancak alimler, onlardan aldıkları bilgileri değerlendirmişler, kısa süre sonra onlarla birlikte bu ülkeye giderek İslamiyeti yaymak için gayret sarfetmişlerdir. Onların üstün gayretleri neticesinde bölgede hem İslam dini yayılmış hem de arab dili öğrenilmiştir. Nitekim bizzat Mansa Musa'nın Arapçayı çok iyi bildiği ve İslam kültürüne vakif olduğu bildirilmektedir.[170]

Mansa Musa, ülkesine sığınan Endülüs müslümanlarına kucak açmıştı. Onların arasında büyük alimler bulunuyordu. Bu yüzdendir ki, İspanya'nın İslâmiyeti kaybetmesine karşılık, Kara Afrikası'nın İslam ile tanıştığı söylenmiştir.[171] Endülüs'ten veya Mağrib'ten gelen bu alimler Mali sultanlarının iz'az ve ikramlarına nail olmuş, kendilerine büyük değer verilmiştir. Çoğu Malikî olan bu alimler sayesinde, Mali'de bu mezhep yayılmıştır. Ülkede İslâmî eğitim ve öğretim son derece kuvvet kazanmış ve hakim olmuştur. Arapça da devletin resmî dili olarak kabul edilmiş ve hâkim dil haline gelmiştir.[172]

E. Merînîler - Gırnata Sultanlığı Arasındaki İlişkiler

168. R. Olivier, *Mucezu Tarihi İfrikıyye*, 101 'den naklen, Harîrî, *Tarihu'l-Mağrib*, 224
169. Abdülaziz Salim, *el-Mağribu'l-kebir*, (Beyrut, 1981), II, 573
170. Harirî, *Tarihu'l-Mağrib*, 225
171. Hariri, *Tarihu'l-Mağrib*, 225
172. İ. Ali Tarhan, *age.*, 153

Merînîler, kuruldukları yıllardan itibaren, Müslüman Endülüs'ün tek varisi olarak ayakta kalan son müslüman devlet Gırnata Beni Ahmer sultanlığı ile yoğun siyâsî ilişkiye girdiler. Endülüs'teki İslâm varlığına son vermeye çalışan Endülüs hristiyan devletlerine karşı başlattıkları cihadı gelenek haline getirdiler. Gırnata sultanlığı ile anlaşarak Endülüs topraklarında kendilerine tahsis edilen sahil bölgesinde önemli bir askeri kuvvet bulundurmak yanında, ordularının başında cihad için defalarca Endülüs'e geçtiler. Çoğu kere Gırnata Benî Ahmer kuvvetleri de yanlarında olduğu halde, Kastilya ve Aragon devletlerine karşı savaştılar.

Endülüs'te Emevîler zamanından beri sürdürülmekte olan cihad faaliyetinin kendi omuzlarına kaldığı inancına sahip olan Merînî sultanları, Mağrib-i Aksâ'da devletlerini kurduktan hemen sonra, İspanya'da hristiyanlara karşı cihada başladılar. 673/1274 yılında Sicilmâse fethini tamamladıktan bir süre sonra Gırnata sultanı II. Muhammed'in yardım isteğini kabul eden Yakub el-Mansur, ertesi yıl ordusunun başında Endülüs'e geçti. Yaptığı ilk savaşlarda önemli zaferler kazandı. Yakub, daha sonra aralıklarla 3 defa daha geçtiği Endülüs'te yaptığı cihadlarda büyük şöhret kazandı.

Endülüs'teki müslüman varlığına son vermek için harekete geçen hristiyan devletlerin karşısında kaderiyle başbaşa kalan Gırnata Benî Ahmer devleti, kendisine yardımcı olarak , sadece Merînîler'i bulmuştu. Doğu İslâm dünyası, Moğol istilasına maruz kalmış ve önemli güç kaybına uğramıştı. Bu yüzden Endülüs müslümanlarının yardımına koşması mümkün değildi. Kuzey Afrika İslam devletlerinden Hafsîler ve Abdülvâdîler'in ise, Endülüs'te cihad edecek kuvvetli bir askerî teşkilatları bulunmuyordu. Ayrıca onların Endülüs'te cihad siyâsetleri yoktu. Bu gerçeği gören ve Merînîler'in askeri gücünü bilen Benî Ahmer sultanları, kendilerini tarihten silmek için işbirliği yapan hristiyanlara karşı onların yardımına başvurdular.

Ne var ki, iki müslüman devlet arasındaki bu yoğun ilişkiler, zaman zaman gergin bir hal alıyordu. Zira Benî Ahmer sultanları, kendilerine yardımcı olan Merînî sultanlarının güç ve kuvvetlerinin artmasını, kendi tahtları için de bir tehlike görüyorlardı. Benî Eşkilûle ve İbn Ebi'l-Alâ aileleri gibi, Gırnata sultanına muhalif nüfuzlu bazı ailelerin Merînî sultanlarınca desteklenmesi veya Endülüs'te bulunan Merînî askeri birliklerinin durumu da, ilişkileri hassas hâle getiren bir rol

oynuyordu. Zaman zaman ortaya çıkan bu gerginlikler, iki müslüman ülke arasındaki ilişkileri donduruyordu. Nitekim, Merînî sultanı Yakub el-Mansur, Endülüs'e birinci seferinde, Eşkilûle ailesinden olan Malaga ve Vâdi-Aş valisi ile Gırnata sultanı arasında çıkan ihtilaf yüzünden, cihad faaliyetinde yalnız kalmış, Gırnata sultanı kendisini destekten vazgeçmişti. Yakub el-Mansur, ikinci Endülüs seferinde, II. Muhammed'in desteğini sağladı ve müttefik orduların başında Kastilyalılar'ı mağlup etti. Hristiyanların sulh istemesi üzerine, kendisinin misafir olduğunu açıklayarak, sulh işini ev sahibi II. Muhammed'e bıraktığını söyledi; hatta elegeçirdiği ganimetleri de ona bırakmak nezaketinde bulundu.[173]

Malaga valisinin Malaga ve Garbiyye'yi Merînî hakimiyetine bıraktığını açıklaması, iki sultanı tekrar karşı-karşıya getirmişti. Hatta Gırnata sultanı, Yakub'a karşı Kastilya kralı ve Abdülvâdî sultanıyla ittifak kurma yoluna başvurmuştu. Ancak Merînî sultanı Yakub'un başarılı siyaseti, bu ittifakı çökertti. Nitekim, onun dördüncü Endülüs seferinde, iki müslüman ülke askerleri aynı safta savaştı.

Yakub el-Mansur'un vefatından sonra (685/1287), yerine geçen oğlu Yusuf en-Nasır, Endülüs'e giderek, Mirbâle'de Gırnata sultanı II. Muhammed'le buluştu. Yapılan görüşmede, Endülüs'te el-Ceziretü'l-hadrâ, Ronda, Tarif ve Vâdi Aş merkezleri Merînîler'e bırakıldı. Yusuf , Merînî hakimiyeti altında bulunan diğer merkezleri Gırnata sultanına bıraktığını açıkladı. Ayrıca, Benî Ahmer hanedanına muhalefet eden Eşkilûle ailesini Mağrib'e naklederek, iki ülke arasındaki ilişkileri zedeleyen bu önemli meseleyi de halletti.

Merînî sultanının, aradaki dostluğu kuvvetlendirmek için yaptığı bu fedakarlığa rağmen, Kastilya kralının da tahrikiyle, iki ülke arasındaki ilişkiler tekrar sekteye uğradı. Gırnata sultanı II. Muhammed, Yusuf en-Nasır'ın ülkesini hakimiyeti altına almasından korkarak, Kastilya kralıyla anlaşmış ve Yusuf'a karşı bir ittifak kurmuştu. İki hükümdar, Merînîler'in Endülüs'teki askerî varlığını ortadan kaldırmakta güç birliğine gitmişlerdi. Bu birlik, sadece Tarif şehrinin Kastilyalılar'ın eline geçmesine yaradı. Anlaşma gereğince şehir II. Muhammed'e teslim edilecekti. Ancak Kastilya kralı sözünde durmadı ve şehri kendi hakimiyeti altına aldı.

---

173. İbn Haldun, *el-Iber*, VII, 197

Hatasını anlayan II. Muhammed'in teklifiyle, Beni Ahmer- Merînî dostluğu yeniden tesis edilmişti. 701/1301 senesinde II. Muhammed el-Fakih'in vefatına kadar böyle devam etti. Onun vefatından sonra, yeni sultan Muhammed el-Mahlu'un Kastilya kralıyla ittifak kurmasına kadar da öyle kaldı. Gırnata sultanı, Merînîler'e isyan eden Osman b. Ebi'l-Ala'yı desteklemekten de çekinmemişti.Onun desteği sayesinde, Osman, Sebte'yi elegeçirdi ve 1309 yılına kadar elinde tuttu.

731/1330 yılında Ebu'l-Hasen'in tahta çıkışına kadar kesilen ilişkiler, onunla birlikte iyi bir döneme girdi. Gırnata sultanı IV. Muhammed'i ülkesinde konuk eden Ebu'l-Hasen, onunla birlikte Endülüs'e yardım birlikleri gönderdi. Gırnata sultanı, bu birliklerin desteğinde 733/1333 yılında Cebelü'l-feth'i istirdat ederek önemli bir zafer kazandı.[174]

Yeniden kurulmuş olan Merînî-Benî Ahmer dostluğu devam ediyordu. Ne var ki, kalabalık ordularla Endülüs'e geçen Ebu'l-Hasen, 741/1340 yılında Tarif savaşında Kastilyalılar karşısında ağır bir mağlubiyete uğradı. Bu mağlubiyet, iki müslüman ülke arasındaki ilişkileri de önemli şekilde etkiledi. Çünkü bu mağlubiyet, Merînîler'in Endülüs cihadına olan ilgilerini azaltmıştı. Ayrıca ülkedeki dahilî durum da buna müsait değildi.

Ebu Inan zamanında, siyâsî münasebetler, mektup ve hediye teâtisi şeklinde devam etti. Gırnata sultanının gönderdiği mektuplar, meşhur vezir ve edip Lisanüddin İbnü'l- Hatib tarafından kaleme alınıyordu. İbnü'l-Hatib'in, "Künâsetü'd-dükkân" isimli eserinde çoğuna yer verdiği bu mektuplar, tebrikleşmeler, hediyeleşmeler, ülkelerdeki durumlar ve çeşitli yardımlaşmalar üzerinedir. Mektupların yazarı İbnü'l-Hatib de bu heyetlerden birinde yer almış, Ebu Inan nezdinde yürüttüğü elçilik görevinde büyük başarı sağlamıştır.[175]

Ebu Inan'ın vefatından sonra, bilhassa Ebu Salim zamanında, iki müslüman devlet arasındaki siyâsî ilişkiler güç kazandı. Ebu Salim, 761/1359 yılında Gırnata tahtından indirilen V. Muhammed'i ülkesine davet etti. Onu görkemli bir merasimle karşıladı.Ardından yeni sultanla irtibat kurarak, vezir Lisanüddin İbnü'l-Hatib'in de sarayına

174. İbn Haldun, *el-Iber*, VII, 216
175. Harîrî, *Tarihu'l-Mağrib*, 230

gönderilmesini temin etti. Saltanatının sonuna kadar eski sultan ve vezirine karşı çok iyi davrandı.

Sultan Ebu Fâris Abdülaziz'in vefatından sonra (774/1372), Merînî - Benî Ahmer ilişkileri yeni bir safhaya girdi. Merînî devletinin içine düştüğü kötü durum, bu döneme kadar yardım isteyen taraf olarak kalan Benî Ahmer sultanlarını, Merînî iç işlerine karışmaya sevketti. Bu politikayı, tahtından uzaklaştırıldığı yıllarda uzun süre Merînî sarayında misafir edilen ve bu devleti her yönüyle tanıyan V. Muhammed başlatmıştı. Tahtını yeniden elegeçirdikten sonra başlattığı ve 793/1390 yılında ölümüne kadar devam ettirdiği bu siyasetini, sarayında ikamet eden veya Endülüs'te bulunan Merînî şehzadelerini, Merînî sultanına karşı tehdit unsuru olarak kullanmaya dayandırıyordu. Onların içinden kolayca kullanabileceklerini seçiyor, emrine verdiği kuvvetlerle takviye ederek isyan için Fas'a gönderiyordu. Böylece Merînî sarayı üzerinde bir baskı sağladı ve istediği şahısları Merînî tahtına oturttu. Hatta bir tarihçinin ifadesiyle, Merînî ülkesini âdetâ kendisine bağlı bir vilayet haline getirmişti.[176] Bundan sonraki dönemde ise iki ülke arasındaki siyâsî ilişkilerin önemini kaybettiği ve araları açık olan iki ülke sultanlarının birbirleri aleyhine bazı isyanları desteklemesi şekline dönüştüğü görülmektedir.

Merînîler, Endülüs'te Murabıtlar ve Muvahhidler ölçüsünde başarılı olamamışlardır. Ancak onlar, Endülüs'teki müslüman varlığını korumak hususunda büyük gayret göstermişler, bu çabalarını, güçlerini kaybedene kadar sürdürmüşlerdir. Mağrib-i Aksâ'da iki müslüman devlet daha bulunduğu halde, müslüman Endülüs üzerindeki emellerini gerçekleştirmek için her yola başvuran İspanyolları korkutan tek güç onlar olmuşlardı.Bir tarihçinin haklı olarak belirttiği gibi, Merînîler kuvvetlerini koruyabilselerdi veya onların yerine bölgede kuvvetli bir devlet kurulsaydı, Endülüs olayları başka şekilde cereyan ederdi.[177]

Merînîler'in ülkelerarası ticarî hayatında birinci derecede önemli olan ülkenin Müslüman Endülüs olduğu açıktır. Ayrıca, geçtiği gibi, Endülüs'ün güneybatı sahilindeki Ronda, Tarif ve el-Ceziretü'l-hadrâ Merînî hakimiyeti altında bulunuyordu. Kültürel ilişkilere gelince, siyâsî ve iktisâdî ilişkilerden çok daha yoğun ve çok daha rahat bir şekilde

176. İbn Haldun, *el-Iber*, VII, 341

177. Abdurrahman Ali el-Haccî, *et-Tarihu'l- Endelüsiyy*, 520

cereyan ediyordu. Bu sahada devletin hiç bir baskısı söz konusu değildi. İsteyen alimler, Endülüs'e veya Endülüs'ten Mağrib'e gider istediği kadar kalır ya da oraya yerleşebilirdi.

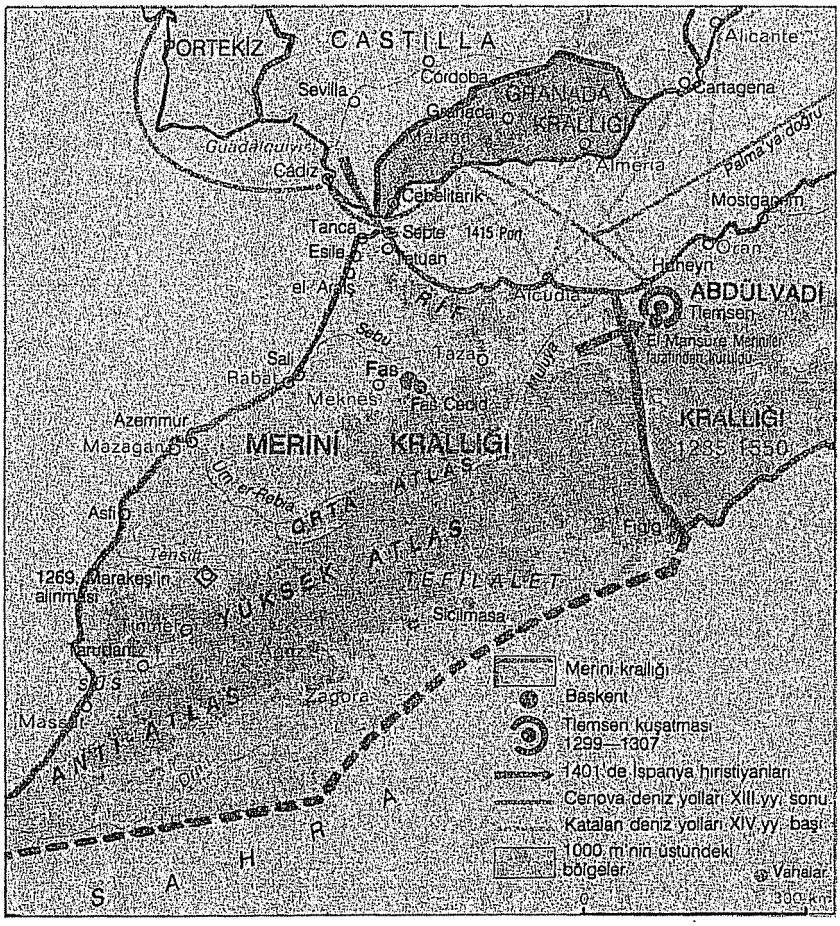

F. Merînîler - İspanya Hristiyan Devletleri Arasındaki İlişkiler

Hristiyan İspanya devletleri, Endülüs'teki müslüman varlığına son vermek için başlattıkları istirdat hareketinde karşılarında en önemli askerî güç olarak Merînîler'i bulmuşlardı. Bu bakımdan Merînîler'le söz konusu hristiyan devletler arasındaki siyâsî ilişkiler, düşmanlık temeli üzerine kuruldu. Daha önce geçtiği gibi onlar, bilhassa Kastilya devletiyle pek çok savaş yaptılar.

İspanya hristiyan devletleriyle savaş hali, zaman zaman yapılan sulh anlaşmalarıyla kesiliyordu.Bu anlaşmalarda, Endülüs'teki tek müslüman devlet Gırnata Benî Ahmer devleti de üçüncü bir taraf olarak yer alıyordu. Sulh anlaşması metinlerinde, karşılıklı ticaret, kara ve deniz trafiği serbestliği ile ilgili maddeler de bulunuyordu.[178]

Diğer taraftan Merînî- Beni Ahmer ilişkilerinin bozulması, Merînî-Kastilya ve Merînî- Aragon ilişkilerini de yakından etkilemiştir. Zira, ülkelerinde Merînî nüfuzunun artmasından ve bu yüzden tahtlarını kaybetmekten korkan bazı Gırnata sultanları, zaman zaman, kendilerini sağlama almak için, bu iki devletle veya onlardan biriyle ittifaka gitmişlerdi. Nitekim II. Muhammed, Merînîler'e karşı, Kastilya ve Aragon krallarıyla işbirliği yapmıştı. İki müslüman devlet arasındaki gerginlikler, bazen de, Kastilya-Merînî, Aragon- Merînî yakınlaşmasına zemin hazırlıyordu.

Ebu'l-Hasen zamanında Merînîler'in Cebel-i Tarık'ı elegeçirmesinden (734/1334) sonra, Merînîler'le Kastilya arasında yapılan 4 yıl süreli sulh anlaşmasına, bir süre sonra Aragon krallığı da iştirak etmişti. Merînîler'in Endülüs'te uğradıkları en ağır mağulubiyet olan Tarif savaşının ardından, Fas ve Gırnata sultanlarının barış görüşmelerini reddeden Kastilya kralı, 745/1344 yılında el-Ceziretü'l-hadrâ'yı da aldıktan sonra sulhe razı olmuştu. Neticede Aragon'la birlikte 4 devlet arasında 10 yıl süreli bir sulh akdedildi. Bu dört devletin taraf olduğu son sulh andlaşması ise, 816/1413 yılında imzalandı ve birer yıl arayla iki defa yenilendi.

178. Abdullah Inan, *Nihayetü'l-Endelüs*, 147; Harîrî, *age.*, 238

II. MEDENİYET TARİHİ

1. İDARİ DURUM

A. Merkez Teşkilâtı

a.) Merînî Sultanı

Merîniler, devletlerini, Muvahhidler'e karşı başlattıkları ve 613-668/1216-1269 yılları arasında yaklaşık yarım asır sürdürdükleri askerî ve siyâsî bir mücadele sonunda kurdular. Aynı devletten bağımsızlıklarını ilan eden Tunus Hafsîleri, Muvahhidler'in devamı mahiyetinde bir görünüm arzederken, Merînîler, teşkilatlanmada daha farklı bir yol izlediler. Hafsîler, idarede Muvahhidler zamanında, dînî temeller üzerine bina edilmiş muhtevâ ve yapıyı devam ettirirken; Merinîler, vatandaşlara tam bir mezhep hürriyeti tanıdılar. Yine Hafsîler'de halife, dînî ve siyâsî otoritenin yegane kaynağını teşkil ediyordu. Ancak dînî yetkileri fukaha ve din alimlerine bırakmış olan Merînî sultanı, sadece siyâsî otoriteyi elinde tutuyordu. [179]

Merînî sultanlarının dînî yetkileri din alimlerine bıraktıkları, sultan Ebu'l-Hasen'in , şu sözlerinde açıkça görülmektedir: " Ceddimiz Abdülhak (r.a.), bize bir vasiyette bulundu; biz de onun bu vasiyetine sımsıkı sarıldık. Onun vasiyeti şöyledir: Üç yetki, sultanlığa aittir, bu görevlere halkın müdahelesi olamaz: Sahibu'l-kasba, sahibu'ş-şurta ve vâli. Üç görev de halka aittir: Namazda imam-hatiplik , kadılık ve muhtesiblik."[180] Sultanın bu sözleri, hilafet sistemi yerine, sultanlığı benimsediklerini ortaya koymaktadır.

Merînîler'de yönetim şekli, muasırları diğer devletlerde olduğu gibi, verâset prensibini esas alan, sultanlık idi. Merînî sultanları, Ebu Yakub'un 668/1269 yılında Muvahhidler'i ortadan kaldırıp saltanat sistemini kurmasına kadar "emir" ünvanını kullandılar. Bundan sonra "sultan" ünvanını kullanmaya başladılar. İçlerinde "emirü'l-müslimin"

---

179. Inan, *Asru'l- Murâbitîn*, 616; Harîrî, 259

180. İbn Merzuk, *el-Müsned*, yazma, vr.123 'den naklen Harîrî, 260

ünvanını alanlar da oldu. İlk defa Ebu Inan, halifelere mahsus "emirü'l-mü'minin" ünvanını kullandı.[181]

Tahta oturan sultan için alınan biat iki merhalede tamamlanıyordu."el-Bey'atü'l-hâssa" denilen birinci biat merasiminde, Benî Merin liderleri, vezirler ve diğer büyük devlet ricalinden teşekkül eden "ehlu'l-hall ve'l-akd",[182] müteveffa sultan tarafından tayin edilmiş veliahdin sultanlığına biat ederlerdi. Önceki sultan tarafından belirlenmiş bir veliahd bulunmadığı takdirde, Merînî ailesi içinden seçtikleri birine biat ederlerdi. Nitekim Ebu'r-Rebi Süleyman'ın veliahdini tayin etmeden ölmesi üzerine, böyle yapmışlar, aileden Ebu Said Osman b. Abdülhak'ı sultanlık makamına oturtmuşlardı. "el-Bey'atü'l-âmme" adı verilen ikinci biat merasimi, Zenâta ricali , arap liderleri, saray erkanı, mevâli, sanatkarlar, ulema, suleha ve halktan değişik kesimlerin katılımıyla icra edilirdi.[183]

Merînî saltanat sistemi, diğer muasır devletler gibi, verâset ilkesini esas aldığı için, sultanın, Merînî ailesine mensup olması gerekirdi. Bir sultan ölünce veya öldürülünce, yerine genellikle oğlu geçerdi. Bazı durumlarda torunu ya da kardeşi sultan olurdu. Devletin güçlü olduğu dönemlerde, istikrarın devamını sağlayan önemli âmilllerden biri olan verâset prensibi, devletin zayıfladığı dönemlerde, Merînîler'e büyük sıkıntılar getirdi. Bilhassa vezirlerin nüfuzu altında geçen yaklaşık bir asırlık dönemde (759-869/1357-1465), sultanlar, vezirlerin elinde oyuncak haline gelmişti. Nüfuzlu vezirler, geçtiği gibi, sultanları bizzat seçmek yoluna gitmişlerdi. Ölen veya öldürülen sultanların yerine, onun oğulları, torunları ya da kardeşleri arasından, istedikleri birini sultan ilan ettiler. Bir kaç defa yaşı henüz 5 civarında olan çocuklar tahta oturduldu; hatta Ebu Taşfin gibi, aklen ma'lul şahıslar, bu önemli makama çıkarıldı. Tabiatıyla bu durum, devleti yıkılışa götüren en önemli sebepler arasında yer aldı.

---

181. İbn Battuta, Ebu Inan'ın babası Ebu'l-Hasen ve daha önceki sultanları "emîrü'l-müslimîn" ünvanıyla anarken, Ebu Inan'ı "*emîrü'l-mü'minîn*" ünvanıyla zikretmektedir. *Tuhfetü'n-nuzzâr*, (Mısır, 1322), II, 177 vd.

182. İbn Haldun, *el-Iber*, VII, 242

183. *Aynı eser*, VII, 242

b.) Veliahd

Verâset ilkesini esas alan saltanat sistemlerinin temel müesseselerinden biri olan veliahdlik, Merînîler'de de önemli, devlet mansıblarından biri idi. Hakimiyetin aynı ailede kalmasını sağlayan bu uygulama, zaman zaman sultanlığın kabiliyetsiz şahıslara geçmesine zemin hazırlasa da, bu makamın boşalması durumunda sultanlığı ele geçirmek için başlatılacak mücadelenin yollarını büyük ölçüde kapatıyordu. Bu bakımdan bu uygulamayı istikrarın devamının önemli bir unsuru olarak gören Merînî sultanları da, sağlıklarında, yerlerine geçecek kişiyi belirlemeye (veliahd tayinine) ve onun için devlet ricalinden biat almaya büyük önem vermişlerdir.

Merînîler'de veliahdlik uygulaması, ilk olarak, Yakub b. Abdülhak'ın, oğlu Ebu Mâlik Abdülvâhid'i veliahd tayin etmesiyle başlamıştır. Ondan sonraki sultanlar da, bu hususta ona uymuşlar, hayatlarında, kendilerinden sonra tahta çıkacak oğul, torun veya kardeşlerini belirlemişlerdir. Ayrıca Merînî liderleri ve devlet ricalinden ona bağlılık yemini (biat) almışlardır. Veliahd olarak belirlenen şehzâde, devlet yönetiminde büyük bir önem kazanır, çoğu kere, sultanın gıyabında, naiplik görevini yürütürdü. Aynı zamanda sultana vekâleten Mağrib ve Endülüs ordularına komuta ederdi. Sultanlar, kendilerini temsilen verdikleri bu görevlerle, veliahdlerini, siyâsî ve askerî sahalarda yetiştirirler ve onları sultanlığa hazırlarlardı. Onların devlet işlerinde iyi bir şekilde yetişmelerini sağlamak ve tecrübelerini arttırmak için, vezirler, katipler ve nedimler edinmelerini sağlarlardı.[184]

Bir sultanın herhangi bir sebeple veliahdini tayin etmeden ölmesi, önemli sıkıntılara yol açabilirdi. Bu durum, bazen devlet ricalini birbirine düşürür, taht için bir kaç adayın ortaya çıkmasına yol açardı. Nitekim veliahd tayin etmediği için, Yusuf en-Nasır'ın ölümünden sonra, devlet ricali ve Merînî meşayihi iki gruba ayrılmış, bir grup, öldürülen sultanın torunu Ebu Sabit'i isterken, verâset ilkesine bağlılıkta daha katı davranan diğer grup, oğlu Ebu Sâlim'i sultan yapmak için harekete geçmişti.[185]

---

184. *Aynı eser*, VII. 243
185. " ", VII, 233 vd.

Merînîler'in son zamanlarında, veliahdlik müessesesi, önemini kaybetti. Sultanların çoğu, veliahd tayinine dahi cesaret edemediler. Çünkü yönetimde otorite, vezirlerin eline geçmişti. Sultan olacak şahsın seçimi, - her ne kadar sultanın Merînî ailesinden olması kaidesine uyulsa da- vezirlerin eline kalmıştı. Sultanı belirleme gücünü kazanan vezirler, bu aileden, üzerinde en rahat etkili olabilecekleri birini seçmeyi adet edinmişlerdi. Hatta adayları çocuk veya aklen ma'lul biri de olabilirdi.

c.) Vezir

Diğer İslâm devletlerinde olduğu gibi, Merînîler'de vezirlik, devlet idaresindeki önemini devam ettirmiştir. Hatta 2,5 asır hükümran olan bu devletin yaklaşık bir asrı, vezirlerin nüfuzu altında geçmiştir. Nitekim bazı tarihçiler, bu dönemi " vezirlerin nüfuzu dönemi" olarak isimlendirmişlerdir.

Merînîler'in ilk dönemlerinde vezirlik, " tenfiz vezirliği" statüsünde idi. Sultan ile devlet ricali arasında bir vasıta durumunda olan vezirler, sultanın verdiği görevleri yürütürler , onun emirlerini yerine getirirlerdi. Vezirlerin nüfuzu altında geçen son dönemde ise (759/1357 'den yıkılışa kadar) vezirlerin yetkileri arttı. Sultanlar, devlet işlerini, istedikleri şekilde yönetmeleri şartıyla, vezirlere bıraktılar. Dolayısıyla, yetkileri arttırılan vezirlik, " tefviz vezirliği" mahiyetine büründü. Hasen b. Ömer el-Fûdûdî, Ömer b. Abdullah, Ebu Bekir b. Ğâzî ve Muhammed b. Osman gibi meşhur vezirler, sultanları bir tarafa iterek, tüm yetkileri ellerinde toplamışlardı. Merînî sultanları, vezirlerini genel olarak askerî sınıf (erbab-ı seyf) arasından seçerlerdi. Vezirlik ve katiplik görevi aynı şahsa verildiğinde vezire "zü'l-vizâreteyn" ünvanı verirlirdi.

d.) Katip

Merînî devlet teşkilatında önemli vazifelerden biri olan "kitabet= katiplik" için, müstakil bir divan tahsis edilmişti. Bu divan, "Divanü'l-inşâ ve'l-alâmet" adını taşıyordu.

Resmî yazışmaların yürütülmesini sağlayan bu divanın başkanı (kâtibü divâni'l-inşâ), devlet memurlarına veya muasır sultanlara gönderilecek resmi yazıları kaleme alır, mektup ve diğer resmi evraka sultanın özel tuğrasını nakşederdi. Yazdığı mektup veya yazıyı bitirince, tarihini de atarak, sultanın onayına arzederdi. Sultan da yazıyı gördüğünü belirten ibareyi kendi eliyle yazarak onaylardı.[186]

Divanü'l-inşa katibi, katibü's-sırr'ın vazifesini de yürütür, sultanın yanından ayrılmazdı. Bilhassa Mezalim mahkemesi duruşmalarında sultanla birlikte bulunur, halkın şikayetlerini dinledikten sonra, duruşma salonunda yerini almış olan sultana, bu şikayetleri arzederdi.

Merînîler zamanında,Mağrib İslam dünyasının büyük edip ve katiplerinden bazıları, bu divanın başkanlığını yürütmüşlerdir. Onların en meşhuru, tarihçi , sosyoloğ ve devlet adamı İbn Haldun'dur. Bir diğeri el-Huzâî'dir.

e.) Haciblik (Başmabeyncilik)

Sultan ile yapılacak görüşmeleri düzenleyen başmabeyinci, Merînîler'de "el-mizvâr" ünvanını taşıyordu. Mizvâr, sultan sarayının kapısındaki "el-cenâdire" denilen sultan muhafız alayının komutanlığını da yapar, bu birlik vasıtasıyla, sultanın emirlerini yerine getirirdi. Dâru'l-âmme'de bazı dilek ve şikayetlerini sultana ulaştırmak için toplanan halkı tanzim eder, dilek ve şikayetlerin sultana ulaştırılmasını sağlardı. Ayrıca, hapishaneleri kontrol görevi de ona verilmişti.İbn Haldun'un kanaatine göre, bu haliyle, "küçük vezirlik" denilebilecek bir mahiyete sahip idi.[187]

Haciblik görevi, devletin son zamanlarına kadar, bu şekilde devam etti. Son yıllarda ise başmabeyincilerin nüfuzu arttı. Hacibler vezir mertebesine yükseldiler. Hatta, vezire hacib, hacibe ise vezir denilmeye başlandı. Nüfuzlarını gittikçe arttıran hacibler, devlet yönetiminde etkili oldular.[188]

---

186. Göst. yer

187. *Mukaddime*, (Kahire, Dâru'ş-şa'b, ty.), 215

188. Selâvî, *el-İstiksâ*, IV, 96

B. Vilâyetlerin İdaresi

Merînî sultanları, ülkeyi, idari bakımdan 9 iklime (bölgeye) ayırmışlardı. Devletin kurucusu Yakub b. Abdülhak tarafından yapılmış olan bu idari taksimata göre, sultan tarafından tayin edilen valilerce yönetilen vilâyetler şunlardı:

1. Fas
2. Merâkeş ve Sus bölgesinin tamamı.
3. Ağmat, Tinmelel ve civardaki dağlık bölge.
4. Selâ, civarı ve limanlar.
5. Miknâse.
6. Ribat Tâzâ.
7. Sicilmâse.
8. Der'a .
9. Endülüs'te Merînî hakimiyetindeki merkezler. [189]

Merînîler, Sebte şehrine ayrı bir statü tanıdılar. Şehrin stratejik durumuna bağlı olan bu özel uygulamaya göre, Sebte'nin idaresi, uzun süre Azefî ailesine bırakıldı. Endülüs'e gönderilecek birliklerin toplanma noktası olan bu şehir, Merînîler zamanında önemli hadiselere sahne oldu. Bir kaç defa el değiştirdi.

Vilayetlerde sultanı temsil eden en üst görevli olan vali, şehirde emniyet ve sükunu sağlamak ve korumaktan mes'ul idi. Vilâyetlerdeki diğer 3 büyük görevliden Sahibu'ş-şurta , emniyet işlerine, kadı adlî meselelere bakar, muhtesib ise, toplumda genel ahlak kurallarına uyulmasını sağlar, çarşı ve pazar işlerini kontrol ederdi.

C. Divanlar

Merînîler zamanında önemli devlet görevlerini yürüten ve günümüzdeki bakanlıkların yerini tutan divanların önemlileri şunlardı:

1. Divanü'l-inşâ ve'l-alâmet: Geçtiği gibi, resmi yazışmaların yürütüldüğü divan.

---

189. *ez-Zehire*, 87; Harîrî, *age.*, 268

2. Divanü'l-cünd (Divanü'l-asker): Katibü'l-cünd ünvanını taşıyan komutanın riyasetindeki bu divan, adından anlaşıldığı gibi askeri işlere bakardı.

3. Divanü'l-haraç : Katibü'l-cibâye veya Sahibü'l-eşğâl ünvanını taşıyan katibin emrinde olan bu divan, vergi ve maaş işlerini tanzim ederdi.[190]

Vergileri toplar, asker ve diğer memurların maaşlarını tesbit eder ve ödeme işlerini yerine getirirdi. Doğrudan sultan ya da vezire karşı sorumlu olan divan başkanının emrinde, katipler, muhasebeciler, arazi ölçüm uzmanları, beytülmalin gelir ve giderlerini kontrol eden müfettişler ve zekat âmilleri görev yaparlardı.

Bu divanların yanında, kadıların uhdesine verilen ve hisbe görevi ile birleştirilen vakıf işleri için "nezaretü'l-ahbas ve'l-evkaf", hastanelerin bağlı bulunduğu "nezaretü'l-mâristan", devlete ait yapılarla ilgili bayındırlık işleri için "nezaretü'l-mebânî" teşkilatları diğer önemli devlet kurumlarını teşkil ediyordu.[191]

D. Ordu

Merînî ordusunun en önemli unsurunu, Berberî Zenâta kabilelerinden alınan askerler teşkil ediyordu. Merînî hanedanının da mensubu bulunduğu bu kabileler, devletin kuruluşunu ve ülkede istikrarın sağlanmasını gerçekleştiren unsur olmuştu.[192] Bağımsızlık mücadelesine başladıklarında ilk birliklerini berberi askerlerden teşkileden Merînî liderleri, ordularında, bölgede yaşamakta olan arap kabelerine de yer verdiler. Hatta onlar, zaman zaman aleyhlerine dönen ve komşu devletlerin yanında yer alan bu kabileleri itaat altında tutabilmek için, onlardan kız alarak akrabalık kurmaya çalıştılar. Bölgede yaşayan araplar, Cuşem, Ma'kıl ve Riyah boylarına mensup idiler. Sultanlar, bu kabilelerden topladıkları askerleri daha çok süvâri birliklerinde görevlendiriyorlardı.

190. İbn Haldun, *el-Iber*, VII, 267
191. Harirî, *Tarihu'l-mağrib*, 270
192. *Aynı eser*, 317

Askerî sahada, 13. asrın başlarından itibaren büyük kalabalıklar halinde ülkeye gelen ve sultanlar tarafından çok iyi karşılanan Endülüs muhacirlerinden de istifade edilmişti. Endülüslü askerler, bilhassa tecrübe sahibi oldukları denizcilikte görevlendiriliyorlardı. Donanma askerlerinin ekserisi onlardandı. Merînî ordusunun diğer bir unsurunu, Murabıtlar zamanından itibaren bölgeye getirilerek ordularda görevlendirilen Türk birlikleri teşkil ediyordu. Nitekim Ebu'l-Hasen zamanında, onun ordusunda, Oğuz Türklerinden 1500 kişilik bir süvari birliğinin görev yaptığı bildirilmektedir.[193] Dirğer taraftan Merînî ordusunda, hristiyan asıllı askerlerin de görev yaptıkları görülmektedir.

İbn Haldun'un, Yakub el-Mansur'un bir savaş hazırlığı hakkında vermiş olduğu bilgi, Merînî ordusunda görev yapan unsurları tesbit etmektedir. Onun anlattığına göre, hicrî 668 yılında Abdülvâdî hükümdarıyla savaş için hazırlığa başlayan sultan, Fas ve Merâkeş civarından asker toplamıştır. Toplanan 30 bin kişilik ordudaki askerlerin mensup olduğu kabileler şöyledir: a)çeşitli arap kabileleri b)Mesâmide ve Sanhâce gibi çeşitli berberî kabileleri c)Muvahhid devleti askerlerinden geri kalanlar d)"hâmiyetü'l-ensâr" adı verilen hristiyan Rum birlikleri e)önceden bölgeye getirilmiş olan Oğuz Türklerine mensup okçu birlikleri.[194]

Endülüs cihadına büyük önem veren ve zayıflama dönemlerine kadar âdetâ kaderlerini Gırnata müslümanlarıyla birleştiren Merînîler, Endülüs'te kendilerine ait bölgede kalabalık birlikler bulunduruyorlardı. Yakub el-Mansur, Binye şehrini bu birliklere karargah olarak kurmuştu. Ayrıca gönüllü mücâhid ve gazilerin görev yaptığı "meşîhatü'l-ğuzât" birliklerinin çekirdeğini de Merînî vatandaşı mücahidler teşkil ediyordu. Yakub el-Mansur ve Ebu'l-Hasen gibi bazı sultanlar, ordularının başında Endülüs'e geçerek, hiristiyanlarla büyük savaşlar yapmışlardı. Onların askerî gücü zayıflayınca, Gırnata sultanlığı kaderiyle başbaşa kaldı. Geçtiği gibi, bir süre sonra, hristiyanlara yem olmaktan kurtulamadı.

193. Muhammed el-Mennûnî, "Nüzumu'd-devleti'l-Merîniyye", (*el-Bahsu'l-ılmî*, 1994), sayı. 2, s. 14

194. *el-Iber*, VII, 184

Merînî sultanları, başta geleneksel silahlar, kılıç, kalkan, mızrak, ok, zırh, mancınık, arrâde olmak üzere, harp aletleri imaline büyük önem verdiler. Endülüs'te hristiyanlarla veya Mağrib'te komşularıyla yaptıkları savaşlarda kullandıkları silahların tamamına yakınını kendileri imal ettiler. Erken bir dönemden itibaren barut kullanmaya başladılar. Hatta surları yıkmak için başvurulan topçulukta, barutu ilk defa onların kullanmış olabileceği ihtimali söz konusudur. Merînîler'in bu ateşli silahları kullanmalarıyla ilgili ilk haber, Sultan Ebu Yusuf Yakub'un, 1273 yılında Sicilmâse fethiyle ilgili olarak geçmektedir. Onların, bu şehri kuşatma sırasında, mancınık, arrâde ve diğer kuşatma silahlarını barutla kullandıkları ifade edlmektedir. İbn Haldun, bu topları isimsiz zikretmiş ve tanıtmakla yetinmiştir.[195] Merînîler, bu ateşli silahları, 1342 yılında Kastilyalılar'a karşı da kullanmışlardır. Onların, "kavsu'z-ziyâr" adını verdikleri, tanıtımından uzun menzilli olduğu anlaşılan bir silahı kullandıkları da bilinmektedir.[196]

Nitekim, müsteşrik Güstav Le Bon, topun ilk olarak, Fıransa'da 1346 yılında Kristi savaşı sırasında kullanıldığı şeklindeki bilginin yanlışlığına işaret ederek, Arapların çok önceden top kullanmış olduklarını belirtmektedir. [197]

E. Dînî ve Adlî Görevler

Merînîler'de dînî ve adlî görevler, muasır diğer müslüman ülkelerde olduğu gibi, 4 müessese arasında taksim edilmişti.

a.) Kadılık

Bütün İslâm devletlerinde, en önemli devlet görevleri arasında yer alan kadılık müessesesi, ehemmiyet bakımından, devlet başkanlığı olan hilâfet makamının ardından gelir. Nitekim bu önemli görevin hilâfet

195. *Aynı eser*, VII, 188
196. " ", VII, 220
197. *Hadâratü'l-arab*, (Arapça terc. M. Adil Zuaytır, *Daru ihyâi'l- kütübi'l-arabiyye*, 1945,) s. 507'den naklen, Harîrî, *Tarihu'l-Mağrib*, 286

vazifesinin içinde mündemiç olduğunu belirten İbn Haldun, bu görevi esasen halifenin yürütmesi gerektiğine işaret etmiştir.[198]

Merînî sultanları, görevin ehemmiyetine binaen, kadılarını seçmekte oldukça titiz davranmışlar, onları bizzat seçmeye gayret göstermişlerdir. Adlî meselelerde kadılık teşkilâtının başına getirdikleri, "kâdı'l-cemâaa" ünvanını taşıyan başkadılarla istişâre etmeden karar vermemişlerdir. Kâdı'l-cemâa'nın riyasetinde çalışan diğer kadılar da sultan veya valiler tarafından görevlendirilirlerdi. Kâdı'l-cemâaa, aynı zamanda, muhtesib ve sahibu'ş-şurta üzerinde murâkebe hakkına sahip bulunuyordu.

Merînîler'de, " kadı-askerlik" görevi de mevcut olup, kadı-asker, sultan tarafından, askerlerle ilgili adlî meselelere bakmak üzere tayin edilirdi. Bu arada, resmî vesikaların gerçeğini sahtesinden ayırmak hususunda görev yapan ve günümüzdeki noterlere ait bazı vazifeleri yürüttüğü anlaşılan " nizamu'l-udûl" dairesi dönemin önemli adlî görevlerinden biri idi.[199]

b.) Mezâlim Mahkemeleri

İslâm devletlerinde en yüksek yargı organı olan bu mahkemelerin başkanlığını doğrudan sultan, veziri ya da, sultana vekalet eden bir kadı yapardı. Mezâlim mahkemesi, kâdı'l-cemâa riyasetinde görev yapan normal mahkemelerin bakamadığı davalara bakardı. Bu davalar, devlette güç ve nüfuz sahibi kişiler, vezirler, valiler ve diğer yüksek rütbeli memurlar aleyhine açılan davalar olurdu.

Merînî sultanları, mezâlim mahkemesi duruşmalarında bulunmaya büyük gayret gösterirlerdi. Davacıları dinleyen ve onların şikayetlerini tesbit eden kâtibü's-sır, bu şikayetleri, Merînî ricali ve devlet büyüklerinin ortasında mahkeme salonundaki makama oturan sultana arzederdi. Şikayet konularını dinleyen sultan, gerekirse huzurda bulunan fakihler , kadılar veya ehl-i vukufun görüşlerine başvurduktan sonra, kararını açıklardı.

---

198. *Mukaddime*, 196

199. Harîrî, *Tarihu'l-Mağrib*, 274

Sultanlardan bazıları, pazartesi ve perşembe günlerini, Mezâlim duruşmalarına ayırırlar, bu iki günde, sadece bu işle meşgul olurlardı. Ebu'l-Hasen sadece bu duruşmalara başkanlık etmek ve kendisine arzedilen davalara bakmakla da yetinmemiş, halkın arasına girerek onların meselelerini ve idareciler hakkındaki şikayetlerini dinleyip bu şikayetleri kendisine ulaştıracak memurlar görevlendirmişti.Her beldede, cuma günleri, cuma namazının ardından, vali başta olmak üzere idârî, adlî ve askerî görevlilerin bir araya toplanmasını, halkın şikayetlerini dinlemelerini ve onları halletmelerini; çözemedikleri davaları ise kendisine arzetmelerini emretmişti.

Adaletin sağlanmasına büyük önem veren Merînî sultanları, merkezlerde, günümüz mahkemelerinin yerine tutan binalar yaptırmışlardı. Adliye işlerine ayrılan bu binalar "kubbetü'l-adl " adını taşırdı.

c.) Şurta

Halkın can ve mal emniyetini sağlamak, haklarını korumak ve asayişi temin etmekle görevli olan bu teşkilat, cinayet ve kötülüklerin yayılmasını önlemek için çalışır, hadleri ve diğer cezaları infaz ederdi. Ülkelerinde emniyet ve sükûneti sağlamaya büyük önem veren Merînî sultanları, merkez şurta teşkilatını, "mizvâr" ünvanını taşıyan hâcibe bağlamışlardı. Gece emniyeti de bu teşkilat tarafından yürütülürdü.

Bu teşkilât, diğer vilayetlerde , valiler tarafından tayin edilen "sahibu'ş-şurta" riyasetinde görev yapardı. Bu görevli, gerektiğinde teftiş işlerinde de istihdam edilirdi.

d.) Hisbe

Adlî görevlerden biri olan hisbe, "muhtesib, sahibu'l-hisbe, mütevelli'l-hisbe, nâzıru'l-hisbe veya vâli'l-hisbe" ünvanını taşıyan bürokratın başkanlığında çalışırdı. Kısaca " iyiliği emretmek ve kötülükten alıkoymak" şeklinde ifade edilen dînî, adlî ve içtimâî bir vazifeyi yürütürdü.

Umumun menfaatlerini gözetmek, genel âdâb kurallarına uyulmasını sağlamak ve her nevi suistimali önlemek için çalışan bu

teşkilat, şehirde halkın menfaatini zedeleyen şeyleri araştırır, halka rahatsızlık veren bu unsurları ortadan kaldırırdı. Günümüzde belediyelerin yürüttüğü görevlerin önemli bir bölümünü yürütürdü. Cadde ve sokakları kontrol eder, yollara taşmaları ve halkın geçişini engelleyecek yapılaşmaları tesbit eder ve her türlü uygunsuz yapıları yıktırırdı. Çarşı ve pazarları teftiş eder, temizlik kurallarına uymayanları, sağlığa zararlı gıda maddesi satanları, alış-verişte hile yapanları takip eder ve gerekirse cezalandırırdı. Ölçü ve tartı aletlerini muayyen aralıklarla kontrolden geçirirdi. İlk mekteplerde çocukları döven öğretmenleri cezalandırmak, sokak ve hamam gibi umumi yerlerin temizliğini kontrol etmek te bu müessesenin görevleri arasındaydı.

Her şehirde şubesi bulunan bu teşkilatın başkanı muhtesib, vali, kadı ve sahibu'ş-şurta'nın ardından şehrin en yüksek memuru idi. Merînîler, iktisâdî hayatta önemli bir yeri olan hisbe görevine, büyük ehemmiyet vermişlerdi. Hatta başkent Fas şehrinde, kalitesiz ürünlerin sergilendiği yerler vardı. Bu ürünler, üzerlerine zenâatkarları veya üreticilerinin de isimleri yazılarak herkesin bildiği bu yerlerde teşhir edilirdi. Öyle ki, bu şekilde, bozuk ve hileli ürünleri teşhir edilenler, çoğu kere o çevrede barınamaz duruma düşerler ve şehri terketmek zorunda kalırlardı. Bozuk et sattıkları belirlenen kasapların cezası ise, küçük-küçük kesilip ipe dizilerek gerdanlık şeklinde boyunlarına asılan etlerle şehirde dolaştırılmaktı.[200]

2. İ KTİSADİ DURUM

A. Gelir Kaynakları

a.) Zekât

Şer'î bir vergi olan zekât, mükelleflerinin ve hangi mallardan hangi miktarlarda vereceklerinin kesin kurallara bağlanması bakımından, Merîniler zamanında da, önemli gelir kaynaklarından biri olmuştur. Merînî sultanları, zekâtın her nev'inin devlet tarafından toplanması ve ayet-i kerimede belirtilen ilgili yerlere harcanması hususunda büyük titizlik göstermişlerdir. Hatta, Yusuf en-Nâsır tarafından kaldırılana kadar, zekâtu'l-fıtr (sadaka-i fıtr)'ın da devlet eliyle toplanıp - dağıtıldığı

200. Harîrî, *Tarihu'l-Mağrib*, 276

bildirilmektedir.[201] Merînî sultanları, zekâtın hakkıyla toplatılması ve gerekli yerlere harcanmasını temin için, bu işin fıkıh alimlerinin uhdesinde yürütülmesini sağlamışlardır.

Selefleri Muvahhidler'in haracî arazi kabul ederek haraç vergisi aldıkları Mağrib topraklarını zekâta tabi öşrî arâzî kabul eden Merîniler, bu topraklarda yetiştirilen mahsullerden öşür veya öşrün yarısı miktarınca vergi almışlardır.[202]

b.) Cizye

Ehlü'z-zimme denilen gayrimüslim vatandaşlardan, kendilerine sağlanan himâye ve emniyet karşılığında alınan bu vergi, Merînî hazinesinin önemli bir gelir kaynağı idi. Bu vergi, sadece askerlik yapabilecek erkeklerden kişi başına alınırdı. Kadınlar, çocuklar, malı ve işi olmayan yaşlılar , aklen ma'lul olanlar, köleler,sadakaya muhtaç fakirler, kötürümler, amalar, işi ve mesleği olmayanlar ve fakir din adamlarından alınmazdı.

Devlet için daha rahat bir harcama kalemi olan cizye geliri, görevlilere ve muhtaçlara maaş olarak kullanıldığı gibi, cami, mescid ve hastanelerin inşa ve onarımına; hasta tedavi giderlerine de harcanmıştır.[203]

c.) Gümrük vergileri

"A'şâru'r-Rûm" adı verilen gümrük vergileri, diğer devletler ve ehlü'z-zimme tüccarlarının, Merînî ülkesine getirdikleri ticârî mallardan alınırdı.Öbür İslâm ülkelerinde olduğu gibi, bu gelir, haraç fonundan sayılıyordu. Dolayısıyla Merînî sultanları, gümrük vergisi gelirinden, cami, mescid ve medrese onarımına harcama yaparlardı.

Bu arada limanlar, Merînî hazinesinin en önemli gelir kaynaklarından birini teşkil ediyordu. Sadece Sebte limanından sağlanan

---

201. İbn Ebî zer', *el-Enisü'l-mutrîb*, (Rabat, 1973) s. 375
202. Harîrî, *Tarihu'l-Mağrib*, 281
203. *Aynı eser*, 282

günlük gelirin, 500 - 700 dinar arasında değiştiği; hatta bazen 2000. dinara ulaştığı bildirilmektedir.[204]

d.) Ganimet

Müslümanların savaş yoluyla düşman askerinden aldığı mal ve eşyayı ifade eden ganimet, Endülüs cihadlarında büyük yeri olan Merînî devletinin önemli gelir kaynaklarından biri olmuştur. Merînî orduları, Endülüs'te Kastilya devletine karşı yaptıkları savaşlarda, önemli miktarlarda ganimet ele geçirmişlerdir. Mesela Sultan Yakub el-Mansur, Endülüs'e yaptığı birinci seferinde (674/1275), bir tarihçinin verdiği rakamlara göre, 127 bin baş inek, sayılamayacak kadar koyun - hatta bu bolluk dolayısıyla el-Ceziretü'l-hadrâ'da bir koyun bir dirheme satılmıştır- , 7830 esir, 14.600 katır ve eşek elegeçirmişti. Ganimet olarak alınan kılıç, kalkan, gürz, topuz ve diğer harp aletleri için çokluğu yüzünden rakam veremediğini belirten yazar, gazilerin ellerinin mal ve eşya ile dolduğunu ve neticede Endülüs müslümanlarının maddî durumunun oldukça düzeldiğini ifade etmiştir.[205]

Merînî devleti, ganimetlerin dağıtımında, şer'i kurallara uymuştur. Nitekim, Yakub b. Abdülhak, yukarıdaki ganimetleri, beytülmalin beşte-bir hakkını ayırdıktan sonra, piyadelere 1, süvarilere ise 2 ' şer hisse vermek suretiyle dağıtmıştır.

e.) Diğer Vergiler (Darâib)

Mevcut şer'i vergilerin dışında olup, Merînî sultanları tarafından ihtiyaçlar doğrultusunda konulan ve "ed-darâib" olarak isimlendirilen vergilerdir. Bu vergilerin zaman zaman kalem ve miktar olarak çok arttığı da görülmektedir. Nitekim bazı sultanlar, bu vergileri azaltmak, ya da toptan kaldırmak yoluna gitmişlerdir. Yusuf b. Yakub, saltanatının başlangıcında, şer'i mesnedi olmayan bu vergilerden " el-inzâl" adı

---

204. Makkarî, *Ezhâru'r-rıyâz*, (neşr. Mustaf a es-Sakkâ ve ark. 1358/1939), 42-44

205. *ez-Zehire*, 174 vd.; Hariri, *Tarihu'l-Mağrib*, 283

verilen vergiyi kaldırmıştı.[206] Bu vergiler arasında, bahçeler ve hurmalıklar üzerine konulan vergiler, emlak vergileri, ticaret erbabı üzerine konulan ticârî vergiler, esnaf, zenâatkar ve satıcılardan alınan vergiler, köprü ücretleri, cadde ve sokaklarda kebap satanlardan, manavlardan ve hanlardaki dokumacılardan alınan vergiler bulunmaktadır.[207]

f.) Müsadere malları

Diğer devletlerde olduğu gibi, haksız kazanç yaptıkları belirlenen iş adamları veya devlet memurlarının , haksız kazanılan mallarına el konulur ve bu mallar hazineye alınırdı.

B. Endüstri

Muvahhidler zamanında Mağrib-i Aksâ'nın en önemli sanayi merkezi Fas şehri idi. Cüznâî'nin verdiği rakamlara göre, bu devletin son zamanlarında şehirde, 3094 adet kumaş dokuma atelyesi, 47 sabun üretim yeri, 86 deri tabakhanesi , 116 kuyumcu dükkanı, 11 cam atelyesi, 1170 fırın, 400 kağıt imalathanesi mevcuttu. Bunların dışında şehir haricinde 135 kireç ocağı 180 civarında tuğla imalathanesi bulunuyordu. Cüznâî, Fasu'l-cedîd ve el-Medinetü'l-beyzâ adı verilen yeni şehrin kurulmasıyla bir iş merkezi haline gelen eski şehirde endüstrinin daha da geliştiğini, üretimin çok arttığını belirtir.[208]

Sanayinin gelişmesi ve sınâî üretimin artışında, ülkede demir, bakır, gümüş ve gibi madenlerin bolluğu etkili oluyordu. Merînî ülkesi kıymetli kereste elde edilen zengin ormanlara da sahip idi. Bu bakımdan kereste sanayii de oldukça ilerlemişti. Diğer taraftan, Endülüs cihadına büyük önem veren Merînîler, askerî teşkilât hakkındaki bölümde bahsettiğimiz gibi, silah üretiminde de iyi bir durumdu bulunuyorlardı.

---

206. İbn Haldun, VII, 211 İbn Merzuk, Ebu'l-Hasen'in kaldırdığı vergiler ve nevileri hakkında geniş bilgi vermiştir. (*Müsned*, yzm. vr. 159'den naklen Harîrî, *Tarihu'l-Mağrib*, 281)

207. Harîrî, *Tarihu'l-Mağrib*, 282

208. Cüznâî, *Zehretü'l-âs fî binâi medineti Fas*, (Furdebel neşri, Cezayir, 1340/1922), s. 33

Merîniler zamanında zeytinyağı üretimi çok gelişmişti. Kuzeyinde Sebu ve Verga nehirlerine, hatta Akdeniz'e bakan dağların eteklerine kadar uzanan geniş bölgedeki zeytin ormanlıklarına yakınlığı sebebiyle, ülkenin en önemli zeytinyağı üretim merkezi, yine başkent Fas şehri idi.

Selâ, Merakeş ve diğer bazı merkezlerde, şekerkamışı üretimi çok yaygındı. Şekerkamışından çeşitli cins şeker elde edilirdi. Sadece Merakeş'te, şekerkamışından şeker üretimi için, 40 atelye vardı. Üretimin bolluğundan, bir eşek yükü şekerkamışının, zaman zaman bir dirheme satıldığı zikredilmektedir.

C. Ziraat

Merînî sultanları, verimli geniş arazilere ve oldukça zengin su kaynaklarına sahip olan ülkelerinde, ziraatı geliştirmeye büyük önem vermişler ve bunun için gerekli tedbirleri almışlardı. Onlar, ekilebilir arazileri, vali, komutan ve kadılar gibi yüksek devlet ricaline ikta olarak vermişlerdi. İkta sahipleri, arazilerinin işletilmesine büyük önem veriyorlar, verimin arttırılması için gayret gösteriyorlardı. Tarımın ikta sahiplerinin kontrolü altında olması, zirâî ürünler açısından bolluk bir dönem yaşanmasına imkan sağladı.Yetiştirilen ürünlerin başında, halkın başlıca gıda maddesini oluşturan buğday, arpa ve bakla geliyordu. Bu mahsuller aynı zamanda , cihad için önemli olan atlar ve diğer hayvanlar için yem olarak ta kullanılıyordu. Pamuk, zeytin, şekerkamışı ve susam, ülkede tarımı yapılan önemli ürünler arasındaydı.

Ülkede, üzüm, incir, nar, elma, erik, muşmula, dut, ceviz, portakal, limon gibi meyveler bol miktarda yetiştiriliyordu. Çeşitli cins karpuzları da meşhurdu.[209] Fas, meyvelerinin hem çeşitliliği hem de bolluğu bakımından şöhret kazanmıştı.

Geniş ve oldukça zengin ormanlara sahip olan ülkede kerestecilik gelişmişti. Bu sayede, sahil şehirlerinde büyük tersaneler inşa edilmişti. Merînî ülkesi, hayvancılık bakımından da zengin bir potansiyele sahip bulunuyordu. Yetiştirilen hayvanlar arasında, at, katır, eşek, deve, inek, koyun ve keçi başta geliyordu.

---

209. Kalkaşandî, *Subh*, V, 170 vd.

Ülkenin önemli geçim kaynaklarından bir diğerini balıkçılık teşkil ediyordu. Akdeniz ve Atlas okyanusu sahilleri, balık bakımından oldukça zengindi. Bu denizler ve ülkedeki başlıca nehirler, çeşitli balıklarıyla meşhurdu ve ülke ekonomisi bakımından önemli bir yere sahipti.

D. Ticaret

Ülkede emniyet ve istikrarı sağlamaya büyük bir önem veren Merînî idarecileri, dahilî ve haricî ticareti geliştirmek için gerekli tedbirleri aldılar. Başkent Fas şehri ile taşra şehirlerini bağlayan yollarda emniyeti sağlamak ve başta ticârî ulaşım olmak üzere her nev'i ulaşımı kolaylaştırmak maksadıyla "er-ruteb" ismini verdikleri bir düzenleme yaptılar. Bu düzenleme, başkenti diğer vilayetlere bağlayan yollar üzerinde, yaklaşık 12 mil aralıklarla kurulan çadırlardan ibaretti. Merînî idaresi, bu çadırların sorumluluğunu, çeşitli miktarlarda ikta araziler verdiği görevlilere devretmişti. Bu görevliler, yolcular ve hayvanları için her türlü ihtiyaç maddelerini satmakla mükellef tutulmuşlardı. Bu basit kervan menzillerini işletenler, misafirlerini, hayvanlarını ve eşyalarını korumak zorundaydılar. Kaybolan eşya va paraları dahi tazmin ediyorlardı. İbn Merzuk'un belirttiğine göre yolcular, bu düzenleme sayesinde, her nevi seyahatlarında, kendi evlerindeymiş gibi rahat edebiliyorlardı.[210]

Merînî şehirlerinde ticârî hayatın merkezleri, şehir içinde kurulan çarşılar idi. Genellikle her meslek erbabına ait bir çarşı bulunurdu. Bu çarşılar, satılan ve üretilen ihtiyaç maddelerine olan ihtiyaca göre, şehrin çeşitli kesimlerinde kuruluyordu. Nitekim camilerin etrafında, cami ve cemaatın ihtiyaçları doğrultusunda, mumcular çarşısı, kokucular çarşısı, nalıncılar çarşısı, sahaflar çarşısı vb. çarşılar yer alırdı. Hatta camilerin kapılarına, açıldıkları çarşıların isimleri verilirdi. Çarşılar, şehrin diğer kesimlerinde de kurulurdu. Deri tabakhaneleri ve dökümhaneler yanında semerciler, demirciler ve marangozlara ait şehri ve havasını kirleten, pis koku yayan çarşılar, evlerden uzak, surlara yakın yerlerde kurulurdu. Manifaturacılar çarşısına "el-kaysâriyye" ismi verilirdi. Ticârî merkezler içinde önemli mekanlar arasında olan hanlar, Fas şehrinde, şehrin orta

210. İbn Merzuk, *Müsned*, vr. 286-287'den naklen, Harîrî, *Tarihu'l-Mağrib*, 292

kesiminde bulunuyordu. Aynı mahalde yer alan kasap dükkanlarının sayısı 40' a ulaşıyordu

Fas şehrinde, tüccarların ve diğer misafirlerin ikameti için inşa edilen hanlar ve oteller, iktisâdî hayatta önemli bir yer tutuyordu.Bu mekanlar, aynı zamanda, her çeşit ticaret eşyası için birer depo durumundaydı. Yabancı tüccarlar, ticaret mallarını da buralarda muhafaza ediyorlardı. Müşterilerle dolup-taşan bu otellerden Fas'ta Mumcular semtindeki büyük otelin geliri, 10 bin dirheme ulaşıyordu. Adını bulunduğu mahalleden alan bu "Funduku'ş-şemmâîn= Mumcular oteli" ticaret erbabının bir araya geldiği merkez durumundaydı.[211]

Merînîler zamanında, siyâsî merkez olma yanında, iktisâdî ve ticârî hayatın da en önemli merkezi özelliğini devam ettiren başkent Fas, her ülke ve her şehirden gelen ticaret erbabıyla dolup-taşardı. Uzaktan veya yakından gelen bu tüccarlardan bir kısmının, burada evleri ve ticarethaneleri de bulunuyordu.

Merînîler'de dış ticaretin ağırlık noktasını, ülke üzerinden yapılan ülkelerarası ticaret trafiği teşkil ediyordu. Merînî devleti, ülke üzerinden nakledilen ticaretten önemli miktarda vergi alıyordu. Ülkelerarası ticaretle uğraşan Merînî iş adamları da, bu faaliyetten büyük kazanç sağlıyorlardı. Dış ticaretin en önemli merkezleri , sahil şehirlerindeki limanlar idi. Bu limanların başında Sebte limanı geliyordu. İhracat mallarının büyük bölümü, Avrupa ülkelerine bu limandan sevkediliyordu. Avrupa ülkelerine sevkedilen ürünler arasında yünlü kumaşlar ve deri başta gelirdi. İhraç malı bu kumaşlar, Avrupa'da, Merînî malı olduğunu gösteren "Merinos" ismiyle meşhur olmuştu.[212]

Merînî devlet adamları, dış ticaretin gerçekleştirildiği denizlerde güvenliği sağlamak için, başta Benî Ahmer devleti olmak üzere, İspanya'daki hristiyan devletlerle de ticârî anlaşmalar yapmışlardı. Merînîler'in doğu islâm dünyasıyla gerçekleştirdikleri ticârî ilişkiler ise, daha çok hac ibadetine dayanıyordu. Hac kafileleri, ülkelerinden yükledikleri çeşitli ticaret eşyalarını, yol boyunca uğradıkları

211. Cüznâî, *Zehre*, 73
212. Hariri, *Tarihu'l-Mağrib*, 294

merkezlerde satarlardı. Merînî hac kafilelerinin götürdükleri eşyaların başında, mücevherat ve değerli süs eşyaları geliyordu.[213]

3. SOSYAL DURUM

A. Merînî Toplumu

Merînî toplumunda ekseriyyeti, Berberî asıllılar teşkiliyordu. Berberi kabileler içinde de sultanların mensup olduğu Benî Merîn kabilesi, hakim tabakayı meydana getiriyordu. Benî Merîn, Berberîlerin büyük boylarından Zenâtâ'ya bağlı olunca, Zenâtâ kabileleri de, toplumda önemli bir yere sahipti. Devletin kuruluşunda büyük rol oynayan bu kabileler, aynı zamanda Merînî ordusunun en önemli unsuru durumundaydı.

Merînî vatandaşlarının önemli bir kesimini de, uzun süredir bölgede yaşayan araplar teşkil ediyordu. Bu kabilelerin ekseriyyeti, Mağrib-i Aksâ'nın muhtelif kesimlerinde, bir arada yaşıyorlardı. Cuşem boyuna mensup olanlar Tâmesnâ, Ma'kıl boyundan olanlar es-Sûsu'l-aksâ, Riyah kabileleri ise Azğâr bölgesinde yerleşmişlerdi.[214] Arap kabilelerinden bazılarıyla akrabalık kurma yoluna giden Merînî idarecileri, ordularında onlara da geniş yer verdiler. Merînî ordusunda görev yapan arapların ekseriyyeti, süvari birliklerinde bulunuyordu. Ancak arap kabileleri, Merînî saltanatı için sürekli bir tehdit oluşturdular. Devletin kuruluşu sırasında, karşı tarafta yer alarak Muvahhidler'i destekleyen bu kabileler, daha sonraları da zaman zaman Hafsîler'i desteklemekten çekinmediler.

Müslüman Merînî toplumu içinde, Endülüs muhacirleri de önemli bir yekun teşkil ediyordu. Müslümanlara ait şehirlerin hristiyanların eline geçmesi yüzünden vuku bulan zaruri göçler esnasında, en kalabalık gruplar, Cebel-i Tarık boğazını geçerek, Kuzey Afrika'daki müslümanlara sığınmışlardı. Bu göçler, Merînîler'in kuruluşundan sonra da devam etti. Endülüs'ten kaçmak zorunda kalan kafileler, Merînî ülkesine yerleştiler. Kendilerine kucak açan bu devletin, dînî, sosyal ve kültürel hayatında büyük rol oynadılar. Bunların içinde Merînî ilmî

213. Roger Le Tourneau, *Fâs fî asri Benî Merîn*, (Arapçası, Nikola Ziyâde, Beyrut, 1967), 138

214. Selâvî, *el-İstiksâ*, III, 31 vd.

hareketinde etkili olan alimler, mîmariye yeni unsurlar katan mimar, mühendis ve sanatkarlar bulunuyordu. Endülüs muhacirlerinin önemli bir bölümü de, Merînî ordusuna girmişlerdi. Özellikle okçu birliklerinde ve deniz kuvvetlerinde istihdam edildiler. Denizcilikteki maharetleri sebebiyle, donanmada genellikle onlardan istifade edildi.

Halk içinde diğer bir grup, Murabıtlar zamanından itibaren bölgeye gelen Oğuz Türkleri idi. Murabıt idarecilerinin, ülkelerine getirerek ordularında görevlendirdiği aslen Maveraünnehir'den olan bu Türkler, Murabıtlar ve daha sonra da halefleri Muvahhidler zamanında, askerî sınıf içinde, önemli bir unsur oldular. Onlar, askerî sınıf içindeki varlıklarını Merînî döneminde de sürdürdüler. Nitekim Ebu'l-Hasen zamanında Merînî ordusunda 1500 kişilik bir Türk süvari birliği görev yapıyordu.[215]

Merînî vatandaşı hristiyan rumlar ve yahudilerden müteşekkil ehlü'z-zimme, toplumun diğer iki kesimini meydana getiriyordu.Başkent Fas'ta, yeni şehir Fasu'l-cedid yakınındaki "el-Mellâh" mahallesi hristiyanlara ait idi. Merînî sultanları, hristiyanlardan da asker alıyorlardı. Cihad dışı savaşlarda istihdam edilen bu birlikler, yine hristiyan olan komutanlar tarafından yönetiliyordu. Bu birlikler, devletin son zamanlarında, yönetim üzerinde oldukça etkili hale geldiler. Mağrib-i Aksâ'da önemli bir nüfusa sahip olan yahudilerin büyük bir kısmı, Fas'ta hristiyanlara ait mahallede rumlarla birlikte otururlardı. Merâkeş'te de el-Mevâsîn camii civarında bir yahudi mahallesi bulunuyordu. Hatta Marmol'e göre orada 3000 civarında ev vardı.[216] Merînî sultanları, onlardan bazı şahısları, vezirlik dahil önemli devlet görevlerine getirdiler. Bilhassa son zamanlarda, Sultan Abdülhak b. Ebî Said'in iki yahudiyi birlikte vezirliğe getirmesi, daha önce anlatıldığı gibi, ülkede yahudi tahakkümüne yol açmıştı. Bu tahakküm yüzünden çıkan olaylar, sultanın öldürülmesi ve Merînî devletinin yıkılmasıyla sonuçlandı.

---

215. Muhammed el-Menûnî, *Nuzumu'd-Devleti'l-Merîniyye*, 215

216. Piere de cénival, "Merâkeş", *İA*, VII, 741

B. Resmî ve Dînî Merasimler

a.) Elçilik heyetlerini Kabul Merasimleri

Merînî sultanları, ülkelerine gelen resmî heyetleri karşılamak maksadıyla tertibettikleri törenlere, halkın da katılmasını isterlerdi. Halkın katılımını, bir taraftan ülkelerinde birlik ve beraberliğin sergilenmesi, diğer taraftan da, gelen heyetlere karşı sevgi ve dostluk gösterisi olarak değerlendirirlerdi. Yabancı heyetin Merînî başkentine ulaştığı gün, tarihî bir gün olurdu. Bu önemli günlerden biri, Sultan Ebu Sâlim'in, Mali'den gelen bir heyeti istikbali esnasında yaşanmıştı. Sultan, heyeti karşılamak için, Burcu'z-zeheb'te arz salonunda hazırlanan tahta oturmuştu. Çıkarılan tellallar, halkın sahraya çıkmasını söylüyorlardı. Bunun üzerine şehrin her kesiminden yollara dökülen kalabalıklar, o tarafa akmaya başladı. Mali heyeti, hediyeler arasında bir de zürafa getirmişti. O ana kadar zürafa görmeyen halk, onun etrafında toplanmaya başladı ve orada büyük bir izdiham meydana geldi. Herkes, şaşkınlıkla bu garip hayvanı seyrediyordu. Bu merasim anında şairler, medih ve tebrik kasideleri okudular. Merasim, heyetin çeşitli hediyelerle sultanın huzuruna çıkıp, onu hükümdarlara mahsus bir selamla selamlayıp mektubu takdim etmeleriyle sona erdi.

b.) Sultanın Sefere Çıkış Merasimi

Merînî sultanı sefere karar verince, sefer sabahı sabah namazı vaktinden az önce, büyük davul çalınarak halka ilan edilirdi. Bu ilanı duyan halk, sabah namazından sonra, sultanın geçeceği caddelere dökülür, kabileler, caddede kendilerine mahsus yerlerde, sıra- sıra dizilirlerdi. Her kabilenin bir sancağı bulunurdu.

Sabah namazını kılan sultan, görevliler tarafından okunan Kur'an ve Hadis'i dinledikten sonra yola çıkardı."el-Alemü'l-mansur" denilen beyaz bayrak çekilir; kıyafetleriyle göz kamaştıran süvari ve piyadeler onun önünde yürürdü. Sultan atına binmek için ayağını özengiye koyduğu anda, büyük davul üç defa çalınırdı. Sonra hareket edilir, sağ ve sol tarafında süvariler olan sultan, halkı selamlayarak yoluna devam ederdi.

c.) Mevlid-i Nebevî Merasimleri

Merînî sultanları, Peygamber Efendimizin doğumu münasebetiyle tertibedilen Mevlid törenlerine itina gösterirlerdi. Sultan Yusuf en-Nasır, 671/1272 yılında, Mevlid-i nebevî (Peygamberimiz'in doğum günü) 'nin bütün ülkede bir bayram gibi kutlanmasını emretmişti.[217] Bundan sonra, Mevlid-i nebevî, dînî bir bayram olarak kutlandı. Müslümanlar, bu önemli gün ve gece münasebetiyle, en güzel elbiselerini giyerler ve güzel kokular sürünürlerdi. Hazırladıkları çeşitli yemek ve tatlıları birbirlerine ikram ederlerdi.

Mevlid ile ilgili olarak düzenlenen resmi törenler ise, Rebiülevvel ayının girişiyle ilk akşam namazından itibaren başlardı. Saraya çağırılan davetliler, protokole göre yerlerini alırlar, sultanla birlikte yemek yerlerdi. Yemekten sonra, önce meyve , ardından kuruyemiş ve tatlı ikram edilirdi. Daha sonra, hafızlar Kur'an okur, mevlidhanlar ve kasideciler, Rasülullah(a.s)'ı öven kasideler okurlardı. Dağılma sırasında, katılanlara çeşitli mükâfatlar dağıtılırdı.[218]

d.) Bayram Namazları

İki büyük dînî bayram, halkın her kesiminin katılımıyla, usulüne uygun bir şekilde kutlanırdı. Bu münasebetle düzenlenen resmî merasimler de, oldukça muhteşem olurdu. Bayram sabahı erken vakitte bayram namazına gitmek için hazırlanan sultan, en güzel elbiselerini giyinmiş ve mesleklerini gösteren bayraklarının altında caddelerde saf-saf dizilmiş halkın arasından görkemli bir alayla musallaya giderdi. Onun namaza gidişi ve namazdan dönüşü esnasında davullar çalınırdı. Namazdan sonra dağılan halk, bayram ziyaretlerine başlardı. Sarayda ise, devlet erkanına yemek verilir, çeşitli hediyeler dağıtılırdı.

---

217. Selavi, *el-İstiksâ*, III, 90

218. İbn Merzuk, vr. 54'ten naklen, Hariri, *age.*, 333,

e.) Nikah Merasimleri

Fas'ta erkeklerin çoğu 20 yaş öncesinde evlenirlerdi. Kızların ekserisi ise 15 yaş ve öncesinde evlendirilirlerdi.[219] Damat ve gelin evinde yapılan düğün merasimleri, âdet olarak bir hafta sürerdi. Düğün, gelinin, damadın yakınlarının omuzlarında taşıdıkları sekiz köşeli, üzeri ipek kumaş ve tüllerle örtülmüş bir tahtırevan içinde damat evine götürülmesiyle sona ererdi.

Varlıklı aileler, düğün için büyük harcamalar yaparlardı. En büyük harcamalar, şüphesiz ki, şehzadelerin düğünleri için yapılırdı. Emir Ebu'l-Hasen, Hafsî sultanı Ebu Yahya b. Zekeriya'nın kızı ile evlenirken, gelin alayı, Merînî sularına kadar büyük bir Hafsî donanmasıyla taşınmıştı. Sultan Ebu Said, gelin alayını karşılamak için, göz kamaştıran bir tören hazırlamıştı. Gelinini ve çeyizini dillere destan olan bir merasimle sarayına götürdü. Sultanlığı esnasında Endülüs'te yaptığı Tarif savaşında bu düğünle evlenmiş olduğu eşi Fatıma'yı kaybeden Ebu'l-Hasen, kaybettiği eşinin kardeşine talip oldu. Yüksek miktarda ödediği mehirle onunla evlendi.

Toplumda rağbet gören diğer merasimlerin başında doğum ve sünnet merasimleri geliyordu. Doğum, aileyi sevince boğardı. Doğan çoçuğun erkek olması; bilhassa evliliğin ilk meyvesi olma durumunda sevinci daha da artırırdı. Erkek çocuklar, bir haftalık iken sünnet ettirilebilirdi. Ancak ailelerin çoğu, sünnet merasimini, 7 veya 8 yaşına kadar ertelerlerdi. Sünnet olacak çocuklar, güzel elbiseler içinde, katırlar üzerinde şehirde dolaştırılırlardı.[220]

Cenaze merasimleri de, ölünün içtimâî ve maddî durumuyla mütenasip olurdu. Aileyi hüzne boğan bir vefatın ardından, hazırlanan cenaze, sadece erkeklerin katıldığı bir merasimle defnedilirdi. Kabristanlar, genellikle surlara yakın bir yerde bulunurdu. Cenaze kabristana götürülürken tekbirler getirilir, çeşitli dualar okunurdu. Şehir içinde, bazı meşhur velilerin türbelerinin civarında da, kabristanlar mevcuttu.[221]

---

219. Tourneau, *age.*, 101
220. *Aynı eser*, 103
221. " ", 103 vd.

Sultanların, yakınlarının veya büyük alimlerin cenaze merasimleri çok kalabalık olurdu. Alim ve sûfilerin cenaze namazlarına sultanlar da katılırdı. Merînî sultanları, kabir ziyaretine de büyük önem veriyorlardı. Yakınlarının veya salih kişilerin mezarlarını sık sık ziyaret ederlerdi. Ebu'l-Hasen, babası Ebu Said'in mezarını ziyareti hiç aksatmaz, onun türbesinin bakımı ve ihyası için çok para harcardı. Gece-gündüz devamlı Kur'an okuttuğu türbe, kimsesizlerin sığınağı haline gelmişti. Ebu'l-Hasen, büyük veli Ebu Medyen'in mezarını da her çarşamba ziyaret ederdi. O, diğer velilere ait makamları ziyareti de aksatmazdı.[222]

C. Elbiseler

Hasenü'l-Vezzân(Leon Africain) Merînî toplumunda halkın çeşitli kesimlerinin hicrî VI. asrın (milâdî X. asır) başlarında giydiği elbiseler hakkında bilgi vermiştir. Onun verdiği bu bilgilere göre, orta tabaka, kış mevsimlerinde yabancı kumaşlardan yapılmış elbiseleri tercih ederlerdi. Gömlek , onun üzerine, yarım kollu kısa setre, setrenin üstüne önden dikişli elbise, en üste de cübbe giyerlerdi. Başlarına giydikleri fesin etrafına, başlarını ve boyunlarını sardıkları bir taylasan takarlardı. Kumaştan yapılmış pantolon giyerler, çorap kullanmazlardı. Kış mevsimlerinde ata binerken çizme giyerlerdi. Eşraf ve ulema, geniş kollu setre ve cübbeler kullanırlardı. Dar gelirli kesime gelince, sadece setre ve cübbe giyerler ve başlarına ucuza aldıkları takke takarlardı. Çok fakirler ise, mahalli yün dokuma elbise ve cübbe ile iktifa ederlerdi.

Güzel elbiseleriyle dikkat eçeken kadınlar, kış aylarında, geniş kollu, önden dikişli bol elbiseler giyerlerdi. Evlerinden dışarı çıktıklarında, bacaklarını bütünüyle örten geniş don ve bedenlerini tepeden tırnağa kaplayan çarşaf giyerlerdi. Yüzlerini ise, göz için aralık bırakmak suretiyle örterlerdi. Onlar kıymetli taş kakmalı altın ve diğer mücevherat takarlardı.[223]

Merînî sultanları, kıymetli kumaşlardan diktirdikleri beyaz kaftan giyerlerdi. Bu tip kaftanları sadece onlar giyebilirdi, başkalarının giymesi yasaktı. Ulema ve suleha ise, renkli cübbeler giyiyorlardı; ancak zaman zaman beyaz cübbe giymelerine de izin verildiği olurdu. Bedevî tarzı

222. İbn Merzuk'tan naklen, Hariri, 335

223. L. Africain'den naklen, Tourneau, 99 vd.

giyinen askerler, başlarına ketenden dikilmiş dar ve uzun külah takarlar, üzerine omuzlarına attıkları taylesan sararlardı. Ayaklarına mahmuzlu çizme giyerler, kılıçlarını bedevî usulü takarlardı. Askerî törenlerde altın ve gümüş kakmalı kemer bağlarlardı.[224]

4. MİMARİ

A. Yeni Kurulan Şehirler

Merînî sultanları, ülkede bazı yeni şehirler kurdular. Muasır komşu devletler olan Abdülvâdî, Hafsî ve Benî Ahmer mimarisinden bir takım farklılıklar arzeden bu şehirler, Merînî şehir mîmârisinin en güzel örneklerini teşkil ederler.

a.) Fâsu'l-cedid (el-Medinetü'l-beyzâ)

Sultan Yakub b. Abdülhak, birinci Endülüs seferinden döndükten sonra, Fas şehrinin kenarında, yeni bir yerleşim merkezinin kurulmasını emretti. Devletinin genişlemesi ve kendisine gelenlerin artması neticesinde, eski şehrin artık dar geldiğini görmüş ve devlet erkanıyla birlikte olabileceği yeni bir şehir kurulmasını istemişti. Fasu'l-cedid adı verilen yeni şehir, sultanlık sarayı, köşkler ve devlet erkanına ait binalardan meydana geliyordu. İbn Haldun, kısa sürede büyüyen bu şehrin, Merînîler tarafından kurulan şehirlerin en büyüklerinden olduğunu belirtmiştir.[225]

b.) Binye

Endülüs'te, el-Ceziretü'l-hadrâ şehrinin yakınında, yine Sultan Yakub b. Abdülhak tarafından, ancak askerî maksatla kurdurulan bir şehirdir. Sultan, önceki şehrin Endülüs'te kalan askeri birliklerine dar geldiğini ve sivil halkın askerden sıkıntı duyduğunu görünce, bölgedeki askerî birlikleri için, bu şehri inşâ ettirmiştir.[226]

---

224. Hariri, *age.*, 336
225. *Iber*, VII, 195
226. İbn Haldun, *el-Iber*, VII, 193

c.) Mansura

698/1298 yılında, Yusuf b. Yakub en-Nasır tarafından inşa ettirildi. Abdülvâdîler'in başkenti Tlemsen şehrini muhasara eden sultan, uzun süren kuşatma sırasında, askerî karargahının bulunduğu yerde bir köşk ve bir cami yaptırmış; ayrıca civarda binaların yapılmasını emretmişti. Muhteşem köşkler ve büyük binaların yapılmasıyla, önemli bir şehir haline gelen merkez, 702/1302 yılında bir sur ile çevrildi. Sultan, burada, hamamlar, hastane ve ülkenin büyük camilerinden olan "el-Mansura" adını verdiği muhteşem cami ve yüksek minaresini yaptırmıştı. Şehir surlarının kalıntıları ve bu caminin minaresi, günümüze ulaşmış bulunmaktadır. Bu minare, Merînî mimârî ve mühendisliğinin yüksek seviyesini göstermektedir.[227]

d.) Tatvan (Tetâvin)

Sultan Ebu Sâbit tarafından, 707/1307 yılında yine askerî maksatla kurulmuştur. Sultan bu şehri, Sebte boğazını almak için başlattığı askeri harekat sırasında, askerine karargah olarak inşa ettirmiştir.[228]

Adı geçen şehirleri kurduran Merînî sultanları, önceki şehirlerin onarım ve yenilenmesine de önem vermişler ve bu şehirlerin çoğunu sur ile çevirmişlerdir. Vilayetlerde, saray, köşk, cami, medrese, hastane ve hamamlar yaptırmışlar ve bu eserleri en güzel şekilde tezyin ettirmişlerdir.

B. UMUMİ YAPILAR

a.) Camiler

Merînî sultan ve devlet adamları, yeni kurulan şehirler başta olmak üzere, vilayetlerde büyük camiler yaptırmışlardır. Fasu'l-

227. Harirî, *age.*, 320
228. İ. Haldun, *el-Iber*, VII, 237

cedid'de, 677/1278 yılında inşa ettirilen Ulu cami, bu camilerin en önemlilerinden biridir.

Büyük Veli Ebu Medyen Şuayb türbesinin yakınında bulunan Mescidü'l-Ubbâd, çinileri, duvar ve tavan nakışları, muhteşem ahşab mihrabı ve çinili minaresiyle, Merînî dînî mimarisi için bir müzeye benzetilmektedir. Bu cami, Ebu'l-Hasen zamanında, İbn Merzuk tarafından inşa ettirilmiştir.[229]

Merînî sultanları, mevcut camilerin tamir ve onarımı hususuna da önem vererek bu konuda hiç bir harcamadan kaçınmadılar. Nitekim, Yusuf en-Nasır, Karaviyyin camiinin tamiri için kendi malından 500 dinar ağırlığında altın bir halhal vermişti

Sultan Ebu Inan, Fas'ta minarelerin üzerine ağaç bir direk diktirmişti. Onun emriyle gündüz namaz vakitlerinde bu direğe bayrak çekiliyor, geceleyin ise büyük bir lamba takılıyordu.Müezzinlerin sesini duymayanlar, gündüzleri bayrakları, geceleyin ise yanan lâmba ışığını görerek namaza gidiyorlar veya vaktin girdiğini öğreniyorlardı. Ebu Inan, önemine binaen Cuma günleri yeşil renkli bayrakların asılmasını emretmişti. Bu uygulama, Merînî sultanlarının dînî hayata ve dine bağlılığa verdikleri önemi açıkça ortaya koymaktadır.[230]

b.) Medreseler

Merînî sultanları, başta Malikî fıkhı olmak üzere İslâmî ilimlerin öğretilmesi için medrese yaptırmaya ve bu yapıları en güzel şekilde donatmaya büyük önem vermişler; müderris ve talebelerin her türlü ihtiyaçlarını karşılayacak vakıflar tahsis etmişlerdir. Sultanlar ve diğer devlet ricalinin yaptırmış olduğu bu medreseler, aynı zamanda, Merînî mimarisinin en başarılı örnekleri sayılmaktadır.[231]

Medrese geleneğini Kuzey Afrika'ya taşıyanlar Merînî sultanları olmuştur. Merînîler'den önceki dönemde bölgede eğitim ve öğretim faaliyeti, camilerde yürütülüyordu. Fas şehrinde ilmî faaliyetin en önemli merkezi Karaviyyin camii idi. Merînî sultanları, diğer İslâm ülkelerini

229. Hariri, *Tarihu'l-Mağrib*, 322
230. Cüznâî, *Zehre*, 39
231. Julian, *Tarihu Ifrikiyye eş-Şimâliyye*, II, 240'tan naklen Harîrî, *Tarihu'l-Mağrib*, 324

örnek alarak, bölgede ilk defa, yüksek öğretime mahsus, talebelerin barınacağı odalara sahip medreseler yaptırdılar. Başkent Fas ve diğer vilayetleri medreselerle donattılar.

Merînîler zamanında inşâ ettirilen ilk medreselerden biri, Sultan Yakub b. Abdühakk'ın Fas şehrinde Bakırcılar çarşısı yakınında yaptırdığı, adını bu çarşıdan alan "Medresetü'n-nehhâsîn, Medresetü's-saffârîn" dir[232] Sultan, bu medreseye müderrisler tayin etmiş, onların ve talebelerin ihtiyaçlarını karşılayacak vakıflar tahsis etmişti. Ayrıca, Endülüs hristiyan hükümdarlarıyla yaptığı anlaşmalarla, ülkelerinde kalan müslümanlara ait bazı kütüphanelerdeki kitapları, bu medresedeki kütüphaneye natletmiştir.[233] Yakub'un, Merakeş'te de bir medrese yaptırdığı bilinmektedir. Medrese inşaatına önem veren sultanlardan biri de Ebu Saîd'dir. Sadece Fas şehrinde 5 medrese yaptırdığı bildirilmektedir.[234] Onun yaptırdığı bu medreselerden el-Misbâhiyye'nin 117 odası bulunuyordu.[235]

Ebu'l-Hasen, ülkenin önemli merkezlerinde yeni medreseler yaptırmıştır. Mimârî bakımdan her biri bir şaheser olan bu medreseler, genelde dînî ilimlere ait idi. Ancak içlerinde, tıb tahsiline ait olanların varlığı da dikkat çekmektedir. Nitekim Ebu'l-Hasen'in Selâ şehrinde bir tıb medresesi yaptırdığı bildirilmektedir.[236] Mimârî bakımdan bir gelişimi de gösteren bu medreseler içinde Merînî mimarisinin zirvesi sayılan " el-Medresetü'l-Inaniyye " 750/1349 yılında Ebu Inan tarafından inşa ettirilmiştir. İnşaatın tamamlanmasından sonra medreseyi ziyaret eden Ebu Inan, baş mühendisinin arzettiği hesapları mühimsemeyip hesap defterini suya attırmış, bu kadar güzel bir eser için yapılacak harcamanın önemsiz olduğunu açıklamıştı. Ayrıca, medresenin önüne, vakitlerin bilinmesini sağlayacak bir saat kulesi inşa ettirdi. Bu saat, 758/1356 yılında Ebu'l-Hasen Ali b. Ahmed et-Tlemsânî tarafından yapılmıştı.[237]

Bu bilgilerden anlaşıldığı gibi Merînî devlet adamları, Eğitim ve öğretim işlerine gereken önemi vermişlerdir. Onların kurduğu

---

232. Tourneau, *age.*, 28

233. İbn Haldun, *el-Iber*, VII, 210

234. Selâvî, *el-İstiksâ*, III, 5

235. Julian, II, 241'den naklen., Hariri, *age.*, 324

236. Muhammed el-Fâsî, *Neş'etü'd-devleti'l- Merîniyye*, (*el-Mecelletü'l-beyyine*, 8. sayı, 1962), s. 30'dan naklen, Harîrî, *Tarihu'l-Mağrib*, 325

237. Kettânî, *Selvetü'l-enfâs*, (Fas, h. 1316, taş baskısı), III. 285; Hariri, 326

medreseler sayesinde, ilmî durumla ilgili bölümde ele alacağımız gibi, ülkede ilmî hareket gözle görülür bir canlanma içine girmiş, öğretimde esas alınan Malikî mezhebi büyük güç kazanmıştır. Öğrencilerin kalacağı odalara sahip bu medreseler, şehir merkezlerinde oturan talebelerin yanında, kırsal merkezlerden gelen yatılı talebelerle de dolup taşmış; bu sayede, eğitim ve öğretim kırsal kesimde de yaygınlık kazanmıştır.

c.) Hastaneler

Merînî sultanları, devletlerinin kuruluşundan itibaren büyük merkezlerde hastaneler inşa ettirmişlerdi. Nitekim Yakub b. Abdülhak, umûmî hastaneler ve meczublar için bakımevleri yaptırmış; bu kurumların her türlü ihtiyacını hazineden karşılamış, körler ve cüzzamlılara cizye geliri fonundan maaş bağlamıştı.[238]

Onun başlattığı bu faaliyet, halefleri tarafından devam ettirilmiş, önemli merkezlerde yeni hastaneler yaptırılmıştır. Başkent Fas'ta hastaneler yaptıran Sultan Ebu'l-Hasen, kaplıca tedavisine de önem vermiş, bu maksatla Havlan kaplıcalarını inşa ettirmiştir.[239]

d.) Hanlar

Mağrib sosyal ve iktisâdî hayatında önemli rol oynayan hanlar ve oteller, ticârî faaliyetlere bağlı bir gelişim göstermiştir.Çeşitli ülke tüccarlarının kaldığı otel ve depo olarak kullanılan bu mekanlar, noterler, komisyoncular, müzayede elemanları, narh memurları, tercümanlar vb. çeşitli meslek erbabı için iş sahası durumundaydı.

238. Selâvî, *Selve*, III, 65; Hariri, 326
239. Cüznâî, *Zehre*, 26 vd. Hariri, 326

5. İLMİ HAREKET

A.Sultanların İlmî Çalışmaları Teşviki

Merînîler zamanı, önemli bir ilmî canlanmaya sahne oldu. Bu hareketi yakından destekleyen sultanlar, mezheb taassubu göstermediler ve din alimlerine serbestlik tanıdılar. Onların görüşlerinden istifade ettiler. Mağrib tarihinde ilk defa, medrese geleneğini ülkelerine taşıyarak, yüksek öğrenime tahsis edilen ve ilmî hareketi canlandıran bu müesseseleri bütün ülkeye yaydılar. Büyük merkezlerde pek çok medrese yaptırdılar.

Endülüs'ten ülkelerine iltica eden alimlere kucak açan sultanlar, onları saraylarında kurulan ve yüksek seviyeli ilmî kongre mahiyetini taşıyan ilim meclislerine çağırdılar ve onlardan istifade ettiler. İbn Haldun, ibnu'l-Hatîb, İbn Rıdvan, İbn Merzuk ve İbn Cuzeyy gibi meşhur ilim adamlarını önemli devlet görevlerinde istihdam ettiler. Bu durum, Endülüs fikrî hayatından etkilenen Merînî ilmî hareketini canlandırdı. Neticede Merînî başkenti Fas şehri, Mağrib bölgesinde ilmî hayatın en önemli merkezi haline geldi.

Merînî sultanlarının çoğu, ilim ve ilim adamlarına büyük değer vermiştir. Hatta içlerinde, ilmî tartışmalara katılabilecek seviyede ilim sahibi olanlar vardı. Bunlardan biri olan Ebu Inan, seçkin ulema ile fıkhî tartışmalar yapan bir fakîh idi. Kur'an ve hadis hafızı olarak tanıtılan sultan, mantık, usulü'd-din, ricalü'l-hadis, hesab ve arab dili ilimlerinde de temayüz etmişti. Aynı zamanda başarılı bir hatip ve büyük bir şair idi.[240] Ebu Inan, İbn Battuta'nın bildirdiğine göre, her sabah namazdan sonra, saray mescidinde alimlerini toplar, tefsir, fıkıh, hadis ve tasavvuf sahasında onlarla ilmî müzakereler yapardı. Sultan, bu ilimlerin her birinde söz söyleyebilecek derecede ilim sahibiydi, müzakerelere bizzat katılırdı.[241]

Ebu'l-Hasen'in himayesindeki alimlerin sayıları hakkında verilen rakamlar dikkat çekicidir. Bir deniz yolculuğunda onunla birlikte olan 400 alimin çıkan fırtına sonucu boğuldukları bildirilmektedir.Onun ilim

240. İbnu'l-Kâdî, *Cezve*, 315
241. *Tuhfetü'n-nuzzâr*, II, 281

meclislerine katılan alimler arasında , kıraat imamlarından Şeyh Ebu'l-Abbas, Ahmed b. Muhammed ez-Zevâvî, hadis ve fıkıh sahasında otorite sayılan İbn Merzuk, aklî ilimlerde asrının yıldızı Abilî gibi meşhurlar vardı. Ebu'l-Hasen, bu alimleri, huzur dersleri vermekle görevlendiriyordu. Mesela İbn Merzuk, onun huzurunda, Buharî ve Müslim'in sahihlerini, Kadî Iyâz'ın Şifa'sını, İbn Hişam'ın Tehzibi'ni ve Ebu Nuaym'ın Hilye'si vb. eserleri okurdu.[242]

Sultanlar, alimleri kitap yazmaya teşvik etmişler, güzel buldukları eserlerin müelliflerini, cömertçe mükafatlandırmışlardır. Ebu'l-Hasen, fakih Ebu Abdullah b. Ebî Zekeriyya el-Azefî'nin, alkollü içkilerin zararları hakkında yazdığı hacimli kitabını, ağırlığı miktarınca dirhemle mükafatlandırmıştı. Yine, yaptığı usturlabı kendisine sunan Ebu Abdullah Muhammed b. İbrahim İbnü's-Sebil et-Teâlîmî'ye de, usturlabının ağırlığınca altın dinar vermişti.[243]

İlmî hareketin canlanmasında, ülkenin önemli merkezlerinde inşa ettirilen medreseler, büyük rol oynamıştır. Hareketin geleneksel merkezi cami ve mescidlerde yürütülmekte olan ilmî faaliyetler, medreselerle daha da zenginleşmiş ve gelişmiştir. Bütün masrafları devlet tarafından karşılanan bu medreseler, öğrencilerin barınmasını da sağladıkları için, şehirli öğrenciler yanında kırsal kesimden gönderilen öğrencilerle dolup-taşmıştır. Bu sayede, kırsal kesim de, ilmî canlanmada yerini almış, eğitim-öğretim son derece yaygınlaşmıştır.

Merînî mimarisinin en güzel örneklerini teşkil eden ve ülkede sayıları gittikçe artan bu medreselerde ders veren müderrisler, halaka şeklinde etraflarını kuşatan talebelerini kontrol edebilmek için, biraz yüksek bir sedire otururlardı. Dersler, bir metnin okunup şerhedilmesi şeklinde işlenirdi. Okutulan kitaplar, İslâmî ilimlerde şöhret olmuş alimlerin eserlerinden seçilirdi. Merînî medreselerinde, genellikle Malikî mezhebi metinleri tercih edilirdi. Çünkü, Fas ve civarı halkının tamamı, diğer bölge vatandaşlarının ise ekserisi bu mezhebe mensup bulunuyordu. Dersleri, talebelerden biri okur, hoca, ihtiyaç duyulan yerleri kelime-kelime veya cümle-cümle izah ederdi. Dolayısıyla

242. İbn Merzuk, vr. 141'den naklen, Hariri, *age.*, 338
243. İbn Merzuk, vr. 205' ten Harîrî, *Tarihu'l-Mağrib*, 339

öğretim, okuma ve şerh çerçevesinde geçerdi.[244], Her medresede, halka açık olan bir mescid bulunurdu.

Medreselerde prensip olarak her öğrenciye bir oda verilirdi. Ölçüleri buna göre tesbit edilen odaların sayısı, bazı medreselerde 100'den fazla olurdu. Talebelerin çokluğu sebebiyle, bu odalarda 2 veya 3 öğrencinin kaldığı da olurdu. Devlet, tahsis edilen vakıflar kanalıyla medreselerde okuyan öğrencilerin her türlü ihtiyacını 7 sene boyunca karşılardı.[245]

İlmî faaliyeti yakından destekleyen Merînî devlet adamları, kütüphane yaptırmaya ve çeşitli ilimlere dair ilmî eserleri buralarda toplamaya önem vermişlerdir. Sultanlar, inşa ettirdikleri medreselerde, kütüphaneye de yer verirlerdi. Yakub b. Abdülhak, Bakırcılar çarşısında yaptırdığı medresenin kütüphanesini, kitaplarla doldurmuştu. Hatta, yaptığı bir anlaşma ile Kastiyla hükümdarından oraya getirttiği kitapların ağırlığı 13 yük tutuyordu. Bu kitaplar, önceden müslümanlara ait iken Kastilya devletinin eline geçen merkezlerde kütüphanelerde kalan kitaplardan idi.[246]

Eğitim ve öğretimin diğer kurumları olan cami, tekke ve ribatlarda da kütüphane bulunuyordu. Ülkede en büyük kütüphane, sultan sarayındaki kütüphane idi. Eğitim kurumları ve sarayda bulunan kütüphaneler yanında, Sultan Ebu Inan'ın, günümüzdeki gibi sadece kütüphane olarak kullanılan müstakil bir bina yaptırdığı bildirilmektedir. Kütüphane tarihi bakımından dikkat çekici olan bu faaliyet, aynı zamanda sultanın ilme verdiği önemi de göstermektedir. Verilen bilgiye göre, bu kütüphane oldukça zengindi; dînî ve dünyevî ilimlere dair çok miktarda kitap ihtiva ediyordu. Buradaki görevliler, kütüphanenin tanzimi ve temizliği yanında, gelen okuyuculara istedikleri kitapları veriyorlardı. Sultan Ebu Inan, bu kütüphanede en güzel yazma Kur'an'lardan meydana gelen zengin bir kolleksiyon oluşturmuştu.[247]

---

244. Tourneau, *age.*, 178
245. *Aynı eser*, 180 vd.
246. İbn Haldun, *el-Iber*, VII, 210
247. İbnü'l-Kâdî, *Cezve*, 46

B. Dînî İlimler

Merînîler dönemi, tefsir, hadis ve fıkıh ilimlerinde büyük bir gelişmeye şahit olmuştur. Bu dönemde dînî ilimlerde yetişen çok sayıdaki alim, birbirinden değerli eserler te'lif etmişlerdir. Alimler ve eserlerinin çokluğu, dînî ilimlerdeki canlanmanın, en kuvvetli şahitleridir. Bu ilmî faaliyette, ülkede hâkim mezheb olan Malikî mezhebi ağırlıklı bir gelişme söz konusudur. Diğer üç mezheb fıkhı da okutulmakla birlikte, fukaha, araştırma ve ders tedrislerinde, ağırlık noktası olarak mensup oldukları mezhebin fıkhını esas almışlardır.

a.) Tefsir ve Kırâat

Kur'an ilimleri, her dönemde olduğu gibi, Merînîler zamanında da, ilmî çalışma alanlarının en önemlilerinden olmuştur. Bu dönemde de meşhur müfessir ve kıraat imamları yetişmiştir. Merînî sultanlarının Kur'an araştırmalarına gösterdikleri yakın alâka, hatta bazılarının bu çalışmalara bizzat katılmaları, bu çalışmalara ayrıca önem kazandırmıştır. Nitekim, Kur'an'ı ezberlemiş olan Ebu Inan'ın Kur'an ilimleri sahasında geniş bilgi sahibi olduğu, nâsih ve mensuh konusunu çok iyi bildiği ifade edilmektedir.[248] Kettânî, Ebu Inan'ın, 7 kıraat hususunda otorite sayılan Muhammed b. İbrahim es-Sığâr el-Merâkeşî'yi huzuruna çağırıp, ondan bu yedi okuyuş şeklini dinlediğini zikretmiştir.[249]

Merînîler zamanında yetişen müfessirlerden biri de, Muhammed b. Yusuf b. Imran(v. 665/1257)' dır. Aynı zamanda muhaddis olan bu alim, tefsire dair eser yazmıştır.[250]

762/1362 yılında vefat etmiş olan Muhammed b. Ali el-Abid el-Ensârî, Zemahşerî'nin meşhur tefsirini, eserdeki Mu'tezilî görüşleri ayıklayarak ihtisar etmiştir.[251] Zemahşerî'nin Keşşâf'ı üzerinde çalışıp ona haşiye yazan ve tefsir sahasında geniş çalışmaları olan bir diğer müfessir İbnü'l-Bennâ el-Adedî'dir.[252]

---

248. Selâvi, *el-İstiksâ*, III, 205
249. Kettânî, *Selve*, III, 276
250. İbnü'l-Kâdî, *Cezve*, 138
251. *Aynı eser*, 144; 341
252. *Aynı eser*, 144

Kıraat alimleri arasında temayüz edenlerden biri, İbn Berrî er-Ribâtî(v.1333) 'dir. İslâmî ilimlerin tamamında geniş malumat sahibi olan İbn Berrî, kırâat tarikleri hususunda üstad sayılmaktadır. Bu konuda yazdığı "ed-Dürerü'l-levâmi'" adındaki eseri, Kuzey Afrika'da, "el-Acurûmiyye" nahiv risalesi derecesinde meşhurdur.[253]

818/1415 yılında vefat eden Ebu Abdullah eş-Şerişî, zamanın meşhur kıraat alimlerindendir. Sahasında pek çok alimden ders alan Şerîşî, manzum ve mensur kıraat eserleri te'lif etmiştir. Mevridü'z-zam'ân fî-resmi ahrufi'l-Kur'ân ve Umdetü'l-beyân iki önemli eseridir.[254] Kıraat alimlerinden bir diğeri, Ebu'l-Hasen Ali b. Süleyman el-Ensârî el-Kurtubî (v. 730/1329)'dir. Eserlerinden bazıları şunlardır: Tecvid, el-Menâbiu fî kırâati Nâfi' , Tertibü'l-edâ, el-Cem'u beyne'r-rivâyâti fi'l-ıkrâi, Tebyînu tabakâti'l-medd ve tertîbihâ.[255]

et-Tuhfe ve ed-Dürre ve'l-mevridü'l-merviyy fî nakti'l-mesâhifi'l-ûlâ isimli eserlerin yazarı fakih Meymun el-Fahhâr (v. 816/1413)[256] ve talebelerinden Ebu Zeyd Abdurrahman b. Muhammed el-Câdirî[257] dönemin meşhur kırâat alimleri arasındadırlar.

b.) Hadis

Merînîler zamanında, hadis ilmi sahasında da, büyük alimler yetişmiştir. Kıymetli eserler te'lif eden muhaddislerden biri, Hafız Abdülmüheymin el-Hadramî'dir. Sahanın yıldızlarından bir diğeri de, Sultan Ebu Inan'a hadis okutan ve onun ilim meclislerinde temayüz eden Abdürrâzık el-Cezûlî'dir.[258]

İbn Rüşeyd (v. 721/1321), Merînîler dönemi hadisçilerinin şeyhi sayılır. Cerh ve ta'dil ilminde de otorite kabul edilir.[259] 778/1376 yılında ölen Muhammed b. Saîd b. Osman el-Endelûsî, dönemin diğer meşhur bir muhaddisidir. Garibü'l-hadis'e dair, "Tuhfetü'n-Nâzır ve nüzhetü'l-

253. Hayatı ve eserleri için bkz. M. Ben Cheneb, "İbn Berrî", *İA*, V/2, 711; Ziriklî, V, 5
254. Kettânî, *Selve*, II, 114
255. Kettânî, *Selve*, III, 149
256. Kettânî, *Selve*, III, 149
257. Kettânî, *Selve*, II, 157
258. Kettânî, *Selve*, III, 276
259. Hariri, *age.*, 343

hâtır" isimli bir eseri vardır.[260] Lisanüddin İbnü'l-Hatîb'in hadis hocalarından olan Ahmed b. Kasım b. Abdurrahman (v.778/1376) ve kendi kuşağının en önemli muhaddisi sayılan fakih Yahya b. Ahmed es-Serrâc (v.805/1402), dönemin diğer iki meşhur hadis alimidir.

c.) Fıkıh

Merînîler zamanında gelişme gösteren ilimlerin başında fıkıh ilmi gelmektedir. Bu gelişme geçtiği gibi, Malikî fıkhı alanında olmuştur. Bu dönemde çok sayıda fakih yetişmiş, fıkhın çeşitli konularında kıymetli eserler te'lif etmişlerdir. Muvahhidler zamanında fıkıh uleması üzerinde olan baskının Merînî devletinin kuruluşundan itibaren kaldırılması, bu ilimdeki canlanmanın önemli sebeplerinden biri olmuştur. Ayrıca Meriniler'le birlikte fukaha, sarayda mümtaz bir yere sahip olmuş, sarayda akdedilen toplantılarda, görüşleri açıkça ortaya koyma imkanı bulmuştur.

Muvahhidler zamanında Malikî fıkhı sahasında yazılmış kitapların bazıları toplatılarak yakılmıştı. Merînîler'in kuruluşundan itibaren ise, bu mezheb ülkede kısa sürede yeniden canlandı. Merînî sultanları, bu mezhebe destek verdiler. İçlerinden bazıları, saraydaki ilim meclislerinde, Malikî fıkhı kitapları okuttturuyordu. Cami ve medreselerde de, bu mezhebin temel fıkıh eserleri tedris ediliyordu. Ülkede eğitim-öğretim Malikî fıkhı mihverine oturtulmuştu. Dolayısıyla Malikî fakihlerinin sayısı gittikçe arttı.[261]

Biz burada, çok sayıdaki fakihten bir kaç örnek vermekle yetineceğiz: el-Makkarî es-Sağîr olarak meşhur Muhammed b. Muhammed el-Makkarî (v.750/1349) , Ebu Abdullah b. Ebî Zekeriya el-Azefî, fıkıh sahasında muhtasar eser yazmaya karşı çıkan ve bu tür eserlerin, fıkha yeni başlayanlara faydasız, mütehassıslar için ise gereksiz olduğunu söyleyen Ahmed b. Kasım b. Abdurrahman el-Cüzâmî (v.778/1376), çok sayıda eseri olan İbrâhim b. Hilâl es-Sicilmâsî (v. 903/1497) dönemin en ünlü fakihleri arasında yer alırlar.[262]

260. İbnü'l-Kadî, *Cezve*, 180
261. Harîrî, *Tarihu'l-Mağrib*, 340
262. Dönemin bazı meşhur fakihleri hakkında bkz. Harîrî, *Tarihu'l-Mağrib*, 344

Saîd b. Süleyman el-Kerrâmî (v.882/1477), Sûs bölgesinin yetiştirdiği ünlü fakihlerdendir. İbn Hâcib'in "Muhtasar"'ını, İbn Mâlik'in "Elfiye"'sini şerhetmiştir. "Müşkilâtü'l-Kur'an" adında bir eseri vardır.[263] Merînî ve Vattâsîler döneminin meşhur fakihlerinden biri de, "Fas fakihi" olarak tanınan Abdülvâhid b. Ahmed el-Venşerîşî (v.955 / 1549)'dir. İbn Hâcib'in "Muhtasar"'ını şerhetmiş,"en-Nûru'l-muktebes" isimli manzum eserinde Malikî fıkhî kaidelerini anlatmıştır. Ayrıca, İbnü'l-Bennâ'nın hesab ilmine dair "Telhis" isimli risalesini manzum hâle getirmiştir.[264]

d.) Tasavvuf

Merînîler dönemi, pek çok tasavvuf kutbunu yetiştirmekle de temayüz etmiştir. Sultanların tanıdığı fikir hürriyeti ve dînî müsamaha, tasavvufî hareketin gelişmesine zemin hazırlamıştı. Sultanların ekserisi, tasavvuf büyüklerine yakınlık gösterdiler. Hayatta bulunanları ziyaret ederek onlara karşı saygılı davrandılar. Vefat etmiş olan şeyhlerin hatıralarını da yadetmek için, onlara ait türbe ve tekkelere önemli harcamalar yapmaktan çekinmediler. Nitekim Ebu'l-Hasen, tasavvuf kutuplarından Ebu Medyen Şuayb'ın kabrinin yanına, Merînî mimarisinin nadide örneklerinden sayılan Mescidü'l-ubbâd'ı inşa ettirmişti. Sultan onun türbesini, her çarşamba günü ziyaret ederdi. Ebu Inan ise, diğer büyük mutasavvıf el-Halevî için bir cami yaptırmıştı.

Merînî sultanları, yaşayan tasavvuf önderlerine saygı ve ihtiram gösterirler, onların dînî ve tasavvufî hizmetlerine destek sağlarlardı. Onları dinlerler ve tavsiyelerine önem verirlerdi. Sultan Ebu'l-Hasen, Şeyh Ebu Abdullah el-Hizemî'yi karşılamak için Asifî şehrine kadar gitmişti. Şeyh ile bir mescidde buluşan sultan, kendisinin geldiğini ona haber vermek isteyenlere mani olarak, kıbleye dönük halde bulunan şeyhin yanına giderek elini öpüp önüne oturdu. Şeyh te onun elini öptü. Daha sonra sultan, şeyhin tavsiyelerini aldı ve ondan kendisi için dua etmesini istedi.[265]

---

263. Ziriklî, III, 95
264. Ziriklî, IV, 174
265. İbn Merzuk, vr. 60 vd.'den naklen, Harîrî, *Tarihu'l-Mağrib*, 356

Merînî sultanları, şeyhlerin cenazelerine de katılırlardı. Ebu'l-Abbas Ahmed, Faslıların çok sevdiği ve kendisini Mısır'ın İmam Şafiî'sine benzettiği meşhur sufî İbn Aşir'in cenaze merasimine katılmıştı.[266]

Merînî dönemi mutasavvıflarından bazılarının, diğer devletlerde pek görülmeyen bir şekilde, başta kadılık olmak üzere devlet görevi kabul ettikleri dikkat çekmektedir. Dönemin bazı mutasavvıfları da, çeşitli dînî ilimlerde temayüz etmişlerdir. Hadis hafızı büyük fakih Muhammed b. Musa el-Halfâvî(v.758/1356), meşhur muhaddis Yahya b. es-Serrâc (v.805/1402), fakih ve şâir Ahmed b. Saîd el-Cübbâk (v. 870/1465) bunlardan bazılarıdır.[267]

Merînîler'in son dönemlerinde yaşayan Muhammed b. Süleyman es-Simlâlî el-Cezûlî(v.870/1465), zamanın meşhur mutasavvıflarından biridir. Cezûle berberi kabilesinden olan Cezûlî, Sûs'ta doğdu. Tahsilini, Fas'ta Medresetü's-saffârîn'de tamamladı. Daha sonra doğuya giderek, Mekke, Medine ve Kudüs şehirlerinde uzun süre kaldı. Bilâhere Fas'a döndü, bu sırada Şerif Ebu Abdullah Muhammed b. Amgâr'ın irşadı ile Şaziliyye tarikatına girdi. Ardından 14 sene müddetle halvete çekildi. Halvetden çıktıktan sonra yerleştiği Asfi'de kısa zamanda büyük şöhret kazandı. Tarikatına intisab edenlerin sayısı çok fazla artınca, durumdan rahatsız olan mahallin valisi onu şehirden çıkardı. Afuğal'a giden Cezûlî, orada vefat etti.[268]

Şaziliyye'nin kollarından Cezûliyye tarikatının kurucusu olan Cezûlî, tasavvuf yanında fıkıh sahasında da temayüz etmişti. Tasavvufa dair kitaplarının en meşhuru, pek çok baskıları yapılan "Delâilü'l-hayrât"ıdır.[269]

---

266. Kettânî, *Selve*, III, 259

267. Bu mutasavvıfların bir listesi için bkz. Harirî, *Tarihu'l-Mağrib*, 356-357

268. Cezûlî'nin Asfi valisi tarafından zehirletildiği söylentisi üzerine, intikamını almaya kalkan müridlerinden Amr b. Süleyman es-Sayyâf, mürşidinin cesedini bir tabuta koyarak isyan bayrağını açmıştı. İçinde cesedin bulunduğu bu tabutu, isyanını devam ettirdiği 20 sene boyunca yanında taşıdı. Sûs havâlisinde yaptığı büyük tahribattan sonra 890/1486 yılında öldürüldü. Onun ölümünden sonra, Cezûlî'nin cesedi, Afuğal'da defnedildi. Bundan 77 yıl sonra, Sa'dî sultanı Ahmed el-A'rac tarafından Merakeş'e nakledilerek bir türbeye gömüldü.

269. Hayatı ve eserleri için bkz. Ziriklî, VI, 151; Ben Cheneb, "Cezûlî", *İA*, III, 155

C. Diğer İlimler

a.) Lügat ve Nahiv

Dînî ilimlerle yakından alâkalı olan lügat ve nahiv çalışmaları, Merînî dönemi alimleri için de önemli bir meşguliyet alanı olmuş, bu sahada pek çok alim yetişmiştir. Bu alimlerden, İbnu'l-Bakkâl diye ma'ruf Ebu Abdullah Muhammed b. Muhammed (v. 725/1324), edebiyat, lügat, beyan ve arûz ilimlerinde şöhret kazanmıştı.[270] Ebu Abdullah Muhammed b. eş-Şeyh el-Kebir ise, fıkıh, tarih ve hesab ilimlerinde temayüz ettiği gibi, lügat, nahiv ve beyan ilimlerinde de meşhur olmuştu.[271]

Asrın meşhur nahiv alimlerinden Muhammed b. Musa es-Silevî (v.685/1286) ve Merînîler dönemi nahivcilerinin en büyüğü sayılan İbn Acurrûm (v.723/1323) , nahiv sahasında değerli eserler yazmışlardır. Sahasında "el-Acurûmiyye" olarak tanınan mukaddimenin sahibi olan İbn Acurrum, bütün zamanların meşhur nahiv imamları arasında gösterilmiştir.[272] İslâm dünyasının bütün kesimlerinde hâlâ büyük rağbet gösterilen ve nahiv çalışmalarının temeli sayılan bu eseri, kolayca ezberlenmektedir. Pek çok alim gibi Suyûtî de, onun bu eserinden istifade etmiştir. Suyûtî, "Buğye'" sinde , nahiv ilminde Kufe medresesine mensup olan İbn Acurrum'un mukaddimesinden istifade ettiğini açıkça belirtir. Kırâat sahasında da eserler vermiş olan yazar, Fas'ta yürüttüğü tedris hayatını vefatına kadar devam ettirmiştir.[273]

Dönemin meşhur nahiv alimlerinden bir diğeri de, İbn Malik'in "Elfiye"'sine ve İbn Acurrûm'un "Mukaddime"'sine şerh yazan Abdurrahman b. Salih b. Ali el-Mekâdî (v. 807/1404) 'dir.[274]

---

270. Kettânî, *Selve*, II, 159
271. Kettânî, *Selve*, III, 222
272. Suyûtî, *Buğyetü'l-vüât fî tabakâti'l-lüğaviyyîn ve'n-nühât*, (nşr. Ebu'l-Fazl İbrahim, 1964) I, 238
273. Buğye, I, 238
274. Hariri, *Tarihu'l-Mağrib*, 345

b.) Tarih

Merînîler zamanında, pek çok ünlü tarihçi yetişmiştir. "el-Enîsü'l-mutrib" yazarı İbn Ebî Zer' (v.724/1324 sonrası), "el-Beyânu'l-muğrib" yazarı İbn Izârî, "Zehretü'l-âs fî binâi medineti Fâs" sahibi Cüznâî , "el-Iber ve divânü'l-mübtede-i ve'l-haber" isimli hacimli eserin müellifi, ömrünün bir kısmını diğer İslam ülkelerinde geçiren ve Merînîler'de olduğu gibi Memlukler devletinde de önemli görevler yürüten büyük tarihçi ve sosyoloğ İbn Haldun ve Sultan Ebu'l-Hasen hakkında "el-Müsnedü's-sahîhi'l-hasen fî meâsiri Mevlânâ Ebi'l-Hasen" adındaki hacimli kitabın yazarı İbn Merzuk, bu tarihçilerin en meşhurlarıdır.

Bunlardan İbn Haldun, uzun bir süre Merînî sarayında oturan Endülüslü ünlü devlet ve ilim adamı Lisanüddin İbnü'l-Hatib ve İbn Merzuk üçlüsü, Merînî sarayı ile sıkı irtibatı olan tarihçilerdir.Merînîler dönemi olaylarına en yüksek noktadan bakma şansına sahip olan bu tarihçiler, eserlerinde, Merînî devleti hakkında kıymetli tarihî malumat vermişlerdir.[275]

Merînî himayesine sığınan, "Ravzatü'n-nisrîn, en-Nefhatü'n-nisrîniyye ve el-Lemhatü'l-Merîniyye" isimli eserlerin yazarı Endülüslü tarihçi İsmail b. Ahmer, "el-Hulelu'l-mevşiyye ve ez-Zehiretü's-seniyye" isimlerini taşıyan sahibleri belli olmayan iki eserin yazarları, "el-Mu'cib fî telhîsi ahbâri'l-Mağrib" yazarı Merâkeşî, İbn Kunfüz ve seyahatname yazarları el-Abderî, İbn Ruşeyd ve İbn Battuta tarih ilmine önemli katkıda bulunan tarihçiler arasındadırlar.

İslâm dünyasının büyük seyyahı İbn Battûta, 703/1304 yılında Tanca'da doğmuştu. İyi bir dînî eğitim gördü ve 22 yaşında iken, uzun seyahatlerinin başlangıcını teşkiledecek hac yolculuğuna çıktı. Nil bölgesini ve Antakya'ya kadar bütün Suriye'yi gezdikten sonra Hicaz'a gitti. İlk haccını müteâkip Irak, İran ve Güneydoğu Anadolu'nun bazı merkezlerini ziyaret etti. Daha sonra, Mekke üzerinden Yemen'e gitti ve oradan Somali'ye geçti, Zengibar'a uğradı. Tekrar Arabistan'a geçerek Umman-Bahreyn-Yemâme yoluyla üçüncü defa Mekke'ye geldi.

Tekrar Suriye'ye gelen İbn Battûta, Lazkiye'den bindiği bir Ceneviz gemisi ile, Anadolu'ya gitti ve Alâiye'de Türk ülkesine ayak

275. *Aynı eser*, 346

bastı. Antalya - Burdur - İsparta - Eğridir - Gölhisar - Karaağaç (Acıpayam) - Denizli-Tavas üzerinden Milas'a vardı. Daha sonra Konya, Karaman, Aksaray, Niğde, Kayseri, Sivas, Gümüşhâne, Erzincan ve Erzurum'u gezdi. Batı Anadolu bölgesine giderek, Manisa, Bergama, Balıkesir, ardından Bursa, İznik, Bolu, Safranbolu ve Kastamonu'ya uğradı. Sinop'tan gemi ile Kırım'a geçti. Özbek Han'ı karargâhında ziyaret etti, Bulgar şehrine ve bu arada İstanbul'a uğradı. Dönüşünde Özbek Han'ın başkenti Saray şehrinde bir süre kaldı. Haverzm, Maverâünnehir, Horasan ve Afganistan'ın büyük merkezlerini gezdi. Ardından Sind vadisine indi.

İndus havâlisini ve Multan'ı gördükten sonra, bölgenin en büyük İslam şehri olarak tanıttığı Dehli'ye vardı. 7 yıl gibi uzun bir süre kadılık görevini yürüttüğü bu ülkeden, Tuğluk Şah'ın elçisi olarak Çin'e gitmek üzere ayrıldı(743/1342). Hindistan'ın batı sahillerini gezdi, bir ara Maldiv adalarında kadılık görevi yaptı. Daha sonra Doğu Hindistan ve Çin'in önemli merkezlerini gezdi. Geri dönmeye karar vererek 748/1347 yılında Yemen'in Zafar limanına ulaştı. Oradan, Irak-Suriye üzerinden Mekke'ye uğradı ve bilâhere Mısır'ın İskenderiye limanına gitti.Buradan deniz yoluyla Fas'a ulaştı ve 750/1349 senesinde Merînî sultanı Ebu Inan tarafından kabul olundu.

Tekrar seyahate çıkan İbn Battûta, bu defa Endülüs'e geçti ve müslüman şehirlerini dolaştı. Dönüşünde Merakeş'i gezdi. Ardından görmediği tek İslam ülkesi Sudan'a yöneldi. Mali'ye, Timbuktu'ya uğradı. 1353 yılı sonlarında Fas'a döndü. Bu sırada 49 yaşında bulunuyordu. Muasır İslam dünyasının tamamını gezen bu büyük seyyâhın hatıraları, Merînî hükümdarı Ebu Inan'ın emri ile, tanınmış alimlerden İbn Cuzey el-Kelbî tarafından imlâ edilmiştir. Büyük Seyyah İbn Battûta, " Tuhfetü'n-nüzzâr " adını taşıyan bu meşhur seyâhatnâmesinde, gördüğü ülkelerin, siyâsî, içtimâî, iktisadî ve coğrâfî durumları hakkında zengin malûmat vermiştir. Eseri, ülkemizin tarihi bakımından da oldukça önemlidir.[276]

İslâm medeniyeti sahasında eser te'lif eden tarihçilerimizin öncülerinden olan Ebu'l-Hasen Ali b. Muhammed el-Huzâî (v.789/1387), "Tahrîcu'd-delâlâti's-sem'ıyye alâ mâ-kâne fî ahdi Rasülillah (s.a.) mine'l-hıraf ve's-sanâi ve'l-amelâti'ş-şer'iyye" isimli

276. İbn Battûta ve eseri hakkında geniş bilgi için bkz. İ. Kafesoğlu, "İbn Battûta", *İA*, V/2, 708-711

meşhur eseriyle önemli bir boşluğu doldurmuştur. Endülüs'ten Tlemsen'e göç etmiş bir ulema ailesinden olan Huzâî, Tlemsen'de doğmuş, iyi bir eğitim görmüş, dînî ilimler yanında bilhassa tarih ve edebiyat alanında temayüz etmişti. Merînî ve Abdülvâdî saraylarında kâtiplik görevi yapan tarihçi, Asr-ı saâdet ve Hulefâ-i Râşidîn döneminde devlet idaresi ve çeşitli meslekleri konu alan meşhur eserini, Merînî sultanı Ebu Faris Musa b. Ebî Inan'a takdim etmişti.[277]

Vattâsîler zamanında, 923/1517 yılından sonra vefat ettiği bildirilen aslen Endülüslü olup Mağrib'e yerleşen Ali b. Muhammed el-Mağribî, Osmanlı sultanı Yavuz Sultan Selim hakkında bir kitap yazmıştır. "ed-Dürrü'l-mesân fî sireti'l-Muzaffer Selim Han" ismini taşıyan, görme imkanı bulamadığımız 40 varaklık bu eserin, 923 tarihli müellif nüshası günümüze ulaşmış bulunmaktadır.[278]

c.) Coğrafya - Astronomi

Merînîler zamanında yetişen coğrafyacı ve astronomların en meşhuru, çok sayıda eser yazan İbnü'l-Bennâ el-Adedî (v. 723/1323)'dir. Vakit tayini, mevsimler ve güneşin durumları hakkında bazı keşiflerin sahibi olduğu bildirilen İbnü'l-Bennâ'nın eserlerinden bazılarının isimleri şöyledir:

Tenbîhu'l-fühûm alâ medâriki'l-ulûm, el-Menâh min ta'dili'l-kevâkib, el-Menâh fî ru'yeti'l-ehille, el-Menâh fî terkibi'l-eryâh, Ahkâmü'n-nücûm.

Yaptığı usturlâbı sultan Ebu'l-Hasen'e takdim eden ve usturlâbı ağırlığınca altınla mükâfatlandırılan İbnü's-Sebîl et-Teâlimî de bu meşhurlardan biridir. Yine usturlâb sahibi Felekî Abdurrahman b. Muhammed el-Câdirî (v. 818/1415) , coğrafya ve astronomi konusunda eserler yazmıştır. Eserlerinden ikisi, "Tenbîhu'l-enâm alâ mâ yahdusu fî

277. Kettânî'nin "et-terâtibü'l-idâriyye" ismindeki Türkçemize de çevrilen meşhur eserinin örneğini ve en önemli kaynağını teşkil eden bu kitap ve yazarı hakkında geniş bilgi için bkz. Kettânî, *et-Terâtîbü'l-idâriyye*, (Türkçesi Ahmet Özel, İstanbul, 1990), I, 35-80

278. Ziriklî, V, 11

eyyâmi'l-âmm , Ravzatü'l-ezhâr fî ilmi vakteyi'l-leyl ve'n-nehar" isimlerini taşır.[279]

d.) Riyazî ilimler- Matematik - Geometri

Bu ilimler, Merînîler zamanında önemli gelişme göstermiştir. Merînî mimarisi yanında usturlab ve saat yapımında gerçekleştirilen yenilikler, bu gelişmenin en kuvvetli delilleridir. Merînîler'in ilk zamanlarında yaşayan muvakkit Hasen b. Ali el-Merakeşî (v.1262), " Kâmilü'l-mebâdi ve'l-ğâyât fî ilmi'l-mîkât" adında bir eser yazmıştır. Konusunda en geniş kitaplardan biri olduğu söylenir.[280]

Muhammed b. Ali b. el-Hâc (v. 714/1314), İşbiliyye'den Fas'a gelmişti. Mekanik hendese alanında temayüz eden bu alim , Selâ şehrinde başlatılan tersane inşaatının başına getirildi.

İbnü'l-Bennâ el-Adedî ve Ahmed b. Abdullah el-Attâr (v. 741/1340) ise matematik alanında temayüz etmişlerdir.[281] Yine Ali b. Abdullah et-Tâdelî (v.816/1413), feraiz ve matematik sahasında şöhret kazanmış, İbnü'l- Bennâ'nın Telhis'ine "et-Temhis" ismiyle bir şerh yazmıştır.[282]

e.) Felsefe

Merînîler zamanında felsefeyle uğraşmak pek hoş karşılanmasa da, bu alanda yetişen alimler de olmuştur. Muhammed b. Said b. Muhammed en-Neccâr (v.778/1376), bu alimlerden biridir. İbn Rüşd'ün mukaddimelerini ve Şirâzî'nin "el-hudûd"unu ihtisar etmiştir. Başka eserleri de vardır.

Astronomi ve matematik ilimleriyle uğraşanlar, bu çalışmalarında mantık ilminden büyük ölçüde yararlanmışlardır. Bunlardan İbnü'l-Bennâ el-Adedî'nin mantıkla ilgili eserleri de vardır.

---

279. Harîrî, *Tarihu'l-Mağrib* 347
280. Ziriklî, II, 203
281. Hariri, *Tarihu'l-Mağrib*, 348
282. Ziriklî, IV, 307

f.) Tıb

Ülkede hastane ve bakımevleri inşa ettiren Merînî sultanlarının desteği sayesinde, tıb alanında da önemli alimler yetişmiştir. Dönemin meşhur tabiblerinden biri, İbn Şuayb Ahmed b. Muhammed el-Cüznâî (v. 749/1348)' dir. Tunus'ta Yakup ed-Derras'tan tıb ve heyet ilimlerini okumuş, daha sonra Gırnata'ya giderek tıb tahsilini orada ikmal etmiştir. Tıb sahasında eserler yazmış olan Muhammed b. Yahya el-Azefî (v. 768/1366) ve Fas'a yerleşip orada doktorluk yapan, Ebu Inan zamanında hastanenin başına getirilen Endülüslü tabib Muhammed b. Kasım el-Kuraşî el-Mâlagî dönemin meşhur doktorları arasındadır.[283] İbnü'l-Hatib'i ve 671/1359 yılında Sultan Ebu Salim'e takdim ettiği , tıb sahasındaki hacimli eserini de hatırlamak yerinde olacaktır. İbnu'l-Hatib ve eserlerini Benî Ahmer devletine ait bölümde ele aldığımız için burada sadece işaretle yetiniyoruz.

D.Edebiyat ve Şiir

Merînîler dönemi, edebî bakımdan da önemli bir harekete sahne olmuştur. Edebiyat ve şiirin canlanmasında, sultanların desteği büyük rol oynamıştır. Merînî sultanları ve diğer devlet erkanı, edip ve şairleri yakından desteklemişler, yeri geldikçe müküfatlandırmışlardır. Pek çok şair ve edip, sarayın himayesinde parlamıştır. Sultanlar, onlardan bazılarını önemli devlet görevlerinden Divanü'l-inşâ'nın başına geçirmişlerdir. Nitekim Ebu Inan, şair Ebu'l-Kasım Rıdvan el-Burcî'yi , bu göreve getirmişti.[284] Bazı şairlerin sultanların mektuplarını manzum hale getirdikleri de görülmektedir. Bilhassa Benî Ahmer sultanlarından gelen manzum mektuplara verilecek cevapların muhtevası şairlere bildirilir, mektuplar onlar tarafından hazırlanırdı. Bu uygulama, lirik, epik ve didaktik şiiri güçlendirmekte etkili olmuştur.[285]

Bu dönemde mersiye dalında şöhret kazanan Ahmed b. Muhammed b. Şuayb, Rasülullah(s.a.) için yazdığı tevşileriyle meşhur,"el-Vesiletü'l-kübrâ el-mercuvv nef'uhâ fi'd-dünyâ ve'l-uhrâ isimli eserin sahibi, zamanında Mağrib'in en büyük şairi sayılan Malik

283. Hariri, *Tarihu'l-Mağrib*, 349
284. Makkari, *Nefh*, VI, 106-112
285. Harîrî, *Tarihu'l-Mağrib*, 350

b. Murahhal gibi ünlü şairler yetişmişti. Merînî sarayında, göçmen olarak gelen veya elçilik heyetlerinde bulunan Endülüslü şairlerin de önemli bir yeri vardı. İbnu'l-Hâc en-Numeyrî el-Gırnatî, biraz önce divan başkanlığına getirildiğini belirttiğimiz Ebu'l-Kasım Rıdvan ve en meşhurları İbnu'l-Hatib, bunların başında geliyordu.İbnu'l-Hatib, Tlemsen fethini tebrik münasebetiyle, Ebu Salim'i medih için, 100 beyitten daha uzun olan meşhur kaside-i nûniyye'sini nazmetmişti.[286]

Sarayın himayesinde, inşâ sanatı da gelişme gösterdi. "Makâmâtü'l-iftihâr" ismindeki makâmât'ın sahibi Abdülmüheymin el-Hadramî, meşhur tarihçi ve sosyoloğ İbn Haldun, İbn Merzuk ve diğer divanü'l-inşa kâtipleri, kaleme aldıkları resmî yazışmalarda, Merînî nesrinin en güzel örneklerini ortaya koydular.

286. *Aynı eser*, V, 32-37

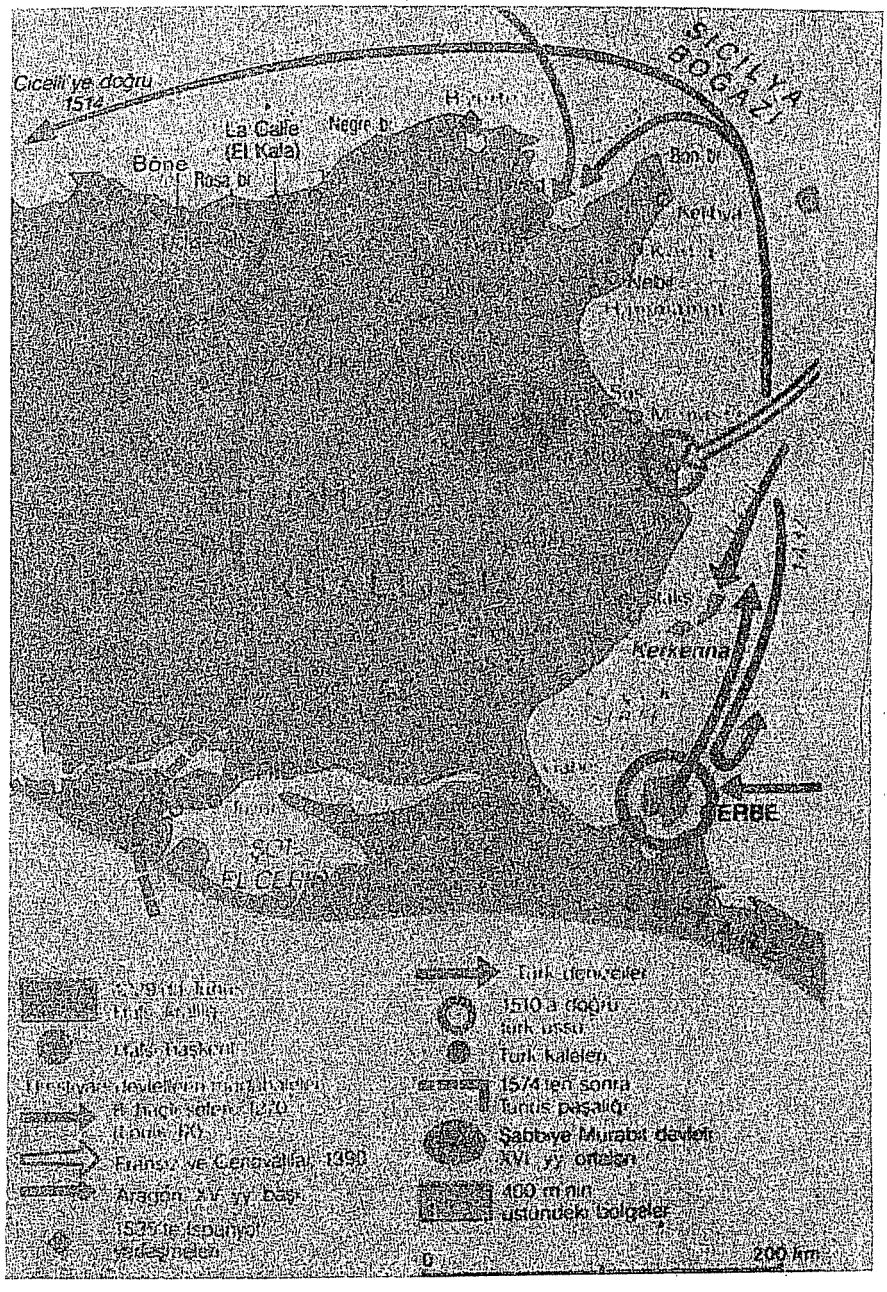

Cicelli'ye doğru
1514
La Calle
(El Kala)
Bône
Rosa br
Negre br
Bon br
Kerkenna
ERBE
Türk denizeller
1510'a doğru
Türk ussu
Türk kaleleri
1574'ten sonra
Tunus paşalığı
Şabbiye Murabit devleti
XVI. yy. ortaları
400 m'nin
üstündeki bölgeler
Fransız ve Cenovalılar 1390
Aragon XV. yy. başı
0
200 km

Hafsî Sultanları

I. Ebu Zekeriya 625/1228
I. Ebu Abdullah Muhammed el-Mustansır 647/1249
II. Ebu Zekeriya Yahya el-Vâsık 675/1277
I. Ebu İshak İbrahim b. Ebî Zekeriya 678/1279
Ahmed b. Ebî Umâre'nin tahtı gasbı 681/1282
I Ebu Hafs Ömer (Tunus'ta) 683/1282
III. Ebu Zekeriya Yahya (1299'a kadar
Bicâye ve Kosantine'de) 684/1285
II. Ebu Abdullah (Ebu Asîde) el-Muntasır 694/1295
I. Ebu Yahya Ebu Bekir eş-Şehid 709/1309
I. Ebu'l-Bekâ Halid en-Nasır 709/1309
I. Ebu Yahya Zekeriya el-Lihyânî (Tunus'ta) 711/1311
Ebu Darbe Muhammed III. el-Mustansır 717/1317
II. Ebu Yahya Ebu Bekir el-Mütevekkil 718/1318
II. Ebu Hafs Ömer 747/1346
Merinîler'in Tunus'u işgali 748/1348
I. Ebu'l-Abbas Ahmed el-Fazl el-Mütevekkil
(Tunus'ta) 750/1349
II. Ebu İshak İbrahim el-Mustansır
(birinci hükümdarlığı) 751/1350
Merînîler'in Bicâye'yi elegeçirmeleri 754/1353
Merînîler'in Tunus'u ikinci defa işgali 758/1357
II. Ebu İshak İbrahim el-Mustansır 758/1356
(ikinci hükümdarlığı; istikrarsızlık dönemi-
761/1360 yılında Ebu Abdullah Muhammed

el-Mansur Bicâye hâkimi)
II. Ebu'l-Bekâ Halid b. İbrâhim (Tunus'ta)..... 770/1369
I. Ebu'l-Abbas Ahmed el-Mustansır
(Daha önce Bicâye ve Kosantine'de)..... 772/1370
Ebu Faris Abdülaziz el-Mütevekkil..... 796/1394
IV. Ebu Abdullah Muhammed el-Muntasır..... 837/1434
Ebu Ömer Osman..... 839/1435
IV. Ebu Zekeriya Yahya..... 893/1488
Abdülmü'min..... 894/1489
II. Ebu Yahya Zekeriya..... 895/1490
V. Ebu Abdullah el-Mütevekkil..... 899/1494
Muhammed el-Hasen (Birinci saltanatı)..... 932/1526
Tunus'un Barbaros Hayreddin Paşa tarafından fethi..... 941/1534
Muhammed el-Hasen (İkinci saltanatı;
V. Charles'in himayesi altında)..... 942/1535
III. Ahmed..... 950/1543
Tunus'un Uluç (Kılıç) Ali Paşa tarafından
Osmanlılar adına ikinci fethi..... 977/1569
VI. Ebu Abdullah Muhammed (İspanya himayesinde)..... 981/1573
Tunus'un, Sinan Paşa tarafından Osmanlılar'ca
üçüncü ve kesin fethi..... 982/1574

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

HAFSİLER
(625-982/1228-1574)

I. SİYASİ TARİH

1. HAFSİLERİN KURULUŞU

A. Ebi Zekeriyya Yahya (625-647/1228-1249)

Tunus'ta hüküm süren İslâm devletlerinin tarih itibariyle dördüncüsü olan Hafsîler, Berberî Mesmûde kabilesinin Hintâte kolu liderlerinden Ebu Zekeriya Yahya b. Abdülvâhid tarafından kurulmuştur. Muvahhidler'in yıkılışı sırasında, Kuzey Afrika'da onlara ait topraklarda kurulan 3 müslüman devletten biridir. 625/1228- 982/1574 tarihleri arasında yaklaşık üçbuçuk asır ayakta kalan bu devlet, adını, Mehdî Muhammed İbn Tumert'in öğrencilerinden ve Abdülmü'min b. Ali'nin en sadık emirlerinden olan Ebu Hafs Ömer'den almıştır.

Muvahhidler'in kuruluşunda önemli hizmeti geçen Hintâte'lerin reisi Ebu Hafs Ömer'in ahfâdı, Muvahhidler zamanında mühim devlet görevlerinde istihdam edilmişlerdi. Nitekim Muvahhidler'in dördüncü halifesi Muhammed en-Nasır, onun oğullarından Ebu Muhammed Abdülvâhid b. Ebî Hafs'ı, 603/1207 yılında İfrikıyye valiliğine getirmişti. Ebu Muhammed, bölgedeki arap kabilelerini kendisine bağlayarak, isyancı İbn Ğâniye'ye karşı büyük başarı kazandı. Vilayeti dahilinde emniyet ve istikrarı temin etti, giderek maddî ve askerî gücünü arttırdı.

618/1222 yılında vuku bulan ölümüne kadar 15 yıl sürdürdüğü bu görevi esnasında, yeni bir devletin temellerini atmış bulunuyordu.[1]

Muhammed el-Adil Muvahhid halifesi olunca, Ebu Muhammed Abdülvâhid'in oğlu olan arkadaşı Abdullah'ı, yaklaşık 20 yıl babası tarafından yürütülen İfrikıyye valiliğine getirdi. Hafsî ailesinin yeni temsilcisi Abdullah 623/1226 yılında göreve başlarken, Hafsîler devletinin gerçek kurucusu sayılan kardeşi Ebu Zekeriya da yanında bulunuyordu. Bu sırada Muvahhid hilâfetinde meydana gelen değişiklik, iki kardeşin durumunu yakından etkiledi. Ebu'l-Alâ İdris el-Me'mun, kardeşi Muhammed el-Adil'e karşı başlattığı isyanında başarı sağlamış ve Muvahhid halifesi olmuştu. Me'mun, kendisine itaati reddeden Abdullah'ı görevinden alarak, yerine kardeşi Ebu Zekeriya'yı tayin etti.

Kardeşine ait görevi devralmak üzere, o esnada bulunduğu Tunus şehrinden Kayravan'a hareket eden Ebu Zekeriya, kardeşine karşı başlattığı mücadeleden başarıyla çıkarak İfrikıyye valiliğini eline geçirdi (625/1228). Bir yıl sonra da İfrikiyye vilayetinin merkezi olan Kayravan'ı bırakıp Tunus şehrini merkez edindi. Niyeti istiklâlini ilân etmekti; ancak bir süre Muvahhidler'e bağlı olduğunu göstererek, onların hakimiyetinden kurtulmak için yapılması gereken çalışmaları yaptı. Halkın gönlünü kazanmak için onlara karşı çok iyi davrandı. İşleriyle bizzat kendisi ilgilendi ve vergileri azaltarak onları maddî sıkıntıdan kurtarmaya çalıştı. Devlet kurucularının çoğunun sahip olduğu üstün hasletlere sahip bulunuyordu. Titizlikle seçip önemli görevlere getirdiği memurlar üzerinde iyi bir kontrol sistemi kurarak adaletsizlikleri ve suistimalleri önledi. Fıkıh alimlerine iyi davrandı ve gerekli hususlarda onların görüşlerine başvurmayı kural haline getirdi. Bu tutumu sayesinde, kısa süre içinde, ilim adamlarının ve şehir halkının gönül ve desteğini kazandı.

Muvahhidler'in son yıllarını yaşadığı bir safhada devlet kurmaya yönelik bu tedbirlerin ardından, hakimiyet alanını genişletmek için harekete geçti. Kosantine (Konstantine) üzerine giderek, şehri kolay bir şekilde elegeçirdi (Şaban 626). Bicâye şehri ve Zâb bölgesini de aynı şekilde hakimiyeti altına aldı. Böylece, Benî Merîn ve Benî Zeyyân (Benî Abdülvâd)'ın Mağrib-i Evsat ve Mağrib-i Aksâ'ya göç etmelerinden sonra büyük oranda boşalmış olan İfrikıyye'de rakipsiz

[1]. Hüseyin Munis, *Tarihu'l-Mağrib*, II/2, 218

hale gelmiş, Muvahhid hâkimiyetini sona erdirmişti. [2] Ebu Zekeriya, ülkesinin doğu bölgesini dolaşıp kontrolü sağladıktan sonra Tunus şehrine döndü. Artık istiklalini ilan etme zamanının geldiğini görmüştü. Ayrıca Muvahhid halifesi Me'mun'un başta iki kardeşi olmak üzere Muvahhid ailesinden pekçok şahsı öldürtmesi ve Mehdî İbn Tumert'in ismet sıfatını reddederek muvahhid prensiplerini değiştirmesi, bu hususta kendisine iyi bir bahâne hazırlamıştı. [3]

Muvahhidler'in aşırılıklarını ve Ehl-i sünnet akâidine muhalif bid'atlarını bahane göstererek, Muvahhid halifesinin adını hutbeden çıkardı ve bağımsızlığını ilan etti. Halktan umumî biat alarak 634/1237 yılında, hakim olduğu bütün merkezlerde hutbeyi kendisi adına okuttu. Böylece 634/1237 yılında Hafsîler devletini kuran ve bu hususta önemli bir engelle karşılaşmayan Ebu Zekeriya, 637/1239 yılında, Endülüs'te Gırnata, Şeriş, İşbiliyye ve Belensiye emirlerince de tanındı. Adı geçen merkezlerin emirleri ona itaat ettiklerini açıklayarak hutbeyi onun adına okuttular. Ebu Zekeriya, bundan 2 yıl sonra, İbn Kunfuz'un mevcudunu 60 bin süvari olarak takdir ettiği büyük ordusunun başında, Mağrib-i Evsat'ı egemenliği altına almış bulunan Abdülvâdî emiri Yağmurâsin b. Zeyyan'ın üzerine gitti (639/1242). Başkenti Tlemsen şehrine girerek, Yağmurâsin'i kendisine itaate ve hutbeyi kendisi adına okutmaya mecbur etti. Ardından Zâb bölgesine giderek, bölgede yaşayan kabilelerin çıkardığı karışıklıkları bastırdı ve isyancı İbn Ğâniye taraftarlarını sahraya sürdü.

Diğer taraftan, aynı dönemlerde Mağrib-i Aksâ'yı hakimiyetleri altına alarak, bölgede Muvahhid hakimiyetine son vermeye çalışan Merînîler'in lideri Ebu Bekir b. Abdülhak ta, Ebu Zekeriya'nın artan gücünü dikkate alarak onu metbu tanıdığını açıkladı. Halktan onun adına biat aldı ve hutbeyi onun adına okutmaya başladı. Böylece önceden son yıllarını yaşamakta olan Muvahhidler'in hakimiyeti altında bulunan Kuzey Afrika topraklarının büyük bölümü Hafsî hakimiyetini tanımış oluyordu. [4] Ancak Merînîler'in bağlılığı, şeklî bir bağlılıktan ileri değildi.

Ebu Zekeriya, kuvvetli bir askerî teşkilat kurarak sınırları kontrol altına aldı. 1240 yılı civarında, Batı islam dünyasının en güçlü hakimi

2. H. Munis, *Tarihu'l-Mağrib*, II/2, 220
3. Abdülaziz Sâlim, *Tarihu'l-Mağribi'l-Kebir*, II, 876
4. H. Munis, *Tarihu'l-Mağrib*, II/2, 221

haline gelmişti. Bölgedeki isyancı arab kabilelerini de emri altında birleştirmiş, onları zararlı bir unsur olmaktan çıkararak, ülkeye yararlı önemli bir güç haline getirmişti. Askeri teşkilatını kurarken, Muvahhidler'den, arablardan, köle pazarlarından temin ederek İslâmî ve askerî bir eğitimle yetiştirdiği çeşitli ırkalara mensup memluklerden istifade etmişti. Kuvvetli şahsiyetiyle, onları bir potada birleştirmişti. Hakimiyeti altına aldığı geniş topraklarda istikrar ve adaleti sağladı. Uzun süredir bölgeyi kasıp-kavuran müzmin karışıklıklara son verdi. Böylece sonradan Tunus olarak tanınacak İfrikıyye bölgesinde kuvvetli bir devlet kurmuş olan Ebu Zekeriya, bazı Avrupa devletleriyle siyâsî ve ticârî ilişkiler kurdu. Venedik, Piza, Cenova ve Sicilya hakimleriyle ikili anlaşmalar yaptı.

Trablusgarp'tan Sebte ve Tanca'ya; Akdeniz kıyılarından Zâb bölgesi ve Sicilmâse'ye kadar uzanan geniş bölgeyi içine alan Tunus'a, siyâsî, coğrafî, beşerî ve medenî bakımdan müstakil bir hüviyet kazandıracak Hafsiler devletini kuran Ebu Zekeriya, 49 yaşında bulunduğu sırada, 647/1249 yılında Bûne'de öldü. Kosantine'ye nakledilerek oraya defnedildi. Zühd ve takvasıyla meşhurdu. Sade giyinir, mütevazi bir hayat yaşar ve memurlarından da aynı şeyi beklerdi. Zaman zaman onları bu konuda uyarırdı. [5]

Ebu Zekeriya, bu yıllarda büyük sıkıntılarla karşı karşıya olan Endülüs müslümanlarına durumlarını etkileyebilecek bir seviyede olmasa da, yardımcı olmaya çalıştı. İbnü'l-Ebbar, yardımını temin için geldiği sultanın huzurunda meşhur, "es-sîniyye" kasidesini okumuştu. Yardım talebini kabul eden Sultan, erzak ve silah yüklü donanmasını Endülüs'e gönderdi. Ayrıca ülkesine sığınan Endülüs muhacirlerine kucak açtı. Kalabalık muhacir grupları sahil şehirleri başta olmak üzere,

---

5. Anlatıldığına göre, müsrif olduğunu bildiği bir vezirini uyarmak maksadıyla huzuruna çağırmıştı. Vezir huzuruna girdiğinde, sultanı, tahta bir sandalye üzerinde, elinde iğne-iplik elbisesine yama yapar halde buldu. Selamını alıp oturmasını işaret edince gösterilen yere oturdu. Sultan, yama işini bitirdikten sonra vezirini yemeğe çağırdı. Sofrasında sadece bir çeşit yemek ve elenmemiş undan yapılmış yufka ekmek bulunuyordu. Sultan, yemekten sonra, niçin çağırdığını dahi açıklamadan, vezirine dışarı çıkmasını emretti. Vezir, sultanın maksadını anlayamamanın şaşkınlığı içinde dışarı çıkmıştı. Mahiyetini sezemediği bu daveti ve gördüğü manzarayı arkadaşlarından birine anlatınca, ondan şu cevabı aldı:" Emir, sana sade yaşamayı tavsiye ediyor ve israftan kaçınmanı emrediyor. Böyle yapmazsan vay başına geleceklere..." Ahmed b. Amir, *ed-Devletü'l-Hafsiyye*, (Sûse, 1392/1972), s. 42, (İbn Ebi Dinar'dan naklen)

Hafsî ülkesinin muhtelif şehirlerine yerleştiler. Bunların arasında, ilim alanında olduğu gibi çeşitli mesleklerde yetişmiş elemanlar bulunuyordu. Endülüslü bu muhacirler, Hafsî toplumunu her yönden etkilediler. Alimleri ilmî hayata büyük bir canlılık getirirken, ticaretle uğraşanları ticarete, çeşitli meslek erbabı mesleklerine hız kazandırdılar. Mimârî alanda yetişmiş olan mühendisler ve ustalar da, Endülüs mîmârî anlayışını Tunus'a taşıdılar. Onun zamanında Hafsî ülkesinde Endülüs tesiri zirveye ulaştı. [6] Dindarlığıyla meşhur olan Ebu Zekeriya, Tunus'ta inşa ettirdiği camide, ilk ezanı bizzat kendisi okumuştu. Cami ve medreseler yaptırıp, bu eserlerin masrafını karşılayacak vakıflar tahsis ederek ilme ve dine hizmet etti. İnşa ettirdiği kütüphanede 36 bin cilt kitap topladı. [7]

B. Muhammed el-Mustansır (647 - 675 / 1249 - 1277)

Babasının vefatından sonra 22 yaşında Hafsî sultanı olan Muhammed, bulunduğu Bune'de biat aldı. Oradan Bicâye'ye daha sonra da Tunus'a gitti. Kafilede bulunan kardeşi Ebu ishak, onun kendisini cezalandıracağından korkarak bir fırsatını bulup kaçmıştı. Zâb bölgesine giderek Beskere'ye yerleşti ve halktan biat aldı. Bölgede yaşayan Riyah arapları da onu desteklediler. Ancak, bir süre sonra bölgeden ayrılmak zorunda kalınca, Mağrib-i Aksâ üzerinden Endülüs'e geçti ve Gırnata sultanının sarayına iltica etti. Hafsî sultanı, isyancı kardeşini teslim almak için çalıştıysa da, Gırnata sultanı buna yanaşmadı. Neticede Ebu İshak, kardeşi Mustansır'ın vefatı ve oğlunun halife olmasına kadar Gırnata sarayında kaldı. Daha sonra tekrar açıklayacağımız gibi, bu sırada Hafsî tahtını elegeçirmek için yeniden harekete geçerek, Mağrib-i Aksâ yoluyla, Abdülvâdîler'in merkezi Tlemsen'e gitti. Sultan Yağmurâsin'in desteğiyle Tunus üzerine giderek, kaçışından 22 yıl sonra, Hafsî tahtını elegeçirdi. [8]

Saltanatının ilk safhasında Riyah ve Davâvide araplarının çıkarmış olduğu isyanları şiddetle bastıran Mustansır, 651/1253 yılından itibaren halifeliğini ilan ederek "halife ve emirü'l-mü'minin" ünvanlarını

6. Abdüaziz Sâlim, *Tarihu'l-Mağribi'l-kebîr*, II, 87
7. Zirikli, *A'lam*, VIII, 156
8. H. Munis, *Tarihu'l-Mağrib*, II/2, 225

kullanmaya başladı. Halifeliğini ilan ettiği sırada, ellerinde sadece Merakeş şehri kalmış olan Muvahhidler'in son temsilcisi Ebu Debbus II. İdris de, halifelik ünvanını taşımaya devam ediyordu. Anlaşıldığına göre, ilk dört yılında "emir" ünvanıyla yetinen Hafsî sultanı, halifelik ünvanını taşımak ve bu mühim görevi temsil etmek hususunda, Merakeş'e hapsedilmiş hale düşen son Muvahhid halifesinden daha fazla hak sahibi olduğunu düşünmüştü. Dolayısıyla halifeliğini ilan edip "el-Mustansır" ünvanını alarak önemli bir adım attı. Çünkü bu esnada o, müslümanların liderliğini, hem Muvahhid halifesinden, hem de Bağdat'taki son Abbasî halifesi Musta'sım'dan daha kuvvetli bir şekilde temsil edebilecek bir konumda bulunuyordu. Hüseyin Munis'in, belirttiği gibi, 5 yıl daha bekleseydi Bağdat Abbasi halifeliğinin, 17 yıl bekleseydi Muvahhid halifeliğinin fiilî varisi olarak ortaya çıkabilirdi. Ancak o, şöhret ve debdebeye düşkün bir sultandı. Ne zaman yıkılacaklarını bilemediği bu halifeliklerin ortadan kalkmasını bekleyemezdi. Dolayısıyla halifeliğini ilan için beklemeyi gereksiz görerek, söz konusu iki halifelik ayakta iken biat aldı. [9] Bu konudaki acelesi, kendisine bir zarar da getirmedi. Aksine ilk safhada faydası oldu. Nitekim Bağdat moğollar tarafından işgal edilip Abbasî hilafeti ortadan kaldırılınca (656 / 1258), Mekke şerifi, Muntasır'ı Abbasi halifesinin varisi olarak tanıdığını belirterek ona ittat ettiğini bildirdi. Diğer taraftan, 668 /1269 yılında Merakeş'i alarak Muvahhid halifeliğini ortadan kaldıran Merînî sultanı Yakub b. Abdülhak da, onu Muvahhid halifeliğinin varisi tanıyarak biat ettiğini bildirmiş ve hutbeyi onun adına okutmuştu. [10] Ne var ki, güçlerini iyice arttırmış olan Merînî sultanları, ilgili bölümde geçtiği gibi, daha bu tarihlerden itibaren, bağlılıklarının bir önem taşımadığını gösterecek düşmanca davranışlarda bulunmaya başladılar.

Bilhassa Mustansır'ın halife ünvanını almasından sonra, Hafsîler'in Avrupalılar nezdinde itibarı artmıştı. Hilafet'i papalık stasüsünde düşünen hiristiyan devletler, bu devletle ilişkilerini geliştirmeye başladılar. Diğer taraftan Mustansır, şöhret ve debdebeye düşkün bir devlet adamıydı. Ülkede pekçok saray, gezinti bahçeleri ve su kemerleri inşa ettirdi. Ülke imarına büyük önem vererek, Avrupalıların dikkatini çeken eserler yaptırdı. Başta Hafsî hakimiyetini kabul eden Merînî ve Abdülvâdî elçileri olmak üzere, Mekke şeriflerinin

9. H. Munis, *Tarihu'l-Mağrib*, II/2, 226
10. Zerkeşî, *Tarihu'd-devleteyn*, 39

temsilcileri ve Mısır Memluk sultanının gönderdiği heyetler, sık sık, Tunus'a geliyordu. Hafsî sarayının kazandığı bu önem, bilhassa Akdeniz'e sahili olan devletler arasında, itibarını ve ehemmiyetini kısa sürede arttırdı. İtalya cumhuriyetleri ve hatta Norveç krallığı Hafsiler'le yoğun ilişki kurmaya başladılar. [11]

Hafsîler'in kazandığı bu şöhret, ayrıca haçlı ruhunu da ayağa kaldırmıştı. Nitekim nefsini hristiyanlık uğrunda savaşa adamış olan Fransa kralı IX. Louis, Mısır'a tertiplediği haçlı seferinde büyük hezimete uğrayarak bir süre müslümanların elinde esir kaldıktan sonra fidye karşılığı kurtulmuş olmanın intikamını almak için yeni hedef olarak Tunus'u seçmişti. Onun bu sefere çıkışında, Sicilya kralı olan azılı İslâm düşmanı kardeşi Charles d'Anjou'nun da büyük etkisi vardı. Sicilya kralı, İfrikiye emirlerinin ülkesine ödemekte oldukları verginin Hafsî sultanı tarafından kesilmesi dolayısıyla, Mustansır'a ateş püskürüyor ve kardeşini Tunus'u fethe teşvik ediyordu. Ayrıca Mustansır, Charles d'Anjou'yu Sicilya kralı olarak tanımadığını ilan ederek, onun düşmanlarını ülkesine kabul etmekten çekinmiyordu. [12]

Fransa kralı, diğer hristiyan krallar ve papa tarafından da desteklenen büyük haçlı ordusunun başında Tunus'a vardığında, beklemediği derecede şiddetli bir mukavemetle karşılaştı. 1270 yılı Haziran ortalarında Tunus Kartaca sahillerine ulaşan haçlı donanması, karşısında güçlü Hafsî kuvvetlerini bulmuştu. Mustansır, haçlı birliklerine karşı başarılı bir savunma yaptı. Uzayan savaş sırasında çarpışmalar devam ederken, haçlı ordusunda ortaya çıkan veba salgını, savaşın çehresini değiştirdi. Askerinin büyük bir bölümü yanında, Fransa kralı IX. Louis de, 25 Ağustos günü veba yüzünden öldü. Onun

11. H. Munis, *Tarihu'l-Mağrib*, II/2, 230

12. Bu seferle ilgili olarak, Hafsî hükümdarının hristiyanlığa gireceği ihtimalinden de bahsedilmiştir. Hüseyin Munis'in gerçek sebep olarak takdim ettiği bu mesele şöyledir: Arapça ve İbranice'yi öğrendikten sonra misyonerlik maksadıyla Kuzey Afrika'ya gitmiş olan Katalonyalı Rahip Raimando Martin, bir süre Tunus'ta bir manastırda kaldı. Hafsî halifesi Mustansır, zaman zaman onu huzuruna çağırıp hristiyanlık hakkında bilgisine başvuruyor ve ona çok iyi davranıyordu. Rahip, Sultanın bu davranışını, hristiyanlığa meylettiği ve hristiyan olabileceği şeklinde yorumlamıştı. Bu durumu, Fransa kralı IX. Louis'e bildirdi. Aldığı haber, kralı çok sevindirmişti. Tunus hükümdarı ve halkının, kendisi vasıtasıyla hristiyanlığa girmesi, kendisine hristiyanlık aleminde büyük bir şöhret kazandıracaktı. Bu takdirde, Mısır Memlukler'i karşısında uğradığı hezimetin intikamını da alabilecekti. Dolayısıyla haçlılarla savaşlarını devam ettiren Memlük Sultanı, Baybars'ın üzerine gitmek yerine, Tunus'a gitmeyi tercih etti. (H. Munis, II/2, 230 vd.)

ölümü üzerine komuta, kardeşi Charles'e kalmıştı. Yeni komutan, dindar birisi değildi, hristiyanlık için savaşın onun nazarında pek ehemmiyeti yoktu. Alacağı para karşılığında işi bitirmek istedi. Mustansır'a elçi göndererek yıllık vergi ödemeyi kabul etmesi karşılığında kuşatmayı kaldıracağını bildirdi. Bunun üzerine Mustansır, bu teklifi iki tarafın da ağır kayıp verdiği bu savaşın devamına tercih etti. Selefleri Zirî emirlerinin Sicilya kralına ödemekte oldukları vergiyi kabul ettiğini bildirdi. Ayrıca, bir miktar mal ile birlikte Fransa, Sicilya ve Katalonya tüccarlarına Tunus limanlarında ticarî imtiyazlar vermeye razı oldu. Bu antlaşma neticesinde, Fransızlar, yaklaşık 3,5 ay süren muhasarayı kaldırarak ülkelerine döndüler (669 / 1270). [13]

Mustansır, 50 yaşında bulunduğu sırada, 675/1277 yılında öldü. Asrının önemli hükümdarlarından biriydi. İleri görüşlü, zeki, muktedir ve idari işlerde başarılı bir hükümdardı. Cesur, ihtiyatlı, şiddet sahibi ve sert bir idareci olarak tanıtılan Mustansır, şöhret ve debdebeye düşkündü. Her biri, birer sanat şaheseri olan köşk, cami, medrese, zaviye ve sebiller inşa ettirdi. Yaptırdığı eserlerden bazıları günümüze ulaşmış olan Mustansır zamanında, halkın hayat seviyesi de oldukça yükselmişti. İlmî hareket canlanmış, Hafsî başkenti, bölgenin önemli ilmî merkezlerinden biri haline gelmişti.

Mustansır, Kartaca'da Roma döneminde inşa edilen meşhur su kemerlerini tamir ettirdi. Bu kemerlere, yeni su kaynaklarından ilaveler yaptırdı. Romalılar zamanında yapılan Zağvan ile Kartaca arasındaki su kemerinin uzunluğu, 90 mil, yüksekliği ise, 20 metre idi. Ağlebiler zamanından beri atıl halde bulunan bu kemerlerin uzunluğu, Mustansır'ın yaptırdığı ilavelerle, 132 mile ulaştı. Su kemerlerinin genişliği 80 cm., derinliği 1 metre 82 cm. idi ve kemerlerden günde yaklaşık 22 milyon, saniyede ise 370 litre su akıyordu. [14]

Ebu Zekeriya ve oğlu Muhammed el-Mustansır, 3 asırdan fazla devam eden Hafsî devletinin hükümdarları içinde, mümtaz bir yere sahip olmuşlardır. Bu devletin, kuruluş döneminin ilk iki hükümdarının şahsiyet ve kabiliyetleri üzerine kurulduğunu söylemek mümkündür. Geçtiği gibi Ebu Zekeriya, zekası ve üstün idari kabiliyetiyle, kurduğu devletinin temellerini sağlamlaştırmaya muvaffak olmuştu. Oğlu

13. H. Munis, *Tarihu'l-Mağrib*, II/2, 232
14. Ahmed b. Amir, *ed-Devletü'l-Hafsiyye*, 45

Mustansır da, bu yapıyı korudu ve ülkesinde sonraları pek sağlanamayan istikrarlı bir dönemin yaşanılmasını temin etti. [15]

C. Yahya el-Vâsık (675-679 / 1277-1280)

675/1277 yılında babasının yerine Hafsî halifesi olarak göreve başlayan Yahya el-Vâsık, bir takım haksızlıkları ortadan kaldırmaya çalıştı. Mahkumları serbest bıraktı. Askerin maaşını arttırdı, şer'i olmayan bazı vergileri kaldırdı. Ne var ki, iyi bir insan olmakla birlikte, üstlendiği ağır görevi yürütebilecek kabiliyet ve kapasiteye sahip bulunmuyordu. Şahsî kabiliyetler üzerine kurulan devletinin o sırada gerektirdiği siyâsî kabiliyetten mahrumdu. Diğer taraftan ülkesi büyük bir tehlike çemberi içinde bulunuyordu. Sicilya krallığı, İtalya şehir devletleri, yine Fransa ve Aragon ülkeleri, donanmalarını kuvvetlendirmişler ve oldukça güçlü deniz ticaret filoları kurmuşlardı. Endülüs'te Kastilya ve Aragon devletleri, müslümanlara karşı başlattıkları haçlı seferlerini ve Endülüs müslüman varlığına son vermek hedefine yönelik saldırılarını devam ettiriyorlardı. Dolayısıyla Tunus sultanının ülkesini bu devletlere karşı koruyabilmesi için kuvvetli bir askeri teşkilata ihtiyacı vardı. Halbuki, bazı tarihçilerin kurucusunun kabiliyetleri dışında herhangi bir önemli dayanağı olmayan müslüman devletlerin tipik örneği olarak kabul ettiği Hafsîler[16], müttehid bir askerî güce sahip bulunmuyorlardı. Kuvvetli ilk iki sultanın elinde birlik ve beraberlik içinde olan muhtelif askerî unsurlar, bu kabiliyete sahip olmayan sultanlar zamanında, birbiriyle çatışan gruplar haline gelebiliyordu. Bu yüzdendir ki, Hafsiler'in parlak dönemi çok kısa olmuş, adeta, ilk iki sultanın dönemiyle sınırlı kalmış ve 625-675 /1227-1277 yılları arasında ancak yarım asır devam etmiştir. [17]

Vasık, halifeliğinin ilk günlerinden itibaren yönetimi, daha önce kendisine hocalık yapmış, "el-Habîr" diye meşhur Endülüs asıllı fakih Ebu'l-Hasen Yahya b. Ebî Mervan el-Endelûsî'nin ellerine bırakmıştı. Bu fakih ile, Mustansır zamanının önemli devlet adamlarından Ebu Osman Said b. Yusuf arasında anlaşmazlık çıktı. Bu şahıslardan birincisi Endülüslüler'i, Tunus'un önemli bir ailesinden olan ikincisi

15. H. Munis, *Tarihu'l-Mağrib*, II/2, 237
16. H. Munis, *Tarihu'l-Mağrib*, II/2, 235
17. H. Munis, *Tarihu'l-Mağrib*, II/2, 238

İfrikıyyeliler'i temsil ediyordu. Bu mücadeleden başarılı çıkan Fakih Ebu'l-Hasen, rakibinin cezalandırılmasını ve büyük miktarlara ulaşan mal varlığına el konulmasını sağladı. Ebu Osman işkenceler altında öldürüldü.[18]

Yahya el-Vâsık, fakih Ebu'l-Hasen'in galip çıkmasından kuvvet alarak, Bicâye'de öldürülen Said b. Yusuf taraftarı Muvahhid ilerigelenlerini tutuklamaya başladı. Ancak onların lideri İbn Ebî Hilâl el-Hintâtî, taraftarlarını toplayarak Bicâye valisine karşı ayaklandı ve onu öldürmeye muvaffak oldu. İbn Ebi Hilal bu arada, Mustansır'dan kaçtıktan sonra Gırnata sarayına sığınan ve orada ikamet etmekte olan kardeşi Ebu İshak'a mektup yazarak, Bicâye halkının kendisine biat ettiğini açıkladı. Onun davetini aldıktan sonra Gırnata'dan ayrılan Ebu İshak, boğazı geçerek Bicâye'ye geldi ve 677 yılı Şevval ayı başlarında ordusunun başında Tunus üzerine yürüdü. Amcasının karşısında tutunamayacağını anlayan Yahya el-Vâsık, hilafeti amcasına bıraktığını açıklamak zorunda kaldı (3 Rebiülâhir 678). Kasaba'da saltanat sarayında tevkif edilen Vâsık, hristiyan askerlerin desteğinde isyan hazırlığı yaptığı gerekçesiyle, 2 yıl sonra oğullarıyla birlikte öldürüldü. [19]

Böylece üstünlük, Ebu İshak'ı destekleyen İfrikiyye grubunun eline geçmiş oluyordu. Çünkü, Endülüs grubu, ilim, edebiyat ve devlet idaresi tecrübesine sahip olsa da, askerî bir dayanaktan mahrum bulunuyordu.[20]

D. Ebu İshak (678 - 682 / 1279 - 1283)

Mağrib-i Evsat'ta ve ardından Endülüs Gırnata sarayında geçen uzun bir sürgün hayatından sonra Hafsî halifeliğini eline geçiren Ebu İshak, ilk günlerinde, fakih Ebu'l- Hasen Yahya el-Habîr ve onu destekleyenleri şiddetle cezalandırdı. Onu ve arkadaşlarından bir kısmını öldürttü, bir kısmını tutuklattı. [21]

---

18. H. Munis, *Tarihu'l-Mağrib*, II/2, 239

19. İbn Haldun, *el-Iber*, VI, 298

20. H. Munis, *Tarihu'l-Mağrib*, II/2, 240

21. İbn Haldun, *el-Iber*, VI, 298, İbn Kunfuz'un garib tevafuklardan ve ibretâmiz olaylardan biri olarak kaydettiği bu öldürme hadisesi, şöyle olmuştur: Ebu Osman öldürülürken, fışkıran kanı hapishane duvarına bulaşmış ve kuruyan kan izleri öylece kalmıştı. Bir süre sonra, onun ölümünde etkili olan Ebu'l-Hasen Yahya tutuklanıp aynı odaya konuldu. Duvardaki kan izlerinin öldürttüğü Ebu Osman'a ait olduğunu öğrenince, korkusu arttı. Ardından o da öldürüldü. Aynı şekilde onun kanı da duvara sıçramış, rakibinin kanıyla karışmıştı. (el-Fârisiyye, 136 'dan naklen, H. Munis, *Tarihu'l-Mağrib*, II/2, 240)

Ebu İshak'ın cesur ve kahraman ruhlu, muktedir bir halife olduğunu zannedenler, kısa süre sonra, hayal kırıklığına uğradılar. Onun, yeğeni Yahya el-Vâsık'tan daha aciz olduğunu gördüler. Nitekim o, idareyi, reisü'd-devle (vezir) olarak görevlendirdiği Ebu Muhammed Abdülvahhab el-Külâî'ye emanet etmişti. Onun teşvikiyle, pekçok değerli devlet adamını ortadan kaldırdı. Ancak sonunda Külâî de onun elinden kurtulamadı. Oğlu Ebu Fâris'in ısrarları üzerine Ebu İshak, onu da ortadan kaldırıp malını müsadere etti (681/1283).

Ebu İshak, tahtı elegeçirmek hususunda, Aragon kralı II. Pedro (1276-1285)'dan yardım almış, Endülüs yakasından Bicâye'ye onun verdiği gemilerle geçmişti. Pedro, bu yardımı, Sicilya kralına karşı kendisiyle yardımlaşmak niyetiyle yapmıştı. Ancak Ebu İshak, tahta oturduktan sonra, onun beklediği yardımı yapmadı. Bu yüzden ona kızan Pedro, gönderdiği donanma ile, 1282 yılı Haziran ayında Tunus şehri civarındaki Halkulvâd limanını istila etti. Halk, bu gelişmenin sorumlusu kabul ettikleri sultanın aleyhine dönmüştü. Halkın bu duygularını öğrenen Ebu İshak, Abdülvâdî hanedanıyla akrabalık kurarak, onların yardımıyla durumunu kuvvetlendirmek istedi. Sonunda bu aileden bir kız almak suretiyle onlara damat oldu. Ancak yine de korktuğu tehlikeden kurtulamadı. Aleyhine dönmüş bulunan ülkenin güney bölgelerine hakim arap kabileleri, Yahya el-Vâsık'ın bir süre önce öldürüldüğü bilinen Fazl isimli oğlu olduğunu söyleyerek saltanat iddiasında bulunan İbn Ebî Umare'nin etrafında toplandılar.

Arap kabilelerin desteğini sağlayan İbn Ebî Umâre, Trablus üzerine giderek şehri kuşattı; ancak başarı sağlayamadı ve muhasarayı kaldırıp Kabis'e yöneldi. Kabis valisinin şehri kendisine teslim etmesinin ardından, Cerbe adası ve Kafsa halkı da ona itaat ettiler. Ebu İshak, kalabalık bir orduyu, durumunu oldukça kuvvetlendirmiş olan İbn Ebî Umâre'nin üzerine göndermişti. Ancak Kammûde'de karargah kuran ordunun bekleyişi uzayınca, askerin büyük kısmının gizlice karargahtan kaçmış olduklarını öğrendi. Bu durumda büyük korkuya kapıldı ve derhal Tunus'a dönmeyi tercih etti. Öbür tarafta İbn Ebî Umâre ise, ilerleyişini sürdürerek, Kayravan, Mehdiyye, Sfâkes ve Sûse'yi hakimiyeti altına aldı.[22]

22. H. Munis, *Tarihu'l-Mağrib*, II/2, 243

Ebu İshak, onunla bizzat savaşmaktan başka çare kalmadığını anlamıştı. Ne var ki, kalabalık ordusuyla ilerlerken, başlarında Ebu Imran Musa b. Yâsin olmak üzere Muvahhid ilerigelenlerinin, ordusundan ayrılarak karşı tarafa katıldıklarını öğrendi. Bu defa da, savaşı kaybedeceği korkusuyla, acilen Tunus'a döndü. Taşıyabildiği kadar mal ve eşya alarak, yakınlarıyla birlikte Kosantine'ye gitti. Muvahhidlerden olan şehir valisi şehir kapılarını yüzüne kapatınca, Bicâye'ye yöneldi. Orada da beklediğini bulamamış, oğlu Ebu Fâris de kendisine karşı çıkmıştı. Bu durumda, tahtını âsi oğluna bırakmaktan başka çare bulamadı. Böylece, büyük sıkıntılar içinde geçen 3, 5 yıllık saltanatı sona erdi.[23]

E. Ebu Fâris el-Mu'temid (681-682/ 1283-1285)

Zor durumda kalan babasını tahttan inmeye mecbur ederek Hafsî halifesi olan Ebu Fâris el-Mu'temid, kalabalık bir ordunun başında, Tunus'u almış olan İbn Ebî Umâre'nin üzerine gitti. Ancak Kal'atü Ebî Sinan civarında yapılan savaşı kaybetti ve çatışmalar sırasında öldürüldü. Öldürülenler arasında 4 erkek kardeşi de bulunuyordu. Kendisini tahttan indiren oğlu Ebu Fâris dahil 5 oğlunu kaybetmiş olan Ebu İshak ise, sağ kalan oğlu Ebu Zekeriya'yı yanına alarak Tlemsen istikametinde kaçmıştı. Ancak yakalanıp İbn Ebî Umare'ye getirildi ve 19 Rebiülevvel 682 günü öldürüldü. Böylece ülke bütünüyle taht gasıbına kalmıştı. [24]

F. İbn Ebî Umâre, (682-683 / 1283-1284)

Fazl b. Yahya el-Vâsık olduğu iddiasıyla siyaset meydanına atılan ve neticede Hafsî tahtını elegeçiren İbn Ebî Umâre Ahmed b. Merzuk, Bicâye şehrinde terzilikle uğraşan bir şahıstı. Sicilmâse sahrasına giderek Ma'kıl araplarına karıştı. Rivayete göre, önce kendisinin Ehl-i beyt'ten olduğunu iddia etti ve "Beklenen Fatımî" olduğunu ileri sürdü. Bir ara bazı, madenleri altın haline getirdiğini söylemeye başladı. Şahtekarlığı ortaya çıkınca Trablus'a kaçtı. Orada eski halife Yahya el-Vâsık'ın bir azatlısıyla karşılaşmıştı. Bu şahıs,

23. İbn Haldun, *el-Iber*, VI, 303
24. İbn Haldun, *el-Iber*, VI, 304

ona, Vâsık'ın öldürülen oğlu Fazl'a benzediğini söyleyerek, sarılıp-ağladı. Öldürülen efendisiyle ilgili hatıralarını yana-yakıla anlattı. Bu olayı, siyâsî maksatla değerlendirebileceğini düşünen İbn Ebî Umâre, bu şahsa, kendisini desteklediği takdirde, efendisini öldürenlerden intikam alabileceğini söyledi. Ve ondan kendisinin Fazl b. Yahya el-Vâsık olduğunu söylemesini istedi. [25]

Bundan sonra Fazl b. Yahya el-Vâsık olduğu iddiasıyla ortaya atılan ve bazı arap kabilelerinin desteğini sağlayıp, geçtiği gibi Hafsî tahtını eline geçiren İbn Ebî Umâre, Mağrib tarihçileri tarafından, şiddetle tenkit edilmiştir. Kendisi gasıp, saltanatı da gayrimeşru sayılmıştır. Gerçekte o, Hafsî ailesinden olmadığı halde, bu aileden olduğu iddiasıyla ortaya atılmıştı. Bu tarihçilerin bakışından etkilenmiş oldukları anlaşılan halk da, onun her türlü münkiratı işleyen, hayadan mahrum, örf, âdet; hatta din tanımayan biri olduğuna inanmıştır. Kan dökmekten hoşlandığı bildirilen İbn Ebî Umâre'ye karşı bu olumsuz tavır gittikçe sertleşiyordu. İktidara ulaşmasında en büyük destekçilerinden birisi olan Ebu Imran Musa b. Yasin'i ve yine onun gibi Muvahhid liderlerinden diğer birini öldürmesi, aleyhindeki nefreti iyice artırmıştı. Bu nefret yer yer isyanlara yol açtı. O isyancılarla mücadele ederken, ikinci halife Ebu Abdullah el-Mustansır'ın oğlu Ebu Hafs'ın isyan ettiği öğrenildi. Ebu Hafs Ömer, rakibine duyulan nefretin meyvelerini toplayarak, arapların katılımıyla taraftarlarının sayısını kısa sürede artırdı. Ordusunun başında Tunus üzerine hareket etti. İbn Ebî Umâre, onunla mücadele hazırlıkları yaparken, taraftarlarının karşı tarafa katılmakta olduklarını öğrendi ve bu kaçışı önleyemedi. Az bir kuvvetle kaldığı sırada yakalandı. Kendisinin Hafsî ailesinden olmadığını itirafından sonra 2 Cemaziyelevvel 683 günü öldürüldü. [26]

G. Ebu Hafs Ömer el-Mustansır ve Hafsilerin İkiye Bölünmesi (683-694 / 1284-1295)

Tarihçilerin kendisinden övgüyle bahsettikleri, af taraftarı, kan dökmekten kaçınan, sakin ve zeki bir sultan olarak tanıttıkları Ebu Hafs Ömer zamanında, Hafsiler ikiye bölündü. Ebu Hafs Tunus'ta tahta oturmuştu. Diğer tarfta ise babası Ebu İshak'ın İbn Ebi Umare

25. İbn Haldun. *el-Iber*, VI, 302
26. İbn Haldun, *el-Iber*, VI, 305

tarafından yakalanıp öldürülmesi esnasında kurtularak Abdülvâdî ülkesine sığınmış olan Ebu Zekeriya, 683 /1284 yılında İfrikıyye'ye dönerek Bicâye'yi ve ardından Hafsîler'e ait toprakların batı kısmını elegeçirmiş ve Kosantine'yi başkent edinmişti. Ancak o, başkent Tunus'un halifesi amcası Ebu Hafs Ömer'e duyduğu saygıdan, "emirü'l-mü'minîn" ünvanını kullanmaktan kaçınıyor ve sadece emir ünvanını taşıyordu. [27]

Amca - yeğen bir süre barış içinde yaşadılar. Ancak, Ebu Zekeriya, bir süre sonra, amcasını tahttan uzaklaştırarak ülkede birliği sağlamak için harekete geçti. Tunus şehrini kuşatma altına aldı; ancak başarı sağlayamadı. Sulhe yanaşarak muhasarayı kaldırıp başkentine döndü.

Öbür tarafta ise Ebu Hafs, tahtını korumakta en kuvvetli desteği aldığı Benî Süleym araplarını memnun edebilmek için, onlara Cerid bölgesinde geniş araziler vermişti. Onun bu uygulaması ve üstelik bu arazilerin vergisini toplama yetkisini onlara devretmesi, kendisinin hakimiyet alanını oldukça daraltmıştı. Seyyah Abderî'nin bahsettiğine göre, Hafsî halifesinin egemenlik alanı Tunus şehri ve civarını aşmıyordu. Geriye kalan bölgeler, araplar ve hristiyan güçler arasında paylaşılmıştı.[28]

Diğer taraftan, Hafsî ülkesinin ikiye bölünmesi, dış düşmanları, harekete geçirmişti. Sicilyalılar, 683/1284 yılında Cerbe adasını yağmaladılar ve çok sayıda esirle geri döndüler. 686/1287 yılında ise, Mehdiyye ve civarını tahrip ve talan ettiler. [29] Ayrıca ülkeyi anarşi kaplamış bulunuyordu.

İkiye bölünmüş Hafsî ülkesi bu halde iken, 24 Zilhicce 694 (1295) tarihinde Ebu Hafs Ömer vefat etti. Yerine " Ebu Asîde" olarak tanınan Muhammed b. Vasık geçti. 6 yıl sonra da Kosantine emiri Ebu Zekeriya ölmüş, onun makamı ise, oğlu Ebu'l-Bekâ Halid'e kalmıştı. Bu ölümlerin ardından, Muvahhid ilerigelenleri, iki tarafı barıştırmak için harekete geçtiler. Neticede, İki sultandan birinin ölmesi durumunda ülkesinin sağ kalana devredilmesi ve böylece birliğin sağlanması şartıyla antlaşmayı gerçekleştirdiler. 709/1309 yılında Ebu Asîde ölünce, yerine kardeşi Ebu

27. İbn Haldun, *el-Iber*, VI, 307
28. H. Munis, *Tarihu'l-Mağrib*, II/2, 247
29. H. Munis, *Tarihu'l-Mağrib*, II/2, 247

Bekir b. Yahya eş-Şehid geçirilse de, anlaşma gereği tahtın varisi olması gereken Ebu'l-Bekâ'ya karşı tutunamadı. 17 günlük saltanatı sonunda, askerinin kendisini terketmesi üzerine mecburen teslim oldu ve bir süre sonra öldürüldü. Böylece Ebu'l-Bekâ'nın idaresi altında ülkede birlik yeniden tesis edildi. Ülkenin tamamında ona biat alındı. [30]

Ne var ki 23 yıl gibi uzun bir süre devam eden bölünmenin ardından, Ebu Asîde'nin vefatından sonra Ebu'l-Bekâ Halid'in bütün ülkede tanınmasıyla sağlanan Hafsî birliği fazla sürmedi. Ebu'l-Bekâ, kötü siyaseti yüzünden, kısa süre sonra önemli bir muhalefetle karşılaştı. Keûb araplarının desteğiyle isyan eden Kosantine valisiyle mücadeleye hazırlanırken, yine Hafsî emirlerinden Zekeriya b. Ahmed el-Lihyânî isyan ederek önce Trablusgarb'ı ardından Tunus'u kendisinden aldı. Bu sırada hasta olan Ebu'l-Bekâ, tahtı ona bıraktığını açıklamaktan başka bir şey yapamadı. Hafsî halifeliğini ancak 2 yıl yürütebilmişti. Onun ölümünden sonra, ülkede birlik yeniden parçalandı. Önceden Ebu'l-Bekâ'ya karşı Bicâye'de isyan etmiş olan amcazadesi Ebu Yahya, isyanını yeni sultan zamanında da devam ettirerek hakim olduğu bölgede istiklalini ilan etti. Böylece Bicâye müstakil emirlik haline geldi ve iki Hafsî emiri arasında mücadele tekrar başladı.

Tunus emiri olduğu sırada 60 yaşını aşmış olan Zekeriya el-Lihyânî, iyi bir medrese tahsili görmüştü. Arap dili, fıkıh ve edebiyat sahasında vukufiyeti vardı. Tunus tahtına oturduktan sonra, istikrarı sağlamak için gerekli tedbirleri aldı. Bu arada Mehdî Muhammed b. Tumert'in ismini hutbeden çıkardı. Bicâye hakimi amcazâdesiyle anlaşma yoluna gitti. Ne var ki, sağlanan sulh fazla sürmedi. Bicâye emiri, ordusunun başında onun üzerine yürümüştü. Ebu Yahya ile savaşa cesaret edemeyen Lihyânî, onun önünden Tunus'tan Kabis'e (717/1317), oradan da Trablusgarb'a çekildi. Trablusgarb emirliğiyle iktifa edip, halifelikten elini çekerek 1 yıl orada kaldı. Bu yıl içinde, taşıyabildiği mal ve eşyaları yükleyip İskenderiye'ye gitti. Kahire'yi ziyaretinde, Memlük sultanı Nasırüddin Muhammed b. Kalavun'dan büyük ikram gördü. Daha sonra İskenderiye'ye yerleşerek ölümüne kadar orada yaşadı. [31]

---

30. İbn Haldun, *el-Iber*, VI, 321

31. İbn Haldun, *el-Iber*, VI, 325-331; İbn Kesir, *el-Bidâye*, XIV, 129; Ziriklî, III,

H. Ebu Yahya el-Mütevekkil (718-747 / 1318-1346)

Zekeriya b. Ahmed el-Lihyânî'ye üstünlük sağladıktan sonra ülkeyi kendi hakimiyeti altında birleştirmeye muvaffak olan Ebu Yahya, saltanatının ilk 7 yılını, muhalifleriyle çarpışarak geçirmek zorunda kaldı. Abdülvâdiler tarafından da desteklenen Benî Süleym ve Keûb arapları ile savaşta zor durumlara düştü ve 4 defa başkentinden çıkarıldı. Ancak neticede Merînîler'in de yardımıyla, rakiplerini yenerek kontrolü elegeçirdi ve 1325 senesinde ülkede birliği tekrar sağladı. Bu arada ülkesine karşı saldırıya geçen ve kısa bir süre de olsa başkenti Tunus'u istila eden (729/1329) Abdülvâdi hükümdarı I. Ebu Taşfin'e karşı Merini sultanıyla ittifak kurdu. Merini yardımı ulaşmadan başkentini kurtardı. Merînîler'le sıkı bir dostluk kurarak kızlarından birini, Merînî sultanının oğlu Ebu'l-Hasen'e verdi. Ülkede emniyet ve istikrarı temin etti ve 1335 yılında Cerbe adasını hristiyanlardan istirdat etmek başarısını gösterdi. Cerid bölgesini de itaat altına alan Ebu Yahya, 747/ 1346 yılında vefat etti. Onun ardından ülkede büyük bir karışıklık ortaya çıktı. Bu karışıklıktan istifade eden damadı Merînî sultanı Ebu'l-Hasen, öldürülen veliahd üzerindeki vesayet hakkını kullandığı gerekçesiyle Hafsî ülkesini hakimiyeti altına aldı.

2. MERÎNÎ İSTİLASI

Merînîler'le ilgili bölümde geçtiği gibi, Ebu Yahya, kızlarından birini, Merînî tahtının varisi Ebu'l-Hasen'e vermişti. Bu kızının Ebu'l-Hasen'in sultanlığı esnasında Endülüs'te hristiyanlarla yapılan Tarif savaşı esnasında ölmesinin ardından diğer bir kızını daha ona verdi. Ayrıca, sağlığında oğlu Ahmed'in veliahdlığına biat alırken, onun sultanlığını garantiye almak için, damadı Merînî sultanını onun üzerine vasi tayin etmişti. Kardeşlerinin karşı çıkması durumunda, Ebu'l-Hasen, kayınbiraderi Ahmed'e yardımcı olacak ve tahta oturmasını sağlayacaktı.

Ebu Yahya'nın vefatından sonra, oğulları arasında büyük bir fitne ve anlaşmazlık ortaya çıktı. Onun oğullarından Emir Ömer, babasının meşru varisi kardeşi Ahmed'in halifeliğine karşı çıkarak tahtı elegeçirdi. Ahmed'i ve diğer kardeşlerini öldürdü. Onları destekleyen Benî Süleym liderlerinden pekçok şahsı da ortadan kaldırdı. Bu durum karşısında, Hafsî devlet ricalinin bazılarından aldığı davet üzerine harekete geçen Merînî sultanı Ebu'l-Hasen, kendisine verilmiş olan vesayet hakkını kullandığı gerekçesiyle, Hafsî ülkesini elegeçirmek hususundaki planını uygulamaya başladı. 15 Eylül 1347 tarihinde Hafsî başkenti Tunus şehrine girdi. Kabis'e kaçmakta olan Emir Ömer, gönderdiği birlikler tarafından yakalandıktan sonra öldürüldü. [32]

Ebu'l-Hasen, maksadına ulaşmış, Hafsî ülkesinin tamamını kısa sürede itaat altına almıştı; ancak hakimiyetini devam ettiremedi. Ona yönelen büyük tehlike Beni Süleym ve diğer bazı arap kabilelerinden geldi. Hafsî idarecileri tarafından kendilerine ikta edilmiş olan geniş arazileri ellerinden almağa kalkınca, onların isyanıyla karşılaştı. Merînî ordugahlarına karşı saldırılar düzenleyen bu kabileler, Hafsî ailesinden tahtı elegeçirmek için isyan eden bazı şahısları da desteklediler. 749/1348 yılı Muharrem ayı başlarında Kayravan civarında Sultan Ebu'l-Hasen'i ağır bir mağlubiyete uğrattılar. Kayravan'a sığınmak zorunda kalan Sultan, bir süre sonra, onlardan bir grupla anlaşmayı başardı ve onların yardımıyla Tunus'a gitti. Ancak bu defa, ülkesinde yerine vekil bırakmış olduğu oğlu Ebu Inan'ın isyanettiğini haber aldı. Ülkesine dönmek mecburiyetinde kaldı ve fethettiği Hafsî ülkesini muhafaza edemedi.

---

32. İbn Haldun, *el-Iber*, VII, 269

Onun bölgeden ayrılmasının ardından harekete geçen Ebu'l-Abbas Fazl el-Hafsî, Kâbis ve Cerbe'yi elegeçirdi. Diğer bazı emirler, Bicâye, Kosantine ve Bûne'de müstakil hale geldiler. Ebu'l-Abbas Fazl, Tunus'a girmeye de muvaffak olmuştu; ancak veziri tarafından tertibedilen bir suikasde kurban gitti. Diğer taraftan, babasını devreden çıkardıktan sonra Merînî sultanlığında istikrarı sağlayan yeni Sultan Ebu Inan, Abdülvâdî ülkesinde kontrolü temin ettikten sonra, Hafsî topraklarına yönelmişti. Önce Kosantine'ye girdi. Arap kabilelerinin desteğini sağladıktan sonra Tunus üzerine yürüdü ve 1357 yılında şehre girdi. Hafsî ülkesini yeniden Merînî hakimiyeti altına aldı. Ancak ordusunda çıkan karışıklıklar yüzünden, o da, babası gibi bölgeden ayrılmak zorunda kaldı ve Mağrib-i Aksâ'ya döndü. Ülkesinin başkentine dönerken, Hafsî ailesinden taht mücadelesine başlayabilecek bazı şahısları beraberinde götürdü. Bunlardan biri, Hafsî devletini yeniden kurarak devletin birlik ve beraberliğini yeniden sağlayacak olan Ebu'l-Abbas Ahmed b. Abdullah b. Ebi Yahya idi.

Ebu Inan'ın ayrılışının ardından tekrar harekete geçen bazı Hafsî liderleri, onun ölümünden sonra çıkan iktidar mücadelesinden de istifade ederek, İfrikiyye'nin bazı şehirlerine hakim oldular. Gerek Merînî kuvvetlerine karşı, gerekse kendi aralarında yaptıkları kanlı mücadelelerden sonra Hafsî ülkesi, Bicâye, Tunus ve Kosantine olmak üzere 3 müstakil emirliğe bölünmüştü. Bunlardan Kosantine emiri Ebu'l-Abbas Ahmed, 772/1371 yılında ülkede iktidarı tamamıyla eline aldı ve Hafsî ülkesine tek başına hakim oldu.

3. HAFSİLERİN İKİNCİ YÜKSELİŞİ

A. Ebu'l-Abbas Ahmed (772-796 / 1371-1394)

752 yılında Hafsî başkenti Tunus'u elegeçiren Ebu'l-Hasen tarafından Merînî sarayına götürülen Hafsî emirleri içinde olan Ebu'l-Abbas, Merînî devlet işlerinin karışmasından istifade ederek bazı yakınlarıyla birlikte İfrikıye'ye döndü. Kardeşi Ebu Zeyd Abdurrahman'la beraber sürdürdükleri mücadele sonunda Konsantine'de hakimiyeti ellerine geçirdiler. Bu esnada, şehrin emirliğini üslenen kardeşine yardımcı olarak çalışmaya başladı. Kardeşi Ebu Zeyd Abdurrahman Tunus emirliğini elegeçirmek için harekete geçtiğinde, Kosantine'de vekil olarak kaldı. Bu sırada şehre yönelen

Merînî taarruzuna karşı başarılı bir savunma yaptı. Diğer taraftan Tunus üzerine giden kardeşi şehre dönmek isteyince, onu da şehre almadı ve emirliğini ilan ederek, Kosantine emiri olarak biat aldı(756/1355)

Ebu'l-Abbas Ahmed, Ebu Salim zamanında Kosantine'yi Merînîler'e teslim etmek zorunda kalsa da, sultanla birlikte bulunduğu süre içinde, onun takdirini kazandı. Neticede, bazı tarihçilerin, Merînîler'in İfrikiyye hakimiyetlerini sona erdiren bir tayin olarak değerlendirdikleri bir atama ile, Ebu Salim tarafından Kosantine emirliğine getirildi.[33] Ebu'l-Abbas, Merînî valisi olarak tekrar getirilmiş olduğu bu görevi esnasında kuvvetini artırmak için gerekli tedbirleri aldı. Devam etmekte olan karışıklık döneminde diğer emirlerin saraylarından kaçan tecrübeli devlet adamlarını davet ederek etrafında toplamıştı. İleri görüşlü, idareye ehil bir şahsiyet sahibi olarak, onlardan istifade etmesini bildi. Ülkede birliği sağlamak hususunda onlardan faydalandı.

769/1368 yılında Bicâye'yi itaat altına alan Ebu'l-Abbas, ülkesine yönelen Abdülvâdî taarruzunu önledikten bir süre sonra Tunus devlet ricalinden aldığı daveti değerlendirerek, Tunus şehrine hareket etti. Henüz çocuk yaştaki emirlerinden memnun olmayan devlet ricali tarafından şehir dışında karşılandı ve kolaylıkla şehre girip tahta oturdu.[34] Karışıklıkların hüküm sürdüğü Hafsî ülkesinde otorite birliğini yeniden tesis etmeyi başaran Ebu'l-Abbas, ülkeyi mütegallibelerden kurtardı. İsyanları bastırarak, Kabis, Cerbe, Trablusgarb ve ardından 786 yılında Zâb bölgesini de itaat altına alıp Hafsîler'e ait toprakların tamamında devletin bütünlüğünü yeniden sağladı.

Hafsîler'in ikinci parlak dönemini başlatan ve bu hanedanın en önemli sultanlarından olan Ebu'l-Abbas, ülke sahillerine yönelen tehlikelere karşı donanmayı güçlendirdi. Bu dönemde, Kuzey Afrika İslam devletlerinin sahilleri büyük bir haçlı tehdidi altında bulunuyordu. Bilhassa Kastilya, Aragon, Sicilya ve İtalya şehir devletlerine ait donanmalar, bu sahillere sık-sık saldırılar tertipliyorlardı. Onların bu tehditlerine karşı, bilhassa Bicâye şehrinde olmak üzere, sahilleri müdafaa eden gönüllülerden müteşekkil mücahid gruplar oluşmuştu. Bu gönüllü mücahid gruplar, Avrupa'dan gelen hristiyan saldırılarına karşı, sahilleri koruyor, zaman zaman karşı taarruzlarda bulunuyorlardı. Bu

33. Zerkeşî, *Tarihü'd-devleteyn*, 100
34. İbn Haldun, *el-Iber*, VI, 382 vd.

hareketi yakından destekleyen Ebu'l-Abbas, bu grupların en önemli merkezi Bicâye donanmasının başına Ebu Abdullah Muhammed b. Ebî Mehdî'yi getirdi.[35] Onun aldığı bu tedbirler sayesinde güçlenen deniz kuvvetleri, 792/1390 yılında Mehdiyye'ye hücum eden Sicilya ve İtalya şehir devletlerine ait donanmayı mağlup ettiler.

Ebu'l-Abbas, Hafsî ülkesinin tamamına hakim olmasından 24 sene sonra 796/1394 yılında öldü. Yerine geçecek veliahdi Ebu Fâris'e, birlik ve beraberlik içinde kuvvetli bir ülke bırakmıştı. O, devletini, Mağrib'teki diğer iki devletten daha güçlü hale getirmişti. Muktedir bir halife olarak, uzun süre kaybolmuş olan birliği yeniden tesis etmiş, devlet işlerini düzene koyarak, göreve getirdiği ehil kişilerle iyi bir kadro kurmuştu. Saltanatının ilk safhasında Devâvide araplarından destek almış, sahil şehirlerini onlar sayesinde elegeçirmişti. Daha sonraları ise, Muvahhidler teşkilatını ihya ederek, Devâvide ve Benî Riyah araplarının nüfuzundan kurtuldu.

Onun zamanı, Hafsîler'in çok az gördüğü huzur ve refah dönemlerinden biri oldu. Sağlanan istikrar ve emniyetle birlikte alınan tedbirler sayesinde ziraat ve ticaret ilerledi. Dış ülkelerle ticari ilişkiler geliştirildi. Sicilya, Marsilya, Cenova ve Aragon krallarıyla ticârî antlaşmalar yapıldı. M. Le Baron mas Laterie, onunla adı geçen ülke kralları arasında yapılmış bir çok antlaşma metnini neşretmiş bulunmaktadır. H. Munis'in belirttiği gibi, bu anlaşmalar, Ebu'l-Abbas'ın muasırı hükümdarlar arasında önemli bir yere sahip olduğunu ve yine devletiyle Avrupa devletleri arasındaki ticari münasebetlerin oldukça geliştiğini göstermektedir.[36]

Ebu'l-Abbas ve kendisi gibi başarılı olacak oğlu Ebu Fâris, dindarlıklarıyla meşhur olmuşlardır. Ülkede birliği yeniden sağlayan ve devleti kuvvetli bir hale getiren baba-oğul, halka karşı yumuşak davranmışlar, haksızlıkları ortadan kaldırarak adaleti tesis etmişlerdir. Abdullah Tercüman'ın ihtidâsında da emeği geçen Ebu'l-Abbas, Zeytune camiinde batı taraftaki maksurede haftada bir hatim inmeyi adet haline getirmişti. Ayrıca her Ramazan ayında itikafa girerdi. Bu

35. H. Munis, *Tarihu'l-Mağrib*, II/2, 254
36. H. Munis, *Tarihu'l-Mağrib*, II/2, 255

caminin tamiri için büyük harcamalar yapmış, camiinin çeşitli ihtiyaçlarını karşılayacak vakıflar tahsis etmişti. [37]

B. Ebu Fâris Abdülaziz el-Mütevekkil (796-837/1394-1434)

Tunus Hafsî sultanlarının büyüklerinden olan Ebu Fâris, uzun süren iktidarında babasının siyasetini devam ettirdi. Mağrib'te büyük bir nüfuz ve kudret kazandı. Otoritesini "Muvahhidûn" teşkilatına dayandırdı ve onların liderini Reisü'd-devle (vezir) olarak görevlendirdi. Saltanatının ilk yıllarında ortaya çıkan isyanları bastırdı. 1398 yılında Trablusgarb ve Cerid bölgesini isyancı arap kabilelerinin elinden aldı.

Merînî sultanının kendisine isyan eden şahısları desteklemesi sebebiyle harekete geçen Ebu Fâris, Fas üzerine giderek, sultan Ebu Said'i kendisini metbu tanımaya mecbur etti (812/1409). O, aynı zamanda diğer komşusu Abdülvâdîler'in iç işlerine de müdahelede bulunarak, bu devletin başına istediği şahsı getirmişti. 1429 yılında bir adım daha attı. Tlemsen'i zaptederek tahta, kendisini metbu tanıyan bir Abdülvâdî emirini oturttu. Böylece Mağrib'teki diğer iki komşu devlete de hakimiyetini kabul ettirmiş oluyordu. Ebu Faris tahtından indirilen Gırnata sultanını da sarayında kabul etti. Uzun süre sarayında ikâmet eden VIII. Muhammed'in taht mücadelesini destekledi. Emrine verdiği birliklerle Endülüs'e geçen, aynı zamanda Kastilya kralı ve Gırnata'nın etkili ailesi Sırâcoğulları tarafından da desteklenen bu şahsın yeniden sultan olmasında rol oynadı. Hafsî saltanatının müceddidi olarak ta tanıtılan Ebu Fâris'in 40 yıl süren saltanatının son yıllarında Hafsiler, ikinci sultanları Mustansır zamanında ulaşmış oldukları zirveye ikinci defa ulaşmış bulunuyorlardı. [38]

Onun zamanında, deniz savaşlarının önemi daha da artmış, Kuzey Afrika tarihini yönlendirecek boyutlara ulaşmıştı. Bunu farkeden sultan, donanmayı kuvvetlendirmek için gerekli tedbirleri aldı. Hristiyan devletlerin düşmanlık politikasına rağmen, babasının bu devletlerle yapmış olduğu ticârî antlaşmaları yeniledi.

---

37. H. Munis, *Tarihu'l-Mağrib*, II/2, 261
38. H. Munis, *Tarihu'l-Mağrib*, II/2, 257

Ebu Fâris, babası gibi dindar, münevver, ilim ve sanat dostu bir emirdi. Ülkesinin büyük merkezlerinde, camiler, medreseler, zaviyeler, kütüphaneler ve hastaneler yaptırdı. Tarihçiler, onun yaptırdığı bu eserlerin geniş listelerini vermişlerdir. Tarihçilerin büyük övgüyle bahsettikleri bu sultan, dînî ilimlerde kendisini yetiştirmişti. Sarayında alimlerle ilim meclisleri tertibeder, bu meclislerde onlardan biri gibi davranırdı. Tarihçi İbn Kunfuz, bu ilmî toplantılara katıldığını, sultanın, meclisin dağılmasından sonra, Malikî fıkhına dair bir risaleden hazırladığı dersini hocasına okuduğunu belirtir. [39]

C. Ebu Ömer Osman el-Mütevekkil (839-893 /1435-1488)

Ebu Fâris'in veliahd tayin etmiş olduğu oğlu kendisinden önce ölünce taht torunu Muhammed b. Muhammed el-Muntasır'a kaldı. Ancak o, mübtelâ olduğu hastalıktan kurtulamadı ve tahta oturuşundan 1 yıl 2 ay sonra öldü. Yerine geçen kardeşi Ebu Ömer Osman'ın saltanatı ise uzun sürdü. Dolayısıyla Ebu'l-Abbas, oğlu Ebu Fâris ve torunu Ebu Ömer, Hafsîler'i, 1371-1488 tarihleri arasında yaklaşık 120 yıl idare ettiler. Hafsîler bu safhada siyâsî ve medenî bakımdan, en kuvvetli dönemlerini yaşadılar. Bu safha mîlâdî 15. asır boyunca devam ettiği için Avrupalı bazı tarihçiler, bu asrı "Hafsî asrı" olarak isimlendirmişlerdir. [40]

Hafsîler'e ikinci altın dönemini yaşatan sultanların üçüncüsü olan Ebu Ömer, muhaliflere karşı yapılan savaşlarda adını duyurmuştu. Başarılı bir komutan olduğu için, kardeşi Muntasır'ın yerine halife olmasına karşıçıkan olmadı. Ancak, ülkenin içinde bulunduğu şartların ağırlaştığı ve bilhassa dış baskıların gittikçe arttığı bir dönemde göreve başlamıştı. İçte arap kabileleri yeni isyanlar çıkarırken, dışta donanmalarını güçlendirmiş olan Batı Avrupa devletleri sahil şehirlerine saldırılarda bulunuyorlardı. İspanya ve Portekiz tehdidi, Kosantine'ye olduğu gibi, ülke içindeki şehirlere de ulaşıyordu.

Ebu Ömer, bir taraftan sahilleri tahkim ederken, diğer taraftan isyancı arap kabileleriyle mücadele etti. Devâvide araplarının isyanlarını

---

39. el-Fârisiyye, 197'den naklen, H. Munis, II/2, 257

40. H. Munis, *Tarihu'l-Mağrib*, II/2, 250

şiddetle bastırdı. Onun iktidarına yönelen en ciddî tehlike, amcası Ebu'l-Hasen'den gelmişti. Kosantine'de istiklalini ilan eden amcası, Bicâye yolunu da kapatmıştı. Sultan, Bicâye'ye ancak 11 yıllık uzun bir mücadeleden sonra 1446 yılında girebildi. Kosantine'yi ise 1452 yılında aldı.

Ebu Ömer, bu olumsuzluklara rağmen, uzun süren saltanatı sırasında ülkede istikrar ve asayişi büyük ölçüde sağladı. 1429 yılında dedesi Ebu Fâris tarafından başlatılan, Abdülvâdiler üzerindeki Hafsî hakimiyetini devam ettirdi. Merînîler'in devamı mahiyetinde olan Vattâsiler'in kurucusu Muhammed b. Yahya eş-Şeyh te, onu metbu tanımıştı[41]

Avrupa devletleriyle yapılan mücadelenin gittikçe şiddetlenmesine rağmen, onlarla sağlanan ticârî ilişkiler hâlâ iyi bir şekilde devam ediyordu. Bunun en önemli sebebi, Osmanlılar'ın güçlerini Akdeniz'in doğusuna kadar ulaştırmış olmalarıydı. Böyle olunca Avrupa tüccarlarının önünde sayıları gittikçe azalan açık kapılardan biri Hafsî ülkesi idi. Bu kapıyı kullanmak mecburiyeti, yapılan savaşlara rağmen, ticârî ilişkilerin devamını gerektiriyordu.

54 yıl gibi yarım asrı aşan halifelik süresiyle dikkat çeken Ebu Ömer, ne yazık ki, istikrarlı bir saltanat süren Hafsî sultanlarının sonuncusu oldu. İmara düşkünlüğü ile bilinen ve ülkede pekçok cami, medrese, zaviye vb. eserler yaptıran bu sultanın en önemli eserlerinden biri, Zeytuniyye Üniversitesinin çekirdeğini teşkil eden medrese ve kütüphanesidir. [42]

4. HAFSİLERİN YIKILIŞI

Ebu ömer Osman'ın 1488'de vuku bulan ölümüyle birlikte, Hafsîler'in ikinci parlak dönemi de sona ermişti. Onun ölümünün ardından ülke karışıklık ve anarşiye boğuldu. Yeni sultan Ebu Zekeriya Yahya b. Muhammed (893-899/1488-1494), isyanları bastırıp istikrarı yeniden sağlamıştı; ancak saltanatı fazla sürmedi. Bu dönemden itibaren denizde Avrupa devletleriyle yapılan savaşlar yoğunlaştı. Hristiyan saldırıları, İspanya kralı II. Philippe zamanında, İspanyolların

41. *Aynı eser*, II, 260
42. Ziriklî, IV, 213

Kuzey Afrika sahillerini istilâ planına dönüştü. Diğer hristiyan ülkelerden de yardım alan İspanya donanması, Hafsîler'e ağır darbeler vurdu. Bu arada Osmanlılar, hristiyanları müslümanlara ait Kuzey Afrika topraklarından atmak için kavga meydanına atıldılar. İki taraf arasında kalan Hafsî emirleri, kontrolü ellerinden önemli ölçüde kaçırdılar.

Amcası Yahya b. Muhammed'in yerine Hafsî tahtına oturan Muhammed b. Hasen'in saltanatı, 899-932/1494-1526 tarihleri arasında yaklaşık 30 yıl devam etmişti. Zeki ve iyi bir idareci olarak tanıtılan bu sultan, çökmeye yüz tutmuş bir ülkenin başında fazla bir şey yapamadı. Saltanatının ilk yıllarından itibaren, önemli merkezlerin ekserisi kendisine itaati terketmişlerdi. Hicrî 910 yılında İspanyollar Bicâye'yi istila ettiler. Bundan 4 yıl sonra da, Trablusgarb, İspanyol hakimiyetini tanıyan isyancıların eline geçti. Aynı yıllarda Cezayir Osmanlı hâkimiyeti altına girmişti.

Hafsî ülkesindeki bu kriz, yeni sultan Ebu Abdullah Hasen b. Muhammed zamanında (932-942/1525-1535) en yüksek seviyeye ulaştı. Bu sultan, ayrıca kendi halkının düşmanlığını da üzerine çekmişti. Bunun neticesinde, Cerid, Bicâye, Kosantine şehirleri itaatten ayrıldı. Bu kötü şartlar içinde sultanın bütün yaptığı başkenti ve civarını hakimiyeti altında tutmaya çalışmak oldu.

Önce geçtiği gibi, Hafsî sultanları, güçlü oldukları dönemlerde Avrupa devletleriyle bilhassa ticârî sahada iyi ilişkiler kurmuşlardı. Tunus, Bune, Bicâye, Sfakes, Kabis ve Cerbe gibi önemli merkezlerde, Aragon, Katalonya, Cenevo, Piza ve Venedik tüccarlarının kalacağı han ve oteller yapılmıştı. Ancak diğer hristiyan ülkeler yanında bu devletler de, Kuzey Afrika sahillerini yağmalamaya devam ediyorlardı. Cerbe adası ve Mehdiyye, defalarca haçlı saldırısına ve yağmaya maruz kalmıştı. Bu saldırıların gittikçe şiddetlendiği bir dönemde, ancak Tunus ve civarına söz geçirebilen Hafsî sultanının yapabileceği fazla bir şey kalmamıştı. Bir tarihçinin ifadesiyle, onlara hoş görünmekten başka bir şey yapamaz duruma düştü. [43]

Hafsî sultanı, bu karışıklıklar içinde, kardeşlerinden bazıların öldürtmüştü. Onlardan biri kaçmayı başararak en kuvvetli dönemlerini yaşayan Osmanlı devletinin himayesine sığındı. Onun yardım isteğini

43. H. Munis, *Tarihu'l-Mağrib*, II/2, 283

kabul eden Kanûnî'nin emriyle, büyük denizci Barbaros Hayreddin Paşa komutasındaki donanma Tunus fethine gönderildi. Ebu Abdullah Hasen, Tunus'u elegeçiren Barbaros'a karşı, İspanya kralının yardımına başvurmuştu. Gönderilen İspanyol donanması, Halkulvâd'e indi. Hafsî sultanının da desteklediği İspanyol donanması ile Hayreddin Paşa komutasındaki Osmanlı donanması arasındaki savaş, İspanyollar'ın galibiyetiyle sona erdi. Muharebeyi kaybeden Barbaros, ordusuyla Bûne'ye çekilmek zorunda kaldı. Savaş için yeni hazırlıklara başladı ve bu arada İstanbul'a gitti.

Diğer tarafta ise, tahtını kurtardığını sanan ve İspanya'ya vergi vermeyi kabul eden Hafsî sultanı, İslam düşmanı İspanyollara güvenmekle, halkının katliamına zemin hazırlamıştı. Dost sandığı İspanya kuvvetleri, ansızın Tunus şehrini istila ettiler. Halkını katliama tabi tutarak, şehirde buldukları her şeyi yağmaladılar. Kütüphaneleri yaktılar, meşhur Zeytûne camiini ahır olarak kullandılar. (941/1543). Tunus yıllıklarında Çarşamba faciası olarak geçen bu katliamda, gözü dönmüş hristiyanlar, yaklaşık 60 bin müslümanı katletmişlerdi. [44]

Bu hadiseler üzerine Ahmed b. Hasen, babasına karşı isyan etti. Onun Kayravan'ı itaat altına almak için şehirden ayrılmasından istifade ederek, Tunus'a hakim oldu. İspanyol askeriyle birlikte üzerine gelen babasını mağlup etti ve onu yakalayıp gözlerine mil çektirdi(1542). Yeni sultan, Cezayir'i hakimiyetleri altına almış olan Osmanlılar'ın yardımına başvurmuştu. Onun daveti üzerine gelen Osmanlı ordusuyla İspanya ordusu arasında şiddetli bir savaş yapıldı. Bir süre sonra Osmanlılar'la anlaşmazlığa düşen Ahmed, bu defa, İspanya yardımını istedi. Ancak İspanyollar, vergi şartı yanında, Hafsî ülkesini paylaşmayı da şart koşuyorlardı. İkinci şartı kabul etmediği için yardım sağlayamayan Ahmed, ülkesini terkederek Sicilya'ya kaçtı ve Palermo şehrine sığındı. Hayatının sonuna kadar orada yaşadı. Ölümünden sonra Tunus'a getirilip oraya defnedildi. Diğer taraftan Ahmed'in ülkesinden ayrıldığı günlerde Osmanlı ordusu Tunus'a girdi (978/1570). [45]

Ahmed'in kardeşi Muhammed b. Hasen tahta çıkabilmek için yine İspanya'nın yardımını istemişti. Don Juan d'Austriche'in komuta ettiği ordunun desteğiyle, atalarına ait tahta yeniden sahip oldu(1573). Fakat

---

44. Selâvî, *el-İstiksâ*, V, 59; H. Munis, II/2, 283

45. Selâvî, *age.*, V, 60; H. Munis, II/2, 284

hemen ertesi sene, Sinan Paşa komutasındaki Osmanlı orduları, Tunus ve Halkulvâd'i geri aldılar (981/1574). Tümüyle hakimiyetleri altına almış oldukları bölgede kontrolü sağladılar. Hafsî hanedanının son mümessili olan Muhammed b. Hasen esir alınarak İstanbul'a götürüldü. Sultan II. Selim'in emriyle tevkif edildi ve ölümüne kadar hapiste kaldı. Onun ölümüyle, kesintilerle birlikte 3 buçuk asırdan fazla ayakta kalan Hafsîler tarihe karışmış, Osmanlılar Tunus'a kesin olarak yerleşmiş oldu. Ve böylece Kuzey Afrika tarihinde yeni bir dönem başladı. Bu yeni dönemde, Mağrib-i Evsat bölgesi "Cezayir", İfrikıyye bölgesi "Tunus", Trablusgarb ve civarı da Trablusgarb eyaleti olarak Osmanlı devletine bağlandı.

II. MEDENİYET TARİHİ

1. İDARİ DURUM

A. Sultan ve Maiyyeti

Devletlerini Muvahhidler'in devamı ve kendilerini Muvahhid halifeliğinin mirasçısı olarak gören Hafsî sultanları, "emir, halife, emirü'l-mü'minîn ve sultan" ünvanlarını kullanıyorlardı. Yönetim, diğer muasır ülkelerde olduğu gibi, veraset sistemine dayalı mutlak hükümdarlık idi. Mutlak hükümdar durumunda olan Hafsî halifesi, siyâsî ve dînî otoriteyi elinde tutuyordu. İkinci sultan Muhammed b. Ebî Zekeriya, tahta oturuşundan 4 yıl sonra, 651/1253 yılında "el-mustansır" ünvanıyla halifeliğini ilan ettiğinde, son yıllarını yaşayan Merakeş Muvahhid halifeliği ve doğuda Bağdat Abbasî halifeliği henüz devam ediyordu. Kendisini, müslümanların liderliğine, mevcut iki halifeden daha layık gören Mustansır'ın halifeliğini ilan edişinden 5 yıl sonra Bağdat Abbasî halifeliği, 17 yıl sonra da Muvahhid halifeliği tarihe karıştı. Anlaşılacağı gibi, bu gelişme, çok kritik bir zamana raslamış; hatta kendisine, iki halifenin birden varisi olabilme ihtimalini sunmuştu. Nitekim, Bağdat Abbasî hilafetinin 1258 yılında Moğollar tarafından yıkılışının ardından, Mekke şerifi, elçi göndererek, Hafsî halifesi Mustansır'ı, Abbasî halifesinin varisi olarak tanıdığını ve ona itaat ettiğini bildirmişti. Öbür taraftan, 668/1269 yılında Merakeş Muvahhid halifeliğini ortadan kaldıran Merînî sultanı da, onu, Muvahhid halifesinin varisi olarak tanıdığını açıklamış, halifeliğine biat ederek, hakim olduğu topraklarda hutbeyi onun adına okutmaya başlamıştı. Bölge devletlerinden Abdülvâdi ve Endülüs Benî Ahmer sultanlarının da, aynı şekilde davranmaları, Hafsî halifesinin siyâsî ve dînî önemini artırmıştı. Ne var ki, Bağdat Abbasî halifeliğinin, 1261 yılında, Memluk sultanı Baybars tarafından Kahire'de yeniden te'sisi, Hafsî halifesinin, müslümanların en önemli lideri olma şansını ortadan kaldırdı. Hafsî halifesine bağlılık, Kuzey Afrika devletlerine münhasır kalmıştı. Hatta

kısa süre sonra, onların bağlılığı da anlamını yitirdi; onlar da, ismî bağlılıklarını terketmekte bir beis görmediler.

İlk Hafsî sultanları, İbn Tumert tarafından tesis edilen Muvahhid prensiplerini korudular. Onlar, İbn Tumert'e kudsiyet atfetmemekle birlikte, onun imamlığını tanıyorlardı. Hatta son zamanlara kadar ülkede onun fıkhını okuttular. Uzun süre adını hutbelerde, kendi isimleriyle birlikte okudular.

İbn Tumert'in kurduğu "meşîhatü'l-muvahhidiyye" teşkilatı, bilhassa ilk iki meclis açısından devam ettirildi. Buna göre, halife tarafından önemli din ve devlet ricali arasından seçilen on kişinin oluşturduğu "onlar meclisi= tabakatü'l-aşere", devletin en yüksek meclisi olup, halifenin danışma meclisi görevini yürütürdü. Vezirler ve büyük ordu kumandanları, genellikle bu meclis üyeleri arasından seçilirdi. Elliler meclisi ise, kabile liderlerinden meydana geliyordu. Bu meclis sayesinde, kabile liderlerinden önemli bir kısmı, idârî mes'uliyete iştirak ediyor, kabilelerin devlete itaatlarını kolaylaştırıyorlardı. Hafsî liderleri, selefleri Muvahhid halifelerinin, son zamanlarda bu iki meclisi ihmal etmeleri ve meclis üyelerine kötü davranmaları yüzünden düştükleri sıkıntıları dikkate aldılar. Aynı hataya düşmemek için, bu iki meclise önem verdiler. İlk sultanlar, Muvahhidler'in son halifeleri Adil ve Me'mun tarafından şiddetle cezalandırılmış bu teşkilat üyelerini saraylarına çağırarak onların desteğini sağladılar. Muvahhid idarecilerinin sürgüne gönderdiği bu liderlerin önemli bir kısmını saraylarına getirdiler. Dolayısıyla, kuvvetli kabile liderlerinden pek çoğu, Merakeş'ten ayrılıp, Hafsî başkenti Tunus'a iltica etti. Halife veya emirin etrafında, onlar ve elliler meclisleri yeniden kuruldu. Bu meclislerin kurulması, devletin ömrünü ve ülkede sağlanan nisbî istikrarı müsbet yönde etkiledi. Devlet, bazı önemli problemleri, bu iki meclis sayesinde çözdü. Umerî, dînî-siyâsî bir mahiyet taşıyan Muvahhidiyye teşkilatının, Hafsîler devletinde, hicrî 9. (milâdî 15.) asra kadar önemini koruduğunu bildirmektedir. [46]

Hafsî liderleri, bu iki meclis üyeleri vasıtasıyla, büyük bir halk desteği sağlamışlardı. Vilayetlerdeki valiler de, bu liderlerden bir grup oluşturarak, halkın itaatini kolaylaştırmada onlardan istifade yoluna gittiler.

---

46. H. Munis, *Tarihu'l-Mağrib*, II/2, 289

Muasir devletlerde olduğu gibi, saltanatta verâset sisteminin geçerli olduğu ülkede, sultanlar, sağlıklarında veliahdlerini tayin ediyorlardı. Bu uygulama, devletin kurucusu Ebu Zekeriya'nın, Muvahhidler'den bağımsızlığını ilân edişinden dört yıl sonra, 634/1237 yılında, oğlu Ebu Yahya'yı veliahd tayin etmesiyle başlamıştı. Ancak, bu kuralın uygulanması kolay olmadı. Bazı sultanların ölümünün ardından, veliahdlerine karşı, diğer oğulları veya yakınları isyanlara başvurdular. Şehzâdeler arasındaki bu iç savaşlar, bazen ülkenin iki ; hatta üç müstakil emirlik haline gelmesine yol açtı. Ayrıca ülke, daha önce bahsettiğimiz gibi, iki defa Merînî hakimiyeti altına düştü. Buna karşılık, devletin ikinci güç ve istikrar dönemi sultanlarından Ebu Fâris Abdülaziz zamanında (1393-1424), Merînîler ve Abdülvâdîler itaat altına alınmıştı.

Baştan itibaren başkent olarak Tunus şehrini seçen Hafsî sultanları, saray, hükümet divanları, önemli devlet ricalinin köşkleri ve muhafız birliklerinin bulunduğu "Kasaba veya halk dilinde Kasba" adı verilen idare merkezinde otururlardı. Hafsî sarayında, sultanın maiyyetini, kendisi ile devlet ricali ve halk arasında vasıta görevini yürüten, sultandan sonraki en yetkili devlet adamı hâcib (vezir) ile önemli divanların başkanları teşkil ediyordu. Günümüzdeki bakanlıkların yerini tutan bu divanların başında, adlî işleri yürüten "Divanü'l-kadâ", askerî işleri takibeden " Divanü'l-ceyş" ve mâli işlerden sorumlu " Divanü'l-harâç", resmî yazışmaları yürüten " Divanü'l-inşâ" geliyordu. Bu divanların merkez ve taşra teşkilatlarında çok sayıda memur çalışıyordu. Güvenlik işlerinden sorumlu "sahibu'ş-şurta", posta işlerini yürüten "sahibü'l-berîd", çarşı-pazarın kontrolü ve belediye görevlerinin önemli bir bölümünden sorumlu "muhtesib" ile ülke ekonomisi için büyük önem arzeden gümrük vergilerini toplama işini yürüten "Divanü'l-bahr" başkanı önemli devlet görevlileri arasında bulunuyorlardı. Gümrükler müdürü durumunda olan bu son görevli, limanlardaki ve şehir girişlerindeki gümrük kapılarının kontrolünü, ihracat ve ithalat malları üzerinden alınan gümrük vergilerinin, tesbit ve toplanmasını sağlardı. [47]

47. Ahmed b. Amir, *ed-Devletü'l-Hafsiyye*, 22

B. Ordu

İlk sultan Ebu Zekeriya, ordusunu teşkil ederken, bilhassa Muvahhidler devletinin askerî unsurunun çekirdeğini oluşturan ve son zamanlarda ihmal edilen Muvahhid teşkilatı mensuplarına büyük önem vermiş, onları ülkesinde toplayarak, ilk birliklerini onlardan kurmuştu. Çoğunluğu Berberî Mesâmide kabilesinden olan bu birliklerin komutanlık kademesinde de, onların liderlerini istihdam etmişti. Hatta o, başkomutanlık görevini, ya kendi yakınlarından birine, ya da, Muvahhid teşkilatı liderlerinden birine veriyordu. Başkomutanlık görevini yürüten bu şahıs " mizvâr " ünvanını taşırdı.

Ebu Zekeriya, her bakımdan hassas bir bölgede kurduğu devletinin askerî gücünü artırmak için, ülkede yaşayan arap kabilelerinden de istifade etti. Benî Hilâl ve Benî Süleym araplarından birlikler teşkil etti. Ne var ki, kuvvetli sultanlar zamanında devlete önemli hizmetler sunan arap asıllı bu birlikler, zayıf sultanlar zamanında, önemli bir fitne unsuru oluyorlardı.

Ebu Zekeriya ve halefleri, muhafız birliklerinde istihdam edilmek üzere, köle pazarlarından çoğu Avrupalı olan gayrimüslim gençler topladılar. Bu memlukleri, Osmanlı yeniçeri ocağında olduğu gibi, iyi bir İslâmî ve askerî eğtimden geçirerek, kahraman birer asker olarak yetiştirdiler. Muhafız birliklerini, çeşitli ırklara mensup askerlerden teşkil ettiler. Bu askerler içinde, ekseriyyeti teşkil eden Avrupalılar, zencîler, Endülüs muhacirleri ve Türk asıllılar bulunuyordu.

Ebu Zekeriya ve oğlu Mustansır'ın gayretleriyle, Hafsî ordusu, 13. asrın ortalarında, Kuzey Afrika'nın önemli bir askerî gücü haline gelmişti. Ne var ki, ilerleyen yıllarda, bu gelişme devam ettirilemedi. Yönetimde başarı sağlayamayan sultanların zamanlarında ortaya çıkan karışıklıklarda birbirine düşen askerî unsurlar, ikinci parlak dönemi başlatan sultan Ebu'l-Abbas Muhammed (1371- 394) tarafından yeniden tanzim edildi. Ebu'l-Abbas, kara ordusu yanında, düşman tehlikelerine açık geniş sahillere sahip bir ülkenin hükümdarı olarak, donanmayı da güçlendirmeye çalıştı. Kuzey Afrika sahil şehirlerinde, hristiyanlara karşı başlatılmış ve zamanında büyük güç kazanmış olan deniz cihad faaliyetini destekledi. Onun aldığı tedbirlerle güçlenen donanma, 792/1390 yılında, Mehdiyye'ye saldıran Sicilya ve İtalya şehir devletleri donanmasını hezimete uğratmak başarısını göstermişti.

Yerine geçen oğlu ve torunu zamanında, Hafsî devleti, askerî bakımdan en güçlü safhasını yaşadı. Kara ve deniz ordusuyla, bölge İslam devletlerinin en önemli askeri gücü haline geldi. Ancak daha sonraları bu güç korunamadı. Gittikçe zayıflayan askeri birlikler, siyâsî tarih bölümünde geçtiği gibi, askeri güçlerini arttıran komşu hiristiyan devletler ve bölgeye gelen Osmanlılar'a karşı, ülkelerini müdafaadan aciz kaldılar.

C. Dînî ve Adlî Görevler

Malikî mezhebinin hakim olduğu ülkede, adlî işler, bu mezhebe mensup kâdı'l-kudât (kâdı'l-cemâaa), tarafından yürütülürdü. Ülkede görev yapan kadılar ve fetva eminleri, onun emrinde çalışırdı. Şeriata bağlı kalmaya büyük önem veren Hafsî halifeleri, kadılara müdahele etmezler, onların verdiği kararlara uyarlardı. Nitekim, 9. halife Ebu Yahya'nın oğlu ve veliahdi Ebu Darbe, birini kasden öldürmek suçundan yargılanmış ve neticede suçlu olduğu ortaya çıkmıştı. Başkadı Ebu İshak b. İbrahim b. Abdürrefi', onun kısasen öldürülmesini emretti. Sultan, veliahdinin ölüm cezasına çarptırılmasına rıza göstermişken, öldürülen şahsın yakınları, kısastan vazgeçtiklerini açıkladılar. Böyle olunca cezası, Malikî mezhebinin görüşü doğrultusunda, 100 sopa ve 1 yıl hapis cezasına çevrildi.[48]

Görevlerinin hassasiyetine bağlı olarak, kadıların görev yerleri, genel olarak 3 yılda bir değiştirilirdi. Kâdı'l-cemâa, muhtelif vilayetlerde görev yapan en başarılı kadılar arasından seçilirdi. Kadılar, kendilerine arzedilen zor meseleleri çözmek hususunda, fetva şeyhlerinden yardım alırlardı. Başkentte, görev alanlarına göre, "kâdı'l-enkiha, kâdı'l-muâmelât, kâdı'l-ehille" ünvanlarını taşıyan kadılar ve "şüyûhu'l-iftâ" lakabını taşıyan fetva eminleri görev yapıyordu. Ayrıca askerî kadılar da bulunuyordu.

Her perşembe günü, başkentte emirin başkanlığında, kadılar, fetva eminleri ve meşhur fıkıh alimlerinin katıldığı mezâlim duruşmaları tertip edilirdi. Hafsî sultanları, bu duruşmalara büyük önem verirlerdi.

---

48. *Aynı eser*, 34

2. İKTİSADİ DURUM

Kırsal kesim halkı, geçimini ziraat ve hayvancılıkla karşılıyordu. Sultanların aldığı çeşitli tedbirler sayesinde, bilhassa istikrar dönemlerinde, ziraatçılık gelişti. Yetiştirilen ürünlerin miktarı arttı. Hatta, en önemli ürünler arasında yer alan, buğday, hurma ve zeytin, belli-başlı ihraç malları arasına girmişti. Zeytinyağı üretimi de oldukça artmıştı. Ülkede arıcılığın yaygın ve gelişmiş olmasına bağlı olarak, balmumu imali, önemli bir üretim alanı haline gelmişti. Sahil şehirleri halkının önemli bir kesimi, balıkçılıkla uğraşıyordu. Salamura balık ihracının artmasına bağlı olarak, balıkçılıkla uğraşan şirketler, son zamanlarda Avrupalı ortaklar bulmuşlardı. Hayvancılıkla geçinen vatandaşlar, daha çok, deve, koyun, inek ve at beslerlerdi.

Devletin kuruluş yıllarından itibaren başlayan ve yıkılışına kadar devam eden Endülüs muhaciri akını, ticaret, endüstri, denizcilik, ziraat ve hayvancılığın gelişmesinde de etkili olmuştu. Bu sahalarda da, çok iyi yetişmiş bulunan Endülüs muhacirleri, tecrübe ve bilgilerini ülkeye aktardılar. Bu tecrübeleriyle, ülke ekonomisinin gelişmesinde büyük rol oynadılar.

Sultanların desteğiyle, başkent Tunus ve diğer büyük şehirlerde, sanayi ve ticaret gelişti. Dokumacılık, dericilik, saraçlık, marangozluk ilerledi. Zeytinyağı, sabun, balmumu üretimi de oldukça ileri bir durumda idi. Endülüs muhacirleri, bu endüstri dallarının gelişmesinde de etkili oldular. Büyük şehirlerde, çeşitli mesleklerde çalışan esnafa mahsus özel çarşılar vardı. Nitekim, Tunus şehrinde Zeytune camii civarında, manifaturacılar ve mumcular çarşısıyla, dükkan sayısı 700'e varan attarlar çarşısı bulunuyordu. Bu çarşılar yanında, günlük veya haftalık semt pazarları kurulurdu.

Hafsî sultanları, önceden bölgenin en önemli merkezi olan Kayravan'ı ihmal ederek başkent olarak seçtikleri liman şehri Tunus'u her yönden geliştirmeye büyük gayret gösteriyorlardı. Akdeniz'in önemli liman şehirlerinden olan Tunus, onların gayreti sayesinde, her alanda büyük gelişme gösterdi. Tarihî Kartaca şehri kalıntıları da, bir süre sonra gittikçe büyüyen şehrin içinde kaldı. Şehrin ortasında bulunan Cami-i kebir'in civarı, en önemli ticaret merkezi haline gelmişti.

Haricî ticareti geliştirmeye çalışan ve muasır ülkelerle çeşitli ticârî anlaşmalar yapan sultanlar, liman ve tersaneyi büyüttüler. Liman çevresinde, Avrupalı tüccarların ikametine mahsus, ticârî koloniler olan han ve oteller bulunuyordu. Devlet, ithalat ve ihracat mallarından alınan gümrük vergileri yanında, bu han ve otellerden de önemli gelir sağlıyordu. Bu koloniler, Sicilya, Ceneviz, Piza, Venedik, Katalonya, Malta tüccarlarıyla dolup-taşıyordu. Bu yoğun ticârî münasebet dolayısıyla, Hafsî paraları, Avrupa pazarlarında da geçiyordu.

Hafsîler zamanında Bicâye limanı, Katalonya, Provens ve Vededikli tüccarların muntazaman uğradığı ülkelerarası ticârî bir pazar durumundaydı. Şehirde hristiyan tacirlere mahsus funduklar bulunuyordu. Bu tacirlerin aldığı ihraç mallarının başında, yün, zeytinyağı, deri ve balmumu geliyordu. [49] Aynı zamanda bir kültür şehri olan Sûse, ticaret ve endüstrinin geliştiği bir merkezdi. Tîcânî, önemli ihracat merkezlerinden olan bu şehrin, değerli kumaşlarıyla ün saldığından ve çok sayıda ziyaretçi çektiğinden bahsetmiştir. Dokumacılık ve balıkçılığın geliştiği Sfakes şehri de, zeytinyağı ihracatında önemli bir yere sahipti. Tunus'un başkent seçilmesiyle siyâsî merkez olmaktan çıkan ve gittikçe nüfusu azalan Kayravan daha çok bir tarım şehri görünümüne bürünmüştü. Sık sık hristiyan saldırılarına maruz kalan Mehdiyye ve Binzert şehirleri, muhacir ve deniz mücahidlerinin sığınağı haline gelmiş, önemli bir nüfus potansiyeline sahip olmuştu. Dolayısıyla buralarda ticaret ve endüstri gelişti.

Ülkenin önemli ihraç mallarının başında, tahıl ürünleri, zeytin, zeytinyağı, salamura balık, kumaş ve işlenmiş deri geliyordu. Avrupa devletlerinden ithal edilen başlıca mallar ise, çeşitli silahlar, madenî eşyalar, gemi yapımına uygun kereste idi.[50]

49. G. Yver, "Bicâye", *İA*, II, 598
50. H. Munis, *Tarihu'l-Mağrib*, II/2, 296

3. SOSYAL DURUM

A Hafsî Toplumu

Hafsî halkının büyük ekseriyyetini, zamanla birbiriyle karışarak, din kardeşliği yanında, akrabalık ve arapça dil birliğiyle de birbine bağlanan berberî ve arap asıllı müslümanlar teşkil ediyordu. Onların zamanında, ülke halkı, büyük ölçüde araplaşmıştı. Ülkeye, İslâm dinine mensup üçüncü bir unsur olarak, Endülüs muhacirleri katılmıştı. İlk sultan Ebu Zekeriya, müslüman Endülüs'ün büyük kesiminin hristiyanların eline geçtiği bir dönemde, zor durumda kalan Endülüs müslümanlarına, silah ve erzak göndermek dışında önemli bir askerî yardım yapamamıştı. Ancak o, kalabalık kafileler halinde ülkesine sığınan muhacirlere kucak açtı. Onun müsamahası sayesinde, Hafsî ülkesine akın eden Endülüs muhacirleri, başta sahil şehirlerini tercih ederek oralara yerleştiler. Diğer merkezlere de dağılan bu muhacirler, her yönden daha iyi yetişmiş durumda bulunuyorlardı. İlmî hareket başta olmak üzere, her meslekte bilgi ve tecrübelerini, Hafsî ülkesine taşıdılar. Bu sayede, ilmî faaliyet, mimârî, ziraat ve ticaret gibi alanlarda, önemli gelişme sağlandı. Hayat seviyesi yükseldi. Onların öncülüğüyle, saraylar ve köşklerin çevreleri, her çeşit meyveye sahip bahçelerle donandı.

Hafsî ülkesinde bulunan yahudi ve hristiyanlar ise, büyük şehirlerde kendilerine mahsus mahallelerde yaşarlardı. Ödedikleri cizye vergisi karşılığında, devletin sağladığı her türlü imkandan faydalanan din ve inanç hürriyetine bütünüyle sahip olan Tunus yahudileri, "el-Hâre" denilen semtte otururlardı. Dindaşları Avrupalı tüccarlarla birlikte, Babu'l-bahr dışındaki varoşta yaşayan hristiyanlar da tam bir dînî özgürlüğe sahip idiler. İnançlarının gereğini serbest bir şekilde yaşıyorlardı. Halkın diğer bir kesimini de, hizmet işlerinde istihdam edilen ve çeşitli ırklara mensup olan köleler teşkil ediyordu.

B Ülkede Yayılan Tarikatlar

Kuzey Afrika'daki diğer muasır devletlerde olduğu gibi, müslüman Hafsî halkında da, dînî ruh kuvvetlenmiş; hristiyan saldırıları yanında

sık-sık karşılaşılan siyâsî ve ekonomik krizler, halkı dine sarılmaya yöneltmişti. Bu münasebetle halk, meşhur din ve tasavvuf ricalinin etrafında toplanmış, hızlı bir şekilde yayılan tarikatlar, geniş taraftar kitlelerine sahip olmuştu. Din ve tasavvuf liderleri, ülkede içtimâî ve ma'nevî hayatın gerçek liderleri haline gelmişlerdi.

Ülkede yayılan tarikatların başında, Şâziliye tarikatı geliyordu. Tarikatın kurucusu meşhur sûfî Ebu'l-Hasen Nureddin eş-Şâzilî, 593/1196 yılında Sebte civarında Ğumâre'de (veya Tunus'ta Cebelu Zafrân yakınındaki Şâzile'de) doğmuş, iyi bir medrese eğitimi görmüş ve bölgenin meşhur sûfisi Ebu Medyen Şuayb'ın müridleriyle irtibat kurmuş, daha sonra ise Faslı sûfi Abdüsselâm b. Meşiş'e intisab etmişti. Girdiği bu tarikatı yaymak maksadıyla Tunus'a giden Şâzilî, Tunus civarındaki Şâzile köyüne yerleşti. Meşhur sûfi Ebu Saîd el-Bâcî ile tanıştı ve ondan çok istifade etti. Tunus civarında ve Zağvan'da tekke ve zâviyeler inşa ettiren Şâzilî'nin şöhreti kısa zamanda yayıldı. Kerametleri dilden dile dolaşıyor, müridlerinin sayısı gittikçe artıyordu.

Daha sonra İskenderiye'ye giden ve şehir halkının büyük sevgisine mazhar olan şeyh, bir kaç defa hacca gitti. Bu süre içinde Tunus ile irtibatını devam ettirdi. Daha sonra oraya dönerek bir süre daha kaldı. Ardından tekrar İskenderiye'ye gitti ve hac yolunda Yukarı Mısır'da vefat etti (656/1258). Tunus'ta Zelâç dağında bir makamı bulunmaktadır. Bu makam bölge halkının en önemli ziyaretgahlarından biridir. Hafsî halkı arasında çok yaygın olan Şâzilî tarikatının beş temel esası şöyle idi:

1. Zâhiren ve bâtınen Allah'tan korkma;

2. Söz ve fiillerde sünnete sarılma;

3. Saadette ve musibette insanlardan bir şey beklememe;

4. Büyük ve küçük şeylerde Allah'ın irâdesine teslimiyet;

5. Sevinçte ve kederde Allah'a sığınma. [51]

Tunus'un meşhur velilerinden bir diğeri, Tunus mülhakatından Menûbe yakınındaki Bâce köyünde doğan (551/1156) ve bu köye nisbet

51. Tasavvuf sahasında birkaç tane dua mecmuası te'lif etmiş olan İmam Şazilî ve tarikatı hakkında geniş bilgi için bkz. A. Cour, "Şâzilî", *İA*, XI, 365 vd. ; D. S. Margoliouth, "Şâziliye", *İA*, XI, 366 vd.

edilen Ebû Saîd el-Bâcî'dir. Zühdü, takvası ve sürekli ibadetiyle meşhur olan şeyhin etrafında kalabalık bir mürid çevresi oluşmuştu. 628/1230 yılında vefat etti ve Hafsî başkenti Tunus'un kuzeyinde kalan Menâr dağında defnedildi. Kabrinin etrafına, hâlâ ayakta olan güzel makamı inşa edilmiştir.

Tunus'un meşhur sûfilerinden Şeyh Sîdî Ahmed b. Arûs el-Hevvârî, tahsil hayatının ilk yıllarını Tunus'ta geçirmişti. Bir ara Mağrib-i Aksâ'ya giderek bir süre orada kaldıktan sonra tekrar Tunus'a döndü. Tunus Zeytûne camiinde ibadetle meşgul oldu. Şöhreti yayılmış, etrafında kalabalık bir mürid kitlesi oluşmuştu. Şâziliye'nin bir kolu olan ve kendisine nisbetle "el-Arûsiyye" adı verilen tarikatı, bölgenin en kuvvetli tarikatı haline gelmişti. Hatta seçkin salihlerden sayılan Şeyh Ahmed b. Arûs, "sultanu'l-medine = şehrin sultanı" lakabıyla anılıyordu.

Medfun bulunduğu zâviyesi, Tunus'ta Attarlar çarşısının yakınında bulunmaktadır. Bu türbe şeyhin vefatından 30 yıl önce, kendisine büyük değer veren 18. Hafsî halifesi Muhammed el-Muntasır tarafından yaptırılmıştır. Daha sonraki Hafsî sultanları da, Şeyh İbn Arûs'a büyük değer vermişler, türbesini sık sık ziyaret ederek her türlü ihtiyacını karşılamışlardır. Tunus sultanlarının uzun bir süre, Kadir gecesi ve mevlid kandillerinde teberrük için ziyarette bulundukları bu türbe, şehir ve bölge halkının da önemli bir ziyaretgahıdır.

Endülüs muhacirlerinden Şeyh Kasım el-Cilîzî (v. 902/1496), Tunus'un önemli sufilerindendir. Tunus'ta Sîdî Kâsım kapısının iç tarafındaki türbesinde medfundur. Cennet bahçelerinden bir bahçe olarak tanıtılan bu türbe, zamanla tahrip olmuş ve yeniden inşa edilmiştir. Türbede, Hafsî sultanlarının 23. sü Ebu'l-Abbas II. Ahmed'in kabri de bulunmaktadır.

Sûse'deki türbesinde medfun Şeyh Ebu Abdullah Muhammed b. Imrân (v. 931/1524) ve "eş-Şâbiyye" tarikatının kurucusu Şeyh Ahmed b. Mahluf eş-Şâbî (v. 887/1482), Hafsîler döneminin meşhur sufileri arasındadırlar. Mehdiye yakınındaki Şâbiye köyünde dünyaya gelen Ahmed b. Mahluf, tahsilini başkent Tunus'ta ikmal etmiş; Ahmed b. Arus başta olmak üzere bazı meşayihten ders almıştı. Sonra Mehdiyye'ye döndü ve orada sûfî Ali el-Mahcûb'a intisab etti. Ondan icazet aldıktan sonra Kayravan'a gitti. Kayravan halkının büyük teveccühüne mazhar oldu. Kendisine nisbet edilen "eş-Şâbiye" tarikatı

hızlı bir şekilde yayıldı. Yerine postnişîn olan oğlu Muhammedü'l-Ekber'in 3 yıl sonra ölmesi üzerine (890/1485), tarikatın liderliği diğer oğlu Şeyh Arafe'ye kaldı. Şâbiye tarikatı, en parlak dönemini Arafe zamanında yaşadı. Hatta Kayravan, onun zamanında, dînî ve siyâsî bir merkez haline gelmişti. Şeyh Arafe, kalabalık müridleri sayesinde, Hafsîler'in 22. halifesi Hasen b. Muhammed'e karşı isyan etmiş ve onu mağlup etmek başarısını göstermişti. Ne var ki, gittikçe zorlaşan şartlar, başta bedevîler olmak üzere muhaliflerinin güçlerini artırmasına zemin hazırladı ve şeyhin bir emirlik kurmasına mani oldu. 949/1542' de vuku bulan ölümünün ardından tarikatın liderliği Şeyh Ebu't-Tayyib'e kaldı. Bu esnada ülke İspanyol hakimiyetini kabul etmiş, etrafı anarşi ve terör kaplamıştı. Şabiye tarikatı muhaliflerinin güçlendiği bu safhada, Kayravan halkının daveti üzerine harekete geçen Osmanlılar'ın Trablusgarb valisi Turgut Paşa, Kayravan'ı İspanyollar'dan aldı.

Dönemin meşhur şeyhlerinden biri de Hz. Ali neslinden Şeyh Amir b. Hac Sâlim el-Mazûğî (v. 920/1514) idi. Mazûğa'da doğan şeyh, bir süre Fas'ta yaşadıktan sonra Tunus'a, oradan da Kayaravan'a geçti. Halkın büyük sevgi ve desteğini kazanmıştı. Ölümü esnasında hamile olan hanımından doğan oğlu Amir, şöhret bakımından onu da geride bıraktı. İlk tahsilini Sûse'de tamamladıktan sonra başkent Tunus'a giden Amir, Şeyh Ebu'l-Ğays et-Tunûsî'ye intisab ederek 20 yıl ona müridlik yaptı. Sonunda şeyhi ona, Şaziliyye tarikatını yayma icazeti verdi. Şeyh Amir, bu tarikatın yayılmasında büyük başarı sağladı, müridlerinin sayısı kısa sürede çok arttı. Kerametleriyle meşhur olan Şeyh Amir'in, kendisine nisbetle "Amiriyye" adıyla bilinen tarikatı, bütün ülkede yayıldı. Devlet ricalinden pek çoğu, ona intisab etti. Şeyh Amir el-Mazûğî, istilacı İspanyollara karşı savaşlarda büyük rol oynadı. Müridlerini cihada sevketti. Bir süre sonra ise, İspanyollar ülkeden çıkarılmış, Tunus Osmanlı hakimiyetine girmişti. Osmanlı idarecileri, müridlerini cepheye sevkeden ve İspanyolların sürülmesinde büyük emeği geçen şeyhe, büyük hayranlık duyarak, zâviyesini yeniden mükemmel bir şekilde inşa ettirdiler. 1040/1630 yılında vefat eden şeyhin medfun bulunduğu zâviyenin civarında " Sîdî Amir" kasabası teşekkül etti. [55]

55. Tunus'un meşhur velileri için bkz., Ahmed b. Amir, *ed-Devletü'l-Hafsiyye*, 110-117

4. İLMİ HAREKET

A.) Eğitim ve Öğretim Müesseseleri

Hafsî sultanları, dînî öğretimin kuvvetlenmesini sağlayacak tedbirler aldılar. Bölgede hakim Malikî mezhebi fıkhı ağırlıklı çalışmaları yakından desteklediler. Dindarlığıyla meşhur ilk sultan Ebu Zekeriya, doğu İslam dünyasında yaygın medrese sistemini başkentine taşımış, Tunus'ta mumcular çarşısı yakınında bulunan ve adını bu çarşıdan alan "eş-Şemmâiyye" medresesini inşa ettirmişti. Tunus ve civarında ilk medrese olması bakımından büyük önem taşıyan bu müesseseyi kuran sultan, inşa ettirdiği kütüphanede, 36 bin cilt kitap toplamakla da, ilme hizmetini devam ettirmiştir. Sultanlardan Zekeriya el-Lihyânî, bizzat kendisi iyi bir medrese eğitimi görmüş, dînî ilimlerini çeşitli dalları yanında dil ve edebiyat alanında temayüz etmişti. Meşhur mühtedî Abdullah Tercüman'ın islâma girmesinde önemli rol oynayan Ebu'l-Abbas Ahmed de, son derece dindar bir hükümdardı. İlim adamlarına büyük değer verirdi. Bu dindar sultanın, geçtiği gibi, Zeytune camiinde haftada bir hatim indiği ve yine her Ramazan ayında itikafa girdiği bildirilmiştir. Hafsîler'in önemli halifelerinden Ebu Fâris, ilim ve sanat dostuydu. Dînî ilimlerin tamamında yetişmişti. Zamanın meşhur alimleriyle yaptığı ilmî toplantılarda, onlardan biri gibi davranırdı. Gerek o, gerekse 54 yıl gibi uzun ve istikrarlı bir dönemin sultanı Ebu Ömer Osman, başta başkentleri olmak üzere, büyük şehirlerde çok sayıda cami, medrese ve zâviye inşa ettirmişlerdi. Tunus'ta 3 medrese inşa ettiren Ebu Ömer Osman, bilhassa Zeytûniyye üniversitesinin çekirdeğini oluşturan medrese ve kütüphanesini kurmakla, Tunus'un kültür hayatına kalıcı bir damga vurmuştu. [56] Bu müessese, gelişerek zamanla Mağrib İslam dünyasının en önemli üniversitesi haline geldi.

Geleneksel eğitim ve öğretim kurumları cami ve mescidlerde dînî öğretim yine devam ederken, sultanlar ve diğer devlet ricali tarafından inşa ettirilen medrese ve zâviyelerin sayısı hızla artmıştı. Tunus medreseleri, komşu ülkelerden gelen talebelere de kucak açıyordu. Endülüs muhaciri alimler yanında, İslam dünyasının önemli merkezlerindeki pekçok alim de, ülkeye gelerek, bu müesseselerde

56. Ziriklî, IV, 213

müderrislik yaptılar. Bilhassa Malikî fıkhı sahasında olmak üzere, meşhur alimlerin yetişmesinde vasıta oldular. Biz burada, Hafsîler döneminde yetişen ve Tunus ilimler tarihinin temsilcileri arasına giren pek çok meşhur alimden, ancak birkaç tanesini tanıtacağız:

B. Dînî ilimler

Abdurrahman b. Muhammed ed-Debbâğ (v. 699/1300): Kayravan'da yetişen önemli fakihlerden biridir. Terâcim ile de meşgul olan alimin eserlerinden bazılarının isimleri şöyledir: 1.*Meâlimü'l-îmân fî ma'rifeti ehli'l-Kayravan* (4 ciltlik, terâcim); 2. *Bernâmec* (sayıları 80'e ulaşan hocaları hakkında); 3. *Kitabu ehâdîsi'l-erbeîn fî umûmi rahmeti'lleh li-sâiri'l-mü'minîn;* 4. *Meşâriku envâri'l-kulûb* (sûfiyye âdâbı hakkında, neşredildi); 5. *Tarihu mülûki'l-İslâm.* [57]

Sefâkusî, İbrahim b. Muhammed (v. 742/1342): Malikî fıkhı tahsiline Bicâye'de başlayan alim, Mısır ve Şam'a giderek, oradaki alimlerden de ders aldı. Dönüşünde yıllarca müderrislik ve müftilik yaptı. İ'râbu'l-Kur'an hakkında, "el-Mecîd", fıkıh usulü hakkında " Şerhu İbn Hâcib" isimle eserlerin sahibidir. [58]

İbn Arafe, Muhammed b. Muhammed (v. 803/1400): Hafsîler zamanında başkent Tunus'ta Zeytûne camiinde yetişmiş, Malikî fıkhı başta olmak üzere, dînî ilimlerin tamamında otorite olmuştu. 1370 yılında tahsilini tamamladığı Zeytune camii imamlığına, daha sonra başkent müftiliğine getirildi. İlmî şöhreti dolayısıyla "imam" olarak anılan alim, hac münasebetiyle Hicaz'a gittiğinde, Mekke, Medine ve Mısır alimleriyle görüştü. Dönüşünde tedris ve te'lifle meşgul oldu. Meşhur eserlerinden bazıları şunlardır: 1.*el-Muhtasaru'l-kebîr*; 2. *el-Hidâyetü'l-kâfiye;* 3. *el-Hudûd.* [59]

İbn Nâcî, Kasım b. İsa el-Kayravânî (v. 837/1433): Kayravan'da yetişen meşhur fakihlerden olan alim, bazı şehirlerde kadılık görevinde bulundu. *Şerhu'l-Müdevvene, Ziyâdât alâ meâlimi'l-îmân, Ebu Zeyd el-Kayravânî'nin Risale'sinin şerhi* gibi eserlerin müellifidir. [60]

---

57. Ziriklî, III, 329
58. Ziriklî, I, 63
59. Ziriklî, VII, 43
60. Ziriklî, V, 179

Zevâvî, İbrahim b. Fârid (v. 857/1453): Dönemin meşhur fakihlerinden olan Zevâvî, tahsilini Bicâye ve Tunus medreselerinde ikmal etti. Kosantine'ye yerleşti ve muhtelif dînî ilimlere dair eserler te'lif etti. *Tefsîrü'l-Kur'an, Teshîlu's-sebîl fî şerhi Muhtasar Halil* (8 cilt, Malikî fıkhına dair), *Şerhu Elfiyeti İbn Mâlik,* eserlerinden bazılarıdır.[61]

C. Tarih ve Coğrafya:

İbn Haldun: İslam ilimler tarihinin en önemli temsilcilerinden büyük tarihçi İbn Haldun, 732/1332 yılında Tunus'ta doğmuş ilk tahsilini burada tamamlamıştı. Bölgenin diğer ilim merkezlerini de dolaşan ve 20 yaşında iken Hafsî sultanı tarafından katip olarak görevlendirilen bu meşhur alim ve devlet adamı, daha sonraları, Fas, Tlemsen, Gırnata, Bicâye ve Mısır Memluk saraylarında da çalıştı. Beraber çalıştığı bütün sultanların büyük teveccühüne mazhar oldu, onları temsilen diğer hükümdarlar nezdinde elçilik yaptı. Bir ara Memlukler'in başkenti Kahire'de Malikî başkadılığı görevinde bulundu. "el-İber ve divanü'l-mübtede-i ve'l-haber" isimli hacimli tarihine giriş olarak yazdığı "Mukaddime"siyle, tarih felsefesi ve sosyoloji ilminin temellerini atan İbn Haldun'u, bu serinin Memlukler'le ilgili cildinde daha geniş tanıttığımız için, burada bu kısa bilgiyle iktifa ediyoruz.[62]

İbnü'l-Ebbâr, Muhammed ʊ. Abdullah el-Kudâî (v. 1260): Belensiye'de doğan İbnü'l-Ebbar, tahsilini doğduğu şehir ve Endülüs'ün diğer önemli ilim merkezlerinde tamamladı. Pek çok hocadan ders aldı; bilhassa büyük muhaddis Ebu'r-Rebi' b. Salim'in derslerine 20 yıl devam etti. Belensiye emirlerinin katipliğine getirilen tarihçi, 635/1238 yılında şehrin Aragon saldırısına maruz kalması üzerine, bir heyetle birlikte Tunus sultanı Ebu Zekeriya'ya gitti. Belensiye emiri ve halkının kendisinin hakimiyetini tanıdıklarını açıklayarak, onun huzurunda, meşhur " Sîniyye" kasidesini okuyarak, bununla sultanın Endülüs müslümanlarına yardımını istedi. Ülkesine döndü; ancak Belensiye'nin düşman tarafından zaptından bir kaç gün önce, ailesiyle birlikte tekrar Tunus'a geldi. Tunus sultanı tarafından inşa divanında görevlendirildi. Halife Mustansır zamanında sultan nezdindeki itibarını daha da artıran

61. Ziriklî, I, 57
62. VII, 341-343

alim, bir süre sonra gözden düştü. Hafsî başkentine gelişinden 22 yıl sonra ölüm cezasına çarptırıldı. Onun meşhur eserlerinden bazılarının isimleri şöyledir:

1. *et-Tekmile li-Kitâbi's-Sıla*: İlk neşri müsteşrik Codera tarafından 1889 yılında Madrid'de yapılan bu eser, İbn Başkuval'ın eserinin zeylidir. Endülüs alimlerini konu alan terâcim kitabıdır.

2. *el-Hulletü's-siyerâ*: Bir kısmı Dozy (Leiden, 1847-1851), bir başka kısmı Müller (München, 1866-1878) tarafından neşredilen bu eser, Mağrib tarihidir. [63]

Tîcânî, Abdullah b. Muhammed (v. 721/1321): "Tuhfetü'l-arûs ve nüzhetü'n-nüfûs" ismindeki meşhur rıhle (seyahatnâme) sinde, 706-709/1306-1309 yılları arasında yaptığı seyahati esnasındaki müşahedelerini anlatmaktadır. Sultan Zekeriya el-Lihyânî tarafından divanü'l-inşâ'da görevlendirilmiş olan seyyah, bu eserinde, gezdiği bölgenin, tarihî, coğrâfî, iktisâdî ve sosyal durumu hakkında bilgi vermiştir.[64]

İbn Kunfuz, Ahmed b. Hüseyin el-Kosantînî (v. 810/1407): Dönemin meşhur tarihçilerinden olan ve Merînî sultanı Ebu Fâris Abdülaziz için, "el-Fârisiyye fî mebâdii'd-Devleti'l-Hafsiyye" isimli tarihini te'lif eden İbn Kunfuz, aynı zamanda, terâcim, hadis, astronomi ve feraiz sahalarında da temayüz etmişti. 18 yılını Mağrib-i Aksa'da geçiren müellifin muhtelif ilimlerdeki eserlerinden bazılarının isimleri şöyledir: 1. *Teysîru'l-metâlib fî ta'dîli'l-kevâkib* (astronomi sahasında). 2.*Buğyetü'l-fârid mine'l-Hisâb ve'l-ferâiz* 3. *Sirâcu's-sikât fî ilmi'l-evkât.*[65]

Zerkeşî, Bedreddin Muhammed b. Bahadır (v. 894/1489): Muvahhid ve Hafsî devletleri tarihinin önemli kaynaklarından "Tarihü'd-devleteyn" isimli eserin yazarıdır. Bu eserin ilk baskısı, 1289/1872 yılında Tunus'ta yapılmıştır.

Daha sonraki asırlarda yaşamış olmakla birlikte, Kuzey Afrika'nın önemli tarihçilerinden "el-Munis fî ahbâri İfrîkiye ve Tunis" isimli eserin

63. İbnü'l-Ebbar ve eserleri hakkında daha geniş bilgi için bkz. Moh. Ben Cheneb, "İbnü'l-Ebbar", *İA*, V/2, 841 ; Ziriklî, VI, 233

64. Ziriklî, IV, 125 ; M. Pelessner, "Ticânî", *İA*, XII/1, 255

65. Hayatı ve eserleri için bkz. Ziriklî, I, 117

yazarı İbn Ebî Dinar'ı hatırlatmak yerinde olacaktır. 1110/1698 tarihinde vefat etmiş olan İbn Ebî Dinar, bu eserini sekiz bölüme ayırmış; birinci bölümde Tunus'un tasvirini, ikinci bölümde İfrikiye'nin tasvirini yapmış, üçüncü bölümde İfrikiye'nin müslümanlar tarafından fethini anlatmış, dördüncü bölümde Ubeydîler (Fatımîler)'in, beşinci bölümde Tunus'ta hüküm süren Sanhâceler'in, altıncı bölümde ise Hafsiler'in tarihini ele almıştır. Yedinci ve sekizinci bölümlerde ise, Tunus'ta Osmanlı hakimiyeti dönemini anlatmıştır. İlk baskısı 1286/1869 yılında Tunus'ta yapılmış olan bu eser, 1845 yılında Pellissier ve Rémusat tarafından Paris'te fransızcaya çevrilmiştir.[66]

D. Edebiyat

Halife Mustansır'ın şairi Ebu Abdullah Muhammed b. Abdülcebbar er-Ruaynî (v. 1263), Ebu Ömer Osman'ın şairi Ahmed b. Muhammed el-Hallâf (v. 1494)[67] ve "Minhâcü'l-büleğâ" isimli eserin sahibi Hâzım b. Muhammed el-Kartacânî (v. 1285) Hafsiler döneminin en meşhur edip ve şairleridirler.

E. Tıb

Hafsî sarayının meşhur doktorlarının, Endülüs ve Sicilya tıb medreselerinde yetişmiş oldukları görülmektedir. "Müdâvâtü'l-emrâz", "el-Muhtasar fi't-tıb" isimli eserlerin sahibi Ahmed b. Abdüsselâm es-Sıkıllî (Sicilyalı) et-Tunisî (v. 1417) [68] ve "el-Edviyetü'l-müfride" isimli eserin yazarı aslen Endülüs'ün Mürsiye şehrinden olan ve daha sonra Bicâye'ye yerleşen İbn İndirâs Muhammed b. Ahmed,[69] bu doktorlardandır.

Ülkede astronomi ilmi de gelişmiş, Tunuslu astronomlar, bu sahadaki çalışmalarında, kendi ırsalatları olan usturlablar kullanmışlardır.

---

66. Geniş bilgi için bkz. Réne Basset, "İbn Ebi Dinar", *İA*, V/2, 724
67. Ziriklî, I, 231
68. Ziriklî, I, 150
69. Ziriklî, V, 323

Abdülvâdî Sultanları

Yağmurâsin b. Zeyyân.....633/1236
Ebu Saîd Osman b. Yağmurâsin.....681/1282
I. Ebu Zeyyan b. Osman.....703/1304
I. Ebu Hammû Musa b. Osman.....707/1308
I. Ebu Taşfin b. Musa.....718/1318
Merînî Hakimiyeti Dönemi..... 737- 760/ 1337-1359
II. Ebu Saîd Osman b Abdurrahman.....753/1352
II. Ebu Hammû Musa.....761/1359
II. Ebu Zeyyan b. Osman.....791/1389
II. Ebu Taşfin Abdurrahman b. Musa.....791/1388
Ebu Sabit Zâim b. Abdurrahman.....795/1392
Ebu'l-Haccac Yusuf b. Musa.....795/1392
III. Ebu Zeyyân b. Musa.....796/1393
I. Ebu Muhammed b. Musa.....801/1398
II. Ebu Abdullah el-Vâsık b. Musa.....803/1400
III. Abdurrahman b. II. Muhammed.....814/1411
Saîd b. Musa.....814/1411
Abdülvâhid b. Musa (birinci defa).....815/1412
III. Ebu Abdullah Muhammed b. Abdurrahman.....827/1423
Abdülvâhid b. Musa (ikinci defa).....831/1427
Ebu'l-Abbas Ahmed el-Mu'tasım b. Musa.....833/1429
IV. Ebu Abdullah Muhammed el-Mütevekkil.....866/1461

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

ABDÜLVADİLER
(633-866/1236-1461)

I. SİYASİ TARİH

1. ABDÜLVADİLERİN KURULUŞU

A. Abdülvâd Kabilesi (Benî Zeyyân)

Muvahhidler'in son yıllarında, Kuzey Afrika'da onlara ait topraklarda kurulan devletlerin üçüncüsü olan Abdülvâdîler, Yağmurâsin b. Zeyyan tarafından kurulmuştur. Yağmurâsin, Benî Zeyyân da denilen Benî Abdülvâd Berberî kabilesine mensub idi. Benî Merîn ve Benî Vattâs gibi İkinci Zenâta olarak meşhur Berberî kabile boyundan olan Benî Abdülvâd, İbn Haldun'un belirttiğine göre, Hilâlî araplardan etkilenerek, düşünce ve hayat tarzı bakımından araplaşmış bulunuyordu. Çadırlarda yaşamaya, deve ve diğer hayvanları beslemeye, göçebe ve bağımsız hayata alışmışlardı. [1]

Zenâtâ kabileleri, Zîrîler zamanında, Benî Hilâl araplarının baskısı neticesinde, büyük bir ekseriyetle Mağrib-i Evsat'a gelmişlerdi. Merînîler de, Mağrib-i Aksâ'ya göçmeden önce, Kayravan'ın güneyinden Sudan sahrasına uzanan bölgede göçebe hayatı

---

1. İbn Haldun, *el-Iber*, VII, 2

sürüyorlardı. Bu esnada aynı boydan olan Benî Abdülvâd, Mağrib-i Evsat'ta Tlemsen şehri ve civarına yerleşti. Vehran'dan Melviye nehrine kadar uzanan sahaya yayıldı. Onlar, Benî ifren'le karışmışlar ve bölgede zamanla hâkim unsur haline gelmişler; uzun süre kaldıkları için de bölgenin asıl sahipleri statüsünü kazanmışlardı.

Mağrib'in en verimli bölgelerinden birinde yer alan, vâdi ve ovalarıyla meşhur Tlemsen şehri civarında yaşayan Abdülvâdî kabilesinin liderleri, kendilerine kötü davranan şehir valisine karşı Sanhâce kabilesi liderinden yardım istemişlerdi. Onların dileklerini kabul ettirmek için valiye giden Sanhâce lideri, isteklerinin reddedilmesi sebebiyle valiye karşı isyana başvurdu. Muvahhid valisini öldürerek şehirde hakimiyeti eline geçirdi ve Muvahhidler'i tanımadığını açıkladı. Ne var ki, bir süre sonra, onunla Abdülvâd kabilesinin arası açıldı. Bu sırada Câbir b. Yusuf liderliğinde hareket eden Abdülvâdîler, hicrî 627 yılında şehrin yönetimini ellerine geçirdiler. Câbir, bir taraftan Muvahhidler'e itaat ettiğini açıklarken, öbür taraftan gücünü arttırmak için gerekli tedbirleri aldı. Bir süre sonra Nedrume hariç bölgedeki merkezler onun hakimiyetine girdiklerini açıkladılar. Nedrûme'yi muhasara eden Câbir, muhasara esnasında surlardan atılan bir okla vurulup öldü. [2]

Cabir b. Yusuf'la başlayan Abdülvâdî ailesinin Tlemsen valiliği, evladında devam etti. 633/1236 yılında ise, bu aileye bağımsızlığını kazandıran Yağmurâsin b. Zeyyân'ın eline geçti.

B. Yağmurâsin b. Zeyyan (633-681/1236-1282) ve Devletin Kuruluşu

Kardeşi Zeydan'ın ölümünden sonra 633/1236 yılında Tlemsen valisi olan Yağmurâsin, başlangıçta Muvahhidler'e bağlılığı devam ettirdi. Bu esnada Muvahhidler son dönemlerini yaşıyordu. Diğer taraftan İfrikiyye (Tunus ve civarı) bölgesinde Muvahhidler'in varisi sıfatıyla bağımsızlıklarını ilân eden Hafsîler, Abdülvâdiler'in merkezi Tlemsen'i almaya büyük önem veriyorlardı. Nitekim Hafsî sultanı Ebu Zekeriya, 639/1242 yılında Tlemsen üzerine saldırıya geçti. Onun gelmekte olduğunu duyunca taşınır mallarını yanına alarak şehri tahliye

2. Yahya b. Haldun, *Buğyetü'r-ruvvâd*, I, 105-107 ; Ziriklî, II, 105

edip sahraya çıkan Yağmurâsin, şehre giren Ebu Zekeriya'yı metbu tanımayı kabul ederek neticede onunla sulh yapmağa muvaffak oldu. Sulhün ardından Ebu Zekeriya ülkesine, Yağmurâsin de, Tlemsen'e döndüler.

Yağmurâsin'in istiklalini engellemeye çalışan iki devlet daha vardı. Bunlardan biri, yıkılmak üzere olan Muvahhidler, diğeri ise aynı zaman diliminde Mağrib-i Aksâ'da bağımsızlık mücadelesi veren Merînîler idi. Nitekim, Muvahhid halifesi Said, 646/1249 yılında, başkenti Merakeş'ten Hafsîler'in hakim olduğu İfrikiyye üzerine giderken Tlemsen'e girmek istemişti. Onunla sulh yapmak niyetinde olan Yağmurâsin, şehire yaklaştığı esnada yakın bir dağa çekildi. İki taraf arasında barış sağlanamayınca çıkan savaş, Said'in ölümü ve ordusunun hezimetiyle neticelendi. Yağmurâsin, rakibinin beraberinde götürmekte olduğu zahire ve kıymetli eşyayı da elegeçirmişti. Bu zafer, onun gücünü pekiştirmiş oldu. [3]

Yağmurâsin, istiklalinin başlangıcını teşkil eden bu zaferin ardından, bu defa Merinî saldırılarına maruz kaldı. Fas'ta kurulan Merînîler de, Muvahhidler ve Hafsîler gibi, Benî Abdülvâd'in hükümranlık haklarını kabul etmek istemiyorlar ve onlara ait toprakları hakimiyetleri altına almak için çalışıyorlardı. Batı komşusu Merînî taarruzlarını püskürten Yağmurâsin, onların düşmanlarını desteklemekten çekinmedi. Ayrıca onlara karşı ta'ciz saldırılarında bulundu. Bu yüzden, onunla savaşa karar veren Merînî sultanı Yakub b. Abdülhak, sürdürmekte olduğu Muvahhidler'in başkenti Merakeş'in muhasarasını kaldırıp, Tlemsen üzerine yürüdü. Tâzâ geçidini aşan Merînî ordusuyla ona doğru gitmekte olan Abdülvâdî ordusu, Telâğ vadisinde karşı-karşıya geldiler. Yapılan şiddetli savaş Merînîler'in kesin zaferiyle sona ermiş; büyük hezimete uğrayan Yağmurâsin, savaşta veliahd tayinettiği oğlu Ebu Hafs'ı da kaybetmişti. [4]

Bu hezimet, Yağmurâsin'i Merînîler'e karşı kinle doldurmuştu. Nitekim bunu bildiği için onun intikam saldırılarından çekinen Merînî sultanı, Tâzâ geçidinde büyük bir kuvvet bırakmak zorunda kaldı. 668/1269 yılında Merakeş'i alarak Muvahhidler'e son veren Yakub, tekrar Abdülvâdi topraklarına yürüdü. Ümmü'r-Rebî vadisinde Riyah

3. İbnü'l-Hatîb, *Şerhu Rakm*, (Dımaşk, 1990), 230
4. İbn Haldun, *el-Iber*, VII, 86, 180

araplarını hezimete uğrattı. Metbu tanıdıkları Hafsîler'in desteğini de sağlayan Merînîler karşısında Abdülvâdiler'in durumu iyice zorlaşmıştı. Ancak Merînî ailesinden İdris oğullarının Sultan Yakub'a karşı başlattıkları isyan, muhtemel savaşı geciktirdi. İsyanlarında başarısızlığa uğrayan kardeşleden Amr b. İdris Yağmurâsin'e sığınırken, diğerleri cihad için Endülüs'e geçmişlerdi.

İki taraf, 670/1270 yılında tekrar savaştılar. Yakınlarının isyanlarını bastıran Yakub, ordusunun başında ülkesinin bir parçası saydığı Tlemsen'i almak için giderken, yolda Gırnata sultanından bir mektup aldı. Gırnata sultanı, hristiyanlarla cihadda zor durumda kaldığından bahisle kendisinden askeri yardım istiyordu. Cihada düşkün bir sultan olarak bilinen Yakub el-Mansur, Endülüs cihadına gidebilmek için, Yağmurâsin'le sulh yapmayı uygun buldu. Ancak teklifi reddedildi. Hatta Yağmurâsin, sulh teklifini reddetmekle de kalmamış, intikamdan başka bir şey düşünmediğini söyleyerek onu açıkça tehdit etmşti. Bunun üzerine, Yakub, büyük ordusunun başında ona karşı taarrruz başlattı. İslî vadisinde cereyan eden savaşta, ikinci oğlunu da kaybeden ve büyük zayiat veren Yağmurâsin'i mağlup etti. Ardından Tlemsen şehrini muhasara altına aldı. Savunmaya müsait bir arazide yer alan şehri almakta başarı sağlayamayınca, civarı tahrip edip geriye döndü. [5] Merînî sultanı, Mağrib-i Aksâ'nın giriş kapısı durumunda olan Sicilmâse'yi almak için de büyük bir ordu gönderdi. Bu ordu, barut kullanıldığı bildirilen ve bir yıl süren muhasara sonunda şehri Abdülvâdîler'in elinden aldı. [6]

Yağmurâsin, daha sonra yine Endülüs cihadı gerekçesiyle sulh talebinde bulunan Merînî sultanını bu defa reddetmedi. Sulhü kabulüyle onu çok sevindirmişti. Ancak o, düşmanlığını bırakmış değildi. Nitekim, Merînî sultanının Endülüs cihadıyla meşgul olmasından yararlanarak ülkesini yeniden imar ve tahkim etti. Yakub'a karşı Kastilya kralı ve Gırnata hükümdarıyla ittifak kurdu ve onun Endülüs'e ikinci geçişini engellemek için ülkesine saldırılar tertipledi. Onun yaptığı sulh teklifini reddetti ve ölümüne kadar düşmanlığını devam ettirdi.

Merînîler'le defalarca savaşmak zorunda kalan Yağmurâsin, 640 yılından itibaren metbu tanıdığı doğu komşusu Hafsîler'le iyi ilişkiler

5. İbn Haldun, *el-Iber*, VII, 184; ez-Zehîre, 130
6. İbn Haldun, *el, Iber*, VI, 85; VII, 189

kurmaya muvaffak olmuştu. Bu dostluğunu akrabalıkla da pekiştirdi. İbrahim b. Abdülvâhid el-Hafsî'nin kızını oğlu Osman'a aldı. Gelinini karşılamak için Milyânâ'ya kadar gitmişti. Ne var ki, bu akrabalığın semeresini göremedi, gelinini getirirken yolda Şelif vadisinde öldü. Cesedi Tlemsen'e getirildi ve orada defnedildi.

Abdülvâdiler'in kurucusu ve en önemli sultanı olan Yağmurâsin, fevkalâde kabiliyetlere sahip bir hükümdar olarak tanıtılmıştır. Şahsında, bedevî hayat tarzıyla saltanat görkemini birleştirmişti. Cesur, zeki, muktedir ve mütevazi bir sultandı; salihler ve alimlere iyi davranır ve onlarla toplantılar yaparak bilgilerinden istifade ederdi. Askerî bakımdan Hilâlî kabilelerden Benî Süveyd'e istinad etmişti. Onlara geniş iktalar verdi ve bu arazilerin vergilerini onlara devretti. Daha sonra Benî Zuğbe'yi de yanına alarak kuvvetini arttırmıştı. Son zamanlarında ise, gittikçe ağırlaşan baskılarına tahammül edemedi ve onları etrafından uzaklaştırmaya çalıştı. 48 sene gibi yarım asra yaklaşan saltanatında büyük başarı sağladı. Ülkesini Muvahhidler, hâkimiyetlerini tanıdığı Hafsîler ve bilhassa Merînîler'e karşı iyi korudu. Müsait olmayan şartlara rağmen, devletini, Mağrib'in 3 devleti arasına sokmaya muvaffak oldu. [7]

C. Osman b. Yağmurâsin (681-703 / 1282-1304)

Babasının vefatı üzerine sultanlık tahtına oturan Osman, görevine, isyan eden bazı merkezleri kontrol altına almak için çalışmakla başladı. Ardından ülkesini dış güçlere karşı savunmaya yönelik tedbirleri aldıktan sonra hakimiyet alanını genişletmek için çalıştı. Bicâye şehrini Hafsîler'den almak için uğraştıysa da muvaffak olamadı. Şehrin civarını tahrip etti ve bölgedeki bazı merkezleri elegeçirdi. Babasının tavsiyesine uyarak Merînî sultanı Yakub el-Mansur'la iyi geçinmeye çalıştı. Yakub cihad maksadıyla Endülüs'te bulunduğu sırada kardeşini ona göndererek onunla sulh yapmıştı. Ancak Yakub el-Mansur'un vefatından sonra yerine geçen oğlu Yusuf en-Nasır'la araları bozuldu. Çünkü o, Yusuf'a isyan eden oğlu ve onun vezirini ülkesine kabul etmekten çekinmemişti (688/1269). [8]

---

7. H. Munis, II/3, 130

8. İbn Haldun, VII, 94, 208

Osman, ayrıca Yusuf'a karşı Kastilya kralı ve Gırnata sultanıyla ittifak kurmaya çalışıyordu. Onun bu düşmanca tutumu ve ardından Yusuf'un isyancı oğlunu affedip onu ve vezirini geri istemesi üzerine, sadece oğlunu gönderip vezirini iadeye yanaşmaması, ilişkileri kritik bir hale getirmişti. Osman'ın bu davranışına kızan ve Tlemsen'i almaya karar veren Merînî sultanı, ordusunun başında şehri muhasara etti. Muhasarayı şiddetlendirerek devam ettirdi. Şehri almakta kesin kararlı olduğunu göstermek için, Tlemsen'in yakınında "el-Medinetü'l-mansûra" adını verdiği mükemmel bir şehir kurdurdu. Bu yeni şehrin etrafını sur ile çevirdi. Ölümüne kadar, aralıksız 7 yıldan fazla devam etttireceği bu muhasara sırasında, Osman b. Yağmurâsin'i teslime zorlamak için, civardaki Nedrûme, Hüneyn, Vehran, Mâzûne, Venşeriş gibi yerleşim merkezlerini istilâ etti. Bu arada Cezayir şehri valisinin de kendisine itaatini sağladı. Diğer taraftan, o sırada ikiye bölünmüş olan Hafsîler'in Bicâye ve Tunus sultanlarının her ikisi de, Yusuf'a yakınlaşmak için gayret gösteriyorlardı. Dolayısıyla bütün Mağrib'in sultanı olma noktasına çok yaklaşmış olan Yusuf, Tlemsen'i bir türlü düşüremedi. Osman, ilk yıllarda ona karşı başarılı bir savunma yaptı, onun saldırılarını son zamanlara kadar başarıyla püskürttü. Ne var ki, muhasaranın uzaması, her şeyi aleyhine çevirmişti. Kabilelerin bir kısmı ondan ayrılmış, şiddetlenen açlık çok sayıda insanın ölümüne sebep olmuştu. Abdülvâdî hükümdarı Osman da, 702/1303 yılında muhasara devam ederken öldü. [9]

Osman'ın ölümü üzerine yerine geçen oğlu Ebu Zeyyân Muhammed, bütün olumsuzluklara rağmen savunmaya elverişli başkentini savunmayı devam ettirdi. Onun sultanlığının dördüncü yılında, karşı tarafta meydana gelen önemli bir gelişme, ülkesi ve tahtının kurtuluşunu beraberinde getirdi. Bu tarihî gelişme, Merînî sultanı Yusuf'un, 706/1307 yılında uğradığı bir suikastte aldığı yara yüzünden ölmesi idi. Onun ölümü 7 yıldır sürdürdükleri savunma sonunda, ancak birkaç günlük buğdayları kalmış Abdülvâdîler için, gerçek bir kurtuluş olmuştu. Tarihçilerin belirttiğine göre, onlar, bu olayı duydukları sırada, hanedana ait kadınları öldürüp, dışarı çıkarak ölüm-kalım savaşına atılmayı konuşuyorlardı. Dolayısıyla, kurtuluş vesileleri olacak bu gelişmeye son derece sevindiler. Sevinçleri boşa da gitmedi. Çünkü, yeni Merînî sultanı Ebu Sabit, yakınlarının tavsiyesiyle Tlemsen muhasarasını kaldırdı. Babasının ölümünden sonra başlayan iktidar

9. İbn Haldun, VII, 256-7 ; İbnü'l-Hatîb, *Şerhu rakm*, 231

mücadelesinde kendisine silah yardımı yapmaları karşılığında, onlardan alınan yerleri geri vermeyi de kabul etti. Ebu Zeyyan, ayrıca, Yusuf en-Nasır tarafından inşa ettirilen el-Mansûra şehrini tahrip etmemeye, bu şehrin cami ve mescidlerini onarmaya ve halktan isteyenlerin orada kalmasına müsade etmeye söz vermişti.[10] Tlemsen muhasarası, Abdülvâdiler'e çok ağır bir darbe olmuştu. Hatta, bu muhasara esnasında Tlemsen halkından 120 bin kişinin öldüğü bildirilmiştir.

703/1304 yılında sultan olan ve saltanat süresinin büyük kısmını başkentini savunarak geçiren Ebu Zeyyân, Yusuf b. Yakub'un ölümünün ardından oğlu Ebu Sâbit'le anlaşmak suretiyle muhasaranın kaldırılmasını temin ettikten sonra, kalan 9 aylık süre içinde, isyancı kabileleri itaat altına almakla uğraştı. Saltanat müddeti kısa olsa da ülkede istikrarı büyük ölçüde sağladı. Bu arada Merînî muhasarasında tahrip olan başkentini onarımla meşgul oldu ve saltanatının 4. yılında vefat etti.

D. I. Ebu Hammû Musa (707 -718/1308-1318)

Kardeşi Ebu Zeyyân Muhammed zamanında devlet idaresinde onun sağ kolu olarak çalışan I. Ebu Hammû, tahta oturduktan sonra, 698-706/1299-1307 tarihleri arasında devam eden uzun Merînî muhasarasında büyük ölçüde tahrip olan Tlemsen'in onarımıyla ilgili faaliyeti devam ettirdi. Yönelebilecek yeni taarrruzları düşünerek kule bedenlerini tamir ettirip yeni siper ve hendekler kazdırdı. Anbarları zahire ile doldurdu. Uyanık, kararlı, sabırlı ve sert mizaçlı bir insandı. Çıkan karışıklık ve isyanları bastırmakta büyük başarı sağladı. İsyancı kabilelerin çoğunu itaate mecbur etti. Batı istikametinde Melviye vadisine kadar uzanan bölgede hakimiyetini tesis etti. Merînî saldırılarını başarıyla püskürttü. Doğu istikametinde ise, ülkesinin sınırlarını Hafsîler hesabına genişleterek Bicâye ve Kosantine'ye ulaştı. Hakimiyet alanını, Tucin aşiretlerine ve Şelif ovaları ile burayı kuzey ve güneyden kuşatan dağlardaki Miğrâve kabilelerine kadar genişletti. Bir taraftan ülkesinde istikrarı temin eden Ebu Hammû, diğer taraftan da, hazineyi güçlendirmek için gerekli tedbirlere başvurdu. Hazineyi güçlendirmek ve askeri gücünü artırabilmek maksadıyla vergileri artırdı.

10. İbn Haldun, VII, 96 vd.

I. Ebu Hammû, başlangıçta Merînî sultanıyla iyi ilişkiler kurmuştu. Ancak sonraları ona karşı düşmanca tavır takınmaktan çekinmedi. Hatta Merînî sultanına isyan ettikten sonra kendisine sığınan Abdülhak b. Osman ve vezirini himaye etmiş, onları iade etmek yerine, Endülüs'e kaçmalarında yardımcı olmuştu. Onun bu davranışı üzerine sefere çıkan Ebu Saîd, 714/1314 yılında Tlemsen'e hücum etti. Şehri alması kolay olmayacağı için çevreyi tahrip etti ve Abdülvâdiler'e iyi bir ders verdiğine kani olduktan sonra geri döndü. [12]

Oğlu Ebu Taşfin'e karşı sert davranması, ve yeğenlerini ona tercih etmesi, Abdülvâdiler'in başarılı sultanlarından sayılan Ebu Hammû'nun ölüm sebebi oldu. Bu yüzden babasına düşman kesilen Ebu Taşfin, dostlarının teşvik ve tahriki ile isyana başvurdu. İsyanında başarı sağlayınca tahttan indirdiği babasını ve onun yakın adamlarını katlettirdi.[13]

I. Ebu Hammu, Abdülvâdî hanedanına siyaseti öğreten, bedevî kabile şeyhliğine benzer bir statüde olan sultanlığı, komşu devletlerin idarî sistemlerinden yararlanarak teşkilatlandıran, saray protokollerini tanzim eden ve kanun ve merasimlere bağlı klâsik bir hükümdarlık haline getiren sultan olarak takdim edilmiştir. [14]

F. I. Ebu Taşfin (718-737 / 1318-1337)

Abdülvâdiler'in beşinci emiri olan Ebu Taşfin, babasını öldürterek tahta oturduğu esnada, 25 yaşında bulunuyordu. Devlet işlerinde yeterli tecrübeye sahip değildi ve bu yüzden yönetimde daha çok veziri Hilâl'in sözü geçiyordu. Siyâsî tecrübesizliğine karşılık cesareti ve ataklığıyla meşhur olan bu emirin ilk işlerinden biri, taht iddiasında bulunabilecek yakınlarının tamamını Endülüs'e sürmek oldu.

Zamanı, iki komşu devlet Hafsîler ve Merînîler'le yapılan savaşlarla geçti. Cesur ve atak bir emir olan Ebu Taşfin, Hafsî devletindeki karışıklıktan istifade ederek, Bicâye ve Kosantine şehirlerini onlardan almaya karar vermişti. Bu maksatla başlattığı Bicâye kuşatmasını şiddetlendirmek için, şehrin güneyinde bir günlük

12. İbn Haldun, *el-Iber*, VII, 101, 242
13. Ziriklî, VII, 325; A. Bel, "Ebu Hammû", *İA*, IV, 19
14. İbn Haldun, VII, 98

mesafede Tamzizdikt şehrini inşa ettirdi. Kazandığı ilk muvaffakiyetler, onun cesaretini daha da arttırmıştı. Nitekim Hafsîler'in başkenti Tunus'a saldırıp kısa süreli de olsa elegeçirmişti(729/1329). Onun bu saldırgan tutumu neticesinde, Hafsîler, Merînîler'in yardımına başvurdular. Bu isteğin kabul edilmesi üzerine iki ülke arasında Ebu Taşfin'e karşı ittifak kuruldu. Fas Merînî sultanı, başlangıçta, iki komşusu arasında sulh yapılmasını sağlamak için I. Ebu Taşfin nezdinde tavassutta bulundu. Ancak Ebu Taşfin, bu teklifi reddetti. Hafsî hanedanının damadı olan yeni Merînî sultanı Ebu'l-Hasen'in aynı maksatla gönderdiği ikinci elçilik heyetini de hakaretle karşılamaktan çekinmedi. Bunun üzerine harekete geçen ve aslında Abdülvâdî topraklarını ülkesine katmak düşüncesinde olan Ebu'l-Hasen, 732/1332 yılında ordusunun başında Tlemsen'e hücumetti. Ayrıca müttefiki Tunus sultanından, doğu tarafından Abdülvâdî ülkesine saldırmasını istedi. İki taraftan saldırıya maruz kalan Ebu Taşfin, büyük bir tehlike ile yüzyüze geldi. Ebu'l-Hasen'in isyancı kardeşiyle uğraşmak zorunda kalması ve ardından Endülüs'e geçerek 2 yıl orada cihad etmesi, bu tehlikeyi geciktirmişti. Ancak, Ebu'l-Hasen, 735/1335 yılında yeniden Tlemsen üzerine gitti. Yaklaşık 2 yıl süren bir muhasaradan sonra, 27 Ramazan 737 günü şehre girdi. [15]

Ordusunun önemli bir kısmının kendisini terketmesine rağmen, yanında kalanlarla sarayını kahramanca savunan Ebu Taşfin, bu çatışmalar sırasında 3 oğlu, veziri ve pek çok devlet ricaliyle birlikte öldürülünceye kadar savaştı. Onlar ve çok sayıda asker saray kapısının önünde öldürüldüler. I. Ebu Taşfin'in ölümüyle, Abdülvâdiler'e ait topraklar Merînî hakimiyeti altına girmiş ve Abdülvâdî hanedanı geçici olarak sükut etmiş oldu. Ancak onlar, 1359 yılında topraklarını geri alarak devletlerini yeniden kurdular.

I. Ebu Taşfin, zevkine düşkün bir emir olarak tanıtılmıştır. Köşkler, bahçeler, parklar vb. eserler bakımından, Abdülvâdî sultanlarının birincisi sayılan sultanın, Rum esirlerinden binlerce sanatkar topladığı belirtilir. Bu arada kendi adıyla isimlendirilen bir medrese yaptırdığı da bilinmektedir. Tlemsen'de hâlâ mevcut olan

15. İbn Haldun, *el-Iber*, VII, 110, 256-258 ; İbnü'l-Hatîb, *Şerhu rakm*, 232 ; A. Bel, "Ebu Taşfin", *İA*, IV, 53

büyük sarnıç dışında onun yaptırdığı eserlerden her hangi bir iz kalmamıştır. [16]

16. A. Bel, *agm.*, 53

2. MERİNİ HAKİMİYETİ (737-760 / 1337-1359)

Merînî sultanı Ebu'l-Hasen, Abdülvâdî ailesinden sağ kalanları affederek, onlardan görevli olanları vazifelerinde bırakmıştı. Sultan, bir süre sonra Endülüs'te Tarif civarında maruz kaldığı müthiş hezimetin ardından başkentine döndü ve bütün gayretini, Hafsîler'e ait toprakları almaya yöneltti. Maksadına ulaşarak, 747/1347 yılında Hafsî başkenti Tunus'u da alıp, bütün Mağrib'i hakimiyeti altında topladı. [17]

Ancak, Abdülvâdi ve Hafsî ülkelerinde sağlanan Merînî hakimiyeti fazla sürmedi. İfrikiyye'de isyan eden Süleym ve Hilâl bedevî arap kabileleri, Hafsî ailesinden lider konumundaki bazı şahısların desteklemesi neticesinde, 749/1348 yılı Muharrem ayında, Ebu'l-Hasen'i ağır bir mağlubiyete uğrattılar. Ebu'l-Hasen, bu mağlubiyetin yaralarını sarmaya muvaffak olmuş, olayları yeniden yatıştırmıştı ki, kendisinin bu muharebelerde öldüğüne dair çıkan şayia, bir anda her şeyi değiştirdi. Çünkü, yerine vekil olarak bıraktığı oğlu Ebu Inan, bu şâyia sebebiyle sultanlığını ilan etmiş ve bu yüzden baba- oğul arasında bir taht kavgası başlamıştı. Merînîler'de ortaya çıkan bu taht kavgasını değerlendiren Hafsî ailesinden Ebu'l-Fazl, Kabis ve Cerbe'de kontrolü sağladı. Diğer tarafta Abdülvâdiler de, tahtlarını geri almak için savaş meydanına atıldılar. Onlar, 749/1348 yılı Cemaziyelâhir ayı sonlarında başkentleri Tlemsen'i elegeçirerek, içlerinden Ebu Saîd Osman'ı emir ilan ettiler.

Tlemsen'de Abdülvâdî hakimiyetini tekrar başlatan Ebu Said, ülkesinin bağımsızlığını ancak 4 yıl sürdürebildi. Çünkü babasına karşı sürdürdüğü taht kavgasından başarılı çıkan Ebu Inan, 753 /1352 yılında Tlemsen'i elegeçirmişti. Esir aldığı Ebu Said'i bir süre sonra öldürttü ve bölgede istikrarı sağladı. Abdülvâdi ülkesi, Ebu Inan'ın ölümüne kadar, Merînî egemenliğinde kaldı. Onun ölümü, Hafsîler gibi Abdülvâdî liderlerini de harekete geçirmişti. Neticede onlar, 761/1359 yılında Merînî sultanı Ebu Salim ile yaptıkları anlaşma ile topraklarını geri aldılar ve idarelerini tekrar başlattılar. Bu dönemin ilk sultanı, "müceddidü'd-devle = devleti yeniden kuran" olarak tanıtılan II. Ebu Hammû Musa idi.

---

17. İbn Haldun, *el-Iber*, VII, 269

3. DEVLETİN İKİNCİ DEFA KURULUŞU

A. II. Ebu Hammû Musa (761-791/1359-1389)

II. Ebu Hammu'nun babası bütün ailesiyle birlikte, I. Ebu Taşfin tarafından Endülüs'e sürülmüştü. Ebu Hammu, bu sürgün hayatı sırasında 723/1323 yılında Gırnata'da doğdu. Daha sonra babasıyla birlikte Mağrib'e gelen II. Ebu Hammû, iyi bir tahsil gördü. Babası, ülkenin idaresini küçük kardeşlerine bırakarak Nedrûme'ye çekilmişti. Ebu Hammû ise, iki amcasının saltanatı devrinde, Tlemsen sarayında yetiştirildi. 753/1352 yılında Merînî sultanı Ebu Inan'a karşı savaşan amcası sultan Ebu Said öldürülürken, o, diğer amcası Ebu Sabit'le beraber Tunus tarafına kaçmayı başardı. Yalnız başlarına kalan iki emir, bir süre sonra Bicâye'de yakalanıp vali tarafından Ebu Inan'a teslim edilmişlerdi. Bu esnada Ebu Sabit öldürüldü, hanedandan olduğu bilinmeyen Ebu Hammu ise serbest bırakıldı. [18]

Tunus'a giderek Hafsî sarayına iltica eden Ebu Hammu, sultan tarafından iyi karşılandı. Bir süre sonra Merînîler'le arası açılan Hafsî sultanı, onun vasıtasıyla, Merîniler'i uğraştırmak istedi ve onu Tlemsen tahtını elegeçirmesi hususunda destekledi. Emrindeki birliklerle Tlemsen üzerine giderken, Merînî sultanı Ebu Inan'ın Fas'ta ölmüş olması, Ebu Hammû'nun işini kolaylaştırdı. Hilâl ve Ma'kıl araplarının desteğinde kolay bir şekilde hükümet merkezine girdi ve orada emir ilan olundu. Komşu şehirlerin de kendisine katılmasıyla devleti yeniden tesis eden II. Ebu Hammû, bölgede istikrarı yeniden sağlamaya çalıştı. Ancak zamanı büyük kısmıyla savaşlarla geçti.

Merînîler, iki geçici işgallerinin ardından, Tlemsen'i, üçüncü defa elegeçirdiler. Ebu Hammû, Merînî hükümdarı Ebu Faris'e karşı isyan eden bazı şahısları ülkesine kabul etmiş ve sultanın talebini reddederek onları geri göndermemişti. Bunu bahane edinip Tlemsen üzerine yürüyen Ebu Faris, 772/1370 yılında kolay bir şekilde oraya girdi. Askerinin önemli bir kısmının karşı tarafa iltihak etmesi yüzünden zor duruma düşünce kaçmak zorunda kalan Ebu Hammû ise, çöle çekildi ve ardından Zâb bölgesine gitti. Ebu Faris, Abdülvâdî ülkesi gibi Hafsî ülkesinin

18. A. Bel, "Ebu Hammû Musa II. ", *İA.*, IV, 19

tamamını da yeniden Merînî hakimiyeti altına almış, her merkeze Fas'lı valiler tayin etmişti. [19]

Fas sultanı Ebu Faris Abdülaziz'in 774/1372'de ölümünün ardından, Merînî ordularının tahliye ettiği Tlemsen'e giren II. Ebu Hammû, tahtına tekrar sahip oldu. Asayişi sağlamaya çalıştı ve üst-üste çıkan isyanları bastırmakla meşgul oldu. Bundan sonra 10 yıllık kısa bir istikrar dönemi sağladı. Ancak Merînî baskısı hâlâ devam ediyordu. Ebu Hammû, kendi çocukları ile de uğraşmak zorunda kalmıştı. Merînîler ve Benî Süveyd'in desteğini sağlayan büyük oğlu ve veliahdi Ebu Taşfin, gösterdiği büyük ihtimama ve tahtı kendisine bırakacağını açıkça ortaya koymasına rağmen, kendisine karşı büyük bir kin besliyordu. Hatta o, bu düşmanlık yüzünden, babasının katibi, vak'anüvisi ve dostu olan Yahya b. Haldun'u katlettirdi (780/1378).

Gücünü gittikçe arttıran Ebu Taşfin, 788/1387 yılında babasını ve Tlemsen'de bulunan kardeşlerini tevkif ettirdi. Vehran'da bir zindana attırdığı babasının oradan kaçarak başkentini tekrar kontrolü altına alması üzerine, Fas sarayına iltica ederek, emrine verilen Merînî ordusunun başında, Tlemsen'e hücum etti. Ebu Hammû, oğluna karşı başkentini savunurken, çatışmalar sırasında öldü (791/1389).

II. Ebu Hammû, yüksek kültürlü bir sultan olarak, âlim ve şairler ile yakından ilgilenir, âlimlerin görüşlerine büyük değer verirdi. Halkına karşı da iyi davranır; dolayısıyla halk tarafından çok sevilirdi. Zor bir dönemde yürüttüğü idaredeki başarısından da anlaşıldığı gibi, siyâsi meseleleri çözmekte mâhirdi. Hatta bu konunun nazariyatı konusunda da, bir eser yazacak ölçüde geniş bilgiye sahipti. Oğlunun istifade etmesi için, "el-Kalâidü'd-dürriyye " isimli bir siyâsetnâme te'lif etmişti. Onun bu eseri, hicrî 1279 yılında Tunus'ta " Vâsıtatü'-s-sülûk fî siyâseti'l-mülûk" ismiyle neşredilmiş; ayrıca bu eser, Mariano Gaspar tarafından "Al Collar des Perlas" adı ile İspanyolca'ya tercüme edilmiştir (Saragossa, 1899; Colleccion de Estudios Arabes, IV). [20]

---

19. İbn Haldun'un kardeşi olan Yahya, *Buğyetü'r-rüvvâd* isimli eserinin ikinci cildini sultanı ve dostu II. Ebu Hammu'ya tahsis etmiştir.

20. A. Bel, "Ebu Hammu Musa II. ", *İA.*, IV, 20 ; Brockelman, *GAL*, II, 330 (254) ; *Suppl*, . II, 363

Abdülvâdîler'in ikinci kurucusu[21] ve onların önemli sultanlarının sonuncusu olarak takdim edilen Ebu Hammu, yeni bir medrese inşa ettirerek, ilmî harekete verdiği önemi göstermiştir. Bu medreseyi babası Ebu Yakub'a nisbetle "el-Medresetü'l-Yakûbiyye" olarak isimlendirmiş, başına meşhur alim Şerif Ebu Abdullah'ı getirmişti. Dindar bir sultan olarak o, Mevlid törenlerine büyük önem verir, bu kandilin en güzel şekilde tes'idini isterdi. Onun zamanında Mevlid kandili günleri, büyük şenliklere sahne olurdu. Tarihçiler, bu merasimleri geniş olarak anlatmışlardır. Bu açıklamalardan anlaşıldığına göre, kandil günü melikin sarayında büyük bir davet tertip edilir; davetlilerin huzurunda Rasülullah(s. a.) ve hükümdarın medih ve senasını konu alan uzun naatlar ve kasideler inşad ve terennüm edilirdi. Davetlilere nefis bir ziyafet çekilirdi. Kandil münasebetiyle sarayın önemli zinetlerinden olan meşhur makinalı saatın zili çaldırılırdı.

Abdülvâdîler, başarılı sultanları II. Ebu Hammû'dan sonra uzun bir dönem ayakta kaldılar. Ancak bu dönem karışıklıklarla geçti. Abdülvâdî saltanatı, Hafsî, Merînî veya çeşitli arap kabilelerinin gölgesinde kaldı. Ardından II. Philip zamanında İpanyol hakimiyeti başladı ve nihayet ülke Osmanlı egemenliğine girdi.

B. II. Ebu Taşfin b. Ebî Hammû ve Merînî Hakimiyeti (791-795 /1389-1395)

Gençliğini dedesi zâhid Ebu Yakub'un yanında Nedrûme'de geçirdi. Merînî sultanı Ebu Inan, iki kardeşini öldürtmekte tereddüt etmediği halde, Nedrûme'de saltanat düşüncesinden uzak, münzevî ve dindarâne bir hayat yaşaması dolayısıyla Ebu Yakub'a hürmet ve teveccüh göstermiş, onu torunu II. Ebu Taşfin'le birlikte başkenti Fas'a göndermişti. Ebu Hammû, devleti yeniden kurduktan sonra, babasını ve oğlu Ebu Taşfin'i Tlemsen'e getirmeye muvaffak oldu ve 760/1359 yılı Receb ayı ortalarında onları büyük bir merasimle karşıladı.

II. Ebu Taşfin, biraz önce geçtiği gibi, babasının tahtı kendisine bırakacağını ve bunun hazırlıklarını yaptığını bildiği halde, bir an önce tahta oturmanın hesaplarını yapmaya başlamış ve babasına düşman kesilmişti. Merînî şultanı ve Süveyd araplarının da kışkırtmasıyla,

21. İbnü'l-Hatîb, *Şerhu râkm*, 235; Ziriklî, VII, 332

Tlemsen'de bulunan kardeşlerini ve babası Sultan II. Ebu Hammu Musa'yı Vehran'da tevkif ettirdi. Babasının hapisten kurtulup tekrar tahtını geri alması üzerine, Merînî sarayına sığınıp, emrine verilen Merînî ordusunun başında Tlemsen'e hücum etti. Babasını mağlup ederek, çatışmalarda öldürülen babasının yerine Abdülvâdî hükümdarı oldu(791/1389).

İktidar hırsıyla babasını ortadan kaldırtmaktan çekinmeyen, tahta geçtikten sonra da kardeşlerinden bazılarını öldürten; kıskanç, gaddar, sefih ve çok sert bir emir olarak tanıtılan Ebu Taşfin, kendisine iktidar yolunu hazırlayan Merînî sultanı Ebu'l-Abbas'ın hakimiyetini tanımış, hutbede adını okuttuğu gibi, yıllık vergi vermeyi de kabul etmişti.[22] Üç buçuk yıl süren kısa saltanatı süresince bu taahhüdüne bağlı kaldı.

II. Ebu Taşfin, Merînî sultanına itaatini ve ona bağlılığını devam ettiriyordu. Ancak, onun bazı davranışlarına kızan Merînî sultanı, ona karşı, sarayına sığınmış, kendisinden yardım istemekte olan kardeşi Ebu Zeyyan'ı destekledi. Emrine verdiği Merînî birliğinin başında, Tlemsen üzerine gönderdi. Ebu Zeyyân, Tâzâ'ya ulaştığı sırada, kardeşi sultan Ebu Taşfin'in, Ramazan ayı ortalarında, tutulduğu hastalıktan kurtulamayıp öldüğünü ve yerine, henüz çocuk yaşındaki oğlu Zâim'in geçirildiğini haber aldı.

II. Ebu Taşfin'in ölümü, Cezayir valisi olarak görev yapan diğer kardeşi Yusuf'u da harekete geçirmişti. Ebu Zeyyân'dan daha çabuk davranan Yusuf, bu haber üzerine, araplardan teşkil ettiği ordusunun başında, Tlemsen'e geldi ve şehre girmeye muvaffak oldu. Sultan ilan edilmiş küçük yaştaki yeğenini ve onu tahta çıkartan Ahmed b. el-Izz'i öldürttü ve kendisini sultan ilan etti. Diğer tarafta ise, bu hızlı gelişmeleri yakından takip eden Merînî sultanı Ebu'l-Abbas Ahmed, derhal yola çıkarak, henüz Tâzâ'da bulunan Ebu Zeyyân'ın yanına geldi. Onu geriye başkenti Fas şehrine yollarken, kendi oğlu Ebu Fâris'i bir ordunun başında Tlemsen üzerine gönderdi. Tlemsen'i elegeçiren Ebu Fâris, şehri Merînî hakimiyetine bağladı. Onun önünden kaçan Yusuf ise, bir kaleye sığınmıştı. Böylece Abdülvâdî hanedanı, geçici olarak ortadan kalkmış oluyordu. [23]

22. İbn Haldun, *el-Iber*, VII, 362
23. İbn Haldun, *el-Iber*, VII, 363

Bu gelişmeden kısa bir süre sonra, Tlemsen'de bulunan Ebu Fâris, Tâzâ'da bekleyen babasının vefat ettiğini duydu(796/1393). Derhal Tâzâ'ya giderek, kendisini çağıran devlet ricalinin biatıyla Merînî sultanı oldu. Başkenti Fas'a dönen yeni Merînî sultanı, sarayda hapsedilmiş olan Ebu Zeyyân b. Ebî Hammu'yu, Tlemsen emirliğine gönderdi. Böylece, Ebu Zeyyan, ailesine ait ülkeyi, kendisini tahta çıkaran Merînî sultanı adına yönetmek üzere Tlemsen'e gitti. İdaresi süresince, hamisine sadakatle bağlı kaldı. Bu arada, Benî Amir'in desteğiyle isyan teşebbüsünde bulunan kardeşi sabık Sultan Yusuf'un ortadan kaldırılmasını sağladı. [24]

Bu dönemde, Abdülvâdi ülkesi, Merînîler'in bir eyaleti durumundaydı. Merînî sultanı, bu aile fertlerinden istediğini Tlemsen emirliğine getiriyor, istediği zaman da, onu görevden alıp, aynı ailenin başka bir ferdini görevlendiriyordu. Bu durum, 812/1409 yılında Tlemsen'in Hafsîler tarafından alınması ve Merînî ve Abdülvâdî ülkelerinin Hafsî sultanının hakimiyetini tanımasına kadar devam etti. Bu safhada, Merînî sultanı Ebu Saîd Osman, II. Ebu Hammu'nun iki oğlunu daha kısa sürelerle Tlemsen emirliğinde istihdam etti. 812/1409 yılından itibaren, Hafsî nüfuzu altına giren Abdülvâdîler, 1488' de Hafsî hükümdarı Ebu Ömer Osman'ın vefatına kadar, yarım asırdan fazla onlara bağlı kaldılar. Bu tarihlerde de, Kuzey Afrika, korkunç İspanyol saldırılarına maruz kaldı.

3. KUZEY AFRİKA SAHİL ŞEHİRLERİNDE İSPANYA VE PORTEKİZE KARŞI BAŞLATILAN DENİZ CİHADI

Endülüs ve Kuzey Afrika İslâm dünyası, Milâdî 15. asrın ikinci yarısında, büyük bir kriz dönemi yaşıyordu. Gerek Endülüs'teki son müslüman devlet olan Nasrîler (Benî Ahmer), gerekse Kuzey Afrika'daki Merînîler, Hafsîler ve Abdülvâdîler, yıkılma sürecine girmişlerdi. Onların bu durumu, İspanya idarecilerini Gırnata Beni Ahmer devletini yıkarak İberik yarımadasında tek bir müslüman bırakmamak hedefine yönelttiği gibi, yine İspanya ve Portekiz'i güçlü bir devletin bulunmadığı Kuzey Afrika üzerine bir istila hareketine sevketmişti. Edülüs'teki son İslâm devletinin yıkıldığı bu asrın

24. İbn Haldun, *el-Iber*, VII, 364

sonlarında, bölgede, ne bu devlete yardım gönderebilecek, ne de kendi ülkesini başarıyla savunabilecek bir devlet bulunmuyordu. Ne Hafsîler'in, ne bu dönemde onların hakimiyeti altına giren Abdülvâdîler'in ve ne de Merînîler'in yerine kurulmuş olan Vattâsîler'in bunu sağlayacak askerî bir kuvvetleri bulunmüyordu.

Endülüs ve Mağrib İslâm ülkelerinin, önemli bir tehlikeye maruz kaldığı bu zaman diliminde, Kuzey Afrika liman şehirlerinde, sahillere yönelen haçlı saldırılarına karşı bir savunma hareketi başladı. Cerbe'den Melile'ye uzanan sahilde yer alan liman şehirlerinde, adı geçen devletlerden bağımsız, siyâsî ve askerî teşkilatlar kuruldu. Bu teşkilatlar, İspanya ve Portekiz saldırılarını püskürtmek için, denizde cihada yöneldiler. Bu mücahid teşkilatları, Endülüs muhacirleri ve kalabalık berberî gönüllülerin katılımıyla kısa sürede güçlerini artırdılar. Gemicilik sahasında ve deniz savaşlarında geniş tecrübe sahibi olan Endülüslüler sayesinde, deniz savaşlarında, başarıdan başarıya koşmaya başladılar. Endülüs müslümanlarının uğradığı, belki de dünya tarihinin en korkunç zulmü, gerek Endülüs muhacirlerinin, gerekse bu zulme karşı çaresiz kalan Kuzey Afrikalı mücahidlerin dînî duygularını, daha da kuvvetlendirdi. Savunma cihadı mahiyetindeki bu hareket, zamanla, gazilerin bir geçim vasıtasına dönüştü. Batılıların ve bu harekete onların gözüyle bakmaya alışmış bazı müslüman tarihçilerin, korsanlık hareketi şeklinde takdim ettikleri bu faaliyetin mensupları, gerçekte, her biri bir tarikat üyesi, mücâhid gaziler idiler. H. Munis, bu hususta şöyle der: "... İş, Avrupalı, bilhassa İspanyol ve Katalonyalı yazarların iddia ettiği gibi, mücerred bir korsanlık değildir. Çünkü müslüman mücâhidlerin faaliyetleri, iyi bir şekilde tanzim edilmiş, düzenli bir hareket idi. Nitekim, her gemi, muhakkak limanlardan birine bağlıydı. Yine her liman, hem deniz komutanlarından birine ve hem de Sûfî şeyhlerden birine tabi idi. Gemi sahipleri tüccarlar ve denizcilerin tamamı, tarikat mensubu idiler. Her limanın bir teşkilatı, her geminin sahip ve komutanı bulunuyordu. Gemiler, belirli bir düzen içinde, karşı sahillere veya düşman gemilerine taarruz eder, aldığı ganimet ve esirleri limana getirirdi. Alınan ganimetler gemiler, mücahidler ve teşkilat mensupları arasında taksim edilirdi. Düşman esirlerini kurtarmak için fidye teklifinde bulunulunca, bu hususdaki karar, teşkilat şeyhi tarafından verilir, elde edilen gelir, cemaatin ihtiyaçlarına harcanırdı." [25]

25. H. Munis, II/3, 155

Gırnata hükümdarlığını ortadan kaldıran Ferdinand ve İzabel, gözlerini Kuzey Afrika'ya dikmişlerdi. Hristiyan din adamlarının tahrikiyle, şiddetli birer İslâm düşmanı kesilen kral ve kraliçe, İspanyol tarihçilerinin ortak kanaatine göre, siyâsî bir kargaşanın hüküm sürdüğü bölgeyi almak ve orada hristiyanlığı yaymak için harekete geçtiler. Din adamları, Endülüs'ten kaçan müslümanların, Kuzey Afrika sahil şehirlerine sığındıklarını ve buradan hristiyanlara karşı saldırılar düzenlediklerini ileri sürerek, kralları bu işe teşvik ediyorlardı. 1501 yılında Melile'yi istilâ eden İspanyollar, bundan 4 yıl sonra, Pedro Navarro komutasındaki bir donanma ile, Cezayir sahilinin bir kısmını ve Vehran'ı ele geçirdiler. 4 bin müslümanı feci bir katliama tabi tuttular ve 8 bin kişiyi de esir alarak götürdüler. Endülüs müslümanlarına karşı başlatılan zulmün baş mimarlarından olan, kraliçenin günah çıkarma papazı kardinal Ximenes de, bu katliama şahit olanlar arasındaydı. Vehran'ın iki büyük camiini kiliseye çeviren İspanyollar, 1510 yılında, kısa bir mukavemetten sonra Bicâye'yi ve ardından Trablusgarb'ı aldılar.

İspanya istila hareketi, bölge halkını büyük bir korkuya sevketmişti. Bu korku neticesinde, Mağrib'in bazı merkezleri, onlarla anlaşma yollarını aradılar, vergi ödemek şartıyla tahripten kurtuldular. Bu arada Cerbe, başarılı bir mukavemet göstererek, Pedro Navarro'yu geri püskürtmüştü. Cezayir şehrine gelince, limanın karşısındaki adalardan biri olan meşhur "el-Bastiyon"' İspanyollar tarafından işgal edildi. İspanyollar, bu ada üzerinde, Mağrib müslümanlarıyla aralarında geçen savaşlar sırasında önemli bir yer tutacak olan müstahkem bir hisar inşa ettiler. Üzerine kale inşâ edilen bu kaya, Cezayir şehrine sadece 300 metre uzaklıkta bulunuyor ve şehri devamlı tehdit ediyordu. Müteakiben, kisa sürede pek çok sahil şehrini elegeçiren İspanya, Abdülvâdî ülkesi Mağrib-i Evsat'ın iç bölgelerine girmek için çalışmaya başladı. [26]

İspanyollar, istilâ ettikleri sahillerde, sahilleri askerî kontrol altına alabilmek için, müstahkem kale ve hisarlar inşa ettiler. "Presidios" adı verilen bu hisarlar, kuvvetli surlarla çevrilmişti. Hisarların içinde, su kuyuları, sarnıçlar, yiyecek ve silah depoları ve askerin barınacağı bölümler bulunuyordu. Benzeri hisarlar, Fas sahillerinde de, o bölgeyi işgal eden, Portekiz tarafından yapılıyordu. Bu hisarlardan,

26. H. Munis, II/3, 157

müslümanların üzerine taciz ve yağma saldırılarında bulunan İspanyollar, müslüman halktan, şiddetli bir mukavemet gördüler. Mevcut devlet idarecilerinin çaresiz kaldığı bu safhada, kendi liderlerini bulan gruplar, önemli mukavemet merkezleri oluşturmaya başladılar. Endülüs muhacirlerinin gelmesiyle nüfusu 20 bine ulaşmış olan liman şehri Cezayir, hristiyanlara karşı başlatılan deniz cihad hareketinin en önemli merkezi haline geldi. [27] Bu durum, aynı zamanda şehre yönelen İspanyol tehlikesini de büyütmüştü. Nitekim geçtiği gibi, İspanya limana yakın bir kayacıktan oluşan adayı işgal etmiş, toplarını oraya yerleştirerek, limanı, abluka altına almıştı. Topların tehdidi altında bulunan Cezayir halkı ise, vergi ödemeyi ve İspanyol hakimiyetini tanımayı kabul etmek zorunda kaldı. Bu safhada Abdülvâdî başkenti de aynı akibete uğradı. Abdülvâdî sultanı da, onların hakimiyetini kabul etmişti.

16. asrın başlarında, bölgedeki cihadlarıyla, isimlerini meşhur İslâm kahramanları arasına yazdıran Meşhur Türk denizcileri Oruç Reis ve kardeşleri, sonraları Cezayir adıyla tanınacak Abdülvâdî ülkesi tarihine de damgalarını vurdular. Yakub adındaki bir sipahinin oğlu olan Barbaros kardeşler, 1504 yılından itibaren, Akdeniz'de görünmeye başlamışlardı. Hristiyanların korkulu rüyası haline gelen kardeşler, Tunus Hafsî sultanı Muhammed b. Hasen'e gelerek, ödeyecekleri vergi karşılığında, Tunus'un iskele mevkii olan Halkulvâdî'de yerleşme müsadesi aldılar. Batı Akdeniz ve sahillerinde hristiyanlara karşı yürüttükleri cihad faaliyetinde, kısa sürede gemilerinin sayısını artırdılar. Güçlerini artırdıktan sonra, hristiyanlara karşı cihadın önemli merkezlerinden biri haline gelen Cerbe adasını üs edindiler. Cihad faaliyetlerini İtalya kıyılarına kadar ulaştırmışlardı. İspanyol işgaline uğrayan Bicâye'yi kurtarmaya muvaffak olamadılarsa da, 1513'te Cicelli'yi elegeçirdiler. Mahalli emirler arasında şiddetli mücadelenin hüküm sürdüğü bu safhada, kardeşlerin büyüğü Oruç reis, Cicelli halkı tarafından sultan ilan edildi. Böylece, Barbaros kardeşlerin Kuzey Afrika'da kuracakları devletin temelleri atılmış oluyordu.

Barbaros kardeşler, 1515 senesinde, Osmanlı himâyesine girmek için, Muhiddin Reis'i, Osmanlı sultanı Yavuz Sultan Selim'e gönderdiler. Bu isteklerinin kabul edilmesi ve bununla elde edilen Osmanlı desteği sayesinde, Bicâye'yi aldılar. Ferdinand'ın ölümünden

27. H. Munis, II/3,

sonra (1516 yılı) Cezayir şehrini de İspanyol işgalinden kurtarmaya gittiler. Cezayir ve Şerşel'in alınmasından sonra, Oruç Reis, Cezayir sultanı ilan edildi. [28]

28. Uzunçarşılı, Osmanlı Tarihi, II, 367 ; H. Munis, II/3, 161

4. ABDÜLVADİLERİN SONU VE ÜLKEDE OSMANLI HAKİMİYETİNİN BAŞLAMASI

1517 yılında Tenes'i elegeçiren Oruç Reis, bu esnada Tlemsen halkından bir davet aldı. Tlemsen halkı, İspanyollar'ın hakimiyetini tanımış ve onlara vergi vermeyi kabul etmiş sultanları III. Ebu Hammu'ya karşı, kendisinden yardım istiyorlardı. Kardeşi Barbaros'u Cezayir'de bırakan Oruç Reis, Tlemsen üzerine gitti ve Ebu Hammu'yu yenerek şehre girdi. Abdülvâdî ailesinden Ebu Zeyyan'ı tahta oturttu. Kaçmayı başaran III. Ebu Hammu ise, İspanyol ordusuyla birlikte, 1518 yılında şehri kuşatma altına aldı. Bu esnada şehir halkı ile Osmanlı askeri arasında da anlaşmazlıklar başgöstermişti. İspanyol ordusuna karşı, Tlemsen'i 7 ay boyunca başarıyla savunan Oruç, bir gece muhasarayı yarma teşebbüsünde bulunduğu sırada, yakalanıp öldürüldü(924/1518). İman kuvveti ve üstün cesaretiyle, Cezayir'de anarşiye boğulmuş bir çevrede, devlet kurmaya muvaffak olmuş, kardeşi Barbaros'a, güçlü ve istikrarlı bir devlet bırakmıştı. [29]

Kardeşi gibi, son derece dindar, kararlı ve cesur, siyâsî bakımdan ise daha başarılı olduğu kabul edilen Barbaros Hayreddin Paşa, yakın adamlarından Hacı Hüseyin'i, Cezayir halkı adına hazırlanan bir ariza ile Osmanlı Sultanı Yavuz'a gönderdi(1519). Ondan çok memnun kalan Osmanlı halifesi, kendisine " Nasıruddin ve Hayrüddin" ünvanları verdi ve onu Cezayir hakimi olarak tanıdı. Emirlik beratı yanında, 2000 yeniçeri ve toplar gönderdi; ayrıca Anadolu'dan lüzumu kadar asker toplama izni verdi. Cezayir, böylece, bir Osmanlı eyaleti haline gelmiş oldu. Hutbelerde Osmanlı halifesinin adı okunmaya başladı.

Bu önemli gelişmelerin yaşandığı yıllarda, bölge son derece karışık bir durumdaydı. Sahil şehirlerinin önemli bir kısmını elegeçiren İspanyollar, Osmanlılar'a karşı onlarla işbirliği yapan Abdülvâdî sultanı III. Ebu Hammu ve bu karışıklıklardan istifade etmeye çalışan müstakil hale gelmiş bazı kabileler, Barbaros Hayreddin Paşa'nın önünde büyük bir engel teşkil ediyorlardı. Nitekim, Türkler'i Cezayir'den çıkarmak için harekete geçen İspanyollar ile, taht uğruna bu şiddetli düşmanla işbirliği yapmaktan çekinmeyen Abdülvâdî sultanı III. Ebu Hammu, hazırlıklarını

29. Uzunçarşılı, II, 367

tamamladıktan sonra Cezayir üzerine saldırıya geçtiler. 20 bin kişilik bir kuvvetle, şehri kara ve denizden muhasara altına aldılar. Gerekli savunma tertibatını almış olan Hayreddin Paşa, Hogo de Monkada komutasındaki İspanyol donanmasını hezimete uğrattı. Onlardan ancak 5-6 bin civarında asker sağ olarak kurtulabilmişti. Barbaros, karadan saldıran Ebu Hammu kuvvetlerini de mağlup ederek, başarısını perçinledi(1519). Bu arada, Tlemsen Abdülvâdî sultanlığına çıkmasında yardımcı olduğu Mesud'un İspanyollarla anlaştığını görünce, ona karşı kardeşi Abdullah'ı destekledi ve tahtın ona geçmesini sağladı. Yeni emirin yanında bir türk muhafız birliği bıraktı.

Hafsîler'e ait bölümde anlatıldığı gibi, bu safhada Tunus Hafsî hükümdarı da, Osmanlı aleyhine dönmüştü. Barbaros Hayreddin Paşa, Tunus sultanının saldırıları ve doğu Cezayir hakimi İbnü'l-Kadî'nin isyanı üzerine, Cezayir'i tahliye ederek Cicelli'ye çekilmek zorunda kaldı(930/1524). Ancak 3 yıl sonra harekete geçerek, İbnü'l-Kadî ve diğer muhaliflerini yenip tekrar Cezayir'e girdi. İspanyollar'a ait, "Penon= el-Binyon" adı verilen Adakale'yi kurtarmaya karar verdi. 27 Mayıs 1529 'da maksadına ulaşarak, limana ve şehire yönelen bu İspanyol tehdidini sona erdirdi. Yaptırdığı iki büyük mendirekle limanı kullanıma uygun hale getirdi. Donanmasını daha da güçlendirerek Batı Akdeniz havzası güney bölgesinin yegâne hakimi haline geldi. İlgili bölümde geçtiği gibi, bir süre sonra da Tunus'u hakimiyeti altına aldı.

Oruç ve Hayreddin reislerin gayretleri sayesinde bir Osmanlı eyaleti haline gelen Abdülvâdi ükesi, yaklaşık olarak bugünkü Cezayir sınırlarına tekabül ediyordu. Cezayir'deki bu gelişmeler, büyük toprak kaybına uğrayan, önce Hafsî daha sonra sırasıyla İspanyol ve Osmanlı hakimiyetini tanımak durumunda kalan Tlemsen Abdülvâdî hanedanının sonunu da getirdi. Barbaros Hayreddin Paşa'nın desteğiyle sultanlık tahtına oturan Abdullah'ın 1540 yılında vuku bulan ölümünden sonra, iki oğlu taht kavgasına başladılar. Bunlardan Ebu Zeyyan Ahmed'i Osmanlılar, Ebu Abdullah Muhammed'i Vehran (Oran) ve civarında hakimiyetlerini sürdüren İspanyollar destekliyordu. Cezayir Türkleri'nin desteklediği Ebu Zeyyan, savaşarak tahtı elegeçirdi ve kendisini sultan ilan ettirdi. Kardeşi ise, Vehran'a iltica ederek İspanyol valisinin yardımına başvurdu. Yardım karşılığında, İspanya'nın hakimiyetini taahhüd ediyordu. Diğer taraftan Osmanlı desteğiyle Ebu Zeyyan, Don Alphonso de Martinez komutasındaki İspanyol ordusunu büyük bir hezimete uğratmaya muvaffak oldu. 1543 yılının ilk günlerinde yapılan

bu şiddetli savaşta, kumandanları dahil, İspanyol askerinin tamamının telef olduğu bildirilmektedir. [30]

Ne var ki, İspanyollar, bu mağlubiyetin intikamını kısa süre sonra aldılar. Gönderdikleri büyük bir ordu, Abdülvâdî başkenti Tlemsen'i aldı, Ebu Zeyyan'ı şehirden kovarak, tahta Ebu Abdullah Muhammed'i oturttu(7 Mart 1543). Şehri yağmaladıktan sonra geri dönen İspanyol ordusu, yolda vur-kaç taktiğine başvuran araplar tarafından önemli ölçüde hırpalandı. Diğer taraftan, onların desteğiyle tahta oturtulan Muhammed, 1550 senesinde kendi halkı tarafından şehirden çıkarıldı. Tlemsenliler, onun yerine eski sultanları Ebu Zeyyan'ı çağırdılar. Osmanlı hakimiyetini tanıyan Ebu Zeyyan'ın, tekrar tahta oturmasından az sonra aynı yıl içinde vefat etmesiyle birlikte, Abdülvâdî hanedanı son buldu.

30. A. Cour, "Ebu Zeyyan", *İA*, IV, 63

II. MEDENİYET TARİHİ

1. İDARİ DURUM

A. Sultan ve Maiyyeti

Berberî Abdülvâdi kabilesinin şeyhi Yağmurâsin b. Zeyyan, bir kabile lideri olarak başlattığı siyâsî mücadelesi sonunda, Tlemsen'de bir devlet kurmaya muvaffak olmuştu. Onun kurduğu bu devlet, teşkilat bakımından, aynı dönemde kurulan iki komşu devlet olan Hafsîler ve Merînîler'den pek farklı değildi. Tarihleri boyunca, bu iki komşusuyla mücadele eden ve siyâsî tarihle ilgili bölümde belirtildiği gibi muhtelif sürelerle daha güçlü bu iki devletten birinin hakimiyeti altında kalan Abdülvâdi sultanları, teşkilatlanma hususunda, bu komşularını örnek almışlardı.

Bedevî kabile şeyhliğinden sultanlığa geçişi sağlayan kurucu sultan Yağmurâsin, şahsında bedevîlik ve sultanlık özelliklerini birleştirmişti. Onun sultanlığı ve idaresi, mutlak bir hükümdarlıktan ziyâde, bedevî kabile şeyhliği mahiyetini taşıyordu. Büyük Mağrib tarihçisi İbn Haldun'un belirttiğine göre, bu özellik, Abdülvâdî hanedanına siyaseti öğreten I. Ebu Hammu Musa zamanına kadar devam etti. Bu sultan, biraz önce isimleri geçen komşu devletlerin idârî sistemlerini örnek alarak, devlet teşkilatlanmasını tamamladı. Saray protokollerini tanzim etti. Devletini, belirli kanun ve nizamlara bağlı, klâsik bir hükümdarlık haline getirdi. [31] İbn Haldun'un bu ifadesinden, Ebu Hammu'nun, örnek aldığı komşu devletlerdeki idârî, siyâsî, askerî ve adlî müesseseleri kurduğu ve bu müesseselerde görev yapan memurlar tayin ettiği anlaşılmaktadır. Bu bakımdan, söz konusu devlet dairelerini burada tekrar ele almayacağız.

Abdülvâdi sultanlığının intikalinde de, veraset sistemi geçerliydi. Sultanlar, sağlıklarında veliahdlerini belirlerlerdi. Ancak, istikrar dönemlerinin uzun sürmediği bu devlette, bu kuralın uygulanması çoğu zaman mümkün olmaz, sultanlığın intikali, genellikle şehzâdeler arası

---

31. İbn Haldun, VII, 98

mücadelelere yol açardı. Bu mücadelelerde Merînî ve Hafsî sultanlarının da müdahelesi olurdu. Hanedan mensupları arasındaki bu mücadeleler, devletin gücünü tüketen en önemli sebepler arasında yer almıştır.

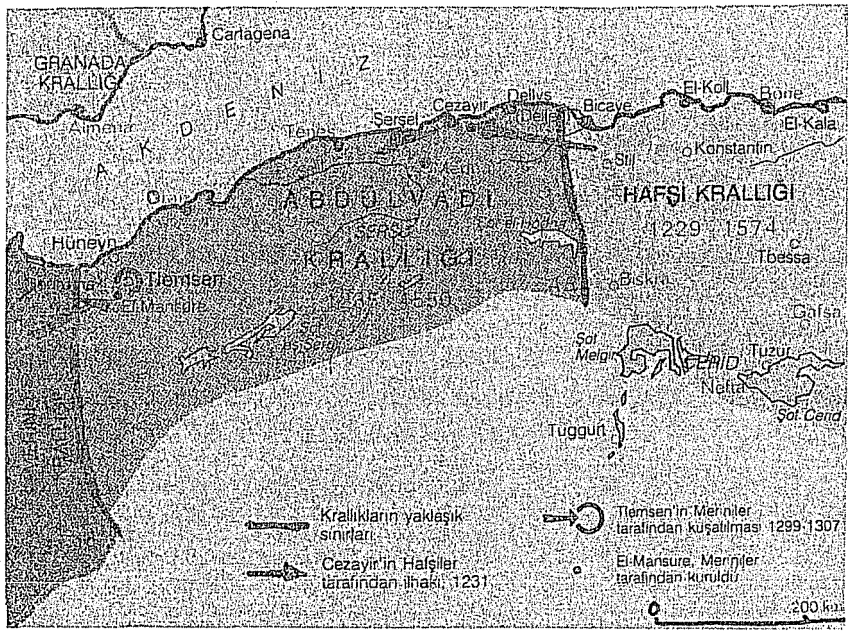

2. SOSYAL DURUM

Mağrib tarihinde büyük rol oynayan Abdülvâdî devleti, berberî Zenâta kabilesi liderlerinden Yağmurâsin b. Zeyyân'ın üstün siyâsî ve askerî kişiliği sayesinde kurulmuştu. Devletin devamını sağlayacak önemli dayanaklara sahip bulunmuyordu. Dolayısıyla, gücünü koruyabilmesi için, başarılı sultanlara muhtaç idi. Ondan sonra görev yapan sultanlar, kurucularının çizdiği politikayı devam ettirmeye çalıştılar. Ancak onların çoğu, bunda başarısız kaldılar. Komşu devletlerle gereksiz savaşlar yaparak yeterli olmayan askerî güçlerini boşuna harcadılar. Askeri güç kaybına uğradıklarında, Benî Hilâl araplarına yöneldiler ve askerî birliklerinde onlara dayandılar. Hilâlî kabilelere karşı şartlara göre değişen bir siyâset takip ettiler. Zaman zaman onlara önemli tavizler vermek suretiyle, güçlerinin artmasına ve tarıma müsait arazilerin büyük bir kısmına ve ticaret yollarına hakim olmalarına zemin hazırladılar. Hilâlî arapları, gittikçe, devletin aslî unsurunu teşkil eden Zenâta berberilerine karşı onların vatanlarında üstünlük sağladılar. Zenâta berberîlerini araplaştırdılar ya da bedevîleştirdiler. Neticede, geniş ve zengin Tilemsen bölgesini Hafsîler ve Merînîler'den koruyan Abdülvâdî berberîleri, bölgenin Hilâlî araplara geçişini hazırlamış oldular. Abdülvâdî sultanları, böyle bir gayeye sahip olmasalar da, Mağrib-i Evsat'ın tam anlamıyla müslüman arap karakterine bürünmesi neticesine götürecek bir politika izlediler.

Abdülvâdî sultanları, askerî alanda bölgede yaşayan araplardan yararlanmaya mecbur kalmışlardı. Tlemsen devletini kuran Yağmurâsin, Fas Merînîler'i ve Tunus Hafsîler'iyle mücadele edebilmek için kuvvetli bir askeri güce muhtaçtı. Ne var ki, mensup olduğu Abdülvâdî kabilesinin mevcudu yeterli değildi. Çünkü o sırada Zenâta berberîleri, Merînîler, Vattâsîler ve Abdülvâdîler olmak üzere üç kola ayrılmış bulunuyorlardı. Bu durumda Yağmurâsin, hakim olduğu geniş toprakları koruyabilmek için, Benî Hilâl araplarından destek almak istedi. Bu kola mensub Benî Süveyd'den bir askerî birlik " suff" teşkil etti. Bu birlikte görev verdiği askerlere maaş bağladı, komutanlarına ikta araziler tahsis etti. Daha sonra, Benî Amir ve Benî Hemeyyân araplarından birlikler kurdu ve "Abdülvâdî mahzen"ini, yani askerî kuvvetini, mevcut Abdülvâdî berberi askerleri ile bu araplardan oluşturdu. Dikkat çekici olan bir husus, berberi ve arapların bir arada yaşamaları, aralarında

akrabalık kurmaları ve ülkede arapçanın hakim lisan haline gelmesidir. Nitekim bu sonuç, Tlemsen ve civarını Arabî Mağrib'in teşekkülünün tipik misallerinden biri haline getirmiştir. Hafsî ve Merînîler'e karşı savunulması uğrunda büyük kayıplar verilse ve zaman zaman elden çıksa da, Abdülvâdî başkenti Tlemsen, medenileşmiş kuvvetli bir arap şehri hüviyetini kazanmıştır. [33]

Mağrib tarihinin önemli mütehassıslarından Fransız Charles Andrea Julien, Zenâta'nın araplaşmasıyla ilgili olarak şunları söyler: " Mağrib-i Evsat'ı kaplayan ve bir türlü sona ermeyen karışıklıklar yüzünden, Hilâlî arapları, Tülûl bölgesinde yayıldılar ve orada müstakil bir hayat sürmeye başladılar. Burada Tülûl bölgesiyle, Mağrib'in sahil bölgesi kasdedilmektedir. Bu bölgenin Mağrib-i Evsat'a tekabül eden kesimi ise, sahilden, güneyde Tlemsen ve civarını, Tâcrârut ve Cerâvetü'l-ayş'ı içine almaktadır. Atlas dağları, bu kesimde bol yağmur alan, ziraata uygun bol verimli geniş yaylalıklara dönüşmektedir. Orta Mağrib Tülûl'u, burada Vehran ve güney kesiminden ibaret Sirsû ve Tlemsen etrafındaki Tıtırâ bölgelerini içine alır. Bu bölgeye yerleşen Hilâlî arapları, kendilerine ikta araziler dağıtan Benî Abdülvâd (Benî Zeyyân) emirlerinin dayanağı oldular. Emirler, bu arazilerin vergilerini toplama hakkını onlara devrediyorlardı. Yani, araplar, bu arazilerin malikleri olarak, kendilerine verilen arazilerde yaşayan ve ekserisi Zenâta'dan olan berberilerin idarecileri oldular. Onların vergilerini de topladılar. Bunun neticesinde, güçlerini artıran araplar, Mağrib-i Evsat'ın büyük kısmında, Zenâta berberilerine üstünlük sağladılar. Bu üstünlük, askerî ve siyasî alanda olduğundan daha çok kültürel alanda idi. Zira berberîler, daima güçlerini korudular. Ancak onlardan yerleşik hayata geçenler, ziraatçılığa başladılar ve medenîleştiler. Araplık ve bedevîlik, işte bunlara sirâyet etti.[34]

Abdülvâdî başkenti Tlemsen, bu verimli bölgenin orta kesiminde, Tlemsen kütlesinin silsile halindeki tepelerinin şimal yamacında yer alır. Deniz seviyesinden 827 metre irtifada buluan şehir, Vehran- Tlemsen-Figuig arasında uzanan ana ticaret yolunun kavşak noktasındadır. Hüneyn-Tlemsen- Figuig yolu için de aynı durumdadır. Sultanlar, bereketli topraklara ve zengin bir bitki örtüsüne sahip olan başkentlerinin ticarî ehemmiyetini de değerlendirdiler. Kurucu sultan

---

33. H. Munis, III/2, 142

34. *İsti'râbu Zenâta*, II, 160 'dan, H. Munis, III/2, 145

Yağmurâsin, ticareti geliştirmek için çeşitli tedbirler aldı. Güvenliği sağlamak yanında, ticaret erbabından alınan vergileri azalttı ve sultan olarak bizzat ticaretle uğraştı. Yabancı tüccarların gelişini hızlandırmak için, onlara karşı çok iyi davrandı. İkili ticarî anlaşmalar yaptı. Yabancı tüccarlar, Abdülvâdî ülkesinden, deri, abanos ve sâc ağacı kerestesi, bazı baharat çeşitleri alıyorlardı. Tlemsen, Vehran veya Hüneyn limanı yollarının kavşağı olması bakımından, Avrupa ve Kuzey Afrika ticaretinin önemli merkezi haline gelmişti. Yağmurâsin, ziraatın geliştirilmesi için de gayret gösterdi. Onun ve haleflerinin aldığı tedbirler sayesinde, başta başkent Tlemsen olmak üzere, şehirler umran yönünden gelişti. Tlemsen, onların zamanında, Merakeş, Fas, Tunus ve Kayravan'dan sonra, bölgenin en parlak şehri haline geldi. Büyüyen şehir, camileri, medreseleri, büyük binaları ve çarşıları ve büyüklüğü bakımından Fas'la boy ölçüşecek seviyeye yükselmişti. [35]

35. H. Munis, III/2, 146

3. İLMİ HAREKET

A. Eğtim-Öğretim Müesseseleri

Tlemsen, uzun süreden beri, bölgenin önemli kültür merkezlerinden biri idi. Sultanlar, ilmi ve ilim adamlarını himaye ederek, komşuları Hafsî ve Merînî sultanları gibi, bilhassa dînî ilimlerdeki çalışmaların güçlenmesine katkıda bulundular. Yağmurâsin, alimlere iyi davranır, sık-sık toplantılar yaparak, onların görüşlerinden istifade ederdi. Sultanlar içinde, bizzat te'lif ile uğraşanlar da olmuştu. Nitekim, Abdülvâdîler'in önemli sultanlarından "müceddidü'd-devle = devleti yeniden kuran" lakabıyla anılan II. Ebu Hammû, veliahd oğlunu idareye hazirlamak için, "el-kalâidü'd-dürriyye" ismini taşıyan bir siyâsetnâme yazmıştır. Tunus'ta hicrî 1279 yılında " Vâsıtatü's-sülûk fî siyâseti'l-mülûk" adıyla neşredilen bu eser, 1899 yılında Mariano Gaspar tarafından İspanyolca'ya çevrilmiştir.

Pek çoğu dindarlıklarıyla meşhur olan Abdülvâdî sultanları zamanında inşa edilen camilerden Tlemsen Ulucamii ve Uğâdir camiinin minareleri günümüze ulaşmış bulunmaktadır. Yüksekliği 40 metreye ulaşan Uğadir camiinin minaresi, Mağribî tarz minarelerin şaheser bir örneğidir.[36] Onlar, geleneksel eğitim kurumu olan camilerin yanında, Tlemsen'de 5 tane büyük medrese inşâ ettirmişlerdi. Diğer taraftan, bölgede çok yaygın olan tarikatlara mahsus, tekke ve zâviyelerin sayısı da artmıştı. Mağrib İslâm dünyasının en büyük velisi sayılan Endülüs asıllı Ebu Medyen Şuayb'ın Tlemsen yakınındaki Ubbâd köyüne yerleşip orada vefat etmesi ve sık-sık karşılaşılan karışıklıklar, tasavvufa yönelişi hızlandırıyordu.[37]

---

36. H. Munis, III/2, 147

37. Endülüs'ün İşbiliyye şehrinden olan Ebu Medyen Şuayb (öl. 594/1198), tahsil hayatını bir süre Endülüs'te sürdürdükten sonra, Mağribli müderrislerin şöhretini duyarak Fas'a gitmişti. Orada meşhur velî Ebu Ya'zâ'ya intisab etti. Tasavvufî mertebeleri katederek, kutb ve ğavs derecesine yükseldi. Bir ara Mekke'ye giderek, rivayete göre, Abdülkâdir Geylânî ile buluştu ve onun irşadı altında, tasavvufa vukufiyetini artırdı. Şarktan dönüşünde yerleştiği Bicâye şehrinde, üstün zühd ve takvasıyla kısa sürede büyük bir mutasavvıf olarak tanındı. Bütün şehirlerden ziyaretine gelenler oluyordu. Onun bazı görüşleri, Muvahhid ulemasının görüşleriyle tezad teşkil ediyordu. Onların müracaatı sonucu, o sırada idarede bulunan Muvahhid hükümdarı Ebu Yusuf Ya'kub el-Mansur, onu huzuruna çağırdı. Ona gitmek maksadıyla yola çıkan Ebu Medyen, bu

B. Abdülvâdîler Zamanında Yetişen Meşhur Alimler

Yahya b. Haldûn (öl. 780/1378) : Meşhur tarihçi ve devlet adamı İbn Haldun'un kardeşi olan Yahya, 734/1333 yılında Tunus'ta doğmuştur. Doğduğu şehir olan Hafsî başkentinde kardeşi gibi iyi bir eğitim gören Yahya, 757/1356 yılında Fas Merînî sultanı Ebu Salim'in sarayında görev aldı. Sultanı temsilen Abdülvâdi sarayına gittiğinde, Tlemsen sultanı II. Ebu Hammu tarafından çok iyi karşılandı. Bu arada Bicâye'yi zapteden Kosantine emiri tarafından malları müsadere edilip hapse atılan tarihçi, hapisten kaçtıktan sonra, kendisini davet eden II. Ebu Hammu'ya gitti. 769/1368 yılında Katibü'l-inşâ tayin edildi. Tlemsen'in Merînî tehlikesiyle yüzyüze olduğu bir sırada, sultandan ayrılıp Merînî sarayına gitti. 1373'te tekrar Tlemsen'e dönen tarihçi, yine iyi karşılandı ve eski görevine iade edildi. Sultanın güvenini tekrar kazanmasından rahatsız olan saray mensupları, onun aleyhinde bir kampanya başlatmışlardı. Onun en önemli düşmanı veliahd II. Ebu Taşfin idi. O ve adamları bir suikasd sonucu Yahya'yı öldürdüler.

Yahya b. Haldun'un, " Buğyetü'r-ruvvâd fî zikri'l-mülûk min Benî Abdi'l-vâd " adını taşıyan tarihi, Tlemsen sultanlığı ; bilhassa II. Ebu Hammû zamanı hakkında önemli bir kaynaktır. Sultanın katibi olması münasebetiyle, siyâsî vesikaların asıllarından yararalanmak ve bir çoğunu eserine aktarmak imkanını bulmuştur. [38]

Muhammed b. Muhammed el-Abderî el-Kayravânî et-Tilimsânî (öl. 737/1336): Malikî fakihi ve kelam alimi olup, hac münasebetyle ziyaret ettiği Kahire'ye yerleşmiş ve orada müderrislik yapmıştır. Kahire'de vefat eden müellifin en önemli eseri "Medhalü'ş-şer'iş-şerif alâ'l-mezâhib" adını taşır. Eserinde, doğu İslam dünyasında yayılmış

yolculuğu esnasında, Tlemsen'e yakın bir mevkide vefat etti. Vasiyetine uyularak, Tlemsen civarındaki Ribatu'l-Ubbâd'a defnedildi. Onun cenazesi, çok kalabalık olmuştu. Tlemsen halkı, bu veliye derin bir itibar gösterdi. O zamandan itibaren, Ebu Medyen, Tlemsen'in piri ve hâmisi sayıldı. Mezarı, bu gün de, önemli bir ziyaretgah olan Ubbâd kasabasındadır. Abdülvâdî sultanları da, halkın büyük değer verdiği bu meşhur veliye derin bir saygı duymuşlar, türbesine her türlü hizmeti sunmuşlardır. A. Bel, *İA*, "Ebu Medyen", IV, 37

38. A. Bel, "İbn Haldun", *İA*, V/2, 744

bid'atları tenkit eder. İlk baskısı hicrî 1293 yılında İskenderiye'de yapılmıştır. Tasavvufa dair kitapları da vardır.[39]

Ülkede yetişen meşhur alimlerden bir diğeri, Malikî fakîhi Muhammed b. Ahmed eş-Şerif et-Tilimsânî (öl. 771/1370)'dir. Zamanında tüm Mağrib'in imamı sayılan alim, tahsilini Tlemsen'de ikmal etmişti. Merînî sultanı Ebu Inan'la Fas'a giden Tilimsânî, önceleri büyük yakınlık gördüğü sultanla araları açılınca, tekrar Tlemsen'e döndü. Sultanın kızıyla evlendi ve onun yaptırdığı medresede müderrislik yaptı. İbnü'l-Hatib, yazdığı kitapları ona gönderir ve tetkik etmesini isterdi. Önemli eserlerinden biri, "Miftahu'l-vüsûl ilâ binâi'l-fürû ve'l-usûl" adını taşır. Neşredilmiş olan bu eser, fıkıh usulü hakkındadır.[40] İbnü'ş-Şerif et-Tilimsânî olarak meşhur oğlu Ahmed (öl. 792/1390) de, meşhur alimlerdendir. Fahreddin er-Râzî'nin *Meâlimü usûli'd-dîn* isimli eserini ve Honcî'nin mantık sahasındaki eseri "el-Cümel"i şerhetmiştir. [41]

Muhammed b. Ahmed el-Hafîd İbn Merzûk et-Tilimsânî (öl. 842/1438) : Tlemsen'de yetişen büyük alimlerdendir. Fıkıh, fıkıh usûlü, hadis ve edebiyat sahasında temayüz etmiş ve çok sayıda eser yazmıştır. Eserlerinden bazıları şunlardır: *el-Mefâtihu'l-Merzûkiyye, Tefsîru sûreti'l-ihlâs, er-Ravza, Urcûze fi'l-kırâaât.* [42]

Muhammed b. Abbas et-Tilimsânî (öl. 871/1467): Dönemin meşhur fakihlerinden olan alim, nahiv ilminde büyük şöhrete sahip idi. İbn Malik'in sarf kitabı "Lâmiyetü'l-ef'âl" ine ve Honcî'nin "el-Cümel" ine şerh yazmıştır. [43]

Muhammed b. Abdülkerim el-Magîlî (öl. 909/1503) : Tlemsen'de yetişen önemli müfessir ve fakihlerdendir. Yahudilere karşı şiddetiyle meşhur olan alim, tebliğ maksadıyla Sudan'a gitmiştir. "el-Bedru'l-münîr fî ulûmi't-tefsîr ve Şerhu muhtasarı Halil" eserlerinden ikisidir.[44]

---

39. Brockelmann, "Abderî", *İA*, I, 24
40. Ziriklî, V, 327
41. Ziriklî, IV, 127
42. Ziriklî, V, 331
43. Ziriklî, VI, 183
44. Ziriklî, VI, 216

Ebu'l-Abbas Ahmed b. Yahya el-Venşerîşî et-Tilimsânî (öl. 914/1508): Mağrib'in yetiştirdiği meşhur Malikî fakihlerindendir. 874/1469 yılında doğup-büyüdüğü ve tahsilini tamamladığı Tlemsen şehrini terkedip Fas şehrine gitmiş ve oraya yerleşmiştir. Fas'ta vefat eden Venşerîşî'nin en mühim eseri, hacimli bir fetva mecmuası olup "Kitabu'l-mi'yâri'l-muğrib" adını taşır. Bu eser, Kuzey Afrika ve müslüman İspanya fakihlerinin nevâzil (fetvalar) külliyatıdır. Hukukî bakımdan olduğu kadar, içtimâî bakımdan da zengin bir bilgi kaynağıdır. Eser, ilk olarak h. 1315 yılında Fas'ta taş baskısıyla 12 cilt olarak neşredilmiştir.[45]

45. Hayatı ve diğer eserleri için bkz. E. Lévi Provençal, "Venşerişi", *İA*, XII/2, 299

Sa'dî sultanları ve saltanat süreleri

Muhammed el-Mehdî	917/1511
Ahmed el-A'rec (947/1540'a kadar Merakeş'de)	923/1517
Muhammed eş-Şeyh el-Mehdi (önce Sûs'da sonra Fâs şehrinde)	923/1517
Abdullah el-Gâlib	964/1557
Muhammed el-Mütevekkil el-Meslûh	981/1574
Abdülmelik b. Muhammed eş-Şeyh el-Mehdi	983/1576
Ahmed el-Mansur ez-Zehebî	986/1578
Muhammed eş-Şeyh el-Me'mûn	1012-1017/1603-8
Abdullah el-Vasık (Merakeş'te)	1012-1017/1603-8
Zeydan en-Nasır (önce yanlız Fâs)	1012-1039/1603-28
Abdülmelik b. Zeydân	1034/1623
Velid	1042/1631
Muhammed el-Esgar (Merakeş'te)	1045/1636
Ahmed el-Abbâs	1064-9/1654-9

BEŞİNCİ BÖLÜM

SA'DİLER
(917-1069 / 1511-1659)

I. SİYASİ TARİH

1. HİCRİ 9. / MİLADİ 16. ASRIN BAŞLARINDA KUZEY AFRİKA'DA GENEL DURUM

Kuzey Afrika İslâm dünyası ile Güney Avrupa hristiyan Latin dünyası, birbirlerine karşı düşmanlık besleseler de, bilhassa ticârî sahada yoğun ilişkiler kurmuşlardı. Her iki taraf için önemli olan bu ticârî ilişkiler çerçevesinde, Avrupa devletleri, Asya'nın çeşitli ürünlerini, büyük ölçüde, Akdeniz'e ulaşan iki tarihî ticaret yoluyla temin ediyorlardı. Bu yollardan biri, Çin- Orta Asya- Anadolu güzergahını takibeden meşhur İpek yolu, diğeri ise, Çin limanları- Seylan-Kızıldeniz- (karayoluyla) İskenderiye istikametini takibeden Baharat yolu idi. Bu yollardan her ikisi de, bilindiği gibi , müslümanlara ait ülkelerden geçiyordu. Dolayısıyla bu iki yol vasıtasıyla icra edilen ülkelerarası ticarette, müslüman devletler ve müslüman tüccarlar da önemli rol oynuyor, bu sayede mühim kazançlar sağlıyorlardı. Bu iki yol, bu ülkelerin iktisâdî durumu için hayâtî bir önem arzediyordu. Nitekim Mısır Memluk sultanları, çökmeye yüztutmuş ekonomilerini, ülkeleri üzerinden sağlanan bu ticaretten aldıkları vergilerle düzeltmek gibi yanlış bir politika izleyerek, yabancı tüccarlardan alınan gümrük vergilerini arttırmışlardı. Bunun neticesinde zor durumda kalan Batılı tüccarlar, Uzakdoğu'ya ulaşacak yeni bir yol arayışına girdiler. Bu

arayış keşif faaliyetlerini hızlandırdı. Bu arada Portekizliler, 15. asrın sonlarında Ümit burnu yoluyla Atlas okyanusu üzerinden Uzakdoğu'ya giden deniz yolunu keşfettiler.

Ümit burnunun keşfiyle birlikte, Atlas okyanusu, 16. asrın başlarından itibaren, baharatlar ülkesi Hindistan ve Uzakdoğu'ya ulaşan deniz ticaret yolu haline geldi. Bu önemli gelişme, bir taraftan okyanusun önemini artırırken, diğer taraftan eski ticaret yollarının ve bilhassa bu yolların ortasında kalan ve Avrupa pazarlarına geçişi sağlayan Akdeniz'in eski ehemmiyetini azaltmıştı. Tarihin önemli dönüm noktalarından birini teşkileden bu keşif, Atlas okyanusu sahilindeki Kuzey Afrika ülkelerinin durumunu da çok yakından etkiledi ve onlar için yeni bir safha başlattı. Karşı tarafta Portekiz ve İspanya ile diğer Batı Avrupa devletleri de bu gelişmeden aynı şekilde etkilenmişlerdi. Ancak bu etkilenme, çok farklı oldu.

15. asrın sonları ve 16 . asrın başları, Batı Akdeniz'de iki büyük siyâsî gücün ortaya çıkışına şahit oldu: İspanya ve Portekiz. Yayılmacı ve sömürgeci bir dış politika izleyen bu iki devlet, Atlas okyanusu ve Kuzey Afrika sahillerini nüfuz bölgeleri olarak aralarında taksim etmişlerdi. Bu sahillerde pek çok liman şehrini kontrolleri altına almışlardı. Aynı dönemde doğuda ise, Osmanlı devleti, bir cihan devleti haline gelmiş, doğu İslam dünyasının büyük bir bölümüne hakim olmuştu. Doğu Avrupa'nın önemli bir bölümüne de hükümran olan ve en güçlü dönemlerini yaşayan Osmanlılar, İslâm birliğini sağlamak için, büyük bir haçlı tehdidi altındaki Kuzey Afrika ile de ilgilenmeye başlamışlardı. Barbaros ve diğer Türk denizcileri sayesinde, Cezayir başta olmak üzere Kuzey Afrika'nın önemli bir bölümünü hakimiyetleri altına almışlardı.

Dünya'nın üç süper gücünün bir arada bulunduğu Kuzey Afrika ve Akdeniz havzası, büyük savaşlar alanı haline geldi. Osmanlılar, İslâm birliğini temin etmek ve batı hudutlarını güvenlik altına almak için çalışırken, Portekiz ve İspanya, Kara Afrika'sının madenlerini ve el değmemiş ham maddelerini sömürmenin ve Afrika içlerinde hristiyanlığı yaymanın, Kuzey Afrika'ya hakim olmaktan geçtiğini düşünüyor ve bölgeyi muhakkak istila etmek istiyorlardı. Diğer taraftan, Kuzey Afrika'da güçlü bir müslüman devletin bulunmayışı, onların iştahını kabartıyordu.

Avrupa'nın yükselişi, Batı Avrupa devletlerinden İspanya ve Portekiz'i, sömürülecek müstemleke arayışına sevketmişti. Bir taraftan Endülüs'teki müslüman varlığına son vermek için çalışan İspanya, bu yarışta ihtimamını daha çok yeni dünyaya sevketmişti. Ancak Cebel-i Tarık boğazına hakim olmadığı takdirde, müslüman devletler ve bilhassa Osmanlılar tarafından büyük tehdide maruz kalacağını biliyordu. Bu yüzden çok erken bir dönemden itibaren Tunus ve Cezayir sahillerini istila hareketini başlattı. Portekiz ise, Akdeniz- Kuzeybatı Avrupa- Atlas okyanusu - Uzakdoğu güzergahını takip eden ticaret yolunu kontrolü altına almak için donanmaya büyük önem verdi. Dış ticaretini geliştirerek, baharat ülkelerine ulaşmak ve baharat ticaretini tekeline almak için çalışmaya başladı. Dolayısıyla bu yolu emniyete kavuşturmak için, Fas'ın Atlas okyanusu sahillerini istilaya karar verdi. Bu esnada Fas'ta merkezi hükümet zayıflamış, müstakil emirlikler ortaya çıkmış ve etrafı anarşi kaplamış bulunuyordu.

İspanya ve Portekiz'in, Mağrib sahillerini işgal hareketinin başlangıcı, 15. asrın başlarında, bölgeye geçiş noktası olarak düşündükleri Kanarya takımadalarını elegeçirmek için başlattıkları mücadeleye kadar götürülür.[1] Merînî devletinin içinde bulunduğu krizden istifade eden Portekizliler, 1415 yılında, 200 gemiden müteşekkil 50 bin kişilik büyük bir donanma ile, stratejik bir mevki olan Sebte'yi işgal ettiler. İlerlemelerini devam ettirerek Senegal nehri deltasına kadar ulaştılar ve orada ticârî bir merkez inşa ettiler. Argium adasında, inşa ettikleri kale ile koruma altına aldıkları bu pazarda altın ve köle ticaretine ağırlık verdiler. Bu arada, 1453 yılında papaya başvurarak, İspanya'ya karşı, Sebte'den Gine'ye kadar uzanan sahilin kendilerine ait olduğuna dair berat aldılar. Papa, ayrıca, Portekiz kralı Denizci Henri'ye, İspanya ve diğer hristiyan devletlerle ittifak kurmasını, müslümanlarla ise savaşmasını ve İslâm'dan etkilenmemiş Afrikalılar arasında hristiyanlığı yaymasını da tavsiye etmişti etmişti. [2]

İstanbul'un Osmanlılar tarafından fethedildiği yıla raslayan ve gerçekte bu fethin intikamı için yeni bir haçlı seferini başlatan bu papalık emrinin üzerinden 5 yıl bile geçmeden, 280 parçalık büyük bir Portekiz donanması, 1458 yılında Tanca- Sebte arasında yer alan el-Kasrü's-sağir'i istila etti. 1471 yılında Asîle , ardından Tanca ve 1473'te Arâiş'i

1. Abdülkerim Kureyyim, *el-Mağrib fî ahdi'-d-devleti's-Sa'diyye*, (Rabat, 1977), s. 6
2. Abdülkerim, *el-Mağrib*, 8

elegeçiren Portekiz, böylece Mağrib sahillerinde büyük bir güç kazanmış oldu. Kralın Kara Afrika'sını işgal ümidi arttı. Diğer taraftan İspanya'nın kazandığı güç, onları tehdit ediyor ve aceleciliğe sevkediyordu.

İspanya, Mağrib sahillerinde Portekiz genişlemesinin meşruluğunu kabul etse de, papa tarafından belirlenen alanı aştıklarını ileri sürerek, Portekiz'den ticârî ve siyâsî önemi bulunan Asfî- Anfâ arası sahili tahliye etmesini istedi. Bu yüzden çıkan ihtilaf iki tarafı savaşa götürdü. Hatta İspanya, devletlerini Portekizliler'le cihad temeli üzerine kuran Vattâsiler'i desteklemekten ve Portekizliler'e karşı onlara askeri destek vermekten çekinmedi. Bu iş birliğinden de yararlanarak 1478 yılında Fas'ın güney sahilinde Uğadir civarını elegeçirdi ve orada Santa Cruz kalesini inşa ettirdi. İspanya- Portekiz savaşı, 1480 yılında Tuleytula'da yapılan mütareke ile sona erdi. Bu mütareke ile, Portekiz, Kanarya adalarından vazgeçmeyi kabul ederken; İspanya, Portekiz'in Fas ve Gine'yi fetih hakkını tanıdı.[3]

İspanyollar, 1497 yılında Melile'yi, 1504 yılında Santa Cruz civarındaki sahilleri işgal ettiler. Ancak bölgede, Portekizliler'in desteklediği halkın kuvvetli bir savunmasıyla karşılaştılar. Tekrar başlayan İspanya-Portekiz mücadelesi, sadece güney Fas'ta değil, Mağrib'in kuzey sahillerinde de devam ediyordu. İki hristiyan devlet arasındaki bu yarış, 1509 yılında yapılan Sintra muahedesinde nüfuz bölgelerinin belirlenmesiyle noktalandı. Buna göre, İspanya nüfuz bölgesi, Badis ve Gumâre'den Melîle'ye; Portekiz nüfuz bölgesi ise, İspanya'ya ait Santa Cruz hariç, Badis'ten Bugadur burnuna uzanıyordu. [4]

3. Abdülkerim, *el-Mağrib*, 9
4. Abdülkerim, *el-Mağrib*, 12

2. İSTİLACI GÜÇLERE KARŞI BAŞLATILAN MİLLİ MÜCADELE VE SA'Dİ DAVETİNİN BAŞLAMASI

Haricî tehlikenin bu kadar büyük olduğu bir safhada, Fas'ta, Portekizliler'e karşı yürüttükleri cihad faaliyetinin bir neticesi olarak, Merînîler'in yerini almış olan Vattâsîler, istikrarı sağlamak ve ülkeyi istilacılara karşı savunmaktan aciz duruma düşmüşlerdi. Ülkede karışıklık ve isyanlar yayılmış, merkezden uzak olan önemli şehirlerde yarı-bağımsız emirlikler ortaya çıkmıştı. Bu emirlikler, Şafşâven, el-Kasru'l-kebîr ve Tatvan'da olduğu gibi düşmanla cihada başlamış, önemli cihad merkezleri haline gelmişlerdi. Sahil kabilelerinin bazıları, düşmanla sulhe mecbur kalmış ve Portekiz himayesini kabul etmişti. Güney Fas'ın önemli şehirlerinden Merakeş ise, Mesmude'ye bağlı Hintâte kabilesinin hakimiyetinde kalmıştı. Merakeş hakimleri, 15. asrın ortalarından itibaren güçlerini artırıp, nüfuz alanlarını genişlettiler. Ancak kabilevî bir yönetim anlayışına sahip olan bu ailenin, bölgeyi Portekizliler'e karşı başarıyla savunması mümkün değildi. 16 asrın başlarında bölgede fitne ve karışıklıklar yayılmış, yağma ve baskınlar artmıştı.

Kuzey Afrika'daki Merînîler (daha sonra Vattâsîler) , Hafsîler ve Abdülvâdîler, ilgili bölümlerde anlattığımız gibi, Portekiz ve İspanya istilasına karşı, ülkelerini savunmakta başarısız kalmışlardı. Bu istila döneminde Abdülvâdî ülkesi Cezayir ve Hafsî ülkesi Tunus sahillerinin savunmasında Türk denizcileri önemli rol oynadılar ve neticede bu iki ülke Osmanlı hakimiyetine girdi. Merînî ülkesi Fas'a gelince, bu bölgede, istilacılara karşı mücadelede devletin başarısız kalması üzerine, dînî önderlerin ve tarikat şeyhlerinin çalışmaları neticesinde halkta uyanan din ve vatan savunması ruhu, önce Merînî idaresini ellerine geçirecek olan Vattâsi liderleri tarafından yönlendirildi. Vattâsîler, devletlerini, hristiyan tehlikesi arttıkça alanı genişleyen ve katılımı artan bu cihad hareketi temeli üzerine kurmuşlardı. Bu din ve vatan savunması esnasında, sahillerdeki önemli merkezlerde de, bazı dînî liderlerin öncülüğünde, Vattâsîler'den bağımsız cihad faaliyetleri başlatılmıştı. Cezuliye tarikatı başta olmak üzere tarikatların son derece yaygın olduğu bu bölgede, şeyh ve müridlerin, bu harekete büyük

katkısı oldu. Katılım gittikçe arttı. Mağrib'te uyanan dînî heyeçan ve buna dayalı millî mücadele neticesinde, tarikatler geniş bir yayılma alanı bulmuşlardı. Tekkeler ve zaviyeler çoğalmış, cihad hareketini tekke şeyhleri yönlendirmeye başlamıştı. Eli silah tutan müslümanların ekserisi, hristiyanlara karşı millî mücadele başlatan bu liderlerin etrafında toplandılar. [5]

Dine sarılma ve cihad hareketinin önemli merkezlerinden biri de, Fas'ın Atlas okyanusu güney sahillerindeki Sus bölgesi idi. Ümit burnu, Uzak doğu deniz yolu ve Kara Afrika'sı için stratejik bir bölge olan Atlas Okyanusu sahil şeridinin güney kesimi, geçtiği gibi, Santa Cruz kalesi istisnasıyla, Portekiz nüfuzuna bırakılmıştı. Hristiyan işgali, Sus halkını da kendini savunmaya sevketti. Sahildeki bazı önemli merkezlerin ve kabilelerden bir kısmının Hristiyanlara teslim olması, halkın dînî duygularını canlandırmış, cihad meydanına atılmalarını sağlamıştı. Bu cihad, müstevli hristiyanlara olduğu gibi, onlara teslim olan işbirlikçilerini de hedef alıyordu. Sûs, bütün Mağrib'te yayılmış bulunan ve diğer mukavemet noktalarında da baş rolü oynayan Cezûliyye tarikatının ilk merkezi ve en güçlü olduğu bölge idi. Dolayısıyla bölgede başlatılan millî mücadele hareketini bu tarikatın liderleri yönlendirdiler. Zamanın en önemli şeyhlerinden olan Muhammed b. Mübarek, bu zor şartların ortaya çıkardığı ilk güçlü lider oldu. Onun Sûs kabilelerinin tamamı üzerinde büyük bir nüfuzu vardı. Bazı kabile liderleri, kendisine müracaat ederek, cihadı organize etmesi için başlarına geçmesini istemişlerdi. [6] Şeyh İbn Mübarek, onlara,

---

5. Hatta cepheye koşmayan erkeklere erkek gözüyle bakmayanlar ve bu yüzden onları ağır şekilde azarlayanlar vardı. "Devha" yazarının anlattığına göre, meşayihten biri, bir grup müridiyle beraber cepheden köyüne geldiğinde, az önce ölen hanımını defnetmekten dönen adamlarla karşılaştı. Durumu öğrenince, hemen cepheden gelen arkadaşlarını defnedilmiş, hanımının cenaze namazını kılmaya çağırdı. Mezarlıktan dönen köylüler, onun cenaze namazını kıldıklarını söyleyince; "Sizin kıldığınız namaz, imamsız kılındığı için fasittir" dedi. Cenaze namazını imamla kıldıklarını söylemeleri üzerine, asıl maksadını açıkladı: "İmamlığın şartlarından biri erkek olmaktır. Halbuki sizin imamınız, bu şarta sahip değildir. Çünkü o, bir kılıç kuşanmamış, Allah yolunda cihad etmemiştir. Rasülullah Efendimiz'in bildiği harbi bilmez. Böyle olunca, o nasıl erkek sayılır. Aksine imamınız kadınlar cümlesindendir." Devha'dan naklen Abdülkerim , *el-Mağrib*, 47

6. Bölge halkının bu imama olan büyük saygı ve itibarı, günümüzde de, canlı bir şekilde devam etmektedir. Nitekim Sûs bölgesinde, her ayda, "Sîdî Mübarek Günleri" denilen özel günler mevcuttur. Bu günlerde silah taşınmaz, kavga edilmez. Bir

Portekizliler'e karşı yürütülecek cihad hareketinin başına, Hz. Peygamber soyundan, ilminin genişliği, dînî salâbeti , kahramanlığı ve Agadir'e yönelik taarruzlarıyla ün salmış, Mevlay Muhammed b. Abdurrahman es-Sa'di'yi geçirmelerini tavsiye etti. [7] Onun tavsiyesine uyan liderler, Der'a'da bulunan Muhammed'e giderek, kendisini cihad hareketinin başına geçmesi için Sus'a davet ettiler. Şeyh Muhammed b. Mübarek'in tavsiyesini ve liderlerin teklifini kabul eden Mevlay Muhammed, onlarla birlikte Sûs bölgesinde Tarudanat yakınındaki Tidsî köyüne gitti. Kendisini coşkuyla karşılayan kabile liderlerine hitaben Berberîce îmân ve heyecan yüklü bir hutbe okudu. Hutbesinde, ülkenin maruz kaldığı kötü durumu izah etti. Dinden uzaklaşma neticesinde ortaya çıkan bu durumun yegane çaresinin yeniden dine dönmek olduğunu vurguladı. Konuşmasının ardından, liderler, kendisine biat ettiler. Ona yapılan biat, bir tarihçinin ifadesiyle, Şeyh İbn Mübarek'in tavsiye ve tezkiyesi, o ve diğer salihlerin işareti, ilmiyle amil alimlerin izniyle gerçekleşmişti. [8]

Mevlay Muhammed, kendisine biat eden kabile liderlerine, her kabileden seçilecek tam teçhizatlı 10 kişinin yanına gönderilmesini şart koşmuştu. Der'a'ya gidip gelişmeleri kabilesine anlattıktan sonra yakınlarını alıp Sûs'a dönen Muhammed, 500 askeri her türlü teçhizatlarıyla hazır halde buldu. Bu rakamdan da anlaşıldığı gibi, kendisine 50 kabilenin lideri biat etmişti. [9]

3. SA'DİLERİN KURULUŞU

A. Muhammed el-Kâim (915-923 / 1509-1518)

Mevlay Muhammed b. Abdurrahman'ın mensup olduğu Kuzey Afrika'daki Fas şerifleri sülâlesi Sa'dîler, hicrî 6. (milâdî 12.) asırda, Mağrib-i Aksâ'nın güney kesiminde yer alan Der'a vadisinin orta bölgesine yerleşmişlerdi. Güvenilir tarihçilerin ekseriyyeti ve bilhassa Sa'dî tarihçileri, bu kabilenin, Hz. Peygamber neslinden olduğunu kabul ederler. Buna göre Sa'dîler, Peygamberimizin torunu Hz. Hasan'ın

kimse, babasının veya evladının katiliyle karşılaşsa bile, ona tek bir kelime söylemez. (Devha, 74'ten naklen, Abdülkerim, *el-mağrib*, 22)

7. İfreni, *Nüzhetü'l-hâdî*, (Rabat 1888), s.12

8. İfrenî, Nüzhe, 16; Abdülkerim, *el-Mağrib*, 38

9. Abdülkerim, *el-Mağrib*, 39

torunlarından Muhammed en-Nefsü'z-Zekiyye'nin soyundandırlar. [10] Ancak, onların soyu hakkında başka görüşler de vardır. Başta Vattâsîler ve diğer muhasımları, halkı onlardan soğutmak için, onların Hz. Peygamber neslinden olmadıklarını iddia etmişlerdir. Diğer taraftan, Makkarî gibi, onların Peygamberimizin sütannesinin mensup olduğu, Hevazin'in kollarından Sa'd b. Bekr oğullarından olduklarını söyleyenler de olmuştur. [11]

15. asrın sonlarından itibaren Portekiz ve İspanya'nın Endülüs ve Kuzey Afrika müslümanlarına karşı başlattığı umumi taarruz, bölge müslümanlarının dînî hissiyatlarına dokunmuş; önce işaret ettiğimiz gibi mevcut idarelerin ülkelerini savunamadığını gören halk, dîn adamları, şeyhler ve Hz. Peygamber neslinden olan şeriflerin etrafında cihad meydanına atılmıştı. Fas'ta istilacı Portekizliler'e karşı yürütülen cihad hareketinde başarı sağlayan kabilelerin başında Sa'dîler geliyordu. Hz. Peygamber evlâdından olmaları yanında, cihadda sağladıkları üstün başarı, bu hareket içinde onlara özel bir yer kazandırdı. Artık bu kabilenin liderleri, halkın gözünde birer kahraman idiler. Yaşadıkları es-Sûsu'l-aksâ bölgesinde Portekiz istilasına başkaldıran ve kazandıkları başarılarla nüfuzları artan Sa'dîler, Cezûliyye şeyhi İbn Mübarek'in tavsiyesiyle, liderleri Muhammed b. Abdarruhman'ın Sûs bölgesinin umûmî cihad emiri seçilmesinden sonra, geçtiği gibi, Sûs bölgesine intikal ettiler.

Sûs'a geldikten sonra, teşkilatlanma için gerekli tedbirleri alan ve bölgede istikrarı sağlayan Mevlay Muhammed, nüfuz ve itibarını kuvvetlendirmenin ardından, büyük oğlu Ahmed el-A'rac'ı veliahd tayinederek, verasete dayanan bir idareyi başlatmış oldu. Askerî hazırlıklarını tamamladıktan sonra, Agadir yakınında yer alan Fonti üzerine giderek Portekizliler'e karşı savaştı. Kazandığı bir kaç muvaffakiyetle şöhretini daha da artırdı. Hâha ve Şayâzima şeyhleri yardım isteyince, küçük oğlu Muhammed'i Sûs'ta bırakarak, veliahdi büyük oğlu Ahmed el-A'rac'la birlikte onların yardımına gitti. Portekizliler'le işbirliği yapan ve onların ordusuyla karşısına çıkan Yahya b. Tâfût'u kovarak 922/1516'da Hâha'ya girdi. 1517 veya 1518

---

10. Soy kütükleri için bkz. Selâvî, *el-İstiksâ*, (Daru'l-Beyza 1955), II/5, 3

11. Soyları hakkında geniş bilgi için bkz. İfrenî, *Nüzhe*, 14; H. Munis, II/3, 103 ; Abdülkerim, *el-Mağrib*, 40

yılında buradaki Afuğal'da öldü. Mezarı, daha sonra oğlu tarafından Merakeş'e nakledildi. [12]

B. Ahmed b. Muhammed el-A'rac (923-955 / 1518-1548)

Sa'dîler'in ikinci kurucusu; hatta bazı tarihçilerce birinci kurucusu olarak tanıtılan Ahmed el-A'rac, babasının ölümünden sonra onun veliahdi olarak tahta oturdu. Emirlik ve cihâd komutanlığı görevini kendisi üslenen Ahmed, devlet işlerini vezir tayin ettiği kardeşi Muhammed el-Emgar ile birlikte yürütmeye başladı. İki kardeş, Anfâ (Kazablanka) 'nın güneyinde kalan limanları ellerinde tutan hristiyanların saldırılarına karşı, Sûs'un merkezi bölgesinde Tarudanat'ta bir savunma hattı oluşturdular. Ardından Portekiz ve yerli işbirlikcilerine karşı bir taarruz harekatı başlattılar. İlk safhada, Yahya b. Tâfut'u mağlup edip ortadan kaldırdılar(1518). İlerleyen yıllarda; Portekizliler'e karşı zaferler kazanarak, Asfî ve Azmur'u geri aldılar (1530). Onların kazandığı bu zaferler, bütün Mağrib'te yankılanmış, Sûs bölgesinin ona itaatte birleşmesi yanında, diğer bölgelerden gelen binlerce mücahid onun ordusuna katılmıştı. Bu başarı Güney Mağrib'in merkezi Merakeş şehri hakimiyetini de adeta beraberinde getirmişti. Çünkü bu şehri ellerinde tutan Vattâsîler'den yarı-bağımsız Hintâte liderleri, ona mektup göndererek kendisine katılmak istediklerini bildirmişlerdi. Daveti kabul eden el-A'rac, 930/1524 yılında Merakeş'e giderek şehrin idaresini onlardan teslim aldı ve başkent edindiği bu şehre yerleşti. Ancak o, Merakeş'i alarak Güney Fas'ın tamamına hakim olmakla birlikte, ihtiyaten, Fas şehri ve civarında hakimiyetlerini devam ettiren Vattâsî sultanına bağlı olduğunu açıklamayı tercih etti. [13]

Ne var ki, onun bu açıklaması, Vattâsî emiri el-Burtugâlî'nin endişelerini ortadan kaldırmamıştı. Çünkü o, bu gelişmenin ve Sa'dî

---

12. Mağrib'in en önemli mutasavvıfı büyük şeyh Cezûlî, Afuğal'da medfundu. Ahmed el-A'rac, Merakeş'e intikal edince, onun yanına defnettirmiş olduğu babasının cesediyle birlikte şeyhin cesedini de, merakeş'e naklettirdi. Onun maksadı, şeyhin cesedinin kendisine karşı girişilebilecek isyanlarda propaganda aracı olarak kullanılmasına imkan bırakmamaktı. Çünkü, önceden talebelerinden Ebu Amr es-Sayyâf, şeyhi Cezûlî'nin cesedini bir tabuta koyarak, tam 20 yıl yanında taşımış, halkı etrafında toplamak hususunda, onun cesedinden yararlanmış, sonunda onu Afuğal'da defnetmişti. Selâvî, *el-İstiksa*, V, 15 ; H.Munis, II/3, 169

13. H.Munis, II/3, 107

hakimiyetinin kuvvetlenmesinin, tahtı için büyük bir tehlike olacağını biliyordu. A'rac'ın Merakeş'i aldığını duyunca, onu oradan çıkarmak için, kalabalık ordusunun başında taarruza geçti. Aynı yıl içinde şehri kuşattı; ancak bir başarı sağlayamadan Fas'a geri dönmek zorunda kaldı. İki yıl sonra vukubulan ölümünün ardından başlayan taht kavgasının galibi olarak Vattâsî tahtına oturan Ebu'l-Abbas Ahmed de, Merakeş'i almak için çalıştı. Ancak o da başarılı olamadı, 943/1536 yılında uğradığı büyük hezimetin neticesinde, din adamlarının devreye girmesiyle, Sa'dîler'le sulh yapmak zorunda kaldı. Bu önemli sulh ile, iki devletin egemenlik alanları belirlendi, Tadile'den Sûs'a Sa'diler'e, Tadile'den Cezayir sınırlarına kadar olan bölge Vattâsîler'e bırakıldı.

Ahmed el-A'rac, cihada büyük önem verdi, Portekizliler üzerine sürekli saldırılar düzenleyerek, Tilmest-Asfi civarındaki sahillerde onları zor durumda bıraktı. Ondaki kararlılığı gören Portekizliler, bölgede kalmaktan ümit keserek, Merakeş'in liman şehri Asfi'yi tahripten sonra terkettiler (933/1530). Asfi'nin güneyinde kalan Fonti olarak isimlendirdikleri yeni limana intikal ettiler. Diğer taraftan vezir Muhammed komutasındaki birlikler, 1536 yılında İspanya'ya ait Santa Cruz'a taarruz ettiler, şiddetli ve uzun bir muhasaradan sonra şehri zabtettiler. [14] Bu yıllarda gerçekleşen Osmanlı-Fransa-Vattâsî üçlü ittifakı karşısında zor durumda kalan Portekiz, Sa'dîler'le sulhe yanaşmıştı. Portekiz, bu sayede Sa'dîler'in de bu ittifaka katılmasını önlemek istiyordu. Neticede iki taraf arasında 1537 yılında 3 yıl süreli sulh imzalandı. Sa'dîler, aynı sıralarda Vattâsiler'le de sulh yaptılar. Bu sulhten istifade ile dahili durumu düzeltmek için gerekli çalışmalara ağırlık verdiler.[15]

Ahmed el-Arac ile küçük kardeşi ve veziri Muhammed eş-Şeyh 23 yıl tam bir uyum içinde çalıştılar. Muhammed, devlet idaresi ve cihad işlerinde ağabeyinin sağ kolu durumunda idi. Merakeş'e intikalden sonra A'rac Merakeş'te ikamet ederken, o, Sûs'ta kalıyor ve bölgedeki cihadı organize ediyordu. Kazandığı zaferlerle hem maddî gücünü artırmış, hem de bölge halkının gönlünde taht kurmuştu. Çeyrek asır boyunca iyi geçinen iki kardeşin arasında başlayan kırgınlık, bir süre sonra şiddetli düşmanlığa dönüştü. Ahmed'in aşırı gururu ve son yıllarda Muhammed'i ihmal etmesi, buna karşılık Muhammed'in Santa

14. E. Doutte, "Agadir", *İA*, I, 149
15. Abdülkerim, *el-Mağrib*, 62

Cruz fethi başta olmak üzere savaşlarda elegeçirdiği ganimetlerin ancak yarısını Merakeş'e göndermesi, A'rac'ın oğlunu veliahd tayin etme düşüncesi ve bu arada bazı devlet adamlarının desiseleri, onların arasında çıkan düşmanlığın en önemli sebepleri arasında gösterilmiştir.[16]

Bu düşmanlık, neticede iki kardeşi savaşa götürdü. Sûs kabilelerinin desteğine sahip olan ve Fransızlar'dan da silah alan Muhammed eş-Şeyh, ağabeyini yenerek, onu ve yakalayabildiği evladını tevkif etti ve Sa'dî emiri olarak tahta oturdu(946/1539). Sicilmâse emirliğini yürüten oğlu Zeydan, babasının tahttan indirilmesinden sonra, bulunduğu bu şehirde sultanlığını ilan etmeye teşebbüs ettiyse de devam ettiremedi. Tevkif edilen Ahmed el-A'rac ise 23 senelik sultanlıktan sonra, ölümüne kadar 18 yıl hapiste kaldı. Kendisini tahttan indiren kardeşiyle aynı yılda hayata gözlerini yumdu(964/1575).

16. Abdülkerim, *el-Mağrib*, 66

C. Muhammed eş-Şeyh el-Mehdî (946-964/1539-1557)

Sa'dîler'in en başarılı sultanlarından olan Muhammed, aynı zamanda, bir ilim adamıydı. Göreve başladığında, bu sıfatını aksettiren "el-Mehdî" ünvanını aldı. Kardeşini tevkif ettirdikten sonra, önce Sûs bölgesinde kontrolü sağladı. Ardından sahildeki hristiyanlara karşı cihada başladı. 947/1540 yılında Fonti kalesini fethetti. Portekizliler'in tahripten sonra tahliye ettikleri Azmur'a asker yerleştirdi. Bu arada Merâkeş halkı ona biatten kaçınmış, şehir yeniden Hintâtî liderlerin kontrolüne geçmişti. Onlarla anlaşmayı başaran ve kendisine katılmalarını sağlayan el-Mehdî, 951/1544 yılında Merakeş'e geldi ve kardeşi gibi burayı başkent edindi. Ülkede kontrolü ve istikrarı sağladı. Bu başarı Mağrib-i Aksâ için önemli bir gelişme idi. Çünkü bölgenin güney kesimine hakim olan Sa'dîler hakimiyet alanlarını sürekli genişletip, hristiyanlara karşı önemli başarılar elde ederken, kuzey kesimde hüküm süren Vattâsîler, karışık bir dönem yaşıyorlardı ve hükümranlık alanları, Fas şehri ve civarına münhasır kalmıştı. Zaman açık bir şekilde Sa'dîler'in lehine işliyordu. Bunu çok iyi bilen Muhammed eş-Şeyh, Mağrib-i Aksâ'nın tamamını hakimiyeti altında toplamak için, Vattâsiler'i ortadan kaldırmaya karar verdi. Ordusunun başında, onlara ait topraklara yöneldi. Miknâse ve Sebu'yu aldıktan sonra Fas üzerine gitti. Başlattığı muhasara neticesinde, 956/1549 yılında şehri eman ile teslim aldı. Kaçmayı başarıp Cezayir'e giderek Osmanlılar'a iltica eden Ebu Hassun hariç, Vattâsî liderlerini tutuklayıp Merakeş'e gönderdi. Ardından Osmanlı hakimiyetini tanımış Tlemsen'e hareket etti. Kalabalık ordusuyla başlattığı şiddetli muhasarayı 9 ay devam ettirdi. 23 Cemaziyelevvel 957 günü şehri elegeçirdi. İlerlemesini Şelif nehrine kadar devam ettirdi. Ancak geri dönen Osmanlılar, Tlemsen ve civarını geri alarak Sa'dîler'i Mağrib-i Aksâ'ya çekilmek zorunda bıraktılar. Muhammed eş-Şeyh el-Mehdi, tekrar bölge üzerine gittiyse de, başarı gösteremedi.

Diğer taraftan Osmanlılar'a sığınan Ebu Hassun, emrine verilen Türk kuvvetleriyle 961/1554 yılında Fas'a hücum etti. Muhammed eş-Şeyh'i oradan kovduktan sonra şehre girmeye muvaffak oldu. Ancak, bir süre sonra, beraberinde getirdiği, Türk askerinden sıkılarak, onları geri göndermenin yollarını aradı. Onu yakından takip eden Muhammed eş-Şeyh, bundan istifade edip, aynı yıl içinde Fas üzerine geldi ve Ebu

Hassun'u ağır bir hezimete uğrattı. Hatta Osmanlılar'a karşı şiddetle bilenen Şeyh, onlarla savaşmak için Cezayir üzerine gideceğini de ilan etmişti. Bu düşmanlık politikasını hayatının sonuna kadar devam ettirdi. Osmanlılar'a karşı, Portekiz ve İspanya'dan yardım istemekten ve onlarla işbirliği yapmaktan çekinmedi. Diğer taraftan Onun Fas'a girişiyle, Sa'dîler'in Mağrib'i Aksâ üzerindeki kesin hakimiyetleri başlamış, öldürülen Ebu Hassun'la birlikte Vattâsîler tarihe karışmış oldu.

Bu savaşın ardından Muhammed eş-Şeyh'e elçi gönderen Kanunî sultan Süleyman, onun hükümdarlığını tebrik etti. Kendisini tüm müslümanların halifesi ve sultanı kabul eden Kanunî, ondan kendisine itaat etmesini, adını hutbede okutmasını ve sikkeye kazdırmasını istedi. Ancak Şeyh, onun bu teklifini reddettiği gibi elçisine de hakarette bulundu. Osmanlı elçisi, padişahına vereceği cevabını sorunca, onun hakimiyeti altındaki Mısır topraklarını almadan kendisine cevap vermeyeceğini açıkladı.[17] Sa'dî sultanının bu düşmanca tutumu, onun İspanya ile münasebet kurduğunu bilen Osmanlı sultanını çok kızdırmıştı. Belirtildiğine göre, onun emri üzerine Osmanlı kuvvetleri, Fas'ı almak için harekete geçtiler. Yapılan savaşların birinde, Muhammed eş-Şeyh öldü.[18] Cesedi Merakeş'e götürülüp Ravzatü's-Sadiyyîn'e defnedildi. Yerine sultan olan oğlu el-Ğâlib, tahta çıkar-çıkmaz, tahtı için tehlike gördüğü, 18 yıldan beri tutuklu olan amcası Ahmed el-Arac ve çocuklarını öldürttü. Böylece tarihin garip olaylarından biri daha yaşanmış, uzun süre uyum içinde çalışıp üstün hizmetler yaptıktan sonra birbirine düşüp savaşmış iki kardeş sultan aynı günlerde öldürülmüştü.

Heybetli bir sultan olan Muhammed eş-Şeyh el-Mehdî, aynı zamanda dînî ilimlerde; bilhassa tefsir ve fıkıh dallarında temayüz etmişti. Kur'an'ı hıfzetmenin yanında, hadis sahasında Buhârî'nin Sahih'i ve onun İbn Hacer şerhini, edebiyat alanında da Mütenebî'nin

---

17. *İstiksâ*, V/5, 23, 31

18. A. Cour- N. Çağatay, "Sa'dîler", *İA*, X, 42 Uydurma olma ihtimali kuvvetli rivayetlere göre ise, onun bu davranışı ve açık tehdidi, Osmanlı sultanının adamlarını kendisini ortadan kaldırmak için bir suikast teşebbüsüne sevketmişti. Şeyh'in muhafız birliklerinde, Ebu Hassun zamanından kalan yeniçeriler vardı. Bu yeniçerilerden bir grup, Tarudanat'ta karargahında bulunduğu sırada gece leyin çadırına girerek, onu ortadan kaldırdılar. (Sclâvî, V, 33 ; H.Munis, II/3,178)

divanını ezberlediği bildirilmektedir. [19] Bir ilim adamı olarak, alimlere büyük değer verir, onların görüşlerinden istifade ederdi. Alimlere yakınlığıyla bilinen bu sultan üzerinde en etkili hocalarından biri, Der'a fakihi olarak bilinen ve Sus bölgesi fakihlerini yetersiz bulan Ebu Muhammed Abdullah b. Ömer el-Muzafferî, bir diğeri ise, Fas fakihlerinden Muhammed b. Ahmed el-Bustânî idi. Bu ikincisinin ölümü dolayısıyla ağladığı ve cenazesine bizzat katıldığı zikredilir. [20]

Sa'dîler'in en önemli sultanlarından sayılan Muhammed Şeyh el-Mehdî, bilhassa teşkilatlanma bakımından, devletin kuruluşuna büyük hizmetlerde bulunmuştu. Gerek bu hizmetleri gerekse savaş alanında kazandığı başarılar bakımından, bazı tarihçiler nazarında " devletin gerçek kurucusu" sıfatına layık görülmüştür. O, saltanatı, bedevî hayat tarzını devam ettiren Sus halkının desteğiyle elegeçirmişti. Kabile şeyhlerinin halk üzerindeki nüfuzunu bildiği için, onlarla ilişkilerini normal bir şekilde devam ettirmeye büyük gayret gösterdi. Tahtını onların desteğine borçlu olduğunu hiç bir zaman unutmadı. Çekindiği bu şahısları, daha kolay itaat altında tutabilmek için çoğunu Merakeş'te toplamıştı. Bir taraftan teşkilatlanmayı gerçekleştirmeye ve saltanat adabını uygulamaya, diğer taraftan bedevî karakterli Sus halkını medenî hayata alıştırmaya çalıştı.

D. Abdullah el-Ğâlib bi'llâh (964-981 / 1557-1573)

Babası öldüğünde Fas şehrinde bulunuyordu. Onun veliahdi olarak 31 yaşında tahta oturdu. Saltanatı süresince babasının politikasını devam ettirdi. Bu politika, Osmanlı genişlemesini önlemek; hatta bu hususta hristiyan devletlerle askerî ittifak kurmak temeline dayanıyordu. Belirtildiğine göre o, Türkler'den ve zamanında gerçekten çoğalan tarikat şeyhleri ve kalabalık müridlerinden aşırı korkusuyla meşhur olmuştu.

İdaresine, önce geçtiği gibi, babası tarafından tahttan inidirilip tutuklandıktan sonra 18 yılını hapiste geçiren amcası Ahmed el-Arac ve evladını öldürtmekle başlamıştı. Tahtı için tehlike olarak gördüğü kardeşi Osman'ı da ortadan kaldırmaktan çekinmedi (1559). Diğer iki

---

[19] Ziriklî, VII,58; H. Munis, II/3, 179

[20] Selâvî, *el-İstiksâ*, V, 37

kardeşi Abdülmelik ve Abdülmü'min ise, Tlemsen'e giderek Osmanlı himayesine sığınmışlardı. Saltanatının dördüncü ayında Cezayir beylerbeyi Hasan Paşa'nın Fas üzerine gelmesi üzerine, onunla Fas yakınında savaşa tutuştu. Osmanlı ordusunu yenerek geri çekilmek zorunda bıraktı. Bu arada askeri gücünü artırabilmek maksadıyla, bölgeye girebilmek için fırsat arayan Fransa'ya büyük bir taviz vererek, askerî yardım temin etti. Bu yardım karşılığında, askerî bakımdan önemli bir liman olan el-Kasru's-sağîr'i onlara bırakmaktan çekinmedi (1559). [21]

Hakimiyet alanını genişletmek için çalıştı bu maksatla bölgeye yönelik İspanyol saldırıları sırasında başlayan cihad hareketinin en önemli merkezlerinden olan Şafşâven üzerine gitti. Bu kale, o sırada hâlâ, cihada öncülük eden ve şehri elegeçiren Şerif Ali b. Raşid evladının elinde bulunuyordu. Şehre giren el-Gâlib, 969/1561 yılında ise, Portekizliler'in elinde bulunan Bureyce (Cedide)'yi almak istedi. Şiddetli bir muhasara gerçekleştirdiyse de, başarı sağlayamadan geri dönmek zorunda kaldı. Bir yıl sonra, beklenmedik bir hareketle, savaşmakta olduğu Portekizliler'e önemli bir yardımda bulundu. Bu yardımı, Osmanlı düşmanlığı temeline dayanıyordu. Mağrib sahilinde Cebel-i Tarık boğazına ve Malaga'ya en yakın ada olan Badis adası (Penon de Vallez) , Vattâsî sultanı Ebu Hassun tarafından Osmanlılar'a devredilmişti ve 1558 yılından beri onların hakimiyetinde bulunuyordu. Bu kritik ada, hristiyanlara karşı yürütülen cihad faaliyetinin en önemli noktalarından biri idi; burada üslenen deniz kuvvetleri, hristiyan denizcilerine ve tüccarlarına göz açtırmıyordu. Bu durum, bilhassa Portekiz ve İspanya'yı son derece rahatsız ediyordu. Bir Fransız sefirinin anlattığına göre, Cezayir beylerbeyi tarafından ada komutanlığına tayinedilen Yahya Reis, Seyyidü'l-madîk (Seigneur de Detroit = Boğaz hakimi) olarak tanınmıştı ve ondan izin almadan hiç bir gemi, Cebel-i Tarık boğazını geçemez olmuştu. 4 Yıllık Osmanlı hakimiyeti müddetinde, çok sayıda gemi elegeçirilmiş, İspanyol sahil şehirlerine akınlar tertip edilmiş ve 4 bin hristiyan esir alınmıştı. [22]

Badis adası, Osmanlılar'ın Sa'dî ülkesini elegeçirmeleri bakımından da önemli bir üs durumundaydı. Osmanlı korkusundan her

---

21. Abdülkerim, *el-Mağrib*, 88

22. Fransa'nın Madrid sefirinin, kendi kralına gönderdiği bu raporun muhtevası için bkz. Abdülkerim, *el-Mağrib*, 89-90

tavize açık olduğu anlaşılan el-Ğâlib, bu kritik adanın İspanyollar'a geçmesi için onlarla gizlice yardımlaşmaktan çekinmedi. 1562 yılında saldırıya geçen İspanyollar, ancak 2 yıl sonra, Portekiz'in de yardımıyla Badis'i elegeçirdiler. Bu başarı, Portekiz ve İspanya için büyük bir sevinç kaynağı oldu. [23] Bu adanın kaybı, Mağrib denizciliği için de büyük bir darbe idi.

el-Ğâlib, bölgede nüfuz edinmeye çalışan İngiltere ile de ticârî ilişkiler kurdu. Avrupa devletleriyle sağlamaya çalıştığı bu yakınlık uğruna, Endülüs'te kalan müslümanların (moriskolar) Buşşerat bölgesinde Muhammed b. Ümeyye liderliğinde gerçekleştirdikleri son büyük isyan sırasında. bir taraftan onlara yardım vadederken, diğer taraftan gizliden-gizliye, İspanya kralı II. Philip ile yazışarak, onların Endülüs'ten çıkarılmasını tavsiye ettiği görülmektedir. [24]

Osmanlılar'ın, kendilerine karşı hiristiyan devletlere yanaşan ve onlara önemli tavizler veren Sa'dî hükümdarına dostça davranmaları mümkün değildi. Ancak onların karşılığı, anlaşıldığına göre, onun kardeşlerini himaye etmek ve saltanatının ilk yıllarında başkentini almak için başarısızlıkla neticelenen seferler tertiplemekten öte geçmemiştir. Bu başarısızlıkta , haklı olarak, Osmanlılar için bir bakıma sonun başlangıcı olarak değerlendirilen ve Osmanlılar'ı yayılma siyâsetini bırakıp savunma siyasetine mecbur eden meşhur Lepanto bozgununun büyük etkisine işaret edilmiştir. Ki, haçlıların Osmanlılar'a karşı kazandığı bu deniz zaferi, bütün Avrupa'yı sevince boğmuştu. [25]

Ancak Osmanlılar, bu mağlubiyete rağmen, 1573 yılında taarruza geçen İspanyollar'ı, Halkulvâd'de büyük bir hezimete uğratmaya muvaffak olmuşlar ve Tunus hakimiyetlerini perçinlemişlerdi (1574). Osmanlılar'ın Tunus'ta bu zaferi kazandıkları yıl, Sa'dî sultanının da ölüm yılı oldu. Uzun süredir ruhi bunalım içinde olduğu ve bu yüzden öldüğü bildirilmiştir. Onun yerine oğlu Muhammed el-Mütevekkil geçti.

23.Selâvî, *age.*, V, 54

24.Bu hususta farklı görüşler vardır. Bkz. İfrenî, *Nüzhe*, 49; Selâvî, V, 55

25.Abdülkerim, *el-Mağrib*, 94

E. Vâdi'l-Mehâzin savaşı (14 Ağustos 1578)

Abdullah el-Ğâlib'in ölümü, pek çok adayın tahta göz diktiği ve her birinin destekçiler bulduğu benzeri durumlarda olduğu gibi, bir iktidar kavgası başlattı. Geçtiği gibi, tahta oturduğunda, kardeşlerinden Abdülmelik, Ahmed ve Abdülmü'min Tlemsen'e kaçarak Osmanlı himayesine sığınmışlardı. el-Ğâlib ölünce Osmanlı himayesindeki bu kardeşleri, yerine geçen yeğenleri Mütevekkil el-Mesluh'a karşı bir isyan başlattılar. Onlar, babalarının sağlığında yapılan bir anlaşmaya göre, sultanın ölümünde, iktidarın ailenin büyüğüne geçmesi kuralının uygulanmasını savunuyorlar ve bu kurala göre Abdülmelik'in sultan olmasını istiyorlardı. İçlerinden Abdülmü'min, yeğeni Mütevekkil tarafından öldürülünce, Abdülmelik ile Ahmed bu iddialarını devam ettirdiler. Abdülmelik, Osmanlı padişahı II. Selim'den yardım temin etmek maksadıyla 1574 yılında İstanbul'a gitti ve maksadına ulaştı. 1576 yılında Ramazan Paşa kumandasındaki Türk ordusuyla birlikte Fas üzerine yürüdü. Bu sırada yanında olan kardeşi Ahmed, Tlemsen bölgesinde asker toplamak hususunda ona önemli yardımda bulundu. Abdülmelik, Fas civarında yapılan muharebelerde yeğeni Mütevekkil'i mağlup ederek, onu kaçmak zorunda bırakmıştı. Merakeş'e kaçan Mütevekkil, orada da bozguna uğrayınca, Portekiz hakimiyetindeki Tanca'ya iltica etti. Sa'dî tahtını elegeçiren Abdülmelik "el-Mu'tasım" ünvanını alarak Merakeş'te göreve başladı. En yakın yardımcısı kardeşi Ahmed'i ise Fas valiliğinde görevlendirdi.

Abdülmelik, Türkçe ve İspanyolca başta olmak üzere birkaç yabancı lisana vakıf, geniş kültürlü bir hükümdardı. Osmanlı başkenti İstanbul'da gördüğü yenilikleri, Mağrib'te tatbik etmeye başladı. Devletinin teşkilatlanmasında Osmanlıyı örnek alan bu başarılı sultan, kısa sürede halkının gönlünü kazanmıştı.

Diğer tarafta ise Mütevekkil, İspanya kralı II. Philip'ten umduğu yardımı alamayınca, Cizvit papazlarının elinde yetişen ve Afrika'yı alıp halkını hristiyanlaştırmak arzusuyla yanıp tutuşan Portekiz kralı Sebastian(1574-1578)'a başvurdu. Yardım karşılığında, Mağrib sahillerini kendisine devredeceğini açıkladı. [26] Onu son derece iyi karşılayan Sebastian, kalabalık ordusuyla Mağrib'e geçti. Asîla limanına çıkan bu ordu el-Arâiş'e doğru ilerlerken, Merakeş ve Fas'tan

[26] Selâvî, V, 69; H. Munis, II/3, 187; Abdülkerim , *el-Mağrib*, 102

gelen karşı taraf kuvvetlerini, el-Kasr'da karşısında buldu. Bu sırada, maiyyetindeki kâidler tarafından zehirlendiği söylenen Abdülmelik, hasta bulunuyordu. 4 ağustos günü Vâdi'l-Mehâzin, iki taraf arasında geçen kanlı bir savaşa sahne oldu. Müslümanlar, sırtlarını vadinin yamaçlarına vererek savaşan hiristiyanları müthiş bir bozguna uğrattılar, onların büyük bir kısmını kılıçtan geçirdiler. Kaçan Portekiz askeri, Abdülmelik tarafından askerî bir tedbir olarak yıktırılmış olan köprüye yönelince, pekçoğu nehirde boğuldu. Mütevekkil ve hamisi Portekiz kralı Sebastian da boğulanlar arasında idiler. Öbür tarafta Abdülmelik ise, tutulmuş olduğu hastalık sebebiyle, bu zaferi görüp sevincini yaşayamadan ölmüştü. Mağrib tarihinde önemli dönüm noktalarından biri olan ve üç kralın ölmesi sebebiyle, Avrupa tarih kitaplarında " üç kral savaşı" olarak isimlendirilen bu savaş, Portekiz'in Mağrib-i Aksâ'ya müdahelesini önlemiştir. Yine, Portekiz ve İspanya'nın ayağını Mağrib'ten kesmiştir. Bütün İslam aleminde bayram havası estiren bu zafer, Avrupa'ya Mağrib halkının kahramanlığını yeniden öğretmiştir. Diğer taraftan Sa'dîler'in en önemli sultanlarından olan Ahmed b. Muhammed Şeyh'e sultanlık yolunu açmıştır. [27]

27. Bu savaş için bkz. İfrenî, *Nüzhe*, 73; Selâvî, *el-İstiksâ*, V, 69-86

4. YÜKSELME DEVRİ

A. Ahmed el-Mansur ez-Zehebî (986 -1012 /1578-1603)

Kardeşi Abdülmelik el-Mu'tasım'ın, Osmanlı askerî yardımıyla başlattığı taht mücadelesinde sonuna kadar onunla olan ve tahtın elegeçirilmesinden sonra Fas valiliğinde görevlendirilen Ahmed, kardeşinin Vadi'l-Mehâzin savaşı sırasında ölümü neticesinde, savaşın yapıldığı günün akşamı, kendisini Sa'dî tahtında buldu. Çünkü kardeşi, kendisini veliahd tayin etmişti. Ahmet kardeşi Abdülmelik gibi, zarafet ve geniş kültür sahibi idi. Dînî konularda da kendisini yetiştirmişti.

Sudan'a karşı kazandığı zaferler ve bölgeden getirilen altınların bolluğu sebebiyle " ez-Zehebî = altıncı" ünvanı verilecek olan el-Mansur, görevine çok müsait şartlar içinde başlamış bulunuyordu. Kazanılan zafer, sadece Sa'dî vatandaşlarını değil, bütün dünya müslümanlarını sevindirmiş; Avrupa devletlerine de, Sa'dîler'in güçlü bir devlet oldukları intibaını vermişti. Sultanlar, tahta çıkışlarında, genellikle askere dağıtılacak cülus bahşişi için kaynak bulmakta sıkıntı çekerlerdi. Ancak Ahmed el-Mansur, zaferde kazanılan bol ganimetler sayesinde, bu meseleyi çok kolay halletmişti. Babası, kardeşi Abdülmelik ve kazanılan bu zaferin iyi hatıralarından istifade ederek, asker içinde görülen isyan teşebbüslerini ve bazı kabilelerin çıkardığı karışıklıkları kısa sürede bastırmaya muvaffak oldu. Savaşta ölen Portekiz kralının cesedini göndererek, Portekiz'le arayı düzeltmek niyetinde olduğunu gösterdi. Bu arada yakalandığı bir hastalıktan kurtulduktan sonra oğlu Muhammed'i veliahd tayin etti. [28]

Başkent Merakeş, sık-sık, zaferi tebrik için diğer devletlerin gönderdiği heyetlere şâhit oluyordu. İspanya, Portekiz, Fransa, İngiltere ve Osmanlı hükümdarları, Mansur'a muhteşem hediyeler gönderdiler. Ancak, İspanyollar, Mehâzin savaşından sonra, Mağribliler'in hücumlarına karşı korumak gerekçesiyle, Tanca, Sebte ve Asila'ya askerî müdahelede bulundular. 1580 yılında da, Portekiz üzerine taarruza geçerek, kral Don Antonio'yu peşpeşe hezimete

28. Selâvi, *el-İstiksâ*, V, 93

uğrattılar. Bu gelişme karşısında Sultan III. Murat , 1580 yılı Receb ayında, Mansur'a bir mektup göndererek, Portekiz'i ilhaka çalışan İspanya'ya karşı askerî bir ittifak kurma teklifinde bulundu. Sultan, bu mektubunda, İspanyollar'ın Portekiz'i almak üzere olduklarını duyduklarından bahisle, müslümanlara büyük zararlar vermiş, İslam devletlerinin azılı düşmanı bu devlete karşı, askerî işbirliği teklif ediyordu. Hatta, yapılacak andlaşma metnini Kâbe ve Mescid-i Nebevî'ye asmayı öneriyor, bunu kabul ettiği takdirde, 300 gemilik kuvvetli bir Osmanlı donanmasını kendisine göndereceğini belirterek, bu donanma sayesinde Allah izin verirse Endülüs'ü istirdat edebileceği temennisinde bulunuyordu. Ayrıca kızlarından birini de kendisine gelin olarak vermek istediğini ilave ediyordu.[29] Ne var ki Mansur, Osmanlı sultanına cevap göndermek hususunda ağır davranmıştı. Bildirildiğine göre, Osmanlılar'ın 1581 yılında sulh imzaladıkları İspanya ile savaşta ciddi olduklarına güveni yoktu. İspanya'nın Portekiz'i ilhaka çalıştığı gibi, onların da, kendi ülkesini hakimiyetleri altına almalarından çekiniyordu. [30] Diğer taraftan Cezayir beylerbeyi Hasan Paşa'nın ölen Mu'tasım'ın dul kalan hanımı ile evlenmesi ve küçük yaştaki yeğeni emir İsmail'i himayesi altına alması da, onu taht iddiasına sevketmesi ihtimali yüzünden kendisini tedirgin ediyordu. Mansur'un olumsuz tutumunu devam ettirmesi üzerine, III. Murad, Uluç Ali Paşa'ya, Sa'dî ülkesine taarruz etmesini emretti. Zaten Cezayir beylerbeyi Uluç Ali Paşa, taarruz başlatmak için bütün nüfuzunu kullanmakta idi. Bütün bunları yakından takip eden ve Türkler'in gücünü ve tahta çıkmaları yolunda yaptıkları yardımları unutmayan Mansur, bir taraftan İspanya ile askerî ittifak yoluna giderken, diğer taraftan Osmanlılar'a karşı düşmanca tutumunu terketti ve iki müslüman ülke arasında çıkması muhtemel savaşı önledi. 1581 yılında, hediyelerle yüklü bir elçilik heyetini İstanbul'a gönderdi ve sultandan özür diledi.[31] Bu sayede, iki müslüman ülke arasındaki ilişkiler iyileşti. Mansur, Osmanlılar'ın İran Safevileri'ne karşı kazandıkları zaferleri bildirmek üzere ülkesine gönderilen elçilik heyetini çok iyi karşılamış, seçkin ulema ve devlet ricalinin bulunduğu bir heyeti İstanbul'a göndermişti. 1587'de Uluç Ali

29. İslâm tarihinde, müslüman hükümdarlar arasında benzerine az raslanan bu mektubun orijinali, Abdülkerim Kureyyim'in bildirdiğine göre, Madrid Millî kütüphanesi yazma eserler bölümü, 257 no'da bulunmaktadır. Abdülkerim, *el-Mağrib*, 11

30. *Aynı eser*, 112

31. İfrenî, 86; Selâvî, V, 96; H. Munis, II/3, 195

Paşa'nın vefatından sonra Cezayir'de Türk nüfuzunun zayıflaması ve karışıklıkların başlamasına kadar iki ülke arasında sağlanan iyi ilişkiler devam etti. Cezayir'deki bu karışıklıklar, Osmanlılar'ın bölgeye yönelik taarruz ihtimalini büyük ölçüde ortadan kaldırmış, dolayısıyla Mansur, Osmanlılar açısından rahatlamıştı. Sa'dîler'in İspanya'ya dostlukları ve daha sonra Sudan'ı istila etmeleri sebebiyle bazı gerginlikler yaşansa da, önemli bir sıkıntı olmadı.[32]

Mansur, İspanya, Portekiz ve Fransa kralları, İngiltere kraliçesi ve Toskana büyük dükasıyla iyi ilişkiler kurdu. Önceden kurulmuş olan veya kendisinin sağladığı bu siyâsî ve ticârî ilişkileri geliştirmeye büyük önem veriyordu. Saltanatının başında, Osmanlı tehlikesine karşı İspanya'ya yaklaşmayı zaruri görmüştü. İspanya, onun kritik durumunu bildiği için, önemli imtiyazlar elde etmeden buna yanaşmadı. Kopardığı imtiyazlar arasında, İspanya'nın uzak-doğu ticareti için önemli bir startejik mevki olan Arâiş şehrinin İspanya'ya bırakılması va'di, esirlerin serbest bırakılması, bölgeye bilhassa muhasımları İngiliz silahlarının girmesini engelleyecek ticârî ayrıcalıklar önem taşıyordu. Ahmed el-Mansur, Osmanlılar'la ilişkilerini iyileştirdikten sonra, İspanya'ya karşı yürüttüğü bu tavizkar politikasını terketti. İspanya'ya yönelik politikasını değiştirmesine etki eden diğer önemli bir sebep te, İngiltere kraliçesinin , askerî ve malî her türlü yardıma hazır olduğunu açıklamasıydı. Kraliçe, bu politikasıyla, o sıradaki en büyük düşmanı İspanya ile Sa'dî yakınlaşmasını ve İspanya'ya bırakılması vadedilen Arâiş'in Sa'dîler'de kalmasını sağlayarak, İspanya'nın Mağrib ticâretini tekeline almasının önüne geçmekti.[33] Mansur, kendisine kıymetli hediyeler ve bu arada ateşli silahlar gönderen kraliçenin heyetini son derece iyi ağırladı, mukabil mektubuyla duyduğu memnuniyeti kendisine ulaştırdı. Ülkesine gelecek İngiliz tüccarlarına özel muamele yapılacağını vadetti. Neticede, Sa'dîler'le İngiltere arasında, iktisâdî, siyâsî ve askerî alanda kuvvetli ilişkiler kuruldu. İngiltere, Batı Avrupa pazarlarını kendisine kapamış İspanya karşısında, Mağrib'te önemli bir ticarî pazar elde etti. Bu devlete aynı zamanda bol miktarda silah sattı. Arâiş'in İspanya'ya bırakılmasını engellemek sayesinde, Mağrib sahillerindeki İspanya kontrolünü kırdı. Sa'dî tüccarları da, tuz ve şeker başta olmak üzere, önemli ihraç ürünleri için, zengin alıcılar buldular.

32. C. Funck-Brentano, "Mansur", *İA*, VII,297

33. Abdülkerim, *el-Mağrib*, 117

Mansur, ülkede istikrarı sağladıktan ve askerî durumunu güçlendirdikten sonra, İspanya'ya karşı düşmanca tavır takınmaktan çekinmedi. İspanya kralına karşı, onun düşmanları Protestan blok İngiltere, Hollanda ve Fransa'yla işbirliği yaparak, Portekiz kralı Don Antonio'yu destekledi. Onun bu tutumu karşısında II. Philip, Ğumâre bölgesinde 1588 yılında İbn Karakuş tarafından girişilen isyana destek verdi. Aynı yıl içinde İspanya kralının, İngiliz donanmasına karşı başlattığı kuvvetli taarruz, İspanya'nın büyük hezimetiyle bitti. Bu zafere en çok sevinenlerden biri de, şüphesiz, ondan çekinmekte olan Sa'dî kralı oldu.

İspanya'nın İngiltere, Portekiz ve Fransa ile savaş halinde bulunması, İran fetihlerini önemli kazançla tamamlayan Osmanlılar'ın Doğu Avrupa fetihlerine yönelmesi, Mansur'u oldukça rahatlatmıştı. Haricî ilişkilerinde bir denge politikası izlemeye çalışarak, ülkesini ağır yük altına sokmaktan kaçındı. İngilizler'in İspanya'ya karşı askeri yardımlaşma teklifi karşısında oyalama taktiğine başvurarak, İspanya kralıyla gerçekleştirdiği gizli muhabere ile, Asila'yı kendisine terketmesi karşılığında, İngilizler'i desteklemeyeceğine söz verdi ve neticede amacına ulaştı. Asila karşılıksız olarak terkedildi.

a.) Sudan'ın Alınışı

Servet biriktirmeye düşkünlüğüyle bilinen; hatta bu yüzden bizzat ticaretle meşgul olduğu bildirilen Mansur, ülkesinin maddî durumunu düzeltmiş, askeri teşkilatını kuvvetlendirmiş, istikrar ve asayişi hakim kıldığı ülkesini, zamanın sayılı devletleri arasına sokmuştu. Ancak o, servet biriktirmeye düşkün bir sultan olarak, sağladığı bu maddî gelişme ile yetinmedi. Ülkesi için, büyük maddî kaynaklar aradı ve neticede, Nijer havzasındaki başkenti Gago olan Songhoy hükümdarlığının tuz ve altın kaynaklarını elegeçirmeye karar verdi. Aslında amcası A'rac ve daha sonra babası Muhammed Şeyh, Teğâzâ tuz madenleri gibi, Güney Mağrib sahrasının servet kaynaklarından istifade için çalışmışlardı. A'rac, 1526 yılında, eskiya (kral) I. İshak'a mektup göndererek, Teğâzâ tuz kaynaklarını kendisine teslim etmesini istemişti. Reddedilen bu teklif, daha sonra 1544 yılında Muhammed Şeyh tarafından tekrarlandı. Ancak eskiya İshak, bu defa da reddetti. Bunun üzerine bölgeye asker gönderen Şeyh, en zengin tuz kaynaklarını elegeçirmişti. Ne var ki, onun ölümü üzerine çıkan karışıklıklar sırasında, bölge tekrar Eskiya'nın kontrolüne geçti.

İspanya ve Osmanlı devletlerinden yönelecek yakın bir tehlike olmadığını gören Mansur, bu kaynakları ve bölgenin diğer zenginliklerini elegeçirmek için hazırlığa başladı. İlk safhada, gönderdiği kuvvetlerle, güney sahranın iki önemli merkezi Tuât ve Tigûrârîn'i ateşli silahlar kullanılan şiddetli muhasaralar sonunda aldı (989/1581). Müslüman Songhoy hükümdarı, ondan çekindiği için, kıymetli hediyeler göndererek gönlünü almak istedi. Ancak Sudan fethini başlatmış olan Mansur, 1582'de vefat eden babasının yerine geçen yeni hükümdar (eskiya) İshak b. Davud'a gönderdiği mektupta, Teğâzâ'daki tuz kuyularının mülkiyetinin kendisine ait olduğunu iddia etti. Ondan, sattığı her bir yük tuz başına, kendisine vergi olarak bir misgal altın vermesini istedi. Alacağı bu parayı, hristiyanlara karşı yapacağı cihad için harcayacağını da ilave etmeyi unutmadı. [34]

Eskiya İshak, ona bol miktarda kıymetli hediyeler göndermekle beraber, tuz üzerinden istediği vergiyi reddetmiş, Teğâzâ tuz yataklarını asla bırakmayacağını da açıklamıştı. Bunun üzerine Mansur,

---

34. Fiştâlî, *Menâhilü's-safâ*, (neşr, Abdülkerim Kureyyim, Rabat, 1972), 124 vd.; Sclâvî, V, 11 vd.

yolların uzaklığı ve zorluğu, şartların ağırlığı yüzünden devlet ricalinin çoğunun karşı çıkmasına rağmen Sudan fethine karar verdi. Tüccarların bölgeye gidip-gelişleri ve Sudan halkının ateşli silahları bilmemeleri, cesaretini artırıyordu. Savaş hazırlıkları için büyük harcama yaptı. 20 bin kişilik ordusunun başına komutan olarak, Endülüslü mühtedi Cûder'i getirmişti. Askerinin önemli bir kısmı İspanyol firarilerinden seçilmişti. Sert ve katı kalpliliğiyle meşhur olan Cûder, top arabaları, barut fıçıları, kurşun yükleri, nehir geçmek için kullanılacak kereste, su fıçıları ve 2 bin kişilik hizmet ekibiyle , 999/1591 yılı Muharrem ayının başında Merakeş'ten hareket etti. Ordu, sonradan "Cûder yolu" olarak bilinen güzergahı takiben Sudan üzerine gitti. Teğâzâ'yı aldıktan sonra yoluna devam ederek, Soghoy'un başkenti Gago'ya ulaştı. Yaklaşık 3500 - 4000 km. arası uzun bir yolculuk ve üstelik bir çöl yolculuğu sonunda askerin büyük kısmı yolda açlıktan, susuzluktan ve yorgunluktan kırılmış bulunuyordu. Cûder Paşa, ancak 3 bin kişilik bir kuvvetle oraya ulaşabilmişse de, sahip olduğu ateşli silahlar sayesinde, bir günde biten savaş neticesinde, başkent Gago'ya girdi. Müslüman halktan pek çok insanı öldürmek ve evlerini soyup talan etmekten çekinmedi. Kaçmayı başaran eskiya İshak, Cûder Paşa'ya elçi göndererek Sa'dî hükümdarının hakimiyetini tanıyacağını ve ona yıllık vergi ödeyeceğini bildirdi. Cûder, onun bu teklifini Mansur'a ulaştırınca, bu teklifi reddeden hükümdar, Cûder'in Gago'da kalmasını emrederken, Timbuktu'ya gönderdiği Mahmut Paşa'ya , eskiya İshak'ın peşini, öldürene veya teslim alana dek bırakmamasını emretti. Mahmud Paşa , verilen bu talimatı yerine getirerek onu ortadan kaldırmaya muvaffak oldu. [35]

Mansur, Songhoy devletini yıktıktan sonra, bölgede, idarî, askerî, malî ve adlî işleri tanzimetti. Bölgeyi Osmanlı sisteminden etkilenerek bir eyalet haline getirdi ve başına paşa ünvanı taşıyan bir vali tayin etti. Onun zamanında görev yapan 9 paşa, eyalet merkezi Timbuktu'da oturdular. Bölgede tesis edilen Fas hakimiyeti, 1164/1750 yılına kadar devam etti. Gerek Cûder Paşa, gerekse kardeşi Mahmud Paşa, Mansur'a bol miktarda külçe altın gönderdiler. Rivayete göre, birincisi zafer müjdesi olarak, 10 bin miskal altın, 200 seçme köle ve diğer kıymetli hediyeler; ikincisi ise, 40 yük külçe altın, 4 adet has altın eyer ve diğer hediyeler göndermişlerdi. Bu altınlar, her hangi bir altın

35. Abdülkerim, *el-Mağrib*, 163

madeninden değil, soygunlar neticesinde elegeçirilmiş veya savaş ganimeti olarak alınmıştı.[36]

Bu seferler, Sa'dî sultanının hazinelerini doldururken, Sudan'ın sınırlı kaynaklarını tüketmiş ve İslam'ın geleceği için büyük ümitler vadeden bölgeyi, anarşi, fakirlik ve yoksulluğa itmişti. Bu esnada başta meşhur Ahmed Baba olmak üzere pek çok fıkıh alimi de, Sa'dî başkentine getirilmişti. Bir süre hapiste tutulan Ahmed Baba, serbest bırakıldıktan sonra, yüksek seviyedeki ilmiyle, şehir alim ve talebelerinin büyük sevgisini kazandı. Tarihçi Selâvî, Mansur'un ölümünden sonra serbest bırakılan bu alimlerin çektiği sıkıntılar ve büyük bir sevinç içinde Sudan'a dönüşleri hakkında bilgi verirken, Sudan halkının durumu hakkında şu dikkat çekici yorumu yapmıştır:" Sudan hakkında vermiş olduğumuz bilgilerden, ülke halkının eskiden beri İslamı kabul ettiği, sizin için anlaşılmıştır. Onlar, dindarlık bakımından en kuvvetli, müslümanlık bakımından, en güzel ümmetlerden biri idiler. Müslümanların ilmi en çok sevenlerinden ve ilim tahsiline en fazla önem verenlerindendiler. Bu durum, bildiğin gibi, Mağrib'e komşu geniş ülkelerinin bütün kesimleri için geçerli idi. Bu açıklamadan, Mağrib'i kaplayan umûmî belanın, Sudan halkını köle edinmek, her sene onları büyük sürüler halinde Mağrib'e getirmek, Mağrib'in badiyelerinde ve yerleşim merkezlerindeki pazarlarda onları satmak, onları hayvan pazarlar gibi hatta daha iğrenç bir şekilde pazarlamak yüzünden geldiğini anlarsın. Onların köle olarak alınıp-satılması o kadar yaygınlaştı , insanlar buna o kadar alıştı ki, halkın çoğu, köleliğin şer'î gerekçesinin, siyâhî olmak ve Sudan'dan getirilmek olduğunu sanıyorlardı. Allah'a andolsun ki, bu yüce İslam dininin, en büyük kötülük ve en büyük zulüm olarak gördüğü bir durumdur. Zira, Sudan halkı müslümandır. Bizim sahip olduğumuz hakların tamamına onlar da sahiptirler."[37]

b.) Askerî Düzenleme - Ülkenin İmarı

Bu servet sayesinde, Mansur'un şöhreti, başta Mağrib ve Batı Avrupa olmak üzere, pek çok ülkeye yayılmıştı. O kadar ki, İngliz tüccarı Laurence Madoc, sadece bir günde, külçe altın yüklü otuz katırın

36. H. Munis, II/3, 202
37. el-İstiksâ, V,131

onun sarayına girdiğini bizzat gördüğünü ifade etmiştir. [38] Bu altınlar sebebiyle "ez-Zehebî" ünvanı verilen Mansur zamanında, Fas, önemli bir refaha kavuşmuştu. Sa'diler, ticaret ve ziraati geniş ölçüde geliştirmişlerdi. Devletin mülkiyetinde, önemli bir ihraç maddesini teşkil eden şekerin üretildiği pek çok imalâthane vardı. Avrupa devletleriyle sağlanan yoğun ticârî ilişkiler sayesinde, limanlar tüccarlarla doluptaşıyordu.

Sa'diler'in teşkilatlanmasını gerçekleştiren ilk sultan Mansur oldu. Bu hususta kardeşi Abdülmelik'in Osmanlı devlet sistemini örnek alarak başlattığı düzenlemeleri devam ettirdi. İdârî, siyâsî, iktisâdî, askerî ve adlî düzenlemeleri ikmal etti. Mansur, mükemmel bir ordu kurmuş, birliklerini yeni ateşli silahlarla donatmıştı. Ordusunda, Endülüs'ten kaçan müslümanlar ve mühtediler, önemli bir yekun teşkil ediyordu. Kazanılan ganimetlerle, ihtiyaçları rahat bir şekilde temin edildiği için, askerler içinde pek karışıklık çıkmıyordu. Hanedana mensup bazı isyancıları kolaylıkla devreden çıkardı. Onu en fazla uğraştıran, İspanya sarayında mülteci olarak bulunan Nasır'ın 1595 yılında çıkardığı isyan olmuştu. Tâzâ'yı elegeçiren Nasır'ı 1596 yılında ortadan kaldırdı.

Mansur, kazandığı bu serveti, ülkesinin imarı için cömertçe harcamayı seviyordu. Bilhassa başkenti Merakeş'te muhteşem eserler inşa ettirdi. Saltanatının ilk yılında el-Bedi' sarayının temellerini attırdı. İnşaat için İtalya'dan mermer, İspanya'dan ustalar getirtti. İnşaatı ancak 1002/1592 yılında tamamlanan bu saray, köşkleri, bahçeleriyle bir sanat âbidesiydi. Filâlî şerifi Mevlay İsmail tarafından, 1119/1717 yılında tahrip edilen bu saraydan, günümüze, muahhar Mağrib sanatının çok güzel bir örneği olan türbe kalmıştır.[39] Mansur'un annesi de, önemli eserler inşa ettirdi ve bu eserler için zengin vakıflar tahsis etti.

Sultan, yabancı heyetler için, mutantan ziyafet törenleri düzenler, bu hususta bol para harcardı. Onun zamanında bilhassa dînî bayramlar, büyük bir debdebe ile kutlanırdı. Mansur, şüphesiz, zamanının en zengin ve en çok övülen hükümdarlarından biri olmuştu. Ne var ki o, saltanatının son yıllarında veliahdi büyük oğlunun isyanıyla karşılaştı. 1598 yılında ortaya çıkan veba salgını yüzünden, hayatının son dönemini

38. H. Munis, II/3, 203

39. C. Funck-Brentano, "Mansur", *İA*, VII, 299

Merakeş'ten uzaklarda, her on günde bir yerini değiştirdiği çadırlarda geçiren sultan, oğlunun isyanını bastırmak maksadıyla Fas'a gitti. Oğlunu mağlup edip teslim aldıktan bir süre sonra, yakalandığı vebadan öldü(1603 yılı). Onun ölümünü oğulları arasında başlayan taht kavgası takip etti.

Geniş kültürlü edip ve şair bir sultan olan Mansur, alimlere büyük yakınlık gösterirdi. Diğer ülke alimlerinden bazılarıyla da mektuplaşırdı. İbnu'l-Kâdî (v. 1616), "el-Muntaka'l-maksûr alâ meâsiri'l-halife Ebu'l-Abbas el-Mansur" isimli tarih kitabını, onu medih için yazmıştır. Bu eser, İfrenî'nin "Nüzhetü'l-hâdî" ve Selâvî'nin " el-İstiksâ" adlarındaki serlerinin en önemli kaynağı olmuştur. [40]

5. GERİLEME DÖNEMİ VE DEVLETİN YIKILIŞI

A. Ahmed el-Mansur ez-Zehebî'nin Oğulları Arasında Taht Mücadelesi

Ahmed el-Mansur, Fas şehri valiliğinde görevlendirdiği büyük oğlu Muhammed eş-Şeyh el-Me'mun'u veliahd tayin etmişti. Ne var ki, kendisinden çok şey beklediği bu oğlu, onu hayal kırıklığına uğrattı. Halka karşı sert bir politika izleyen Muhammed, Fas halkının nefretini kazanmıştı. Duruma çare arayan Mansur, oğlunu uyararak, kötü ahlak ve davranışlarını bırakmasını istedi. Babasına söz veren Muhammed, kısa bir süre sonra, eski haline döndü. Bu yüzden baba-oğul arası iyice açıldı. Muhammed, babasının kardeşi Zeydan'a düşkünlüğünü bildiğinden, tahtını ona bırakmak isteyeceği endişesini taşıyordu. Valiliği esnasında 22 bin kişilik kuvvetli bir ordu kurmuş ve askerine bol maaş vererek, onları kendisine bağlamıştı. Güvendiği bu ordu yanında, bazı kabilelerin ve Türkler'in desteğini de sağlamış bulunuyordu. Babası tarafından Fas valiliğinden alınıp Sicilmâse valiliğine gönderilmek istenince, bu karara uymadı ve Fas'ta kalmaya devam etti.

Oğlunu bu tutumundan vazgeçirmek için çalışan Mansur, buna muvaffak olamayınca, 1602 yılı Ekim ayı ortalarında, ordusunun başında

40. Moh. Ben Cheneb, "İbnülkadı", *İA*, V/2, 862

Fas üzerine giderek asi oğlunu kuşatma altına aldı. Hazırlıksız yakalanan Muhammed el-Me'mun, şehirden kaçmak zorunda kaldı ve Atlas dağlarındaki bir zaviyeye sığındı. Kısa sürede etrafında toplanan kuvvetle, harekete geçti. Ancak hezimete uğrayınca babasına teslim oldu. Tutuklanıp Miknâse'ye gönderildi. Kısa bir süre sonra da Ahmed el-Mansur Fas şehri yakınında vefat etti.

Mansur'un vefatı üzerine, yanında bulunan çok sevdiği oğlu Zeydan, Fas şehrine girerek, sultanlığını ilan etti ve oradaki devlet ricali ve ulemadan biat aldı(1603). Ancak, aynı sıralarda, Merakeş valisi olan kardeşi Ebu Faris Abdullah, onun sultanlığını tanımadı ve başkentte Sa'dî tahtına oturdu. Fas şehri fukahasının, tahtın meşru sahibinin Zeydan olduğuna dair çıkarmış oldukları fetvayı dinlemedi. Bu yüzden iki kardeş arasında bir taht kavgası başladı. Bu sırada üçüncü kardeş Muhammed el-Me'mun, Merakeş'te tutuklu bulunuyordu. Onu çok seven askerler, onu affederek ordunun başına geçirmesi hususunda, Ebu Faris'i ikna etmeye muvaffak olmuşlardı. Anlaşmaya göre, Zeydan mağlup edildikten sonra, Muhammed, taht iddiasında bulunmayacak ve Ebu Fâris'e teslim olacaktı.

Ebu Faris'in ordusunun başındaki kardeşi Muhammed ile rakibi kardeşi Zeydan, Ümmü'r-Rebi' vadisi kenarında karşı karşıya geldiler. Ordusunun önemli bir kesiminin karşı tarafa iltihak etmesi neticesinde zor durumda kalan Zeydan, yenilince Fas şehrine kaçtı. Ancak orada da tutunamayıp, Vecde'ye Türkler'e iltica etmek zorunda kaldı. Fas'ta valiliği esnasında kurmuş olduğu askeri birliklerin, savaş esnasında kendisine katılmasıyla durumunu güçlendiren Muhammed el-Me'mun ise, bu birlikler tarafından sultan ilân olundu. O yine de, ihanet ettiği kardeşi Ebu Faris'in emrine verdiği birliklerini Merakeş'e geri gönderdi. Kendisi Fas şehrine yerleşerek, Zeydan'ın sultan ilan edilmesini temin edenleri cezalandırdı. Bu durumda sultanların sayısı üçe çıkmış, ülke büyük bir iç savaşa sürüklenmişti.

Savaş, önce Ebu Fâris ile serbest bırakıp ordusunun başına geçirdiği Muhammed arasında başladı. Yenilen Ebu Faris Abdullah, Sûs bölgesine kaçmak zorunda kaldı(1015/1606). Bu zaferle Merakeş'i de hakimiyeti altına alan Muhammed ve ordusu, halka karşı çok kötü davranıyordu. Onların gittikçe artan mezalimi, halkı isyana sevketti. Onların bu tutumundan yararlanan lider ise Türkler'e sığınmış olan üçüncü kardeş Zeydan oldu. Saltanat davasını bırakmayan Zeydan, bir

süre Tlemsen'de kaldıktan sonra yeniden harekete geçmişti. Sicilmâse, Der'a ve Sûs arasında dolaşarak taraftarlarının sayısını artırdı. Bu arada, geçtiği gibi, kardeşi Muhammed ve askerinin zulmünden bıkmış Merakeş halkı, onun davetini kabul ederek sultanlığını ilan ettiler (1015/1606). Bu yeni gelişme, öbür iki kardeşi tekrar bir araya getirmişti. İkisi, Zeydan karşısında tutunamayıp, önce Fas şehrine , ardından el-Kasru'l-Kebir'e çekilmek zorunda kaldılar. Zeydan'ın Türk komutanı (kâid) peşlerini bırakmayınca, Muhammed el-Me'mun, İspanya'ya kaçıp III. Philip'in himayesini istedi. Onun kaçtığı günlerde, onun oğlu Abdullah ile kardeşi Ebu Faris, Tâzâ tarafında mücadelelerini devam ettiriyorlardı. Berberîler arasından topladıkları yeni birliklerle, Fas şehri civarında Türk komutan Mustafa Paşa'yı yenip şehri elegeçirdiler (1018/1609). Ancak kısa süre sonra araları açıldı ve yeğen Abdullah, bir gece, adamlarıyla amcasının odasına girerek onu ortadan kaldırdı(1017/1610). Fas'ta kendisini hükümdar ilan etti. Bu sırada Merakeş'te istikrarı sağlamış olan Zeydan, şehrin tahkimiyle uğraşıyordu.

Böylece Sa'dî ülkesi, merkezi Fas şehri olan kuzey kesimi, merkezi Merakeş olan güney kesimi olarak ikiye ayrılmış oluyordu. Babası Muhammed gibi el-Me'mun ünvanını alan Abdullah, Fas hakimiyetini garantiye almak için, Sa'dî tarihinin en önemli tavizlerinden birini verdi. Kendisine yapacakları yardım karşılığında, stratejik bir önemi olan Arâiş şehrini İspanyollar'a bıraktı. Onun bu davranışı, tarihçiler nazarında, Sa'dîler için öldürücü bir darbe olmuştur. Sultanlar, bu tavizden sonra, bir türlü istikrarı sağlayamamış ve işlerini düzene sokamamışlardır. Fas şehri dahi sultanın kontrolünden çıkmış, halk birbirine girmiş, şehri anarşi kaplamıştır. Bu hatayı işleyerek, devletin sonunu yaklaştıran Abdullah el-Me'mun, bu tarihi hatasına dînî bir kılıf uydurmaya çalışmış, Makkarî gibi çoğu alimin şiddetli tepkisine rağmen, Hz. Peygamber sülalesinden olanların, müslümanlara ait bazı toprakları, kafirlere verebileceğine dair, fetva dahi çıkartmıştı.[41] Hatta onun, benzeri çirkin bir iş yaparak, Endülüs'te isyan hazırlığı yapmakta olan son müslümanları, İspanya yönetimine ihbar ettiği ve bu ihbarın, Endülüs'teki müslüman varlığının sonunu hazırlayan önemli sebeplerden biri olduğu söylenmektedir. [42]

41. Sclâvî, VI, 22

42. Celâl Yahya, *el-Mağribü'l-kebîr*, III,47

Onun bu tarihî hatası, başta tarikat mensupları olmak üzere şehir halkını ve civar dağlarda bağımsız olarak yaşayan kabileleri (kabâilü bilâdi's-sîbe) isyana sevketmişti. Ortalığı yakıp yıktılar. Fas şehri de büyük anarşiye boğulmuş, şehrin önemli kısmı tahrip edilmiş, günlerce ezan dahi okunamamıştı. İspanyollar, müttefiklerinin başına büyük gaileler çıkaran Arâiş'e yerleşip, şehrin yakınında, " San Miguel de ultramar " adını verdikleri günümüzde "el-Mehdiyye" adıyla bilinen bir hisar yaptılar. Bu hisar, bölge müslümanlarına önceki işgal dönemlerini hatırlatmış ve onları büyük korkulara sevketmişti.

Diğer taraftan, Merakeş sultanı Zeydan, Sa'dî sultanlarının talihsizlerinden biriydi; saltanatı boyunca yakınları ve bazı dînî grupların isyanlarından kurtulamadı. Onun bahtsızlığına dikkat çeken Selâvî, bu hususta bazı olayları örnek vermiştir. Onun örneklerinden biri, Osmanlı yardımıyla ilgilidir. Onun bildirdiğine göre Zeydan, katibi Abdülaziz b. Muhammed et-Tağlibî'yi Osmanlı halifesine göndermiş, ondan askerî yardım istemişti. Teklifini kabul eden Osmanlı sultanı, 12 bin askerin bulunduğu bir donanmayı ona gönderdi. Ne var ki, fırtınaya yakalanan bu donanmadan ancak bir gemi ve içindekiler kurtulabildi. Diğer taraftan, İspanya korsanları, Zeydan'a ait kıymetli eşya yüklü ve içinde, din, edebiyat ve felsefeye dair 3 bin kitabın bulunduğu gemisini elegeçirdiler.[43]

Hristiyanlara karşı, önemli bir varlık gösteremez hale gelmişti; adeta onların müttefiki gibi çalışıyordu. Halk, ondan ümidini büyük ölçüde kesmişti. Çünkü o, yeğeni Abdullah'ın son derece önemli bir liman olan Arâiş'i İspanyollar'a bırakması karşısında, tamamıyla sessiz kaldı. Sa'dîler için öldürücü bir darbe kabul edilen bu olaya hiç bir tepki gösteremedi. Bu sorumsuzluk, yeni bir hristiyan istilasına maruz kalmaya başlayan ülke halkını harekete geçirdi. Müslüman halk, Zeydan'ı, hristiyanlara karşı kendilerini koruyacak bir sultan olarak görmez olmuştu. Önceden benzeri durumlarda olduğu gibi, bu defa da, cihad alanında kendilerine önderlik edecek şahısları, din adamları ve tarikat liderlerinin arasında buldular. Ülkenin muhtelif kesimlerinde, öbek öbek, bazı tarikat şeyhlerinin etrafında toplanmaya başladılar.

Diğer taraftan Zeydan, 3 defa başkentinden kovulsa da, saltanatını 1628 yılında vukubulan ölümüne kadar devam ettirdi. İfrenî,

43. Selâvî, VI, 70

onun da, diğer Sa'dî sultanları gibi, dînî ilimlerde yetişmiş bir ilim adamı olduğunu belirtmektedir. Fıkıh sahasında fıkhî meseleleri fakihlerle tartışabilecek seviyede bilgi sahibi olan sultan, te'lif ile de uğraşarak, Ebu Atıyye ve Zemahşerî tefsirlerine dayanarak bir tefsir hazırlamıştır.[44]

B. BİRLİĞİN DAĞILMASI- İSTİLACI HRİSTİYANLARA KARŞI BAZI ZAVİYELERİN CİHAD HAREKETLERİ

Zeydan'ın ölümünden sonra, Sa'dî saltanatı, halkın nazarında itibarını bütünüyle kaybetti. Muhtelif merkezlerdeki güç odakları, istiklallerini ilan etmeye başladılar. Büyük devletlerin yıkılmasıyla ortaya çıkan şehir devletleri örneği onlara ait topraklarda da yaşandı. Sa'dî sultanları, son 30 yılda sadece başkentleri ve civarına hükmetmek durumunda kaldılar. Bu safhada, Sûs, Der'a, Sahra ve Sudan, Ebu Hassun es-Simlâlî'nin, Atlas okyanusu sahilleri Ayyâşî'nin, Mağrib-i Aksâ'nın orta kesimi ise, Muhammed el-Hac ed-Dilâî'nin eline geçmişti. Ribatü'l-feth ve Sela ise, Endülüs'te kalan son müslümanların 1609' da umûmî sürgününden sonra, bölgeye gelen muhacirlerin kontrolüne geçti. İsyancı bir karaktere sahip olan bu moriskolar, kendilerine her türlü zulmü yapmış olan İspanyollar'a karşı başlattıkları mücadelede onlara büyük kayıplar verdirdiler. Deniz ticaretlerini engellemek için gemilerine göz açtırmadılar, çok sayıda gemiyi elegeçirdiler. Aldıkları ganimetlerle maddî durumlarını düzelttiler ve bölgeyi tahkim ettiler. Mehdiyye üzerine defalarca taarruz gerçekleştirerek, İspanyollar'a ağır darbeler vurdular. Kendilerinden yararlanmak isteyen Sa'dî sultanı Zeydan ve haleflerinden bağımsız bir şekilde, kendi içlerinden seçtikleri bir heyetin idaresinde yaşadılar.[45] Bu güçlerin arasındaki mücadeleler ve yeni gelişmeler, daha sonra ele alacağımız gibi, Sa'dîler'in yıkılışı ve yeni bir şerif hanedanının (Filâlîler) kuruluşuyla neticelendi.

---

44. H. Munis, II/3, 213; *Ziriklî*, III, 62

45 İşbiliyye yakınında yer alan Hornacho'dan geldikleri için, bu şehre nisbetle isimlendirilen Endülüs muhacirlerinin faaliyetleri hakkında bkz. Selâvî, *el-İstiksâ*, VI, 11 vd.

Zeydan'ın zamanı, Sa'dî yönetiminin aczini görerek, cihad ve siyâset meydanına atılan pek çok dînî lider veya tarikat şeyhinin faaliyetine şahit oldu. Arâiş'in İspanyollar'a bırakılmasına karşı hristiyanlarla mücadele edecek güçlü bir hükümdarın bulunmadığını gören halkın önemli bir kesimi, aradıkları lideri, geniş bir taraftar kitlesine sahip olan, Şeyh Ebu Abdullah Muhammed el-Ayyâşî'nin şahsında bulmuştu. Kabile liderlerinin ısrarları sonunda onların başına geçmeyi kabul eden Ayyâşî, Tâzâ- Tamesna arasında yaşayan kabilelerin desteğiyle, cihad faaliyetini başlattı. Meşhur ulemadan Abdülhamid b. Aşir ve Abdülvâhid el-Külâlî gibi pekçok şahıs, sultanların sahip çıkmadığı bu meselede, onun cihad emirliğinin meşru olacağına dair fetva vermişlerdi. Sultan Zeydan'la irtibat kurarak onun tarafından da görevlendirilmesini sağlayan ve Ehlü's-sîbe kabilelerden bazılarının da katılımıyla gücünü artıran Ayyâşî, Arâiş üzerine taarruza geçti. Şehri alamasa da, hristiyanları bir kaç yerde hezimete uğrattı. Zeydan'ın ölümünden iki yıl sonra, 1040/1630 'da, onlara karşı kesin bir zafer kazandı. Bu başarı, bazı tarihçiler nazarında, Mağrib tarihinde, bir zâviye şeyhinin komutasında kazanılan ilk büyük zafer olmuştur. [46]

Zeydan'ın ölümünden sonra yerine, oğlu II. Abdülmelik geçmişti. Ne var ki, bu karışıklıklar, onun tahtını da sarstı. Saltanatının başından itibaren, iki kardeşi Velid ve Muhammed'in isyanlarıyla karşılaştı. Ancak bir yıl süren mücadeleden sonra Merakeş'te kontrolü sağlayabildi. Kötü ahlaklı biri olduğu belirtilen Abdülmelik, zorlukla elegeçirdiği tahtında, yaklaşık 3 yıl oturabildi. Affetmiş olduğu isyancı kardeşi Velid'in kiraladığı bir adam tarafından öldürüldü.

Kardeşini ortadan kaldırttıktan sonra, devlet ricalinin biatını alarak Merakeş tahtına oturan yeni sultan Velid b. Zeydan da, sadece başkentine kabul ettirebildiği sultanlığını, 5 yıl devam ettirdi. Sonunda ordusundaki bir asker tarafından öldürüldü(1045/1636). Ayyâşî, bu sultana müracaat ederek, cihada önem vermemesi sebebiyle onu tenkid etmişti. Başkent Merakeş halkının dahi, Sa'dî yönetiminden ümidini kestiği bu safhada, diğer şehirlerdeki hakim güçlere de mektuplar yazan Ayyâşî, giderek gücünü artırdı. Ancak bu safhada, Sa'dî yönetimi, Ayyâşi'ye karşı, Mağrib-i Aksa'nın orta kesimine hakim olan Dilâî hareketini destekledi.

---

[46] H. Munis, II/3,215

Tadlâ'da Dilâî zaviyesinin şeyhi olan, Ebu Abdullah Muhammed el-Hac Dilâî, bölgede kuvvetli bir etkinliğe sahipti. Müridlerinin sayısı gün geçtikçe artan Dilâî, siyasî güçlerin hiç bir şey yapamadığı bu safhada, diğer dînî liderler gibi, bulunduğu bölgeyi idaresi altına aldı. 1050/1640 yılında Miknase şehrini elegeçirdi. Fas şehri üzerine giderken, karşısında meşhur Ayyâşî'yi buldu. Bu safhada Sultan Velid, Ayyâşî'yi, cihaddan ziyade, mal biriktirmek ve hükümdarlığı elegeçirmek için çalışmakla itham ederek, Dilâî'ye destek verdi. Giderek, Ayyâşî- Dilâî ihtilafı şiddetlendi. Aralarında kanlı savaşlar yapıldı. Ayyâşî'nin bir suikast sonucu öldürülmesi, Dilâî'nin işini kolaylaştırdı. Bu büyük mücahid'in ölümü (1050/1645), kısa sürede bütün İslam dünyasına yayılmış ve müslümanları mateme boğmuştu.[47]

Ayyâşi hareketine karşı kazandığı zaferden sonra hakimiyet alanını daha da genişleten Dilâî, halifeliğini ilan etti. Fas muhasarasını gerçekleştirerek şehri elegeçirdi (1051/1641). Ardından, kardeşi Velid'in öldürülmesinden sonra hapisten alınıp tahta çıkarılan Muhammed b. Zeydan'ı kesin bir hezimete uğrattı. Melviye ırmağından Atlas okyanusu sahillerine kadar uzanan geniş bölgeyi hakimiyeti altında topladı. Yeni bir devlet kuracak güce ulaştı. Avrupa devletleriyle ticârî ilişkiler kurdu. Böylece Mağrib'te Sa'dîler'e ait topraklarda, kuzeyde Dilâî, güneyde ise Simlâlî olmak üzere, iki kuvvetli zaviye hakimiyetlerini kabul ettirmiş oldular. Siyâsî kuvvetlerin yerini alan bu dînî hareketler, bir taraftan bulundukları bölgede asayiş ve istikrarı temin ederken, diğer taraftan hristiyanlara karşı cihad ediyorlardı.

Dilâî'ye karşı en güçlü rakip, Mağrib-i Aksâ'da kurulacak Filâlîler'in temellerini atan, Sicilmâse'de yaşayan şeriflerin lideri, Mevlâ Muhammed b. Şerif oldu. İki taraf arasında çıkan savaş, Dilâî'nin galibiyetiyle bitmiş ve Şerif Sicilmâse'den çıkmak zorunda kalmıştı. Ancak sonunda iki taraf arasında anlaşma yapıldı ve nüfuz bölgeleri belirlendi. Buna göre, Cebelu Benî Ayyaş'tan - sahra'ya uzanan kesim Şerif'e, Batı kesimi ise Dilâî'ye bırakılmıştı. [48] Fas şehrinde 1059 yılında Dilâî'ye karşı bir isyan başlatanlar, Şerif'e katıldıklarını açıklamışlardı. Bu yüzden iki taraf arasında yeni savaşlar yapıldı. Dilâî zaviyeleri, 1079/1668 yılında, Filâlî şerif Mevlâ Reşid tarafından tahrip edilene kadar, bölgeyi ellerinde tuttular.

---

47. Abdülkerim, *el-Mağrib*, 334 (*Ahbâru'l-Ayyâşî*, 76-85'ten naklen)

48. Abdülkerim, *el-Mağrib*, 335

Etrafında topladığı mücahidlerle, müstevlî hristiyanlara karşı cihad meydanına atılan liderlerden biri, Dükkâle ve çevresinde geniş bir yayılma alanı bulmuş olan bir zâviyenin şeyhi Saîd ed-Dükkâlî idi. Topladığı 12 bin kişilik mücahid birliğinin başında, İspanyollar'ın üzerine yürüdü. Azmûr kâidi ve Şâviye şeyhlerinden bazılarının da katılımıyla gücünü artırarak Arâiş'e hücum etti. Bu taarruz karşısında hisarlarına sığınıp kapılarını kapatan hristiyanları şiddetli bir muhasara altına aldı. Ancak muhasaranın üçüncü gününde kendisi öldü.[49]

Hristiyanlara karşı mücadelenin tekrar din adamlarına kaldığı bu safhada, cihad ve siyaset meydanına atılanlardan biri de, Ebu Hassun es-Simlâlî oldu. Sûs bölgesinde, Tarudanat'ın güneyinde kalan ve geçtiği gibi Sa'diler'i kuran cihad hareketinin ilk önemli merkezlerinden olan Tidsî'de bulunan zâviyenin şeyhi Ebu Hassun, bölgede devletin etkinliği sona erince, duruma el koydu. Kalabalık mürid taifesini silahlandırarak, Sûs, Tafilelt ve Der'a'nın yer aldığı Güney Mağrib'i kontrol altına aldı. Bazı kabileler hariç, bu geniş bölgede yaşayan kabilelerin ekserisi, onun bayrağı altında toplanmışlardı. Simlâlî, sahillerdeki hristiyanlara karşı gerçekleştirği akınlarda onlara büyük zararlar verdirdi.

C. Sa'dîlerin Yıkılışı

Sa'di ülkesinin hakim güçler arasında taksim edilmiş olduğu bu safhada, başkentlerindeki kontrollerini devam ettirmekten aciz hale gelmiş son Sa'dî sultanları, gelişmelere seyirci kalmak dışında birşey yapamadılar. 1045/1636 yılında tahta oturan Muhammed b. Zeydan, Dilâî karşısında aldığı mağlubiyetten sonra bir varlık gösteremedi. Böylesi kritik bir dönem için oldukça uzun sayılabilecek yaklaşık 20 yıllık bir saltanattan sonra öldü veya bazılarının dediği gibi öldürüldü. [50]

Onun yerine geçen oğlu Ahmed, bu ailenin son sultanı oldu. Babasının vefatından sonra, Ma'kıl araplarından Şabbânât ailesine mensup dayılarının desteğiyle oturduğu tahtında, hiç bir varlık gösteremedi. Dayıları, 1654-1659 arasında 5 yıl süren saltanatı sırasında, nüfuzlarını iyice artırdılar ve idareyi tamamıyla ellerine

49. H.Munis, II/3, 212

50. Selâvî, VI, 107; Ziriklî, VI, 132

geçirdiler. Sonunda isyanederek, kendilerinden olan annesinin bütün yalvarmalarına karşılık, onu ortadan kaldırdılar. Onun ölümü, yaklaşık bir buçuk asır devam eden Sa'dî devletinin de sonu oldu. Onu öldürdükten sonra, Merakeş halkından zorla biat alan isyan lideri Abdülkerim b. el-Kâid de, kısa süre sonra bir asker tarafından öldürülmüştü. Oğlu Ebu Bekir, şehrin idaresini, ilk Filâlî şerifi Mevlâ Reşid'e teslim edene kadar elinde tuttu.

II. MEDENİYET TARİHİ

1. İDARİ DURUM

A. Merkez Teşkilatı

a. Sa'dî Sultanı (Halifesi)

Sûs bölgesinde başlattıkları daveti başarıya ulaştırıp 916/1510 tarihinde devletlerini kuran Sa'diler, ülke içinde istikrar ve emniyeti tesis ettikten sonra, sahil şehirlerini istila eden hristiyanlarla cihada başladılar. Müslümanları esaretten kurtararak, sınırları tahkim ettiler ve devletlerini güçlendirdiler.

Sa'dîler, rakipleri Vattâsiler'e son verip ülkenin büyük bölümünde istikrarı sağladıktan sonra, karşılarında zamanın en güçlü üç devletini bulmuşlardı. Bunlardan biri, Cezayir ve Tunus'u hakimiyetleri altına alan Osmanlılar, diğer ikisi ise, kuzey sahillerin geniş bir bölümünü işgal eden İspanyollar ile Fas'ın Atlas okyanusu sahillerini istila eden Portekizliler idi. Bu durum karşısında onlar, bir taraftan ülkede bütünlüğü sağlayıp, tahkimatı kuvvetlendirmeye çalışırken, bir taraftan da, dış tehlikelerle mücadeleye koyuldular. Komşularına karşı şartlara göre değişen bir denge politikası izlemeye çalıştılar. Bu değişken politika sayesinde, devletlerini, dış güçlere karşı korudular. Dünyanın üç büyük askeri gücünden biri olan Portekizliler'i, Osmanlı ordusunun desteğiyle, Vadi'l-Mehâzin savaşında mağlup ederek, dahilî durumlarını sağlamlaştırdılar ve askeri güçlerini isbat ettiler.

Başlangıç döneminde yaklaşık 3 çeyrek asır, devletlerini siyâsî, askerî ve iktisâdî yönlerden güçlendirmek için büyük gayretler sarfettiler. Kalkınan Avrupa'da keşfedilen modern ateşli silahları almak için önemli miktarlarda para harcadılar. Bu safhada, Batı Avrupa-Mağrib arasındaki ticari ilişkilerin en önemli alanı silah ticareti oldu. Hatta, Sa'dî idarecilerinin bu devletlerle ilişkisi, aldıkları silahlar, diğer askerî malzemeler ve askerî alanda yararlanmak için ülkeye getirilen batılı

uzmanlar dışına çıkmıyordu. [51] Sınır tahkimatları, kaleler ve oralara yerleştirilen muhafızlarla, ülke, adeta büyük bir ordugaha dönüşmüştü.

Diğer müslüman hanedanlarda olduğu gibi, Sa'diler devletinde de, verasete dayanan bir saltanat söz konusuydu. Devletin kurucusu Muhammed el-Kaim bi-emrillah, veraset prensibini ortaya koymuş, evlatlarına, en büyüklerini tahta geçirmeleri hususunda vasiyette bulunmuştu. [52] Ne var ki, bu kural, zaman zaman bozuldu. Çünkü tahta çıkan her hükümdar, kendi oğluna yol açmak için, bu kaide gereğince tahtın varisi durumunda olan kardeşleri veya amcazâdelerini, veliahdlik makamından uzaklaştırmaya çalışıyordu. Bu yüzden sultan ile isyana başvuran kardeşleri arasında çıkan savaşlarda, devlet büyük zarar görüyordu. Hatta bazen, devleti sona erdirecek sıkıntılar yaşandı.

İlk Sa'dî sultanları, ülkeyi, Aldülmelik el-Mütevekkil zamanına kadar, ortaya çıkan şartlara göre tedbirler almak suretiyle, basit bir şekilde idare ettiler. Teşkilatlanma bakımından önemli bir şey yapmadılar. Osmanlı desteği sayesinde tahta çıkan ve daha önceden Osmanlı devlet teşkilatı hakkında bilgi sahibi olan Abdülmelik el-Mu'tasım, kısa süren idaresi sırasında, teşkilatlanmayı başlattı. Onun Osmanlıları örnek alarak başlattığı bu teşkilatlanma, yerine geçen kardeşi Ahmed el-Mansur tarafından devam ettirildi.

Devletin teşkilatlanmasında en önemli sultan olan Ahmed el-Mansur, ülke idaresini üslendikten sonra, selefinin ıslahat çalışmalarını devam ettirerek idareyi yeniden teşkilatlandırdı. O, bu konudaki düzenlemeleri, müslüman bir devlete uygun düşecek şekilde, İslâmî kurallar çerçevesinde yaptırdı. Çünkü Mansur, meşhur tarihçisinin ifadesiyle, kendisini müslümanların halifesi görüyor, yeryüzünde, şeriat ve sünnete uygunluk bakımından ilk sırada olan devletin hükümdarı olduğunu düşünüyordu.[53]

Ahmed el-Mansur, aldığı tedbirlerle, muhtelif idari birimleri kurdu; merkezi otorite ile taşrada görev yapan idareciler arasındaki ilişkileri düzenledi. Sultanın otoritesinin tüm ülkede geçerli hale gelmesini ve

---

51. Abdülkerim , *el-mağrib*, 227

52. İfrenî, *Nüzhe*, 16

53. Mansur, eskiya İshak'a yazmış olduğu mektupta kendisi için "el-İmâmü'n-nebevî el-Hasenî el-Fâtımî" ünvanını, makamı için ise "el-İmametü'l-Hâşimiyye" tabirini kullanmıştır. (Fiştâlî, *Menâhil*, 123)

ülkede birlik ve beraberliği sağlayacak tedbirler aldı. Vâdi'l-Mehâzin zaferinin ardından göreve başlarken, halifelik ünvanı olarak " el-Mansur " lakabını seçmişti. O, "emirü'l-mü'minin, İmamü'l-cemâa ve Rüknü'l-imâme" ünvanlarını da kullanıyordu. Çünkü o, müslümanların imamlığının kendilerine tahsis edildiğini ve bütün halkın kendilerine itaatlarının farz olduğunu kabul ediyordu. Nitekim onun bu düşüncesini aktaran tarihçisi Fiştâlî, bu devleti, nebevî dâvetle dinin tecdidi ve yok olmuş hilafetin ihyası olarak değerlendirmiştir.[54] Buradan da anlaşıldığına göre, devletlerini Hâşimî Hilafet' in yeniden kuruluşu olarak değerlendiren Sa'dîler, halifeliğe Osmanlılar'dan daha layık olduklarını düşünüyorlardı. Nitekim, III. Murad zamanında İstanbul'u ziyaret eden Meşhur seyahatnâme sahibi Tamgrûtî de, mü'minlerin emirliği ve halifelik ünvanını sadece kendi sultanı için kullanırken, Osmanlı sultanını hükümdar, sultan ünvanlarıyla zikretmiştir. Onun nazarında da, müslümanların meşru halifesinin Sa'dî sultanı olduğu açıktır.[55]

Mansur, pazartesi, çarşamba ve cumartesi günlerini divan günleri olarak belirlemişti. Bu günlerde, resmî heyetleri huzuruna kabul ederek, askerî ve idarî meseleleri onlarla müzakere ediyordu. Devletin idaresinde sultanın en yakın yardımcıları olan büyük devlet ricali, bu divan günlerinde, diğer görevlilerle birlikte, toplantının yapılacağı salonda yerlerini alıp, sultanın gelmesini beklerlerdi. Zeval vaktinin çıkışı esnasında divana çıkan sultan, önce, hükümdarlar tarafından gönderilen mektupları okuyan Katibü's-sırr'ı dinlerdi. Daha sonra, devlet ricali, makamlarına göre tesbit edilen sırayla önemli meseleleri sultana arzederlerdi. Divan toplantısı ikindiye kadar devam ederdi. Çoğu kere sultan, sarayına, ikindi namazını kıldırdıktan sonra çekilirdi.[56]

Mansur, cuma günlerini ise, halkın şikayetlerini dinlemeye ayırıyordu. Mezalim duruşmalarına katılır, halkın, valiler ve diğer görevliler hakkında yaptığı şikayetleri dinler, haksızlıkları gidermek için gerekli emirleri verirdi. Bu duruşmaları ihmal etmez, halka zulmeden idarecileri cezalandırmaktan çekinmezdi.

---

54. Fiştâlî, *Menâhil*, 59, 61, 123, 124, 306

55. Tamgrûtî, *en-Nefhatü'l-miskiyye*, (Fransızcası: Henri De Castries, Paris, 1929), s.68

56. Abdülkerim, *el-Mağrib*, 232

Sa'dî sultanları, Merakeş dışına çıktıklarında, başkentte yerlerine bir vekil bırakırlardı. Genellikle sultanın veliahdi veya oğullarından biri olan bu vekil, onun yokluğunda, divan toplantılarına ve mezâlim duruşmalarına başkanlık ederdi.

b.) Veliahd

Kendilerini "emirü'l-mü'minîn=halife" sayan Sa'dî sultanları, yerlerine tahta geçecek şahsın seçimini (veliahd tayinini), şer'î hakları olarak kabul ediyorlardı. Bu münasebetle, muasır diğer İslam ülkelerinde olduğu gibi, sağlıklarında veliahdlerini belirliyor ve onun için başta kardeşlerinden olmak üzere devlet ricalinden bağlılık yemini (biat) alıyorlardı. Ne var ki, sultanın ölümünden sonra oğulları veya diğer yakınları arasında çıkması muhtemel taht kavgalarını önleyici ve istikrarı devam ettirici bir tedbir olarak görülen bu uygulama, çoğu zaman, beklenen neticeyi sağlayamıyordu. Veliahde biat etmeyen bazı kardeşleri veya diğer yakınları, isyana teşebbüs ederek, iç savaşa yol açıyorlardı. İslâm tarihinde yaşanan kardeş kavgalarının en önemli sebeplerinden birini teşkil eden bu problem, Sa'dîler zamanında da özelliğini devam ettirdi.

c.) Sultanın Maiyyeti

Sarayda sultanın en yakınları olarak görev yapan başlıca görevliler, sırasıyla şunlardı:

1. *Hacib (vezir)*: Sultandan sonra idarede birinci görevli olan hâcib, sultanla vezirleri ve katipleri arasında vasıta rolü oynardı.

2. *Katibü's-sır:* Sa'dî sultanı ile diğer hükümdarlar arasındaki mektuplaşmaları ve yine sultan ile yüksek devlet ricali arasındaki yazışmaları yürütüyordu.

3. *Sahibü'l-mezâlim:* Devlet memurlarının haksız uygulamaları yüzünden mağdur duruma düşen vatandaşların şikayetlerini değerlendiren ve haksızlıkları gidererek suçlu devlet görevlilerini cezalandıran yüksek mahkeme başkanı. Sa'dî sultanları, çoğu kere, cuma günleri cuma namazından sonra Cami-i kebir'de kurulan Mezalim

mahkemesi duruşmalarına bizzat başkanlık ederlerdi. Katılamadıkları zaman veliahdleri veya sahibü'l-mezâlim onlara vekalet ediyordu.

4. *Ashabu'l-meşvere:* Önemli devlet meselelerinin görüşülmesinde sultana danışmanlık yapan ve onun istişare toplantılarına katılan, askerî rical, ehlü'l-hall ve'l-akd ve görüşülen konunun uzmanlarından meydana gelirdi.

B. Vilâyetlerin İdaresi

İdârî teşkilatlanmayı gerçekleştiren Ahmed el-Mansur, ülkeyi, aşağıdaki şekilde 12 vilayete ayırmıştı:

Merakeş, Sus, Tadela, Miknâse, Fas, Der'a, Tafilelt, Tamesnâ, Sahra, Tikûrârîn, Tavârîk ve Sûdan. [57]

Sa'di sultanları, bu vilayetlere vali tayin ederlerken, şehirlerin siyâsî, dînî ve stratejik durumlarını dikkate alarak, ona göre seçim yaparlardı. Büyük vilayetlerde, genellikle şehzadelerini görevlendirirlerdi. Nitekim Ahmed el-Mansur, büyük oğlu Muhammed Şeyh'i Fas, diğer oğullarından Ebu Fâris'i Sûs, Ebu'l-Hasen'i Miknâse, en küçükleri Zeydan'ı Tadelâ valiliğine tayin etmişti. Sultanlar, dînî, ilmî ve medenî bakımdan başkent Merakeş'ten geri kalmayan Fas şehrini, veliahd şehri olarak seçmişlerdi. Gelecekte ağır mes'uliyet üslenecek haleflerini, idareye bu önemli merkezde hazırlıyorlardı.

Mutlak yetki ile vali tayin edilen şehzâdeler, vilayetlerinde, sultan maiyyeti gibi bir maiyyet oluştururlardı. Tayin kararnamesinde , kâidü'l-mahalle, hâcib, katibü's-sır, sahibü'l-mezâlim ve şura meclisinden ibaret bir maiyyet oluşturacakları da karar altına alınıyordu. Onlar, vilayetlerinde kontrolü sağlamak için askerî birlikler de teşkil ederlerdi.

Ahmed el-Mansur, Sudan'ı aldıktan sonra, uzak olan bu bölgeyi bir paşalık (eyalet) haline getirmiş, idaresine "paşa" ünvanını taşıyan askerî vali tayin etmişti. Bu eyâlette askerî ve siyâsî otorite paşanın elinde bulunuyordu.

---

57. *Aynı eser*, 233

Sa'dî sultanları, arap ve berberî kabileleri itaat altında tutmak hususunda, kabile liderlerinden yararlanmak yoluna gitmişler; her kabilenin bulunduğu bölgede yol emniyetini sağlamak görevini, o kabilenin şeyhine vermişlerdi. Hatta Sultan Mansur, kabile şeyhlerini, nüfuz bölgelerinde kaybedilecek eşyaları tazmin etmekle yükümlü tutmuş ve onlardan söz almıştı. [58]

C. Dînî ve Adlî Görevler

Diğer İslam devletlerinde olduğu gibi, Sa'dîler zamanında da, adlî görevler, başlıca dört teşkilat arasında taksim edilmişti. Bunlardan birincisi, İslam devletlerinde en önemli görevler arasında yer alan, kadılık teşkilatı idi. Sultan tarafından tayin edilen kâdı'l-cemâa (başkadı) maiyyetinde görev yapan kadılar, Şeriatın Kitap ve Sünnet'e uygun bir şekilde tatbikini sağlamak, dini meselelerde halkı aydınlatmak ve normal davalara bakmak görevlerini yürütürlerdi. Kararlarını vermekte mutlak hürriyet sahibi idiler.

İslâm devletlerinde en yüksek yargı organı durumunda olan Mezâlim mahkemeleri ise, kâdı'l-cemâa riyasetinde çalışan normal mahkemelerin bakamadığı, yüksek devlet erkanı hakkında açılan davalara bakıyordu. Bu mahkemelerin tabii başkanı olan sultan, çoğu kere duruşmalara bizzat katılırdı. Katılamadığı takdirde, veliahdi veya "sahibü'lmezâlim" ünvanını taşıyan görevli tarafından temsil edilirdi.

Üçüncü adlî görev ise, sahibu'ş-şurta başkanlığında çalışan, halkın can ve mal emniyetini sağlamak, emniyet ve asayişi temin etmek, cinayet ve kötülüklerin yayılmasını önlemek, canileri yakalamak ve onlar hakkında verilen cezaları infaz etmek gibi adlî görevleri yürüten " Şurta" teşkilatı idi.

Adlî görevlerin dördüncüsü, kısaca, " iyiliği emretmek, kötülüğü yasaklayıp, kötülükten alıkoymak" şeklinde tarif edilen dînî-adlî görev olan " hisbe" vazifesi idi. Sahibü'l-hisbe riyasetinde çalışan bu teşkilat, umumun menfaatlerini gözetmek, genel ahlâk ve âdap kurallarına uyulmasını sağlamak ve halka rahatsızlık veren her şeyi ortadan kaldırmak için çalışırdı. Günümüzde belediyelerin yürüttüğü görevlerin

58. İbnü'l-Kâdî, *el-Münteka' l-maksûr*, 95'ten naklen Abdülkerim, *el-Mağrib*, 236

önemli bir bölümü, bu teşkilat tarafından yürütülüyordu. Cadde ve sokakların, çarşı ve pazarların, ölçü ve tartı aletlerinin, gıda maddelerinin kontrolü bu teşkilat tarafından sağlanırdı.

D. Ordu

Sa'diler, askerî bakımdan çok hassas bir dönemde kuruldular. İçteki rakipleri Vattâsiler yanında, dışta Cezayir ve Tunus'u alan Osmanlılar, kuzey ve batı sınırlarında Mağrib sahillerinin önemli merkezlerini istila etmiş İspanya ve Portekiz ile mücadele etmek mecburiyetinde idiler. Bu yüzden, askerî teşkilatlanmaya büyük önem verdiler. Sa'dî sultanları, askerî teşkilatlanmada, Osmanlı yeniçerilik sistemini örnek almışlardı. Osmanlı desteğiyle tahta oturan Abdülmelik el-Mu'tasım tarafından başlatılan bu teşkilatlanma, bilhassa bu devletin en önemli sultanı kardeşi Ahmed el-Mansur tarafından geliştirildi. 1578 yılında Vadi'l-Mehâzin savaşında Portekiz ordusunun önemli güç kaybına uğratılmasından sonra, zamanın en önemli askerî güçleri arasına giren muzaffer bir devletin sultanı olarak göreve başlayan Mansur, gayrimüslimler, Endülüslüler ve Sudanlılardan devşirdiği gençleri, askerî eğitime tabi tutup, onlardan nizami ordular teşkil etti. Dahilî sükunu sağlamak, isyanları bastırmak ve haricî saldırıları püskürtmek için, kısa zamanda onların sayılarını artırdı. Birliklerin teşkili, sınıflara ayrılması ve komuta kademe ve ünvanları bakımından Osmanlı askerî teşkilatını örnek alan sultanın oluşturduğu bu birliklerin 1603 yılında başkentteki mevcudu, bir ingiliz sefirinin takdirine göre, 40 bine ulaşıyordu. Bu birliklerde, gayrimüslimler, Endülüslüler, Araplar, Türkler ve Mehazin savaşına katılan askerler bulunuyordu. [59]

Bu birliklerin büyük bölümü ise, diğer vilayetlere, sınır boylarına ve buralardaki kale ve hisarlara dağıtılmış bulunuyordu. Sınır boylarındaki bu hisarlar, ateşli silahlarla donatılmış askerî birliklerle teçhiz ediliyordu. Oralarda, ayrıca askerî mühimmat ve erzak depoları mevcuttu.

Bu kapıkulu birlikleri yanında, muharip birliklerin ikinci kanadını teşkil eden sipahi birlikleri mevcuttu. Bu birlikler, devlete dost olan arap kabilelerinden seçilir, istenildiği anda cepheye sevkedilebilecek

59. Abdülkerim, *el-Mağrib*, 239

durumda beklerlerdi. İkta sahibi komutanların uhdesinde olan bu kuvvetlerin mevcudu, ingiliz sefirinin verdiği rakamlara göre, piyade ve süvari olarak 100 bin civarında idi. Sultan emrettiği takdirde bu birlikler derhal cephelere intikal ederdi. Arabu'd-devle adı verilen bu birlik mensupları da, resmi elbiseler giyerlerdi.[60] Ahmed el-Mansur zamanında Mağrib'te görev yapan bu kuvvetler dışında, 23 bin kişilik bir kuvvet de Sudan fethi için gönderilmişti.

Donanma o günün şartlarına göre istenilen güçte değildi. Başta Mansur olmak üzere sultanlar, donanmanın gücünü artırmaya çalıştılar. Ne var ki, dahilî sükunu teminde karşılaştıkları büyük zorluklar yüzünden, kara birliklerine yönelmek mecburiyetinde kaldılar. Sahillerde ecnebî güçlerin hakimiyeti, korsanlık faaliyetlerinin artması da, donanmayı güçlendirmelerinde menfi rol oynuyordu. Bütün bunlara rağmen, Ahmed el-Mansur, bilhassa İspanya'nın Armada mağlubiyetinde donanmasının büyük kısmını kaybetmesinin ardından, Osmanlıların Avrupa savaşlarıyla meşguliyetlerinden de istifade ederek, donanmayı kuvvetlendirmeye çalıştı. Selâ'da yeni tersane yaptırdı. Donanma gemilerinin sayısını artırdı. Arâiş, Asila, Azmur ve Asila gibi sahil şehirlerini tahkim ettirdi.

Ateşli silahlar ve topçuluk alanında önemli gelişmelerin yaşandığı bir dönemde hüküm süren Sa'dî sultanları, modern silahları edinmek hususunda önemli paralar harcamaktan kaçınmadılar. Haricî ticaretlerinin en önemli maddesini ateşli silahlar teşkil etti. Mağrib haricî ticaretini elegeçiren ingilizler, Fas Sa'dî sultanlarının istediği her nevi yeni silah ve aleti temin ediyorlardı.

Sa'dî askerlerinin maaşları, 4 ayda bir ödeniyordu. Harp zamanında ise özel bahşiş ve hediyeler alırlardı. Elbiseleri yıllık olarak dağıtılırdı. Savaşa çıkılacağı zaman, Sancak-ı Şerif el-Mansur camiine çekilir, hafızlar tarafından 100 hatim indirilir ve Sahih-i Buharî okunurdu. Bu sırada, tehlil, tekbir, salâtü-selâm sesleri yükselir, zafer duaları yapılırdı. Daha sonra, ordu hareket ederdi.

60. Abdülkerim, *el-Mağrib*, 242

2. İKTİSADİ DURUM

A. Ziraat ve Endüstri

Sa'dî sultanları, maddî durumu iyileştirebilmek için, gerekli gördükleri tedbirleri aldılar. Bilhassa Ahmed el-Mansur, ülkede istikrarı sağladıktan sonra, ülkenin imarına ve iktisâdî durumu güçlendirmeye büyük önem verdi. Aldığı bir takım tedbirlerle, kısa sürede, ziraat, hayvancılık, endüstri ve ticaret alanında önemli bir kalkınma sağlandı.

Ahmed el-Mansur, geniş ülkesinin tarıma müsait kesimlerinde sulama işlerini tanzim ederek, üretimi artırmaya yönelik tedbirler almıştı. Nüfusun büyük ekseriyyeti bu verimli bölgelerde yaşadığı için, ziraatı geliştirmeye çalıştı. Tahıl, bakliyat, meyve ve sebze üretiminin arttırılması için, sulama işlerine ve sulu tarıma önem verdi. Vadiler ve nehirlerin suyunun kanallar vasıtasıyla sulama işlerinde kullanılmasını sağladı. Bazı göçebe kabileleri ziraatla uğraşmaya mecbur ederek, onlara verimli araziler dağıttı. Ülkesine sığınan Endülüs muhacirlerine de araziler tahsis etti. Tarım ve endüstri alanında yetişmiş muhacirlerden, tarım ve endüstrinin gelişmesi yolunda yararlanmaya çalıştı. Onun aldığı tedbirler sayesinde, ülke tarımı önemli bir gelişme göstermiş, yetiştirilen ürünlerin miktarı büyük ölçüde artmıştı.

Ahmed el-Mansur, hayvancılığın geliştirilmesini sağlamak için de gayret gösterdi. Yerleşik hayata geçirmek istediği kabilelere, sığır, koyun, keçi, at ve deve cinsinden hayvanlar dağıttı. Tarım ve hayvancılığın gelişmesi, ülkede, hayat seviyesini yükseltmiş, medenî terakkiyi beraberinde getirmiş, badiyelerde büyük merkezlerin kurulmasına zemin hazırlamıştı. Bu gelişme, tabîî olarak ticaret ve endüstriyi de canlandırdı. Badiye halkı ürettiği ürünleri ve yetiştirdiği hayvanları pazarlamak için, kasaba ve şehirlere yöneldiler. Ticarî hayat canlandı. Bu canlanma, istikrarı olumlu yönde etkiledi.

Ziraat, hayvancılık ve ticaret alanındaki gelişmelerle birlikte seyreden el sanatları ve endüstri alanındaki canlanma, bilhassa ülke ekonomisinde büyük önemi olan şekerkamışı üretimi ve şeker istihsalini artırdı. Şekerkamışı tarımı alanlarının genişletilmesi, devlet tekelindeki

şeker imalathanelerinin arttırılması ve geliştirilmesi, devlet gelirlerini önemli ölçüde yükseltiyordu. Şekerkamışı ekim alanlarını genişleten ve yeni imalathaneler inşa ettiren Mansur, şekeri en önemli ihracat maddesi haline getirmişti. Kuzey Atlaslarda Şefşâven ve Savire şehri civarında 4 imalathane, Sûs , Tarudanat ve civarında ise 10 imalathane bulunuyordu. Şekerkamışı üretilen arazilerin tamamı ve bu imalathaneler devlet tekelindeydi. Devlet, bu arazileri, belirli sürelerle ve yıllık ücret karşılığında, zımmî vatandaşlarına kiralıyordu. [61]

İktisâdî hayatın çerçevesi genişlemiş, şeker üretimi yanında, silah yapımı, madencilik, muhtelif el sanatları ve mahallî sanatkarlıklar alanında ilerleme sağlanmıştı. Hatta ülkedeki bu gelişme, yabancı sefirlerin hayranlığını çekecek ölçülere ulaşmıştı. Devletin gelirlerinin artmasını dikkate alan Ahmed el-Mansur, "nâibe" adı verilen vergi gibi gayri-şer'î sayılan bazı vergileri kaldırdı.

Modern silah ihtiyacını bilhassa İngiltere'den ithal yolu ile karşılayan Sa'dî sultanları, ülkelerinde de silah üretimine önem verdiler. En önemli silah imalathanesi Merakeş'te Kasaba'da bulunuyordu. Bu arada tersaneler genişletilmiş ve donanmanın geliştirilmesi için tedbirler alınmıştı. Maden istihsaline gelince, ülkede, güherçile, bakır, demir, kurşun ve bilhassa yemek tuzu ocakları mevcuttu. Bu madenler, önemli bir ihracat kalemini teşkil ediyordu. Nitekim geçtiği gibi Ahmed el-Mansur, Teğâzâ'daki tuz kuyularından önemli gelir sağlamıştı. Sudan'da altın yatakları da bulunuyordu. Mansur, Sudan fatihi Cuder Paşa'ya, üç altın madeni yatağına sahip çıkmasını, onların üzerine hisar yaptırarak koruma altına almasını emretmişti.[62]

El sanatlarına gelince, marangozluk, terzilik, değirmencilik, mum üretimi ve buhurdanlık imalatı revaçta idi. Endülüs muhacirleri, bu hususta ta canlılık getirmişler, bu alanlardaki bilgi ve tecrübelerini yerli halka aktarmışlardı.

61. Abdülkerim, *el-Mağrib*, 257
62. Abdülkerim, *el-Mağrib*, 258

B. Ticârî Durum

a.) Dâhilî Ticâret

Ülkede emniyet ve istikrarın sağlanmasından sonra, ticârî hayat canlanmaya başlamış; bilhassa Ahmed el-Mansur zamanında alınan tedbirler neticesinde tarım ve endüstrinin gelişmesiyle, ticârî harekette büyük bir gelişme sağlanmıştı. Kırsal alanda tarım ve hayvancılığın, büyük merkezlerde el sanatları ve endüstrinin gelişmesi, bu iki kesim arasında gerçekleştirilen alış-verişi arttırmıştı Ticârî hareketin gelişmesiyle birlikte, şehirlerdeki han ve pazarların sayısı arttı, kırsal kesimlerde, haftalık pazarlar veya mevsimlik ya da yıllık ticârî panayırlar kurulmaya başlandı.[63]

Muasır tarihçi ve diplomatların anlattığına göre, Fas ve Merakeş gibi önemli şehirlerdeki pazarlar, çarşılar ve dükkanlar, muhtelif eşyalar ve ürünlerle dolu idi. Büyük çarşılar, eşya ve ürünlerin, yağmur ve sıcaktan korunması için, üstü kapalı olarak, kapalı çarşı şeklinde yapılıyordu.

Kırsal kesimde önemli merkezlerde kurulan pazarlarda; tahıl, bakliyat, canlı hayvan, deri ve diğer ürünler pazarlanırdı. Bu pazarların kurulduğu yerleri ve kurulma zamanlarını çok iyi bilen ülke tüccarları, günümüzdeki ticârî panayır ve fuarları andıran bu pazarları muntazaman dolaşırlardı.

Sudan'ın alınışından sonra, ticârî hareketin alanı gibi, mübadele malzemelerinin çerçevesi de genişledi. Fas'ın tarım ve endüstri ürünleri yanında, sahranın tuzu, Sudan'ın baharatları ve oradan getirilen köleler, en önemli ticârî eşyalar haline geldi. Bu gelişme ile birlikte, ülkenin iktisâdî durumu iyileşti ve zengin bir tüccar kesimi ortaya çıktı. Ticârî hayattaki etkinlikleri gittikçe artan bu tüccarlar, zamanla sultan üzerinde de etkili olmaya başladılar. Nitekim Ahmed el-Mansur, onların tesiriyle, dahilî ticaret mallarından alınmakta olan gümrük vergilerini kaldırmıştı.[64]

---

63. Abdülkerim, *el-Mağrib*, 259

64. İbnü'l-Kâdî, *el-Münteka'l-maksûr*, 28 'den naklen Abdülkerim, Abdülkerim, *el-Mağrib*, 261

Çıkardıkları fermanlarla tüccarlara her nev'i ticârî faaliyetlerinde şer'î kurallara uymalarını ve bilhassa faiz ve diğer haramlardan kaçınmalarını emreden Sa'dî sultanları, kara ve deniz ticaret yollarını güvenli hale getirmek için gereken tedbirleri alıyorlardı. Bu hanedanın önemli sultanlarından olan Ahmed el-Mansur, bu yolları kontrol altına almak ve ulaşımın güvenlik içinde kolay bir şekilde yapılmasını sağlamak için bir dizi tedbir almıştı. Yağma ve baskınlara müsait tehlikeli mıntıkalarda karakollar kurdurmuş, ayrıca 24 mil aralıklarla konaklama yerleri yaptırmış veya çadırlar kurdurmuştu. Meriniler'de olduğu gibi bu konaklama yerlerinin işletilmesini, bölgede yaşayan kabilelere vermişti. Bu iş karşılığında kendilerine ikta arazi verilen kabileler, yolculara, ekmek, et, yağ, tuz vb. gıda maddeleri satmakla mükellef tutuluyordu. Onlar, ayrıca, kendilerine ait konaklama yerinde geceleyen kafile mensuplarının ve onlara ait ticârî eşyaların korunmasını da sağlıyorlardı. Hatta, kaybolan eşyaları, aralarında müştereken ödemeleri gerekiyordu. Eşyalar gündüzleyin iki menzil arasında kaybolduğu takdirde, hangisine daha yakın ise, o menzilin sorumluları tazmin ederdi. Bu dikkat çekici tedbirler sayesinde, yağma ve baskınlarıyla meşhur olan bölgede, gerçek bir yol emniyeti sağlanmıştı. Hatta bir tarihçinin ifadesiyle, tüccarlar, ticârî seyahatlerinde, sanki kendilerini, kendi evlerinde, yakınları arasında zannederlerdi. Taşınan mal altın ve yakut olsa da, yolda hiç bir şeyden korkmazlardı. [65]

Ticârî hayatın canlanmasında, vadi ve nehirler üzerinde kurulan köprülerin de önemi büyüktü. Başta Ahmet el-Mansur olmak üzere sultanlar, ihtiyaç duyulan mevkilerde, büyük köprüler yaptırmışlardı. Kara yolları üzerinden gerçekleştirilen ticârî seyahatler, deve kervanları ve arabalarla sağlanıyordu.

b). Dış Ticâret

Muasır devletlerle gittikçe genişleyen ve gelişen siyâsî ilişkiler, hâricî ticaretin gelişmesini de sağlamıştı. Batı Avrupa devletleri tüccarları, ticârî güvenliğin sağlandığı Sa'dî ülkesine büyük rağbet gösteriyorlardı. Bu ticârî faaliyette, harp aletleri ve bilhassa ateşli silahların büyük bir yeri vardı. Çünkü, Ahmet el-Mansur'un yaptığı gibi,

65. İbnü'l-Kâdî, 95'ten naklen Abdülkerim, *age.*, 263

bazı sultanlar, silah alımına önem veriyorlardı. Mansur, ayrıca yaptırdığı mimarî eserlerde kullanmak için bol miktarda mermer ithal ettirmiş, bu ülkelerden mühendis ve usta getirtmişti.

Sa'dî sultanları, ticârî anlaşmalar yaptıkları batılı tüccarlara ve bazı şirketlere özel imtiyazlar tanıyorlardı. Bilhassa Mansur zamanında, kendilerine özel imtiyazlar tanınan ingiliz tüccarlar "şirketü'l-berberiyye" adı verilen bir şirket kurmuşlardı. Mağrib ile İngiltere arasındaki ticarî ilişkileri düzenlemek ve Mağrib'te ticaret yapan ingilizlerin durumlarını kontrol altında tutmak için kurulan bu şirket, kısa bir süre sonra, başta şeker ticareti olmak üzere, Fas haricî ticaretini neredeyse tekeline geçirmişti. Bu ticaretten çok para kazanıyordu.

Bu dönemden günümüze ulaşan vesikalardan anlaşıldığına göre, ingiliz tüccarlar, Fas'a koyu ve açık yeşil renkte kıymetli kumaşlar getiriyorlardı. Bu kumaşlardan yapılan elbiseler, zengin tabakanın sembolü haline gelmişti. İngiltere'den ithal edilen diğer mal ve eşyalar arasında, çeşitli silahlar, gemi yapımında kullanılan keresteler de önemli bir yer tutuyordu. Fas'ın İngiltere'ye ihraç ettiği ürünlere gelince, şeker, hurma, mum, muhtelif bakliyat, altın , bakır ve barut imalinde kullanılan güherçile ilk kalemleri teşkil ediyordu. Bu yoğun ticarî ilişkiler, Fas ile İngiltere arasındaki siyasî münasebeti de kuvvetlendirmiş, Ahmed el-Mansur ile kraliçe Elizabet iki samîmî müttefik haline gelmişlerdi. [66]

Sultan Ahmed el-Mansur zamanında, ithal edilen yabancı malların tesbiti sıkı bir şekilde yapılıyordu. Yabancı tüccarların şikayetleri olursa, derhal inceleme yaptırılarak, suçlular cezalandırılıyordu. Bu tüccarlar, Sa'dî şehirlerine geldiklerinde, büyük şehirlerdeki gayrimüslimlere mahsus mahalleler veya kendileri için bina edilmiş han ve otellerde kalırlardı. Beynelmilel pazarlar durumundaki bu hanlar ve otellerde, ekseriyyeti yabancı dil bilen Endülüs muhacirlerinden veya yahudilerden olan komisyoncular, ithal malların devlete ve yerli tüccarlara satışını sağlarlardı.

Ülkelerarası ticarette, Mağrib limanları önemli bir yer tutuyordu. Yabancı tüccarların ilk durak ve pazarlarını teşkil eden bu limanlar arasında başkent Merakeş'in liman şehri durumunda olan Asîfî, zirâî ürünleri ve şeker üretimiyle meşhur Sûs bölgesinin limanı Agadir ve

66. Abdülkerim, *el-Mağrib*, 263

Kuzey Fas'ın merkezi Fas şehrine yakın Araiş limanları büyük önem taşıyordu. Tatvan, Ribat, Selâ, Asîla ve Azmur limanları da mühim ticaret merkezleri arasındaydı.

Sa'dî ülkesinde, altın, gümüş ve bronz paralar kullanılıyordu. Bu paraların üzerinde, nerede, hangi tarihte ve hangi sultan tarafından darbettirildiği, besmele ve dua mahiyetinde kısa bir ayet veya hadis yazılırdı. [67]

C. Maliye Teşkilatı

Sa'dîler'de malî işler, "sahibu hazâini'd-dâr" ünvanını taşıyan günümüzdeki maliye bakanına benzetebileceğimiz bir görevli tarafından yürütülüyordu. Onun emrinde çalışan memurlar ise, başlıca beş grupta toplanırdı:

a. *el-ümenâ= eminler:* Şehirlerde ve kırsal kesimlerde görev yapan bu memurlar, Ahmed el-Mansur zamanında, doğrudan onun tarafından tayin ediliyorlardı. Çoğu kere varlıklı tüccarlar arasından seçilen bu görevliler, vali ve diğer memurlardan bağımsız bir şekilde çalışırlar, sadece sultana karşı sorumlu olurlardı.

b. *Haraç âmilleri.*

c. *Erzak depoları âmilleri.*

d. *Humus muhafızları:* Ganimetlerden devletin hakkı olan kısmın hazineye ulaştırılmasını sağlarlardı.

e. *Ordu erzak depoları görevlileri*

Hazinenin gelir kaynaklarına gelince, en önemlileri şunlardı:

a. *Ganimetler:* Portekiz kralı San Sebastiyan'a karşı kazanılan Vadi'l-mehâzin zaferi neticesinde. Sa'dî hazinesi büyük miktarda para ve mal elde etmişti. Elegeçirilen binlerce esir, maddi durumlarıyla mütenasip fidyeler karşılığında iade edilmiş, bu yolla önemli bir servet sağlanmıştı. Bu arada bölgede yapılan diğer savaşlarda ve yine Sudan

67. Sa'dî paraları hakkında bilgi için bkz. Abdülkerim, *el-Mağrib*, 266-268

fethinde elegeçirilen ganimetlerden hazine payı(humus), önemli bir yekun teşkil ediyordu.

b. *Fethedilen ülkelerden ve bilhassa Sudan'dan sağlanan gelirler:* Sudan valiliğinde istihdam edilen paşalar, merkeze önemli miktarlarda külçe altın ve diğer kıymetli eşyalar gönderiyorlardı. İfrenî'nin verdiği bilgiye göre, Cuder Paşa, uzun bir süre kaldığı Sudan'dan nihâî dönüşü sırasında, beraberinde, her biri büluğ yaşına ulaşmış 10 bin köle, 10 bin cariye, 400 yük külçe altın, 100 yük fil dişi, bol miktarda Sudan kumaşı ve diğer değerli eşyaları; ayrıca 4 tane de fil getirmişti. Onun Merakeş'e girişi, unutulmaz bir gün oldu. [68] Daha sonraki paşalar da, köle, külçe altın ve bölgenin diğer kıymetli eşyalarından bol miktarlarda gönderdiler. Devlet, Sudan'da yetiştirilen tarım ürünlerinden de, önemli gelir sağlıyordu. Şüphesiz ki, Sudan'ın maddî imkanlarından en fazla yararlanan sultan, bölgeyi Sa'dî hakimiyeti altına alan Ahmed el-Mansur olmuştur. Daha önce de geçtiği gibi kendisine, bölgeden kazandığı altınların bolluğu ve dillere destan olması yüzünden "ez-Zehebî = altıncı" lakabı verilmişti.

c. *Muhtelif madenlerden sağlanan gelirler.* Bu madenlerin başında, Sudan altın madenleri geliyordu. Bu madenler kaleler içine alınmış ve kalelere muhafızlar yerleştirilmişti. Sahradaki Teğâzâ tuz kuyuları başta olmak üzere yemek tuzu madenlerine vergi konulmuştu. Bir deve yükü tuzdan, bir miskal altın vergi alınıyordu. Mağrib'teki, bakır, demir, kurşun ve güherçile madenlerini de zikretmek yerinde olacaktır.

d. *Şeker imalathanelerinden Elde edilen Gelir:* Devletin tekelinde olan bu imalathaneler, yıllık kira karşılığında, gayrimüslim vatandaşlar tarafından işletiliyordu. Mansur zamanında buralardan elde edilen gelir, son derece artmış, diğer vergilere ihtiyaç bırakmayacak rakamlara ulaşmıştı. [69]

e. *Gümrük vergileri:* İthal malları üzerine % 30 , ihraç mallarına ise % 10 ' lar civarında vergi konulmuştu.

f. *Tımar sahiplerinden alınan vergi.*

g. *Hububattan alınan öşür.*

---

68. İfrenî, *Nüzhe*, 97

69. Abdülkerim, *el-Mağrib*, 273

Bu vergilerin yanında, hanlar, çarşılar, fırınlar, zeytinyağı atelyeleri üzerine konulan vergiler gibi başka vergiler de vardı. Bu arada, şeriata aykırı olduğu için ilga edilen vergiler (nâibe adını taşıyan vergi gibi)' den de bahsedilmiştir. Ahmed el-Mansur, gerek bu vergiyi, gerekse, dahilî ticaretten alınan gümrük vergilerini kaldırmıştı. [70]

70. *Aynı eser*, 274

3. SOSYAL DURUM

Sa'dîler zamanında ülkede sağlanan nisbî sükun ve istikrar dönemlerinde, iktisâdî durumun düzelmesiyle birlikte, halkın sosyal durumunda da değişiklikler görüldü. Ülke halkı, Cezayir'i aldıktan sonra kendilerine komşu olan Osmanlılar'dan, Endülüs'ten kalabalıklar halinde ülkelerine hicret eden muhacirlerden ve sıkı ilişkiler kurulan Avrupa devletlerinden önemli ölçüde etkilendi. Müslüman arap -berberî medeniyetini temsil eden Mağrib'in sosyal hayatı, bu ulusların sahip olduğu medeniyetlerden etkilendi. Daha ziyade şehirlerde yaşayan halk için geçerli olan bu etkilenme, sosyal hayatın çeşitli alanlarında ve farklı şekillerde gerçekleşti.

A. Osmanlı Tesiri

Osmanlılar, 16. asırda, her bakımdan en parlak dönemlerini yaşıyorlardı. Osmanlı başkenti İstanbul, medenî terakki bakımından, dünyanın en önemli merkezlerinden sayılıyordu. Siyâsî tarihle ilgili bölümde ele aldığımız gibi, Sa'dî sultanları, devletlerinin kuruluş yıllarından itibaren, Cezayir ve Tunus'a hakim olan Osmanlı devletiyle sıkı ilişkiler kurdular. Osmanlılar'a sığınan ve onların desteğiyle tahta oturan Abdülmelik el- Mu'tasım, siyâsî mülteci olarak bulunduğu süre içinde, Osmanlı idare sistemini, askerî yapı ve sosyal hayatın çeşitli tezahürlerini doğrudan tanıma imkanı bulmuştu. Kısa süren saltanatının ilk günlerinden itibaren, kanunî teşkilatlanmayı gerçekleştirememiş henüz basit bir arap beyliği görünümünde olan ülkesini teşkilatlandırmada, Osmanlı devletini örnek aldı. Onun başlattığı bu düzenlemeler, kendisi gibi Osmanlı devletini tanıma imkanı bulan kardeşi Ahmed el-Mansur ez-Zehebî tarafından ikmal edildi.

Osmanlı etkisi, daha ziyâde, askerî alanda ortaya çıkmış; Mansur, yeniçeri teşkilatını örnek alarak, yabancılardan meydana gelen yeni askerî birlikler kurmuştu. Türk, Endülüslü, gayrimüslim ve Sudanlı gençlerden teşkil ettiği bu birlikleri, yeniçeriler tarzında eğitti. Yeniçeri

ocağı tarzında düzenlediği bu birliklerde, aynen Osmanlı askerî teşkilatındaki rütbe ve ünvanları kullandırdı. [71]

Fas Sa'dî toplumunda sayıları gittikçe artan Türkler'in sosyal hayat içindeki durumlarına gelince, büyük şehirlerde, onlara ait mahallelerin bulunduğu görülmektedir. Nitekim, başkent Merakeş'te onlara ait mahalle, kendilerine has gelenek ve görenekleri, örf ve adetleri bakımından, diğer mahallelerden bazı farklılıklar arzediyordu. Türklere ait bu mahallede, bu gün dahi, bazı sokak ve mıntıkaların Türkçe isimler taşıdığı görülmektedir. Başlangıçta sadece Türkçe konuşan bu mahalle sakinleri, zamanla diğer halk kesimleriyle karıştılar. Müslüman oldukları için, bu imtizaç pek zor olmadı. Bu beraberlik neticesinde, Mağrib halkı, bu türklerin, örf ve adetleri, yeme, içme ve giyinmelerinden etkilendi. Bu etkilenme aynı zamanda mimârî anlayış üzerinde de ortaya çıktı. [72]

B. Endülüs Muhacirlerinin Tesiri

Endülüs müslümanlarının Mağrib'e göç hareketi, Milâdî 13. asrın başlarından itibaren yoğun bir şekilde başlamış ve bilhassa 1492 yılında Gırnata'nın sükutundan sonra çok hızlanmıştı. Bu göçler esnasında, büyük muhacir kafileleri, Fas'a gelerek, Tatvan, Fas, Merakeş ve Ribatu'l-feth gibi önemli şehirlere yerleştiler. Kendilerine kucak açan din kardeşleriyle birlikte yaşamaya başladılar. Devlet de, araziler tahsis ederek onlara yardımcı oldu. Her bakımdan Fas halkına nazaran daha münevver ve yetişmiş durumda olan bu muhacirler, sosyal hayat üzerinde oldukça etkili oldular. Fas halkı, dindaşları ve komşuları Endüslü muhacirlerin hayat tarzlarından etkilendiler.

Endülüs muhacirlerinin etkili olduğu önemli bir alan, 15. asrın sonlarından itibaren Kuzey Afrika sahillerinde, hristiyanlara karşı yapılan cihad hareketi olmuştu. Kendilerine her türlü zulmü yapan ve yakınlarını hunharca katleden İspanyol ve Portekiz hristiyanlarına karşı büyük bir intikam hırsıyla dolu olan bu muhacirler, başlatılan deniz ve kara cihadında büyük rol oynadılar. Onların yoğun olarak yerleştiği limanlar, deniz cihad hareketinin en önemli üsleri oldu. Osmanlı

71. Fiştâlî, *Menâhil*, 201 ; Abdülkerim, *el-Mağrib*, 278
72. Deverdun, Merrakech, p. 267 'dan, Abdülkerim, *el-Mağrib*, 278

denizcilerinin de katılmasıyla, bu cihad hareketi, ilgili bölümlerde geçtiği gibi, fevkalâde başarı sağladı. Endülüs mücahidleri , bu cihad hareketine katkılarıyla, Sa'dîler'in kuruluşu ve güçlendirilmesinde de rol oynamışlardı. Çünkü Sa'dîler, baştan itibaren, "kaybedilmiş Müslüman cenneti" Endülüs'ü geri alacaklarını söylüyorlardı. [73]

Endülüs muhacirleri, yerleştikleri bölgelerde, ziraatçılık ve el sanatlarında, yerli halka örnek oldular. Bilhassa badiye halkı, bu sahalarda oldukça yetişmiş bulunan muhacirlerden çok şey öğrendi. Bu sayede tarım ve el sanatları gelişti ve gelirler arttı. Maddî durumları iyileşen kesimler, şehirlere göçe başladılar.

Sa'dîler zamanında, Avrupa devletleriyle kurulmuş olan yoğun ilişkiler neticesinde, ülkede gerek siyâsî görev maksadıyla, gerekse ticârî amaçla bulunan Avrupalıların sayısı giderek artmıştı. Diğer taraftan mimâri eserlerin yapımında da, onlardan mühendisler ve ustalar getiriliyordu. Mağrib halkı, bu yabancılar vasıtasıyla, gelişmekte olan Avrupa medeniyeti hakkında bilgi sahibi oldu. Belirli bir ölçüde de olsa onları tanıdı. Bazı Avrupalılar, uzun süre Fas'ta kalarak arap dilini ve kültürünü öğrenirken, bazı müslümanlar da onların konuştuğu dilleri öğrendiler. Fas'ta kalan bu yabancılardan bazıları, bu ülke hakkında yazdıkları eserlerle, çeşitli konulara ışık tutmuşlardır.

Sa'dî toplumuna diğer önemli bir katılım da, Sudan halkından olmuştu. Mağrib halkından geri oldukları için, onları pek fazla etkilemeyen bu unsur, geçtiği gibi, yoğun olarak Ahmed el-Mansur zamanında, getirildi. Sayıları onbinlerle ifade edilen Sudanlı köleler, evlerde, ticarethanelerde ve atelyelerde , hizmet işlerinde istihdam edildiler. Ticârî sahada önemli bir ticarî madde özelliği taşıyan Sudanlılar, bilâhere askeri teşkilata da alındılar. Sudanlıların Mağrib halkını etkilediği önemli bir husus, tütün kullanma adeti olmuştu. İfrenî, Mağrib'te tütün kullanma alışkanlığının, bunun faydalarına inanan Sudanlıların gelmesiyle ortaya çıktığını, Der'a, Merakeş ve diğer merkezlerde yayıldığını ifade eder. [74]

Fas'ın arap ve berberi asıllı kabilelerden müteşekkil asıl yerli halkı, şehirlerde ve bâdiyelerde yaşayanlar olmak üzere, başlıca iki gruba ayrılıyordu. Ekseriyyeti, kırsal kesimde yani badiyelerde

73. Abdülkerim, *el-Mağrib*, 279
74. Abdülkerim, *el-Mağrib*, 282

yaşayanlar oluşturuyordu. Ülkenin en önemli iki şehri, siyâsî başkent Merakeş ile, ilmî merkez Fas idi. Sûs bölgesinin merkezi Muhammediye (Tarudânat) üçüncü bir başkent durumundaydı.

Sosyal tabakaların zirvesini, şüphesiz Sa'dî hanedan ailesi teşkil ediyordu. Sa'dî sultanları, önemli merkez valiliklerine, oğullarını veya diğer yakınlarını getirirlerdi. Toplumda ikinci tabakayı ise diğer devlet ricali, büyük komutanlar, nüfuz sahibi liderler ve kabile şeyhleri meydana getirirdi. Bu tabaka, sultanın tahsis ettiği maaş, ikta araziler ve bahçeler sayesinde, lüks bir hayat yaşardı. Bu tabaka mensuplarının ardından, şerifler, kadılar, alimler, katipler ve şairler tabakası gelirdi. Daha sonra, zamanla gelişen burjuva tabakasının nüvesini teşkil eden tüccarlar ve en son olarak ta, sosyal piramidin tabanını oluşturan, esnaf ve sanatkarlar, askerler, şehir ve köylerde yaşayan halk tabakası yer alırdı. [75]

Kabile hayat tarzının yaygınlığı ve ülke ekonomisinin tarım ve hayvancılığa dayalı olması dolayısıyla nüfusun büyük ekseriyyeti, kırsal kesimde kasaba, köy ve mezralarda yaşıyordu. Başta Ahmed el-Mansur ez-Zehebî olmak üzere Sa'dî sultanları, tarihinde sık isyanlara raslanan bu kırsal kesimlerde emniyeti tesis ederek, halkı tarım ve hayvancılığa alıştırmak için büyük çaba gösterdiler. Göçebe olarak yaşamaya alışmış kabileleri yerleşik hayata geçirmek için, onlara tarıma müsait araziler veya yetiştirmeleri için damızlık hayvanlar verdiler. Bu tedbirler sayesinde, ziraat gelişti, köylerde imar faaliyetleri arttı. Neticede üç farklı köy tipi ortaya çıktı:

a. Ziraat ile uğraşan köyler.

b. Ticaret ile uğraşan köyler.

c. Geçimlerini çeşitli el sanatları ve endüstri kollarıyla sağlayan köyler. Bilhassa şekerkamışı ziraatıyla uğraşan köylerde, şeker imalâthanelerinin kurulmasıyla, bu çevrelerde umran gelişti.

Bu tedbirler neticesinde, Mağrib'in kırsal kesimlerinde, ziraat, ticaret ve endüstri alanlarında önemli bir gelişme sağlandı. Maddi durum iyileşti, bununla birlikte, yapılaşma ve hayat standardı yükseldi. Bu gelişme, ülkede bulunan yabancı devlet temsilcilerinin dikkatlerini

75. Abdülkerim, *el-Mağrib*, 291

çekmişti. Nitekim pek çoğu, ülkelerine gönderdikleri raporlarında bu gelişmeye büyük yer vermişlerdir.[76]

Geçimlerini hayvancılıkla kazanan kabileler ise, göçebe hayat tarzlarına devam ediyorlardı. Mevsimlere göre, otlakları dolaşarak, çadır hayatı sürüyorlardı.

Sa'dî ülkesinde müslüman halkla birlikte yaşayan yahudi ve hristiyanlar, daha çok büyük şehirlerde ve kendilerine mahsus mahallelerde ikamet ederlerdi. Katolik İspanya ve Portekiz zulmü karşısında Endülüs'ten kaçmak zorunda kalan yahudilerin önemli bir kısmı Fas topraklarına hicret etmişti. Yaudileri ülkelerine kabul etmekte bir beis görmeyen Fas idarecileri, şehirlerde onlara mahsus mahalleler tahsis ettiler. Hayyu'l-Mellâh adı verilen bu semtlerde oturan yahudiler, tam anlamıyla dînî hürriyete sahip idiler. Devlet, onların inanç ve ibadetlerine müdahele etmediği gibi, dinlerini yaşamaları hususunda onlara yardımcı oldu. Bu yahudiler, geniş kültür sahibi olmaları, ticaret sahasındaki tecrübeleri ve yabancı dil bilmeleri sayesinde, ülkenin dış ticareti hususunda aracılık rolü üslenmişlerdi. Hatta halifeler, bu işler için yahudi danışman bulunduruyorlardı.

Devlet, şekerkamışı üretim alanları ve şeker imalathanelerinin çoğunu da onlara kiralıyordu. Yahudiler, ayrıca, emirlerin özel emlakini idareyle de görevlendiriliyorlardı. Bu münasebetle, Mağrib ticarî hayatında, yahudi tüccarların ağırlığı gittikçe arttı. Yahudi tüccarlar, büyük servetler kazandılar. Başta ingiliz tüccarları olmak üzere, yabancı tüccarlarla büyük bir rekabete giriştiler. Hatta, 1585' te kurulan, ingiliz ticaret şirketi (eş-Şirketü'l-Mağribiyye), 13 yıl sonra iflasını ilan etmek zorunda kalmıştı. [77]

Hristiyanlara gelince, onlar da yahudilerin oturduğu mahallede ikamet ediyorlardı. Onlara ait kiliseler ve mezarlık mevcuttu. Sa'dî ülkesinde, Avrupa devletlerinin diplomatları, elçilik heyetleri mensupları, tüccarları ve din adamları olmak üzere, çok sayıda yabancı hristiyan da bulunuyordu. Gerek bu yabancı hristiyanlar, gerekse Sa'dî vatandaşı olan dindaşları, her hangi bir baskı görmüyorlardı. Mutlak bir dînî hürriyetten istifade ediyorlar, ibadetlerini ifa edip, dînî merasimlerini rahat bir şekilde yapabiliyorlardı.

---

76. Abdülkerim, *el-Mağrib*, 289

77. Abdülkerim, *el-Mağrib*, 292

Mağrib halkı, sultanlarını taklit ederek, devletin sembol rengi haline gelen beyaz renkli elbiseler giyerler, güzel kokular sürünmeyi çok severlerdi. Geceleri lamba olarak mum ve zeytinyağı yakan kandiller kullanırlardı. Yiyecek ve içecek maddelerine büyük itina gösterirlerdi. At beslemeye de oldukça düşkünlerdi.

Bayram günlerinde veya zafer müjdeleri geldiğinde, kutlamalar top atışlarıyla yapılıyordu. Bu kutlamalar sırasında, sarayda özel davet ve törenler tertip ediliyor, sultan, sarayında, devlet ricali, komutanlar ve alimlerin tebriklerini kabul ediyordu. Sonra da yemek ve tatlı ikram ediliyor, merasim şiir ve dua ile bitiriliyordu. Ramazan ayında, muhtaçların tamamına çeşitli ihtiyaç maddeleri dağıtılırdı. Bu ay boyunca ve hac kafilelerinin hareketi sırasında da, özel kutlama merasimleri tertib edilirdi. Ahmed el-Mansur, fakir ve muhtaç ailelerin çocukları için sünnet merasimleri yaptırıyordu. Bu merasimlerde, çalgılar çallınır, şarkılar söylenir, devlet tarafından sünnet etirilen çocuklara elbise ve para dağıtılırdı. [78]

Mevlid-i Nebevî merasimleri de çok canlı olur, fakir-fukaraya yardımlar dağıtılırdı. Kandil gecesi, sarayın önünde mum alayları tertip edilirdi. Davullar çalınır, tekbir ve tehlil getirilir, salat-ü selâm sesleri yeri göğü çınlatırdı.

78. Selâvî, V, 154

4. İLMİ HAREKET

A. Sultanların Teşviki

Merînîler zamanında parlak bir dönem yaşayan, siyâsî ve iktisâdî gelişmelerden pek fazla etkilenmeyen ilmî hareket, bu canlılığı Sa'dîler döneminde de devam ettirdi. Sa'dî sultanları, özellikle büyük şehirlerde inşa ettirilen cami ve medreselerin sayılarını artırdılar. Gittikçe gelişen yeni merkezlerde de, mektep ve medrese inşa ettirdiler. Eğitim ve öğretimi kırsal kesimlerde yaymanın yollarını aradılar.

Merînîler dönemi ulema ve şeyhleri, iyi bir ilmî ve fikrî zemin oluşturmuşlardı. Diğer İslam ülkelerinde olduğu gibi, dînî ilimler ağırlıklı bu çalışmalar, Sa'dîler zamanında, gelişen siyâsî, iktisâdî ve sosyal durum ve ihtiyaçlara göre, gereken yeniliklerle devam ettirildi. Bu arada Batı Avrupa'daki ilmî ve medenî kalkınmadan etkilenme ile, matematik, geometri, tıb ve felsefe alanındaki çalışmalar hız kazandı. Müsbet ilimler sahasında Avrupa'da yazılan önemli eserlerden bir kısmı arapçaya çevrildi; ve yine bazı te'lifler yapıldı. İlmî ve fikrî hayatın canlanmasında, ilim ve ilim adamlarıyla yakından ilgilenen Sa'dî sultanlarının önemli katkısı oluyordu. Sa'dî sarayı, kuruluş yıllarından itibaren, kapılarını, zamanın meşhur ilim ve kültür adamlarına açmıştı.

Bazı tarihçiler nazarında devletin gerçek kurucusu sayılan Muhammed Şeyh el-Mehdî, sağlam bir dînî kültüre sahip bulunuyordu. Dînî ilimlerin tamamında yetişmiş, Buhârî'nin Sahih'ini ve bu eserin İbn Hacer şerhini ezberlemişti. Edebiyatla da ilgilenen sultan, ilgili bölümde geçtiği gibi, Mütenebbî'nin divanını da hıfzetmişti. Alimlere büyük değer veriyor, onların görüşlerinden istifade ediyordu. Sultan Abdülmelik el-Mu'tasım, arapça dışında, Türkçe, İspanyolca ve İtalyancayı çok iyi bilen, yeniliklere açık kültürlü bir hükümdardı. Yerine geçen kardeşi Ahmed el-Mustansır ise, edebiyat, tarih, mantık, belâğat, fıkıh, tefsir, hadis, terâcim, riyâziyyât, astronomi ve dil ilimlerinde, yüksek seviyede bir vukufiyet sahibiydi. Müsbet ilimlerdeki keşiflere de düşkün olan sultan, çeşitli ilimlerle ilgili olarak, en meşhur alimlerin katıldığı ilmî konferans ve toplantılar tertip ettirirdi. Zamanın büyük alimlerinden Abdülvâhid el-Hasen, Ebu Fâris el-Fiştâlî, Muhammed b. Ali el-Hevzâî

ve Süleyman b. İbrahim et-Tâmilî, onun meclislerinin müdavimi idiler. [79] Ahmed el-Mansur, devlet idaresi alanında, bir siyâsetnâme de yazmış, eserinde , ateşli silahlar ve topçulukla ilgili yeni gelişmeler, askerî tahkimat ve askerî planlama konularını da ele almıştır.[80] Hatta Makkarî, onun bu eserinin, sahasında emsalsiz olduğunu belirtir.[81] Hristiyanlara karşı başlatılan bir cihad faaliyetinin neticesinde kurulmuş bir devletin sultanı tarafından, ateşli silahlar alanında büyük gelişmelerin yaşandığı bir dönemde yazılmış olan bu eser, maalesef elimize ulaşmamıştır. Ahmed el-Mansur, veziri ve tarihçisi Fiştâlî'nin bildirdiğine göre, bir dua ve zikir mecmuası da hazırlamıştır. Kuvvetli bir hafızaya sahip olan Ahmed el-Mansur, diğer İslam ülkelerinin meşhur alimleriyle de irtibat kuruyor, onları sarayına davet ediyordu. Bazı eserlerin istinsahı için emirler veriyor, güvendiği alimlerden bazılarını, istediği özellikleri taşıyacak eserler yazmaya teşvik ediyordu. Saray kütüphanesini, çeşitli ilim dallarına dair eserlerle doldurmuştu.

Ahmed el-Mansur, zamanında Batı Avrupa'da gerçekleştirilen ilmî keşifleri de yakından takip ediyordu. Bir taraftan Endülüs'te kalan İslâm kültür mirasının ülkesine nakli için İspanya kralıyla yazışmalar yaparken, diğer taraftan da, batı Avrupa'nın ilmî kalkınmasından yararlanmak için gayret gösteriyordu. Müsbet ilimlerde yazılan yeni eserlerin arapçaya tercümesini ve ülkede bu ilimlerle uğraşan mütehassısların te'lif hareketini başlatmalarını teşvik ediyordu. Tercüme faaliyetinde, bilhassa bazı batı dillerini bilen Endülüs muhacirlerinden yararlanıyordu. Onun teşvikiyle başlatılan tercüme hareketinde, "el-Vezir el-Endelûsî el-Fâsî" lakabıyla meşhur Ebu'l-Kasım el-Ğassânî ve yine Endüslü alim Şihâb Ahmed şöhret kazandılar. Birincisi tıb, ikincisi, barut, harp aletleri, topçuluk alanında eserler çevirdiler. Şihâb Ahmed (v. 1048/1638)'in tercüme ettiği kitaplardan biri, topçuluk alanındadır. Arapça tercümesinin ismi " el-Izzu ve'l-menâfi' li'l-mücâhidîn bi'l-medâfi'" dir.[82]

İlmî keşifleri yakından takip etmeye çalışan Sultan Ahmed el-Mansur, bizzat kaşiflerle irtibat kurmanın yollarını da arıyordu. Nitekim,

---

79. Makkarî, *Ravzatü'l-âs*, 47-56'dan naklen, İbrahim Harekât, *Mümeyyizâtü'l-hayâti's-sekâfetiyye ve'l-fikriyye hılâle'l-asri's-Sa'dî*, (*el-Müerrihi'l-arabî*, 1408/1988, sayı,36), s.18

80. Fiştâlî, *Menahil*, 301

81. Ravza, 57'den naklen İbrahim Harekât, *agm*, 19

82. Ziriklî, I, 199

ülkesinde faaliyet gösteren ingiliz tüccarı Thomas Bernher'in yazmış olduğu bir rapor, bu hususu açıkça ortaya koymaktadır. Bu tüccar, ingiliz kaşiflerinden matematik bilgini Edward Wright'a gönderdiği, 24 Haziran 1600 tarihli raporunda, Mansur'un astronomi sahasındaki gelişmelere ve ilmî keşiflere büyük ilgi duyduğunu, bu gelişmelerden yararlanmak hususunda harcamalardan çekinmediğini bildirerek; bu kâşife, Londra'da bulunan Fas sefirine gitmesi ve ona, uzunluk ölçü birimleri, güneş, ay, yerküre gözetleme aletleri, saat, harita ve pusula ile ilgili son icadlarını göstermesini tavsiye etmiştir. [83]

Ahmed el-Mansur'un oğlu Zeydan da, dînî ilimlerde temayüz etmişti. Hatta o, tefsir sahasında, Ebu Atıyye ve Zemahşerî tefsirlerini esas alarak yeni bir eser yazmıştır. [84]

Sa'dî sultanlarının ilim ve ilmî harekete verdikleri önem, bilhassa istikrar dönemlerinde, devlet ve din ricalinin zengin kütüphaneler edinmelerine yardımcı olmuştu. Sa'diler öncesinde, ülkenin en büyük kütüphanelerinin başında, Merînî sultanı Ebu Inan tarafından 750/1348 yılında, müstakil bir kütüphane olarak inşa ettirilen Karaviyyin kütüphanesi geliyordu. Çok zengin olan bu müessesedeki kitapların sayısı gittikçe artıyordu. Sa'dî sultanı Ahmed el-Mansur, aynı mıntıkada, yeni bir kütüphane daha bina ettirerek, mevcutları zor bulunan nadir eserleri orada topladı. Sultanın vakfettiği kitapların çok az bir bölümü, bu kütüphanede hâlâ muhafaza edilmektedir. [85]

Merakeş camilerinin her birinde, ilgililerin ihtiyacını giderecek miktarda kitap bulunan kitaplıklar mevcuttu. Camiler, bugün göremediğimiz kütüphanelere sahip bulunuyordu. Merakeş kütüphaneleri arasında, el-Mevâsîn ve Sîdî İbn Yusuf camilerindekiler ve Ebu'l-Abbas es-Sebtî'nin özel kitaplığı meşhurdu. Diğer merkezlerde de kütüphaneler vardı. Tinmelel camii kitaplığı, Tafilelt'teki Sîdî Abdullah b. Sa'd zaviyesi kütüphanesi oldukça zengindi. Sus bölgesindekiler içinde, 14. asırda tesis edilmiş olan Azrif ailesine ait kütüphane, Sa'dîler zamanında, sahip olduğu ender kitaplarıyla, büyük şöhret kazanmıştı. Özel kütüphanelerin en zengini, Der'a'da 16. asırda kurulan Tamgrut kütüphanesi idi. Sa'dîler'in sükutundan yaklaşık 20 yıl

83. M. S. T., Britanya, II, 532 'den naklen, Abdülkerim, *el-Mağrib*, 320
84. H. Munis, II/3, 213
85. İbrahim Harekât, *agm*, 20

sonra vefat eden Tamgrut zaviyesi şeyhi Muhammed b. Nasır'n gayretleri sonucu, bu kütüphane, sadece Mağrib'te değil, aynı zamanda, Avrupalı müsteşrik çevrelerinde de, meşhur olmuştu. Zaviyenin zengin vakıfları sayesinde, küphanedeki eserlerin sayısı gittikçe artıyordu. [86]

B. Kültür merkezleri

Sa'dîler, eğitim ve öğretim alanında Merînîler'in kurmuş oldukları müesseselerin sayısını artırdılar. Yeni medreseler ve kütüphaneler inşa ettiler. Zamanla büyüyen bazı merkezlerde kurdukları ilmî müesseselerle, hareketin çerçevesini genişlettiler. Özellikle istikrar dönemlerinde, önemli maddî desteklerini esirgemediler. Onların destekleri ve bu eserler için yapılmış vakıfların gelirleri yanında, himmet sahibi zenginler de, talebelere yardım hususunda cömert davranıyorlardı.

Sa'diler zamanında, bu müesseselerde okutulan eserlerde önemli bir değikliğe gidilmedi; bilhassa Malikî fıkhı ve lügat ilimlerinde, aynı eserler okutuluyordu.

İlim merkezleri, içinde bulunulan şartlardan önemli derecede etkilenmiş ve bazı hususlarda farklı özellikler kazanmıştı. Bu fark, bilhassa, sahillerde hristiyanlara karşı cihadla meşgul olan bölgelerdeki zaviye çevrelerinde açıkça görülüyordu. Bu bölgelerde tasavvuf hareketi kuvvetlenmiş, mensupları cepheden cepheye koşan tarikatlar büyük bir güç kazanmıştı. Stratejik mevkii itibariyle Tadelâ tasavvuf ilminin en mühim merkezi haline gelmişti.

a.)Merakeş

Devletin başkenti olan Merakeş, aynı zamanda önemli bir ilim muhiti idi. Başkent olması dolayısıyla, her yönden bir cazibe merkeziydi. Sultanların desteğiyle, zamanın pek çok meşhur alimi, bu şehirde toplandı. Onlardan bazıları, bu şehire yerleşerek, hayatlarının kalan bölümünü burada geçirdiler. Sa'dî başkenti, komşu ülke alimlerinin de rağbet ettiği bir özellik kazanmıştı. Nitekim Cezayirli

86. Bu kütüphaneler için bkz, İbrahim Harekât-*agm*, 20 vd.

meşhur alim Muhammed Hibetullah el-Vehrânî, Libyalı Fakih el-Harrûbî bunlar arasındaydı. Sudan'dan tutuklu olarak getirilen büyük alim Ahmed Baba es-Sudanî, dînî ilimlerdeki engin vukufiyeti sayesinde, Merakeş alim ve talebelerinin takdirini kazanmıştı. Serbest bırakıldıktan sonra başlattığı derslerine büyük kalabalıklar katılıyordu.

Sultanlara yakınlıkları dolayısıyla Merakeş alimlerinin pek çoğu, önemli devlet görevlerinde istihdam ediliyorlardı. Ahmed el-Mansur tarafından göreve getirilen meşhur tarihçi Fiştâli ve Kadı Muhammed er-Racrâcî, bu alimlere iki örnektir. Ahmed el-Mansur'un ilim meclisleri, zamanın ünlü alimlerini bir arada toplayan bir mahiyet kazanmıştı.

Merakeş medreseleri, sayıları gittikçe artan talebelerin barınmasına yetmeyince, bazı cami, mescid, zaviye ve türbeler, talebelerin ikametine müsait hale getirilmişti. Hatta bazı hanlar veya oteller, talebe gruplarına ucuz fiatla odalar kiralıyorlardı. Bu canlılık sayesinde Merakeş, dini ilimler sahasında, Fas şehri gibi önemli bir merkez oldu. Dînî ilimler yanında, tıb, hendese vb. ilimler alanında te'lif hareketi hız kazandı. Biraz önce geçtiği gibi, Avrupa'nın ilmî ve teknik kalkınmasını sağlayan eserlerin bir kısmı, sultanların teşvikiyle arapçaya çevrildi. Merakeş, Fas şehri seviyesinde olmasa da, ilmî harekette önemli bir yer kazandı.

b.) Fas şehri

Eskiden beri bölgenin en önemli ilim merkezlerinden olan Fas şehri, Merînîler zamanında, siyâsî ve iktisâdî hayatta olduğu gibi, ilmî hayatın da en büyük merkezi haline getirilmişti. Merînî sultanları, başkentlerini, cami ve medreselerle donattılar. Şehir, başta Endülüs olmak üzere , İslâm dünyasının her yöresinden gelen meşhur alimlerle dolup-taşıyordu. Eğitim ve öğretim faaliyeti son derece yaygınlık kazanmıştı. Sa'dîler devletinin kurulduğu yıllarda, şehirde yaklaşık 200 küttab (ilkokul) bulunuyordu. [87] Cami ve mescidlerle donatılmış Fas şehrinde bu kadar ilk mektebin bulunması, öğretimin ne derece yayıldığını açıkça göstermektedir. Kuzey Afrika'da ilmin bayraktarlığını elinde tutan bu şehir, dînî ilimler sahasında, zamanın yıldızlarından pek çoğunu bağrında barındırıyordu.

87. Leon L'Africain, II,225'ten naklen İ. Harekât, *agm.*,24

Sa'dîler zamanı Fas şehri medreseleri hakkında bir eser te'lif eden İbrahim el-Celâlî [88] , en önemli ilim merkezlerini şöyle sıralamaktadır:

Câmiu'l-Karaviyyîn,

Câmiu'l-Endelûs,

Medreset'l-Attârîn,

Medresetü'l-Misbâhiyye,

Medreset'l-Halfâvîn. [89]

Yazar, eserini hazırladığı sırada, bu cami ve medreselerde, zamanın 15 otorite alimine ait 15 kürsünün bulunduğunu belirterek, alimleri, kürsülerinin hangi müessesede bulunduğunu, branşlarını, okuttukları kitapları, derslerinin gün ve saatlerini açıklar. Zaman zaman sultanların da katıldığı bu dersler, müderrisin şöhreti ve ders konusunun durumuna göre, çok kalabalık olurdu. Bilhassa tefsir, hadis ve fıkıh dersleri, halkın en çok rağbet ettiği derslerin başında gelirdi.

Şehir dışından gelen talebelerin büyük kısmı, medrese yurtlarında bedelsiz olarak kalırlardı. Onların her türlü ihtiyacı, bu eserler için tahsis edilmiş vakıflar ve devlet tarafından karşılanırdı. Kapasite darlığı yüzünden yurtlarda yer bulamayan talebeler ise, bazı zâviyelerde, cami meşrutalarında veya kendilerine tahsis edilen bazı evlerde kalırlardı.

c.) Sûs

Sa'dîler'in ilk merkezi olan bu geniş bölgedeki önemli yerleşim yerleri, ilmî harekette iyi bir yere sahipti. Sa'dî emirlerinin Tidsi'den sonra bir süre ikinci başkent olarak kullandıkları Tarudanat bölgenin en mühim ilmî merkezi durumundaydı. Muhammed Şeyh el-Mehdî'nin burada inşa ettirdiği büyük cami, eğitim ve öğretimde mümtaz bir yere sahipti. Bölgenin diğer merkezleri de , camiler, medreseler , zâviyeler ve kütüphanelerle donatılmıştı. Bu merkezlerde, pek çok meşhur alim yetişti.

---

88. Tenbîhu'l-vildân, *Darü'l-vesâik*, Ribat, yazma no: 571

89. Tenbîhu'l-vildân, 16-22 'den naklen, Abdülkerim, *el-mağrib*, 308

d.) Der'a

Sa'dî devletinin kuruluşundan önce bir tarım alanı olmakla temayüz eden bölge, bu devlet zamanında, ilim ve fikir alanında da adını duyurdu. Burada yetişen pek çok alim, yazdıkları kıymetli eserlerle, İslâm ilimler tarihinde yerlerini aldılar.

Sicilmâse , Tadelâ ve Tatvan şehirleri ile Ğumâre bölgesi de, ilmî ve fikrî harekette önemli bir yer tutuyordu. [90]

C. Eğitim-Öğretim Müesseseleri

a. İlk Mektebler (Küttâb)

el-Hasen'l-Vezzân (Leon L'Africain) , bir görgü şahidi alarak, Fas'ta ilkokul çağındaki çocukların devam ettiği ilk mektep (küttâb) lerin sayısının 200'e ulaştığını söylemektedir. Onun verdiği malumata göre, bu mekteblerdeki büyük bir odadan ibaret sınıfta, çocukların oturması için sıralar bulunur, okuma-yazma, bir yazı tahtası üzerinde uygulamalı olarak öğretilirdi. Okuma-yazma öğretiminde herhangi bir kitap kullanılmazdı. Günlük ders olarak Kur'an-ı Kerim' den birkaç ayet okumak suretiyle, 2 veya 3 yılda hatim tamamlatılırdı. Hafızlığa devam edecek çocuklar, yeniden başlayarak, Kur'an'ı ezberleyene kadar, öğrenimlerini devam ettirirlerdi. [91]

Diğer İslam ülkelerinde olduğu gibi, hafızlık, Mağrib'te de, dînî ruhun kuvvetlendirilmesinde en büyük âmil olarak görülüyor ve bilhassa dînî ilimler alanında yapılacak tahsilin temeli kabul ediliyordu. Fas Karaviyyîn camiinde, kurrâ ve hafızlar için özel bir oda yaptırılmıştı. İlk mekteb çocuklarının velileri ve öğretmenler, okuyuşlarını düzeltmeleri ve ezberlerini kuvvetlendirmeleri için, çocukların buraya devamına büyük önem verirlerdi.

Medreselerde okuyan öğrencilerden herhangi bir ücret alınmadığı halde, ilk mekteblerde, muallimlere ödenmek üzere, çocuk velilerinden

---

90. Bu ilim merkezlerinde yetişen meşhur alimlerin bir listesi için bkz. İbrahim Harekât, *agm*, 25-29

91. Description, 215'ten naklen İ. Harekât, *agm*, 30

belirli bir ücret alınıyordu. Derslerin sabah namazından sonra erken bir saatte başlatılıp, ikindi vaktine kadar devam ettirildiği okullar, perşembe ve cuma günleri tatil edilirdi.

b.) Medreseler

İlgili bölümde geçtiği gibi, medrese geleneğini bölgeye taşıyan Merînî sultanları, büyük merkezlerde, aynı zamanda birer sanat şaheseri olan, çok sayıda medrese yaptırmışlardı. Küttablar özel mülkiyet altında iken, buralarda yetişen başarılı öğrencilerin devam edebildiği medreselerin tamamına yakını, vakıf müesseseler idiler. Bu müesseseleri bina ettiren devlet ricali, ihtiyaçlarının karşılanması için özel vakıflar tahsis ediyorlardı. Müderrislerin maaşları, talebelerin bursları ve diğer ihtiyaçları bu vakıfların gelirlerinden sağlanırdı. Ne var ki, istikrarın kaybolduğu ve devletin maddî sıkıntılara düştüğü yıllarda, medrese ihtiyaçlarının karşılanmasında da sıkıntılar yaşanıyordu.

c.) Cami ve mescidler

İslâm dininin doğuşundan itibaren, diğer fonksiyonları yanında, ilmî faaliyetlerin geleneksel merkezi haline gelen cami ve mescidler, Sa'dîler zamanında da, bu özelliklerini devam ettirdiler. Orta ve yüksek öğrenimin bir arada yapıldığı bir medrese özelliğine sahip bu mekanlarda, en meşhur müderrislere ait çeşitli ders kürsüleri bulunuyordu. Bu dersler, talebeler yanında, halkın da geniş katılımıyla icra edilirdi. Camilerdeki kürsülerin bazıları, belirli dersler için vakfedilir, o kürsülerde, yalnızca vakfiyede belirtilen dersler yapılırdı.

D. Medreselerde Okutulan Kitaplar

Küttâb adı verilen ilk mekteplerde, okuma-yazma öğretimi ve temel dini bilgilerin verilmesi yanında Kur'an-ı Kerim'in ezberlenmesine de önem verilirdi. Temel matematik bilgilerinin verildiği mektepler de bulunuyordu. Mekteplerde takip edilen az sayıdaki kitapların başında Kur'an-ı Kerim, İbn Aşir metni ve İbn Malik'in Elfiye'si gelirdi.

İbrahim Harekât, ilgili makalesinde, ülkede, cami, mescid, medrese ve zâviyelerde yürütülen orta ve yüksek öğrenimde okutulan ders kitaplarının bir listesini vermiştir. Bu liste, ilimlere göre şöyledir:

a.) Tefsir ve Krâat

Zemahşerî Tefsiri

Râzî "

Beyzâvî "

Vâhidî "

Muhammed b. Süleyman eş-Şâtıbî (v. 672/1274)'nin "eş-Şâtıbıyye" si.

b.) Hadis

Sahihu'l-Buhârî

Sahihu Müslim

Kâdî Iyâz'ın *Şifâ'* sı

İmam Malik'in *Muvatta' ı*

Hadis ıstılahları konusunda Hâfız el-Irâkî (v. 806/1403)' nin *Elfiye'* si.

c.) Mâlikî Fıkhı

Muhtasaru Halil isimli eser ve şerhleri; bilhassa *İbn Ğâzî şerhi Şifâü'l-alîl.*

Sehnûn' un Müdevvene'si

Berâzaî'nin Tehzîb' i

İbn Asım el-Endelûsî' nin *Tuhfe*' si

İbn Ebî Zeyd el-Kayravânî'nin *Risâle*'si

İbnü'l-Hâcib'in *Muhtasar*'ı

d.) Nahiv

İlk merhalede, İbn Acurrûm es-Sanhâcî (v. 733/1323)'nin "el-Acurûmiyye" adıyla meşhur Muhtasar'ı okutulur; daha sonra da şu kitaplarla devam edilirdi:

Mekkûdî (v. 708/1404) şerhiyle birlikte İbn Malik'in *Elfiye*'si

İbn Akîl metni

Sibeveyh'in Kitab'ı

İbn Hişâm'ın *Muğni'l-lebîb*'i

İbn Mâlik'in *Teshîl*'i

e.) Lügat

Mekkûdî'nin *Maksûre*'si

Harîrî (v. 516/1122)'nin *Makamât*'ı

Taftazânî (v. 793/1390)'nin *Telhîs*'i

f.) Edebiyat

Şenferâ'nın *Lâmiyetü'l-arab*'ı

Harîrî'nin *Makâmât*'ı

Muallakât

Mütenebbî Divan'ı

g.) Tevhid ve Kelâm

Senûsî'nin *el-Akîdetü ehli't-tevhîd'* i

el-Akîdetü's-suğrâ olarak da isimlendirilen Ümmü'l-berâhîn adındaki eser. (Bu iki kitap, 1958 yılına kadar okutulmuştur).

Ahmed b. Abdullah el-Cezâirî (v. 884/1479)'nin *el-Lâmiye'* si *Senûsî şerhi*yle birlikte.

h.) Hisâb

İbnü'l-Bennâ'nın *Telhîs'* i

İbn Ğâzî el-Miknâsî'nin *el-Münye'* si

el-Kulsâdî' nin *Yâseminiyye manzumesi* ve *Kânunu'l-Hisâb* gibi eserleri.

ı.) Tasavvuf

Gazzâli' nin *İhyâ'* sı

Ahmed b. Muhammed b. Atâullah el- İskenderî (v. 709/1309)'nin *Hikem'* i

Ahmed Zerrûk'un kitaplarından *Uddetü'l-mürîd ve en-Nasîhatü'l-kâfiye'* si

İbnu'l-Hâc el-Abderî(v. 737/1336)'nin *Medhal'* i

Kuşeyrî'nin *Risâle'* si.

i.) İlm-i felek

Özellikle İbnü'l-Bennâ'nın yön tayini ve kıblenin tesbitine dair risalesi vb. kitapları.

Bu listeyi veren İbrahim Harekât, tıb, diğer müsbet ilimler, tarih ve coğrafya dallarında takip edilen belli-başlı kitapların tesbitinin

zorluğundan bahsetmekte, tahminî olarak şu eserleri sıralamaktadır: Tıb sahasında, İbn Sina ve Râzî'nin kitapları, Peygamberimizin hayatı hususunda ise, İbn Seyyidinnâs'ın *Uyûnu'l-eser*'i.[92]

E. Sa'dîler Zamanında Dînî İlimler Sahasında Yetişen Meşhur Alimler ve Eserleri

Sa'dîler zamanı, Merînîler dönemi fıkıh çalışmalarında olduğu gibi, Malikî fıkhı ağırlıklı bir ilmî harekete sahne olmuştur. Bu dönemde, gerek bu sahada, gerekse diğer dînî ilimler alanında, çok sayıda alim yetişmiş ve yüzlerce eser kaleme alınmıştır. Sayıları büyük rakamlara ulaşan bu alimler ve eserleri için, İbrahim Harekât'ın Sa'dîler dönemi kültür ve fikir hayatı hakkında hazırladığı geniş makalesinde tesbit ettiği listeyi, birkaç ilave yaparak vermekle yetinmek istiyoruz:

a.) Kırâat

1. Muhammed b. Yusuf el-Fâsî (v. 998/1589).

2. Rıdvan el-Cenovî ve Ebu Abdullah el-Harrûbî'nin talebesi olan Muhammed b. Yusuf et-Tedğî.

3. Ebu Fâris Abdülaziz ez-Zeyyâtî (v. 1055/1645).

4. Ebu'l-Abbas Ahmed b. Kâsım el-Ğassânî (v. 992/1584). Kırâat hususunda otorite sayılırdı.

5. İbnü'l-Fakîre olarak tanınan Muhammed b. Abdurrahman b. Yusuf el-Vâzruvâlî. Ebu Amr el-Merâkeşî'nin talebesi olan müellif, kırâat-i aşere sahasında olduğu gibi, nahiv alanında da temayüz etmişti. Doğu İslâm beldelerine giderek, hayatının kalan bölümünü Mekke'de geçirdi. Orada, Malikî ricalinden Şeyh el-Hattâb ile ilmî münazaralarda bulundu.

6. Muhammed b. Muhammed b. Mücbir el-Mesârî.

7. Hasen b. Ahmed el-Hedâcî(v. 1006/1597)

92. İ. Harekât, *agm.*, 33-35

8. Muhammed b. Yakub et-Terğî . Kırâat-ı seb'a mütehassısı olan alim, Fas'ta doğdu, öğrenimini Merakeş'te tamamladı. Serbest araştırmalarla meşguliyeti yanında, hanedan ailesinin çocuklarına hocalık yaptı. Sahasındaki şöhretiyle, kırâat ilminin yayılmasında önemli rol oynadı.

9. Ahmed b. Ali es-Sanhâcî (v. Fas, 1001/1592) . Kırâat sahasında temayüz eden alim, aynı zamanda fıkıh, tefsir ve nahiv ilimlerinde adını duyurmuştu.

10. Muhammed b. Yusuf et-Tâmilî . Tahsilini, Merakeş ve Fas şehirlerinde ikmal etti. Abdullah el-Ğâlib tarafından restore ettirilen Sîdî İbn Yusuf medresesinde kırâat dersi okutan et-Tâmilî, takrirlerinde , hocaları gibi, eş-Şâtıbî'nin eserlerini takip ederdi.

11. Muhammed b. Muhammed er-Rahmânî : Tahsilini Fas'ta tamamlayan müellif, Sa'dîler döneminde yetişen son kırâat alimlerinden biridir ve bu devletin yıkılış yıllarında yaşamıştır. Özellikle İbn Kesir kırâatıyla ilgili manzum bir eser te'lif etmiştir. 264 beyitten meydana gelen eserine, " el-Hidâyetü'l-merdıyye li-tâlibi'l-krâati'l-Mekkiyye" adını vermiştir.

12. Ahmed b. Şuayb (v. 1015/1606); *İtkânu's-san'a fi'l-kırâati's-seb'a.*

13. Abdülvâhid b. Aşir el-Fâsî (v. 1040/1631); *Şerhu fethi'l-mennân* (el- Mevridü'z-z-zam'ân üzerine).

14. Muhammed es-Sûmâtî el-Hebtî(v. 930/1524); *Takyîd fî vakfi'l-Kur'an.* Medreselerde ders kitabı olarak okutuluyordu.

Kırâaat ilmiyle uğraşan ve bu sahada, çoğu manzum risale ve eserler yazan başka alimler de vardır.

b.) Tefsir

1. Muhammed b. Ali el-Burcî (v. 963/1555); *el-Lübâbü'l-muhtasar.*

2. Abdurrahman b. Muhammed el-Fâsî (v. 1036/1626); *Tefsîru'l-fâtiha b. Haşiye alâ Tefsiri'l-Celâleyn.*

3. Ebu'l-Kâsım b. İbrahim ed-Dükkâlî.

4. Ali b. Muhammed el-Ensârî es-Sicilmâsî (v. 1054 / 1644).

c.) Hadis

Sa'dîler dönemi ilmî hayatında, Kur'an-ı Kerim'in ardından, İslâmın ikinci derece kaynaklarını oluşturan Sahih-i Buharî ve Sahih-i Müslim, büyük bir önem taşıyor, ilmî çalışmalar yanında, muhtelif münasebetlerle Kur'an gibi hatmediliyordu.

1. Muhammed b. Kasım el-Gassâr (v. 1012/1604): Fas'ın meşhur alimlerinden olan el-Gassâr, Karaviyyîn'de imam ve hatiplik görevini yürütmüş, çok sayıda talebe yetiştirmiştir. Fas müftisi ve Mağrib muhaddisi olarak tanıtılır.

2. Muhammed b. Ebî Bekir ed-Delâî.

3. Abdurrahman b. Muhammed el-Fâsî (v. 1036/1626). Fıkıh, usul, tefsir ilimlerinde de temayüz eden alim, Buhârî'ye bir şerh yazmıştır.

4. İbn Harzûz el-Miknâsî (v. 961/1553); *el-Kevkebü's-sârî fî ihtisâri Sahîhi'l-Buhârî.*

d.) Kelâm

Mağrib alimleri, daha çok ilmü't-tevhid adıyla zikrettikleri kelâm ilmi sahasında da, mensur veya manzum kıymetli eserler yazdılar:

1. Muhammed b. Abdullah el-Hebtî (v. 11001/1592). Tevhid kelimesi hakkında, kıymetli lüğavi izahları ihtiva eden 2 sahifelik bir risalesi vardır.

2. Hasen b. Muhammed el-Hadâcî (v. 1036/1626). *Şerhu akîdeti's-Senûsî* üzerine bir takriri vardır.

3. Abdurrahman b. Muhammed el-Fâsî (v 1036/1626).

4. Muhammed el-Me'mun el-Merakeşî (v. 1037/1627). *el-Akîdetü's-suğrâ* isimli esere bir şerh yazmıştır.

5. Abdurrahman b. Muhammed et-Tamnârtî (v. 1060/1650). *Kifâyetü'l-mürîd* isimli manzum esere bir şerh yazmıştır.

6. Ahmed et-Tizrkînî. Tevhid ve akâid hakkında birer manzum eser sahibidir.

7. Aybûrek b. Abdullah . Muhammed b. Tûmert ve Sa'd b. Muhammed el- Hebtî' nin "akîde" isimli eserlerine birer şerh yazmıştır.

8. Ahmed b. Abdullah. *el-Akîdetü's-suğrâ* isimli esere bir şerh yazmıştır.

Diğer taraftan, ortaya çıkan bid'atler ve bazı sapık gruplar hakkında eser yazanlar da olmuştur. Bu konuda eser yazan alimlerden bazıları şunlardır:

1. Ebu'l-Kâsım b. Sultan el-Kosantî (v. hicri onuncu asrın sonları). İslâmın temel prensiplerine ve sünnete karşı çıkan Akâkiz(?) taifesi hakkında bir risale te'lif etmiştir.

2. Ebu'l-Abbas Ahmed es-Sağîr . Aynı grup hakkında bir eser kaleme almıştır.

3. Muhammed es-Sabbâğ el-Ukaylî. Fas'ta ortaya çıkan bid'atlar hakkında bir kitap yazmıştır.

d.) Fıkıh

1. Ebu'l-Abbas Ahmed b. Ali el-Mencûr el-Fâsî: Sultan Ahmed el-Mansur, İbnü'l-Kâdî ve meşhur Sudan alimi Ahmed Baba'nın hocası olan Ebu'l-Abbas, fıkıh, usul, edebiyat, tarih, belâğat, kırâat, hesab ve ferâiz ilimlerinde temayüz etmişti. Hatta Ahmed Baba, onun için, "Mağrib alimlerinin sonuncusu" demiştir. Sünnete sımsıkı sarılmayı ve zâhidâne bir hayat yaşamayı prensip edinmişti. İhtidâ eden bir yahudi ailesinden olduğu bildirilen alimin, Malikî fıkhında yazdığı eserlerinden ikisinin isimleri şöyledir:

a. *Şerh alâ kavâidi'z-Zukâkiyye,*

b. *Şerhu'l-Menheci'l-müntehab.*

2. Ahmed Baba es-Sûdânî et-Timbuktî (v. 1037/1627) : Yetiştirdiği büyük fakihleriyle meşhur bir ulema ailesinden olan Ahmed b. Ahmed, ulûm-i diniyye tahsilini tamamlamış , hadis ve tefsir ilimleri yanında; bilhassa Malikî fıkhı hususunda zamanın üstadları arasına girmişti. Yaşadığı şehrin Sa'dî işgaline maruz kalması üzerine, işgale karşı çıkması yüzünden aile efradı ile birlikte tutuklanarak Sa'dî başkenti Merakeş'e getirildi (1002/1594). Bu olaylar sırasında, bildirildiğine göre, 1600 ciltten fazla kitap kaybetmişti. 2 yıl tutuklu kalan bu büyük alim, Merakeş'te oturması şartıyla tahliye edildi. Camiu'ş-şurefâ'da ders vermeye başladıktan hemen sonra ilmî şöhreti yayıldı. Derslerini, şehrin kadısı Ebu'l-Kasım el-Gassâr, müftî Racrâcî, İbnü'l-Kâdî ve Makkarî gibi, Merakeş'in büyük alimleri de takip ediyorlardı.

Mevlâ Zeydan, tahta çıkışından hemen sonra, bu meşhur alimin Timbuktu'ya dönmesine izin verdi. Doğup-büyüdüğü şehre dönen Ahmed Baba, son yıllarını tedris ve te'lif ile geçirdi ve 1627 yılında vefat etti. 40' tan fazla eser yazdığı bildirilen Ahmed Baba'nın en meşhur eseri, Malikî fukahası teracimi hakkında, İbn Ferhun'un "ed-Dîbac"ına zeyl olarak hazırladığı, 700 civarında terceme-i hâli içine alan "Neylü'l-ibtihâc bi-tatrîzi'd-dîbâc" (Fas, 1317) adındaki eseridir. [93]

3. Abdülvâhid b. Aşir el-Ensârî (v. 1040/1630). Yakın zamana kadar Mağrib medrese ve camilerinde ders kitabı olarak okutulan eserlerin birinci sırasında gösterilen " el-mürşidü'l-muîn alâ'z-zarûriyy min ulûmi'd-din" isimli manzumenin yazarı olan İbn Aşir, fıkıh yanında Riyâzî ilimler alanında da temayüz etmişti. Onun bu eseri, fakih Muhammed Meyyâre el-Fâsî (v. 1072/1661) tarafından şerhedilmiştir.

İbn Aşir'in diğer iki önemli eserinin isimleri şöyledir:

a. *Şerhu metni Halil*

b. *Metn fi'l-fıkh* .

4. Yahya b. Muhammed er-Ruaynî (v. 995/1586): Çeşitli fıkhî konularda yazılan müstakil kitaplarıyla dikkat çeken bu dönemde, hac rehberi olarak bir eser hazırlamıştır.

---

93 . Ahmed Baba'nın hayatı ve eserleri hakkında geniş bilgi için bkz., Moh. Ben Cheneb, "Ahmed Baba", *İA*, I,175-176 ; Ziriklî, *A'lâm*, I, 102

5. Abdullah b. Abdürrezzâk el-Usmânî el-Miknâsî (v. 1027/1618) de, bu kabilden olarak, İslâmın şartları hakkında bir eser yazmıştır.

6. İbn Ğâzî el-Usmânî (v. 919/1513): *Külliyât* adını verdiği 40 sahifelik eseri, çoğunlukla kadı ve fakihlerin görüşlerini aktarmak suretiyle hazırlanan bir fetva kitabıdır.

7. Ahmed b. Hasen eş-Şefşâvenî (v. 992/1584): Adlî akidler konusunda, önemli bir vesika kolleksiyonu hazırlamıştır. Vesikaların suretlerinin de bulunduğu bu resmî vesaik mecmuası, zamanımızda da önemli bir müracaat kaynağıdır.

8. Ali b. Ahmed er-Reşmûkî(v. 1049/1640): Aynı zamanda nahiv ve hesab alimi olan müellifin önemli eserlerinden üçünün isimleri şöyledir: *Şerhu ferâizi İbn Meymun, Şerhu Elfiyeti İbn Mâlik, Şerhu manzûme fi'l-hisâb.*

9. İsa b. Abdurrahman er-Racrâcî: Bu dönemde Mağrib'de yaygın bir hale gelen, en-nevâzil (fetvalar) hazırlama geleneğine uyanlardan biridir. Bu konudaki eserinin ismi "Nevâzilü'r-Racrâcî" dir.

10. Muhammed el-Arabî el-Fâsî (v. 1052/1642): "Sehmu'l-isâbe fî hukmi Tâbe" isimli eserin sahibidir.

11. Abdülaziz b. Hasen el-Mehdî ez-Zeyyânî (v. 1055 / 1646): *Kitabü'l-cevâhiri'l-muhtâra fî -mâ vakaftu aleyhi mine'n-nevâzil bi-cibâli Ğumâre.*

12. Muhammed b. İbrahim et-Tamnârtî: Bir fetva mecmuası hazırlamıştır.

13. Ali b. İbrahim el- Lihyânî: İbrahim b. Hilâl'in fetvalarını derlemiştir.

e.) Tasavvuf

Tasavvuf, Mağrib alimlerinin en fazla eser verdiği ilim dallarından biridir. Portekizliler ile İspanyollar'ın Fas'a yerleşmeye başladığı 16. asırda, ülkede şeriflik ve murabıtlığın gelişmesi ve yayılması ile paralel olarak, tasavvufun merkezleri tekke ve zâviyeler de büyük bir ehemmiyet kazanmıştır. İlim ve fikir hayatını besleyen en önemli

merkezler arasına giren bu zâviyeler içinde, bilhassa Orta Atlas'ta Delâî zâviyesi, Der'a bölgesinde Tamgrût zâviyesi ve kuzeyde Vezzân zaviyesi temayüz etmiştir. Bu çevrelerin en büyük alimleri, şüphesiz ki, tarikat merkezlerinde ders veren tarikat reisleri olmuştur. Bu gelişme tasavvuf sahasında te'lif hareketini de hızlandırmıştır ki, bu sahada eser yazan mutasavvıflardan bazıları şunlardır:

1. Abdullah b. Muhammed el-Ğazvânî (v. Merakeş, 935/1528): Tasavvufa dair "Takâyid" isimli eseri, 270 sahifedir.

2. Abdullah b. Muhammed el-Hebtî (v. 963/1556): Sultan Muhammed Şeyh'in büyük değer verdiği bir şeyh idi. Önemli eserlerinden biri "el-şâde bi-ma'rifeti medlûli kelimeti'ş-şahâde" adını taşır. [94]

3. Abdullah b. Abdürrezzâk el-Usmânî (v. 1028/1618). "Bidâyetü's-sülûk" isimli manzum eserin sahibidir; bu eserine bir de şerh yazmıştır.

4. Abdülvâris el-Yaslûtî (v. 971/1564): "el-Meslekü'l-garib" isimli eserinde, nefsin tezkiyesi, şeyh ve müridin görev ve sorumlulukları hakkında bilgi vermiştir.

5. Ebu'l-Abbas Ahmed es-Savmaî et-Tadelî (v. 1013 / 1604). Zamanın meşhur sufilerinden olan alim, başlangıçta küttâb muallimliği yapmıştır. Daha sonra kendisini bütünüyle ibadet ve te'life vererek, tasavvuf ve diğer dînî ilimlerde, çok sayıda eser yazmıştır. Makkarî, Merakeş'e yerleşmeden önce Tadelâ'da bir zaviye kurmuş olan Savmaî'nin 60' tan fazla eserini gördüğünü söylemiştir ki, bu eserlerden en meşhurları şunlardır:

a. *et-Teşevvüfü's-sağîr* (özellikle Sa'diler dönemi sufiler-nin terceme-i hallerini ihtiva eder).

b. *Metâliu'l-envâr*: el-Hıkemü'l-Atâiyye'nin 4 ciltlik bir şerhidir.

c. Ebu'l-Abbas eş-Şerîşî'ye ait "el-Manzûmetü'r-râiyye" nin şerhi.

d. *Menâkıbu Ebî Medyen ve Ebil-Abbas es-Sebtî.*

---

94. İbn Asker, *Devha*, (neşr. Muhammed Haccî, Rabat, 1977), 7-14; Ziriklî, IV,128

6. Muhammed b. Ali ez-Zervâlî (v. 1030/1620). İbn Meşîş'in eserine bir şerh yazmıştır.

İbrahim Harekât, tasavvuf alanında temayüz eden bu alimler ve bazı eserlerinin isimlerini verdikten sonra, Sa'dîler zamanında sayıları oldukça fazla olan mutasavvıfların içinde 3 tanesinin, yaptıkları hizmetlerle diğerlerini geride bıraktıklarını, bölgede önceden yayılmış başlıca tarikatlarla ilgili geniş çalışmalarıyla, ortaya çıkan bir takım hataları düzelttiklerini ve Sa'dîler dönemi boyunca bu konuda müracaat kaynağı haline geldiklerini ifade eder. Ona göre, bu büyük mutasavvıflar şunlardır:

1. Ahmed Zerrûk (v. 899/1493). Vattasîler zamanında yaşamış olmakla birlikte, eserleriyle kendisinden sonrakileri çok etkilemiştir. O, tarikatının 5 temel prensibini şu şekilde belirlemiştir:

a. Gizli ve aşikar her yerde Allah'tan korkmak.

b. Sünnet prensiplerine kavlen ve fiilen uymak.

c. Sevinçli anlarda olsun, sıkıntılı anlarda olsun halk ile birlikte bulunmaktan kaçınmak.

d. Allah'ın kısmetine verdiği şeye, az veya çok olsun rıza göstermek.

e. Hem bolluk, hem de sıkıntıda Allah'a sığınmak.

2. Muhammed b. Ali el-Harrûbî et-Trablûsî (v. 965/1557 civarı). Aslen Libyalı olan münekkid alim, Merakeş'e gelmeden önce bir süre Cezayir'de kalmıştır. Kitap edinmeye son derece düşkündü. Osmanlı sultanının takdirini kazanmış, Fas sultanına gönderdiği iki sefaret heyetinde görevlendirilmişti. "ed-Dürretü'ş-şerîfe fi'l-kelâm alâ usûli't-tarîka" isimli eseri meşhurdur. Eserinde, Zerrûkiyye (Şaziliyye'nin kolu) tarikatını tahlil eder.

3. Ali b. Meymun el-Hasenî el-Ğumârî (v. 917/1511). Eserlerinde, mevcut tarikatlar ve önemli ilkeleri hakkındaki görüşlerini ortaya koymuştur. Zaman zaman, doğu ve batı İslam dünyası mutasavvıflarını mukayese etmiştir.

F. Edebiyat ve Şiir

Edebiyat ve şiir alanında önceki duruma göre önemli bir değişiklik olmamıştır. Ediplerde aranan özellikler, belâğat sahibi olmak, medih, mersiye, cihad ve kahramanlık vb. konularda önceden yazılmış şiirleri ezberlemek, edebî sanatları ve şiir kalıplarını bilmek ve şiirin gerçeğini sahtesinden ayırabilmek gibi hususiyetler idi. Şairler ise, iyi bir şair olabilmek için, Ebu Nüvas, Cerir ve Ahtal gibi meşhur arap şairlerinin şiirlerini ezberlemek ve yeni gelişen olaylar ve konular hakkında benzeri şiirler yazabilmek zorundalardı. Bazı ender şahıslar, ediplik ve şairlik vasıflarını birlikte taşıyabiliyorlardı.

Dînî ilimlerde kısa ve özlü metinlerin manzum olarak yazılması geleneğinin yaygın olduğu ülkede, şiirin çeşitli alanlarında temayüz eden pek çok şair yetişti. Bilhassa hilafet sarayı ve emirlerin köşkleri, pek çok şaire destek verdi ve zamanın ünlü ediplerinin yetişmesine imkan hazırladı. Diğer ülkelerde olduğu gibi, Sa'dî sarayında, resmî yazışmaların yapıldığı divan, zamanın en meşhur ediplerini bünyesinde topladı.

Müslüman Endülüs'ün düşüşü ve Mağrib sahillerinin hristiyan istilasına maruz kalması, bölgede mersiye şiirlerine ayrı bir muhteva kazandırmıştı. Pek çok şair, müslümanların başına gelen bu felaketleri dile getiren, Endülüs veya kaybedilmiş Mağrib şehirlerini anlatan mersiyeler yazdılar. Hristiyanlara karşı başlatılan cihad hareketini hızlandırmak için, kahramanlık ve cengaverlik duygularına hitap eden şiir önem kazandı. Cihad en önemli şiir konuları arasında yer aldı. Merînîler zamanında güçlenmiş olan din muhtevalı medih şiiri, daha da yaygınlaştı. Rasülullah(s. a), diğer İslâm büyükleri ve yine Sa'dî halifeleri hakkında medih şiirleri yazıldı. Peygamberimizi medih babında yazılan şiirlerin, dînî merasimlerde makamlı bir şekilde okunması da çok yaygındı.

Medih şiiri, her dönemde olduğu gibi, hükümdarların bahşiş ve lütuflarına kavuşmanın önemli bir vasıtası idi. Dolayısıyla bu şiir türü, daha çok saray ve emirlerin çevresinde canlandı. Şairler, seleflerine uyarak, sultanların kazandığı zaferleri dile getiren pek çok şiirler yazdılar. Bu sahanın yıldızlarının başında, Ahmed el-Mansur'un şairi ve tarihçisi Fiştâlî geliyordu. Onun gibi Mansur'un zaferlerini heyecanlı bir şekilde terennüm eden şairler, Endülüs ve diğer İslâm ülkelerini fethe teşvik için şiirler yazdılar.

Tarikat gruplarına mensup şairler de yetişiyordu. Bu şairler, Delâiyye zâviyesi şairi Ahmed ed-Delâî gibi, zaviye şeyhlerini ve zaviyelerini öven kasideler yazıyorlardı.

Sa'dîler zamanında edebî yazışmaların mümeyyiz vasıflarından biri, yazışmalarda nesir ile şiirin birlikte kullanılmasıdır. Halbuki, daha önceleri buna nadir olarak raslanıyordu. Diğer bir mümeyyiz vasıf ta, saray ve köşk gibi sanat eserlerinin, kapı, duvar ve tavan gibi muhtelif yerlerinde, şiir kitabelere yer verilmesidir. Bu şiirlerin pek çoğu, devlet şairi Fiştâlî tarafından yazılmıştır. Diğer taraftan, Sa'dîler dönemi edipleri, sanatsal nesre önem vermemişler, resmî yazışmalarda, süs ve tasannudan uzak, kısa. veciz ve kolay anlaşılır ifadeler kullanmışlardır.[95]

Bu dönemin meşhur ediplerinden biri, önemli vezir ve tarihçi, Ebu Fâris Abdülaziz b. İbrahim el-Fiştâlî'dir. O, Ahmed el-Mansur'un sarayında vezirlik yapan meşhur devlet ricalinden ve Sa'dîler zamanında yetişen önemli fikir ve ilim adamlarından biridir. Büyük tarihçilerden Makkarî, aynı zamanda önemli bir şair olan Fiştâlî için, " Sa'dî devletinin başka bir şairi bulunmasaydı bile, o, bu devlete şair olarak yeterdi. " demiştir. [96] Dînî ilimler alanında da temayüz eden Fiştâlî' nin eserlerinden bazıları şunlardır:

a. *Menâhilü's-safâ:* Bir kaç ciltlik bu önemli tarihî eserin elimize ulaşan 2. cildi birinci defa (bazı kısaltmalarla) Abdullah Kennun tarafından (Rabat, 1964), ikinci defa Prof. Abdülkerim Kureyyim tarafından neşredilmiştir (Rabat, 1973).

b. *Mededü'l-ceyş.* İbnü'l-Hatîb'in "Ceyşu't-tevşîh"inin taklidi olup, Mağribî muvaşşahlar ihtiva eder.

Fiştâlî, Ahmed el-Mansur'un emriyle, Mütenebbî divanını alfabetik olarak düzenlemiştir.

Ahmed el-Mansur, veziri, tarihçisi ve şairi Fiştâlî'ye büyük değer veriyor, onu İbnü'l-Hatib mertebesinde görüyordu.

Yine devletin resmî şairlerinden olan, Muhammed b. Ali el-Hevzâlî (v. 1012/1603) de , fıkıh tahsili yapmış, bir ara Tarudanat (el-

95. İ. Harekât, *agm.*, 51

96. Ravza,113'ten İ. Harekât, 51

Muhammediyye) kadılığı görevini yürütmüştü. Edebî kişiliği onu saraya yaklaştırdı. Sa'dî sarayına intisab ederek, Ahmed el-Mansur için şiirler yazdı. Bu arada, Mütenebbi divanı için bir şerh hazırladı.

Saîd el-Mâğûsî , Muhammed b. Ali el-Fiştâlî (v. 1021 / 1612), Abdülhak b. Muhammed ed-Delâî ve İbnü'l-Ğardîs et-Tağlibî zamanın meşhur edipleri arasında yer alıyorlardı. [97]

G. Dil İlimleri

Önemli bir yeniliğin görülmediği nahiv ve lügat çalışmalarında temayüz eden alimlerden bazıları şunlardı:

1. Ahmed b. Hasen b. Udûn . Şefşâven kadısı ve Mağribliler arasında meşhur olan adlî vesikalar mecmuasının müellifi.

2. Yusuf et-Tedğî.

3. Muhammed b. Muhammed b. Ebi Bekir ed-Delâî. Yûsî, onu " nahivcilerin hatimesi" olarak tanıtmıştır.

4. Ebu'l-Hasen Ali b. Zübeyr es-Sicilmâsî (v. 1035/1625) . Muhibbî tarafından "muasır nahivcilerin imamı" olarak tanıtılan alim, lügat ilimlerinin tamamında otorite idi.

5. Kasım b. Muhammed , İbnü'l-Kâdî(v. 1022/1612) . Karaviyyîn camiinde kürsü sahibi müderrislerden olan alim, nahiv sahasında, "asrın yeganesi" olarak tanıtılmıştır. Eserlerinden en önemlileri şunlardır:

a. *Şerhu'l-Elfiye*

b. *Şerhu'l-Acurûmiyye*

c. *Takâyîd dakîka havle şerhi'l-Murâdî.*

Ahmed el-Mansur'un başdoktoru Ebu'l-Kasım el-Ğassânî, bitkiler ve bitkilerden yapılan ilaçların özelliklerini ortaya koyduğu bir tıb lügatı hazırlamıştır. Bu tıb lügatının ismi "Hadikatü'l-ezhâr fî şerhi mâhiyeti'l-uşb ve'l-akkâr" idi. Müellif, lügatını kısaltarak hazırladığı ikinci lügatına "Keşf'r-rumûz" adını vermiştir.

---

97. İ. Harekât, *agm*, 52

Muhammed el-Murâbıt ed-Delâî de, sarf konusunda, "Fethu'l-latîf" adını verdiği bir eser yazmıştır. Onun diğer bir eseri, "şerhu't-teshîl" adını taşır.

H. Tarih ve Coğrafya

Sa'dîler döneminde hükümdarların maiyyetinde görev yapan bazı vak'anüvisler, önceki dönemlere veya yaşadıkları devre ait siyâsî olayları anlatan umûmî tarih kitapları yazdılar. Siyâsî olaylar dışındaki konulara arızî olarak yer vererek, daha çok, velinimetleri sultanların başarılı icraatlarını anlatan bu vak'anüvislerin en önemlilerinden biri, Sultan Ahmed el-Mansur'un veziri ve tarihçisi Abdülaziz b. Muhammed el-Fiştâlî (v. 1031/1621) 'dir. Sarayda reisü'l-küttâb olarak çalışan ve " vezirü'l-kalemi'l-a'lâ" ünvanı taşıyan Fiştâlî, daha önce geçtiği gibi, dînî ilimler alanında temayüz etmiş meşhur bir alim, seçkin bir edip ve başarılı bir şair idi. Mevlâ Zeydan zamanına kadar gelen "Menâhilü's-safâ fî ahbâri Mevlânâ'ş-şurefâ" isimli tarihiyle, bu dönemde yetişen en mühim tarihçiler arasına girdi. Ne var ki, birkaç cilt tutan bu eserinin, sadece Ahmed el-Mansur zamanına ait bölümü elimize ulaşmış ve neşredilmiştir. Diğer ciltler hakkında henüz bir bilgi yoktur. [98]

Aynı zamanda fakih, edip, şair ve riyâziyyeci olan Ahmed b. Muhammed İbnü'l-Kâdî (v. 1616), Sa'dî tarihçilerinin meşhurlarındandır. Selâ kadılığı görevinde de bulunan alim, doğu islâm dünyasına yaptığı ikinci seyahati dönüşünde hristiyan korsanlara esir düşmüş, Sultan Ahmed el-Mansur'un kendisini kurtarmasına kadar, 11 ay esaret altında kalmıştı. Hayatının son safhasını Fas şehrinde geçiren İbnü'l-Kâdî, "el-Muntaka'l-maksûr alâ meâsiri Halife Ebi'l-Abbas el-Mansur" adını verdiği eserinde, kendisini büyük bir meblağ karşılığında esaretten kurtaran sultanın zamanını ele almıştır. Sultanı medih maksadıyla yazdığı bu eser, İfrenî'nin "Nüzhetü'l-hâdî", Selâvî'nin "el-İstiksâ" isimlerini taşıyan, muahhar Sa'dî tarihlerinin ana kaynağını teşkil etmiştir. [99]

İbnü'l-Kâdî, Fas'ta yaşamış olan büyük adamlar ile alimlerin haltercümelerini ihtiva eden " Cezvetü'l-iktibâs fî men Halle min-a'lâm

98. İ. Harekât, *agm*, 55

99. Moh. Ben Cheneb, "İbnü'l-Kâdî", *İA*., V/2, 622

Medineti Fas" ve İbn Hallikan'ın "Vefeyat"' ını devam ettirerek hicrî 11. (Milâdî 17.) asırda son bulan "Dürretü'l-hıcâl" isimli iki eseriyle de tarih ilmine büyük hizmette bulunmuştur. [100]

Dönemin meşhur fakih ve kadılarından olan ve Vâdi'l-Mehâzin savaşında ölen İbn Asker Muhammed b. Ali (v. 1578), evliyanın hal tercümelerini ihtiva eden bir eser kaleme almıştır. Hicrî onuncu asır Mağrib evliyasına tahsis ettiği eserinin adı" Devhatü'n-nâşir"'dir. İfrenî, onun bu eserine bir zeyl hazırlamış, "Safve" adını verdiği eserinde, 11. asır evliyasını tanıtmıştır.[101]

Mağrib'in yetiştirdiği en meşhur tarihçi, tercüme-i hal yazarı ve edip olarak ta tanıtılan Ebu'l-Abbas Ahmed b. Muhammed el-Makkarî (v. 1632), ilmî hayatının önemli bir bölümünü Sa'dî ülkesinde geçirmiştir. Osmanlı hakimiyeti altındaki Cezayir'in Tlemsen şehrinde doğan tarihçi, küçük yaşında başladığı tahsil hayatını başarıyla devam ettirmiş, 20 yaşını aştıktan sonra, 1613 yılında Sa'dîler'in başkenti Merakeş'e gelmişti. Sultan Ahmed el-Mansur tarafından karşılanan alim, Fas Karaviyyin camii imam-hatipliğinde görevlendirildi. 4 yıl sonra hacca gitti; dönüşünde Kahire'de kalmayı tercih etti. Evlenerek oraya yerleşti. Burada bulunduğu yıllarda, doğu İslâm dünyasının önemli ilim merkezlerini bir kaç kez dolaştı. Mekke, Medine, Kudüs ve Şam'da, ilgiyle takibedilen hadis dersleri verdi. Bu arada Osmanlı başkenti İstanbul'u ziyaret etti.

Kahire'de vefat eden Makkarî, hayatının uzun bir bölümünü, Kahire ve doğu İslam dünyasının diğer şehirlerinde geçirmesine rağmen, müslüman İspanya tarihi ve Endülüs meşhurlarının hal tercümeleri hakkındaki bilgi ve vesikalarının esasını, Cezayir ve bilhassa Sa'dî başkentinde bulunduğu esnada Sa'dî sultanlarının kütüphanelerinde toplamıştı. [102] İspanya ve Mağrib'in en önemli tarihi kaynaklarından olan "Nefhu't-tîb" adındaki mufassal eserini, Fas'ta topladığı bu kıymetli bilgi ve vesikalara dayandırdı. Aynı zamanda edebî bir ansiklopedi mahiyetini taşıyan bu meşhur eserinde, Müslüman Endülüs'ün tarihini ve meşhur alim Lisanüddin İbnü'l-Hatib'i ele almıştır. Endülüs'ün fethinden itibaren başlattığı tarihi hadiseleri,

100. Onun hayatı ve eserleri hakkında geniş bilgi için bkz. Moh. Ben Chenеb, *agm*, 622; Ziriklî, I, 236

101. Ziriklî, VI, 292

102. E. Lévi Provençal, "Makkarî", *İA*, VII,205

İspanya'nın bölgeyi istirdadının son dönemlerine kadar getirmiştir. Endülüs tarihinin birinci derece kaynakları arasında yer alan bu eser, bilhassa Endülüs'ün son dönemleri hakkında bilgi veren ender kaynaklardan biridir. Makkarî, eserinin ikinci kısmını meşhur vezir, ünlü devlet adamı ve edip Lisanüddin İbnü'l-Hatib ve hocalarının hayatlarına tahsis etmiştir.

Makkarî, "Ezhâru'r-riyâz fî ahbâri'l-Kâdî Iyaz" adındaki eserinde meşhur alim Kâdî Iyâz'ın hayatını; " Ravzatü'l-âs " isimli kitabında ise, Sa'dî sarayı ediplerinin hayatlarını ele almıştır. [103]

"Lemha min târihi'd-Devleti's-Sa'diyye " isimli eserin sahibi Ebu Zeyd Abdurrahman el-Fâsî ve " Tarihu's-Sudan " adındaki kitabında Sa'dî ordusunun Sudan fethini geniş bir şekilde ele alan Abdurrahman es-Sa'dî (v. 1066/1655) zamanın diğer iki önemli tarihçisidir.

Sa'dîler dönemi, seyyahları ve onların yazdığı kıymetli seyahatnâmeleriyle de dikkat çekmektedir. Seyyahlar, eserlerinde, gezip-gördükleri ülkelerin siyâsî durumları yanında, coğrafî, ekonomik, kültürel ve sosyal durumları hakkında da kıymetli bilgiler vermişlerdir. Bu bakımdan eserleri, tarihî coğrafya, içtimâî ve iktisâdî tarih için büyük önem taşır.

Dönemin en meşhur seyyah ve coğrafyacısı, tartışmasız Hasenü'l-Vezzân (Leon L' Africain)' dır. Asrının en önemli coğrafyacıları arasında gösterilen Seyyah(v. 957/1550), aslen Endülüslü olup , Gırnata'nın sükutundan sonra Mağrib'e hicret ederek Fas'a yerleşen bir aileye mensuptur. Tahsilini Fas'ın önemli ilim merkezi Karaviyyin camiinde tamamlamıştı. İspanyolca ve İtalyanca'yı çok iyi bildiğini öğrenen, Vattâsî emiri Muhammed el-Burtukâlî, onu sarayına almıştı. Hasenü'l-Vezzân, saraya girdikten sonra, sultanın sefaret heyetlerinde görev yaptı. Onu temsilen 1514 yılında Portekiz işgali altındaki Asifi valisine gitti. Bir yıl sonra doğu İslam ülkelerini dolaştı; Mısır, Hicaz ve Anadolu'ya gitti. Hükümdarı adına, henüz kurulmakta olan Sa'dîler devletinin sultanı Ahmed el-A'rac ve büyük Türk denizcisi Barbaros nezdinde sefirlik yapan Hasen el-Vezzân, 925/1518 yılında İstanbul'a yaptığı seyahatinin dönüşünde, Cerbe adasına yaklaştığı esnada İtalyalı korsanlar tarafından esir alınıp Roma'ya götürüldü ve

103. Makkarî ve eserleri için bkz. Provençal, *agm.*; Ziriklî, I,237

Papa'ya takdim edildi (1520). Ondaki ilmî kapasiteyi ve üstün şahsiyeti gören Papa, onu " Johannes Leo " adıyla vaftiz etti. Roma'da bulunduğu sırada Latince ve İbranice'yi de öğrenen ve Avrupa'da yeni adıyla Leon L'Africain (Afrikalı Leon) olarak tanınan Hasen, Bologne üniversitesinde Arapça okuttu. 1525 yılında, tabib Jakob ben Simon için , Arapça-İbranice-Latince bir tıb lügatı hazırladı. Ayrıca Papanın isteğiyle , Batı tarihçileri için İslam tarihinin ana malzemesini teşkil edecek olan meşhur rıhle (seyâhatnâme)' sini Latince'ye çevirdi. [104] Daha sonra Tunus'a dönen meşhur seyyah, iyi bir müslüman olarak orada öldü.

Hasenü'l-Vezzân'ın neşredilen tek eseri olan " Vasfu İfrîkiyye" adındaki bu seyahatnâmesi, İslâm dünyasında olduğu gibi, hristiyanlık dünyasında da büyük bir alâka görmüştür. Müellifin Arapça notlarından İtalyanca olarak te'lif ettiği bu eser, ilk olarak vefatından bir yıl sonra 1551 yılında Venedik'te, İtalyan Jean Babtiste Ramusio tarafından neşredildi. 1556 yılında da Latince ve Fransızca tercümeleri yapıldı. 3 cilt olan eserin birinci cildi Asya, ikinci cildi Avrupa , şöhretini sağlayan üçüncü cildi ise Afrika'ya tahsis edilmiştir. Afrika kıtasını, kendisinden önce hiç bir coğrafyacının yapmadığı bir şekilde bütün yönleriyle tanıtan yazar, bu cildi, yaptığı coğrafî taksimata uyarak, dokuz bölüme ayırmıştır. Her kesimi tanıtırken, kısa bir coğrâfî bilgiden sonra, şehirleri, köyleri, halkın nüfusunu, siyâsî, içtimâî, ahlâkî ve ilmî durumlarını ele almış, bölgenin geçim kaynakları, ovaları, nehirleri, yetiştirilen bitkiler hayvanlar ve madenler hakkında bilgi vermiştir.

Zamanın meşhur seyahatnâme yazarlarından biri, Sultan Ahmed el-Mansur'un saray ricalinden Muhammed b. Ali el-Cezûlî et-Tamgrûtî (v. 1003/1593)' dir. Sa'dî sultanını temsilen 1588-1590 yılları arasında Osmanlı hükümdarı III. Murat'a gelen Tamgrûtî, "en-Nefhatü'l-miskiyye fi's-sefâreti't-Türkiyye" adıyla kaleme aldığı seyahatnâmesinde, Osmanlı sarayı, Osmanlı başkenti ve Osmanlı ülkesi hakkındaki müşâhede ve hatıralarını anlatmıştır. Bilhassa camiye çevrilmiş Ayasofya ve Osmanlılar'ın gerçekleştirmiş olduğu askerî ve sivil ıslahattan hayranlıkla bahsederek, bunu sağlayan ilk müslüman devlet olmaları itibariyle onları övmüştür. [105]

---

104. Massignon, Leon, "Afrikalı", *İA*, VII, 32

105. İ. Harekât, *agm.*, 56

I. Tıb

Sa'dî sarayı tabiblerinin temsil ettiği tıbbî çalışmalarda şöhret kazanan ve bu konuda eser te'lif edenlerden bazıları şunlardır:

1. Ebu'l-Kasım Muhammed b. Ahmed el-Ğassânî: 1585'te yazdığı "Hadikatü'l-ezhâr " isimli eserinde, tedavide kullanılan bitkisel ilaçları alfabetik olarak tanıtmıştır. Ahmed el-Mansur'un baştabibi olarak görev yapan bu doktor, onun oğlu Muhammed el-Me'mun'un isteği üzerine, 1590 yılında İbn Azrun'un tıbbî manzumesini de şerhetmiştir.

2. Abdülğaniyy b. Mes'ud: Ğassânî'nin talebelerinden olan bu tabib, bevliye hastalıkları sahasında temayız etmiş ve bu konuda günümüze ulaşan "el-Kânûnu'l-müfîd" adını taşıyan eserini yazmıştır.

3. Ebu'l-Kasım el-Fiştâlî (v. 1059/1649): "Hafızu'l-mîzâç" adındaki tıbbî manzumenin müellifidir.

Avrupa'da tıbbın ilerlemiş olmasını dikkate alan Sa'dî sultanları, saraylarında çok sayıda Avrupalı doktor çalıştırmışlardır. Bu bakımdan Sa'dî sarayı, tıb sahasında Avrupa'ya açılan bir kapı olmuştur. [106]

J. Kimya, İlm-i Felek (Astronomi) ve Matematik

Hasenü'l-Vezzân, Fas şehrinde kimya ilmiyle uğraşan bazı şahısların, Karaviyyin'de toplanarak, yaptıkları icatları ve diğer meseleleri aralarında tartıştıklarını belirtir. Cabir b. Hayyan ve Hasen b. Ali et-Tusî gibi meşhur kimyacıların eserleri üzerinde çalışan bu şahısların, kendi aralarında, iksir madeniyle ilgili araştırma yapanlar ve madenleri karıştırarak yeni madenler elde etmeye çalışanlar olmak üzere iki gruba ayrıldıklarını ifade eder. [107]

Takvim ve ibadet vakitlerinin hesaplanmasının önemine binaen ilm-i felek, mimarî alanda ve gelişen silahların üretimindeki önemi dolayısıyla da Riyâzî ilimlerde, hicrî on ve onbirinci asırda dikkat çekici

106. İ. Harekât,*agm*, 58

107. Hasenü'l-Vezzân'dan naklen, İ. Harekât, *agm.*, 59

bir gelişme olmuştur. Bu sahalarda çok sayıda ilim adamı yetişmiş, ilk defa olarak , matematikçilerin terceme-i hallerini ihtiva eden müstakil kitaplar yazılmıştır. Bu dönemde yetişen ilm-i felek alimlerinden bazıları şunlardır:

1. İbn Saîd el-Mirğîtî: Astronomi sahasında te'lif ettiği "el-Mukni" adındaki manzum risalesi, uzun süre medreselerde ders kitabı olarak okutulmuştur.

2. Ebu Zeyd Abdurahman b. Amr el-Cerrâdî (v. 1008/1600): Meşhur muvakkitlerden olan Cerrâdî, sultan Ahmed el-Mansur tarafından Merakeş'e getirildi. Pek çok minarenin üzerine, güneş saatini nakşettiği mermer levhalar yerleştirdi. Mermer üzerindeki çizgiler ve yerleştirilen çivilerin gölgeleri sayesinde günün hangi vaktinde olunduğu biliniyordu. Onun eserlerinden biri "Katfu'l-envâr min ravzati'l-ezhâr" adını taşır. [108]

3. Ahmed el-Merakeşî (v. 1605): Merakeş'te Camiu'l-harre muvakkitlerindendir.

4. Ahmed b. Kasım (1022/1613): "el-Yesâra fî tatvîki's-seyyâra" isimli eserin müellifidir.

5. Ahmed b. Humeyd el-Mutrifî (v. 1006/1592) : Cerrâdî'nin *Ravza'*sına bir şerh yazmıştır.

K. Meşhur riyaziyeciler:

1. İbnü'l-Kâdî'nin babası Muhammed b. Ahmed el-Miknâsî.

2. İbnü'l-Kâdî (v. 1025/1616) : Geçtiği gibi önemli tarihçilerden olan alim aynı zamanda, riyazî ilimler sahasında temayüz etmişti. "Ğunyetü'r-râiz" isimli eseriyle, riyaziyecileri tanıtan ilk biyoğrafi lügatının sahibi olmuştur. Diğer bir eserinin adı "Mukaddime fi'l-hendese" dir.

3. Ebu Abdullah Muhammed b. Ahmed es-Sâlimî(v. 1002 / 1593).

108. Ziriklî, III,320

4. Muhammed b. Kasım b. el-Kâdî: İbnü'l-Kâdî'nin yeğeni olan bu alimin felek ve riyaziye alanında eserleri vardır.

5. Abdurrahman b. Muhammed et-Tâcurî (999/1590): "Risâle fi'l-amel bi-rub'i'l-mukantarât ve Risale fi'l-füsûli'l-erbaa" isimli risalelerin yazarıdır. [109]

6. Muhammed b. Ahmed el-Ukaylî es-Sabbâğ (1076/1666) : Zamanın meşhur hesap ve feraiz alimlerindendir "Silkü ferâidi'l-yavâkît" isimli eserin yazarıdır. Fas'ta yayılan bid'atlar hakkında da bir eseri vardır. [110]

109. Ziriklî, III,332
110. Ziriklî, VI, 12

Filâli Sultanları ve Saltanat Süreleri

I. Muhammed eş-Şerif (Tâfilelt'te) 1040/1631
II. Muhammed b. Muhammed 1045/1635
Reşîd 1075/1664
İsmâil es-Samîn 1082/1672
Ahmed ez-Zehebî 1139/1727
Abdullâh 1141/1729
Abdullah'ın tahtı elde etmek isteyen
çeşitli zümrelerle mücadelesi 1147-58/1735-45
III. Muhammed b. Abdullah 1171/1758
Yezid 1204/1790
Hişam 1206/1792
Süleyman 1206/1792
Abdurrahman 1238/1822
IV. Muhammed b. Abdurrahman 1276/1859
1. Hasen b. Muhammed 1290/1873
Abdülaziz 1312/1894
Abdülhafız 1325/1907

ALTINCI BÖLÜM

FİLALİ ŞERİFLERİ
(1040/1631 / 1325-1907)

I. SİYASİ TARİH

1. DEVLETİN KURULUŞU

A. Mevlâ Muhammed eş-Şerif (1040-1045/1631-1635)

Sa'dîler gibi, Rasülullah(sa)'ın torunu Hz. Hasen b. Ali'nin soyundan olan Filâlî Şerifleri'nin bu devleti, Sa'dîler'in son zamanlarında ortaya çıkan karışıklıklar esnasında, Tafilelt ve Sicilmâse'de başlatılan bir davet sonucu kurulmuştur. Hz. Hasen soyundan oldukları hususunda Mağrib tarihçilerinin görüş birliği içinde olduğu bu aileden bölgeye gelen ilk şahıs, Muhammed en-Nefsü'z-Zekiyye torunlarından Hasen b. Kasım b. Muhammed olmuştur. Sicilmâse halkının, Hz Peygamber neslinden bazı şahısları kendi şehirlerine getirmek ve onlarla bir arada yaşamak arzusuna bağlanan bu intikal, Merînîler'in ilk dönemlerinde, 664/1265 yılında gerçekleşmiştir. Sicilmâseli hacılar, bu yıl içinde, bu aile mensuplarının yoğun olarak bulunduğu Kızıldeniz sahil şehirlerinden Yenbu'ya giderek, dileklerini kabul eden adı geçen şerifle birlikte Sicilmâse'ye dönmüşlerdir. Şehre

dışarıdan gelmesi münasebetiyle, Filâlî şeriflerin atası olacak bu şahsa Hasen ed-Dâhil lakabı verilmiştir.

Başlattıkları hareketin ilk önemli güç merkezi Tafilelt'e nisbetle "Filâlî" ünvanı verilen bu aile mensupları, Hz. Peygamber soyundan oldukları için, bölgeye geldikleri ilk yıllardan itibaren, idarecilerin ilgi ve ikramlarına mazhar olmuşlardı. Merînî idarecileri, siyasetten uzak, ilim ve ibadetle meşgul olan bu aile mensuplarına büyük değer veriyorlar, her hususta onlara yardımcı olmaya çalışıyorlardı.

Filâlî Şerifleri ailesinden, Mevlâ Ali b. Hasen, üstün ahlâkı, takvası ve hayırseverliği ile temayüz etmiş; halkın büyük sevgisini kazanmıştı. Tahsilini Fas medreselerinde tamamlayan Ali, hacc vazifesini yerine getirdikten sonra dönüşte, Sicilmâse yakınında bir köye yerleşti. Endülüs cihadına katılmak maksadıyla bir kaç defa Endülüs'e geçen Ali, mücahidler arasında da adını duyurdu. Kendisini bırakmak istememelerine rağmen Sicilmâse'ye döndü ve 841/1437 yılında tekrar hacca gitti. Onun bu şöhreti, ailesinin şöhretini de beraberinde getirmişti.

Aile mensupları, bölgede yaygın bir geleneğe uyarak, Tlemsen civarında bir zâviye inşa ettirmişlerdi. Hz. Peygamber soyundan olmalarının sağladığı ayrıcalık yanında, liderlerinin kazanmış olduğu bu şöhret sayesinde, zâviye mensuplarının sayısı kısa sürede son derece arttı. Zâviye'nin ilk şeyhi olan Mevlâ Yusuf Ebu'l-Mehâsin'in en büyük oğlu Şerif Ali b. Yusuf zamanında, aile mensupları siyaset meydanına atıldı. Sa'dîler devletinin son safhasına tesadüf eden Ali b. Yusuf'un şeyhliği esnasında, Sicilmâse civarında Şeyh Ebu Hassûn es-Simlâlî ve zâviyesi de büyük şöhret kazanmış bulunuyordu. Şerif Ali b. Yusuf ile Simlâlî uzun süre dost olarak kaldılar. Ne var ki, bazı olaylar iki dostun arasını açtı. Bu anlaşmazlık yüzünden, Şeyh Simlâlî, eski dostunu tutuklattı. Ali b. Yusuf, oğlu Mevlâ Muhammed'in, 1047/1637 yılında kendisini fidye karşılığı kurtarmasına kadar, 2 yıl hapiste kaldı. Ancak Sicilmâse'de şartlar, kısa süre sonra Simlâlî'nin aleyhine döndü. Onun valisinin koyduğu vergileri çok ağır bulan şehir halkı, ona karşı, Mevlâ Muhammed b. Ali'nin etrafında toplanarak, başlarına geçmesini istemişlerdi. Onların isteklerini kabul ederek başlarına geçen Muhammed b. Ali, 1050/1640 yılında Şeyh Ebu Hassun es-Simlâlî'nin adamlarını şehirden çıkararak halktan biat aldı. Bu esnada hâlâ sağ olan

babası, imamlık hakkını oğluna devrettiğini açıklayıp kendisini ibadete verdi ve siyâsî işlerden uzak kalmayı tercih etti.

"Mevlâ veya Mevlây" ünvanı verilen Sicilmâse sultanlarının ilki olan Mevlâ Muhammed, Tafilelt ve Sicilmâse'de hakimiyetini sağladıktan sonra, taraftarlarının sayısını arttırmaya çalıştı ve kısa sürede büyük destek buldu. Şeyh Simlâlî'ye karşı bir mücadele başlatarak, uzun süren çatışmalarda üstünlük sağladı ve onun bölge üzerindeki nüfuzuna son verdi. Ardından Fas şehri ve civarına hakim olan Dilâî zâviyesi mensuplarıyla mücadeleye girdi. Ordusunun başında onların üzerine gitti. Ne var ki, onu hezimete uğratan Dilâî taraftarları, galibiyetin ardından onun merkez edindiği Sicilmâse'ye girdiler ve şehirde çeşitli kötülükler yapmaktan çekinmediler. Bir süre sonra iki taraf arasında bir sulh imzalandı ve bu sulh ile tarafların nüfuz bulgeleri belirlendi. Buna göre, Dilâî'ye ayrılan 5 yerleşim merkezi hariç, Cebelu Abbas'a kadar uzanan bölge Şerif Muhammed'e; batı tarafta kalan bölge ise Dilâî'ye bırakılmıştı. Cebelu Abbas'ın doğu tarafındaki bölgede Dilâî'ye ayrılan 5 merkezden birinin yöneticileri ile Muhammed arasında çıkan anlaşmazlık iki tarafı yeniden savaşa götürdü.

Şeyh Dilâî, Ayyâşî'nin vefatından sonra Fas'ı elegeçirmişti. Onun kâidi Ebu Bekir es-Sâmilî, Fasu'l-cedid'de oturuyurdu. Fasu'l-kadîm halkı, çıkan anlaşmazlık üzerine, kendilerini muhasara altına alan ve şehrin su kanallarını keserek susuz bırakmaya çalışan kâide karşı, Mevlâ Muhammed'in yardımını istediler. Onların davetini kabul eden Muhammed, ordusunun başında 1060/1650 yılında Fasu'l-kadîm'e girdi. Bir süre sonra şehrin diğer kesiminin de katılmasını temin ederek Dilâî'nin valisini (kâid) tutukladı. Ancak, kuvvetli bir orduyla üzerine gelen Dilâî karşısında tutunamayıp, şehri terkederek Sicilmâse'ye çekilmek zorunda kaldı. Böylece Fas ve civarı tekrar Dilâî'nin eline geçmiş oldu. Onlardan çekinen Muhammed, bir daha savaşmayı göze alamadı ve nüfuzunu genişletmek için Melviye istikametine yöneldi. Vecde'yi aldı ve Türkler'in hakimiyetinde olan Tlemsen'i muhasara etti. Taciz saldırılarında bulundu, kendisinden korkan halkın dağlara çekilmesinden istifade ederek toplattığı ganimetlerle Sicilmâse'ye döndü.

Cezayir beylerbeyi Osman Paşa, vur-kaç taktiğine başvuran Şerif Muhammed kuvvetlerine fazla bir şey yapamıyordu. Ona yazdığı mektupta, din kardeşlerine karşı yaptığı katliamın kötülüğünden

bahsetti ve sulh teklifinde bulundu. Öğüt verici bir hava taşıyan bu mektubu, iki divan görevlisi ve iki fakihle birlikte kaleme almıştı. Mevlâ Muhammed, onun mektubundaki azar ifadelerine son derece kızdı. Elçilerini azarladı. Onlarla paşaya teklifini reddettiğini bildiren bir mektup gönderdi. Elçiler Osman Paşa'ya dönünce divan erbabının önünde mektubu okudular. Bunun üzerine paşa, şu bilgiyi ulaştırmak üzere, onları tekrar Mevlâ Muhammed'e gönderdi:

"Sana, aramızda, ceddinin şeriatını uygulaman ve onun çizmiş olduğu sınırlar içinde kalman için geldik. Senin deden (Rasülullah s. a.), müslümanlarla savaşmaz ve mustaz'af müslümanların mallarının yağmalanmasını asla emretmezdi. Eğer niyetin cihad ise, ülkenin ortasında seninle birlikte yaşamakta olan kafirlerle savaş. Yok eğer, maksadın, Devlet-i Al-i Osman'ı elegeçirmekse, Rahim ve Rahman olan Allah'tan yardım dileyerek, açıkça onun karşısına çık ! Böyle yaptığın takdirde seni kınayacak bulunmaz. Biz, sana, bunun için gelmiş değiliz, vesselâm. Kullar arasında fitne ateşini tutuşturmak, şerefli Ehl-i beyt'in huylarından değildir. Yaptıklarının haram olduğunu ve İslâm mezheblerinden hiç birinde caiz olmadığını, yine gayrimüslimlerin kanunlarına da aykırı olduğunu, muhakkak biliyorsun. Cezayir alimlerinden bu iki alim, sana, söyleyeceklerini dinlemek üzere gelmişlerdir. Allah ve Rasülü, seninle bizim aramızda hükmünü verecektir. Bizim ticaretimizi aksattın, halkımızı topraklarından uzaklaştırdın. Rasülullah (s. a.)'ın torunu olduğun halde, Cenabı Hak huzurunda, bu yaptıklarının cevabını nasıl vereceksin! Bize yaptığınız bu zulüm ve haksızlığa karşı, biz de, sizin ülkeniz ve halkınıza aynı şeyleri yapabiliriz. Ancak sultanımızın himmeti, bunu yapmaya engeldir. "

Elçileri dinleyince, hatasını kabul eden ve yaptıklarına üzülen Mevlâ Muhammed, artık bu akınlarına son vereceğine yemin etti. Yazdığı cevabî mektubunda, durumu karşı tarafa bildirdi. [1]

Verdiği sözü tutarak, Der'a ve Sicilmâse ile yetindi ve Türk hakimiyetindeki bölgeye saldırmadı. 1069/1658 yılında babasının ölümü üzerine, biatı yenileyen Mevlâ Muhammed, bundan bir süre sonra, kardeşi Reşid'in isyanıyla karşılaştı. Onunla savaş için bulunduğu Vecde köylerinden Ankâd'da nereden geldiği bilinmeyen bir kurşunun isabet etmesi sonucu öldü (1075/1664). İleri görüşlü, işbilir, cömert,

1. Sclâvî, *el-İstiksâ*, VII, 26

cesur ve heybetli bir sultan idi. Yerine isyancı kardeşi Mevlâ Reşid geçti.

B. Mevlâ Reşid (1075-1082 / 1664-1671)

Babasının ölümünden sonra, kardeşi Mevlâ Muhammed'-den korkmaya başlayan Reşid, babasının zâviyesini terkederek, rakibi olan Dilâî zâviyesine gitmişti. Başlangıcta iyi karşılanmış olmakla birlikte, onun yüzünden gelebilecek sıkıntılar sebebiyle, ayrılması hususunda beliren görüş üzerine, Azrû'ya oradan da Fas'a gitti. Fas şehrine giremeyince, doğu Fas istikametinde giderek, İznassen kabilelerinin desteğini sağladı ve kuvvetli bir taraftar kitlesi oluşturdu. Gerçekleştirdiği baskın ve yağmalar sayesinde maddî gücünü de oldukça artırdı. 1075/1664 senesinde Tâzâ geçidi civarında yaşayan büyük Angâd kabilesinin katılımını da sağlayan Reşid, Vecde'ye yerleşerek bir hükümdar gibi davranmaya başladı. Onun bu durumunu öğrenen kardeşi Mevlâ Muhammed, Tafilelt'ten Tâzâ istikametinde yola çıktı. İki tarf Angâd köyü civarında karşı karşıya gelmişlerdi. Ancak, daha savaşın başında, serseri bir kurşuna hedef olan Muhammed'in ölümü, Reşid'in işini kolaylaştırdı. Kardeşinin kuvvetlerinin büyük bir kısmının kendisine katılmasıyla sultanlığını kesinleştirdi. Çok geçmeden Tâzâ'yı elegeçirdi.[2] Önündeki ilk önemli mesele, kardeşi Muhammed'in Sicilmâse'de yerine vekil bıraktığı oğlu ve veliahdi ile uğraşmak idi. Babasının ölümünü duyunca Sicilmâse'de sultanlığını ilan eden yeğeninin üzerine gitti. 9 ay sürdürdüğü bir muhasaranın ardından şehre girdi. Onun karşısında çaresiz kalan yeğeni ise kaçmayı başarmıştı.

Reşid, Tafilelt bölgesini tahkim ederek, memleketini Akdeniz sahilindeki Rif dağları silsilesine kadar genişletti. Bu arada Kuzey Fas'ın merkezi Fas şehrini almak için askerî hazırlıkları tamamladı. Şehri, Dilâîler'in valisi iken, onların zayıflamasından istifade ederek bağımsızlığını ilan etmiş olan Ebu'l-Abbas ed-Düreydî savunuyordu. Bu şahsın sulh ile teslim olmayı reddetmesi üzerine, şiddetli bir muhasara başlatan Reşid, 3 Zilhicce 1076 (6 Haziran 1666) 'da savaş yoluyla şehre girdi. Düreydî ise, şehri bırakıp kaçmaya muvaffak olmuştu; ancak

2. Selâvî, *el-İstiksâ*, VII, 33

bir süre sonra yakalanıp ortadan kaldırıldı. Onu destekleyen liderleri şiddetle cezalandıran Reşid, alimlere ve halka ise iyi davrandı. Sultanlığına biat edildiği şehirde, İdrisî Şerifler sülalesinin önemli bir kısmının desteğini sağladı.

Mevlâ Reşid, bunu takip eden yılları, hakimiyet alanını genişletmeye ayırdı. Batı istikametinde ilerleyerek el-Kasru'l-kebîr, Miknâse ve Tatvan (Tetuan)'ı aldı (1078/1667). Bundan 1 yıl sonra da, en önemli zaferini kazandı. Batnu'r-rummân'da, çok yaşlanmış olan Dilâî zâviyesi şeyhi el-Hac Muhammed'i mağlubiyete uğratarak, zaviyelerini zapt ve tahrip etti.[3] Sa'dîler'in son zamanlarındaki anarşi döneminde üstün hizmetleri görülen ve en büyük güçler arasına giren bu harekete son verdi. Daha sonra ise, himmetini Merakeş'i zaptetmeye sarfetti. Aynı yıl içinde bu şehri de aldı, son Sa'dî sultanını ortadan kaldırdıktan sonra şehirde hakimiyeti elegeçirmiş olan Şabbânî araplarının lideri Abdülkerim eş-Şabbânî'yi idam ettirdi. 1081/1670 yılında, isyanlara sahne olan Sûs bölgesine giderek Tarudanat ve çevresini itaat altına aldı. Fas şehrine dönerken, bütün Mağrib-i Aksâ (Fas)'ın hakimi olmuş, ülkede birliği tekrar sağlamış bulunuyordu.[4]

Ertesi yıl, yeğenlerinden birinin taht iddiasında bulunduğu Merakeş'e giden Fas sultanı, aynı sene içinde, bir kaza sonucu henüz 42 yaşında iken vefat etti (1082/1672).[5] Önce burada defnedildi, daha sonra ise Fas'a nakledilerek evliyadan Ali b. Hirzihim'in türbesine gömüldü. Yerine kardeşi Mevlâ İsmail sultan oldu. Kısa süren sultanlığı sırasında önemli işler başararak, Mağrib-i Aksâ'da yıllardır kaybolan otoriteyi yeniden te'sis eden birlik ve beraberliği sağlayan Reşid, bu üstün hizmetleriyle, Filâlî şeriflerinin gerçek kurucusu olarak ta değerlendirilmektedir. [6] Son derece zeki, merhametli, ilim sevgisiyle dolu, cömert, sabırlı, ihtiyatlı bir sultan olarak tanıtılan Reşid, önemli eserler de inşa ettirmişti. Fas'ta yaptırdığı eserlerin içinde, 232 odası ve zengin kütüphanesiyle dikkat çeken Medresetü'ş-Şarrâtîn (Urgancılar medresesi), çok meşhurdur. Merakeş'te de bir medrese yaptırdığı bilinmektedir. Filâlîler'e ait ilk parayı darbettiren sultan da

3. Selâvî, *el-İstiksâ*, VII, 37
4. Levi- Provençal, "Reşid", *İA*, IX, 700 ; H. Munis, II/3, 232-234
5. Selâvî, *el-İstiksâ*, VII, 43
6. H. Munis, II/3, 237

Reşid olmuştur. Murabba şekildeki Sa'dî sikkeleri yerine, " Üskûbiyye" adı verilen yuvarlak dinar ve dirhemler darbettirmiştir. [7]

C. Mevlâ İsmail b. Muhammed (1082-1139 / 1672-1727)

Şerif Mevlâ Muhammed'in üçüncü sultan oğlu olan İsmail, kardeşi Reşid'in Bilâdü'l-garb valisi olarak görev yapıyor ve eyalet merkezi Miknâse şehrinde ikamet ediyordu. Reşid'in ölümü duyulunca sultan olarak biat aldı. Kendisine karşı çıkan Fas halkının biatını almak üzere, derhal harekete geçti ve zaptettiği Fas şehrinde sultan ilan edildi. Ancak ikisi kendi ailesinden olmak üzere, uğraşması gereken üç saltanat müddeisi daha ortaya çıkmıştı. Bunlardan kardeşi Mevlâ el-Harrânî Tafilelt, yeğeni Ahmed b. Muhriz Sicilmâse'de ve ardından Merakeş'te, Hıdır b. Gaylan isimli kabile lideri de Cezayir sınır bölgesinde mücadele ediyorlardı.

Sûs araplarının desteğiyle gücünü artıran İsmail, yeğeni Ahmed'in üzerine giderek, 1083/1673 yılında savaşla Merakeş'e girdi ve halktan biat aldı. Kendisinden kaçmayı başaran yeğeni Ahmed ise, Fas'a sığınmıştı. Peşinden giden İsmail, onu bu şehirden de çıkardı. Fas'ın kuzeyinde kalan bölgeye hücum ederek, Hıdır b. Gaylan'ı ortadan kaldırdı. Ancak yeğeni Ahmed hâlâ mücadelesini devam ettiriyordu. Bu durumda kardeşi ve yeğeniyle sulh yollarını arayan İsmail, neticede, bir ara Merakeş'i tekrar elegeçiren yeğenini Atlaslar'ın kuzeyinde kalan vilayetlerin emiri, kardeşi Harrânî'yi de Tafilelt emiri olarak tanımayı kabul etti.

Beş yıl süren bu iç savaşlardan henüz kurtulmuştu ki, Dilâî zaviyesi murabıtlarının şiddetli bir isyanıyla karşılaştı. Ancak Mevlâ İsmail, Cezayir beylerbeyi tarafından da desteklendiği bildirilen Tadlâ bölgesindeki isyancıları, ordusunun sahip olduğu toplar sayesinde kolay bir şekilde bastırmaya muvaffak oldu. İsyancıları şiddetle cezalandırmaktan çekinmedi.

Saltanat merkezi olarak Miknâse şehrini seçen İsmail, saltanatının altıncı yılında, yakınlarının ve berberi kabilelerinin

7. H. Munis, II/3, 236

isyanlarını bastırmış, ülkede hakimiyet ve istikrarı sağlamış bulunuyordu. Bu sükundan istifade ile, askerî gücünü artırmaya yöneldi ve bu konuda Mağrib askerî tarihi için önemli düzenlemeler yaptı. Ülkeye Sa'dî sultanı Ahmed el-Mansur zamanında getirilmiş olan zenci köleleri ve çocuklarını toplatarak, onlardan dâimî askerî birlikler teşkil etti. 8 binle başlayan ve sayıları kısa sürede artan bu maaşlı askerî birlikleri, Miknâse civarında ayrı bir semtte iskan etti. Zenci kölelerden meydana gelen bu birlikler, "Abîdü'l-Buhârî = Buharî köleleri" olarak isimlendirilmişti. Bu isimlendirme, meşhur hadis imamı Buhârî'nin, Sahih-i Buhârî olarak meşhur eserine dayanıyordu. Anlatıldığına göre, onların liderlerini bir araya toplayan Mevlâ İsmail, bir nüshasını hazır bulundurduğu bu eseri göstererek, şöyle demişti:" Ben ve siz, Rasülullah(s. a.)'ın sünnetinin ve bu kitapta toplanmış şeriatının köleleriyiz. O, ne emrederse yaparız. Bizi nelerden yasaklarsa onları terkederiz. Onun uğruna savaşırız. Ona bağlı kalacağınıza söz veriniz." dedi ve getirdiği bu Buhârî nüshasını korumalarını ve onu, İsrail oğullarının tabutu gibi, seferlerinde ordununu önünde taşımalarını emretti.[8] Onun başlattığı bu gelenek, Mağrib'te günümüze kadar devam etmiştir.[9]

Bu birlikleri kurması bakımından, Abbasîler'de, zamanla devlet idaresini ellerine alacak olan Türk askerî birliklerini teşkil eden Halife Mu'tasım'a benzetilen Mevlâ İsmail, zenci askerî birliklerinin eğitimi hususunda da, benzeri tedbirler almıştı. Belirtildiğine göre, bu birliklere alınan gençler için özel bir program uygulanıyordu. buna göre, çocukluk yaşlarında toplanan gençler, demircilik, marangozluk ve demircilik gibi çesitli meslek kurslarına tabi tutuluyor, daha sonra, sırasıyla eşek, katır ve ata binme hususunda eğitilip nihayet askeri eğitime alınıyordu. Askerî eğitim sırasında, çeşitli silahları kullanma usulleri, savaş taktikleri kendilerine öğretiliyor, iyi bir asker haline geldiklerinden itibaren ise, her birine silah ve at veriliyordu. Bu askerler, yine özel eğitime tabi tutulmuş zenci kızlarla evlendiriliyorlardı. Mevlâ İsmail, Fas üzerinde temin ettiği hakimiyetini güven altına almak, yol emniyetini sağlamak ve ülkesini dış saldırılara karşı tahkim etmek için, ülkesinin her yöresinde inşa ettirdiği, sayıları 76'ya kadar çıkarılan hisarlara, muhafız birlikleri yerleştirirken bu köle askerlerden faydalandı. Zamanında mevcutları 150 bine ulaşan Abîdü'l-Buhârî

8. Selâvî, *el-İstiksâ*, VII, 58
9. H. Munis, II/3, 241

birliklerinin 70 binini Miknâse yakınındaki kendilerine ait semtte tutarken, 80 binini bu hisarlara muhafız olarak dağıtmıştı. [10] Sultan, güven ve istikrarı muhafaza edebilmek için, tüm berberî kabilelerin elinde bulunan silah ve atları toplama yoluna gitmişti. Geçtiği gibi, bu kabileler, her türlü fırsatı değerlendirip isyanlara başvuruyor, ülkeye can ve mal bakımından ağır faturalar yüklüyorlardı. Aldığı bu tedbirler, daha sonra, bilhassa Abîd birliklerinin sultanlar üzerine etkili olmaya başlamalarından itibaren, devletin başına büyük sıkıntılar getirecek olsa da, uzun süredir görülmemiş bir sükunu sağlamış, bölgede benzerine az raslanan bir istikrar gerçekleştirmişti. Yarım asırdan fazla devam eden saltanatında, bundan faydalanmasını bildi.

Sultan, ayrıca bedevî arap kabileleri ve Sûs halkından özel askerî birlikler (Ruha'l-vedâyâ) teşkil etmiş,[11] sahil kesimlerinde hristiyanların faaliyetlerini gözetlemek ve korsanlara karşı mücadele etmek için, "gönüllü mücahidler birliği" oluşturmuştu. Abîd birliklerinin meşhur komutanları tarafından eğitilen bu gönüllüler, Avrupalılar'ın müstemlekelerine karşı, başarılı akınlar gerçekleştiriyorlardı. Nitekim, 1092/1681 yılında gerçekleştirdikleri bir taarruzla, el-Mehdiyye'yi İspanyollar'ın elinden aldılar ve burada yüzden fazla top elegeçirdiler. İngilizler'i Tanca'da şiddetle taciz ederek, 1095/1684 yılında, kale ve rıhtımlarını yıktıkları şehri tahliye etmeye mecbur ettiler. 1689 'da Arâiş'i İspanyollar'dan geri aldılar. Fransız deniz birliklerinin de yardımıyla, kazandıkları bu zaferle, biri çok büyük olmak üzere 220 top elde etmişlerdi. 2 yıl sonra da Asila'yı istirdat ettiler. Ne var ki, Melile ve Sebte üzerine tertipledikleri akınlardan olumlu bir netice alamadılar.[12]

Kuvvetine güvenerek, doğu istikametinde Türklere karşı sefere çıkan Mevlâ İsmail, Tlemsen civarında, Türkler'in sahip olduğu top ve tüfeklerden korkan askerinin önemli bir kısmının kendisini terkettiğini görünce, geri dönmek zorunda kalmıştı. Bu muvaffakiyetsizlik karşısında, onlarla sulhe yanaştı ve babası zamanındaki sulhün yenilenmesini sağladı. Diğer taraftan, tahtına yönelik bazı hareketleri desteklemekten çekinmeyen Cezayir hakimlerine karşı, Fransa kralı XIV. Louis'in ittifakını temine çalıştı. Kurulan ittifak sonucu, Selâ,

10. H. Munis. II/3, 245
11. Geniş bilgi için bkz. Selâvî, *el-İstiksâ*, VII, 55-53
12. A. Cour, "İsmail", *İA*, V/2, 1113

Tatvan ve Sâfî şehirlerinde, Fransa'ya önemli imtiyazlar tanıdı. Buna karşılık Türklerle savaş için onlardan silah ve cephane yardımı aldı.

Mevlâ İsmail, Türkler'e sınır olan merkezleri tahkim ettirerek, inşa ettirdiği kalelere asker yerleştirdi. Bu hususta önemli harcamalar yapmaktan çekinmedi. Geçtiği gibi, isyan ve anarşi çıkarmaya alışık berberî kabilelerin isyanlarından emin olmak için, ellerindeki bütün silahların ve atların toplatılmasını emretti. Daha sonra Miknâse'ye döndü. 1678 yılında, isyana teşebbüs eden 3 kardeşinin isyanını bastıran sultan, başkentini karantina altına almak suretiyle, büyük veba salgınından korumaya çalıştı.

1686-1687 yıllarında, Tarudanat ve Sûs bölgesinde, kardeşi Harrânî ve yeğeni Ahmed b. Muhriz'in isyanlarıyla karşılaşan sultan, derhal üzerlerine giderek, her ikisini ortadan kaldırdı ve bölgede hakimiyetini yeniden tesis etti. Biraz önce geçtiği gibi, bundan sonraki 2 yıl içinde, Arâiş ve Asilâ'nın istirdadını gerçekleştirdi. Daha sonraki yıllarını ülkesinin imarı ve tahkimi için yaptığı çalışmalarla geçirdi. Bedevîleri yerleşik hayata geçirebilmek maksadıyla, onlara ekilebilir topraklar ve ziraat aletleriyle birlikte, yetiştirmeleri için, koyun ve diğer hayvanlar dağıttı. Onun arzusu, geçimlerini soygun ve baskınlarla sağlamaya çalışan bu kabileleri, yerleşik hayata geçirmek ve geçimlerini, ziraat, çobanlık ve ticaretle temin etmelerini sağlamaktı. Silah ve atlarını toplattığı bu kabileleri, itaat altına almak ve onlar üzerinde devlet kontrolünü kuvvetli bir şekilde sağlamak suretiyle, sultana itaat eden topraklar (Bilâdü'l-Mahzen) ile itaat etmeyen topraklar (Bilâdü's-sîbe) ayırımına alışılmış olan Mağrib bölgesinde, son derece önemli bir başarıyı gerçekleştirdi. Bütün Mağrib halkını, ziraat, ticaret ve çeşitli mesleklerle hayatlarını kazanan, yerleşik hayat süren, siyâsî birliği temin edilmiş ve güven duyulan bir vatandaş kitlesi haline getirdi. Büyük ölçüde şiddete başvurarak, halkın direncini kırmak suretiyle sağlamış olduğu bu sükun sayesinde, ülkede hırsızlık, soygunculuk ve yol kesicilik, çok azalmıştı. Bu uygulama, berberîlerin, dağlardan inip araplaşmalarını ve Mağrib halkının birbirine karışmasını beraberinde getirdi. [13]

Mevlâ İsmail, kötü örneklerini unutmuşcasına, Harun Reşid'in vefatının ardından oğulları arasında çıkan iç savaşta olduğu gibi, İslâm

13. H. Munis, II/3, 253

tarihinde sık-sık raslanan şehzâdeler savaşına yol açan bir icraatta bulundu. 1111/1699 yılında, tarîhî bir hata olarak değerlendirilen bu icraatıyla, ülkeyi oğulları arasında taksim etti. Ülkeyi beş eyalete ayırarak, her birinin başına bir oğlunu getirdi ve onların emrine askeri birlikler verdi. Oğulları arasındaki mücadele, daha onun sağlığında başlamıştı. 1114/1702 yılında Mevlâ Ebu'n-Nasr, kardeşi Abdülmelik'e verilen bölgeye girerek onu buradan kovdu. Mevlâ İsmail, Zerhun dağında Mevlâ İdris el-Ekber zaviyesine sığınan oğlunun yerine diğer oğlu Mevlâ Şerif'i Der'a valiliğine tayin etmişti. Bu tayin, Sûs bölgesi valiliğine tayin ettiği oğlunun hoşuna gitmedi ve birliklerinin başında, Merakeş'i kuşattı. Bir aylık bir kuşatmadan sonra elegeçirdiği şehri tahrip etti. Bir düşman ülkesinde yapılan tahribat ve katliamı yapmaktan çekinmedi. Babası tarafından üzerine gönderilen Bilâdü'ş-şark valisi kardeşi Zeydan'la savaşa tutuştu. İki kardeş arasında 3 yıl devam eden çatışmalar sırasında, pek çok insan öldü.

Bu kanlı iç savaşların ardından, Filâlî ülkesi, önemli bir haricî taarruza maruz kaldı. 1117/1705 yılında saldırıya geçen İngilizler, Tanca'yı elegeçirdiler. Avrupa'nın kapısı durumunda olan bu şehirden İngilizler'i çıkarmaya çalışan Fransız ve İspanyollar'dan alınan desteğe rağmen netice alamadılar. Aynı yıl içinde Türkler, Vehran'ı İspanyollar'dan almışlardı.

80 yaşını aşmış olan Mevlâ İsmail, her şeyi şeriat adına yaptığı inancını taşıyarak, kuvvetli bir baskı politikasına başvurmuştu. Müstebid bir hükümdar olarak, birliği tesis için, alternatif güçleri şiddetle ortadan kaldırmaktan çekinmedi. Mal biriktirmek hususunda da çok aşırı gitti, haklılığı tartışılan mal müsaderelerinde bulundu. İthal ve ihracat malları üzerine, % 10 - % 25 arasında değişen oranlarda gümrük vergisi koydu. Varidatın önemli kısmını, limanlardaki ticarete konulan devlet tekelinden elde ediyordu. Şiddete varan sertliği ve cimriliği ile meşhur olsa da, ülkesinde benzerine az raslanan bir sulh ve istikrar dönemi yaşattı. Hatta, Abdülmü'min b. Ali'nin ardından Mağrib tarihinin en büyük sultanı olarak kabul edilmesini sağlayacak önemli işler başardı. [14] Son zamanlarında, bütün gayretini, Osmanlılar'ın Cezayir valisiyle mücadeleye teksif etmişti. Cezayir'de çıkan karışıklıklardan istifade ederek bölgeyi hakimiyeti altına almak istiyordu. Ancak, bu hususta önemli bir netice elde edemeden öldü. 1139 /1727 yılında

14. H. Munis, II/3, 262

oğullarından Tadlâ valisi Ahmed'i veliahd tayinettiği bildirilen İsmail, bu tayinden 3 gün sonra hayata veda etti. Ölümüyle, Filâlî tarihinin parlak bir dönemi, geri dönmemek üzere sona erdi. Kendisine oğlu Mevlâ Ahmed ez-Zehebî halef oldu.

Hareminde Arap, Türk, İspanyol, İngiliz, Zenci, Berberî ve diğer ırklardan 500 kadın bulunduğu bildirilen Mevlâ İsmail, söylendiğine göre, 550 oğul ve bir o kadar da kız evladı sahibi idi. Sicilmâse'de, evladına ait bir mahalle inşa ettirmişti. Yanında tutmak istemediği veya siyâsî göreve getirmediği çocuklarını oraya gönderiyordu. Kendilerine mahsus mahallede, siyasetten uzak bir hayat yaşayan evlatlarına ait 105 evin bulunduğu bildirilmiştir.

Ülkenin imarı bakımından da bu hânedânın en önemli sultanı olan İsmail, başkenti Miknâse'yi umran ve eserleri bakımından, batının en güzel şehirlerinden biri haline getirdi. Bu eserlerin inşa edilmesinde, sayıları 30 binlerle ifade edilen esirlerden yararlandı. Onun tarafından ülkeye getirilen pekçok Fransız, saray, bina ve yolların yapımını idare ettiler. [15]

D. Mevlâ İsmail b. Muhammed'in Oğulları Dönemi (1139-1171 / 1727-1758)

Mevlâ İsmail gibi başarılı bir sultandan sonra göreve başlayan oğlu Ahmed, ilk icraatlarından itibaren Abîdü'l-Buhârî birlikleri liderlerinin nüfuzundan kendini kurtaramadı. Onların tahrikiyle, babasının devlet erkanı ve valilerinden pekçoğunu görevden aldı ve bazılarını öldürttü. Babasının özelliklerinden sadece zulme varan bir sertliğe sahip idi. Onun ağır baskılarla doldurduğu hazineleri, boşaltmaktan çekinmedi. Silah depolarını boşalttı, başta asker maaşları olmak üzere, diğer görevlilerin ücretlerini artırdı. Onun bu davranışı, ilk safhada halkı memnun etmişti.[16]

Ahmed'in gittikçe zenci komutanların nüfuzu altına girmesi, halkın gözünde heybetini kaybetmesine yol açtı. Bu arada isyanlar başladı. Zenci askerlerle anlaşan Fas halkı, 1140 /1727 yılında onun kardeşi

15. İfrenî, onun hayatı hakkında, "Ravzatü't-ta'rif bi mefâhiri Mevlânâ İsmail b. eş-Şerif" isiminde bir eser te'lif etmiştir. Ziriklî, II, 325

16. Selâvî, *el-istiksâ*, VII, 714

Abdülmelik b. İsmail'i sultan ilan ettiler. Ancak, Abdülmelik'in cimriliği, köle askerlerin tekrar Ahmed'i desteklemelerine sebep oldu. Bu durum karşısında, Fas şehrinde iki cephe oluştu. Zenci askerler Sultan Ahmed'in tarafını tutarken, Fas halkı ve arap asıllı askerler (ruha'l-vedâyâ) Abdülmelik'in yanında yer aldılar. İki taraf arasındaki mücadelenin galibi Ahmed, yakalanan kardeşinin boğdurulmasını emretti. Kendisi de, aynı ay içinde vefat edince, taht, üçüncü kardeşleri Abdullah b. İsmail'e kaldı (1141/1728).

Miknâse'de göreve başlayan Mevlâ Abdullah b. İsmail, yerine geçtiği kardeşi Ahmed gibi, sert, kaba, cebbar ve kan dökmekten çekinmeyen bir hükümdar idi. Tahta çıktığı sırada, ülkede durum son derece karışıktı. Bu yüzden, tahtını aralıklarla 4 defa kaybetmek durumunda kaldı. Asker, birbirine düşman iki kampa ayrılmıştı. Arap asıllı askerler ile Fas halkı birlikte hareket ederken, köle askerler ile Miknâse halkı işbirliği yapmıştı. Bu ihtilaf yüzünden, başta Fas ve Miknâse şiddetli çatışmalara sahne oldu.

Fas şehri halkı, 1147/1734 yılında, berberîlerin desteğini de sağlayarak, Abdullah'ı azledip, yerine kardeşi Ali'yi sultan ilan etmişlerdi. Ancak Ali'nin zamanı kısa sürdü, bir türlü kontrolü sağlayamadı. Merakeş'te de isyanlar çıkmıştı. Devam eden karışıklıklar sırasında, Abdullah 3 defa daha tahtından indirildi. Babaları İsmail'in vefatından sonra başlayan bu karışıklıklar, Abdullah'ın ölümü ve yerine oğlu Muhammed'in sultan ilan edilmesine kadar, yaklaşık 30 yıl devam etti. İsmail'den sonra görev yapan 6 sultan, hiç bir varlık gösteremedi. Hepsi de onun oğulları olan bu sultanlar şunlardı:

Ahmed ez-Zehebî

Abdullah (geçtiği gibi 4 defa tahttan indirildi)

Abdülmelik

Ali Zeynelâbidin

Mustazî

Anarşi ve taht kavgalarının devam ettiği bu çeyrek asrı aşan süre içinde, ülke büyük tahribata uğradı. Mevlâ İsmail tarafından doldurulan hazine bütünüyle boşaldı. Eserlerin çoğu tahrip edildi. Eski güç odakları, bu anarşiden istifade ederek eski güç ve kuvvetlerini yeniden

kazandılar. Arap ve berberî kabilelerin yeniden silahlanarak, güç odaklarını oluşturduğu bu süre içinde, Mevlâ İsmail tarafından teşkil edilen ve onun vefatından sonraki yıllarda, sultanları nüfuzları altında tutan, köle askeri birlikler (Abîdü'l-Buhârî), güç kaybına uğradılar. Yabancı bir unsur oldukları ve ülkede temel bir halk unsuruna istinad etmedikleri için, kuvvetlerini kaybettiler. Yaptıkları zulümler yüzünden halkın nefretini kazanmanın da etkisiyle, hızlı bir düşüş gösterdiler. [17]

E. Mevlâ Muhammed b. Abdullah (1171-1204 / 1758-1790)

Babasının zamanında Merakeş valiliğini yürüten Muhammed, üstün ahlâkıyla dikkatleri üzerine çekmişti. Sultan olması, halkın büyük kesimini sevindirebilirdi. Nitekim öyle oldu; babasının ölümünün ardından Merakeş'te sultan ilan edilmesi, bütün ülkede büyük bir sevinçle karşılandı. Bütün merkezler, gönderdikleri heyetler ve hediyelerle ona biat ettiklerini açıklayıp, sultanlığını tebrik ettiler. [18]

Biat işini tamamladıktan sonra başkent Miknâse'ye giden Muhammed'in ilgilendiği ilk konu, askerî işler oldu. Dedesi İsmail tarafından kurulmuş olan Abîd birliklerinin durumu çok kötüleşmişti. Berberî unsurlar, güç kaybına uğrayan bu zencî askerlere karşı bir mücadele içine girmişlerdi. Onların çocuklarını çalıp, köle pazarlarında köle olarak satıyorlardı. İsyancı berberî unsurları itaat altına alan ve bazı yeni düzenlemeler yaptığı Abîd birliklerini onların tasalluttundan kurtaran Muhammed, Miknâse'de istikrarı temin ettikten sonra Fas şehrine intikal etti. Burada da askerin ikinci önemli kanadı olan arab asıllı askerlerden müteşekkil "ruha'l-vedâyâ" birlikleriyle ilgili düzenlemeler yaptı. Onlara, ulemaya, talebelere, din görevlilerine ve fukaraya, bol bahşişler dağıttı. Bu davranışıyla onların sevgisini kazanmaya muvaffak oldu. 2 ay sonra başkenti Miknâse'ye döndü ve orada, yaklaşık 30 yıl süren anarşi ve karışıklık döneminde bozulmuş olan vergi sistemiyle ilgili ıslahat yaptı. Bu düzenlemeyi yapmadan önce, mevcut vergiler hakkında ulema ve halkın görüşlerine başvurdu. Neticede, kaynaklarda uzun olarak anlatılan vergi ıslahatını

17. H. Munis, II/3, 293
18. Selâvî, *el-istiksâ*, VIII, 3-4

gerçekleştirdi.[19] Fas şehri vergilerini şehir valisine ikta ederek, doğu İslam dünyasında uygulanan iltizam usulünü başlattı. [20]

Yeniden silahlandıktan sonra, eski yağma ve bozgunculuk dönemlerindeki tutumlarını takınmış olan berberî kabilelerin üzerine giderek onları şiddetle bastırdı. 1174/1760 yılında, abîd birliklerini rahatsız eden arap asıllı askerî birliklerin liderlerini şiddetle cezalandırdı. Mallarını müsadere etti ve onları dağıttı. Nüfuzları kırılan bu askerlerin çoğu çeşitli zâviyelere sığındılar. Onların saldırılarından emin hale gelen zenci askerler ve yakınları, bu sayede rahat bir nefes aldılar. Yerleştikleri yerlerde can güvenliğine kavuştular. [21]

Avrupa devletleri sömürgecilik faaliyetlerinin oldukça yoğunlaştığı bir dönemde hükümdarlık yapan Mevlâ Muhammed, önceden olduğu gibi ülke sahillerine yönelebilecek tehlikeleri dikkate alarak, donanmayı geliştirmek için de çeşitli tedbirler aldı. Yeni gemiler aldırdı. Sahilleri dolaşarak teftişte bulundu. Miknâse - Tatvan arası sahillerde tahkimat yaptırdı. Sebte üzerine bir akın tertiplediyse de, karşılaştığı şiddetli mukavemet sebebiyle netice alamayacağını anlayınca, muhasarayı kaldırıp geri döndü. Tanca'ya, oradan Arâiş'e geçti. Daha sonra Ribatü'l-feth'e geçerek bir süre orada kaldı. Dolaştığı bu sahil şeridinde, güvenliği korumak ve denizden gelecek saldırıları önlemek için hisarlar yapılmasını ve oralara savunma silahı olarak topların yerleştirilmesini emretti. Bu askerî mahiyetteki gezinin ardından Merakeş'e döndü.

Bu yıllarda Avrupa, ilim, sanat, ticaret, ateşli silahlar, kara ve deniz savaş aletleri, askerî teşkilat bakımından büyük bir gelişmeye sahne olmuştu. Bu gelişmeyi ülkelerine transfer etme bakımından, Filâlî şerifleri, büyük bir şansa sahip bulunuyorlardı. Çünkü, çoğu ülkelerine komşu olan bu gelişmiş devletlerle, seleflerinin kurmuş olduğu, çeşitli alanlardaki yoğun ilişkileri devam ettiriyorlardı. Bu ilişkiler sayesinde, Fransa, Hollanda, İngiltere, Almanya vb. kalkınan ülkeleri yakından tanımışlardı. Diğer taraftan Mağrib, bu ülkelerin de yoğun bir ilgi alanıydı. Ancak Filâlîler, bu hususta, diğer İslâm ülkeleri gibi davrandılar ve gelişen teknolojiye ayak uyduramadılar. Mevlâ Muhammed b. Abdullah zamanında, Avrupa devletleri, Doğu-Batı

19. Selâvî, *el-istiksâ*, VIII, 7-9
20. Munis, II/3, 299
21. H.Munis, II/3, 298

dengesini temelden bozacak, iktisâdî ve askerî güç kazanma safhasını yaşıyorlardı. Anlaşıldığına göre, bu gelişmeyi yakından takip eden Muhammed'in yaptığı, askeri gücünü artırmak, bilhassa Almanya'dan küçüklü-büyüklü çok sayıda top almak ve topçuluk sahasında Almanlar'dan yararlanmak, sınırları tahkim etmek ve hâlâ hristiyanların elinde bulunan bazı sahil şehirlerini geri almak için çalışmak olmuştur. Nitekim, 1178/1764 senesinde, Selâ ve Arâiş'e saldıran Fransızlar'ı geri püskürttü. 1182/1768 yılında, Portekizliler'in elinde bulunan Mazâğân üzerine, 70 bin kişilik olduğu belirtilen büyük bir orduyla yürüdü. Onun gerçekleştirdiği, toplarla desteklenen kuvvetli muhasara karşısında çaresiz duruma düşen Portekizliler, ellerinde kalan bütün barutlarını şehrin güneyindeki bir mevkide topladılar. Planları, tahliye ettikleri şehre müslümanların girdiği esnada barut deposunu havaya uçurmaktı. Bu görevi üslenen şahıs, kararlaştırdıkları anda barutu ateşledi ve yaklaşık 5 bin müslümanın şehit düştüğü katliamı gerçekleştirdi. Her şeye rağmen şehre giren müslümanlar, böylece Atlas okyanusu sahillerinde Portekiz hakimiyetinin son izlerini ortadan kaldırdılar. Fetihten sonra "el-Cedîde" adı verilen Mâzâğân'ın muhasarası sırasında, Türk havan ustalarının da büyük emeği geçmişti. [22]

Filâlî şeriflerinin en önemli sultanlarından olan Mevlâ Muhammed, ekonomik durumunu düzeltmek için, haricî ticarete büyük ehemmiyet vermişti. Danimarka, İsveç, İngiltere ve Fransa ile ticârî anlaşmalar yaptı. Bu ülke tüccarlarının ülkesine yönelmesi için gerekli tedbirleri aldı. Ancak, bu hususta beklediği başarıyı sağlayamadı; çünkü fakir ülkesi Avrupa tüccarlarını celbedecek şartlara sahip değildi. [23]

Sultanın bilhassa Osmanlı devleti ve doğu İslam alemiyle ilişkilerini kuvvetlendirmek istediği görülmektedir. Bu konuda yoğun bir yazışma ve hediyeleşme içine girmişti. Selâvî'nin bildirdiğine göre o, hicrî 1180 yılında, Osmanlı sultanı III. Mustafa'ya elçi ve kendisine önceden gönderilenlere karşılık kıymetli hediyeler göndermişti. Heyeti bir yıl sonra birincisinden daha kıymetli ve bol hediyelerle geri döndü. Hediyeler içinde toplar, havanlar, çeşitli bombalar, gemiler, deniz savaş aletleri ve barut da bulunuyordu. Ayrıca, bu aletlerin kullanılmasını öğretmek ve gemi inşasında yardımcı olmak üzere 30 uzman

22. Selâvî, *el-istiksâ*, VIII, 37
23. G. Yver, "Fas", *İA*, IV, 483

gönderilmişti. Bu ustalar, görkemli bir heyet halinde, Arâiş limanında karaya çıktı. Bu heyeti karşılayan ve onu sultana gönderen Arâiş valisinin anlattığına göre, bu ustalar, çeşitli merkezlere dağıtılarak, verilen görevleri ifa ettiler.[24] Selâvî, dindar bir sultan olan Muhammed'in, Osmanlılar'la savaşmakta olan Ruslar'la ticarî anlaşma yapmaya asla yanaşmadığını ve onların elçi ve hediyelerini geri çevirdiğini de bildirmektedir.[25]

İstikrarın büyük ölçüde hakim olduğu, bu devletin en parlak dönemlerinden sayılan 30 yıllık bir sürenin sultanı olan Muhammed, ileri görüşlü, devlet işlerine büyük ihtimam gösteren, imar ve ilme düşkün bir sultan olarak tanıtılır. Ülkede ıslah işlerine önem vermiş, büyük şehirlerde çok sayıda cami ve medrese inşa ettirmiştir. Dindar bir sultan olarak, hristiyanlara esir düşmüş müslümanları kurtarmak için hiç bir harcamadan kaçınmamıştır. Hatta onun fidye ödeyerek kurtardığı esirlerin sayısının 48 bin olduğu bildirilmiştir.[26] İlim adamlarına yakınlığıyla temayüz eden sultanın, bu alanda onlardan farksız olduğu görülmektedir. Yazmış olduğu çok sayıdaki eser, bunu açıkça ortaya koyar. İtikâden Hanbelî, amelî bakımdan Malikî olan sultanın te'lif ettiği eserlerden bazıları şunlardır:

Mesânidü'l-eimmeti'l-erbaa: Hacimli bir eser olan bu kitabında, sırasıyla 4 mezheb imamının, üç mezheb imamının, iki mezheb imamının ittifak ettiği hadisleri toplamış; en sonunda da mezheb imamlarının tek olarak naklettiği hadislere yer vermiştir. Nev'inde ilk eser olmakla ma'ruftur. [27]

el-Fütûhâtü'l-ilâhiyye fî ehâdîsi Hayri'l-beriyye

Mevâhibü'l-Mennân

el-İksîr fî iftidâi'l-esîr

el-Fütûhâtü'l-ilâhiyyeti's-suğrâ

---

24. Selâvî, *el-istiksâ*, VIII, 31-33
25. Selâvî, *el-istiksâ*, VIII, 70
26. Selâvî, *el-istiksâ*, VIII, 70
27. Selâvî, *el-istiksâ*, VIII, 66-68

Tabaku'l-irtâb fî mâ İktatafnâhu min mesânîdi'l-eimme ve kütübi Meşâhiri'l-mâlikiyye. [28]

Fransa istilası öncesinde ülkesine bir daha nasip olmayacak parlak bir dönem yaşatan Mevlâ Muhammed, 1204 /1790 yılında, isyancı oğlu Yezid'in üzerine giderken Ribatü'l-feth'ten ayrıldığı gün yolda öldü. Yerine, Şeyh Abdüsselâm zâviyesine sığınmış isyancı oğlu Yezid geçti.

Mevlâ Muhammed, yetişmesine özel önem verdiği İspanyol asıllı bir cariyeden doğma oğlu Yezid'i, Miknâse'nin güneyinde yaşayan kalabalık berberî Cervân kabilesinin idaresinde görevlendirmişti. Cömertliği ve cihada olan düşkünlüğü sayesinde kabile mensuplarının gönlünü kazanan Yezid, çok erken bir tarihten itibaren. babasının tahtına göz dikti. Bir kaç defa isyan teşebbüsünde bulunarak, babasını çok uğraştırdı. Mevlâ Muhammed, evlatları içinde kendisini en fazla uğraştıran bu oğlunun, 1769 ve 1771' de giriştiği isyan teşebbüslerini neticesiz bırakmış ve onu affetmekte bir beis görmemişti. Ancak kabile mensuplarının desteğiyle tekrar isyan eden Yezid, zor durumda kalınca, Şeyh Abdüsselâm zâviyesine sığınmıştı. Mevlâ Muhammed, geçtiği gibi, onunla mücadele etmek maksadıyla üzerine giderken yolda öldü.

Babasının ölümü esnasında Tatvan (Tetâvin) dolaylarındaki bir zâviyede olan Yezid, önce Tatvan halkının biatıyla sultan ilan edildi. Ardından Tanca, Arâiş ve Asîlâ halkının desteğini sağladı. Daha sonra diğer şehirler de kendisine biat ettiklerini açıkladılar. Ülkenin tamamında sultan tanınmayı sağladıktan sonra Miknâse'ye gitti. Bilahere, bölgedeki İspanyol merkezlerine karşı bir taarruz başlattı. Onların sulh tekliflerini reddederek, Tanca civarında yakaladığı tüm hristiyanları, tüccar veya din adamı olduğuna dahi bakmaksızın esir aldı. İspanyolların elinde bulunan müslüman esirlerin kurtarılmasında bu esirlerden yararlandı. İki taraf arasında esir mübadelesi yapıldı. Büyük askerî hazırlıklardan sonra Sebte'yi ikinci defa kuşatan Yezid, şehri şiddetli bir muhasara altına almıştı. Rivayete göre, muhasarayı başarıyla yürütüyordu. İspanyollar'ın durumu oldukça zorlaşmıştı. Ancak, bu sırada, Yezid, kardeşi Hişam'ın Merakeş halkı tarafından sultan ilan edildiğini duydu. Bunun üzerine, Sebte muhasarasını kaldırıp, sür'atli bir şekilde, Merakeş'e gitti. Kardeşini ve onu destekleyen Merakeş halkını hazırlıksız yakaladı ve savaş yoluyla şehri elegeçirdi.

---

28. Ziriklî, VI, 241 vd. Yazar, son sırada verdiği eserin, Karaviyyin kütüphanesi, 40/747 no'da kayıtlı Sultan nüshasını gördüğünü belirtmektedir.

Ne var ki, bu başarısının devamını getiremedi. Bu sırada kaçmayı başaran kardeşi Hişam'la Tazkurt denilen yerde yaptığı savaşı kaybetti. Hezimete uğrayıp kaçmak zorunda kaldığı savaşta yüzünden almış olduğu bir kurşun yarası sebebiyle vefat edince, kardeşleri arasında bir taht mücadelesi başladı. Onun sultanlığı, sadece 2 yıl sürmüştü.

F. Mevlâ Süleyman b. Muhammed (1206-1238/1792-1822)

Mevlâ Yezid'in isyancı kardeşi Mevlâ Hişam'a karşı yaptığı mücadele sırasında, Merakeş civarında ölmesinden sonra, ülke, karışıklık içine düştü. Merakeş halkının önemli bir kısmı, Mevlâ Hişam'a bağlı kalırken, kardeşlerinden Mevlâ Mesleme, Hebt ve Cebel sakinlerince sultan ilan edildi. Bu esnada, en önemli gelişme ise, Fas şehrinde yaşandı, Şehir halkı, Abîd ve Vedâyâ askerleri, civarda yaşayan berberî kabileler, Mevlâ Muhammed'in oğulları içinde, dînî bilgisi ve dindarlığı ile temayüz etmiş olan Mevlâ Süleyman'ın etrafında toplanarak onu sultan ilan ettiler. Bunun ardından, Miknâse'deki Abîd birlikleri ve bölgedeki berberiler de ona katıldıklarını açıkladılar. Daha sonra, Selâ ve Ribatü'l-feth sakinleri de onun hakimiyetini tanıdılar. Böylece, Süleyman, kardeşleri arasında en güçlü duruma gelmişti.

Sultan ilan edilmesinin ardından, sultanlığını ilan eden kardeşlerinden Mesleme ile uğraşmak zorunda kaldı. Onu mağlup ettikten sonra da, Tâzâ geçidinde kervanları ve hacı kafilelerini yağmalayan Vecde civarında yaşayan Angâd araplarıyla meşgul oldu. Onların üzerine gönderdiği Vecde valisi, büyük bir hezimete uğramış askerinin önemli bir kısmını kaybettikten sonra, kaçarak Vehran'a sığınmış, ardından Tlemsen'e giderek Mesleme'ye katılmıştı. Angâd arapları meselesinde başarı sağlayamayan Süleyman, Merakeş'te hüküm sürmekte olan kardeşi Hişam'a karşı bir mücadele başlattı. Ne var ki, onun üzerine gönderdiği kuvvetler de yenilmiş ve geri çekilmek zorunda kalmıştı(1207/1793). Ülkede durumun karışık bir hal aldığı 1208/1794 yılında, Fas'ın kuzeybatı kesiminde yaşayan kabilelerin isyanlarını bastıran Süleyman, tekrar kardeşiyle uğraştı. Bu defa şartlar onun lehine dönmüştü. Çünkü, Merakeş Havz'ında Hişam'ı destekleyen kabileler arasında anlaşmazlık çıkmış, halkın büyük kesimi onun aleyhine çevrilmişti. Muhalif gruplar arasındaki mücadele sırasında zor

durumda kalan Hişam, bölgeyi terkederek, Asfî'ye sığınmak zorunda kaldı.

Mevlâ Hişam'ı kovan Merakeşliler, Süleyman'a itaat ettiklerini bildirseler, kanlı iç harplere sebep olan bu taht kavgası sona erebilirdi. Ne var ki, onlar, Süleyman'ın diğer bir kardeşine, yanlarında olan Hüseyin'e biat ederek onun sultanlığını ilan ettiler. Bu defa, Süleyman'ı destekleyen grup ile, hâlâ Hişam'ı destekleyenler arasında şiddetli savaşlar yapıldı. Bu çatışmalarda, iki tarafın kaybı, 20 binleri bulmuştu. Bu savaşlarda büyük kayba uğrayan halk, neticede liderlerini, Süleyman'ın etrafında bütünleşmeye zorladılar. Böylece Merakeş'te birbiriyle savaşan iki grup da, Süleyman'a katıldıklarını açıkladılar. 1210/1795 yılında onların davetiyle yola çıkan Süleyman, Merakeş'e gelerek, halkın biatını aldı. [29]

Böylece ülkenin bütün yörelerinde sultanlığını kabul ettiren Süleyman, birlik ve beraberliği sağlamak ve dış tehlikelerin giderek yaklaştığı bu dönemde devletinin hudutlarını emniyet altına almak için çalıştı. Vecde (Ucde)'yi almış olan Cezayir Türklerine karşı bir sefer düzenledi. 1211/1796-97 yılında, gönderdiği birlikler, bölgeyi fazla bir güçlükle karşılaşmadan istirdat ettiler. Bölgede oldukça yayılmış olan Ticâniyye tarikatı şeyhiyle irtibat kuran sultan, onun desteği sayesinde, bölgede istikrarı sağlamakta da zorlanmamıştı.

1213-1222/1798-1808 yılları arasında, Sûs bölgesindeki Ayt -Mâlû, Orta Atlaslar'daki Ayt-İdrâsen ve yine sahrada yaşayan diğer bazı berberî kabileleriyle uğraşmak zorunda kalan Mevlâ Süleyman, 1811 yılından itibaren, ülkesinde istikrarı bütünüyle tesis etmiş bulunuyordu. Onun gücü, en yüksek noktasına erişmişti. Bunun neticesinde Fas, bir süre sulh ve refahın nimetlerini yaşadı. Bunu sağlamakta, engin ilmi, dindarlığı, takvası ve sade hayatının büyük bir rolü olmuştu. Bu yönüyle, halkın desteğine sahip olma bakımından, sayıları pek fazla olmayan bahtiyar hükümdarlar arasına girmişti.

Ne var ki, sağlanan bu sulh ve istikrar, pek fazla sürmedi. İsyan için her türlü fırsatı değerlendirmeye hazır güç odakları, tekrar harekete geçtiler. 1226/1811 yılında Tâzâ geçidi civarında ve Miknâse'nin güneyine uzanan Fâzâz bölgesinde büyük bir Berberî fitnesi başgösterdi. Ayt-İdrâsen ve Karvân kabileleriyle Ayt-Mâlû arasında

29. H. Munis, II/3, 312

şiddetli çatışmalar oldu. Bu savaşta, İdrâsen büyük hezimete uğradı, kaçabilen süvarileri hariç savaşçılarının tamamını kaybetti. Olaylara müdahele eden Sultan Süleyman, bu büyük Berberî isyanını bastırmaktan aciz kaldı. Gönderdiği ordu, yönetimi yakından etkileyecek büyük bir hezimete uğradı (1227/1812). [30]

Sonraki 2 yılını Rif bölgesindeki karışıklıkları bastırmak, ve hristiyanlara hububat satılması yasağına uymayan kabileleri ittat altına almakla geçirdi. Diğer bazı Berberî isyanları yanında bilhassa, Orta Atlas Berberîleri'nin şiddetli yeni bir isyanıyla karşılaştı. Bu bölgedeki Sanhâce ve Fâzâz'lı Ayt Umâlû kabileleri birlikte hareket ederek, sultana itaatten ayrıldıklarını açıkladılar. Onların üzerine giden sultan, büyük sıkıntılarla karşılaştı. Oğlu İbrahim'in ölüm derecesinde yaralandığı çatışmalarda, bizzat sultan da, kendisini serbest bırakacak bir Berberî'ye esir düşmüştü. Berberîler'in bu başarısı, Fas civarında yaşayan berberîler'i de cesaretlendirmiş, Araplar'la bir mücadeleye sevketmişti.

Berberî isyancıları karşısında düştüğü bu zor durum, Mevlâ Süleyman'ın itibar ve nüfuzunu son derece sarsmış bulunuyordu. Sultan, berberîlere karşı savunduğu Miknâse'de bulunduğu sırada, Fas halkının valisine isyan ettiğini öğrendi. Bunun üzerine Fas'a dönerken, yolda ordusuna saldırıda bulunan berberîlerle savaşmak zorunda kaldı. Fas'ta durumu yatıştırdıktan sonra, 1235/1820 yılında Merakeş'e hareket etti. Onun ayrılmasını değerlendiren Vedâyâ birlikleri, şehri yağmaladılar. Yağmaya maruz kalan şehir halkı, onlara karşı berberî kabilelerden yardım istemişlerdi. Berberîler'in desteğini sağlayan Merakeşliler, Mevlâ Süleyman'ın tahttan indirilmesi ve yerine Mevlâ İbrahim b. Yezid'in geçirilmesinde anlaştılar ve İbrahim'i hükümdar ilan ettiler. Tatvan halkının da desteğini kazanan İbrahim b. Yezid, bu şehre gitti ve orada öldü. Onun ani ölümünün ardından, şehir halkı, kardeşi Mevlâ Saîd'e biat etti. Bu gelişmeleri yakından ve büyük bir tedirginlikle takibeden Süleyman, Merakeş'ten ayrılarak Fas üzerine yürüdü. 1822 yılı Nisan ayına kadar devam ettirdiği muhasara sonunda şehirde hakimiyeti sağladı. Bu arada, Tatvan ve itaatten ayrılan diğer merkezler üzerine birlikler gönderdi.

30. H.Munis,II/3,315

Karşılaştığı bu sıkıntılar, dindar sultanı hem çok üzmüş, hem de yormuştu. Kontrolü kaybettiğini anlayınca, yönetimi, takdir ettiği yeğeni Abdurrahman b. Hişam'a bırakmaya karar verdi. Niyeti, sultanlığı bırakıp, kendisini ibadete vermek ve ömrünün kalan kısmını ibadetle geçirmekti. Açıklamaktan çekinmediği bu kararını uygulamaya koyamadan Merakeş'te vefat etti (1238/1822). [31]

Mevlâ Süleyman, saltanatının ikinci yarısında karşılaştığı bu büyük olumsuzluklara rağmen, son derece dindar, ince ruhlu, selîm bir yaratılış ve kuvvetli bir iman sahibi, adil ve memleketinin refahını ön planda tutan bir sultan olarak tanınmıştır. İdarede Hz. Ömer'i örnek aldığı belirtilen ve saltanat duygularından uzak geçirdiği şehzadeliği esnasında iyi bir dînî tahsil görmüş olan Süleyman, haksız alınan malları sahiplerine iade etmiş, gayri İslâmî vergileri kaldırmıştı. Aynen Hz. Ömer gibi, sade bir hayat sürdüğü, şaşa ve debdebeden son derece kaçındığı belirtilmiştir. O, ülke imarına da önem vermiş, çok sayıda cami ve medrese inşa ettirmiştir. [32]

İslâm dünyasının Avrupa devletlerinin tehdidi altında bulunduğu yıllarda sultanlık yapan Mevlâ Süleyman'ın, müslümanlarla ilişkilere büyük önem verdiği de görülmektedir. Nitekim, III. Mustafa zamanında patlak veren Osmanlı-Rus savaşları sırasında, sultanın talebini kabul ederek, Cebel-i Tarık boğazından geçmek isteyecek Rus gemilerini durdurmaya söz vermişti. Ancak, Ruslar'ın böyle bir teşebbüsü görülmedi. [33]

G. Mevlâ Abdurrahman b. Hişam (1238-1276/1822-1859)

Amcası Süleyman, son olarak Fas valiliğinde görevlendirdiği Abdurrahman'ı, kendi oğullarına tercih etmiş, geçtiği gibi, veliahd olarak onu seçmiş ve hatta tahtını ona bırakmaya karar vermişti. Dolayısıyla, Abdurrahman, amcası Süleyman'ın vefatının ardından, önemli bir muhalefetle karşılaşmaksızın sultan oldu. İbrahim b. Yezid'in ve Tafilelt

31. Selâvî, *el-istiksâ*, VIII, 164; Gerges S. Colin, "Süleyman", *İA*, XI, 99
32. Süleyman hakkında geniş bilgi için bkz. Selâvî, *el-istiksâ*, VIII, 170-174
33. H. Munis, II/3, 313

ahalisi tarafından sultan ilan edilen amcazâdesi Süleyman'ın, kendisine biat etmelerinden sonra, saltanatta istikrarı sağladı.

Onun önündeki en önemli tehlike, amcasını büyük ümitsizliklere ve tahtını terke sevkeden Berberî meselesiydi. Olaylar, giderek, Arap unsura karşı müşterek bir Berberî isyanına dönüşüyor, Berberîler'in milliyetçilik duyguları kuvvetleniyordu. Onlara karşı yapılan mücadelede, iki taraf ta önemli kayıplar verdi. Sultan Mevlâ Abdurrahman, saltanatının ilk yıllarını, her tarafa yayılan bu isyanları bastırmağa hasretti. Dindar bir sultan olan Abdurrahman, bu isyanları bastırmanın tek çaresinin, iki tarafın en büyük değeri İslâma sarılmak ve kabaran milliyetçilik duygularının yerine din kardeşliğini tesis etmekten geçtiğini biliyordu. Dolayısıyla gayretini bu yöne teksif etti. Önceki bir isyandan dolayı tevkif edilen Şeyh Abdullah ed-Dirkâvî'yi serbest bıraktı ve bu isyanlara son verilmesi için ondan yardım istedi. Ona hak veren Şeyh, müridi olan meşhur Berberî lideri İbnü'l-Ğazî'ye adam göndererek, sultana itaat etmesini istedi. Şeyhinin tavsiyesine uyan İbnü'l-Ğâzî, bir heyet ile, sultanın huzuruna gelerek ona biat ettiğini açıkladı. Dönemin 3 büyük Berberî liderinden biri olan bu şahsın itaati, müttefik Berberî kabilelerini de etkiledi. Önce onu ihanetle suçlayan Ayt İdrâsen ve Karvân liderleri, bilâhere sultana itaat ettiklerini açıkladılar.

Abdurrahman, onların gönül ve desteğini kazanmanın, ancak dindarlıklarından geçtiği gerçeğini görmüş, savaş yoluyla ulaşma ihtimali olmayan bu güzel neticeyi, iki tarafın da büyük değer verip birleştiği din kardeşliği sayesinde, kan dökmeden ve hiç bir zora başvurmadan kolay bir şekilde elde etmişti. Bu neticeyi kalıcı hale getirmek için, başta yakınları arasında aldığı ve ailesinden bir kızla evlendirdiği İbnü'l-Ğâzî olmak üzere, Berberî liderlere büyük değer verdi. Sultan, İbnü'l-Ğâzî'yi iki defa beraberinde, Merakeş'e götürmüştü.

Abdurrahman'ın sağladığı bu başarı, ülkeye yeni bir istikrar dönemi getirdi. Kendilerini emniyette hisseden halk, ülkelerini imar için çalışmaya başladılar. Bu arada, araplarla barışan dağlı berberîler, bu sükun döneminde, medenîleşme ve araplaşma sürecine girdiler. Bu istikrardan istifade eden Sultan Mevlâ Abdurrahman, ülkesinde uzun bir gezi gerçekleştirdi. Donanmanın güçlendirilmesi ve sahillerin tahkimi için yeni tedbirler aldı. Ziraat ve endüstrinin geliştirilmesi için çalıştı. Merakeş'in batı tarafında, yaptırdığı bahçelere, zeytin, nar, elma, limon,

üzüm, incir, ceviz ve badem fidanları diktirdi. Yine, aynı civarda çiçek bahçeleri tesis ettirdi. Sulama işlerine önem vererek, su kanalları kazdırdı. Onun diktirdiği bahçelerde yetiştirilen meyve miktarının fazlalığı bakımından, dikkat çekici rakamlar verilmiştir. Nitekim, yıllık limon ürününün, 50 bin miskal ağırlığında olduğu söylenmektedir. [34]

Osmanlı hakimiyeti altında olan Cezayir, 1830 yılında Fransız istilasına uğramıştı. Ülkesinin sınırlarında bu önemli hadisenin yaşandığı bir sırada, Abdurrahman, Fas'ta kâidlerinin tutuklanmasını bahane göstererek isyan eden Vedâyâ birlikleriyle uğraşmak zorunda kaldı. Zenci hassa birlikleri (Abîdü'l-Buhârî) sayesinde onlara üstünlük sağladı ve onları, Merakeş, Ribatü'l-feth ve Kazablanka arasında dağıttı (1247/1831). Daha sonra Merakeş'te çıkan isyanları bastırarak, ağırlığı Cezayir politikasına verdi. Önceleri, Türk idareciler aleyhinde çalışan Ticânîleri himaye eden sultan, Fransız istilasından sonra, ülkesini doğu istikametinde genişletmek maksadıyla Tlemsen civarına saldırdı. Ancak Fransızlar, onları bölgeden çıkardıkları gibi, Vehran ve civarını da işgal ettiler. Bu durum, Abdurrahman'ı ülkesi adına büyük korkuya sevketmişti. Fetih arzularını bir tarafa bırakarak, işgale uğrayan toprakların geri alınması için diplomatik faaliyetlerde bulundu; ancak bunda da başarı sağlayamadı.

Fransızlar'a karşı bir millî mücadele başlatarak müslüman bir devlet kurmaya muvaffak olan Abdülkâdir el-Cezâyirî'nin başarılarını takdirle karşılayan Mevlâ Abdurrahman, dış destekten mahrum olan bu kahramana, gizlice yardımcı olmaya çalıştı. Ona, silah, at ve diğer ihtiyaç maddeleri gönderdi. Fransızlar'a, tarafsız kalacağına söz vermesine rağmen, Cezayir'deki bütün mevkilerinden çıkarılan Abdülkâdir'i ülkesine kabul etmekten çekinmedi. Bu adeta bir savaş ilanıydı. Nitekim Fransızlar, Vecde'yi istila ettiler. Abdülkâdir el-Cezâyirî'nin de teşvikiyle Fransa ile savaşa giren Abdurrahman, onun meydan savaşına girmemesi tavsiyesine uymadı. Kabul ettiği meydan savaşında, beklediği İngiliz yardımı gelmeyince mağlup oldu. Fransızlar, bir tarafta Fas ordusunu Aslî'de yenerken (1844) diğer taraftan donanma ile, Tanca ve Ağadir'i topa tuttular. Neticede, iki taraf arasında Tanca muahedesi yapıldı (10 Eylül 1844). Bu muahede şartlarından biri, Abdurrahman'ın Abdülkâdir'i destekten vazgeçmesi ve hatta ele geçtiği takdirde tevkif etmesiydi. Fransızlar'la 18 Mart

34. H.Munis, II/3, 323

1845 tarihinde imzalanan yeni bir sözleşme ile, Cezayir-Fas hudutları belirlendi.

Bu sulh ile, Fransa-Fas arasındaki ilişkiler normal bir seyre girdi. Abdülkâdir ile tüm ilişkilerini koparmaya karar veren Abdurrahman, 1847' de, onu Fas topraklarını terke zorladı. Bu durum karşısında, askeri bitkin bir halde bulunan Abdülkadir, ailesi ile beraber, İskenderiye veya Akka'ya çekilmesine müsade olunması şartıyla teslim olacağını general Lamorcier'e bildirdi. Şartının kabulünden sonra aynı yıl içinde, adı geçen Fransız generaline teslim oldu. Abdurrahman, verdiği sözü tutmak karşılığında, halkının Fransızlara ve onların himayesindeki şahıslara yaptığı kötülüklerin bedelini ödemekten kurtulmuştu. Ancak, Selâ halkının, Fransızlara ait bir gemiye el koymaları, şehrin 1852'de bombardıman edilmesine yol açtı. [35]

Abdurrahman, 1828 yılında Fas limanlarını muhasara eden İngilizlerle ve bundan bir yıl sonra da, Araiş'e asker çıkarmaya teşebbüs eden Avusturyalılarla da savaşmış, onların saldırılarını başarıyla püskürtmüştü. Avrupa devletleriyle yapılan bu savaşlara rağmen, onlarla kurulmuş ticârî ilişkileri kuvvetlendirmeye çalıştı. Fransa ile, 1767'de akdedilen ticaret ve dostluk anlaşmasını 1825' de yenilemiş; İngiltere ile de, 1824 ve 1853 tarihlerinde yeni mukaveleler yapmıştı. Son mukavele, 1856'da ticaret muahedesine çevrildi. Bu muahede ile İngilizlere verilen ticârî muafiyetler, bir süre sonra, diğer Avrupa devletlerine de teşmil edildi. [36]

Selâvî'nin, Filâlîler'in en önemli hükümdarlarından biri ve bu bakımdan " ikinci Mevlâ İsmail" olarak tanıttığı Abdurrahman, yıkılmak üzere olan devletine taze bir hayat kazandırmıştı. Mecbur kalmayınca zora başvurmadı. Dindarlığı, adaleti ve kan dökmekten kaçınmasıyla

35. Fransızlar, Abdülkâdir el- Cezâyirî'ye verdikleri bu sözü tutmadılar. Bilâhere doğuya gönderilmek üzere Toulon'a götürülen Abdülkadir, 1852 yılında tahliye edilinceye kadar, çeşitli şatolarda mahkum hayatı yaşadı. Serbest bırakıldıktan sonra kısa süre kaldığı Paris'ten İstanbul'a gitti. Bursa'ya geçerek, 1853-1855 yılları arasında orada oturdu. O tarihte vukubulan bir deprem neticesinde şehrin harap olması üzerine, Osmanlı ve Fransız hükümetlerinin muvafakatleri ile, Şam'a gitmesine izin verildi. Hayatının geri kalan kısmını orada, ilim, ibadet ve çocuklarını yetiştirmek için çalışmakla geçirdi. 1883 yılında öldü. Geniş bilgi çin bkz. Selâvî, *el-istiksâ*, IX, 41 vdd.; Celal Yahya, *el-Mağribü'l-kebir*, III,ss. 141-178; G. Yver, "Abdülkadir", *İA*, I, 85-87

36. G. Yver, *agm*, 50

halkının gönlünü kazanan bu sultan, ülkesinin Fransız işgaline uğramasından 29 yıl önce, 6 Eylül 1859 tarihinde öldü.

H. Mevlâ Muhammed b. Abdurrahman (1276-1290/1859-1873)

Abdurrahman'ın yerine, sağlığında önemli görevler verdiği oğlu Mevlâ Muhammed geçti. Babası döneminde onun vekili gibi çalışan Muhammed b. Abdurrahman, saltanatının ilk yılında, önemli bir dış tehlike ile karşılaştı. İspanyollar, sahil şehirlerinden Tatvan'ı işgal ettiler. İspanyollarla bölgede son savaş olacak çatışmalarda şehri kurtaramayan sultan, sonunda onlarla sulhe razı oldu. Bu sulhe göre, İspanyollar, ödenecek 20 milyon riyal karşılığında, Tatvan şehri ile, Tatvan-Sebte arasındaki sahili tahliye edeceklerdi. Sultan, bu meblağın yarısını bir yıl sonra ödedi. Geri kalan kısmının, Mağrib limanları gelirlerinden karşılanması şartıyla, İspanyollar, Tatvan'ı boşalttılar.

Fas ve diğer İslam ülkelerinin güç ve heybetlerini yitirdiği bu safhada, Sultan Muhammed b. Abdurrahman, ordusunu yeniden tanzime çalıştı. Vergi işleriyle ilgili bazı düzenlemeler yaptı. Ülkesini geliştirmek için eğitim işlerine ağırlık verdi ve bu arada bir grup öğrenciyi tahsil için Mısır'a gönderdi. Devletine, bir istikrar dönemi yaşatmaya muvaffak oldu. Ülkesinin imarına önem vererek, sulama kanalları açtırdı ve sulama işlerini tanzim ettirdi. Merakeş'te barut atelyesi ve şekerkamışı imalathanesi inşa ettirdi. 1867 yılında, ülkesine ik defa taş matbaayı getirdi. Fransa kralı III. Napolyon'un muasırı ve dostu idi. Aradaki iyi ilişkiler sayesinde, ülkede Fransa ile ticaret gelişti. Ülke, kendilerine ticarî imtiyazlar tanınan Fransız tüccarlarla dolup-taştı. Ne var ki, bu ticârî imtiyazlar, diğer bazı ülkeler için olduğu gibi, sömürü ve işgal için zemin hazırlayıcı bir rol üslendi. [37]

İ. Mevlâ Hasen b. Muhammed (1290-1312/1873-1894)

12 Eylül 1873 tarihinde vefat eden babası Muhammed'in yerine, başkent Merakeş'te devlet erkanı tarafından sultan ilan edilen Hasen, saltanatının ilk günlerinden itibaren önemli isyanlarla karşılaştı. Fas

37. Ziriklî, VI, 198

şehri halkı, valilerini şehirden çıkarmışlar; Azmurlular ise, daha da ileri giderek valilerini öldürmüşlerdi. Hasen'in amcası Abdülkebir b. Abdurrahman, bazı Berberî kabilelerinin desteğini sağlayarak sultanlığın kendisine ait olduğu iddiasıyla Miknâse ve civarını işgal etmişti. Bu durum karşısında, isyancılarla mücadeleye başlayan Hasen, önce Azmur üzerine gitti şehre girerek karışıklıkları bastırdı. Bu isyanların maddi bedelini ödettikten sonra, Fas'ın başlıca üç şehrinden biri olan Ribatü'ul-feth'e gitti. Halkının sevinç gösteriyle karşılandığı bu şehirde, dîn alimlerini ve mühim şahsiyetleri ziyaret etti. Alimlere, talebelere hediyeler verdi, medrese ve kütüphanelerin onarımı için tahsisat ayırdı.

Bu sırada amcası Abdülkebir'in isyanı da bastırılmış, yakalanan amcası kendisine teslim edilmişti. Daha sonra Sebu vadisindeki Benî Hasen araplarının isyanlarını bastıran sultan, bu arada Zerhun dağındaki I. İdris türbesini ziyaret etti. Halkı arasında birlik ve beraberliği tesis bakımından, dedesi Mevlâ Abdurrahman'ın politikasını devam ettirdi. Din kardeşliğini kuvvetlendirmeye önem verdi. Ülkesinde bulunan zaviyelerdeki evliya türbelerini ziyaret ederek, dînî gayretini gösterdi. Hiçbir sultan, bu ziyaretlere onun kadar önem vermemişti. Bu makam ziyaretleri, ülkedeki tüm zaviye mensuplarının gönüllerini kazanma ve onlar arasından yakın dostlar edinme bakımından ayrıca önem arzediyordu. Sultan, bu yakınları vasıtasıyla, kabilelerle ilgili bazı problemleri zamanında öğrenip, yine onların yardımıyla kolay çözme imkanını elde ediyordu. [38]

Mevlâ Hasen, vergi toplamak hususunda, önemli zorluklarla karşılaşmıştı. Bu vergileri toplamanın yolu, bilhassa karışıklıkların hüküm sürdüğü dönemlerde, kuvvetten geçiyordu. Aynı sıkıntıyla karşılaşan babası sultan Muhammed, kabileleri kontrol altında tutmak ve vergi gelirini düzenli bir şekilde tahsil edebilmek için, Avrupa örneklerine göre bir ordu kurmaya çalışmıştı. Çünkü 1844' te Fransa ile 1860 'ta İspanya ile yapılan savaşlar, askerî teşkilatın yetersizliğini açıkça ortaya koymuştu. Babasının başlattığı bu askerî düzenlemeleri devam ettiren Mevlâ Hasen, askerlerin talim ve terbiyesini, İngiliz, Fransız ve İtalyan askerî heyetlerine vererek, bu teşebbüsleri genişletti. Ayrıca bir de silah fabrikası kurdurdu. Bu tedbirler sayesinde, süreklilik kazanmış isyanları bastırmaya ve vergiyi toplamaya muvaffak

38. A.Cour, "Hasan", *İA*, V/1, 310

oldu. 21 sene süren saltanatı sırasında, cepheden cepheye koşmak zorunda kaldı. Hatta 30' dan fazla sefer yaptığı bildirilir. Bu savaşlar, tabiatıyla memleketin kaynaklarını tüketiyordu.

Fransa, İngiltere ve Fas'ta sınaî ve ticârî imtiyazlar elde etmek için yarışan diğer Avrupa devletleri, sık-sık sefaret heyetleri gönderiyorlardı. Onların bu taleplerini değerlendiren sultan, nüfuzlarını Fas'ın içerilerine kadar genişletmelerinden korkarak onlara sınaî imtiyazlar vermekten kaçındı. Ancak karşılıklı ticârî ilişkileri geliştirmek ve bu yolla maddî kazanç sağlamak için 1304/1886 yılında ticarete açık limanların sayısını artırdı ve bu limanların her birinde gümrük birimleri kurdurdu. Bu sayede, kabilelerden büyük zorluklarla toplanan vergi gelirinden daha sağlam bir maddî kaynak sağlamış oluyordu.

Fas Filâlî hükümdarlarının büyüklerinden sayılan Mevlâ Hasen, Mevlâ İsmail'e benzetilmektedir. Bu da, onun gibi, başarılı olmuştur. Ülkesinin imarı için çalışmış, çeşitli saraylar, yollar, köprüler inşa ettirmiştir. Mevlâ Hasen, 1311/1894 yılında, yukarı Atlas berberîlerine karşı gerçekleştirdiği bir seferden dönüşü esnasında vefat etti. Yerine oğlu Abdülaziz geçti.

K. Abdülaziz b. Hasen (1312-1325/1894-1907)

Babasının vefatının ardından genç yaşta sultanlık tacını giyen Abdülaziz, Avrupâî tarzda yetişmiş, Avrupâî düşünce ve zevklere sahip bir sultandı. Tasil hayatında da, Kur'an dersleri ve dînî konular yerine, daha ziyâde dînî an'aneyle bağdaşmayan heykel ve resimle meşgul olmuştu. Tahta oturduğu andan itibaren, tahta oturmasında en önemli rolü oynayan hâcib Ahmed b. Musa'nın vesayeti altında kaldı. Babalarının ölümünün ardından, başvezir, kardeşi Mevlâ Muhammed'in sultan olmasını isterken, hâcib, kendisini desteklemiş ve neticede tahta oturmasını sağlamıştı.

Abdülaziz'in sultanlığının ilk 6 yılında ülke, başvezirliğe getirdiği Ahmed b. Musa tarafından idare edildi. Sultanın yaşının küçüklüğü ve devlet işleriyle ilgilenmemesi, onu mutlak yetkili haline getirmişti. Yaşlılığı, oldukça yıpranması ve hastalığına rağmen, 1900 yılında vefatına kadar, yönetimi elinde tuttu ve genç sultanın güvenini kaybetmedi. Onun yerine amcazâdesi, el-Hac Muhtar tayin edilmişti. Zamanın önemli alimlerinden biri olan Muhtar, selefinin sultan

üzerindeki nüfuzunu devam ettiremedi. Çünkü bu büyük alim, saray entrikalarına ayak uyduracak yapıda biri değildi. Selefi Musa'nın yetiştirdiği ve ölümü öncesinde sultana tavsiye ettiği bir şahıs olan Mehdî el- Münebbihî, sultan üzerinde, önemli bir nüfuz sağlamıştı. Bir süre sonra iktidarın gerçek sahibi haline geldi. Askerlik mesleğinden gelmiş ve iyi bir eğitim görmemiş olmakla birlikte, son derece zeki ve muktedir bir şahıs olan Münebbihî ile başvezir Muhtar arasında bir rekabet ortaya çıktı. Bu mücadelenin galibi, dînî meselelere ilgisiz olan sultanın desteğini kazanan taraf oldu. Çünkü o, sultanın spor, tiyatro ve eğlence zaafını okşadı. Bu hususta, Fas piyade birliklerinin eğitimi için getirilmiş İngiliz Sir Harry Maclean'dan istifade ediyordu. Bu şahıs, aynı zamanda, Fas hükümetinin, Avrupalı tüccarlarla olan ticârî ilişkilerine de aracılık ediyordu. Neticede, el-Hac Muhtar bir yıl sonra başvezirlik görevinden azlolundu.

Sultan Abdülaziz, devlet işlerini bir tarafa bırakarak, zamanını bilardo, tenis, bisiklet, fotoğrafçılık ve donanma fişekleyle eğlenmek suretiyle geçiriyordu. Maclean gibi pek çok Avrupalı, onun eğlencelerine katılıyorlardı. Bunlardan biri, onun hayatı hakkında bir kitap neşreden (Dans l'intimité du Sultan, Paris, 1905) fransız Veyre'dir. Yazar, bu kitabında, sultanı, taassuptan uzak, medeniyet davasına müsait her şeyi öğrenmeye meraklı biri olarak göstermiştir. [39]

Sultanın Avrupavârî yaşayışı ve eğlence hayatı, başta ulema olmak üzere dinine bağlı Fas halkını çok rahatsız ediyordu. Bilhassa Fas şehrinin halkı, durumdan oldukça rahatsızlık duyuyordu. Bu sırada Münebbihî'ye muhalif olan devlet ricali, sultanı bulunduğu Merakeş'ten, Fas şehrine gitmeye tahrik ediyorlardı. 1901 senesinde Merakeş'ten ayrılan Abdülaziz, Rabat'ta(Ribatü'l-feth) uzun süre kaldıktan sonra, halkı büyük ölçüde aleyhine dönmüş olan Fas şehrine gitti. Sultan, sadece dine mugayir hareketleri sebebiyle değil, aynı zamanda yaptığı vergi ıslahatı ile de vatandaşlarının kızgınlığına maruz kalmıştı. "Tertîb" adı verilen ıslahat teşebbüsünün birinci adımını teşkil eden vergi tanziminde, yeni usullere göre belirlenecek vergiler, kâidler tarafından değil, vergi tahsil memurları tarafından toplanacaktı. Bu ıslahat, hem kâidlerin hem de çok ezilmiş olan halkın hoşnutsuzluğuna sebep oldu. Sultanı halkın gözünden tamamen düşürmek ve her tarafta

39. E. Doutté, "Abdülaziz", *İA*, I, 62

başgösteren isyanlara bir zemin hazırlamaktan başka bir işe yaramadı.[40]

1902 senesinde Tâzâ civarında isyan eden Bu Hamâra, üzerine gönderilen kuvvetleri bozguna uğrattı. Emrindeki kuvvetlerle, Fas şehrinin 2 fersah yakınlarına kadar ilerlemeye muvaffak olmuştu. Ancak, buradan geri püskürtüldü ve Tâzâ'ya çekilmek zorunda kaldı. Mağlubedilmesinde önemli emeği geçenlerden biri olan Münebbihî, onun takibine gönderildi ve onu esir alarak getirmeden dönmemesi emredildi. Tâzâ'ya giren Münebbihî, sultandan yanına gelmesini istedi. Onun yanına gitmek üzere yola çıkan Sultan, isyancıların yolunu kesmelerinden dolayı vezirine ulaşamayıp geriye Fas şehrine döndü. Bu arada isyancı Bu Hamârâ da, vezirin önünden doğu bölgelerine kaçmaya muvaffak olmuştu. Eli boş dönmek zorunda kalan Münebbihî, sultanın kızgınlığına maruz kaldı. Cezalandırılmaktan korktuğu için hacca gitmek bahanesiyle izin almayı uygun buldu. Dönüşünde vezirlikten alındı ve İngiltere'nin desteği sayesinde hapisten ve emlakinin müsâdere edilmesinden kurtulup Tanca şehrine çekildi. İsyancı Bu Hamârâ ise, Rif bölgesindeki mücadelesini 1906 yılına kadar sürdürdü.

Yirminci asrın başlarında, Fas ülkesi için tehlike çanları çalmaya başlamıştı. Bu tehlikenin başını, 1830 yılında Cezayir'i işgal etmiş olan Fransa çekiyordu. Fas üzerinde istilâ emelleri besleyen Fransa, Fas'ın içinde bulunduğu sıkıntıları, ileri sürerek, Fas meselesini halletmek üzere, İngiltere ve İspanya ile anlaşmaya karar verdi. İngiltere'ye Mısır üzerindeki fiilî himayesinin tanınması ve İspanya'ya Kuzey Fas'ta bir nüfuz bölgesinin verilmesi karşılığında, bu iki devlet, Fransa'nın kendi menfaatlerini en iyi koruyacak şekilde hareket hakkını kabul ettiler. Fransa, bunun hemen ardından, Fas sultanına, ülkesinde bir idârî ıslahat projesi teklif etti. Ancak, Almanya'nın devreye girmesi, bu projenin tatbikini önledi. II. Wilhelm, 31 Mart 1905 tarihinde, Tanca'da karaya çıkarak, tantanalı bir nutukla, kendisini Fas'ın istiklâlinin müdafii ilan etmişti. Bu önemli gelişmeden sonra, Almanya maslahatgüzarının telkiniyle, Sultan Abdülaziz, Mağrib'de yapılacak ıslahatı belirlemek üzere, beynelmilel bir konferans toplanmasını istedi. Onun bu konferanstan maksadı, memleket üzerinde ecnebî kontrolüne sed çekerek, ülkesinde bir takım ıslahat yapmaktı. el-Ceziretü'l-hadrâ(Algeziras)' ta toplanan konferans (7 Nisan 1906), Fas'ın toprak

40.E.Doutté, *agm*, 62; G. Yver, "Fas", *İA*, IV, 484

bütünlüğü, sultanın mutlak hakimiyeti ve ticaret serbestisi şeklinde 3 prensip kabul etti. Ancak bu konferans, Fas meselesini çözüme kavuşturmadı. Ülkedeki karışıklıklar devam etti. 1906 yılı sonları ve 1907 yılı içinde ülke anarşiye boğulmuş, devletin zaafı açık bir şekilde ortaya çıkmıştı. Bu karışıklık sırasında, 1907 Mayıs ayında, Abdülaziz'in Merakeş valisi olan kardeşi Abdülhafîz, şehir halkı tarafından sultan ilan edildi.

L. Abdülhafiz - Fransa'nın Fas'ı İşgali

Ülke böylece iç savaşın eşiğine girerken, diğer taraftan, Fransa istilâ hareketini meşrulaştıracak bahaneler arıyordu. Önce 1906 yılında Merakeş'te bir Fransız doktorun, daha sonra da Kazablanka'da dokuz Avrupalı işçinin öldürülmesi, onlar için yeterli sebep sayıldı. Kendi vatandaşlarına karşı yapılan düşmanca hareketler hususunda yeterli teminat verilmediğini bahane eden Fransa, 1907 yılı ortalarında, Kazablanka'yı işgal etti. Durumu yakından takip eden İspanyollar da, 1908 senesinde aynı bahaneler ile, Melile ve komşu mıntıkalara müdahelede bulundular ve bir yıl sonra şiddetli çatışmalardan sonra Salvân ile askerî bakımdan önemli olan bazı noktaları işgal ettiler. [41]

Ülke sahillerinin yabancı istilasına maruz kaldığı sıralarda, Abdülaziz ile, Merakeş'te sultan ilan edilen kardeşi Abdülhafîz arasında iç savaş başlamıştı. Bu mücadelede kardeşine karşı Avrupalıların yardımına başvuran Abdülaziz, hristiyanlara gösterdiği temayül sebebiyle, Fas şehri uleması ve halkını da, muhalif grubun yanında yer almaya sevketmişti. Fas halkı, Ribatü'l-feh'te bulunan Abdülaziz'i hal' edip, kardeşinin sultanlığını tanıdıklarını ilan ettiler. Büyük bir güç kaybına uğrayan Abdülaziz, Merakeş üzerine gittiyse de, şehrin yakınında yapılan savaşta ağır bir hezimete uğradı. Kazablanka istikametinde kaçarak Fransızlar'a iltica etmek zorunda kaldı. Aynı yılın sonunda kardeşiyle anlaşarak, Tanca şehrinde esir olarak oturmağa razı oldu.

Saltanatın yeni sahibi Aldülhafîz, Algeziras mukavelesi ile seleflerinin önceden imzalamış oldukları beynelmilel her nev'i anlaşmaları tanıyacağına teminat verdi. Bunun karşılığında, Fransa ve

41. G. Yver, *Agm*, 484; E. Doutté, *agm*, 63

İspanya dahil, bütün devletler kendisini tanıdıklarını açıkladılar. Hatta Fransa ile İspanya, Fas topraklarındaki işgallerine son vermek istedikleri intibaını vermeye çalıştılar. 1910 yılında önce Fransa, daha sonra İspanya ile akdedilen anlaşmalarda, Fas hükümeti can, mal ve hudut boylarının güvenliğini sağlayabilecek bir kuvvete sahip olur-olmaz, yabancı işgalinin kaldırılmasına karar verildi.

Ancak yeni sultan Abdülhafîz, karışıklıklar içindeki ülkesini düzeltecek tedbirler yerine, halkı bütünüyle isyana sevkedecek yanlış icraatlarda bulundu. Sertlik ve şiddete dayanan bir politikaya başvurarak, ağır vergiler dolayısıyla isyan eden kabileleri şiddetle bastırdı. Zenginlerin mallarına el koydu. Fransızlar'ın kardeşi Abdülaziz'e verdikleri borcu geri almak için gümrük vergilerine el koymalarının ardından, halk üzerine yeni vergiler koydu. Bu uygulama, 1911 yılında Fas şehri civarında arap ve berberî kabilelerin isyanına sebep oldu. İsyancılar, sultan Abdülhafîz'ı başkenti Fas şehrinde muhasara altına aldılar. Onların karşısında zor durumda kalan sultan, Fransızlar'dan yardım istedi. Yardım kuvvetlerinin başında harekete geçen General Moinier, 21 Mayıs'ta Fas'ı muhasaradan kurtardı. Fransa ordusu, bölgede sükuneti teminden sonra sahile dönmüştü. Aynı yıl içinde Miknâse ve Ribat'ı da işgal eden Fransızlar, müteakiben Azmur'a kadar uzanan sahili elegeçirdiler. Diğer taraftan Fransa'nın nüfuz bölgesini genişletmesinden rahatsız olan İspanya Arâiş ve el-Kasru'l-kebir'e girdi.

Fransızlar'ın bu istilâ hareketi, Almanlar'ı da harekete geçirmiş, iki Avrupa ülkesini karşı-karşıya getirmişti. Almanlar'ın Ağadir'e bir harp gemisi göndermesi, Avrupa'da büyük endişelere yol açtı. Masaya oturan iki devlet, çetin geçen uzun süreli müzakerelerden sonra, anlaşmaya vardılar. 4. 11. 1911 tarihli bu anlaşmaya göre, Almanya, Batı Afrika'nın belirlenen kesiminin kendi nüfuzuna bırakılması karşılığında, Fas üzerinde her nevî siyasî iddiadan vazgeçiyor, iktisâdî bazı haklar haricinde, bölgede Fransız himayesini kabul ediyordu. Bu anlaşma, Fransa tarafından, 30 Mart 1912 tarihinde, Fas sultanı Abdülhafîz'a da kabul ettirildi. Bu arada, Melviye'den Atlas okyanusuna uzanan yaklaşık 28 bin km^2 lik alan İspanya hakimiyetine bırakılmıştı. Böylece, Fas tarihi için yeni bir dönem, daha doğru bir ifadeyle, Fransa işgal dönemi başlamış oldu.

II. MEDENİYET TARİHİ

1. İDARİ DURUM

A. Sultan ve Maiyyeti

Filâlî Şerifleri zamanında Fas toprakları, önceden olduğu gibi, merkezî idareye itaat eden bölgeler (= bilâdü'l-mahzen) ile merkezî idareden bağımsız olan bölgeler (= bilâdü's-sîbe) olmak üzere iki kısma ayrılıyordu. Bilâdü'l-mahzen'de yaşayanlar ise, askerî kabileler (=ceyş) ve askerlikten muaf tutulup sahip oldukları toprakların haracını para ile ödeyen nâibe kabilelerinden meydana geliyordu. Bilâdü'l-mahzen'de araplar ya da gittikçe araplaşanlar ekseriyyeti teşkil ederken, itaatsiz kabilelerin tamamına yakını berberî idi.

Asıl ülkeyi, anlaşıldığı gibi, ceyş ve nâibe sistemine dahil büyük ekseriyyeti arap kabilelerle meskun, haraç vergisine tabi arazi teşkil ediyordu. Devlet de, bu araziyi idare eden bir hükümetten (=mahzen) ibaretti. Devletin geliri, nâibe kabilelerinden ve limanlardan sağlanan varidattan sağlanıyordu. Dahilî ve haricî siyasetin imkan ve zaruretleri doğrultusunda gelişim gösteren mahzen teşkilatı, nihâî şeklini Fas'ın son önemli sultanı Mevlâ Hasen zamanında almıştı. [42]

Filâlî Şerifleri'nde de, hükümdarlık irsî idi. Hükümdarlar, genellikle, haleflerini tayin ederlerdi. Ancak, onun tayinine çoğu kere uyulmaz, şehzâdeler arası taht kavgaları başlardı. Bu durumlarda taht, genellikle, orduyu ve hazineyi elinde bulundurana kalırdı. Ayrıca tahta çıkma hususunda, şehzâdeler arasında belli bir sıra da bulunmuyordu. Ölen sultanın oğullarından biri, kardeşleri; hatta amcaoğullarından biri, tahta çıkabilirdi. Tahta çıkan veya çıkarılan sultan, önemli devlet ricali, komutanlar, kabile liderleri ve meşhur alimlerden biat alırdı.

Sâde bir yapıya sahip olan Filâlîler'de önceleri, sadece bir vezir vardı. Divan katipleri, başvezir statüsündeki bu vezirin maiyyetini teşkil ediyordu. Mevlâ Muhammed b. Abdurrahman zamanında (1853-1873),

---

42. M.Buret- M. Bellaire, "Mahzen", *İA*, VII, 192

Avrupa devletleriyle kurulan ilişkiler yoğunlaşınca, haricî münasebetleri yürütecek özel bir görev ihdas edildi. Haricî ilişkilerin limanlar ve deniz ağırlıklı olması yüzünden, bu işleri yürütecek vezire "vezirü'l-bahr = deniz bakanı" ünvanı verildi. Ayrıca Tanca'da oturan ve "nâibü"s-sultan" ünvanını taşıyan bir görevli, Avrupa devletlerinin temsilcileri ile, merkezî idare arasında irtibatı sağlardı.

Mevlâ Hasen devrinde mahzen, başvezir, vezirü'l-bahr, allâf (sonraları harbiye nazırı), emînü'l-ümenâ (sonraları mâliye bakanı) ve katibü'ş-şikâyât (sonraları başkadılığın da ilavesiyle adliye nazırlığı)'tan meydana geliyordu. Bu yüksek memurların daireleri, sarayın meşver'inde bulunuyordu. Meşver, bakanlık dairelerinin bulunduğu dehlizler ile çevrilmiş geniş bir avludan ibaret idi. Sultan ile tebaası arasında irtibatı sağlayan hâcib (başmabeyinci) de, diğer devletlerde olduğu gibi, önemli görevliler arasında bulunuyordu.

Hükümdarın otoritesi, şehirlerde valiler, kabileler nezdinde kâidler vasıtası ile temsil olunurdu. Kabilelerin vergi ve askerlik gibi konularda mahzenle ilişkileri kâidler tarafından yürütülürdü. Bu bakımdan kâidlik sistemi, kabilelerin itaatini sağlamak açısından büyük bir önem arzediyordu.

İdarede, kâdı'l-kudât ve muhtesib'in de önemli bir yeri vardı. Kadılar, kadı'l-kudât (başkadı) tarafından tayin edilirdi. Görevlerinin temeli aynı şekilde dînî olan muhtesibler de, din uleması arasından seçilirdi. Onların görevi, esnaf birliklerini idare ve bunlara nezaret, çarşı-pazar, gıda maddeleri, ölçü ve tartı aletleri ve meskukatı kontrol etmekti.

B. Ordu

Davetlerini, Tlemsen civarındaki zâviyelerinde başlatan Filâlî Şerifleri, askerî birliklerini önce kendilerine katılan bölge halkından teşkil ettiler. Hakimiyet alanlarını genişlettikçe askerî güçlerini de artırdılar. Bilhassa üçüncü sultan Mevlâ İsmail zamanında, bu alanda son derece önemli gelişmeler yaşandı. Mevlâ İsmail, saltanatının ilk 6 yılında, Sûs araplarının desteği sayesinde, yakınlarının ve berberî kabilelerin isyanlarını bastırmış ve ülkede istikrarı sağlamıştı. Bundan istifade ile, Mağrib askerî tarihi için son derece önemli düzenlemeler yaptı. Sa'dî sultanı Ahmed ez-Zehebî zamanında Fas'a getirilmiş ve

daha sonra ülke içine dağılmış olan siyâhî köleleri ve evlatlarını toplatarak, onlardan yeniçerilik teşkilatına benzer dâimî statüte askerî birlikler teşkil etti. Onları Miknâse yakınında Vechu-Arûs ismini taşıyan semte yerleştirmişti. Bu birlikler, büyük hadis alimi İmam Buhârî'nin meşhur eserine nisbetle " Abîdü'l-Buhârî" olarak isimlendirildi. Bunun sebebi, adı geçen esere bağlılık için yapılan yemin idi. Şöyle ki: Mevlâ İsmail, bu birliklerin komutanlarını bir araya topladıktan sonra, Buhârî'nin Sahih'inin bir nüshasını getirtti ve onların önüne koydurdu ve şöyle dedi: "Ben ve siz, Rasülullah(s. a.)'ın sünnetinin ve bu kitapta toplanmış şeriatın köleleriyiz. Ne emrederse yapar, nelerden yasaklarsa onları terkederiz. Onun uğruna savaşırız. Ona bağlı kalacağınıza söz veriniz." dedi. Daha sonra önlerine koyduğu bu kitabı korumalarını ve onu İsrailoğullarının tabutu gibi, sefere çıktıklarında ordunun önünde taşımalarını emretti. Birliklerin mevcudu kısa sürede arttı ve sultanın zamanında 150 bine ulaştı.

Mevlâ İsmail, ülkesinin bilhassa doğu sınırları olmak üzere, askerî bakımdan önemli yerlerinde kaleler inşa ettirmişti. Bu askerî kalelerin sayısı da 76 idi. Sultan, Abîdü'l-Buhârî birliklerinin 70 binini Miknâse yakınındaki özel kışlada tutarken, 80 binini bu kalelere yerleştirdi. Kalelerde, oralarda görev yapan komutan ve askerler için özel kütükler hazırlattırdı. [43] Bu maaşlı askerler, özel bir şekilde yetiştiriliyordu. Küçük yaşlarda toplanan gençler önce marangozluk, demircilik gibi çeşitli el sanatları eğitimine tabi tutuluyor, daha sonra, eşeğe ve katıra binme, askerî malzemeleri taşıma kabiliyetleri kazandırılıyor, en sonunda askerî eğitime alınıyorlardı. Silah kullanma ve çeşitli harp usulleri hakkında yeterli hale getirildikten sonra birliklerine gönderiliyorlardı. Bu askerler, ayrıca özel eğitilmiş kızlarla evlendiriliyorlardı. 10 yaş ve üzeri zenci kızlar saray ve köşklerde özel bir şekilde yetiştirilir, kendilerine saray âdâbı ve hizmet usulleri öğretilirdi.

Mevlâ İsmail, arap askerî birliklerini de yeni bir hüviyete kavuşturmuş, onlarla ilgili olarak ta, önemli düzenleme yapmıştı. Mahzen'e bağlı Tımar askerî grubunu oluşturan ve başlıca 3 gruba ayrılan bu arap askerî birliklerine "Ruha'l-vedâyâ" adı verilmişti. İhtiyaç duyulduğunda cepheye sevkedilen bu birlik mensupları, askerî görevleri karşılığında vergiden muaf tutuluyorlardı. Sultan, hristiyan

43. H. Munis, II/3, 245 vd.

korsanlara karşı mücadele edecek gönüllü mücahidler birliği teşkiline de gitmişti.

Mevlâ İsmail, muktedir bir sultan olarak, bu birlikler sayesinde, bir taraftan ülkede istikrar ve emniyeti garantiye almış, diğer taraftan sınırlarını tahkim etmişti. Sultan, vadi ağızları veya büyük yollara hakim mevkilerde kurulan askerî kalelere yerleştirdiği birlikler sayesinde, isyancı kabileleri itaat altına aldı. İsyancı kabilelerin elindeki at ve silahları toplattı. Ayrıca onları yerleşik hayat geçirmek için gereken tedbirlere başvurdu.

Ne var ki, Mevlâ İsmail zamanında devlete son derece yararlı olan bu birlikler, daha onun oğulları zamanında, bir takım huzurluklara sebep oldular. Abîdü'l-Buhârî (Buâher) liderlerinin nüfuzundan kurtulamayan Mevlâ Ahmed, onların teşvikiyle, önemli devlet ricalinden bazılarını ortadan kaldırdı. Diğer taraftan, bu zenci askerler ile, tımar sahibi askerî birlikler (vedâyâ) arasında ihtilaflar ortaya çıktı. Bu ihtilaf, zaman zaman halkı da ikiye bölüyürdu. Nitekim, abîdlerin yoğun olduğu başkent Miknâse halkı onları desteklerken, ikinci başkent durumundaki Fas şehri halkı arap askerî birliklerine destek vermişti. Siyâsî tarih bölümünde ele aldığımız gibi, bu ihtilaf, çeşitli iç savaşlara sebep oldu. Halk desteğinden mahrum, yabancı bir unsur durumunda olan abîd birlikleri, İsmail'in oğulları döneminin sonlarında önemli güç kaybına uğramış bulunuyorlardı.

Önemli sultanlardan Mevlâ Muhammed b. Abdullah (1758-1790), her iki askerî teşkilatın durumunu iyileştirecek tedbirlere başvurdu. Avrupa devletlerinin sömürgecilik faaliyetlerinin çok yaygın olduğu bir safhada görev yapan Muhammed, donanmayı da güçlendirdi. Yeni gemiler yaptırdı. Sahilleri dolaştı gerekli güvenlik tedbirlerini aldırdı. Sahil şeridindeki kalelere muhafızlar ve toplar yerleştirdi. Avrupa'da modern silah üretimi büyük gelişme göstermişti. Sultan, bu silahların üretimi için gerekli yollara başvurmaktan ziyâde, ithal yoluyla temine gitti. Almanya'dan, küçüklü-büyüklü toplar satın aldı. Bu topların kullanımı hususunda öğretmenlik yapmak üzere alman uzmanlar getirtti. Dindar bir sultan olan Mevlâ Muhammed, Osmanlı askerî yardımına da başvurmuştu. Nitekim, 1768 yılında gerçekleştirilen Mazağan muhasarasında türk havan ustalarının büyük rolü olmuştu. [44] Sultan III.

44. Selâvî, *el-İstiksâ*, VIII, 37

Mustafa, ona, çeşitli toplar, havanlar, muhtelif bombalar, savaş gemileri, deniz savaş aletleri, barut ve bu silahların kullanımını öğretecek 30 usta göndermişti.[45]

Mevlâ Abdurrahman ve oğlu Muhammed, askerî sahada önemli düzenlemelere gittiler. Abdurrahman, isyanlar çıkaran vedâyâ birliklerini çeşitli şehirlere dağıttı. 19. asrın ortalarında, 1844 yılında Fransa, 1860 yılında İspanya ile yapılan savaşlarda, ordunun güçsüzlüğü açıkça ortaya çıkmıştı. Bu gerçeği gören Mevlâ Muhammed (1859-1873), Avrupa devletlerinin ordularını örnek alarak, askerî düzenlemeler yaptı. Onun bu faaliyeti, son büyük sultan oğlu Hasen tarafından devam ettirildi. Mevlâ Hasen, askerin eğitimi için, İngiliz, Fransız ve İtalyan subay ve uzmanlarından istifade etti. Ayrıca silah fabrikası kurdurdu. Ancak bu tedbirler, devletin oğulları zamanında Fransız istilâsına uğramasını önleyemedi.

45. *Aynı eser*, VIII, 31-33

2. MALİ DURUM

Mahzen'in ikinci kanadını teşkileden askerlikten muaf kabilelerden kâidler vasıtasıyla toplanan "nâibe" vergisi, haraç vergisinin yerini almış bulunuyordu. Maliyenin en önemli gelir kaynaklarından biri de, limanlar üzerinden gerçekleştirilen, ihracat ve ithalat malları üzerinden alınan gümrük vergileriydi. Bazı mal müsaderelerinde bulunan Mevlâ İsmail, ithal ve ihraç malları üzerinden alınan vergiyi, %10-%25 arasında belirlemişti. Devlet limanlardan gerçekleştirilen ticârî faaliyetin devlet tekeline alınmasından da önemli gelir sağlıyordu.

Mevlâ İsmail'den sonra, oğulları zamanında 30 yıl süren karışıklıklar esnasında hazine boşalmış, kabileler yeniden silahlanmış ve ortalığı anarşi kaplamıştı. Bu karışıklıklar, vergileri azaltmış; hatta durma noktasına getirmişti. Sultan Muhammed b. Abdullah, bu münasebetle, vergi düzenlemesine gitti. Önce bu konuda takibedilen usul hakkında bilgi topladı. Verilen raporda, Kuzey Fas bölgesinde vergilerin, "Mizân" denilen merkezlerde toplandığı, aylık 300 dinar olarak takdir edildiği bildirilmiştir. Mevlâ Muhammed, 1760 yılında iltizam usulünü başlatmış, Fas şehri (veya bölgesi)'nin vergisini, şehir valisine senelik 12 bin miskal karşılığında satmıştır. [46] Sultan, dış ticarete de önem vererek, Danimarka, İsveç, İngiltere ve Fransa ile ticârî anlaşmalar yapmıştı.

Sık sık karşılaşılan sıkıntılar, sultanları, yeni vergiler koymaya zorluyordu. Ancak, ulemanın gayrişer'i olarak gördüğü bu tip ilave vergiler, halkın da büyük tepkisini çekiyordu. Sultanlar, bu yüzden önemli zorluklarla karşılaştılar. Ulema ve halka rağmen konulan bu vergilerin bir kısmı, dindarlığıyla bilinen bazı sultanlar tarafından kaldırılıyordu. Nitekim, Hz. Ömer'i örnek aldığı bildirilen Mevlâ Süleyman, gayrişer'î vergileri kaldırmıştı. Şer'î olduğuna inandığı, liman ticaret mallarından alınan vergiler, tüccarların mallarından alınan zekatlar, hristiyan ülke tüccarları ve ehlü'z-zimme deniz ticaret

46. H. Munis, III/2, 296

erbabının malları üzerine konulmuş öşür (onda birlik gümrük vergisi) ve kabilelerden alınan, ziraat mahsulleri öşüründen ibaret hale getirmişti. [47]

Son zamanlarda ise, zekat ve öşür vergilerinin " tertib" adı altında birleştirildiği, devletin en önemli gelirini temin eden bu vergi yanında, şehirlere giriş ve pazar aidatı(meks), binalar üzerinden alınan şehir resmi (darîbe) vergilerinin ehemmiyet kazandığı zikredilir. Gayrimüslimlerden alınan cizye vergisi ile, bazı arap kabilelerinden askerlik hizmeti yerine alınan "nâibe " vergisinin kaldırıldığı belirtilir.[48] 1901 yılında Mevlâ Abdülaziz tarafından gerçekleştirilen malî reformla konulan tertib vergisi, genel bir muhalefetle karşılaştı. Kabilelerin pekçoğu vergi vermeyi reddettiler. Tertib vergisinin ve düşüncesizce yapılan diğer reformların sebep olduğu memnuniyetsizlik, sultanın Avrupalılara olan yakınlığı ve gittikçe kuvvetlenen yabancı nüfuzuna gösterilen tepki ile birleşti ve yer yer isyanlara yol açtı.[49]

Diğer taraftan, devletin Avrupa devletleriyle yapmış olduğu ticârî anlaşmalar ve bu devletlerden bilhassa Fransa'ya verilen ticarî imtiyazlar, sömürü için müsait bir zemin hazırlamış bulunuyordu. 1767 yılında Fransa ile yapılan ticaret ve dostluk anlaşması, 1825'te Mevlâ Abdurrahman tarafından yenilenmişti. 1824 ve 1853 yıllarında İngiltere ile yapılan mukavele 1856 'da ticarî muahedeye çevrilmiş ve ingilizlere ticârî muafiyetler verilmişti. Bir süre sonra, diğer devletlere de benzerî muafiyetler tanındı. Mevlâ Muhummad b. Abdurrahman, dostu III. Napolyon ile ticârî ilişkileri geliştirerek, Fransa tüccarlarına verilen imtiyazları artırmıştı. Ne var ki, bu imtiyazlar, sömürü ve istila için zemin hazırladı. Yirminci asrın başlarında Fransa bankalarından alınan borçlar, Fas'ı kısa zamanda Fransa vesayeti altına soktu. Almanya ve İspanya'nın rekabeti yüzünden kısa bir süre uluslararası bir vesayet altına giren Fas, 1907-1911 yılları arasında gittikçe şiddetlenen karışıklıklara sahne oldu. Muhaliflerin başında isyan ederek tahtı kardeşinden alan Abdülhafız, ayaklanan kabilelere karşı Fransa'nın yardımını istemeğe mecbur kalmıştı. Bu gelişmeler, geçtiği gibi, beraberinde Fransız hakimiyetini getirdi.

---

47. H.Munis, III, 62, 317

48. E. Lévi-Provençal ve G.S. Colin, "Fas", *İA*, IV, 491

49. Andre Raymond, Sömürge Öncesi Dönemde Kuzey Afrika, (Terc. Yusuf Yazar), *İslam Tarihi Kültür ve Medeniyeti*, III, 164

3. İLMİ HAREKET

Filâlîler dönemi öncesinde Fas, cami ve mescidler yanında çok sayıda medrese, kütüphane ve zâviye ile donatılmış bulunuyordu. Merînîler ve Sa'dîler zamanında ülkede çok sayıda medrese inşâ ettirilmişti. Dînî ilimler sahasında şöhret kazanan alimlerin sayısı büyük rakamlara ulaşıyordu. Filâlî sultanları, ilmî hareketi daha da kuvvetlendirecek tedbirleri aldılar. Alimlerle yakından ilgilenerek. onların çalışmalarını destekledîler. Devletin gerçek kurucusu olarak ta değerlendirilen 3. sultan Mevlâ Reşid, önemli eserler inşa ettirmişti. Onun eserlerinden biri, 232 odası ve zengin kütüphanesiyle meşhur olan " Medresetü'ş-şarrâtîn = urgancılar medresese" idi. Sultan, Merakeş şehrinde de bir medrese yaptırmıştı.

Önemli sultanlardan Mevlâ İsmail de, büyük şehirleri eserlerle donatmıştı. Başkent Miknase, onun zamanında, dünyanın önemli medeniyet merkezlerinden biri haline gelmişti. Çeyrek asrı aşan parlak bir dönemin sultanı olan Mevlâ Muhammed b. Abdullah, dînî ilimler sahasında temayüz etmiş ve değerli eserler yazmış bir alim idi. Dindarlığıyla meşhur Mevlâ Süleyman, cami ve medreseler inşa ettirmişti. Başarılı sultanlardan Muhammed b. Abdurrahman, askerî ve iktisâdî alanlarda olduğu gibi, eğitim ve öğretimde de yeni adımlar atmıştı. Bir grup öğrenciyi tahsil için Mısır'a gönderirken, 1867 yılında ilk defa taşmatbaayı üylkesine getirmişti. Onların aldığı bu tedbirler sayesinde, medreseler öğrencilerle doldu-taştı, bilhassa dînî ilimlerde pekçok alim yetişti. Biz burada, Filâlîler dönemi ilmi hareketinin en önemli temsilcileri ve eserlerinden bazı örnekler vereceğiz. Bu hususta, Hayreddin ez-Ziriklî'nin "el-A'lâm" ını taramak suretiyle çıkardığımız bir listeyi esas alacağız.

A. Dînî İlimler

a.) Tefsir ve Kırâat

Kırâat ve tefsir alnında temayüz eden alimlerden bazıları şunlardır:

İdris b. Muhammed el-Hasenî Mincere (1137/1724): Fas'ta yaşayan alim, Mağrib'te "şeyhu'l-mukriîn" olarak biliniyordu. Sahasında manzum ve mensur eserleri vardır. [50]

İbn Abdüsselâm el-Fâsî (öl. 1214/1800): Fas'ta yetişen önemli kırâat alimlerinden biridir, eserlerinden bazıları şunlardır: a.) *el-Mehâzî* b.) *Tabakâtü'l-mukriîn* c.) *el-Kutûfu'd-dâniye*. [51]

İbnü'l-Hac, Hamdûn b. Abdurrahman es-Sülemî (öl. 1232/1817): Fas'ın önemli müfessirlerinden olup, aynı zamanda fakih ve edip idi. Eserlerinden ikisinin isimleri şöyledir: a.) *Hâşiye alâ tefsiri Ebi's-Suûd* b.) *Tefsiru sûreti'l-furkân*. [52]

b.) Fıkıh

Fıkıh çalışmaları, önceden olduğu gibi, Malikî fıkhı ağırlıklı olarak devam etti. Çok sayıda fıkıh alimi yetişti. Biz burada, Filâlî şerifleri zamanında yetişen fakihlerin en meşhurlarının bir listesini ve eserlerinden bazılarının isimlerini vermekle iktifa edeceğiz. Sıralamada vefat tarihlerini dikkate alacağız:

Ali b. Abdülvâhid el-Ensârî es-Sicilmâsî (öl. 1057/1647): Tafilelt'te doğan ve tahsiline Sicilmâse'de devam eden alim, sonunda Fas'a yerleşti. Eserlerinden bazıları şunlardır:

a) *el-Minehu'l-ihsâniyye fi'l-ecvibeti't-Tilimsâniyy b) el-Yavâkîtü's-semîne* c) *Mesâlihu'l-usûl*. [53]

Ahmed b. Saîd el-Müceylidî (öl. 1094/1683): Meşhur Malikî fukahasından olan Müceylidî, uzun süre Fas ve ve Miknâse kadılıklarında bulundu. Eserlerinden bazıları:

a.) *Ümmü'l-havâşî* (Muhtasaru Halil'in şerhi) b) *et-Teysîr fî ahkâmi't-te'sîr* (hisbe konusundaki bu eser neşredilmiştir) c.)*el-İ'lâm* (Venşerîşî'nin el-Mi'yâr'ının şerhi). [54]

---

50. Ziriklî, I, 280
51. Zirikli, VI, 206
52. Ziriklî, II, 275
53. Ziriklî, IV, 309
54. Ziriklî, I,131

Abdurrahman b. Abdülkâdir Ebu Zeyd el-Fâsî (öl. 1096/1685): Yazdığı eserlerin çokluğu sebebiyle zamanın Suyûtî'si olarak tanınır. Sultan Mevlâ Reşid'in yakınlarından olan ve onun hakkında bazı şiirler yazan fakihin 70 civarında olduğu söylenen eserlerinden bazıları şunlardır: a.) *Miftâhu'ş-Şifâ* (Şifâ şerhi) b.) *Ezhâru'l-besâtîn* (hocaları hakkında) c.) *Tuhfetü'l-ekâbir fî ahbâri'ş-Şeyh Abdülkâdir* (babasının hayatı). [55]

Hasen b. Muhammed el-Yûsî (öl. 1102/1691): Asrının "Gazzâlisi" olarak tanıtılan Yûsî, bir süre Delâiyye zâviyesinde okuduktan sonra, Sicilmâse, Der'a, Sûs, Merakeş, Dükkâle merkezlerini dolaştı ve önemli alimlerinden ders aldı. Daha sonra Fas şehrinde müderrislik yaptı. Fıkıh ve edebiyat alanında eserleri olan Yûsî, hakkı söylemekten çekinmezdi. Sultan Mevlâ İsmail'e mektup yazar, gördüğü yanlışlıkları açık bir şekilde dile getirirdi. Selâvî tarafından nakledilen mektubunda, uzun ve belîğ bir girişten sonra şöyle demiştir:

". . . Sultanın ilk görevi - Efendimiz bilsinler ki-, halktan alınan verginin, din ve dünya işlerinin düzenlenmesiyle ilgili işlerde harcanmasıdır. Ehl-i beyt, ulemâ, kadılar, imamlar, mücahidler ve askerlerin ihtiyaçlarının karşılanması, cami, mescid, köprü ve diğer sosyal tesislerin yapılmasıdır. İhtiyaç sahiplerinin durumu, borçlu olup borçlarını ancak bir vekil sayesinde alabilecek yetimlere benzer. Vergi ile mükellef olan halk ise, borçlu durumundadır. Onlardan bu borcu tahsil edecek vekil sultandır. Vekil, bu alacağı fazlalık veya noksanlık olmadan adil bir şekilde alır ve gerektiği şekilde yetimlere öderse her türlü tenkitten ve kınamadan kurtulmuş olur. Üzerinde ne borçluların ve ne de yetimlerin hakkı kalır. O, böylece iki ecir kazanır: Vergiyi toplamak ecri ve gerektiği yerlere ödemek ecri. Eğer, gerekli vergiyi mükellefin rızası olmadan artırırsa mükellefe ya da yetimin hakkını tam vermezse yetime zulmetmiş olur. Vergileri toplayıp gerekli yerlere harcamadığı durumda da zalimdir. Efendimiz düşünsünler; çünkü ülkesinin vergi memurları, halka zulmetmekte; et yemekte, kan içmektedirler. İlikleri kurutmakta, beyinleri emmekte insanlarda din ve dünya bırakmamaktadırlar. Dünyalarını onlardan almakta, dinlerine gelince, onları dinlerinde fitneye düşürmektedirler.

55. Ziriklî, III, 310

Bu zannettiğimiz bir şey değil, müşahede ettiğimiz bir gerçektir. Sonra, hak sahipleri haklarını kaybetmişlerdir, istihkakları kendilerine ulaşmamaktadır.

Sultanın vergi memurlarını takip etmesi ve onları zulümden vazgeçirmesi gerekir... "

Yûsî, mektubunun, sultana ikinci vazifesini hatırlattığı yerinde şunları söyler: " İkinci işe gelince, o da kaybolmuştur. Bu iş, sınırların tahkimidir. Efendimiz, bundan da gafil kalmış, bu işi de ihmal etmiştir. Sınır tahkimatı, günümüzde oldukça zayıflamıştır. Tatvan şehri, Mevlâ Reşid (r. a) zamanında, çok gelişmişti. Cihad daveti yapıldığında, toprak, süvari ve okçularla sarsılırdı. Duyduğuma göre, bu günlerden birinde Babu'l-bahr'dan bir cihad daveti yapılmış, bunun üzerine onlar ellerinde sopa ve sapanlar olduğu halde yaya olarak koşmuşlar. Şehir halkına bu zafiyet, üzerlerindeki ağır borçlar yüzünden ve diğer halk gibi çeşitli vergilere mükellef tutulmalarından gelmiştir.

Efendimiz, Kalîa'dan Mâsâ'ya kadar bütün sahilleri teftiş ve tahkim etmelidir. Sahil şehirleri halkına iyi davranıp diğerlerinin mes'ul olduğu vergilerden affettikten sonra, onları cihada ve ülkeyi savunmaya teşvik etmelidir. Atlarını ve diğer hazırlıklarını onlara bırakmalı ve ihtiyaçlarını fazlasıyla temin etmelidir. Çünkü onlar, İslâmın koruyucu muhafızlarıdır. Sahil bölgesi şehirleri valiliklerinde, cihada düşkün, cesaret ve kahramanlık duygularına sahip, İslam üzerine titreyen şahısları tercih etmelidir. İşi karnını doyurmak ve rahat döşeğinde dinlenmek olanları görevlendirmekten kaçınmalıdır. Söylediğimiz gibi yapıp, başarıyı Allah'tan beklemelidir.

Üçüncü hususa gelince, o dahi bozulmuştur: Çünkü, beldelerde insanlar arasında adaleti te'sis etmekle görevlendirilen memurlar ve yardımcıları, bizzat kendileri halka zulmetmekle meşguldürler. Zulmü yapanlar, zulmü nasıl kaldırırlar? Birisi kendilerinden şikayetçi olacak olsa, ondan önce davranırlar ve ona baskın çıkarlar, hiç kimse halini şikayete muvaffak olamaz. Efendimiz Allah'tan korksun! Mazlumun ahından da çekinsin; zira mazlumun bedduasıyla Allah arasında bir engel yoktur. . . " Yûsî mektubunu, Nahl suresinin 90. ayetiyle bitirmektedir: " Şüphesiz ki Allah, adaletli davranmayı, iyilikte

bulunmayı ve akrabalara yardım etmeyi emreder. Fuhşu, kötülüğü ve zulmü yasaklar. Allah, sizlere, düşünüp yapmanız için öğüt verir. "[56]

Ahmed b. Süleyman er-Resmûkî (öl. 1133/1721): Ferâiz uzmanı, Malikî fakihi. Merakeş'te yaşayan Resmûkî, devlet ricali yanında büyük itibara sahip idi. a.)el-Cevâhiru'l-meknûne (feraiz konusunda, manzum) b) Keşfu'l-hıcâb eserlerinden ikisidir. [57]

Muhammed b. Şazilî el-Hammûmî (öl. 1266/1849): Malikî fakihi ve edip. Tirmizî'nin "Şemâil"ine yazdığı "Vesiletü'l-fakîr" adındaki şerhinin bir yazması Ribat kütüphanesi 656 numaradadır. Çay hakkında yazdığı eserinin adı ise " es-sükker ve'l-âtây" dır.[58]

Muhammed b. Tâlib b. Hâc el-Fâsî (öl. 1237/1857): 13 yıl süreyle Merakeş kadılığı yapmış, bu arada tarihle de ilgilenmiştir. Eserlerinden ikisinin isimleri şöyledir: a.) *el-Ezhâru't-tayyibe* b.) *Haşiye alâ muhtasar dürri's-semîn.* [59]

İbnu'l-Medenî Cennûn (öl. 1302/1885): Yaşadığı dönemde Mağrib alimlerinin reisi olarak tanıtılır. Malikî fıkhı yanında, hadis ve lügat ilimlerinde de temayüz etmiştir. Bid'atlere karşı şiddetli tutumu yüzünden kovuşturmaya maruz kalarak hapse atılmış ancak talebenin şiddetli tepkisi neticesinde serbest bırakılmıştır. Tarikat ehli arasında ve diğer çevrelerde yayılan bid'atlarla mücadele etti. Neşredilmiş eserlerinden ikisinin isimleri şöyledir: a.) *et-Tesliye ve's-sülvân li-men übtüliye bi'l-ezâye ve'l-bühtân* b.) *et-Ta'lîku'l-fâtih* (Muvatta üzerine).[60]

Muhammed b. Arabî es-Simlâlî el-Edûzî (öl. 1323/1905): Filâliler'in son dönemlerinde yaşadı. Islahatçı, davet ehli, edip ve şair bir alim idi. Cezûle'ye mensup gezgin bir alim olan Edûzî, zamanını bid'atlerle mücadeleyle geçirmiş ve çok sayıda eser yazmıştır. [61]

---

56. Selâvî, *el-İstiksâ*, IV, 39
57. Ziriklî, I, 133
58. Ziriklî, VI,155
59. Ziriklî, VI, 171
60. Ziriklî, VII, 94
61. Ziriklî, VI, 266

c.) Hadis

Buharî'nin Sahih'ine 5 ciltlik bir hâşiye yazmış olan İbn Zakrî (öl. 1144/1731) [62], hadis ve fıkıh sahasında büyük şöhret "Zâdü'l-mecdi's-sârî (Buharî hâşiyesi), Hâşiye alâ Süneni Ebî Dâvud ve Ta'lîk alâ Sahihi Müslim" isimli eserlerin sahibi Muhammed et-Tavudî(öl. 1209/1795)[63] ve Abdurrahman b. İbrahim et-Tapârğirtî (öl. 1278/1861) dönemin meşhur muhaddislerinin başında gelirler. Sûs bölgesinin fakih ve muhaddisi olan Tapârğirtî, Kastallâni'ye 4 ciltlik bir şerh yazmıştır. Nevevî'nin 40 hadisine de bir şerhi vardır. Eserlerinin bir kısmı kendi el yazısıyla günümüze ulaşmıştır. [64]

d.) Tasavvuf

Ebu'l-Abbas eş-Şâvî (öl. 1605): Fas'ın en meşhur velilerinden biridir. es-Siyâc mahallesindeki zâviyesinde medfundur. Fas evliya tezkirecileri, pek çok menakıbını aktarmışlardır. Ebu Muhammed Abdüsselâm el-Kâdirî(öl. 1698), onun menakıbına dair bir eser te'lif etmiştir. [65]

İbn Nâsır ed-Der'î (öl. 1085/1674): Mağrib'te yetişen meşhur fakih ve mutasavvıflardan biridir. Yûsî'nin "ed-Dâliye" kasidesinde medhettiği bu veli, kalabalık bir mürid taifesine sahip olan bir zâviyenin şeyhi idi. Toprak üzerinde uyur, çok sade bir hayat yaşardı. Bunun yanında kitap toplamaya son derece düşkündü, zâviyesindeki kütüphaneyi zamanın en zengin kütüphaneleri arasına sokmuştu. Eserlerinden biri "Fetâvî fi'l-fıkh" adını taşır. Geleneğe uyarak, hocaları hakkında bir "fehrese" hazırlamıştır.[66]

Abdullah b. İbrahim eş-Şerif (öl. 1089/1678): Mağrib'de yayılan Vezzâniye tarikatının piridir. Tahsilini Fas'ta tamamlayıp Vezzân'a yerleşmiş, hiristiyanlara karşı cihadlarıyla da meşhur olmuştur. İyi bir savaşçı olarak tanıtılan şeyhin türbesi, önemli bir ziyaretgahtir. Torunu

---

62. Ziriklî, VI, 197
63. Ziriklî, VI,62
64. Ziriklî, III, 293
65. İfrenî, *Safve*, Fas taşbaskısı, 36; Kettânî, *Selve*, I, 274; Lévi Provençal, "Şâvî", *İA*, XI, 363
66. Ziriklî, VII,63

Abdullah b. Tayyib el-Vezzânî, "er-Ravdu'l-münîf" isimli eserinde onu ve evladını tanıtmıştır. [67]

Ahmed b. Muhammed el-Heştûkî (öl. 1715) : Malikî fakihi ve meşhur sufilerdendir. Der'a'da en-Nâsıriyye zâviyesinin şeyhlerindendir ve orada medfundur. Çok sayıda eser te'lif etmiştir.[68]

Muhammed b. Ahmed el-Cezûlî el-Hudaykî (öl. 1189 / 1775): Çok sayıda eseri vardır. "Menâkıbu'l-Hudaykî" adıyla neşredilen eser, onun menakıbı hakkındadır. [69]

Muhammed b. Muhammed et-Tâzî el-Mekkûdî (öl. 1214/1800): Tâzâ'nın meşhur sufilerindendir. Meşhur Derkâvî'nin şeyhidir. Eserlerinden ikisinin isimleri şöyledir: *el-İrşâdü't-tibyân, Risâle fî sülûki't-tarîk.* [70]

Mağrib'te çok geniş yayılma alanı bulan tarikatlardan Ticâniyye tarikatının kurucusu Ebu'l-Abbas Ahmed b. Muhammed eş-Şerîf et-Tîcânî (öl. 1230/1815): Şerifler sülalesinden olan Tîcânî, tahsilini Fas ve Tlemsen'de tamamladı. Daha sonra Mekke ve Medine'ye ve ardından Kahire'ye gitti. Meşhur alimlerin derslerine katıldı. Daha sonra Fas'a döndü ve vefatına kadar orada yaşadı. Halvetiye tarikatının bir kolu olarak kabul edilen tarikatı, Ayn-Mâzî'deki zâviyeyi merkez edinen oğulları tarafından devam ettirildi. Sahra ve Sudan'da da taraftar buldu. Fransız sömürgesi altındaki bölgede çok yayıldı. Fransız Gine'si, havalinin en önemli dînî merkezi haline geldi. Yönetime itaati prensip edinen tarikat mensupları, siyâsî ihtilaflardan uzak kalmaya çalıştılar. Abdülkâdir-i Cezâyirî hareketini de desteklemediler. Tarikatın usûl ve adabının en mühim külliyatı, " künnâş" olarak ta bilinen, "cevâhirü'l-meânî" adlı eserdir. Tarikatın kurucusu Ticânî tarafından, müridi Ali el-Harâzim'e imlâ ettirildiği kabul edilir. Ebu'l-Abbas Ahmed b. Ahmed el-Ayyâşî, tarikat şeyhlerinin haltercümelerini ihtiva eden bir eser te'lif etmiştir. Eserinin adı "Keşfu'l-hıcâb" dır. [71]

---

67. Ziriklî, IV, 64
68. Ziriklî, I, 240
69. Ziriklî, VI, 15
70. Ziriklî, VII, 71
71. D.S. Magoliouth, "Ticâniyye", *İA*, XII/1, 257; Ziriklî, I, 245

el-Arabî b. Ahmed eş-Şerif el-Hasenî Derkâvî(öl. 1823): Şâziliyye'nin bir kolu kabul edilen "Derkâviyye" tarikatını kuvvetlendiren ve geniş çevrede yayılmasını sağlayan el-Arabî, fıkıh ve tasuvvuf tahsilini Fas'ta tamamladı. Binlerce talebe yetiştirdi, Şerif Ali b. Abdurrahman el-Cemâl tarafından te'sis edilmiş tarikatı güçlendirerek müridlerinin sayısını artırdı. Yazdığı "Resâil" ile, seyr ve sülûk prensiplerini ortaya koydu. Onunla birlikte tarikat " Derkâviyye" adını aldı. Dindarlığıyla meşhur Mevlâ Süleyman, Derkâvi'ye büyük değer veriyor ve hatta onunla mektuplaşıyordu. Bir süre sonra, saray mensuplarının önemli bir kısmı, bu tarikata girdi. Bu durum, tarikatın geniş bir çevrede yayılmasına da yardımcı olmuş, Türk hakimiyetinde bulunan Cezayir'de de güç kazanmıştı. Bu yüzden Batı Cezayir'de Filâlî Şerifleri devletini destekleyen tarikat mensuplarıyla Osmanlı idarecileri arasında bazı çatışmalar oldu. Hatta 1805 yılından itibaren, Şelif'ten Fas'a uzanan bölge, isyan halinde idi. Tlemsen ve Oran (Vehran) civarında büyük çatışmalar yaşandı. Derkâviyye mensupları, daha sonra Fransızlar'a karşı savaştılar.

Fas'ın en ehemmiyetli tarikatlarından biri ve hatta birincisi olarak ta değerlendirilen Derkâviyye'nin pek çok zâviyesi vardı. Bölgede yayılan diğer tarikatlar üzerinde, idârî ve manevî bir nüfuz sahibi olduğu kabul edilir. [72]

Ebu Bekir b. Muhammed el-Fâsî el-Bennânî (öl. 1867): Ribatu'l-feth'in meşhur sufilerinden olup, tasavvuf sahasında 60 tan fazla eser yazmıştır. Medâricü's-sülûk, Buğyetü's-Sâlik ve el-Fütûhâtü'l-ğaybiyye neşredilen eserleri arasındadır. [73]

Muhammed b. Abdülkâdir el-Kettânî (öl. 1327/1907): Filâlîler'in son zamanlarında yayılan tarikatlardan "Kettâniyye" nin kurucusudur. Zamanında Fas'ın önemli fakih ve mutasavvıflarından biri idi. Bazı görüşleri yüzünden Mevlâ Abdülaziz'e şikayet edildi. Bu yüzden Merakeş'e götürüldü. Bir süre sonra Fas'a dönüşüne izin verilmişti. Sultana isyan eden kardeşi Abdülhafız'a biat edenler arasındaydı. Ancak, sultanın, şûranın kararları ile bağlı kalması gerektiğini

72. Geniş bilgi için bkz. A. Cour, *İA*, "Derkâvâ", III, 542-545 ; Ziriklî, IV, 223
73. Ziriklî, II, 70

savunması yüzünden araları açıldı. "el-Lemehâtü'l-kudsiyye ve Kasâidü'l-Kettânî" isimli eserleri vardır. [74]

B. Tarih

Ayyâşî, Ebu Sâlim Abdullah b. Muhammed(öl. 1090/1679): Mağrib'in önemli edip, fakih ve mutasavvıflarından olan Ayyâşî, fıkıh ve tercümeihal alanlarında eserler te'lif etmiştir. Hac münasebetiyle takip ettiği Mağrib ile Mekke arasındaki kervan yolunu, geçtiği yerlerin halkını, örf ve adetlerini, rasladığı alimlerin tercümeihallerini anlattığı "Rıhle"si Mağrib tarihi için önemli bir kaynaktır. İlk olarak Fas'ta 1306 yılında 2 cilt halinde basılmıştır. [75]

Abdüsselâm el-Kâdirî el-Hasenî (öl. 1110/1698) : Yaşadığı dönemde Mağrib'in en meşhur soy-sop bilgini olarak tanıtılır. 30 civarında eseri vardır. Neşredilen eserlerinden bazıları şunlardır: a.) *ed-dürrü's-seniyy fî-men bi-Fâs min ehli'n-nesebi'l-Haseniy* b.) *el-İşrâf alâ nesebi'l-aktâbi'l-erbeati'l-eşrâf* c.) *el-Cevâhirü'l-Mantıkıyye* (manzum).[76]

Vezir el-Ğassânî, Muhammed b. Abdülvahab (öl. 1707): Mevlâ İsmail'in vezirlerinden olan Ğassânî, sultanı temsilen İspanya kralı II. Charles'e gitti. Esirleri kurtarmak ve Endülüs'te kalan arapça eserleri getirmek hususunda görüşmelerde bulundu. 8 ay süren göreviyle ilgili olarak, "Rıhletü'l-vezir fî iftikâki'l-esir" adını verdiği seyahatnamesini hazırladı. [77]

İfrenî (Vefranî) Muhammed es-Suğayyir (öl. 1155/1742): Tahisilini Merakeş ve Fas'ta tamamladıktan sonra İbn Yusuf medresesinde imam ve hatiplik yaptı. Aynı zamanda meşhur bir edip olan İfrenî, Sa'di devleti tarihi için en önemli kaynaklardan sayılan "Nüzhetü'l-hâdî bi ahbâri mülûki'l-karni'l-hâdî" isimli eserin sahibidir. Bu eserinde, 917 /1512 senesinden XI/XVII. asrın sonuna kadar geçen dönemi ele alır. Sadece muasır vekayinamelere dayanmakla kalmayıp, arşiv vesikalarından da faydalanmış olması, eserinin değerini daha

74. Ziriklî, VI, 214 vd.
75. Moh. Ben Cheneb, "Ayyâşî", *İA*, II/79 ; Ziriklî, IV, 129
76. Ziriklî, IV, 5
77. Ziriklî, VI, 256

artırır. İfrenî, "Safve men inteşare min ahbâri sulehâi'l-karni'l-hâdî aşer" adındaki önemli eserinde ise, XII. asır Fas evliyasının tercüme-i hallerini ele almıştır. "Ravzatü't-ta'rîf bi-mefâhiri Mevlânâ İsmail b. eş-Şerif " adındaki eseri, isminden de anlaşıldığı gibi, Mevlâ İsmail'in monoğrafisidir. [78]

Muhammed b. Tayyib el-Kâdirî el-Hasenî (öl. 1187/1773): Dönemin meşhur tarihçi ve tercüme-i hal müelliflerinden olan Kadirî, "Neşru'l-mesânî li ehli'l-karni'l-hâdî aşer ve's-sânî aşer" adındaki eseriyle, Mağrib tarihine önemli katkıda bulunmuştur. Çok sayıda eser vardır. [79]

Darîr el-Alevî, Abdüsselâm b. Mevlâ Muhammed(öl. 1228/1813): Sultan Mevlâ Muhammed'in oğlu olan tarihçi, babasının Tarudanat ve Sûs bölgesi valiliğini yürüttü. Muhtemelen babasının vefatından önce gözlerini kabetti. Tarihle meşgul olmuş ve bazı eserler yazmıştır: a.) *Mevridü's-safâ fî sîreti'n-Nebiyy (a. s) ve'l-hulefâ* b.)*İktitâfü'l-ezhâr min hadâiki'l-efkâr* (babasının hayatı) c.) *Dürretü's-sülûk ve reyhânetü'l-ulemâ ve'l-mülûk.* [80]

Zeyyânî, Ebu'l-Kasım b. Ahmed (öl. 1249/1833): Fas devlet adamı ve tarihçisi. Tahsilini Fas şehrinde tamamladıktan sonra, Muhammed b. Abdullah'ın sarayında katiplik görevine getirildi. Fas sultanını temsilen 1200/1786 yılında Osmanlı sultanı I. Abdülhamid'e gitti. Dönüşünde Sicilmâse valiliğine getirildi ve Mevlâ Muhammed'in ölümüne kadar bu vazifede kaldı. Mevlâ Yezid zamanında vazifeden uzaklaştırılarak tevkif edilen Zeyyânî, Mevlâ Süleyman zamanında tekrar saraya intisab etti. 1210/1796 yılında ikinci defa İstanbul'a ve bu arada hacca gitme imkanı buldu. Dönüşünde "zülvizâreteyn" ünvanıyla mahzen'in başına getirildi. Uzun yıllar bu görevi yürüttü. Filâliler döneminin meşhur devlet ricalinden olan Zeyyânî, tarih ve coğrafya alanında 15 kadar eser te'lif etmiştir. *et-Türcümânetü'l-kübrâ* (rıhle, fehrese), *et-Türcümânü'l-mu'rib an düveli'l-Meşrik ve Mağrib* (umûmî İslam tarihi), *el-Bustânu'z-zarîf, er-Ravza es-Süleymâniye, Elfiye-tü's-sülûk* eserlerinden bazılarıdır. [81]

---

78. Geniş bilgi için bkz. Lévi-Provençal, "Vefranî", *İA*, XII/2, 259; Ziriklî, VII, 67

79. Ziriklî,VI, 178

80. Ziriklî, IV,7 vd.

81. E. Lévi -Provençal, "Zeyyânî", *İA*., XII/2, 556 vd.; Ziriklî, V, 173

Akensus, Muhammed b. Ahmed es-Sûsî (öl. 1294/1877): Filâlî sarayında vezirlik ve divanü'l-inşâ reisliği görevlerinde bulunan Akensus'un, " el-Ceyşü'l-aramram" isimli eseri, Alevî şerifleri tarihinin önemli kaynaklarından biridir. [82]

Hüseyin b. Abdurrahman es-Simlâlî (öl. 1309/1891): 1311 yılında vefat eden Sultan Mevlâ Hasan b. Muhammed dönemi hakkında, "el-Fütûhâtü'l-vehbiyye" isimli bir eser yazmıştır.[83]

Arabiyy b. Abdülkâdir el-Hasenî el-Meşrefî (öl. 1313 / 1895): Filâlîler'in son zamanlarında yaşayan önemli tarihçi ve ediplerden biridir. 30 civarında eser yazmıştır.[84]

Ali b. muhammed es-Simlâlî (öl. 1328/1910): Sultan Hasen b. Muhammed'in tarihçisidir. Onun zamanı ve siyasetiyle ilgili eserler yazmıştır. [85]

Selâvî, Ahmed b. Hâlid (1315/1897): Selâ şehrinden olan Selâvî, dînî ilimler yanında arap dili çalışmalarıya meşgul oldu. Daha sonra önemli devlet görevlerinde bulundu ve bir süre gümrükte çalıştı. En önemli eseri, "el-istiksâ li-ahbâri düveli'l-Mağribi'l-aksâ" adını taşıyan meşhur Mağrib tarihidir. Bu eser, müslüman Mağrib tarihi için en önemli kaynaklardan biridir. Merînîler'den Filâlîler'in son zamanlarına kadar gelir. [86]

82. Ziriklî, VI,19
83. Ziriklî, II, 240
84. Ziriklî, IV, 224
85. Ziriklî, V,19
86. Geniş bilgi için bkz. Lévi-Provençal, "Selâvî", *İA.*, X, 352 ; Ziriklî, I, 120

BİBLİYOĞRAFYA

Abdurrahman Ali el-Haccî, *et-Tarihu'l-Endelüsiyyü,* Dımaşk, 1967

Abdülâziz Sâlim, *Tarîhu'l-Mağribi'l-Kebîr,* Beyrut 1981

_____*el-Mesâcid ve'l-kusûr fi'l-Endelüs,* İskenderiye, 1986

_____*Târîhu'd-devleti'l-arabiyye,* Beyrut, 1986

Abdülkerim Kureyyim, *el-Mağrib fi ahdi'd-Devleti's-Sa'diyye,* Rabat, 1977

A. Bel, *Derkâva* , İA, III, 542-545

_____*Ebu Hammu* , İA IV, 19-20

_____*Ebu Medyen,* İA, IV, 36-38

_____*Ebu Tafin,* İA, IV, 53-54

_____*Ebu Zeyyan,* İA, IV, 63-64

_____*İbn Haldun,* İA, V/2, 774

_____*Şâzili,* İA, XI, 365-366

A. Cour, *Hasan* , İA, V/1, 310-311

_____*İsmail,* İA, V/2, 1112-1113

A. Cour-N. Çağatay, *Sa'dîler, İA,* X, 41-44

Ahmed b. Amir, *ed-Devletü'l-Hafsiyye,*- Sûse, 1392/1972

Ali el-Muntasır el-Kettânî, *İnbiâsü'l-İslâm fi'l-Endelüs,* İslâmâbad, 1992

Andre Raymond, *Sömürge Öncesi Dönemde Kuzey Afrika* , çev. Yusuf Yazar, İslam Tarihi Kültür ve Medeniyeti (III), Hikmet yay., İstanbul, 1989

Antonio Dominguez Ortiz- Bernard Vincent, *Tarîhu müslimî'l-Endelûs,* arapçası Abdü'l-âl Salih Tâhâ, Devha, 1408/1988

Brockelman, C., *İslâm Ulusları ve Milletleri Tarihi,* çev. Neşet Çağatay, Ankara, 1992

_____*Abderî*, İA, I, 24

_____*GAL*, Leiden, 194 2

_____*SUPPL.*, Leiden, 1937-1942

Celal Yahya, *Tarîhu'l-Mağribi'l-kebîr,* Beyrut, 1981

C. Funk - Brentano , *Mansur, İA,* VII, 207-209

Cüznâi, *Zehretü'l-âs fi binâi Medîneti Fâs*, Furdebel neşri, Cezayir, 1922

E. Doutte, *Agadir, İA,* I, 149

_____*Abdüaziz, İA,* I, 61-63

Enver er-Rifâî, *Târîhu'l-fen ınde'l-arab ve'l-müslimîn*, Dâru'l-fikr, 2. baskı, 1397/1977

Ernst Kühnel, *el-Fenınü'l-İslâmî*, arapçası, Ahmed Musa, Beyrut, 1966

F. Calvert, *The Alhambra,* London, 1909, 2.baskı

Fiştâlî, Abdülâziz b. Muhammed, *Menâhilü's-safâ*, neşr., Abdülkerim Kureyyim,Rabat, 1972

G. Marçais, *Meriniler, İA,* VII, 763-766

Georges S. Colin, *Süleyman, İA,,* XI, 97- 99

_____*Fas, , İA,* IV, 496-505

G. Yver, *Abdülkadir, İA,* I, 85-87

_____*Bicâye, İA,* II, 597-599

_____*Fas, İA,* IV, 472-486

Harîrî, Muhammed İsa, *Tarihu'l-Mağribi'l-İslâmî ve'l-Endelüs,* Kuveyt, 1985/1405

H. İbrahim Hasan, *İslâm Tarihi* , çev. İsmail Yiğit ve ark. İst. 1985

Hitti, P.K.; *Siyasi ve Kültürel İslam Tarihi* , çev, Salih Tuğ, İst. 1980

Hüseyin Mûnis, *Tarihu'l-Mağrib,* Beyrut, 1412/1992

Inan, M. Abdullah, *Asru'l-Murâbitîn ve'l-Muvahhidîn,* Kahire, 1964

_____*el-Asâru'l-Endelüsiyyeti'l-bâkiye-fi İspanya-ve'l-Bortugal*

_____*Lisânüddin İbnu'l-Hatib,* Kahire, 1968

_____*Nihâyetü'l-Endelüs,* Kahire, 1408/1987, dördüncü baskı.

İbn Asker, *Devhatü'n-nâşir,* neşr, M. Haccî, Rabat, 1977

İbn Battuta, *Tuhfetü'n-nuzzâr,* Mısır, h. 1322

İbn Haldun, *el-İber,* Bulak tab'ı

_____*Mukaddime,* Kahire, Daru'ş-şa'b, ty.

İbn Hallikan, *Vefayâtu'l-âyân,* i. Abbas neşri

İbn İzâri, *el-Beyânu'l-Mağrib,* Tatvan, 1960

İbn Kesir, *el-Bidâye ve'n-nihâye,* Mısır, ty.

İbnu'l-Hatib, *el-İhâta fi ahbâri Gırnata,* Kahire, 1956

_____*Şerhu Rakm,* Dımaşk, 1990

İbnu'l-Kâdî, *Cezvetü'l-İktibas,* Fas, taş baskısı, h. 1309

İbrahim Harekât, *Mümeyyizâtü'l-hayâti's-sekâfetiyye ve'l-fikriyye hilâle'l-asrı's--Sa'dî* , (el-Müerrihi'l-Arabi, 1408/1988), sayı, 36

İfreni, *Nüzhetü'l-hâdî*,, Fas, taş baskısı, Rabat, 1888

İmadüddîn, S. Muhammed, *Endülüs Siyasi Tarihi,* çev., Yusuf Yazar, Ankara, 1990)

Kafesoğlu, İbrahim, *İbn Battuta, İA,* V/2, 708-711

Kalkaşandî, *Subhu'l-a'şâ,* Beyrut, 1987

Kazıcı, Ziya, *İslâm Müesseseleri Tarihi,* İstanbul, 1991

Kettani, Muhammed Abdülhayy, *et-Teratibu'l-İdariyye,* çev. Ahmet Özel, İst. 1990)

Kettani, Muhammed b. Cafer, *Selvetü'l-enfâs,* Fas, taş baskısı, h.1316

Lévi - Provençal, *Makkari,* İA, VII, 205-206

_____*Fas,* İA, IV, 504-508

_____*Reşid,* İA, IX, 700

_____*Selâvî,* İA, X, 352

_____*Şâvî,* İA, XI, 363

_____*Zeyyanî*, İA, XII/2, 556

Lévi-Provençal- G.S. Colin, *Fas*, İA, IV, 486-496

Makkari, *Nefhu't-tîb min ğusni'l-Endelüs*, neşr, M. Abdülhamid, Kahire, 1367/ 1949

_____*Ezhâru'r-riyâz*, neşr, Mustafa es-Sakkâ ve ark. 1939

Margoliouth, D.S, *Şâzılîyye*, İA, XI,336-368

_____*Ticaniyye*, İA, XII/I, 257

M. Ben. Cheneb, *Ahmed Baba*, İA, I, 175-176

_____*Ayyâşi*, İA, II, 79-80

_____*Cezûlî*, İA, III, 155

_____*İbn Berri*, İA, V/2, 711-712

_____*İbn Ebbâr*, İA, V/2, 841-842

_____*İbn'ul-Kâdı*, İA, V/2, 862

M. Buret, M. Bellaire, *Mahzen*, İA, VII, 189-195

M. Plessner, *Ticâni*, İA, XII/I, 255

Muhammed el-Mennûni, *Nuzumu'd-Devleti'l-Merîniyye*, (el-Bahsu'l-ılmî, 1994) sayı 2

Nebil Abdulhayy Rıdvan, *Cuhûdu'l-Osmâniyyîn li-İnkâzi'l-Endelüs ve istirdâdihi fi-matlai'l-asri'l-hadîs*, Doktora tezi, Mekke Ümmülkura üniversitesi, 1987

Özaydın, Abdülkerim , *Ebu Inan el-Merînî*, DİA, IX, 169

Özdemir, Mehmet , *Endülüs Müslümanları*, Ankara, 1994

_____*Endülüs*, DİA, X1, 211-225

Paul Kennedy, *Büyük Güçlerin Yükseliş ve Çöküşleri*, çev, Birtane Karanakçı, Ankara, 1990

Pier de Cénival, *Merâkeş*, İA, VII, 738-751

Réne Bousset, *İbn Ebi Dinar*, İA, V/2, 724-725

Roger Le Tourneau, Fâs fi-asri Benî Merîn, arapçası, Nıkola Ziyâde, Beyrut, 1967

Selâvi, *el-İstiksâ*, Dâru'l-beyza baskısı, 1955

Sgrid Hunke, *Avrupanın Üzerine Doğan İslâm Güneşi* , çev., S. Sezgin, İst, 1972

Suyûti, Buğyetü'l-vuât fî-tabakâti'l-luğaviyyin ve'n-nuhât, neşr. Ebu'l-Fazl İbrâhim, 1964

Tamgrûti, *en-Nefhatü'l-miskiyye fi's-sifâreti't-Türkiyye*, fransızcası H. De Castries, Paris, 1929

Uzunçarşılı, İ. Hakkı, *Osmanlı Tarihi* (II), Ankara, 1975

Yahya b. Haldun, *Buğyetü'r-ruvvaâd fi zikri'l-mulûk min Beni Abdülvâd*, neşr, Furdebel, Cezayir , 1904

Yiğit, İsmail, *Memlukler*, Kayıhan yay. İslâm tarihi serisi, c. VII., İstanbul, 1991

ez-Zehiretü's-Seniyye, müellifi meçhul, Daru'l-Mansur, Rabat, 1972

Zerkeşi, *Tarihü'd-devleteyn*, Tunus, 1966, 2. baskı

Ziriklî, Hayreddin, *el-A'lam*, 1984, 6. baskı

1. ŞAHIS ADLARI İNDEKSİ*

A
Abderî (seyyah): 274, 296
Abderî, Muhammed b.Muhammed (fakih): 356
Abdullah b Muhammed et-Tamnârtî: 431
Abdullah b. Abdulvâhid (Hafsî): 284
Abdullah b. İbrahim eş-Şerif: 493
Abdullah b. Muhammed (İbn-i Abbu): 97, 99, 100
Abdullah b. Muhammed ed-Dilâî: 438
Abdullah b. Muhammed el-Gazvânî: 435
Abdullah b. Muhammed el-Hebti: 435
Abdullah b. Ömer el-Muzafferî: 374
Abdullah b. Tayyib el-Vezzânî: 493
Abdullah ed-Dirkâvî (şeyh): 471
Abdullah el-Ğâlib (Sa'dî): 109,(374-377), 430
Abdullah el-Me'mun (Sa'dî): 389, 390
Abdullah Muhammed (Abdülvâdî): 348
Abdullah Tercüman: 302, 320
Abdurrahman b. Ebi Yeflûsen: 207, 208
Abdurrahman b. Muhammed ed-Debbâğ: 321
Abdurrahman b. Muhammed el-Câdirî: 269, 276
Abdurrahman b. Muhammed el-Fâsî: 431
Abdurrahman b. Muhammed et-Tâcûrî: 445
Abdurrahman b. Salih el-Mekâdî: 273
I. Abdurrahman ed-Dâhil: 24
III. Abdurrahman en-Nasır: 45, 51, 145
Abdülaziz b. Hasen ez-Zeyyânî: 434
Abdülaziz b. Muhammed et-Tağlibî: 390
Abdülhak b. Ebi Said (Merînî sultanı): (213-214)
Abdülhak b. Mahyu: 158
Abdülhak b. Osman: 183, 333
Abdülhalim (emir): 201
I. Abdulhamid: 497
Abdülkerim b. el-Kâid: 395
Abdülkerim b. Muhammed el-Kaysî: 140
Abdülkerim eş-Şabbânî: 454
II. Abdülmelik es-Sa'dî: 392
Abdülmelik b. Mevlâ İsmail: 460
Abdülmelik b. Zühr: 126
Abdülmelik el-Mu'tasım (Sa'dî): 109, 374, 377, 379, 386, 397, 402, 412, 418
Abdülmü'min b. Al: 156, 174, 283, 459
Abdülmü'min es-Sadî: 374, 377
Abdülmüheymin el-Hadramî: 269 280
Abdülvâhid b. Ahmed el-Venşerîşî: 271
Abdülvâhid b. Ebi Hafs: 283
Abdülvâhid el-Külâlî: 392
Abdürrâzık el-Cezûlî: 269
Abdüsselam el-Kâdirî el-Hasenî: 496
Abdüsselâm b. Meşîş (şeyh): 317
I. Ahmed: 114-116
Ahmed b. Abdullah el-Attâr: 277

* Eserde tanıttığımız devletler ve bu devletlerin önemli merkezlerinin isimleri çok sık geçtiği için indekse alınmamıştır.

Ahmed b. Abdüsselam es-Sıkıllî: 324
Ahmed b. Bu-Cum'a: 85
Ahmed b. Ebi Yahya: 190
Ahmed b. Hasen (Hafsî): 307
Ahmed b. Hasen eş-Şefşavenî: 434
Ahmed b. İbrahim en-Nahvi: 133
Ahmed b. Kasım b. Abdurrahman: 270
Ahmed b. Kasım el-Cüznâî: 270
Ahmed b. Kasım el-Gassânî: 429
Ahmed b. Mahluf eş-Şâbî: 318
Ahmed b. Muhammed b. Şuayb: 278
Ahmed b. Muhammed el-Hallâf: 324
Ahmed b. Muhammed el-Heştûkî: 494
Ahmed b. Muhriz: 455, 458
Ahmed b. Musa: 476
Ahmed b. Said el-Cübbâk: 272
Ahmed Baba es-Sûdânî: 385, 422, 433
Ahmed el-A'rac: (368-371), 383
Ahmed el-Mansur: (379-387), 397, 398, (400, 412), 415, 417-422, 432, 437-445
Aişe Sultan: 63
Akensus Muhammed b. Ahmed es-Sûsî : 497
Ali b. Abdurrahman et-Tâdelî: 277
Ali b. Ahmed el-Gassâni : 127
Ali b. Ahmed et-Tilimsânî: 263
Ali b. Ceyyan (vezir): 134
Ali b. Hirzihim: 454
Ali b. Meymun el-Hasenî: 436
Ali b Muhammed el-Fiştâlî: 127
Ali b..Muhammed el-Mağribî: 275
Ali b. Muhammed es-Sicilmâsî: 430
Ali b. Muhammed es-Simlâlî: 497
Ali b. Yakub: 181
Ali b. Yusuf (şerif): 450
Ali b. Yusuf (vezir): 215
Ali el-Mahcub (şeyh): 318
Ali Paşa (Cezayir beylerbeyi): 97, 98
VIII. Alphonso: 26, 36
IX. Alphonso: 49
X. Alphonso: 37, 39, 173
Amr b. İdris: 330
Arabiyy b. Abdülkadir el-Hasenî: 498
Arafe (şeyh): 319
Atâullah el-İskenderî: 428
Ayburek b. Abdullah: 432
Aydın Reis: 107
Ayyâşî, Ebu Abdullah (şeyh): 391-395
Ayyâşî, Ebu Sâlim Abdullah b. Muhammed: 496
el-Azefî: 277
Aziz Yakub: 75

B

Barbaros Hayreddin Paşa: Bkz. Hızır Reis
Baybars: 309
II. Bayezid: 88, 89, 105
Berkuk: 222
Boccacio: 139
Bû- Hamâra: 478
Buhârî: 266, 373
Bustânî: 374

C

Cabir b. Yusuf: 328
Cem (şehzâde): 105
Cezûlî, Muhammed b. Süleyman (şeyh): 214, 272
Charles Andrea Julien: 353
Charles d'Anjou: 289, 290
V. Clement(papa): 33
Cûder Paşa: 384, 405, 410
Cüznâî: 250, 274

D

Darir el-Alevî: 449
Denizci Henri: 363
Derkâvî: 494
Dilâî, Muhammed b. Ebî Bekr: 431

Dilâi, Şeyh Muhammed el-Hac: 391, 392, 454
Don Alphonso de Martinez: 347
Don Antonio: 279
Don Juan : 44, 97
Don Juan d'Austrich: 307
Don Liorente: 86
Don Nuno de Lara: 172
Don Pedro:44
Dûreydi : 453
E
Ebu Abdullah Ali b. Muhammed el-Hafîd: 21-216
Ebu Abdullah b. Ebi Zekeriya el-Azefî: 270
Ebu Abdullah b. Ebi'l-Hısâl: 125
Ebu Abdullah b. Merzûk: 201
Ebu Adullah el-Azefî:: 266
Ebu Abdullah el-Hizemî: 271
Ebu Abdullah el-Mürsî:127
Ebu Abdullah er-Ruaynî: 324
Ebu Abdullah eş-Şerîşî: 269
Ebu Abdullah Muhammed b. Muhammed el-Malagî : 131
Ebu Abdullah Muhammed eş-Şeyh el-Kebir : 272
Ebu Abdullah Muhammed (Hafsî): 284, 347, 348
Ebu Abdullah XI. Muhammed (Gırnata sultanı): 21, (63-75),76, 105,147, 217
Ebu Ali el-Kâlî: 124, 125
Ebu Amir Abdullah:(Merînî): 212
Ebu Amir (Merînî): 176, 180
Ebu Asîde, Muhammed b. Vasık: 224, 296
Ebu Atıyye: 391
Ebu Atıyye b. Yakub: 176, 420
Ebu Bekr b. Abdülhak:(161-164)
Ebu Bekr b. Gâzi: 205, 206
Ebu Bekr b. Hamâme: 156
Ebu Bekr b. Yahya eş-Şehid: 297
Ebu Bekr b.Zühr: 126
Ebu Bekr es-Said (Ebu Inan oğlu): 51
Ebu Cemil Zeyyan b. Merdânis: 28, 34
Ebu Darbe: 313
Ebu Debbus el-Vâsık: 167, 168
Ebu Debbus II. İdris: 287
Ebu Fâris Abdullah (Sa'dî): 388, 389
Ebu Fâris Abdülâziz (Merînî): 54, (203-205), 206, 232, 337
Ebu Fâris Abdülaziz el-Mütevekkil (Hafsî): 225, (302-303), 304, 311, 320, 323, 340
Ebu Faris el-Mu'temid (Hafsî): 294
Ebu Hafs (Yağmurâsin oğlu): 329
Ebu Hafs ömer (Hintâte lideri): 283
Ebu Hafs Ömer el-Muntasır (Hafsî): (295-296), 312
I.Ebu Hammu Musa: 333, 334
II. Ebu Hammu Musa: 197, 201, 205, 208, (338-340), 341, 342, 347, 348
Ebu Hassun (Vattâsî): 372, 373, 375
Ebu Hassun Ali (Vattâsî):219, 220
Ebu Imran Musa b. Yasin: 294, 295
Ebu Inan: 51, 54, 185, 190, (192-196), 198, 199, 204, 224, 227, 228, 232, 235, 261, 262, 264, 266, 268, 270, 277, 299, 300, 336, 337, 339, 356
Ebu İshak (Hafsî): 287, (292-294)
Ebu İshak b. İbrahim (kadı): 313
Ebu Mâlik (Ebu'l-Hasen oğlu): 48, 169
Ebu Medyen (şeyh): 259, 262, 271, 317, 355
Ebu Muhammed el-Kaştâlî: 162
Ebu Nuaym: 266
Ebu Numeyy: 221
Ebu Osman Said b. Yusuf: 291, 292
Ebu Ömer Osman : 282, (304-305), 320, 324, 342
Ebu Sabit (Merini): 42, (180-181), 221, 227, 238, 333, 338
Ebu Said el-Bâcî: 317

Ebu Said Osman (Abdülvâdî): 194, 337
Ebu Said Osman (Merînî): (182-185), 186,212, 213, 258, 259, 342
Ebu Sâlim: 51, 179, 180, 194, 197,(199-201), 228, 232, 277, 301, 336, 355
I. Ebu Taşfin (Abdülvâdî): 86, 188, 227, 298, (334-335), 338
II. Ebu Taşfin (Abdülvâdî): 211, (340-342), 356
Ebu Yahya (Hafsî): 190, 224, 299
Ebu Yahya b. Ebî Zekeriya (Hafsî): 184, 258
Ebu Yahya el-Mütevekkil: (298), 313
Ebu Zekeriya, Yahya b. Muhammed (Hafsî): 305
Ebu Zekeriyya Yahya b. Abdülvâhid (Hafsî): 223, (283-287), 311, 312, 316, 320, 322
Ebu Zeyd Abdurrahman: 300
I.Ebu Zeyyan (Abdülvâdî): 332, 333
III. Ebu Zeyyan (Abdülvâdî): 341
Ebu Zeyyan (Abdülvâdîlerin son sultanı): 348, 349
Ebu Zeyyân (Ebu Inan oğlu): 195, 197
Ebu Zeyyan Muhammed b. Yakub (Merînî): (202)
Ebu Zeyyan IV. Muhammed (Merînî): (205-208)
Ebu Zeyyan V. Muhammed: 209,210
Ebu'l-Abbas Ahmed (Hafsî): (300-304),309, 318, 320
Ebu'l-Abbas Ahmed (Merînî): 54, (207-212), 219, 222, 224, 270, 340
Ebu'l-Abbas Ahmed (Vattâsî): 219
Ebu'l-Abbas Ahmed (Vattâsî): 370
Ebu'l-Abbas Ahmed b. Muhammed el-Emevi (botanikçi) : 127
Ebu'l Abbas Ahmed el-Kabâilî: 212
Ebu'l-Abbas Ahmed el-Venşerîşî: 358
Ebu'l-Abbas Ahmed et-Tâdelî: 435
Ebu'l-Abbas II. Ahmed (Hafsî): 318
Ebu'l-Abbas Ali el-Mencur: 432
Ebu'l-Abbas es-Sebtî: 420
Ebu'l-Abbas eş-Şâvî: 493
Ebu'l-Abbas ez-Zevâvî (şeyh): 266
Ebu'l-Abbas Fazl (Hafsî): 192, 194, 201, 299
Ebu'l-Abbas Muhammed: 312
Ebu'l-Beka (seyyah): 131
Ebu'l-Beka Halid (Hafsî): 296, 297
Ebu'l-Cuyuş Nasr : (42-44), 181
Ebu'l-Faris ez-Zeyyâtî: 429
Ebu'l-Fazl b. Ebi Sâlim: 203
Ebu'l-Fazl (Ebu Inan'ın kardeşi): 194
Ebu'l-Ğays et-Tûnisî: 319
Ebu'l-Hasen (vali): 35
Ebu'l-Hasen (Merînî): 45-48, 58, 182, (185-194), 200, 202, 221, 224, 226, 227, 231, 234, 235, 242, 245, 254, 257, 258, 261-264, 270, 273-275, 298-300, 335, 336
Ebu'l-Hasen Ali (Gınata sultanı): (61-63), 64, 65
Ebu'l-Hasen Ali b. Musa: 218
Ebu'l-Hasen Ali b. Süleyman: 269
Ebu'l-Hasen Ali el-Bastî : 133
Ebu'l-Hasen el-Kurtubî: 268
Ebu'l-Hasen Nureddin eş-Şazilî: 317
Ebu'l-Hasen Yahya b. Ebi Mervan: 291, 292
Ebu'l-Kasım el-Fiştâli: 444
Ebu'l-Kasım el-Gassânî: 444
Ebu'l-Kasım Rıdvan el-Burcî: 278
Ebu't-Tayyib (şeyh): 319
Edward Vright: 420
Elizabet: 408
F
III. Ferdinand: 26, 39
IV. Ferdinand: 43
V. Ferdinand: 34, 63, 64, 67-72, 74, 76-78, 85, 91, 96, 106

Ferec b. İsmail: 178
Ferec (İbnü'l-Ahmer'in oğlu): 37
Feth b. Hakan: 125
Fiştâlî, Abdülaziz b. Muhammed: (tarihçi): 398, 418, 432, 437, 438, 440
Florecio Janer: 118
G
Garcia Fills d'Anatole: 200, 201
Gassâr, Muhammed b. Kasım: 431
Gonzales Palencia: 118
Gonzalve: 182
Güstav Le Bon: 244
H
el-Hâc Muhtar: 476, 477
II. Hakem: 124
Halef b. Abbas el-Kurtubî: 125
Halevî (şeyh): 271
Halid (II. Yusuf'un veziri): 57
Hamâme b. Muhammed: 159
Harrûbî: 422
Hasen b. Ali b. Ebî Talib: 368, 449
Hasen b. Ali el-Merâkeşî: 277
Hasen b. Kasım (şerif): 449
Hasen b. Muhammed (Bu-Cum'a): 218
Hasen b. Muhammed (Hafsî): 306,319
Hasen b. Muhammed Ebu Cum'a: 218
Hasen b. Muhammed el-Hadâcî: 431
Hasen b. Ömer el-Fûdûdî: 195-198, 200, 238
Hasan Paşa: 375, 380
Hasan Reis: 94
Hasenü'l-Vezzân (Leon L'Africain): 258, 259, 424,(442-444)
Hâzım b. Muhammed el-Kartacânî: 324
Hernando de Talevera: 79
Hıdır b. Ğaylân: 455, 458
Hızır Reis: (Barbaros Hayreddin Paşa): 106, 107, 306, 344, 346-348, 362, 442
Hibetullah el-Vehrani :421
Hilâl (vezir): 334
Hitti: 149
Hogo de Monkada: 348
Humeydî: 125
Huzâî: 239, 270, 275
Hüseyin Munis: 219, 288,302, 34
İ
İbn Abdrabbih: 125
İbn Acurrum: 273
İbn Arabî: 127
İbn Arafe (şeyh): 321
İbn Arûs el-Hevvârî (şeyh): 318
İbn Asım el-Gırnatî :129
İbn Asker: 441
İbn Aşir: 272, 426
İbn Azrun: 444
İbn Bâcce: 125
İbn Başkuval: 126, 127
İbn Battuta: 228, 265, 274, 275
İbn Bedrun: 126
İbn Cuzey: 265, 275
İbn Ebî Dinar: 324
İbn Ebî Zer': 274
İbn Ebi Umare: 293
İbn Ebi Hilal: 292
İbn Ferhun: 223
İbn Ğâniye: 283
İbn Hacer: 373
İbn Hâcib: 271
İbn Haldun: 51, 52, 55, 130, 136, 162, 164, 182, 190, 199, 200, 227, 239, 242, 259, 264, 273, 278, (322), 327, 341
İbn Hâtime: 135
İbn Hayyan: 125
İbn Hazm: 125
İbn Hişam: 216
İbn İndirâs: 324
İbn Izârî: 27, 274
İbn Kunfuz: 274, 285, 304, 323
İbn Kunfuz: 285
İbn Kuzman: 125

İbn Kümâşe (vezir): 73
İbn Malik: 271, 273
İbn Merzuk: 193, 223, 252, 263, 265, 266, 274
İbn Nâci: 321
İbn Nasr ed-Der'î: 493
İbn Rıdvan: 264
İbn Rüşd: 126
İbn Rüşeyd: 269
İbn Said el-Gırnatî:131
İbn Şuayb el-Cüznâî: 278
İbn Tufeyl: 126
İbn Tumert : 285, 297, 310, 432
İbn Zakrî: 493
İbn Zemrek: 120, 133, 137, 140
İbn Zeydun: 125
İbnu'l-Ahmer I. Muhammed(Gırnata sultanı): 21, 28, 35
İbnü'l-Bakkâl: 273
İbnu'l-Baytar: 127
İbnü'l-Bennâ el-Adedî: 268, 276, 277
İbnü'l-Berrî: 269, 271
İbnü'l-Ebbar: 286, 322, 323
İbnu'l-Ezrak : 130
İbnü'l-Fakîre: 429
İbnü'l-Ğâzî: 471
İbnü'l-Hâc en-Numeyrî: 279
İbnü'l-Hatîb, Lisanüddin: 51-55, 128, 129, 132, 133, (136-139), 200, 206, 207, 232, 273, 277
İbnü'l-Kadî, Ahmed b. Muhammed: 387, 440, 441, 445
İbnü'-Kâdî (Cezayir hakimi): 348
İbnü's-Sebîl et-Teâlîmî: 266, 276
İbrahim b. Abdülvâhid el-Hafsî: 331
İbrahim b. Hilâl: 270
İbrahim b. Muhammed es-Sefâkusî: 321
İbrahim b. Sehl el-İşbilî: 127
İbrahim Celâlî: 423
İbrahim Harekât: 426, 429
İdris b. Abdülhak: 176
İdris b. Muhammed Mincere: 488
İdris el-Me'mun: 284, 285
İfrenî: 387, 410, 441, 496
III. İnnocent (papa): 26
IV. İnnocent (papa): 30
İsa b. Hasen el-Merînî: 51
İsa (a.s): 23, 87
I. İshak: 383
İshak b. Eşkîlûle: 176
I. İsmail: (43, 44, 45, 46), 50, 146, 147
II. İsmail: 51, 52
İsmail (Mansur'un yeğeni): 380
İsmail b. Ahmer (tarihçi): 274
İsmail b. Yusuf: 141
İzabella: 34,63, 71, 91, 106
I. Jaime: 32
II. Jaime: 28, 29, 33, 45, 148
Jean Babtisk Ramusio: 443
II. John
K
Kadı Iyaz: 266
Kanûnî Sultan Süleyman: 94, 307, 373
Kasım el-Cilizî(şeyh): 318
Kayıtbay: 67, 105
Kettâni : 68
Kont Henri: 53
Kristof Kolomb: 217
Külâi,(vezir): 293
L
Lamorcier: 473
Laurence Madoc: 386
Le Baron mas Laterie: 302
Lea: 117
Louis Bertrand: 118
IX. Louis: 210
XIV. Louis: 457
Lübeyde b. Ebî Numeyy: 221,
M
M. Akif: 74
Mahmut Paşa: 384
Mahyu: 156

Makkarî: 39, 55, 70, 75, 79, 128, 131, 141, 142, 368, 389, 419, 433, 435, 438, (441), 442, 443
Mansâ Süleyman: 228
Mansâ Musa: 228
Mansâ Zâta: 228
Mansur b. Süleyman: 197, 198, 199, 200
Mariano Gaspar: 339, 355
Mendosa (kardinal): 73
el-Mehdî el-Münebbihi (vezir): 477
Merâkeşî: 274
Meryem (Hz.): 87
Mesud b. Mâsây: 207, 210
Mesut b. Râhu (vezir): 197, 198, 209, 211
Mevlâ Abdullah b. İsmail:460 460
Mevlâ Abdülaziz b. Hasen: (476-479), 481
Mevlâ Abdülaziz b. Muhammed: 475
Mevlâ Abdülhafîz: (479-481)
Mevlâ Ali b. Hasan: 450
Mevlâ Ebu'n-Nasr: 459
Mevlâ el-Harrânî: 455
Mevlâ Hasen b. Muhammed: (474-475), 482, 485, 497
Mevlâ Hişam: 467, 468
Mevlâ İsmail: 386, (454, 460), 461, 462, 473, 475, 482-484, 486, 488, 490, 496, 497
Mevlâ Muhammed b. Abdullah: (461-465), 497, 466, 476, 484, 486, 488
Mevlâ Muhammed b. Abdurrahman: (473-474), 481, 485
Mevlâ Muhammed b. Ali eş-Şerif: 393, (449-453), 454
Mevlâ Muhammed b. İsmail: 461
Mevlâ Reşid: 393, 452, (453-455)
Mevlâ Süleyman: (467-470), 486, 488, 495, 497
Mevlâ Yezid: 466, 467
Mevlâ Yusuf Ebu'l-Mehâsin: 450
Mevlâ Zeydan (Sa'dî, Mansur oğlu): 109, 111, 387, 392, 420, 433, 440
Mevlâ Zeydân (İsmail oğlu): 458
Meymun el-Fahhâr: 269
Mihail Kasiri: 143
Modesto Lafuente: 117
Moinier: 480
Muhaddab b. Asker: 156
Hz. Muhammed (s.a.): 77, 86-89, 219, 452
Muhammed b. Abbas et-Tilimsânî: 356
Muhammed b. Abdulhak: (160), 161
Muhammed b. Abdullah el-Hebtî: 430, 431
Muhammed b. Abdurrahman el-Lahmî : 42
Muhammed b. Abdurrahman es-Sa'dî: 367
I. Muhammed : bkz. İbnu'l Ahmer
II. Muhammed el-Fakih: 21, 35, 38, 43, 123, 146, 171, 173-178, 231, 234
II. Muhammed (Merînî): (197-199)
III. Muhammed (Gırnata sultanı): (42-44), 128, 178
IV. Muhammed:(Gırnata sultanı): (45, 46, 47), 50, 187, 188, 231
V. Muhammed (Gırnata sultanı): (50-55), 122, 128, 136, 146, 200, 202, 204, 206, 207, 208, 210, 211, 232
VI. Muhammed el-Vâsık (Merînî): 210
VI. Muhammed (Gırnata sultanı): 21, 53
VII. Muhammed(Gırnata sultanı) 21, (55-56)
VIII. Muhammed Gırnata sultanı): 21, (57-58), 59, 64, 303
IX. Muhammed(Gırnata sultanı): 58, (59-64)

XI. Muhammed : Bkz. Ebu Abdullah:
XII. Muhammed ez-Zağal: 21, 66, 67, 69
Muhammed b. Abdülkadir el-Kettânî(şeyh): 496
III. Murad: 380, 398, 443
II. Mustafa : 464
III. Mustafa: 470, 485
II. Mustansır Abdülaziz Ahmed: 212
Muhammed b. Abdülkâdir el-Kettânî: 495
Muhammed b. Abdülkerim el-Magilî: 357
Muhammed b. Abdürrefi': 114
Muhammed b. Ahmed b. Merzuk: 357
Muhammed b. Ahmed el-Cezûlî: 494
Muhammed b. Ahmed el-Miknâsî: 445
Muhammed b. Ahmed el-Ukaylî: 446
Muhammed b. Ahmed es-Sâlimî: 445
Muhammed b. Ahmed eş-Şerif et-Tilimsânî: 357
Muhammed b. Ali b. el-Hâc: 277
Muhammed b. Ali el-Abid: 268
Muhammed b. Ali el-Burcî: 430
Muhammed b. Ali el-Fehhâr el-Bîrî: 133
Muhammed b. Ali el-Fiştâlî: 438
Muhammed b. Ali el-Harrûbî: 436
Muhammed b. Ali el-Hevzâlî: 438
Muhammed b. Ali ez-Zervâli : 435
Muhammed b. Amgâ r: 271
Muhammed b. Ceyyan: 127
Muhammed b. Ebi Mehdî (komutan): 302
Muhammed b. Ebi Zekeriya el-Muntasır : 309
Muhammed b. Ebi'l-Fazl: 210
Muhammed b. Ebi'l-Abbas el-Hanefî: 115
Muhammed b. Ebi'l-Hasen:193, 199
Muhammed b. Fereç: 45
Muhammed b. Hasen (Hafsî) 306, 307, 344
Muhammed b. Imrân: 318
Muhammed b. İbrahim es-Sığârø 267
Muhammed b. İbrahim et-Tamnartî: 434
Muhammed b. Kasım el-Kuraşî: 277
Muhammed b. Muhammed ed-Dilâî: 439
Muhammed b. Muhammed el-Fâsî: 430
Muhammed b. Muhammed el-Makkari es-Sağîr: 270
Muhammed b. Muhammed el-Mekkûdî: 494
Muhammed b. Muhammed el-Muntasır: 304
Muhammed b. Muhammed er-Rahmânî: 430
Muhammed b. Musa es-Sılevî: 272
Muhammed b. Mübârek (şeyh): 366, 368
Muhammed b. Nasır(şeyh): 421
Muhammed b. Osman (Sebte valisi): 207-209
Muhammed b. Osman (vezir): 238, 239
Muhammed b. Saîd el-Endelûsî: 269
Muhammed b. Said en-Neccar : 277
Muhammed b. Salih Reis: 94
Muhammed b. Tayyib el-Hasenî: 497
Muhammed b. Ümeyye: (96-97)
Muhammed b. Yahya el-Azefî: 278
Muhammed b. Yahya eş-Şeyh (Vattâsî}: 216, 218, 305
Muhammed b. Yakub et-Tedğî: 429
Muhammed b. Yusuf b. Imran: 268
Muhammed b. Yusuf b. Nasr: bkz. İbnu'l-Ahmer
Muhammed b. Yusuf el-Fâsî: 429
Muhammed b. Yusuf et-Tâmilî: 429
Muhammed b. Yusuf et-Tedğî: 429

Muhammed b. Zeydan : 393, 394
Muhammed el-Adil (Muvahhid halifesi): 284
Muhammed el-Arabi el-Fasi: 434
Muhhamed el-Burtugâlî: 217, 369, 442
Muhammed el-Halfâvî: 272
Muhammed el-Kaim bi-emrillah : (368-369), 397
Muhammed el-Me'mûn el-Merâkeşî: 431
Muhammed el-Mesârî: 429
Muhammed el-Muntasır: 318
Muhammed el-Mustansır (Hafsî): (287-290)
Muhammed el-Mütevekkil: 108
Muhammed el-Ukaylî : 432
Muhammed en-Nasır (Muvahhid halifesi): 26, 283
Muhammed en-Nefsü'z-Zekiyye: 368, 449
Muhammed eş-Şeyh (Mansur'un oğlu): 400
Muhammed eş-Şeyh el-Mehdî (Sa'dî): 108, 216, 217, 219, (372-375), 418, 423, 435
Muhammed eş-Şeyh el-Me'mun (Sa'dî): 387-,389, 444
Muhammed et-Tavûdi : 493
Muhammed Meyyare el-Fâsî: 433
Muhammed Rabadan (şair): 142
Muhammedü'l-Ekber: 319
Muhibbî: 439
Muhiddin Reis: 344, 345
Murad Paşa (Osmanlı veziri): 115
Murtezâ (Muvahhid halifesi): 167
Musa b. Ebi Inan: 208, 209, 275
Musa b. Ebi'l-Gassân: 69, 71
Mustafa Paşa: 389
Mustansır (Abbasî): 28
Mu'tasım (Abbâsî): 456
Mu'temid (Merakeş emîri): 197
Mütenebbi: 413
N
III. Napolyon: 474
Nasırüddin Muhammed b. Kalavun: 222, 297
Nübâhî: 129
O
Oruç Reis: 106,107, 34 5-347
Osman b. Abdurrahman (Abdülvâdî): 227
Osman b. Abdülhak: (159, 160), 182, 184, 237
Osman b. Affân: 133, 178
Osman b. Ebi'l Alâ: 42, 44, 46, 47, 179, 180, 181, 222, 232
Osman b. Ebi'l-Abbas (Merînî): 222
Osman b. Sıbâ b. Düreyd: 223
Osman b. Yağmurasin: 179, 183, 184, 194, (331-332)
Osman Paşa (Cezayir beylerbeyi): 451, 452
Ö
Ömer b. Abdullah el-Fûdûdî: 201, 203, 204, 239
Ömer b. Ebî Bekr (Merînî): 164
Ömer b. Ebî Said: 183, 184, 186
Ömer b. Ebi Yahya: 190, 191
Ömer b. Hattâb: 487
Ömer b. Muhammed el-Ezdî: 127
Ömer b. Yahya el-Vezir: 176
Özbek Han: 275
P
Pedro Navarro: 344
II. Pedro (Aragon kralı): 293
Pellisier: 324
I. Philip: 110, 116, 117
II. Philip: 92, 110, 305, 340, 377, 382
III. Philip: 389
R
Racrâcî: 421
Rahu b. Yakub: 181-183
Ramazan Paşa: 377

Reis İbrahim b. Ahmed: 142
Remusat: 324
Resmûki, Ahmed b. Süleyman:492
Rıdvan el-Cenovî: 429
Rıdvan en-Nasrî: 45, 50, 120, 136
Ribera (matran): 110, 149
Richelieu: 118
Rodrigo: 35
Rondî, İsa b. Süleyman: 129, 131
Ruaynî: 324
S
Sa'd b. Ahmed et-Tucibî: 132
Sa'd b. Ali (Gırnata sultanı): (60-61)
Sa'd b. Muhammed el-Hebtî:432
Sa'd b. Ubâde: 34
es-Saîd (Muvahhid halifesi): 161, 329
Said b. Süleyman el-Kerrâmî: 271
Said b. Yusuf : 291
Said ed-Dükkâlî: 394
Salih b. Şerif er-Rondi: 127
Salih Paşa: 220
Salih Reis: 107
Salim el-Mazuği: 319
Sancho (Kastilya kralı): 41
Sebastian: 377
Selâvî: 173, 174, 177, 179, 191, 215, 218, 219, 385, 387, 390, 465, (498)
II. Selim: 94, 99, 100, 106, 308, 377
Servantes: 108
Sgrid Hunke: 139
Sîdî Abbu (Mevlây Abdullah): 142, 213
Sîdî Abdullah b. Sa'd: 420
Sidi Abbu Abdullah (Merini): 213
Sidi Abdullah b. Sa'd: 420
Simlâlî, Ebu Hassun (şeyh): 391-395, 450
Simon de Corino: 139
Sinan Paşa: 308
Sinan Reis: 107
Sir Harry Maclean: 477
Sokullu Mehmed Paşa: 99
Suyûtî: 273
Süleyman b. İbrahim et-Tâmili : 418
Süleyman Ebur'Rebi (Merînî): 42, 153, (182-184), 227
Ş
V. Şarlken: 89-92
Şâtıbî : 426
Şerîf et-Tilimsânî: 355
Şerif Ebu Abdullah: 340
Şerif Ukaylî: 140
Şeyh Ebu'l-Abbas ez-Zevavi : 264
Şihab Ahmed: 419
T
Tamgrûtî: 443
Tarık b. Ziyâd: 76
Taşfin el-Müvesves: (202-203)
Thomas Bernher: 420
Ticânî, Şeyh Ebu'l-Abbas: 494
Ticânî- Abdullah b. Muhammed: 323
Tuğluk Şah: 275
Turgut Paşa: 319
Turgut reis: 107, 108
Turtuşî: 125
Tûsî: 444
U
Uluç Ali Paşa: 380
Umerî: 310
V
Velid b. Abdülmelik: 24
Velid b. Zeyyân: 392
Venşerîşî, Ebu'l-Abbas: 356
Vezir el-Gassânî: 496
II. Wilhelm: 478
X
Ximenes de Cisneros: 79, 344
Y
Yağmurâsin b. Zeyyân: 161, 162, 165, 166, 168, 171, 226, 285-289, 296, 328-330, 349, 351, 352, 354
Yahya b. Ahmed es-Serrâc: 270
Yahya b. Amr (şeyhu'l-ğuzât): 48

Yahya b. es-Serrâc: 272
Yahya b. Haldûn: 339, (356)
Yahya b. Muhammed er-Ruaynî: 433
Yahya b. Tâfût: 368
Yahya b. Yahya b. Zeyyan: 213, 215
Yahya b. Zeyyân: 215
Yahya el-Vâsık (Hafsî): (291-292)
Yahya Reis: 375
Yaiş b. Ali: 197
Yaiş b. Râhu: 209, 210
Yakub (Oruç ve Hızır Reis'in babası): 344
Yakub ed-Derrâs: 278
Yakub el-Mansur(Merînî): 39, 123, 157, (164-175), 223, 226, 230, 231, 235, 237, 240, 242, 243, 248, 259-263, 266, 288, 329, 331, 333
Yavuz Sultan Selim: 107, 276, 344, 347
Yûsî, Hasen b. Muhammed: 439, 490
I. Yusuf (Gırnata sultanı): (47, 50), 120, 128, 134, 136, 145, 146, 188
II. Yusuf (Gırnata sultanı) (55-57)
III. Yusuf (Gırnata sultanı): (57), 58
IV. Yusuf (Gırnata sultanı): (58, 60)
V. Yusuf (Gırnata sultanı): 60
Yusuf b. Sirâc: 48
Yusuf b. Taşfin: 25, 174
Yusuf Ebu'l-Mehâsin: 450
Yusuf el-Mustansır (Hafsî): 159
Yusuf en-Nasır (Merînî): 39-42, 146, 153, 172, (175-179), 180, 187, 220, 221, 226, 231, 238, 248, 257, 261, 262, 331, 332, 339
Z
Zahir Çakmak: 59
Zalim Don Pedro: 53
Zekeriyya b. Ahmed el-Lihyâni: 297, 298, 320
Zemahşerî: 268, 391, 420
Zerkeşî, Bedreddin b. Muhammed: 223, 323
Zevâvî: 322
Zeydan (M. Şeyh'in oğlu): 371
Zeyyânî: 497
Ziriklî: 488
Zübeydî: 125

2. YER ADLARI İNDEKSİ

A
Algarve (el-Ğarb): 56
Algeziras: Bk. el-Ceziretü'l-hadrâ
Andarax: 75, 76, 80, 81, 97, 98
Arcûne: 28, 34
Ayamonte: 56
B
Badis adası: 375, 376
Bahru'z-zukak: 177, 189
Batliyus: 28
Batviye: 164
Belensiye: 28, 29, 32, 35, 92, 93, 96, 103, 104, 109, 113, 115, 117
Belfik: 80, 81
Besta: 94, 101
Beyyâse: 26, 35, 172
Bicâye: 106, 184, 186, 190, 284, 287, 292-301, 304, 306, 315, 321, 331-334, 343, 355
Bilyar adaları: 28
Binye: 172, 243
Büşşerat: 70, 81, 92, 95-97, 100
Burkâl: 27
C
Cebel-i Tarık: 38, 45, 47-52, 55, 62, 68, 107, 138, 172, 187, 189, 207, 235
Celira: 97
Ceyyan: 28, 29, 35, 36, 41
el-Ceziretü'l-hadrâ: 37, 43, 123, 171-173, 175, 176, 204, 233, 249, 260
Cillîkiye: 101
Ciudad Real: 117
D
Daniye: 29, 109, 113

E
Endülüs: 24-29, 34-40, 43-45, 47, 49-55, 59, 60, 62, 63, 69-71, 73, 75-81, 85, 91, 96, 97, 100, 101, 104-110, 113, 115, 117, 118, 121, 123, 125-130, 133-138, 142-150
G
Gana: 164
Garbiyye: 173
H
Halkulvâd: 102, 293, 307, 344, 376
Hamme: 64
Higueruela: 58
Huesca: 59, 67
Huelmâ: 59
İ
İberik yarımadası: 23, 68, 70, 145, 342
İstecce: 37, 39, 172
İşbiliye: 24, 26-28, 35, 36, 40, 53, 56, 79, 102, 116, 128, 132, 145, 148
J
Jimena: 59
K
Kadis: 35, 42, 44, 47, 52, 53, 59, 97, 102
Kartacana: 112
el-Kasru'l-Kebir (Kasru -Ketâme): 40, 160, 165, 176, 209, 216, 365, 389, 454, 480
el-Kasru's-Sağîr (Kasru'l-mecâz): 151, 214-216, 363, 375
Keldâmân: 165
Kıbrıs: 99, 100, 106
Konstantıniyye: 26
Kurtuba: 24, 27, 28, 31, 81, 96, 125, 145, 173
L
Lanka dağı: 80
Leon: 34, 102, 103
Lizbon: 33
Lucina: 64
M
Madrid: 90, 173
Malaga: 28, 35, 37, 39, 53, 60, 62, 66, 68, 97, 102, 128-130, 132, 135, 140
Mali: 228- 230
Malta: 94
Marbela: 94, 97, 102
Martos kalesi: 35
Mayorka: 28, 110, 112
Medine: 221, 222
Mekke: 221, 222
Melile: 76, 217, 342, 343, 364, 457, 479
Meriyye: 28, 35, 43, 44, 47, 59, 62, 67, 69, 97, 98, 102, 136
Minorka adaları: 32
Montil: 101
Münekkeb Kalesi: 42
Mürsiye: 27, 29, 31, 86, 114, 128
P
Palmira: 108
R
Rebah: 101
Reşaka: 27
Ronda,:38-40, 43, 63, 66, 123, 135, 171
S
Sahra (Zahara): 62
Salobrena kalesi: 56
Saragosta: 25, 28, 33
Sardunya: 103
Serrania de Ronda: 35
Sierra d'Elvira: 35
Sierra Nevada: 48, 74
Stramadora: 101
Sudan: 164, 228-230383-386
Ş
Şarkiyye: 65
Şâtıbe: 28, 29
Şenil: 70
Şeriş: 31, 40, 171
T
Tarif:28, 40, 41, 43, 48, 49, 171, 172, 177, 178, 189, 190, 231, 234, 337

Tlemsen: 53, 68, 80, 107, 112, 133, 156, 294, 303, 322, 372, 374, 377, 388, 441, 450, 451, 457, 467, 471, 482, 494, 495
Tuleytula: 23-25, 31, 49, 79, 82, 104, 116, 145, 173
U
Ubbeda: 26, 172
V
Vâdi-Aş: 35, 39, 175, 231
Vâdî-Telâğ: 168, 226, 329
el-Vâdiü'l-kebir: 36, 172
Vâdiü-Lekke: 174
Venedik: 92, 99, 104
Y
Yabise: 32
Z
Zehra kalesi: 56

3. DEVLET, KAVİM, KABİLE, TOPLULUK ADLARI İNDEKSİ

A
Abbasi(ler): 24, 28, 161, 288, 309, 312, 456
Aragon: 25, 27, 29, 30-34, 41, 44, 46, 47, 49, 50, 52-54, 58, 61, 63, 79, 103, 104, 108, 111, 114, 150
Ayt - İdrâsen: 469
Ayt-Malu: 469
Azefî ailesi: 241
B
Benî Amir: 324
Beni Cuşem: 199, 200, 242, 254
Beni Eşkilûle: 230
Benî Hemeyyân: 352
Benî Hilâl: 312, 327, 352
Benî Hud: 28-35
Benî İfren: 328
Beni Ma'kıl: 242, 254, 294
Benî Merdânis: 28
Beni Riyah: 159, 194, 242, 254, 287, 302, 329
Benî Süleym: 298, 299, 312, 352:
Benî Süveyd: 331, 339, 352
Benî Zuğbe: 331
Bizans: 23, 26, 145, 151
D
Davâvide: 287, 302, 304
E
Ensar: 34
Eşkilûle: 35
F
Fransa: 53, 77, 98,103, 109, 112, 115, 139, 281, 289, 291, 370, 374, 379, 381, 457, 463-465, 472-475, 480, 487
H
Hasdim Cemaati: 112
Hazreç: 34
İ
İbn Ebil A'lâ ailesi: 230
İspanya: 23, 25-27, 31, 34, 37, 40, 50, 55, 62, 63, 65-69, 75-79, 82, 89, 90, 92-95, 100, 102, 103, 105, 107-118, 120, 122, 142, 143, 145, 148-150
İtalya: 77, 92, 98, 112, 289, 291, 301, 312, 344, 386, 418, 442, 447, 475, 485
K
Kârvân kabilesi: 469
Kastilya: 24, 27-41, 43-52, 57-61, 63, 65, 67, 75, 79, 84, 102, 103, 106, 114, 128, 143, 148, 150
Keûb kabilesi: 297, 298
M
Memlükler: 59, 68, 71, 81, 84, 89, 191, 220, 221
Miğrave Kabileleri: 333
Morisko(lar): 33, 95, 108, 111, 115, 142, 143
Murabıtlar: 25, 127, 145
Muvahhidler: 25, 26, 27, 28, 34, 37, 127, 128, 145
O

Oğuz türkleri: 243, 255
Osmanlı (lar): 59, 70, 81, 89, 90, 97, 100, 103, 104, 106, 107, 108, 109, 110, 112, 116, 117, 118, 220, 276, 305-308, 312, 319, 324, 339, 340, 345, 347-349, 373-377, 379-384, 386, 390, 396-398, 402, 412, 413, 441, 443, 452, 459, 464, 470, 495
P
Portekiz: 25, 29, 34, 49, 95, 110, 143
S
Sa'd b. Bekr oğulları: 368
Safevi(ler): 112
Sanhâce: 328
Sırâcoğulları: 63
Songhoy hükümdarlığı
U
Ubeydiler (Fatımîler): 324
V
Vandallar: 23
Vizigotlar: 23
Z
Zenâta: 155, 158, 188, 228, 236, 241, 246, 250, 253, 327, 351, 352327
Zîrîler: 327
Zünnûniler: 25

4. ISTILAHLAR İNDEKSİ

A
Abbasi halifeliği: 309
Abîdü'l-Buhârî: 456, 457, 460, 462, 472, 483, 484
A'cemiyye (Aljamiado): 104, 142
el-Alemü'l-mansûr: 256
Allâf: 482
Amiriyye tarikatı: 319
Arabu'd-devle: 403
Arûsiyye: 318
Aryüs mezhebi: 23
Ashâbu'l-meşvere: 400
A'şâru'r-rûm: 248
Auto de Fé: 83
Ayyâşî Zaviyesi: 392-394
B
Baharat yolu: 361
Bastiyon kalesi: 344
el-Bey'atü'l-âmme: 237
el-Bey'atü'l-hâssa: 237
Bilâdü'l-mahzen: 458, 481
Bilâdü's-sîbe: 390, 458, 481
Burcu'z-zeheb: 256
Burcu'l-hırâse : 73
C
el-Cala de Henares: 81
Câmiü'l-Endelüs: 423
Camiü'l-Karaviyyîn: 423
Cenâdire: 239
Ceyş: 481
Cezûliyye tarikatı: 271, 272, 365, 369
Cihad: 391-395
Cizye: 248
Cünd: 242
D
Darâib : 249
Dâru'l-âmme: 239
Deniz cihadı: 342-346
Derkâviyye tarikatı: 495
Dilâî zaviyesi: 392, 393, 451
Divânu'l-bahr: 311
Divanü'l-ceyş: 311
Divânu'l-haraç: 311
Divânü'l-inşâ : 239, 241, 311
Divânü'l-kadâ: 311
E
Ehlü'l-hall ve'l-akd: 237
Ehlü's-sîbe: 392
Elliler meclisi: 310
Emînü'l-hâs: 120
Emînü'l-ümenâ: 482
Emirü'l-mü'minîn: 195, 237, 398
Emirü'l-müslimîn: 119, 236
Engizisyon mahkemeleri: 53, 77, 78, 80, 82, 83, 84, 86, 88, .89, 100, 103-108, 113, 141

Erek zaferi: 25
Escurial kütüphanesi: 143
Eskiya: 383
Ezher: 124
F
el-Farîda: 89, 90
G
Ganimet: 249
Gırnata kadısı: 122
Gırnata nüversitesi: 50, 128
Gönüllüler birliği: 457
Gumâreş köşkü: 146
Gümrük vergisi: 248
Ğ
el-Ğuzât: 39, 174
H
Hâcib: 239, 399
Hâmiyetü'l-ensâr: 243
el-Hamrâ Cami-i kebiri: 43
el-Hamrâ sarayı: 38, 50, 61, 64, 72, 75,96, 124, 145-148, 150
Haraç: 224
Hayyu'l-mellâh: 416
Hilâfet: 288
Hisbe: 123
I
Ikab mağlubiyeti: 26, 40, 48, 157, 172, 190
İ
İnebahtı mağlubiyeti: 102
İnquisitor general: 77
İnzâl(vergi): 249
İpek yolu: 361
İznik konsülü: 23
K
Kâdı'l-cemâaa: 122, 245, 313, 401
Kâdı'l-ehille: 313
Kâdı'l-enkiha: 313
Kâdı'l-hadra: 122
Kâdı'l-kudât: 122, 313
Kâdı'l-muâmelât: 313
Kadı-asker: 245
Kahire Fatımî Hilafeti: 24
Kâidü'l-mahalle: 400
Kasaba (kasba): 311
Kasru's-sıbâ'(Aslanlı köşk): 146, 148
Katibü divâni'l-inşâ: 240
Kâtibü's-sır: 120, 240, 245, 399
Kâtibü'ş-şikâyât: 482
Kavsu'z-ziyâr: 244
Kettâniyye tarikatı: 495
Kitâbet: 239
Kraviyyin kütüphanesi: 420
Kristi savaşı: 244
Kubbetü'l-adl: 246
Kurtuba Ulucamii: 26
L
La Reconquista:, 25, 30
Las Navas de Tolosa: bkz. Ikab
M
Mahzen: 352
Medresetü'l-attârîn: 423
Medresetü'l-Halfâvîn: 423
el-Medresetü'l-Inâniyye: 263
el-Medresetü'l-Misbâhiyye: 263, 423
el-Medretü'l-Yakubiyye: 340
Medresetü'n-Nehhâsîn: 263
Medresetü"ş-Şarrâtîn: 454
Mehâzin savaşı: 376, 397, 402, 441
Merinos: 253
Mescidü'l-Ubbâd: 262
Meşîhatü'l-ğuzât: 122, 240
Meşîhatü'l-Muvahhidiyye: 310
el-Mevâsîn camii: 420
Mevlid-i Nebevî: 257, 340, 417
Mezâlim mahkemesi: 123, 239, 245
Mizvâr: 239, 246, 312
Muhtesib: 241, 246, 310
Müdeccenun: 29-33, 53, 86, 103, 119, 143
Mümed: 86
Mütevelli'l-hisbe: 246
Müvelledûn: 35
N

Nâibe: 405, 411, 486
Nâzıru'l-hisbe: 246
Nezâretü'l-ahbâs ve'l-evkâf: 242
Nezâretü'l-mâristân: 242
Nezâretü'l-mebânî: 242
Nizâmiyye medresesi: 124
Nizâmu'l-udûl: 245
O
Onlar meclisi (tabakatü'l-aşere): 310
P
Presidios: 344
R
Reisü'd-devle (vezir): 293, 303
Ruha'l-vedâyâ: 457, 461, 462, 472, 483
er-Ruteb: 252
S
Sâhibü hazâini'd-dâr: 409
Sahibü'l-berîd: 310
Sahibü'l-hisbe: 246, 401
Sahibu'l-kasba: 236
Sahibu'l-leyl: 123
Sahibu'l-medîne: 123
Sahibu'l-mezâlim: 399, 400
Sahibu'ş-şurta: 236, 241, 246, 247, 310, 401
Santa Cruz kalesi: 364, 371
Santa Maria kilisesi: 146
Saragosta katedrali:33
Sîdî Abdullah b. Sa'd zâviyesi: 420
Sîdî İbn Yusuf Camii:420, 430, 496
Ş
Şâbiyye tarikatı: 318
Şâziliyye tarikatı: 271, 272, 317
Şeyhu'l-Guzât: 39, 44, 46, 137, 206, 243
eş-Şirketü'l-Berberiyye: 408
eş-Şirketü'l-Mağribiyye: 416
Şurta: 123
T
Tamgrut kütüphanesi: 421
Tarif savaşı: 130, 137, 189, 190, 201, 224, 232, 235, 258, 299
Tefviz vezirliği: 239
Tenfiz vezirliği: 239
Tertib: 478, 487
Teslis: 23
Tevfik (borç cezası): 83
Ticâniyye tarikatı: 494
Türk akıncıları: 107
Ü
el-ümenâ: 409
Ümit burnu: 362, 366
V
Vadi'l-Mehazin savaşı: 109, 377
Vâli'l-hisbe: 246
Veliahd: 238, 399
Vezirü'l-bahr: 482
Y
Yeniçeri ocağı: 312, 402, 412, 436
Z
Zekât: 247
Zekâtu'l-fıtr: 247
Zellaka zaferi: 25, 39
Zeytûne camii: 302, 307, 314
Zeytûne üniversitesi: 305
Zü'l-vizâreteyn: 41, 120, 239